

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий журнал

2022

№ 1 (116)

*Рекомендовано до друку та до поширення
через мережу Інтернет Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 7 від 31 березня 2022 р.)*

Дніпро
2022

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ 20781-10581ПР від 08.05.2014 • Виходить 5-7 разів на рік • Тираж – 100 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпро, проспект Гагаріна, 26 • Сайт видання: visnik.dduvs.in.ua

Журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(додаток 4 до наказу МОН України від 28.12.2019 № 1643)

**Видання індексується в міжнародних базах даних
«Index Copernicus International» та «Crossref»**

DOI: 10.31733/2078-3566

Містить наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, надано інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д.ю.н., доц. **Андрій ФОМЕНКО**, голова (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Лариса НАЛИВАЙКО**, заступник голови (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Олександр ЮНІН** (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Аріф ГУЛІЄВ** (Нац. ун-т «Одеська юридична академія», м. Київ);
д.ю.н., проф. **Олексій ДРОЗД** (Нац. акад. внутр. справ, м. Київ);
д.ю.н., проф. **Петро МАКУШЕВ** (Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро);
д.ю.н., проф. **Сергій ШАТРАВА** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Ірина ГРИЦАЙ** (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Василь ІЛЬКОВ** (Дніпроп. окружний адмін. суд);
д.ю.н., проф. **Дмитро ПРИПУТЕНЬ** (народний депутат України);
д.ю.н., проф. **Віталій СЕРЬОГІН** (Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна);
д.ю.н., проф. **Юрій ФРИЦЬКИЙ** (ЦВК України, Ун-т «Україна», м. Київ);
д.ю.н., проф. **Михайло ЩЕРБАКОВСЬКИЙ** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
доц. **Міндаугас БІЛІУС (Mindaugas BILIUS)** (Ун-т Вітовта Великого, м. Каунас, Литва);
д-р права **Гедімінас БУЧІОНАС (Gediminas BUCIUNAS)** (Ун-т М. Ромеріса, м. Вільнюс, Литва);
доктор PhD **Єрбол ОМАРОВ** (Акад. правоохор. органів при ГПУ Республіки Казахстан);
д.ю.н., проф. **Амір АЛІЄВ** (Бакинськ. держ. ун-т, Азербайджан);
проф., PhD **Рафал ЛІЗУТ (Rafal LIZUT)** (Люблін. католицьк. ун-т ім. Івана-Павла II, Польща);
проф. **Анжей ПЯСЕЦЬКИЙ (Andrzej PIASECKI)** (Краківськ. пед. ун-т, Польща);
д-р права, проф. **Пауліна БЄШ-СРОКОШ (Paulina BIEŚ-SROKOSZ)** (У-н Яна Длугоша, Польща).

З М І С Т

ПУБЛІЧНО-ПРАВОВЕ ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Андрій Фоменко, Віталій Грибан Цивільний захист в Україні: створення та функціонування	7
Олександр Юнін Процесуальні засоби забезпечення ефективності правосуддя в соціальних спорах (судовий контроль, виконання рішення суду)	15
Сергій Комісаров Фактори необхідності захисту прав у сфері соціального забезпечення суддів	22
Валерій Петков Обмеження та критерії прийняття рішень в організації	27
Жангулим Єрдешова, Уздук Ідресова Проблеми правового регулювання зайнятості населення	34
Лілія Золотухіна Доречність дисциплінарної відповідальності за порушення присяги (на прикладі службово-трудова відносин державної служби)	39
Тамара Ярошевська Трансфер технологій як складова інноваційного розвитку України	46
Володимир Киян Щодо змін у трудовому законодавстві України через пандемію COVID-19	53
Ксенія Косяченко Цивільно-правова відповідальність: теоретичні аспекти та підстави виникнення	60
Юрій Крамаренко Складності застосування позасудових способів врегулювання правових спорів та шляхи їх вирішення	64
Олексій Кучеренко Договір комерційної концесії: питання понятійно-категоріального апарату	69
Кристина Резворович, Поліна Смаль Актуальність удосконалення нормативного професійного регулювання адвокатів ...	74
Лілія Тимченко, Ігор Макуха Проблемні питання встановлення земельних сервітутів	77
Ксенія Косяченко, Катерина Артем'єва, Ірина Куц Сторони виконавчого провадження: права та обов'язки боржника	82
Лілія Тимченко, Любов Казакова Особливості створення окремих юридичних осіб	86
Інга Гудим Сутність адміністративної юрисдикції та її місце в адміністративному процесі	92
Ірина Лантух Концепт булінгу та співвідношення із суміжними поняттями	97

Маргарита Максимова

Адміністративно-правове забезпечення безпекового середовища дитини
у сфері використання інформаційно-комунікативних технологій 103

Світлана Рижкова

Нормативно-правова основа діяльності Державної міграційної служби
як субекта протидії правопорушенням, що вчиняються іноземцями в Україні 109

ФІЛОСОФІЯ, ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА.
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Лариса Наливайко, Дар'я Лавренко

Перспективи застосування медіації як способу
мирного вирішення конфліктів 118

Аріф Гулієв, Аліна Замула

Наукова школа, сформована навколо ідей В. Ф. Антипенка:
актуальність, здобутки та перспективи 123

Лариса Наливайко, Олексій Бочковий, Євгенія Мінакова

Проблеми реалізації повноважень органів місцевого самоврядування з питань
інтеграції внутрішньо переміщених осіб в умовах децентралізації влади 130

Олександр Висоцький

Міжнародно-правова легітимність: поняття та сутність 136

Анатолій Поповський

Українські прізвища з компонентом *дур-* 148

Василь Березняк

Щодо особливостей юрисдикції Міжнародного кримінального суду:
аналіз окремих положень Римського Статуту 155

Фатіма Гусейнова

Юридична природа двосторонніх міжнародних договорів
у сфері охорони здоров'я 160

Людмила Добробог

Поняття методу та методології у дослідженні категорії «галузь права» 167

Олексій Халапсіс

Діахронія історії в поемах Гесіода 174

Олена Гавриш

Законодавче забезпечення роботи фахівців соціальної сфери
з мігрантами та біженцями у Німеччині у XX столітті 183

Олег Левін, Олег Поплавський

Специфіка демократичного транзиту
в новостворених країнах Балтії після розпаду СРСР 189

Андрій Самотуга

Організаційно-інституційне забезпечення
зовнішньої інформаційної політики України 195

Ельвіра Сидорова

Характеристика повноважень Верховної Ради України щодо податків і зборів 203

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Дмитро Санакоєв, Адріан Вашко, Володимир Єфімов Імплементція європейської методології SOCTA в протидії організованій злочинності в Україні	213
Оксана Гритенко, Олена Марченко Значення кримінально-правової класифікації видів звільнення від кримінальної відповідальності для кримінального процесуального порядку	221
Валерій Дараган, Олександр Яковченко Визначення основних напрямів дослідження проблемних питань організації оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами	229
Микола Єфімов Наукова полеміка стосовно генези розуміння моральності як наукової категорії	234
Віктор Плетенець Використання можливостей інформаційного забезпечення в подоланні протидії досудовому розслідуванню	239
Яна Триньова Правове врегулювання використання допоміжних репродуктивних технологій в Україні: аналіз та пропозиції	244
Наталія Уварова Проблема кримінальної відповідальності роботодавця за незаконне звільнення працівника з роботи	251
Марина Демура Аналіз правових позицій Верховного Суду щодо регламентації особливих порядків кримінального провадження	256
Дарія Лазарева Підстави правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність: теоретико-прикладний аналіз	261
Андрій Мельниченко Наукова полеміка щодо спеціального досудового розслідування та його місця в системі кримінального процесу	275
Олександра Скок, Катерина Вербицька Особливості кримінальної відповідальності за сексуальне насильство	282
Віталій Телійчук, Владислав Жукоцький Отримання інформації з відкритих джерел при виявленні та документуванні злочинів, пов'язаних з розповсюдженням порнографічних предметів у мережі Інтернет	290
Анатолій Черненко, Анатолій Шиян Проблеми вибору та залучення захисника у кримінальному провадженні	299
Світлана Шалгунова, Гліб Барабаш Правоохоронна система Великобританії та нормативно-правова база її діяльності	306
Микола Репан, Лариса Панченко Співвідношення гендерно-обумовленого та домашнього насильства: поняття, характеристика та загальний огляд законодавства	312

Ірина Демченко Особливості встановлення психологічного контакту в умовах епідемії (пандемії)	318
Сергій Кириченко Пошук оптимальної моделі кримінального провадження стосовно особи з інвалідністю	324
Олександр Кривоуск Способи вчинення крадіжок з рухомого складу залізничного транспорту	328
Олександр Неклеса, Денис Юр'єв Особливості документування кримінальних правопорушень із самовільного зайняття земельної ділянки	334
Павло Осадчий Сутність права на ефективний засіб юридичного захисту: наукові пошуки з аналітичним оглядом відповідної практики Європейського суду з прав людини	341
Павло Черненко Фальсифікація виборчих документів: кримінологічна характеристика особистості злочинця	346
Юлія Шендрик Окремі аспекти застосування тимчасового доступу до речей і документів у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем	354

ПСИХОЛОГО-ОСВІТНІ АСПЕКТИ
ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ірина Скрипченко, Віталій Грибан, Юрій Мороз, Владислав Ластовкін, Віктор Рожеченко, Віктор Счастливцев, Юрій Рейдерман Роль ехокардіографії у визначенні працездатності правоохоронців	361
Дмитро Бодирєв, Ольга Намлинська Мультидисциплінарне забезпечення вогневої підготовки поліцейських в Україні	368
Юрій Великий Застосування інноваційних освітніх технологій на заняттях з вогневої підготовки в ЗВО із специфічними умовами навчання	374
Євген Гіденко, Марія Альошина Спілкування поліцейських з представниками засобів масової інформації	385
Олександр Карпенко Практична стрільба з пістолета «I.P.S.C.» порівняльна характеристика практичної стрільби зарубіжних країн з Україною	389
Дмитро Тінін, Володимир Тимофєєв Психологічні аспекти гендерної політики в секторі безпеки України: співвідношення маскуліності та фемінізму	393

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Рецензії	399
Наукові заходи	400
Персоналії	401
Нові видання	404
<i>Довідка про авторів</i>	407

ПУБЛІЧНО-ПРАВОВЕ ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

УДК 355.88

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-7-14

**Андрій
ФОМЕНКО**[©]
доктор юридичних
наук, доцент,
Заслужений юрист
України

**Віталій
ГРИБАН**[©]
доктор біологічних
наук, професор,
Заслужений
працівник народної
освіти України

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ЦИВІЛЬНИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ: СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Велику шкоду забезпеченню сталого розвитку України завдають надзвичайні ситуації різного характеру у вигляді стихійних лих, техногенних катастроф, терористичних та диверсійних актів, регіональних конфліктів із застосуванням військової сили та інші небезпечні та шкідливі чинники. Їх ігнорування в сучасних умовах ставить під загрозу не лише економічне зростання та соціальний добробут, а й забезпечення національної безпеки країни. Тому Україна розробляє і впроваджує закони, нормативно-правові акти, приділяє велику увагу навчанню людей сутності цих небезпечних чинників природного, техногенного, соціально-політичного, воєнного характеру та захист від них. Створена і діє потужна система цивільного захисту, її формування відбувалося в особливих економічних, соціально-політичних та міжнародних обставинах, які здійснювали на неї як позитивний, так і негативний вплив. Етапам формування цієї системи, її законодавчому забезпеченню в процесі розвитку молодого держави України та функціонуванню в цей час і присвячена ця наукова робота.

***Ключові слова:** цивільна оборона, цивільний захист, Єдина державна система, навколишнє середовище, кодекс, правова основа.*

Постановка проблеми. На цей час техногенні небезпеки є найбільш характерними і значними за питомою вагою серед загального кола інших небезпек. Вони зосереджені на потенційних небезпечних виробництвах. До таких виробництв належать хімічно небезпечні об'єкти, радіаційно небезпечні об'єкти, вибухо- та пожежонебезпечні об'єкти, а також гідродинамічно небезпечні об'єкти, які дуже часто породжують надзвичайні техногенні ситуації. В Україні щорічно відбувається приблизно 500 надзвичайних ситуацій техногенного характеру, в яких гине, як правило, 400 і страждає від різноманітних ушкоджень 500 осіб, при цьому забруднюється довкілля та наносяться великі матеріальні збитки економіці країни [1].

Україні властиві небезпечні природні явища, які є генератором природних

© А. Фоменко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4130>
mail@dduvs.in.ua

© В. Грибан, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6170-4106>
k_fv@dduvs.in.ua

надзвичайних ситуацій – події природного походження або результат діяльності природних процесів, які за своєю інтенсивністю, масштабом поширення і тривалістю можуть вражати людей, об'єкти економіки та довкілля (зливи, град, сильна спека, сильні снігопади і заметілі, сильні морози, ожеледь, тумани, провалювання земної поверхні, зсуви, обвали) [2].

Нинішня вкрай гостра суспільно-політична та воєнна ситуація на сході України, поряд із традиційно незадовільним рівнем техногенної та природної безпеки, робить як ніколи актуальними питання цивільного захисту.

На тлі нагальної потреби вирішення численних практичних проблем у сфері цивільного захисту протягом останніх років вітчизняна державна система протидії небезпекам та надзвичайним ситуаціям поступово, з урахуванням міжнародного досвіду, вдосконалювалась, а її інституціональні засади функціонування, як правило, ставали більш ефективними [3].

Водночас треба визнати, що у зв'язку з ухваленням низки головних законодавчих актів щодо розбудови ЄДС ЦЗ України відбулися серйозні зміни в структурно-функціональному й правовому забезпеченні діяльності системи цивільного захисту, більш ефективно здійснюється управління ним, хоч, як вважають фахівці [4-6], є ще достатньо проблем, які потребують висвітлення та вирішення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Організація цивільного захисту в Україні на всіх етапах його становлення та розвитку безпосередньо пов'язана з національною безпекою і обороною держави. Органи та підрозділи цивільного захисту віднесені до суб'єктів забезпечення національної безпеки України [7].

Закон України «Про Цивільну оборону України» від 3 лютого 1993 року є головним документом, на якому ґрунтувалися всі подальші документи з питань цивільної оборони аж до ухвалення Кодексу Цивільного захисту України [5].

Нині сучасний світ залишається досить уразливим до надзвичайних ситуацій, що виникають або природним шляхом, або створюються штучно. Їх кількість лише в нашій країні є надто великою. Найбільш небезпечними галузями щодо небезпечних ситуацій є металургічна та хімічна промисловість, сільське господарство [8].

Функціонування на території нашої держави великої кількості об'єктів підвищеної безпеки, які є латентними щодо негативного прояву, але за певних обставин, коли може бути збіг у часі і просторі, наявність небезпечного чинника на будь-якому з цих об'єктів та умов, за яких він може проявити свою дію, як це було на ЧАЕС у 1996 році, може спровокувати велике лихо зі значними соціально-економічними негараздами, людськими втратами тощо.

Попередження, приборкування та ліквідація наслідків цих дуже небезпечних лих покладено на цей час в Україні на цивільний захист [9].

Цивільний захист – це функція держави, спрямована на захист населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій (далі НС) шляхом запобігання таким ситуаціям, ліквідації їх наслідків і надання допомоги постраждалим у мирний та в особливий період.

Україна як держава та гарант права громадян на захист свого життя і здоров'я від наслідків аварій, катастроф, пожеж, стихійного лиха, створила єдину державну систему цивільного захисту, що має на меті захист населення від небезпечних наслідків аварій і катастроф стихійних лих техногенного, природного, соціально-політичного та воєнного походження.

Проводиться багато досліджень у сфері цивільного захисту заради забезпечення безпеки сучасного та майбутніх поколінь нації, зокрема концептуально започатковані важливі теоретичні підходи до вирішення актуальних і складних проблем у сфері цивільного захисту [10–14]. Проте, як зазначає О. Лещенко, вітчизняне законодавство врегульовує питання організації діяльності системи цивільного захисту в умовах особливого періоду, але не передбачає специфіки реалізації завдань цивільного захисту в умовах виникнення та розвитку воєнно-політичного конфлікту, що ми спостерігаємо у формі «гібридної війни» [15].

На думку О. Барило, Єдина державна система цивільного захисту України не повною мірою виконує свої функції щодо забезпечення захисту територій і населення. Однією з причин такого стану справ вбачається в недоліках, що наявні в законодавстві, і, насамперед, у визначенні цивільного захисту як функції держави. Як наслідок,

спостерігається невизначеність функцій держави в умовах збройного конфлікту щодо забезпечення захисту населення і території від наслідків надзвичайних ситуацій, насамперед, військового характеру. На основі вище зазначеного робимо висновок щодо недосконалості управління системою цивільного захисту, недостатньої діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення реалізації політики у сфері цивільного захисту, ефективність протидії надзвичайним ситуаціям залишається низькою, на що вже неодноразово звертали увагу як експерти, так і провідні вчені з цієї проблеми [16]. Саме тому розробка науково обґрунтованих шляхів модернізації системи цивільного захисту є актуальною науковою проблемою.

Мета: коротко висвітлити шлях, який пройшла Україна під час створення цивільного захисту від здобуття своєї незалежності до цього часу, на яких законах та законодавчо-нормативних актах відбувався захист життя, здоров'я нації, матеріальних цінностей, довкілля за цей період під час виникнення надзвичайних ситуацій та функціонування системи цивільного захисту на сьогодні.

Вклад основного матеріалу. Заради усунення проблем запобігання надзвичайним ситуаціям в Україні була створена і діє нині потужна система захисту. Можна виділити певні етапи становлення цієї системи в Радянському Союзі, а в подальшому в Україні (Васійчук і ін). Причинами всього цього були складні міжнародні обставини, світова економічна криза, мілітаризація народного господарства, військова істерія, особливо в Німеччині, поява великої кількості видів зброї великої потужності, військових літаків, здатних здійснити повітряні удари по об'єктах економіки або інших стратегічних об'єктах. У зв'язку з такими обставинами керівництво Радянського Союзу зробило висновок щодо необхідності термінового створення спеціальних сил для фізичного захисту людей, здійснення підготовки об'єктів господарювання до стійкого сталого функціонування під час війни, зокрема, у 1927 році в Ленінграді Нарком з військових і морських сил організує курси з підготовки працівників повітряно-хімічної оборони. В 1928 році аналогічні навчальні заклади почали діяти у Москві, Баку, Києві і Мінську.

Постанова Ради праці і оборони «Про організацію повітряно-хімічної оборони території Союзу РСР» від 14 травня 1927 року визначила заходи щодо посилення захисту від можливих ударів з повітря стратегічно важливих районів країни, а 4 жовтня 1932 року керівництвом СРСР затверджено «Положення про протиповітряну оборону території СРСР», згідно з яким була утворена місцева протиповітряна оборона країни (МППО), а також були створені стаціонарні та мобільні системи протиповітряної оборони. На систему сил такого призначення покладались такі завдання, як створення, утримання мобілізаційних резервів, недоторканих запасів, побудову і обладнання бомбосховищ, оповіщення населення, підготовка об'єктів господарської діяльності до постійного функціонування під час війни та в надзвичайних ситуаціях мирного часу, боротьба з диверсійними групами супротивника, гасіння пожеж, знешкодження вибухонебезпечних предметів, надання допомоги, в тому числі медичної, потерпілим та ін.

Друга Світова війна втягнула в стан бойових дій 1 млрд 700 млн людей, це становило 75 % населення Землі на той час. Підсумовуючи результати війни, світове товариство було змушене замислитись над своїм майбутнім, та взагалі над тим, наскільки воно може протистояти агресивній військовій ідеології. Розумна мирна політика взяла гору і в 1945 року була заснована Організація Об'єднаних Націй (ООН). Через 3 роки після її заснування, у 1948 році ООН ухвалила Загальну Декларацію прав людини (Хартію прав людини), яка зобов'язала держав-учасниць, які підписали Декларацію, гарантувати «кожній людині право на життя, на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі сприятливі умови праці» [17].

Організація Об'єднаних Націй у Женевських Конвенціях (12 серпня 1949 р.), заснованих на принципах поваги до людської особистості та людської гідності, зобов'язала держави, що ведуть війну, суворо дотримуватись норм гуманізму і порядку реалізації цих норм [18].

Ці норми викладені, головним чином, у Декларації прав людини ООН (1948) та в чотирьох Женевських Конвенціях від 12 серпня 1949 р. і чинні до цього часу:

1. «Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях»;
2. «Про поліпшення долі поранених, хворих та осіб зі складу збройних сил на морі, які потерпіли корабельну аварію»;
3. «Про поводження з військовополоненими»;

4. «Про захист цивільного населення під час війни».

За ініціативи Міжнародного Комітету Червоного Хреста 8 червня 1977 року в Женеві на конференції були ухвалені два додаткові Протоколи до Женевських Конвенцій 1949 року, що послугувало розширенню діапазону захисту осіб, постраждалих від збройних конфліктів. Через Додаткові Протоколи цивільний захист поширюється на кожну особу, якщо особа постраждала через збройний конфлікт. Усі чотири Женевські Конвенції та Додаткові Протоколи спрямовані на захист жертв війни. Але кожний із цих документів має свої повноваження та сфери застосування.

Було зазначено, що сторони, які беруть участь у військовому конфлікті, утримуються від нападу на цивільне населення, на цивільні об'єкти, ведуть воєнні операції згідно зі всіма загальноновизнаними правилами та законами гуманності.

У 1961 році на території Радянського Союзу систему заходів щодо цивільного захисту було реорганізовано в систему цивільної оборони на загальнодержавному рівні, яка зобов'язана функціонувати як у мирний, так і у воєнний час для захисту населення і народного господарства від зброї масового ураження та інших засобів нападу супротивника, і для проведення невідкладних рятувальних відновлювальних робіт в осередках аварії або ураження.

Аварія на Чорнобильській АЕС [19] призвела до забруднення більш як 145 тисяч кв. км всієї території України, значної частини Республіки Білорусь та Російської Федерації,

Внаслідок Чорнобильської катастрофи постраждало майже 5 мільйонів людей, забруднено радіоактивними нуклідами приблизно 5 тисяч населених пунктів. Чорнобильська катастрофа та інші тяжкі надзвичайні ситуації достатньо об'єктивно довели необхідність тотальних змін у призначенні цивільної оборони, формах функціонування її, забезпечення фінансування та ще в багатьох інших сферах.

З набуттям Україною незалежності було розпочато кардинальну розробку зовсім нової концепції цивільної оборони і її обов'язкове законодавче оформлення як державної системи органів управління та сил для здійснення заходів стосовно надійного захисту населення від впливу надзвичайних ситуацій будь-якого характеру (техногенного, екологічного, природного та воєнного).

Для реалізації прав громадян на захист життя і здоров'я від наслідків надзвичайних ситуацій (НС) у мирний та воєнний час наша держава як гарант цього права створила державну систему захисту населення – *цивільну оборону (ЦО) України, яка була введена в дію Законом України «Про цивільну оборону України»* від 03.02.1993. У новій редакції Закону (1999 р.) вказано, що Закон установлює правові, економічні й організаційні основи діяльності системи ЦО, захисту населення і територій від НС техногенного, природного, екологічного і військового характеру [20].

Закон також визначає правові засади захисту інтересів фізичних осіб, органів виконавчої влади і місцевого самоврядування на випадок застосування засобів ураження.

У структуру цивільної оборони увійшов Центральний орган виконавчої влади з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, чинне положення про якого було затверджено Указом Президента України від 5 березня 2004 року.

На підставі Женевських конвенцій 1949 р. щодо захисту жертв війни, військовополонених і населення на територіях бойових дій, Закону України «Про Цивільну оборону України» та Положення про Цивільну оборону України була створена система цивільної оборони України, яка стала важливою складовою системи національної безпеки.

Протягом 1992–1996 рр. державна система реагування на надзвичайні ситуації розвивалася в межах Цивільної оборони. Система цивільної оборони концептуально створювалася як складова загальної оборони України й державної системи запобігання надзвичайним ситуаціям та дій у разі їх виникнення. Її основу становили війська Цивільної оборони, що на початку 1992 р. були виведені зі складу Збройних Сил України і передані в підпорядкування Штабу цивільної оборони України.

Проте система цивільної оборони як державна система управління у сфері захисту населення і території була спрямована передусім на ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій воєнного характеру, зокрема пов'язаних із застосуванням зброї масового ураження, і не враховувала на достатньому рівні умови свого функціонування в мирний час.

Тому необхідність створення системи цивільного захисту, яка б вирішувала комплекс завдань з протидії надзвичайних ситуацій як у мирний час, так і в особливий період, базувались на тому, що питання захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій ставали все більш значущими у світі. Нові виклики та загрози як техногенного, так і природного характеру пояснювалися високим рівнем фізичної та моральної зношеності основних виробничих фондів; обмеженим фінансуванням заходів безпеки; недосконалістю застосовуваних технологічних процесів у переважній більшості галузей промисловості; значними обсягами накопичених відходів виробництва та життєдіяльності, шкідливим впливом на навколишнє середовище [5].

24 червня 2004 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про правові засади цивільного захисту», який став базовою доктриною для формування правових, економічних і організаційних засад реалізації державної політики у сфері цивільного захисту. Саме в цьому Законі вперше з'явилось визначення терміна «цивільний захист», який широко вживався в суспільстві, але чіткого закріплення в законодавстві України не мав.

Термін «цивільний захист» був обґрунтований Універсальною декларацією з цивільного захисту та Резолюцією ООН № 2034. Вказаними актами міжнародного права урядам усіх країн пропонувалося замінити термін «цивільна оборона» на термін «цивільний захист» і створити відповідні системи, які були б здатними вирішувати завдання цивільного захисту. Резолюція ООН № 2034 закликала «уряди створити служби цивільного захисту» для здійснення надзвичайних операцій і надання допомоги населенню. В більшості країн світу такі служби створені.

Цивільний захист забезпечується з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про основи національної безпеки України», суб'єктами, уповноваженими захищати населення, території, навколишнє природне середовище і майно згідно з вимогами Кодексу цивільного захисту України – в мирний час, а також в особливий період – у межах реалізації заходів держави щодо оборони України.

Подальше реформування цивільної оборони відбулося у 2012 році, коли було ухвалено Закон України «Кодекс цивільного захисту України», згідно з яким втратили свою чинність: Закон України «Про Цивільну оборону України», Закон України «Про пожежну безпеку», Закон України «Про загальну структуру і чисельність військ Цивільної оборони», Закон України «Про війська Цивільної оборони України», Закон України «Про аварійно-рятувальні служби», Закон України «про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», Закон України «Про правові засади цивільного захисту». З 1 липня 2013 року набув чинності Кодекс цивільного захисту України, а з ним такий вид державної діяльності, як Цивільний захист замість Цивільної оборони.

У Кодексі законодавчо закріплені основні положення з побудови та організації діяльності державної системи цивільного захисту, її органів управління. Кодекс цивільного захисту України регулює відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища, а також майна від надзвичайних ситуацій. В ньому прописаний механізм реагування та функціонування Єдиної державної системи цивільного захисту у надзвичайних ситуаціях та визначені повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування, права та обов'язки громадян України, іноземців та осіб без громадянства, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності. В ньому чітко прописані: мета, з якою створюється і здійснюється Цивільний захист в Україні; принципи, на яких він ґрунтується та основні завдання.

Відповідно до вимог Указу Президента України «Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» від 24.12.2012 р. [20] відбулася реорганізація Міністерства надзвичайних ситуацій України та Державної інспекції техногенної безпеки України у новостворену Державну службу України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України).

Згідно із Положенням про ДСНС, затвердженим Указом Президента України від 16.01.2013 р., було визначено, що ДСНС належить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сферах цивільного захисту, захисту населення і територій від НС та запобігання їх виникненню, ліквідації НС, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, профілактики травматизму невиробничого спрямування, а також гідрометеорологічної діяльності [21].

Він визначив повноваження центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, обґрунтував основні принципи побудови цивільного захисту й завдання ДСНС у цій сфері.

Для вдосконалення нормативної бази з громадської безпеки та цивільного захисту, реалізації Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392, виконання зобов'язань, узятих Україною згідно з Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, та за результатами огляду громадської безпеки та цивільного захисту в 2021 році була розроблена і впроваджена в дію Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту [22], яка визначає напрями державної політики щодо захисту прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства та держави від загроз у сферах громадської безпеки та цивільного захисту, а також цілі, пріоритети та очікувані результати їх досягнення.

Висновки. Розбудова загальнодержавної системи цивільного захисту суверенної України супроводжується багатьма взаємопов'язаними проблемами політичного, економічного, правового, науково-технічного та іншого характеру. За цей період Україна пережила часи, коли паралельно діяло кілька законодавчо створених державних систем, призначених для вирішення завдань щодо запобігання та реагування на НС (цивільна оборона України (1993–2013 рр.), єдина державна система органів виконавчої влади з питань запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру, ЄДСНС (1998–2013 рр.), ЄДС ЦЗ (2004–2013 рр.); одночасно діяло три закони, предметом регулювання яких були питання захисту населення, територій, матеріальних і культурних цінностей від НС, закони України: «Про Цивільну оборону України», «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», «Про правові засади цивільного захисту».

На глибоке переконання фахівців, чи не найголовнішим стабілізуючим й цементуючим чинником, який унеможливив швидке руйнування системи цивільної оборони та її аналогів у пострадянській Україні, слугувало функціонування з 1991 по 2012 р. на центральному рівні одного єдиного постійного суб'єкта державного управління, відповідального за формування та реалізацію державної політики у сферах цивільного захисту, запобігання, реагування та ліквідації наслідків НС техногенного, природного та воєнного характеру – Цивільної оборони України

На цей час в Україні діє єдиний державний уповноважений орган управління цивільним захистом – Державна служба з надзвичайних ситуацій.

Держава як гарант цивільного захисту, який має своєю метою захист населення від небезпечних наслідків аварій і катастроф техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру, гарантує громадянам України через Державну службу з надзвичайних ситуацій захист життя, здоров'я та їх майна, а юридичним особам – право на безпечне функціонування у надзвичайних ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Бахарева Г. Ю., Твердохлебова Н. Є., Любченко І. М., Гуренко І. В. Цивільний захист : навч. посібник. Харків : НТУ «ХПІ», 2015. 116 с.
2. Васійчук В. О. Гончарук В. Є, Качан С. І., Мохняк С. М. Основи цивільного захисту : навч. посіб. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 417 с.
3. Теорія та практика цивільної безпеки в Україні : колективна монографія ; за наук. ред. доц. Федорчук-Мороз В. І. Луцьк : РВВ Луцького НТУ, 2020. 188 с.
4. Барило О. Г., Потеряйко С. П., Тищенко В. О. Інформаційне забезпечення органів державного управління у надзвичайних ситуаціях. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. 2013. № 4. С. 77–84.
5. Ситник Г. П., Андрєєв С. О. Про нову конфігурацію постійно діючих органів управління цивільного захисту на державному рівні. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2014. № 2. С. 5-11.
6. Любінський А. Сучасний стан та перспективи модернізації системи цивільного захисту України. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 43. С.104–109.
7. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
8. Касьянов М. А., Ревенко Ю. П., Медяник В. О., Арнаут І. М. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2006. 284 с.
9. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>.

10. Гудович О. Д., Тищенко В. О. Механізми планування діяльності єдиної державної системи цивільного захисту України. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Управління*. Вип. 4. 2013. С. 97-105.
11. Малеван О. Ю., Теревезін Ю. П. Аналіз структури системи підготовки кадрів у сфері цивільного захисту. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 2. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua>.
12. Клименко Н. Г. Зарубіжний досвід функціонування систем державного управління в умовах надзвичайних ситуацій та основні тенденції їх подальшого розвитку. *Збірник наукових праць НАДУ ; за заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна*. Київ : Вид-во НАДУ, 2007. Вип. 1. С. 26-40.
13. Засулько С. С. Оперативне управління ДСНС в особливих умовах. *Проблеми цивільного захисту: управління, попередження, аварійно-рятувальні та спеціальні роботи : зб. тез Міжнар. науково-практ. конф.* Харків : Нац. ун-т цивільного захисту України, 2014. С. 18-20.
14. Костенко В. Модернізація державної системи цивільного захисту в контексті європейської інтеграції України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 4 (19). С. 107-115.
15. Лещенко О. Я. Питання забезпечення цивільного захисту в зонах воєнно-політичного конфлікту: досвід України в умовах «гібридної війни». *Вісник Дніпропетровського національного університету*, 2015. № 5. С. 228-236.
16. Інформація про стан та проблеми функціонування єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру. URL : http://www.mns.gov.ua/content/program_KMU_inform.html.
17. Загальна декларація прав людини. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
18. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
19. Миколюк В. М., Базиленко А. Г., Десятников П. М. Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей, 1986-2006. Київ : Азимут-Україна, 2006. 624 с.
20. Про Цивільну оборону в Україні : Закон України від 03.02.1993. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1993. № 14. Ст. 124.
21. Деякі питання Державної служби України з надзвичайних ситуацій : Указ Президента України від 16.01.2013 р. № 20/2013. *Офіційний вісник України*. 2013. № 5. Ст. 154.
22. Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України : затв. Указом Президента України від 29.06.2021 року. URL : <https://mvs.gov.ua/ministry/normativna-baza-mvs/proekti-normativnix-aktiv/strategiya-gromadskoyi-bezpeki-ta-civilnogo-zaxistu-ukrayini-zatverdzeno-vid-29062021>.

Надійшла до редакції 21.02.2022

References

1. Bakharyeva, H. Yu., Tverdokhlyebova, N. Ye., Lyubchenko, I. M., Hurenko, I. V. (2015) *Tsyvil'nyy zakhyst [Civil protection] : navch. posibnyk*. Kharkiv : NTU «KHP», 116 p. [in Ukr.].
2. Vasiychuk, V. O. Honcharuk, V. Ye., Kachan, S. I., Mokhnyak, S. M. (2010) *Osnovy tsyvil'noho zakhystu [Fundamentals of civil protection] : navch. posib*. L'viv : Vyd-vo Nats. un-u «L'viv's'ka politekhnika», 417 p. [in Ukr.].
3. Teoriya ta praktyka tsyvil'noyi bezpeky v Ukrayini [Theory and practice of civil security in Ukraine] : kolektyvna monohrafiya ; za nauk. red. dots. Fedorchuk-Moroz V. I. Luts'k : RVV Luts'koho NTU, 2020. 188 p. [in Ukr.].
4. Barylo, O. H., Poteryayko, S. P., Tyshchenko, V. O. (2013) *Informatsiyne zabezpechennya orhaniv derzhavnoho upravlinnya u nadzvychaynykh sytuatsiyakh [Information support of public administration in emergencies]*. *Naukovyy visnyk Akademiyi munitsypal'noho upravlinnya*. № 4, pp. 77-84. [in Ukr.].
5. Sytnyk, H. P., Andreyev, S. O. (2014) *Pro novu konfihuratsiyu postiyno diyuchykh orhaniv upravlinnya tsyvil'noho zakhystu na derzhavnomu rivni [On the new configuration of permanent civil defense management bodies at the state level]*. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny*. № 2, pp. 5-11. [in Ukr.].
6. Lyubins'kyu, A. (2015) *Suchasnyy stan ta perspektyvy modernizatsii systemy tsyvil'noho zakhystu Ukrayiny [Current state and prospects of modernization of the civil protection system of Ukraine]*. *Efektivnist' derzhavnoho upravlinnyaya*. Issue 43, pp.104-109. [in Ukr.].
7. Pro natsional'nu bezpeku Ukrayiny [On National Security of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 21.06.2018. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2018. № 31, art. 241. [in Ukr.].
8. Kas'yanov, M. A., Revenko, Yu. P., Medyanyk, V. O., Arnaut, I. M. (2006) *Bezpeka zhyttyediyal'nosti [Safety of life] : navch. posib*. Luhans'k : Vyd-vo SNU im. V. Dalya, 284 p. [in Ukr.].
9. Kodeks tsyvil'noho zakhystu Ukrayiny vid 02.10.2012 [Code of Civil Protection of Ukraine of 02.10.2012]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>. [in Ukr.].
10. Hudovych, O. D., Tyshchenko, V. O. (2013) *Mekhanizmy planuvannya diyal'nosti yedynoyi derzhavnoyi systemy tsyvil'noho zakhystu Ukrayiny [Mechanisms for planning the activities of a unified state system of civil defense of Ukraine]*. *Naukovyy visnyk Akademiyi munitsypal'noho upravlinnya*.

Seriya : Upravlinnya. Issue 4, pp. 97-105. [in Ukr.].

11. Malevan, O. Yu., Tereverzin, Yu. P. Analiz struktury systemy pidhotovky kadriv u sferi tsyvil'noho zakhystu [Analysis of the structure of the training system in the field of civil defense]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok*. 2013. № 2. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua>. [in Ukr.].

12. Klymenko, N. H. (2007) Zarubizhnyy dosvid funktsionuvannya system derzhavnoho upravlinnya v umovakh nadzvychaynykh sytuatsiy ta osnovni tendentsiyi yikh podal'shoho rozvytku [Foreign experience in the functioning of public administration systems in emergencies and the main trends in their further development]. *Zbirnyk naukovykh prats' NADU ; za zah. red. O. Yu. Obolens'koho, S. V. S'omina*. Kyiv : Vyd-vo NADU, issue 1, pp. 26–40. [in Ukr.].

13. Zasan'ko, S. S. (2014) Operatyvne upravlinnya DSNS v osoblyvykh umovakh [Operational management of the SES in special conditions]. *Problemy tsyvil'noho zakhystu: upravlinnya, poperedzhennya, avariyno-ryatuval'ni ta spetsial'ni roboty : zb. tez Mizhnar. nauково-prakt. konf.* Kharkiv : Nats. un-t tsyvil'noho zakhystu Ukrainy, pp. 18-20. [in Ukr.].

14. Kostenko, V. (2013) Modernizatsiya derzhavnoyi systemy tsyvil'noho zakhystu v konteksti yevropeys'koyi intehratsiyi Ukrainy [Modernization of the state system of civil protection in the context of European integration of Ukraine]. *Derzhavne upravlinnya ta mistseve samovryaduvannya*. Issue 4 (19), pp. 107-115. [in Ukr.].

15. Leshchenko, O. Ya. (2015) Pytannya zabezpechennya tsyvil'noho zakhystu v zonakh voyenno-politychnoho konfliktu: dosvid Ukrainy v umovakh «hibrydnoyi viyny» [The issue of civil protection in areas of military-political conflict: the experience of Ukraine in a «hybrid war»]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho natsional'noho universytetu*, № 5, pp. 228–236. [in Ukr.].

16. Informatsiya pro stan ta problemy funktsionuvannya yedynoyi derzhavnoyi systemy zapobihannya i reahuvannya na nadzvychayni sytuatsiyi tekhnohennoho ta pryrodnoho kharakteru [Information on the state and problems of functioning of the unified state system of prevention and response to emergencies of man-made and natural nature]. URL : http://www.mns.gov.ua/content/program_KMU_inform.html. [in Ukr.].

17. Zahal'na deklaratsiya prav lyudyny [Universal Declaration of Human Rights]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. [in Ukr.].

18. Zhenevs'ka konventsia pro povodzhennya z viys'kovopolonenymy [Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text. [in Ukr.].

19. Mykolyuk, V. M., Bazylenko, A. H., Desyatnykov, P. M. (2006) Chornobyl's'ka katastrofa v dokumentakh, faktakh ta dolyakh lyudey, 1986–2006 [Chernobyl disaster in documents, facts and destinies of people, 1986-2006]. Kyiv : Azymut-Ukrayina, 624 p. [in Ukr.].

20. Pro Tsyvil'nu oboronu v Ukraini [On Civil Defense in Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 03.02.1993. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1993. № 14, art. 124. [in Ukr.].

21. Deyaki pytannya Derzhavnoyi sluzhby Ukrainy z nadzvychaynykh sytuatsiy [Some issues of the State Service of Ukraine for Emergencies] : Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 16.01.2013 r. № 20/2013. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy*. 2013. № 5, art. 154. [in Ukr.].

22. Stratehiya hromads'koyi bezpeky ta tsyvil'noho zakhystu Ukrainy [Strategy of public safety and civil protection of Ukraine] : zatv. Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 29.06.2021 roku. URL : <https://mvs.gov.ua/ministry/normativna-baza-mvs/proekti-normativnix-aktiv/strategiya-gromadskoyi-bezpeki-ta-civilnogo-zaxistu-ukrayini-zatverdzeno-vid-29062021>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Andrii Fomenko, Vitaliy Hryban. Civil defence in Ukraine: establishment and functioning.

Emergencies of various kinds in the form of natural disasters, man-made catastrophes, terrorist and sabotage acts, regional conflicts with the use of military force and other dangerous and harmful factors cause great damage to Ukraine's sustainable development. Ignoring them in modern conditions threatens not only economic growth and social welfare, but also national security. Therefore, Ukraine develops and implements laws, regulations, pays great attention to teaching people the essence of these dangerous factors of natural, man-made, socio-political, military nature and protection from them. A powerful system of civil protection was created and operates, its formation took place in special economic, socio-political and international circumstances, which had both positive and negative impact on it.

This research paper deals with stages of formation of this system, its legislative support in the process of development of the young state of Ukraine and its functioning at this time. The development of the national civil defense system of sovereign Ukraine is accompanied by many interrelated problems of political, economic, legal, scientific, technical and other nature.

Currently, Ukraine has a single state authorized body for civil protection management – the State Emergency Service. The state, as a guarantor of civil protection, which aims to protect the population from the dangerous consequences of accidents and man-made disasters, environmental, natural and military, guarantees the citizens of Ukraine through the State Emergency Service protection of life, health and property, and legal entities – the right to function safely in emergencies.

Keywords: *civil defense, civil protection, Unified state system, environment, code, legal basis.*

УДК 347.9+342.95

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-15-21

Олександр ЮНІН[©]

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОСУДДЯ В СОЦІАЛЬНИХ СПОРАХ (СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ, ВИКОНАННЯ РІШЕННЯ СУДУ)

Здійснено аналіз основних засобів процесуального характеру по гарантуванню ефективності правосуддя в соціальних спорах, зокрема виконанню судових рішень, судовому контролю (надання звітів щодо реалізації судового рішення, штрафування за невиконання рішення судів, визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності, що здійснювалися владними суб'єктами – відповідачами на виконання судових рішень), а також як складовій судового контролю – окремим ухвалам адміністративного суду.

Здійснено характеристику інституту судового контролю, наведено його визначення, зазначені завдання судового контролю, його правове регулювання в адміністративному судочинстві, вказано й проаналізовано засоби контролю за реалізацією рішення судів.

Автор статті відмічає, що людина при зверненні до суду своєю метою ставить не отримання судового рішення й теоретичного визнання її правоти в правовому спорі, а вирішення проблеми й ефективного захисту свого права, що було порушено. Тому проблеми у виконанні судових рішень по соціальних справах значно впливають на здійснення засад внутрішньої державної політики (правової, фінансової, соціальної характеру), гарантування балансу суспільних інтересів, реалізацію справедливого правосуддя й здійснення судового контролю, аби виконати ефективний захист та відновити порушені права в соціальній сфері.

В адміністративному судочинстві повсякчас постає питання виконання рішення суду. Автор статті зазначає, що невиконання рішень судів в Україні є дуже поширеною проблемою, а також наводить основні причини (підстави) невиконання судових рішень і, як підсумок, пропонує певні шляхи зміни такої ситуації.

Ключові слова: ефективність правосуддя, соціальні спори, виконання рішення суду, судовий контроль, невиконання судових рішень.

Постановка проблеми. Аналіз ефективності судового захисту соціальних прав громадян нерозривно пов'язаний з формулюванням наукових висновків й побудовою відповідних теоретичних конструкцій щодо закономірностей по реалізації захисту соціальних прав судом, а також із розробкою на їхній основі практичних рекомендацій стосовно можливих шляхів поліпшення цього процесу. Під правом на захист судом передбачено відповідні гарантії дієвого поновлення у правах завдяки реалізації правосуддя, а відсутністю цієї можливості обмежується таке право [1, с. 366]. Як зазначає Конституційний Суд України, правосуддя може бути таким за своєю суттю виключно, якщо під час його здійснення було дотримано справедливості та забезпечено ефективне поновлення в правах [2]. Загальна декларація прав людини 1948 р. містить припис статті 8 про те, що кожній людині характерна наявність права ефективного поновлення її прав на національному рівні компетентними судами в ситуаціях з порушенням її базових прав, що надали особі норми Конституції чи законів [3]. Право на ефективний засіб захисту закріплюється так само і в межах ст. 13 Конвенції про захист прав людини та основних свобод [4].

Член Вищої ради правосуддя О. Прудивус вважає, що адміністративним судам під час вирішення соціальних спорів належить здійснити не тільки чітке визначення обсягу порушених суб'єктом із владними повноваженнями прав громадянина, однак і зобов'язання посадовців поновити такі права [5]. Процесуальним законодавством передбачено право судового контролю за реалізацією судових рішень. Адже людина під час звернення до суду прагне не отримання судового рішення й теоретичного визнання її

© О. Юнін, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4846-2573>

junin@ukr.net

правою в правовому спорі, а вирішення проблеми й ефективного захисту свого права, що було порушено.

Якщо говорити про актуальність цієї наукової роботи, то неможливо не згадати про проблеми у виконанні судових рішень по соціальних справах, що значно впливають на здійснення засад внутрішньої державної політики (наприклад правового, фінансового, соціального характеру), гарантування балансу суспільних інтересів, реалізацію справедливого правосуддя й здійснення судового контролю аби виконати ефективний захист та відновити порушені права в соціальній сфері.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання забезпечення ефективності правосуддя в соціальних спорах в тих чи інших проявах (судовий контроль, виконання рішення суду) було досліджено великою кількістю вітчизняних та закордонних вчених-правознавців. У цій статті застосовані наукові думки та роботи, що написані В. Бугою, О. Ільницьким, Н. Коваленко, Н. Писаренко, О. Прудивус, А. Рибачуком, Л. Трофімовою, Р. Хановою, В. Хохуляком, Г. Шерстюк.

Проблеми в забезпеченні ефективності правосуддя в соціальних спорах зумовлюють потребу в подальшій науковій розробці цієї теми. Актуальність розгляду теми процесуальних засобів гарантування ефективності правосуддя в соціальних спорах зумовлена набуттям невиконанням рішень судів в Україні нових обертів. Ця тенденція призводить до страждань, насамперед, малозабезпечених громадян: 90 % судових рішень, за якими повинні були здійснити виплати, стосуються соціальних спорів [6].

Тому **мета** статті – чітке дослідження процесуальних засобів гарантування ефективності правосуддя в соціальних спорах. Для досягнення поставленої мети висунуто таке **завдання** – здійснити аналіз основних засобів процесуального характеру по гарантуванню ефективності правосуддя в соціальних спорах, зокрема виконання судових рішень, судового контролю, що полягає в наданні звітів щодо реалізації судового рішення, штрафуванні за невиконання рішення судів; визнанні протиправними рішень, діянь (активних чи пасивних), що здійснювалися владними суб'єктами – відповідачами на виконання судових рішень, а також як складової судового контролю – окремих ухвал адміністративного суду.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи питання процесуальних засобів забезпечення ефективності правосуддя в соціальних спорах, передусім варто зауважити, що беручи до уваги системність проблем виконання судових рішень стосовно відновлення порушених соціальних прав, законодавець запровадив спеціальні засоби судового контролювання за процедурою виконання рішень судів. Якщо говорити про визначення, то судовим контролем по виконанню рішень в адміністративних справах є особливий вид процесуального захисту прав фізичних й юридичних осіб. Звичайно, що тільки судовим контролем не забезпечується реалізація приписів результативної частини рішення суду, однак він істотно допомагає його вчасному й дієвому виконанню [7, с. 145–146].

Інститут судового контролю на сьогодні не є новим правовим явищем для адміністративного судочинства. У Кодексі адміністративного судочинства України (КАСУ) вміщено дві статті, що присвячено цьому правовому явищу: ст. 382 КАСУ закріпила можливість накладення судом на суб'єкта із владними повноваженнями зобов'язання подавати звіт щодо виконання судового рішення й регламентувала процес по накладенню штрафу за таке невиконане зобов'язання; в ст. 383 КАСУ визначено порядок визнання протиправними рішень, діянь (активних чи пасивних), що вчинено суб'єктом із владними повноваженнями – відповідачем на виконання рішення суду [8].

Судовий контроль має на меті:

а) підтримку відповідності між рішеннями суб'єктів із владними повноваженнями та приписами Основного закону України й інших законодавчих актів України;

б) гарантування захисту прав та свобод суб'єктів правових відносин управлінського типу;

в) викорінення ситуацій по зловживанню службовим становищем та перевищенню повноважень посадовцями;

г) відновлення законності у випадках її незбереження нелегальними діяннями (активними чи пасивними) органів державного управління й посадовців [9, с. 133].

У дисертаційному дослідженні М. Труш виділила в межах чинного адміністративно-процесуального законодавства такі засоби контролювання за

реалізацією рішення судів:

- надання звітів щодо реалізації судового рішення;
- штрафування за невиконання рішення судів;
- визнання протиправними рішень, діянь (активних чи пасивних), що здійснювалися владними суб'єктами – відповідачами на виконання судових рішень [10].

О. Сасевичем зауважено, що судовий контроль встановлюють як під час судового розгляду, так і під час виконання рішення суду, якщо для цього є обґрунтовані підстави [11]. Адміністративно-процесуальним законодавством України не встановлюються чіткі обмеження у часі, за який має вирішитися питання про встановлення судового контролювання. Встановлення судового контролю в теорії може відбутися як в рішенні суду, так і в окремій ухвалі після ухвалення судового рішення по справі [12].

Насамперед необхідно зауважити, що встановлення судового контролювання являє собою право суду, а не його зобов'язання. Проте запровадження законодавцем такого зобов'язання сприяло б належному та скорішому поновленню порушених прав соціального типу фізичних осіб після тривалого розгляду справи судом, що є наслідком великої завантаженості адміністративних судів.

Розглянемо трохи детальніше всі засоби контролю за виконанням судових рішень. Судовий контроль за виконанням рішень суду передбачає судову перевірку належної, точної й вчасної реалізації рішень суду шляхом одержання звіту щодо виконання чи спонукання до реалізації рішень суду [13].

Штрафування після розгляду звіту чи його відсутності також постає дієвим способом судового контролювання, зважаючи на суттєву суму, що має бути сплачена, проте воно не повсякчас постає логічним. Відповідно до чинного процесуального законодавства, штрафують керівника органу, що мав би реалізувати рішення суду. Однак далеко не завжди керівник може сам здійснити судові рішення. Зазвичай рішення судів виконуються колегіальними органами влади спільним голосуванням на засіданні певного органу (органи на кшталт Верховної Ради України, місцевих рад тощо). Зокрема, нездійснення рішення суду може бути провинною не одного уповноваженого органу держави, а штраф за це накладається тільки на керівника цього органу. Однак видається справедливим потреба у покаранні саме тієї особи, що справді є винною в нездійсненні рішення суду [14, с. 369].

Так само не буде зайвим зауважити, що оплата штрафу не позбавляє зобов'язання виконання рішення суду й подачі відповідного звіту про це.

Останній пункт в переліку М. Труш щодо засобів контролювання за виконанням судових рішень – це визнання протиправними рішень, діянь (активних чи пасивних), що здійснювалися владними суб'єктами – відповідачами на виконання судових рішень. Відповідно до приписів ч. 1 ст. 383 КАСУ особи-позивачі, на користь яких суди ухвалили свої рішення, можуть подавати до судових органів першої інстанції заяви щодо визнання протиправними рішень, діянь (активних чи пасивних), що здійснювалися владними суб'єктами – відповідачами на виконання таких судових рішень, чи щодо порушення прав позивача, що підтверджені такими судовими рішеннями.

Зазначений в ч. 1 ст. 382 КАСУ вид судового контролю (обов'язок подання звіту щодо виконання судового рішення) є дієвим під час зобов'язання суб'єктів із владними повноваженнями вчиняти дії чи утриматись від них (наприклад, видання дозволу, закриття поземельних книг, поновлення на роботі тощо). Проте цим же видом судового контролювання були продемонстровані системні проблеми під час контролю за реалізацією рішень, що пов'язані з виплатами соціального характеру. Йдеться про ситуації на кшталт отримання судами звітів виконавців щодо утворення пакету документів й включення до спеціального реєстру реалізації органами пенсійного фонду судових рішень під час встановлення судового контролю за позовами стосовно перерахунку й виплати пенсій. Суду не надано дієвих важелів впливу під час формування видатків бюджету на реалізацію судових рішень. Однак у суду є завдання – захищати права й свободи людини [15, с. 329].

Ще однією складовою судового контролю можна визнати судові повноваження на постановлення окремих ухвал. За положеннями ст. 249 КАСУ суд у разі виявлення під час розгляду справи порушень приписів законів має можливість постановлення окремої ухвали та направлення її відповідним владним суб'єктам для усунення причин й умов, які були під час порушення закону. В разі потреби суд постановляє окрему ухвалу щодо наявності підстав, аби розглянути питання стосовно притягнення до

відповідальності осіб, рішення або діяння (активні чи пасивні) яких визнаються такими, що мають протиправний характер. Суд також має змогу постановити окрему ухвалу в разі зловживання процесуальними правами, порушенні процесуальних зобов'язань, неналежному виконанню професійних обов'язків (зокрема, в разі наявності суттєвих недоліків в позовній заяві, що підписав адвокат або прокурор) чи іншого порушення законодавчих норм адвокатом або прокурором [15, с. 330].

Процесуальна можливість судів постановляти окремі ухвали є ефективним елементом взаємодії адміністративних судів та виконавчих органів. Наприклад, можна навести ситуацію, в якій є такі справи, де судами скасовуються рішення владних суб'єктів у зв'язку з явними процедурними порушеннями їхнього ухвалення. Під час аналізу матеріалів справи суді можуть припускати, що ці процедурні порушення, які допустив конкретний посадовець, який здійснював перевірку, не могли бути вчинені без умислу. Іноді не потрібно складних схем: якщо порушити процедуру з призначення, проведення або продовження перевірки, то, як наслідок, складеться акт перевірки, припис, постанова щодо притягнення до відповідальності, які не витримають будь-якого критичного аналізування, не будуть відповідати законодавчим вимогам й повинні бути скасованими судами. Законодавчі норми щодо порядку проведення перевірки мають достатньо чіткий характер, судова практика також зрозуміла (в разі направлення повідомлення щодо проведення перевірки неправильно адресату результат перевірки буде скасовано судом не через власну «зацікавленість» в продовженні незаконного будівництва та скасуванні «правильної» на погляд суспільства постанови органів будівельного контролювання держави про зупинення будівництва, а у зв'язку з чітко прописаними приписами чинних законів України [16]).

Тож варто зауважити, що окремі ухвали суду постають досить ефективним та важливим засобом своєчасного забезпечення захисту людських прав й свобод [17, с. 360]. Ці окремі ухвали можуть позитивно впливати на влаштування роботи владних суб'єктів, що зменшить порушення прав та свобод фізичних й юридичних осіб.

В адміністративному судочинстві повсякчас постає одне з головних запитань – це виконання рішення суду. На сьогодні невиконання рішень судів в Україні є дуже поширеною проблемою. Як зазначає суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду О. Ступак, для вирішення проблем щодо невиконання рішень судів по соціальних спорах потрібна політична воля. Суддя впевнена, що чим довше Україна буде відтягувати вирішення цієї проблеми, тим більше буде зростати заборгованість по соціальних виплатах держави перед громадянами [18].

До основних причин (підстав) невиконання судових рішень можна віднести:

- брак фінансування;
- неналежна реалізація державними органами їх повноважень;
- строки виконавчого провадження;
- недоліки в нормативному регулюванні [19, с. 297].

Основною причиною невиконання судових рішень в соціальних спорах можна назвати відсутність достатніх бюджетних асигнувань, аби здійснити соціальні виплати. Ще на початку 2019 року Україна могла «похизуватися» наявністю більше ніж 305 000 невиконаних рішень судів. Експерти Центру Разумкова, здійснивши аналіз 2 тис. 254 судових рішень, зазначають, що при ухваленні законодавства у сфері соціального забезпечення Верховною Радою України не тільки не було його належним чином економічно обгрунтовано й не враховано дійсний стан державного бюджету, а взагалі розширено ті категорії громадян, яким передбачаються соціальні виплати (дітям війни, постраждалим від аварії на ЧАЕС, переселенцям, учасникам АТО тощо). У зв'язку з відсутністю достатньої кількості коштів у Державному бюджеті народні депутати вносили зміни до українських законів для зменшення кількості й розміру соціальних виплат. Через такі дії українці стали подавати позовні заяви до судової системи, за результатами чого на їх користь суди почали ухвалювати рішення [20].

Висновки. Підбиваючи підсумок, варто сказати, що для зміни ситуації із забезпеченням ефективності правосуддя в соціальних спорах на краще, варто розглянути необхідність зміни загального підходу до реалізації рішень адміністративних судів на загальнодержавному й доктринально-правовому рівнях.

У межах структури судового контролю по виконанню рішень не була б зайвою зміна норм, що пов'язано з порядком штрафування за результатами розгляду звіту чи його неподання. Відповідальність керівника за невиконання судових рішень є не завжди

логічною, а отже, краще було б застосувати конкретизовану відповідальність саме тієї особи, що постає винною в нездійсненій реалізації рішення суду [14, с. 370].

Очевидним є те, що Україна має долати проблему невиконання судових рішень, інакше наша держава так і залишиться країною, де неможливим є реальний захист своїх соціальних прав від свавілля суб'єкта владних повноважень. Безперечним є те, що за відсутності реальної реалізації рішень судів ні про яку правову державу чи правове суспільство не може йти.

До основних причин невиконання рішень судів щодо соціальних спорів належать: 1) відсутність достатньої кількості бюджетних коштів на соціальні виплати; 2) складне законодавче регулювання; 3) велику кількість пільг, які належать окремим категоріям громадян; 4) недосконалості рішень судів, якими ускладнюється їх примусове виконання [19, с. 297].

Нагальним в межах справ щодо соціального захисту постає запровадження аналізу стану виконання судових рішень й процесу по оцінці реакцій на окремі судові ухвали. Також не стане зайвим перегляд державної політики щодо категорій громадян, яким мають надаватися різноманітні види пільг, з боку економічного обґрунтування таких пільг й реальної можливості держави гарантувати належні зобов'язання на відповідному рівні.

Список використаних джерел

1. Ханова Р. Ф., Хошуляк В. В. Критерії ефективності судового захисту соціальних прав. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом* : зб. матеріалів III Міжнародної науково-практ. конф. Київ, 2020. С. 364–367.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) : Рішення від 30.01.2003 р. № 3-рп/2003. КСУ. *Офіційний вісник України*. 2003 р. № 6. Ст. 245.
3. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Рада Європи. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13/ № 32 від 23.08.2006. Ст. 270.
5. Прудивус Олег. Третина всіх справ у адміністративних судах пов'язані із захистом соціальних прав. URL: <https://hcj.gov.ua/news/oleg-prudivus-tretyna-vsikh-sprav-u-administrativnyh-sudah-povyazani-iz-zahystom-socialnyh-prav>.
6. Брузін Р. Експерти з'ясували, чому не виконуються судові рішення та що із цим робити. *Закон і бізнес*. URL: https://zib.com.ua/ua/133896-eksperti_zyasovali_chomu_ne_vikonuyutsya_sudovi_rishennya_.html.
7. Манн Т., Мельник Р., Бевзенко В., Комзюк А. Адміністративний процес: загальна частина (Федеративна Республіка Німеччина, Україна) : науково-практ. посіб. / пер. та адапт. з нім. М. Романа ; за заг. ред. Бевзенка В. Київ : Алерта, 2013. 289 с.
8. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36. № 37. Ст. 446.
9. Пронський Е., Колеснікова М. Організаційно-правові засади здійснення судового контролю в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 2. Т. 2. С. 130–135.
10. Труш М. І. Судове рішення в адміністративному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2017. 167 с.
11. Сасевич О. Судовий контроль як механізм підвищення ефективності судових рішень. URL : https://protocol.ua/ua/sudoviy_kontrol_yak_mehanizm_pidvishchennya_efektivnosti_sudovih_rishen/.
12. Івасин О. Р. Судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві: спеціальні способи. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького. Серія : Право*. 2017. № 4. С. 84–85.
13. Берназюк Я. О. Процесуальні засоби забезпечення реалізації конституційної гарантії обов'язковості судового рішення в адміністративному судочинстві. 2020. URL : <https://sud.ua/ru/news/blog/166108-protseualni-zasobi-zabezpechennya-realizatsiyi-konstitutsiynoyi-garantiyi-obovyazkovosti-sudovogo-rishennya-v-administrativnomu-sudochinstvi>.
14. Шерстюк Г. М. Необхідність судового контролю за виконанням рішень у соціальних спорах. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом* : зб. матеріалів III Міжнародної науково-практ. конф. Київ, 2020. С. 368–372.
15. Коваленко Н. В. Окремі ухвали адміністративного суду як реакція на правопорушення. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом* : зб. матеріалів III Міжнародної науково-практ. конф. Київ, 2020. С. 329–333.

16. Коваленко Н. Аналіз практики Верховного Суду при вирішенні спорів про оскарження рішень, дій, бездіяльності органів державного архітектурно-будівельного контролю. URL : <https://sud.ua/ru/news/blog/170879-analiz-praktiki-verkhovnogosudu-pri-virishenni-sporiv-pro-oskarzhennya-rishen-diy-bezdiyalnosti-organivderzhavnogo-arkhitekturno-budivelnogo-kontrolyu>.

17. Трофімова Л. В. Судовий контроль належного врядування у справах про соціальний захист. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом* : зб. матеріалів III Міжнародної науково-практ. конф. Київ, 2020. С. 359–364.

18. Для розв'язання проблеми невиконання судових рішень у соціальних спорах необхідна політична воля – суддя КЦС ВС Ольга Ступак. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/press-centr/news/972078>.

19. Буга В. В. Проблеми невиконання рішень у соціальних справах. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом* : зб. матеріалів III Міжнародної науково-практ. конф. Київ, 2020. С. 295–298. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/3_MNPK_Int.pdf.

20. «Ви – збанкрутіла країна» — дослідники розповіли про кількість та причини невиконання судових рішень від 12 вересня 2020 року. URL : <https://zmina.info/news/vy-zbankrutila-krayina-doslidnyky-rozpovily-pro-kilkist-nevykonanyh-sudovyh-rishen/>.

Надійшла до редакції 09.02.2022

References

1. Khanova, R. F., Khokhulyak, V. V. (2020) Kryteriyi efektyvnosti sudovoho zakhystu sotsial'nykh prav. *Sotsial'ni prava ta yikh zakhyst administratyvnyim sudom* : zb. materialiv III Mizhnarodnoyi naukovo-prakt. konf. Kyiv, pp. 364–367. [in Ukr.].

2. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny u spravi za konstytutsiynym podannym Verkhovnoho Sudu Ukrayiny shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) polozhen' chastynty tret'oyi statti 120, chastynty shostoyi statti 234, chastynty tret'oyi statti 236 Kryminal'no-protsesual'noho kodeksu Ukrayiny (sprava pro roz'hlyad sudom okremykh postanov slidchoho i prokurora) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional petition of the Supreme Court of Ukraine on compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of part three of Article 120, part six of Article 234, part three of Article 236 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (case on consideration by the court of certain resolutions of the investigator and the prosecutor)]: Rishennya vid 30.01.2003 r. № 3-rp/2003. KSU. Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny. 2003 r. № 6, art. 245. [in Ukr.].

3. Zahal'na deklaratsiya prav lyudyny [Universal Declaration of Human Rights] : pryynyata i proholoshena rezolyutsiyeyu 217 A (III) Heneral'noyi Asambleyi OON vid 10.12.1948. *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny*. 2008. № 93, art. 3103. [in Ukr.].

4. Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 04.11.1950] Rada Yevropy. *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny*. 1998. № 13/ № 32 vid 23.08.2006, art. 270. [in Ukr.].

5. Prudyvus Oleh. Tretyna vsikh sprav u administratyvnykh sudakh pov'yazani iz zakhystom sotsial'nykh prav [One third of all cases in administrative courts are related to the protection of social rights]. URL : <https://hcj.gov.ua/news/oleg-prudyvus-tretyna-vsikh-sprav-u-administratyvnyh-sudah-povyazani-iz-zahystom-socialnyh-prav>. [in Ukr.].

6. Bruzin, R. Eksperty z'yasovuvaly, chomu ne vykonuyut'sya sudovi rishennya ta shcho iz tsym robyty [Experts found out why court decisions are not enforced and what to do about it]. *Zakon i biznes*. URL : https://zib.com.ua/ua/133896-eksperti_zyasovuvali_chomu_ne_vikonuyutsya_sudovi_rishennya_.html. [in Ukr.].

7. Mann, T., Mel'nyk, R., Bevzenko, V., Komzyuk, A. Administratyvnyy protses: zahal'na chastyna (Federatyvna Respublika Nimechchyna, Ukrayina) [Administrative process: general part (Federal Republic of Germany, Ukraine)]: naukovo-prakt. posib. / per. ta adapt. z nim. M. Romana ; za zah. red. Bevzenka V. Kyiv : Alerta, 2013. 289 p. [in Ukr.].

8. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrayiny [Code of Administrative Procedure of Ukraine] vid 06.07.2005. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2005. № 35–36. № 37, art. 446. [in Ukr.].

9. Prons'kyi, E., Kolesnikova, M. (2016) Orhanizatsiyno-pravovi zasady zdiysnennya sudovoho kontrolyu v Ukrayini [Organizational and legal framework for judicial control in Ukraine]. *Visegrad journal on human Rights*. № 2. Vol. 2, pp. 130–135. [in Ukr.].

10. Trush, M. I. (2017) Sudove rishennya v administratyvnomu protsesi [Judgment in the administrative procedure]: dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / L'viv's'kyi natsional'nyy universytet im. Ivana Franka. L'viv, 167 p. [in Ukr.].

11. Sasevych, O. Sudovyy kontrol' yak mekhanizm pidvyshchennya efektyvnosti sudovykh rishen' [Judicial control as a mechanism for improving the effectiveness of court decisions]. URL : https://protocol.ua/ua/sudoviy_kontrol_yak_mekhanizm_pidvishchennya_efektivnosti_sudovyh_rishen/. [in Ukr.].

12. Ivasyn, O. R. (2017) Sudovyy kontrol' za vykonannam sudovykh rishen' v

administratyvnomu sudochynstvi: spetsial'ni sposoby [Judicial control over the execution of court decisions in administrative proceedings: special methods]. *Naukovo-informatsiynyy visnyk Ivano-Frankivs'koho universytetu prava im. Korolya Danyla Halyts'koho. Seriya : Pravo*. № 4, pp. 84–85. [in Ukr.].

13. Bernazyuk, Ya. O. (2020) Protseual'ni zasoby zabezpechennya realizatsiyi konstytutsiynoyi harantiyi obov'yazkovosti sudovoho rishennya v administratyvnomu sudochynstvi [Procedural means of ensuring the implementation of the constitutional guarantee of the binding nature of a court decision in administrative proceedings]. URL : <https://sud.ua/ru/news/blog/166108-protseualni-zasobi-zabezpechennya-realizatsiyi-konstitutsiynoyi-garantiyi-obovyazkovosti-sudovogo-rishennya-v-administrativnomu-sudochinstvi>. [in Ukr.].

14. Sherstyuk, H. M. (2020) Neobkhdnist' sudovoho kontrolyu za vykonannam rishen' u sotsial'nykh sporakh [The need for judicial control over the implementation of decisions in social disputes]. *Sotsial'ni prava ta yikh zakhyst administratyvnyim sudom : zb. materialiv III Mizhnarodnoyi naukovo-prakt. konf.* Kyiv, pp. 368–372. [in Ukr.].

15. Kovalenko, N. V. (2020) Okremi ukhvaly administratyvnoho sudu yak reaktsiya na pravoporushennya [Some decisions of the administrative court as a reaction to the offense]. *Sotsial'ni prava ta yikh zakhyst administratyvnyim sudom : zb. materialiv III Mizhnarodnoyi naukovo-prakt. konf.* Kyiv, pp. 329–333. [in Ukr.].

16. Kovalenko, N. Analiz praktyky Verkhovnoho Sudu pry vyrishenni sporiv pro oskarzhennya rishen', diy, bezdiyal'nosti orhaniv derzhavnogo arkhitekturno-budivel'noho kontrolyu [Analysis of the practice of the Supreme Court in resolving disputes over appeals against decisions, actions, inaction of the state architectural and construction control]. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/170879-analiz-praktiki-verkhovnogosudu-pri-virishenni-sporiv-pro-oskarzhennya-rishen-diy-bezdiyalnosti-organivderzhavnogo-arkhitekturno-budivelnogo-kontrolyu>. [in Ukr.].

17. Trofimova L. V. (2020) Sudovyy kontrol' nalezhnogo vryaduvannya u spravakh pro sotsial'nyy zakhyst [Judicial control of good governance in cases of social protection]. *Sotsial'ni prava ta yikh zakhyst administratyvnyim sudom : zb. materialiv III Mizhnarodnoyi naukovo-prakt. konf.* Kyiv, pp. 359–364. [in Ukr.].

18. Dlya rozv'yazannya problemy nevykonannya sudovykh rishen' u sotsial'nykh sporakh neobkhdna politychna volya – suddya KTSS VS Ol'ha Stupak [Political will is needed to solve the problem of non-enforcement of court decisions in social disputes – Judge of the Supreme Court of Cassation Olha Stupak]. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/972078>. [in Ukr.].

19. Buha, V. V. (2020) Problemy nevykonannya rishen' u sotsial'nykh spravakh [Problems of non-implementation of decisions in social cases]. *Sotsial'ni prava ta yikh zakhyst administratyvnyim sudom : zb. materialiv III Mizhnarodnoyi naukovo-prakt. konf.* Kyiv, pp. 295–298. [in Ukr.].

20. «Vy – zbankrutila krayina» — doslidnyky rozpovily pro kil'kist' ta prychny nevykonannya sudovykh rishen' vid 12 veresnya 2020 roku [«You are a bankrupt country» – researchers spoke about the number and reasons for non-enforcement of court decisions of September 12, 2020]. URL : <https://zmina.info/news/vy-zbankrutila-krayina-doslidnyky-rozpovily-pro-kilkist-nevykonanyh-sudovyh-rishen/>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Yunin. Procedural means of ensuring the efficiency of justice in social disputes (judicial control, execution of a court decision). The article is devoted to the analysis of the main procedural means of ensuring the effectiveness of justice in social disputes, in particular to the execution of court decisions, judicial control (reporting on the execution of court decisions, penalties for failure to execute court decisions, recognition as illegal of decisions, actions or inactions, carried out by power entities – defendants for execution of court decisions), and as a component of judicial control – to individual judgments of administrative court.

It is characterized in the article the institute of judicial control, given its definition, indicated the tasks of judicial control, its legal regulation in the administrative court proceedings, listed and analyzed the means of controlling the execution of court decisions.

The author of the article notes that an individual when applying to court does not seek to obtain a court decision and theoretical recognition of his right in a legal dispute, but to solve the problem and effectively protect his right, which has been violated. Therefore, problems in the execution of court decisions in social cases significantly affect the implementation of the principles of domestic public policy (legal, financial, social), ensuring the balance of public interests, the implementation of fair justice and exercising judicial control to perform effective protection and restoration of violated rights in the social sphere.

In administrative proceedings there is always a question of execution of a court decision. In the article it is noted that non-execution of court decisions in Ukraine is a very common problem. The author also cites the main reasons (grounds) for failure to enforce the judicial decision and, as a result, proposes certain ways to change the situation.

Keywords: *efficiency of justice, social disputes, judicial control, execution of a court decision, failure to enforce the judicial decision.*

УДК 347.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-22-27

Сергій КОМИССАРОВ[©]

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ФАКТОРИ НЕОБХІДНОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДДІВ

У дослідженні йдеться про той бік професійної діяльності суддів, який здебільшого населенням України абсолютно не відомий, а саме про ймовірність шаленого політичного тиску на суддю, переслідувань, цькування, розповсюдження приватної інформації про суддю та членів родини з подальшими погрозами. Така ситуація, зазначається, потребує оперативного втручання відповідних державних правоохоронних органів. Також наводяться фактори, які слугують аргументами в бік збільшення соціальних гарантій суддів, необхідності підтримання високого рівня їх соціального забезпечення. У статті встановлено, що професійним суддям одночасно з усіма конституційно закріпленими правами та свободами людини і громадянина належать додаткові соціальні гарантії, які не являють собою особистий привілей, а встановлюються у зв'язку з покладанням державою на «делегатів» Феміди особливо важливої функції – здійснення правосуддя.

Ключові слова: судді, суддівська винагорода, відправлення правосуддя, незалежність, соціальні гарантії, судова практика, щомісячне довічне грошове утримання.

Постановка проблеми. В українському суспільстві часів третьої декади ХХІ століття місцями досі панує оманлива думка стосовно того, що соціальне забезпечення та захист відповідних прав в даній сфері – це події, які прямо стосуються неблагополучних верств населення, котрі зазнали певних утисків, внаслідок низки об'єктивних причин. При цьому такі групи осіб доволі часто об'єднані критеріями різноманітних негараздів: від бідності до інвалідності. Зазвичай подібний дискурс має відношення до внутрішніх переселенців, людей, постраждалих від Чорнобильської катастрофи, малозабезпечених осіб тощо. Втім належного соціального забезпечення можуть потребувати й зовсім протилежні представники соціуму, як-от військовослужбовці, державні службовці або судді. Щоправда необхідність в соціальних гарантіях даним категоріям громадян має дещо інше підґрунтя та пояснюється через призму виконання специфічних професійних обов'язків. Напевно що, одними з найбільш неоднозначних фігур для соціального захисту виступають судді, які в уявленнях народу вже давно нерозривно пов'язані з феноменом корупції та мають приховані мільйонні статки (до речі, не завжди й приховані). Разом з тим цікаво, що саме гарантована державою фінансово-соціальна впевненість суддів вбачається чи не головним антикорупційним стопором в їх посадовій діяльності.

Професійним суддям одночасно з усіма конституційно закріпленими правами та свободами людини і громадянина належать додаткові соціальні гарантії, які не являють собою особистий привілей, а встановлюються у зв'язку з покладанням державою на «делегатів» Феміди особливо важливої функції – здійснення правосуддя. З цього приводу кандидат юридичних наук, а за сумісництвом ще й суддя Київського апеляційного господарського суду, М. Дідиченко пише, що будь-які додаткові гарантії, пільги або компенсації суддям є нічим іншим, крім як правовими засобами досягнення суддею тих цілей, які ставить перед ним держава та суспільство, ввіряючи цю відповідальну посаду [1, с. 173]. Мається на увазі, що справедливе правосуддя можливо тільки у випадку, якщо буде дотримано принцип незалежності суддів, який, в свою чергу, знаходиться в прямій залежності від фінансово-ресурсної забезпеченості останніх. Підтримується така позиція й міжнародними стандартами належного судочинства, які раз по раз акцентують увагу на безпрецедентній важливості створення гідних та

© С. Коміссаров, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3101-964X>

mail@dduvs.in.ua

комфортних умов роботи суддям задля усунення потенційних корупційних ризиків. Наприклад, Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя від 1983 року проголошує, що забезпеченість суддів адекватними засобами для відправлення правосуддя, в тому числі достатнім поточним бюджетом та матеріально-технічною базою, повинна бути пріоритетом державної політики в сфері судоустрою та статусу суддів [2, п. 33, с. 27], а прийняті на 20 років пізніше Бангалорські принципи поведінки суддів (2006 рік) містять тезу, що державі зі свого боку слід підтримувати чесність та непідкупність суддівського корпусу шляхом зміцнення впевненості суддів в їх становищі як в теперішньому, так і в майбутньому (суддя повинен бути впевненим в гідній пенсії та в тому, що у разі зміни політичної обстановки його не будуть піддавати гонінням на цьому тлі) [2, п. 3.1-3.2, с. 30-31].

Водночас, якими б міркуваннями не керувалися вітчизняні та міжнародні фахівці на національних чи всесвітніх форумах, в суто українській масовій свідомості гарантування належного рівня соціального забезпечення суддів завжди було й залишається дискусійним питанням, яке характеризується жвавими суперечками та обговореннями, оскільки пересічні громадяни закостеніли в своїй упередженості та не усвідомлюють логічного ланцюжку між соціальним забезпеченням носіїв судової влади та професійністю й неупередженістю відправлення правосуддя, як наслідку незалежності суддів. Враховуючи відмічене, не викликає жодних сумнівів, що Україна потребує більшої кількості наукових та публіцистичних робіт з означеної тематики, аби змінювати помилкові установки населення, розширюючи межі його свідомості. Додає актуальності даній роботі й той факт, що курс на європейську інтеграцію та обрання розвитку за демократичними цінностями змушує нашу державу створювати умови для реального забезпечення основоположних прав, в тому числі соціальних, кожної людини та кожного громадянина без прив'язки до професії чи статусу. Позитивно на значущості цієї статті позначається й фрагментарне висвітлення судової практики в контексті захисту соціальних прав саме суддів, як специфічної категорії громадян, в сучасній юридичній літературі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Серед вчених які присвячували свої праці питанням захисту прав суддів в соціальній сфері, окремо слід виділити наступні прізвища: Т. Галайденко, М. Дідиченко, Г. Єрмошин, Б. Желік, Г. Зуб, М. Клеандров, Л. Москвич, С. Прилуцький, Д. Притика та інші.

Метою даної статті є доведення важливості соціального захисту суддів, огляд та повномасштабний аналіз питань щодо захисту прав в сфері соціального забезпечення суддів. Задля досягнення поставленої мети висунуто наступне завдання – визначитися з причинами необхідності в фінансово-соціальному забезпеченні суддів на основі діючої нормативно-правової бази й роботах вчених-правників.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до викладення основного матеріалу, перш за все відмітимо, що суддя – це громадянин України, який займає штатну суддівську посаду в одному з судів України й здійснює правосуддя на професійній основі. Статус судді єдиний та не залежить від місця суду в системі судоустрою чи адміністративної посади, яку суддя обіймає в суді [1, ст. 52]. Зазначений статус отримуються згідно із законодавчо визначеною процедурою, а претендувати на його отримання може дієздатний громадянин, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в сфері права щонайменше п'ять років, володіє державною мовою, проявляє компетентні та добросовісні якості, не має судимості, хронічних психічних або інших захворювань, а також не має законодавчих заборон займати відповідну посаду [1, ч. 1-5 ст. 69]. Продовжуючи думку стосовно суддівського статусу, необхідно підкреслити, що останнім часом в світі спостерігається тенденція до інтернаціоналізації вимог до такого статусу. В рівній мірі це стосується й України, як держави, що активно бере участь в міжнародному співробітництві. Поступово відбувається процес узгодження та гармонізації вітчизняних конституційно-правових норм із міжнародними стандартами [2, с. 25]. Одним з фундаментальних таких стандартів вбачається незалежність суддів.

Важко не погодитися з О. Кривецьким, який відмічає, що, оскільки неупередженість правосуддя є головним індикатором демократичного суспільства, кожен суддя в Україні повинен вирішувати всі питання в судовій справі та приймати відповідні судові рішення за умов та обставин, котрі абсолютно виключають будь-який сторонній вплив на нього [3, с. 3]. Проте одна справа декларувати певні ідеалістичні

постулати й зовсім інша – втілювати їх у життя. В реальності сьогодення вітчизняні судді зазнають хронічного тиску ззовні, змушені спиратися тільки на власні добродієсні якості, які утримують їх від конкретних неправомірних дій. Не даремно Т. Галайденко ще в 2010 році стверджувала, що практичний стан дотримання проголошеного принципу незалежності суддів вочевидь є незадовільним й це попри те, що відмічений принцип разом з принципом верховенства права належить до основних цінностей людської цивілізації [4, с. 28]. Через довгі роки, що умістили до себе й чисельні спроби реформування різних сфер суспільного буття, й Революцію Гідності, й переорієнтацію з російського партнерства на західноєвропейське, кардинальних змін не відбулося і по сей день фіксуються численні випадки тиску на суд, втручання в діяльність судових органів як представників влади, так й громадських активістів, які все частіше проявляють неповагу до суду. Красномовним підтвердженням всього переліченого може слугувати відкрита інформація з веб-порталу Вищої ради правосуддя, де ведеться Реєстр повідомлень суддів про втручання в їх діяльність. За даними цього реєстру за перші п'ять місяців 2021 року вже було зафіксовано 105 випадків спроб втручання в діяльність суддів з різними наслідками, а в 2020 році подібних прецедентів було аж 343 [5].

Як правило особи, що намагаються вплинути на суддівське рішення використовують гучні заяви, чорний піар, психологічний тиск через мережу Інтернет, але зустрічаються й більш активні дії, що іноді нагадують справжній терор по відношенню до служителів Феміди. Мова йде про ситуації із захопленням судів, вибухами гранат, погромами залів засідань, підпалення шин під будівлями судів чи навіть захоплення заручників. На превеликий жаль, «нагорода» не завжди знаходить свого «героя», що неминує породжує злочинну всюдозволеність для певних осіб. З безвихіддю та прийняттям до подібних акцій поступово підходять й самі судді, вважаючи тиск на них нормою та упокорюючись тому, що громадські активісти наразі перебувають під особливою охороною можновладців. Для прикладу наведемо два кричущих випадки впливу на суддів, що мали місце в цьому році. Так, один з них навіть був названий ганебним Асоціацією розвитку суддівського самоврядування України та стосувався судді Комунарського районного суду м. Запоріжжя М. Дмитрієвої. Суть втручання в діяльність судді в досліджуваному випадку полягала в провокуванні аварії (дорожньо-транспортної пригоди) з боку обвинуваченого за кримінальним провадженням, яке перебуває на розгляді у судді М. Дмитрієвої. Підставою для вчинення відповідних дій обвинуваченим стала відмова вицезгаданої судді у задоволенні заяви про її відвід. Незадоволений даною відмовою обвинувачений за допомогою свого адвоката спочатку встановив транспортний засіб, який належить судді М. Дмитрієвій, а згодом підстеріг її на дорозі та навмисно виконував маневри, направлені на створення аварійної ситуації, чого, врешті-решт, з успіхом домогся. Підтвердженням умисного створення дорожньо-транспортної пригоди з боку обвинуваченого може слугувати відеозапис з відео реєстратора, встановленого в автомобілі судді. При складанні протоколу про адміністративне правопорушення та схеми ДТП працівники поліції випадково обмовилися словом «бандит» відносно обвинуваченого, чим продемонстрували власну обізнаність про обставини знайомства судді та обвинуваченого та дали підстави додатково пересвідчитися в умисності вчиненого акту. Все перелічене дає змогу говорити про втручання в діяльність судді та необхідність відповідного реагування з боку уповноважених органів, зокрема Вищої ради правосуддя та Генеральної прокуратури [6].

Інший випадок спроби втручання в роботу судді вбачається цікавим з огляду на активну участь в ньому популярної останнім часом категорії осіб – Інтернет-блогера. Означена особа прийшла на засідання суду, яке в стінах Новокаховського міського суду Херсонської області проводив суддя В. Червоненко та мала бажання бути присутньою при розгляді в якості вільного слухача. Втім, враховуючи малі об'єми приміщення судової зали та карантинні обмеження, що встановлені як внутрішньою документацією суду, так й безпосередньо приписами Вищої ради правосуддя, блогеру було відмовлено в його бажанні та запропоновано покинути судову залу. Останній стояв на своєму та не дослухався до роз'яснень ані судового розпорядника, ані співробітника Служби судової охорони. Як наслідок, судові засідання довелося перенести на більш пізній строк. Пізніше блогер-активіст проекту «відкритий суд» написав скаргу на дії судді В. Червоненка, вважаючи, що цей суддя перевищив службові повноваження та намагався незаконно притягти до адміністративної відповідальності представника небайдужої громадськості.

Такі дії суддя Новокаховського міського суду Херсонської області розцінив, як втручання у здійснення правосуддя, про що було складено відповідне повідомлення з проханням розібратися та забезпечити авторитет правосуддя [7].

Науковці висловлюють небезпідставну впевненість в тому, що суддя може вважатися почесним посадовцем високого рівня тільки, якщо соціальні гарантії, адресовані йому, будуть повністю компенсувати весь той негатив та складнощі, з якими судді стикаються в ході виконання професійних обов'язків. Очевидно, що глобальна суть соціального забезпечення суддів полягає в стимулюванні даної категорії людей сумлінно виконувати специфічні професійні обов'язки, підтвердженні високою авторитету посади судді в суспільстві, сприянні об'єктивній самооцінці самим суддею свого соціального статусу та в стримуванні суддів щодо налагодження корупційних зв'язків [8, с. 10].

Зрозуміло, що поряд з соціальними гарантіями діяльності суддів, такими як стабільно висока матеріальна винагорода за суддівську роботу, належне медичне, побутове та житлове забезпечення, важливе значення мають й загальні гарантії існування судової гілки влади, на кшталт таємниці прийняття судового рішення, особливостей призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення суддів й таке інше. На додачу необхідно зауважити, що, хоча законодавець й повинен враховувати реальні фінансові можливості держави щодо соціального забезпечення будь-якої категорії населення та мусить не припускати значного соціального розшарування, зокрема й в правовому середовищі, абсолютно неприпустимо повторювати сценарій 2010 року, коли проведена судово-правова реформа скасувала низку вже встановлених суддівських соціальних гарантій, а запровадження частини з них перенесла на невизначений строк. За твердженнями М. Савенка подібна ситуація є неприпустимою, адже видатки з Державного бюджету України на утримання судової влади захищаються безпосередньо конституційними нормами та не можуть бути скорочені нижче того рівня, який забезпечує можливість повного та незалежного відправлення правосуддя [9, с. 44]. Це відповідає сталій міжнародно-правовій позиції, а також закріплено в Конституції України, ст. 22 якої передбачає, що прийняття нових законів чи внесення змін до вже існуючих не допускає звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод [10, ст. 22]. Відтак при зменшенні розміру чи обсягу соціального забезпечення суддів держава має їх замінити на адекватні чи компенсувати ці зміни.

Висновки. Таким чином, даним дослідженням встановлено, що населення здебільшого сприймає односторонню роботу судді як «занадто» високооплачувану із одними лише пільгами, привілеями тощо. Однак, судді зіштовхуються із масою проблем, що виникають внаслідок професійної діяльності, що пов'язані із їх унікальними повноваженнями здійснювати правосуддя, ці проблеми уособлюються у тиску, переслідування, цькування тощо. Як можна побачити з наведеного, сьогодні суддям доводиться здійснювати правосуддя в надскладних умовах, тому що зі всіх сторін на них намагаються систематично та відверто вплинути різні суб'єкти, що переслідують власні цілі. При цьому судді не можуть відчувати себе повністю захищеними ні в своїх домівках, інформація про місцезнаходження яких спокійно з'являється у відкритому доступі, ні в приміщенні суду, адже та ж Служба судової охорони має обмежений функціонал щодо застосування до порушників фізичної сили або зброї, адже не відноситься до переліку правоохоронних органів. За таких обставин, коли суддя повинен самостійно відстоювати власну незалежність, поєднуючи це зі складною інтелектуальною роботою, браком часу на реалізацію власних зобов'язань, підвищеним рівнем психологічної напруги через постійну участь в різного роду конфліктах під час вирішення справ та, зрештою, з вирішенням побутових проблем (даний аспект особливо гостро стоїть відносно суддів-жінок), важко уявити, хто добровільно погодиться обіймати відповідну посаду без належного соціального забезпечення та підвищеного рівня матеріального добробуту. Отже, питання не лише права соціального забезпечення, але й захисту, в тому числі судового, таких прав має бути пріоритетом для держави Україна в сучасних умовах задля побудови системи правосуддя, яка б відповідала високим світовим стандартам передових держав світу.

Список використаних джерел

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016. *Відомості Верховної Ради України*. 2016, № 31, ст. 545.
2. Борова Ю. Особливості конституційно-правового статусу суддів: проблеми теорії та практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 8. С. 25-28.
3. Кривецький О. П. Захист суддів як гарантія верховенства права. *Громадська думка про правотворення*. 2018. № 7 (151). С. 3-5.
4. Галайденко Т. В. До питання розмежування категорій «принцип незалежності суддів» та «гарантії його реалізації». *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 3. С. 28-40.
5. Реєстр повідомлень суддів про втручання в діяльність. URL : <https://hcj.gov.ua/intervention>.
6. Повідомлення про втручання в діяльність судді Комунарського районного суду м. Запоріжжя М. М. Дмитрієвої щодо здійснення правосуддя від 29.01.2021 № 01-05/2/2021 (відкрита інформація з офіційного веб-порталу Вищої ради правосуддя). URL : https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/resolution/512-0-6-21_.pdf.
7. Повідомлення про втручання в діяльність судді Новокаховського міського суду Херсонської області В. Д. Червоненка щодо здійснення правосуддя від 21.04.2021 № 01-10/711/2021 (відкрита інформація з офіційного веб-порталу Вищої ради правосуддя). URL : https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/resolution/1864-0-6-21_.pdf.
8. Галайденко Т. В. Гарантії незалежності суддів та їх реалізація в сучасній Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.10 / НУ «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 20 с.
9. Савенко М. Д. Спеціальні гарантії незалежності та недоторканності суддів Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2004. № 4. С. 36-47.
10. Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, № 30, ст. 141.

Надійшла до редакції 09.02.2022

References

1. Pro sudoustruy i status suddiv [On the Judiciary and the Status of Judges] : Zakon Ukrayiny vid 02.06.2016. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2016, № 31, art. 545.
2. Borova, Yu. (2006) Osoblyvosti konstytutsiyno-pravovoho statusu suddiv: problemy teorii ta praktyky [Features of the constitutional and legal status of judges: problems of theory and practice]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 8, pp. 25-28.
3. Kryvets'kyu, O. P. (2018) Zakhyst suddiv yak harantiya verkhovenstva prava [Protection of judges as a guarantee of the rule of law]. *Hromads'ka dumka pro pravotvorennya*. № 7 (151), pp. 3-5.
4. Halaydenko, T. V. (2010) Do pytannya rozmezhuвання katehoriy «pryntsyv nezalezhnosti suddiv» ta «harantiy yoho realizatsiyi» [On the issue of distinguishing between the categories «principle of independence of judges» and «guarantees of its implementation»]. *Visnyk Vyshchoyi rady yustytysiyi*. № 3, pp. 28-40.
5. Reyestr povidomlen' suddiv pro vtruchannya v diyal'nist' [Register of reports of judges on interference in activities]. URL : <https://hcj.gov.ua/intervention>.
6. Povidomlennya pro vtruchannya v diyal'nist' suddi Komunars'koho rayonnoho sudu m. Zaporizhzhya M. M. Dmytriyevoi shchodo zdiysnennya pravosuddya vid 29.01.2021 № 01-05/2/2021 (vidkryta informatsiya z ofitsynoho veb-portalu Vyshchoyi rady pravosuddya) [Notification of interference in the activities of the judge of the Komunarsky District Court of Zaporizhia M. M. Dmitrieva regarding the administration of justice dated 29.01.2021 № 01-05 / 2/2021 (open information from the official web portal of the High Council of Justice)]. URL : https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/resolution/512-0-6-21_.pdf.
7. Povidomlennya pro vtruchannya v diyal'nist' suddi Novokakhov's'koho mis'koho sudu Khersons'koyi oblasti V. D. Chervonenka shchodo zdiysnennya pravosuddya vid 21.04.2021 r. № 01-10/711/2021 (vidkryta informatsiya z ofitsynoho veb-portalu Vyshchoyi rady pravosuddya) [Notification of interference in the activities of Judge of the Novokakhovka City Court of the Kherson Region VD Chervonenko regarding the administration of justice dated 21.04.2021 № 01-10 / 711/2021 (open information from the official web portal of the High Council of Justice)]. URL : https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/resolution/1864-0-6-21_.pdf.
8. Halaydenko, T. V. (2013) Harantiyi nezalezhnosti suddiv ta yikh realizatsiya v suchasniy Ukrayini [Guarantees of independence of judges and their implementation in modern Ukraine] : avtoref. dys. kand. yuryd. nauk : 12.00.10 / NU «Odes'ka yurydychna akademiya». Odessa, 20 p.
9. Savenko, M. D. (2004) Spetsial'ni harantiyi nezalezhnosti ta nedotorkannosti suddiv Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny [Special guarantees of independence and inviolability of judges of the Constitutional Court of Ukraine]. *Visnyk Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny*. № 4, pp. 36-47.
10. Konstytutsiya Ukrayiny vid 28.06.1996 [The Constitution of Ukraine of June 28, 1996]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1996, № 30, art. 141.

ABSTRACT

Serhii Komissarov. Factors of the need to protect the rights in the field of social security of judges. The study deals with the side of the professional activity of judges, which is mostly unknown to the population of Ukraine, namely the likelihood of fierce political pressure on the judge, harassment, dissemination of private information about the judge and family members with further threats. This situation, it is noted, requires prompt intervention of the relevant state law enforcement agencies. There are also factors that serve as arguments in the direction of increasing the social guarantees of judges, the need to maintain a high level of their social security. The article establishes that professional judges, along with all constitutionally enshrined human and civil rights and freedoms, have additional social guarantees that are not a personal privilege, but are established in connection with the assignment by the state to the «delegates» of the Themis a particularly important function – the administration of justice.

The author states that recently in the world there has been a tendency to internationalize the requirements to the judicial status. This applies equally to Ukraine as a state that actively participates in international cooperation. The process of harmonization and harmonization of domestic constitutional and legal norms with international standards is gradually taking place, and one of the fundamental such standards is seen as the independence of judges.

The article also draws attention to the fact that a judge can be considered an honorable high-level official only if the social guarantees addressed to him will fully compensate for all the negatives and difficulties that judges face in the performance of professional duties. Obviously, the global essence of social security for judges lies in encouraging this category of people to faithfully perform specific professional duties, confirming the high prestige of the judicial office in society, contributing to the judge's objective self-assessment of his or her social status, and deterring judges from establishing corrupt relations.

Keywords: judges, judicial remuneration, administration of justice, independence, social guarantees, judicial practice, monthly lifetime allowance.

УДК 658; 351

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-27-33

Валерій ПСТКОВ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Університет імені Альфреда Нобеля,
м. Дніпро, Україна)

ОБМЕЖЕННЯ ТА КРИТЕРІЇ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ

У науковому дослідженні йдеться про обмеження та критерії ухвалення менеджерами в певних організаціях управлінських рішень, що можуть впливати на успішність та ефективність таких рішень. Наголошено, що загальними обмеженнями під час ухвалення управлінських рішень є неадекватність засобів, недостатня кількість персоналу, що має необхідну кваліфікацію та досвід; нездатність закупити ресурси за прийнятними цінами; потреба в ще не розробленій або надто дорогій технології; винятково гостра конкуренція; закони й етичні розуміння. Також вказано, закономірністю є те, що для великої організації є менше обмежень, ніж для невеликої (це зумовлене вищою керівною ланкою звуження повноважень усіх членів організації).

Наголошено на основних критеріях ухвалення рішень, серед яких: визначення альтернатив; оцінка альтернатив; вибір альтернативи; реалізація; зворотний зв'язок; особистісні оцінки керівника; середовище ухвалення рішення; час і середовище, що змінюється; інформаційні обмеження; поведінкові обмеження; негативні наслідки; взаємозалежність рішень.

Ключові слова: управлінське рішення, оцінка альтернатив, ухвалення рішення, негативні наслідки, менеджер.

© В. Пстков, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4310-5876>

pravo.kaf@duan.edu.ua

Постановка проблеми. Запорука для успішного існування певної організації – рівень ухвалення адекватних та ефективних рішень відповідним персоналом. Хибні та помилкові рішення можуть призвести до небажаних результатів тощо. Тому основою успішної реалізації завдань, що стоять перед організацією, є діагностика проблем з метою ухвалення рішення, чи вистачить в організації ресурсів для досягнення мети тощо, щоб дарма не витратити дорогоцінні ресурси. Тому важливими елементами постають якраз певні критерії, завдяки яким можна буде ухвалювати правильні рішення, що зможуть вирішити певну проблему тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. До наукового доробку, де висвітлюються питання ухвалення управлінських рішень, здійснили внесок такі автори: В. Приймак, І. Гевко, Л. Балтарішев, С. Мосов та інші.

Метою статті є визначення основних обмежень та критеріїв ухвалення рішень в організації.

Виклад основного матеріалу. Коли менеджер діагностує проблему з метою ухвалення рішення, він повинен усвідомлювати, як її можна вирішити, чи достатньо в організації ресурсів для реалізації ухвалених рішень. Крім того, причиною проблеми можуть бути підстави, які менеджер не владний змінити. Ці обмеження звужують можливості в ухваленні рішень. Тому перед тим, як переходити до наступного етапу процесу, керівник повинен неупереджено визначити суть обмежень і тільки потім виявляти альтернативи. Якщо цього не зробити, то, в найкращому випадку, буде витрачено багато часу, а в найгіршому – буде обрано невірний напрям дій, що тільки збільшить, а не вирішить наявну проблему.

Деякими загальними обмеженнями є: неадекватність засобів, недостатня кількість персоналу, що має необхідну кваліфікацію та досвід; нездатність закупити ресурси за прийнятними цінами; потреба в ще не розробленій або надто дорогій технології; винятково гостра конкуренція; закони й етичні розуміння. Обмеження варіюються і залежать від ситуації та конкретних менеджерів. Як правило, для великої організації є менше обмежень, ніж для невеликої.

Істотним обмеженням усіх менеджерських рішень, хоча іноді цілком переборним, є зумовлене вищою керівною ланкою звуження повноважень усіх членів організації. Інакше кажучи, менеджер може ухвалювати або виконувати рішення тільки в тому разі, якщо вище керівництво наділило його цим правом [2].

Крім ідентифікації обмежень, керівникові необхідно визначити стандарти, відповідно до яких необхідно оцінювати альтернативні варіанти вибору. Ці стандарти прийнято називати критеріями ухвалення рішень. Вони являють собою рекомендації з оцінки рішень.

Визначення альтернатив. Наступний етап – формулювання набору альтернативних рішень проблеми. В ідеалі бажано виявити всі дії, які могли б усунути причини проблеми, і цим дати змогу організації досягти своїх цілей. Проте на практиці менеджер рідко має в розпорядженні достатньо знань або часу, щоб сформулювати й оцінити кожен альтернативу. Більше того, розгляд досить великої кількості альтернатив, навіть якщо всі вони реалістичні, часто призводить до плутанини. Тому менеджер, як правило, обмежує кількість варіантів вибору для серйозного розгляду всього декількома альтернативами, що є найбільш правильними.

Інколи пошук найкращого можливого рішення альтернативи, яка задовольнить певному прийнятному мінімальному стандарту, забирає надто багато часу або коштує дорого. Замість цього менеджери вибирають рішення, яке дозволить швидко зняти проблему. Але в цьому разі дія заради самої дії є реакуванням на зовнішній симптом проблеми, а не на її головну причину.

Оцінка альтернатив. Наступний етап – оцінка можливих альтернатив. У разі їх виявлення необхідна певна попередня оцінка. Дослідження, однак, довели, що як кількість, так і якість альтернативних ідей зростає, коли початкова генерація ідей (ідентифікація альтернатив) відділена від оцінки кінцевої ідеї.

Це означає, що тільки після складання вами списку всіх ідей, варто переходити до оцінки кожної альтернативи. Під час оцінки рішень менеджер визначає переваги і недоліки кожного з них і можливі загальні наслідки. Зрозуміло, що будь-яка альтернатива пов'язана з певними негативними аспектами. Як згадувалося вище, майже всі важливі менеджерські рішення вимагають компромісу.

Для зіставлення рішень, необхідно мати стандарт, щодо якого можна вимірювати

ймовірні результати реалізації кожної можливої альтернативи. Подібні стандарти називають критеріями ухвалення рішень, встановленими на другому етапі.

З метою покращення зовнішньої привабливості можна скласти власну шкалу оцінок, виділивши в ній класи дуже або помірковано привабливих моделей, таких, що мають середню і нижче середньої привабливості; непривабливих моделей.

На цій стадії можуть виникнути труднощі, оскільки неможливо порівнювати речі, якщо вони не однотипні. Усі рішення варто виражати в певних формах. Бажано, щоб це була форма, в якій виражена мета. Наприклад, головною метою організацій є надання найкращих послуг за найменших затрат.

Зазначимо, що під час оцінки можливих рішень менеджер намагається спрогнозувати те, що відбудеться в майбутньому. Але безліч чинників, включно із зміною зовнішнього середовища і неможливістю реалізації рішення, можуть перешкодити втіленню наміченого. Тому важливим моментом в оцінці є визначення ймовірності здійснення кожного можливого рішення відповідно до намірів. Якщо наслідки якогось рішення сприятливі, але шанс його реалізації невеликий, воно може виявитися менш бажаним варіантом вибору. Менеджер включає імовірність в оцінку, беручи до уваги ступінь невизначеності або ризику.

Вибір альтернативи. Якщо проблема була правильно визначена, а альтернативні рішення ретельно зважені й оцінені, зробити вибір, тобто ухвалити рішення, порівняно просто. Керівник просто вибирає альтернативу з найбільш сприятливими загальними наслідками. Однак, якщо проблема складна і доводиться брати до уваги безліч компромісів або якщо інформація й аналіз суб'єктивні, може трапитися, що жодна альтернатива не буде найкращим вибором. У цьому разі головна роль належить правильному судженню і досвідові.

Для менеджера ідеальним є досягнення оптимального рішення. Але це не завжди можливо через брак часу і неможливість врахувати всю належну інформацію та наявні альтернативи. З огляду на обмеження, менеджер, як правило, вибирає напрям дії, що є найбільш прийнятним, але не обов'язково найкращим.

Реалізація. Реальна цінність рішення стає очевидною тільки після його реалізації. Процес вирішення проблеми не закінчується вибором альтернативи. Для вирішення проблеми або отримання вигоди з наявної альтернативи рішення повинне бути реалізоване. Рівень ефективності виконання рішення підвищиться, якщо воно буде ухвалене тим, кого безпосередньо стосується [6].

На жаль, так буває не завжди. Частіше менеджер змушений переконувати в правильності своїх поглядів інших людей в організації, доводити їм, що його вибір має користь як для організації, так і для кожного окремо. З іншого боку, деякі менеджери вважають спроби переконання даремним гаєнням часу, однак, підхід типу «правий я або не правий, але я керівник» на сьогодні, як правило, не спрацьовує.

Справа менеджера – обирати, хто повинен ухвалювати рішення. Проте бувають ситуації, коли менеджер змушений ухвалити рішення, не консультируючись з іншими. Участь персоналу в ухваленні рішень, подібно будь-якому іншому методів керування, є ефективним далеко не в кожній ситуації.

Більше того, надійна підтримка сама по собі ще не гарантує належного виконання рішення. Повне виконання рішень вимагає приведення в дію всього процесу менеджменту, особливо його організуючих і мотиваційних функцій.

Зворотний зв'язок. Ще однією фазою, яка містить процес ухвалення керівного рішення і яка починається після того, як рішення почало діяти, є встановлення зворотного зв'язку. Система відстеження і контролю необхідна для забезпечення узгодження фактичних результатів з тими, що очікувалися в період ухвалення рішення. На цій фазі відбувається вимір і оцінка наслідків рішення або зіставлення фактичних результатів з тими, які менеджер сподівався одержати. Зворотний зв'язок, тобто надходження даних про те, що відбувалося до і після реалізації рішення, дозволяє менеджерів скорегувати результати, поки організації ще не завдано великої шкоди. Оцінка рішення керівництвом виконується, насамперед, за допомогою функції контролю [3, с. 291–297].

Організації – складні об'єкти, і вони є частинами ще більш складної цілісності. Оскільки керівні рішення ухвалюють люди і впливають на них, то під час їх ухвалення необхідно враховувати цілу низку чинників. Більшість з них будуть розглянуті нижче під час розгляду функцій менеджменту. Тому наведемо лише деякі найважливіші

моменти, від яких безпосередньо залежить ухвалення та ефективність рішень: особистісні оцінки менеджера, рівень ризику, середовище ухвалення рішення, інформаційні і поведінкові обмеження, негативні наслідки і взаємозалежність рішень.

Особистісні оцінки керівника. Кожна людина має свою систему цінностей, що визначає її дії і впливає на ухвалення рішення. Дослідження підтверджують, що ціннісні орієнтації впливають на спосіб, яким ухвалюються рішення. Одне з перших досліджень американських менеджерів, присвячених цінностям, показало, що в їхній системі цінностей помітну перевагу становлять економіка, політика і наука на противагу соціальним, релігійним і естетичним аспектам. Менеджер, що ставить на перше місце максимізацію, ймовірно, не вкладе коштів у реконструкцію кімнат відпочинку для персоналу. Керівник, для якого головне співчуття до людей, ймовірно, піде на справедливе підвищення заробітної плати, ніж на її скорочення заради вивільнення коштів на фінансування науково-дослідних проектів.

Велике значення має різниця культур, хоча є подібність ціннісних орієнтацій менеджерів з різних країн. Наприклад, австралійські менеджери надають перевагу «м'якому» підходу до менеджменту і приділяють велику увагу своєму персоналу; південно-корейські більше значення надають силі і не сприймають проблеми інших; японські демонструють повагу до керівників і відрізняються високою відданістю організації.

Деякі організації використовують формальні декларації про корпоративні цінності, щоб рішення, ухвалені менеджерами, і дії всього персоналу організації відображали загальну систему цінностей. Організації, що проголосили декларації про цінності, доводять до відома людей бачення очікуваних результатів, які спираються на визнання цінностей, за допомогою різних форм навчання.

Крім особистісних оцінок, іншим чинником під час визначення оптимальних альтернатив є середовище, в якому ухвалюються рішення.

Середовище ухвалення рішення. Під час ухвалення керівних рішень завжди важливо враховувати ризик. Поняття «ризик» використовується тут не в значенні небезпеки. Ризик, ймовірно, належить до рівня визначеності, з яким можна прогнозувати результат. Під час оцінки альтернатив і ухвалення рішень менеджер повинен прогнозувати можливі результати в різних обставинах. По суті, рішення ухвалюються в різних обставинах стосовно ризику. Ці обставини традиційно класифікують як умови визначеності, ризику або невизначеності [4].

Рішення ухвалюється в умовах визначеності, коли менеджер напевне знає результат кожного альтернативного варіанта вибору.

До рішень, ухвалених в умовах ризику, належать такі, результати яких не є певними, але ймовірність кожного результату відома. Ймовірність визначається як ступінь можливості здійснення цієї події і змінюється від 0 до 1. Сума ймовірностей всіх альтернатив повинна дорівнювати одиниці. В умовах визначеності є лише одна альтернатива.

Найбільш бажаний спосіб визначення ймовірності – об'єктивність. Ймовірність об'єктивна, коли її можна визначити шляхом статистичного аналізу набутого досвіду.

Керівництво зобов'язане враховувати рівень ризику як найважливіший чинник.

Є кілька способів одержання організацією релевантної інформації, що дозволяє об'єктивно розрахувати ризик. Доповіді уряду з питань праці, економіки, результати переписів (цензи) містять величезний масив даних за структурою народонаселення, росту цін, розподілу доходів, інфляції, заробітної плати тощо. Великі організації надають інформацію, що становить особливий інтерес для конкретних галузей.

Коли зовнішня інформація недоступна, організація може отримати її самостійно, провівши дослідження.

Ймовірність буде визначена об'єктивно, якщо надійде достатньо інформації для того, щоб прогноз виявився статистично достовірним. Не можна було, наприклад, передбачити, придбають чи ні мільйони українців персональні комп'ютери, випробувавши ідею всього на декількох десятках родин. Потрібна була реакція декількох сотень респондентів. Крім того, ймовірність достовірна тільки як середня величина й у довгостроковій перспективі. Наприклад, якщо страхова організація, що має поліси на 50 тис. автомобілів, має можливість передбачити збитки від аварій з високою точністю, спираючись на середні статистичні дані, то керівник невеликої організації не зможе цього зробити. Однак одна з 15 машин великої страхової організації може

потрапити у таку аварію, яка заподіє їй багатомільйонний збиток.

Тому у багатьох випадках організація не має достатньої інформації для об'єктивної оцінки ймовірності, однак, досвід керівництва підказує, що саме може трапитися з високою вірогідністю. У такій ситуації менеджер може використовувати судження про можливість здійснення альтернатив з тією або іншою суб'єктивною або передбачуваною ймовірністю. Ставки на перегонах, що робляться до початку забігів, – приклад визначення передбачуваної ймовірності. Люди мають інформацію і досвід, вони знають, як виступав кінь в інших змаганнях, але цього недостатньо для встановлення об'єктивної ймовірності.

Рішення ухвалюється в умовах невизначеності, коли неможливо оцінити ймовірність потенційних результатів. Це повинно бути, коли чинники, які необхідно враховувати, настільки нові і складні, що стосовно них неможливо одержати досить релевантної інформації. Отже, ймовірність певного наслідку неможливо передбачити з достатнім ступенем вірогідності. Так, наприклад, рішення Міністерства оборони про розробку дуже складної нової зброї найчастіше невизначені. Причина в тому, що ніхто не знає, як буде використана зброя і чи відбудеться це взагалі, а також, яку зброю може застосувати супротивник. Тому Міністерство оборони часто не в змозі визначити, чи буде нова зброя дійсно ефективна на той час, коли вона надійде до армії, а це може відбудеться, наприклад, через певну кількість років. Однак на практиці далеко не всі керівні рішення доводиться ухвалювати в умовах повної невизначеності.

Стикаючись з невизначеністю, менеджер може використовувати дві основні можливості. По-перше, спробувати одержати додаткову релевантну інформацію і ще раз проаналізувати проблему. Цим часто вдається зменшити новизну і складність проблеми. Він поєднує додаткову інформацію й аналіз із набутим досвідом, здатністю до судження або інтуїцією, щоб додати суб'єктивну або передбачувану ймовірність.

Друга можливість – діяти в точній відповідності з минулим досвідом, судженнями або інтуїцією і зробити припущення про ймовірність подій. Це необхідно, коли бракує часу на збір додаткової інформації або витрати на неї надто високі. Тимчасові та інформаційні обмеження мають найважливіше значення під час ухвалення керівних рішень.

Час і середовище, що змінюється. Час, зазвичай, зумовлює зміни ситуації. Якщо вони значні, ситуація може змінитися настільки, що критерії для ухвалення рішення стануть недійсними. Тому рішення варто ухвалювати і втілювати в життя, поки інформація і припущення, на яких засновані рішення, залишаються релевантними і точними. Часто це важко, оскільки завжди є час між ухваленням рішення і початком дії. Тому врахування чинника часу іноді змушує керівників спиратися на судження або навіть інтуїцію, тоді як у звичайних обставинах вони б віддали перевагу раціональному аналізу [1, с. 15–25].

Варто також враховувати ймовірність випередження рішенням свого часу.

Інформаційні обмеження. Інформація необхідна для раціонального рішення проблем. Інколи необхідна для ухвалення правильного рішення інформація недоступна або коштує занадто дорого. Вартість інформації складається з часу менеджерів і персоналу, витраченому на її збір, а також фактичних витрат. Тому менеджер повинен вирішити, чи суттєва користь від отриманої додаткової інформації, наскільки важливим є саме рішення, чи пов'язане воно зі значними ресурсами організації або з незначними коштами.

Якщо інформацію одержати за прийнятною ціною непросто, але така можливість може виникнути, для керівника правильним буде відкласти ухвалення рішення. Тут необхідно зробити припущення, що час не є критичним чинником і втрати від затримки будуть перекриті вигодою від ухвалення більш якісного рішення на основі додаткової інформації. Вигода і витрати суб'єктивно оцінюються менеджером, що особливо належить до оцінки керівником вартості власного часу й очікуваних у результаті ухвалення рішень.

На наведеній нижче схемі подано три варіанти обставин, з якими може стикнутися менеджер, оцінюючи витрати і вигоду від додаткової інформації. Відповідно до варіанта «А» вигода від кожної додаткової одиниці інформації дорівнює витратам на її одержання. Це нагадує концепцію граничного доходу і граничних витрат. Тією мірою, якою керівництво готове платити за одержання додаткової інформації, воно буде мати додаткову вигоду. Однак часові та інтелектуальні обмеження можливостей менеджера

щодо засвоєння і використання інформації, зрештою, можуть зробити покупку додаткової інформації невигідною.

Поведінкові обмеження. Багато чинників, що ускладнюють міжособистісні і внутрішньоорганізаційні комунікації, впливають на ухвалення рішень. Наприклад, керівники часто по-різному сприймають наявність і серйозність проблеми. Вони можуть також по-різному сприймати обмеження й альтернативи. Це призводить до появи конфліктів у процесі ухвалення рішення [5].

Як зазначалося, від способу обміну менеджера з персоналом інформацією великою мірою залежить поведінка останніх. Подібно до цього може бути позиція, відповідно до якої «проблеми – це погано», тому набагато важливіше мати гарну репутацію або «добре виглядати».

Керівник може не підтримати ті або інші дії через особисті пристрасті або прихильності. Він може вирішити не припиняти сумнівні інвестиції або проєкт, оскільки підтримував їх протягом довгого часу, або не підтримати певний проєкт, оскільки керівник цього проєкту раніше не підтримав його.

Негативні наслідки. Ухвалення керівних рішень у багатьох випадках є мистецтво знаходження ефективного компромісу. Виграш в одному майже завжди досягається за рахунок іншого.

Подібні негативні наслідки необхідно враховувати, ухвалюючи рішення. Ми вже наголошували на необхідності врахування взаємозалежності внутрішньоорганізаційних перемінних і навели кілька прикладів, що свідчать про можливі негативні наслідки за відсутності системного підходу. Проблема процесу ухвалення рішень полягає у зіставленні мінусів з плюсами з метою одержання найбільшого загального виграшу. Часто менеджерів доводиться виносити суб'єктивне судження про те, які негативні побічні ефекти припустимі за умови досягнення бажаного кінцевого результату. Однак деякі негативні наслідки в жодному разі не можуть бути прийнятними для менеджерів організації, наприклад, порушення закону або етичних норм. У подібних випадках, коли вибираються критерії для ухвалення рішення, негативні наслідки варто трактувати як обмеження.

Взаємозалежність рішень. В організації всі рішення певним чином взаємозалежні. Одне важливе вирішення, як правило, вимагає декількох менш значних рішень. Якщо, наприклад, організація вирішує перевести штаб-квартиру до іншого міста, вона повинна також ухвалити рішення про те, як компенсувати переміщення персоналу, кого наймати на нові посади і вакансії в результаті перебазування, чи змусять закони про оподаткування в іншому місті змінювати процедури обліку тощо.

Глобальні рішення мають наслідки для організації в цілому, а не тільки для підрозділу, якого безпосередньо торкається те або інше рішення.

Здатність передбачати, як взаємодіють рішення в системі менеджменту, є дуже важливою для просування на верхні щаблі влади. Менеджери нижніх рівнів ієрархії, які вміють передбачати взаємозалежність рішень, тобто бачити «усю картину», найчастіше стають кандидатами на підвищення.

Висновки. Під час дослідження встановлено, що серед загальних обмежень можна назвати: неадекватність засобів, недостатня кількість персоналу, що має необхідну кваліфікацію та досвід; нездатність закупити ресурси за прийнятними цінами; потреба в ще не розробленій або надто дорогій технології; винятково гостра конкуренція; закони й етичні розуміння. Зауважено, що обмеження варіюються і залежать від ситуації та конкретних менеджерів. Як правило, для великої організації є менше обмежень, ніж для невеликої. Серед значних обмежень управлінських менеджерських рішень є зумовлене вищою керівною ланкою звуження повноважень усіх членів організації. Інакше кажучи, менеджер може ухвалювати або виконувати рішення тільки в тому разі, якщо вище керівництво наділило його цим правом.

Отже, серед основних критеріїв ухвалення рішень можна виділити: визначення альтернатив; оцінка альтернатив; вибір альтернативи; реалізація; зворотний зв'язок; особистісні оцінки керівника; середовище ухвалення рішення; час і середовище, що змінюється; інформаційні обмеження; поведінкові обмеження; негативні наслідки; взаємозалежність рішень.

Список використаних джерел

1. Бідюк П. І., Коршевнік Л. О. Проєктування комп'ютерних інформаційних систем підтримки прийняття рішень. Київ : ННК «ПСА» НТУУ «КПІ», 2010. 340 с.
2. Маркіна І. А., Таран-Лала О. М., Гунченко М. В. Контролінг для менеджерів. Навч.

посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 304 с.

3. Подорван А. Ф. Принцип зворотного зв'язку як основа комунікацій органів державної влади з громадськістю. *Проблемні перспективи економіки та управління*. 2015. № 2. С. 291–297.

4. Теоретичні основи забезпечення якості прийняття управлінських рішень в умовах європейської інтеграції : монографія / М. М. Новікова, Н. О. Кондратенко, М. В. Боровик та ін. ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків: «Друкарня Мадрид», 2020. 335 с.

5. Хомяков В. І. Менеджмент підприємства. Київ: Кондор, 2005. 434 с.

6. Шкільняк М. М., Овсянюк-Бердадіна О. Ф., Крисько Ж. Л., Демків І. О. Менеджмент: Навчальний посібник. Тернопіль: Крок, 2017 р. 252 с

7. Grigorenko V., Kandel B., Kadylnykova T. (2021) Management of the system of optimization of parameters of business projects. *Philosophy, Economics and Law Review*. Volume 1, no. 2. pp. 36–44.

Надійшла до редакції 09.03.2022

References

1. Bidiuk P. I., Korshevniuk L. O. (2010). Proektuvannia komp'uternykh informatsiinykh system pidtrymky pryiniattia rishen [Design of computer information systems for decision support]. Kyiv : NNK «PSA» NTUU «KPI», 340 p. [in Ukr.].

2. Markina I.A., Taran-Lala O.M., Hunchenko M.V. (2013). Kontrolinh dlia menedzheriv [Controlling for managers]. Navch. posib. Kyiv : Tsentr uchbovoi literatury. 304 p. [in Ukr.].

3. Podorvan A. F. Prynysyp zvorotnoho zviazku yak osnova komunikatsii orhaniv derzhavnoi vlady z hromadskistiu [The principle of feedback as a basis for communication between public authorities and the public]. *Problemi perspektivy ekonomiky ta upravlinnia*. 2015. № 2. pp. 291–297. [in Ukr.].

4. Novikova M. M., Kondratenko N. O., Borovyk M. V. (2020). Teoretychni osnovy zabezpechennia yakosti pryiniattia upravlinskykh rishen v umovakh yevropeiskoi intehratsii : monohrafiia [Theoretical bases of quality assurance of managerial decision-making in the conditions of European integration: monograph]. Kharkiv. nats. un-t misk. hosp-va im. O. M. Beketova. Kharkiv: «Drukarnia Madryd», 2020. 335 p. [in Ukr.].

5. Khomiakov V. I. (2005). Menedzhment pidpriemstva [Менеджмент підприємства]. Kyiv : Kondor, 434 p. [in Ukr.].

6. Shkilniak, M. M., Ovsianiuk-Berdadina, O. F., Krysko, Zh. L., Demkiv, I. O. (2017). Menedzhment: Navchalnyi posibnyk [Management: A textbook]. Ternopil : Krok. 252 p. [in Ukr.].

7. Grigorenko, V., Kandel, B., Kadylnykova, T. (2021) Management of the system of optimization of parameters of business projects. *Philosophy, Economics and Law Review*. Volume 1, no. 2. pp. 36–44.

ABSTRACT

Valerii Pietkov. Limitations and criteria for decision-making in the organization. The research deals with the limitations and criteria for managers to make management decisions in certain organizations that may affect the success and effectiveness of such decisions. It is emphasized that the general limitations in making managerial decisions are inadequate resources, insufficient number of staff with the necessary qualifications and experience; inability to purchase resources at affordable prices; the need for technology that has not yet been developed or is too expensive; extremely fierce competition; laws and ethical understandings. It is also stated that the regularity is that for a large organization there are fewer restrictions than for a small one (this is due to the senior management narrowing the powers of all members of the organization).

The main criteria for decision-making are emphasized, among which are: identification of alternatives; evaluation of alternatives; choice of alternative; realization; feedback; personal assessments of the head; decision-making environment; changing time and environment; information restrictions; behavioral restrictions; negative consequences; interdependence of decisions. According to management decisions, the manager often spends a lot of time convincing management of the correctness of his proposed decision, and the primate approach that the final decision of the head is always correct is harmful, but the negative factor may be interpersonal communication in the organization. It is clearly an important behavioral criterion. It is emphasized that in matters such as negative consequences, some consequences of the decision are completely unacceptable for managers, as they may violate the law, so in such cases, when choosing criteria for decision-making, negative consequences should be interpreted as restrictions.

Keywords: *managerial decision, evaluation of alternatives, decision making, negative consequences, manager.*

УДК 349.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-34-39

**Жангулим
ЄРДЕШОВА** ©
викладач

**Уздук
ІДРЕСОВА** ©
асоційовий
професор

*(Атирауський університет ім. Халела Досмухамедова,
м. Атирау, Казахстан)*

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Стаття присвячена надважливій проблемі сучасності – проблемі безробіття та механізму правового регулювання в Республіці Казахстан. У статті розглядаються проблеми безробіття в Республіці Казахстан, оскільки в будь-якій цивілізованій державі рівень безробіття та працевлаштування є показником економіки країни. У статті аналізується нормативно-правова платформа регулювання трудових відносин, у тому числі відносин у сфері зайнятості населення, що дозволяє чітко регламентувати відносини, що розглядаються, в правовому полі.

Урядом Республіки Казахстан здійснюється постійна робота зі зниження рівня безробіття в країні, розроблено цілісну систему з викорінювання безробіття, але головним викликом не лише для Казахстану, але і для всієї світової спільноти стала пандемія COVID-19. Умови тотального карантину, перехід на дистанційний формат роботи, закриття кордонів між державами «вдарили» по звичній та стабільній діяльності багатьох підприємств, що спричинило скорочення робочих місць. Метою цієї статті є розкриття правових проблем у сфері зайнятості населення у РК, порівняльний аналіз із аналогічним законодавством інших країн. У статті розглянуто ключові етапи державної правової діяльності у сфері забезпечення зайнятості населення.

Ключові слова: Трудовий кодекс, безробіття, законодавство, працедавець, трудові відносини.

Постановка проблеми. Однією з пріоритетних проблем у всьому світі є проблема зайнятості працездатного населення, оскільки вона пов'язана з перспективою економічної та соціальної стабільності будь-якої держави. Апарат уряду кожної країни повинен здійснювати детальний аналіз стану та тенденцій зайнятості населення та вживати заходів щодо регулювання та забезпечення зайнятості населення.

Безробіття – соціально-економічне явище, за якого працездатна частина населення не може знайти роботу і стає зайвим населенням. За визначенням Міжнародної організації праці, безробітний – людина, яка хоче працювати, може працювати, але не має робочого місця [1]. Безробіття – складна та серйозна проблема навіть для економічно розвинених країн.

У Республіці Казахстан створено законодавчу базу з питань правового регулювання праці та зайнятості населення. Питання регулювання праці та зайнятості населення знаходять своє відображення у Конституції РК, у Трудовому кодексі РК та у Законі РК «Про зайнятість населення» від 06.04.2016.

© Ж. Єрдешова, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5044-7781>
zh.yerdeshova@asu.edu.kz

© У. Ідресова, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9396-660X>
u.idressova@asu.edu.kz

Напрями політики держави у сфері сприяння зайнятості містяться й у міжнародно-правових актах. Так, вказівка на необхідність створення державою умов для найповнішого існування права на працю міститься також у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 6).

Мета статті – розкриття правових проблем у сфері зайнятості населення у РК, порівняльний аналіз із аналогічним законодавством інших країн.

Виклад основного матеріалу. Загальна декларація прав людини 1948 р. у ст. 23 проголошує право кожного на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі та сприятливі умови праці та на захист від безробіття, тоді як ст. 25 цього документа вказує на право кожного розраховувати на такий життєвий рівень, який дозволяв би формувати та проявляти себе як особистість, брати безпосередню участь у виробництві матеріальних та духовних благ [2, с. 10-12].

Глава 3 Закону РК «Про зайнятість населення» містить норми щодо визначення статусу безробітного, його права та обов'язки, правила реєстрації безробітних у територіальних центрах зайнятості населення, а також процедуру зняття з обліку з безробіття.

На сайті Комітету зі статистики Міністерства національної економіки Республіки Казахстан надано експрес інформацію, в якій ідеться про те, що «Кількість безробітних у січні 2022 року, за оцінкою, становила 457,6 тис. осіб, рівень безробіття – 5,1 %» [3].

Закон РК «Про зайнятість населення» у п. 19 ст. 1 містить визначення поняття безробітного. Виходячи з цього визначення, безробітним вважається фізична особа, яка здійснює пошук роботи та готова приступити до роботи [4].

За час карантину рівень зареєстрованих безробітних у Казахстані зріс у 8 разів, кількість працевлаштованих безробітних зросла в 11 разів порівняно з початком року [5].

Різні держави надають різні визначення статусу безробітного. Наприклад, у Японії безробітними вважаються особи, які не працювали жодної години протягом одного тижня. У США безробітними вважаються особи, які не працюють протягом одного тижня, а також особи, тимчасово звільнені або найняті на нову роботу, але перебувають у стані очікування протягом 30 робочих днів. Великобританія надає аналогічне визначення з цього питання.

Законодавство Російської Федерації та Республіки Казахстан схожі у питанні визначення статусу безробітного, у яких відсутні будь-які тимчасові якості чи обов'язок реєструватися у центрах зайнятості.

З аналізу п. 19 ст. 1 Закону РК «Про зайнятість населення» для визнання особи безробітною необхідно бути фізичною особою, яка має право-дієздатність, не належить до категорії зайнятих осіб, які зазначені у ст. 4 ЗРК «Про зайнятість населення» та бути готовим приступити до роботи.

Визначення поняття безробіття також надано у п. 20 ст. 1 ЗРК «Про зайнятість населення», з якого безробіття слід розуміти як соціально-економічне явище, зумовлене незатребуваністю на ринку праці частини робочої сили.

Трудове законодавство Республіки Казахстан пройшло чимало реформ за роки незалежності, і всі ці реформи також торкнулися проблем зайнятості та безробіття. Державне регулювання у сфері зайнятості населення в Республіці Казахстан здійснюється Урядом РК, Міністерством праці та соціального захисту, територіальними департаментами праці, соціального захисту та міграції, центрами зайнятості населення. Глава 2 Закону РК «Про зайнятість населення» передбачає компетенції вищезгаданих державних органів у сфері зайнятості та працевлаштування населення.

Проблема зайнятості населення є проблемою не окремо взятої держави, а всього світового співтовариства також у системі зайнятості задіяно багато міжнародних організацій, однією з яких є Міжнародна Організація Праці. За час активної діяльності Міжнародною Організацією праці було розроблено та прийнято понад 185 Конвенцій. Для 180 країн-учасниць цієї організації конвенції та рекомендації МОП є платформою для створення внутрішньодержавної системи захисту населення від безробіття.

Г. Агліулліна у своїй праці надає таке визначення зайнятості населення:

економічна категорія, що є сукупністю економічних відносин, пов'язаних із забезпеченням робочими місцями працездатного населення та участю людини у виробничому процесі та господарській діяльності [6].

На думку В. Пивленкова, зайнятість населення – це громадяни, які досягли визначеного законом віку і нині виконують роботу, яка приносить їм дохід у натуральній чи грошовій формі [7].

Є. Шуваєва пише, що зайнятість є найважливішим основним елементом системи трудових відносин [8].

Хотілося б погодитися з думкою Є. Шуваєвої про те, що зайнятість є складовою трудових відносин, яка потребує чіткого державного регулювання. Ефективна політика ринку праці з боку держави сприяє збільшенню можливостей зайнятості [6].

Держава, проводячи політику зайнятості на національному та регіональному рівні, має переслідувати стратегічні та тактичні цілі. Стратегічна мета полягає у досягненні високого рівня життя, створенні умов для всебічного розвитку людини на основі підвищення ефективності економіки. Тактична мета – збалансованість попиту та пропозиції робочої сили на основі попиту та пропозиції робочих місць, забезпечення повної, продуктивної та ефективною зайнятості [9].

Державна підтримка безробітних громадян у РК здійснюється у вигляді консультаційних робіт з питань навчання та працевлаштування, забезпечення курсами підвищення кваліфікації, професійної підготовки та перепідготовки, пошук та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі й організація молодіжної політики.

Підвищення кваліфікації, професійна підготовка та перепідготовка в Казахстані врегульовані нормами трудового законодавства та є способами державного регулювання забезпечення зайнятості населення.

Одним із способів соціального захисту з боку держави є виплата допомоги з безробіття. Зазначений спосіб регулюється не тільки нормами внутрішнього законодавства, а й Розділом VI Конвенції «Про сприяння зайнятості та захисту від безробіття», прийнятої 21 червня 1988 року на 25-й сесії Генеральної конференції Міжнародної організації праці

Соціальні виплати у разі втрати роботи в Казахстані регулюються нормами глави Закону «Про обов'язкове соціальне страхування» від 26 грудня 2019 року. Стаття 22 ЗРК передбачає розміри та строки виплати, але максимальний строк цього виду виплати становить 6 місяців.

Процедуру реєстрації як безробітного в Республіці Казахстані зазначено у Правилах реєстрації осіб, які шукають роботу, безробітних та здійснення трудового посередництва, яке надається центрами зайнятості населення, від 19 червня 2018 року № 259.

Розмір соціальної виплати щодо втрати роботи у РК розраховується шляхом множення середньомісячного розміру доходу на коефіцієнт заміщення доходу та стаж участі у системі обов'язкового страхування.

Інша ситуація щодо виплати соціальної допомоги з безробіття, наприклад, у Німеччині. Так протягом року особа, визнана безробітною, має право на отримання допомоги у розмірі 60 % заробітної плати, а особам, які мають малолітніх дітей – 67 %.

У Канаді цей вид допомоги виплачується особам, які працюють не менше 15 годин на тиждень і розмір заробітку становить не менше 113 канадських доларів, максимальний термін виплати допомоги – 50 тижнів. Розмір допомоги та тривалість виплати залежить від розміру заробітної плати, темпів зростання безробіття тощо.

Модель зайнятості у Канаді переважно орієнтована на створення системи професійної орієнтації та зайнятості населення. Останнім часом тут запроваджено нові форми професійної орієнтації (розраховані не лише на молодь, що навчається, а й на дорослих працівників), налагоджується тісний взаємозв'язок з іншими напрямками державного регулювання підготовки та використання робочої сили. Найважливішою для молоді формою знань «світу професій» стають самостійні заняття у спеціалізованих центрах професійної орієнтації (центр вибору). Це новий, особливий тип установ, що

мають у своєму розпорядженні автоматизовані інформаційні системи, відеотехніку, електронні екзаменатори [10].

Основними завданнями служби зайнятості Великобританії є: забезпечення допомоги у пошуку роботи; надання особливої допомоги інвалідам (програми із заохочення роботодавців); контроль за тими, хто отримує допомогу (звертаються 1 раз на 2 тижні); виявлення обману під час отримання допомоги (інспекційна група). У Великій Британії людина, котра звернулася у пошуках роботи до служби зайнятості, визнається безробітною з першого дня звернення [11].

Нестійкий розвиток світової економіки та постійно змінювані умови соціальної модернізації висувають оновлені стандарти до ринку праці та сприяння працевлаштуванню населення, і, відповідно, держава має розробляти якісні та максимально продуктивні заходи та програми щодо сприяння зайнятості та працевлаштуванню громадян.

В одному зі своїх виступів Президент Республіки Казахстан К. Токаєв озвучив проблему молодіжного безробіття. На неї впливає кілька чинників: амбітність молодих фахівців, небажання розпочинати кар'єру «з чистого аркуша», вимога роботодавців до досвіду роботи для вакантних посад. Насправді проблема безробіття в РК не обмежується лише віковим цензом, але має ознаки гендерності, оскільки, за офіційною статистикою, 65 % безробітних припадає на жінок. Цей факт обумовлюється різними чинниками. Наприклад, деякі регіони Казахстану є нафто- і вугільно-добувними територіями, відповідно, зайнятість жінок у цій сфері обмежена, також необхідно врахувати небажання роботодавців приймати працювати жінок, які мають малолітніх дітей.

З розвитком ринкової економіки Казахстану чимала частка економічно активних громадян перейшла зі складу найманих працівників до категорії індивідуальних підприємців, осіб, які отримують прибуток від діяльності з цивільно-правових договорів, і навіть самозайнятих, що значно знизило навантаження на державу у сфері забезпечення зайнятості та працевлаштування. Саме по собі таке явище сприяє зростанню як економіки країни загалом, так і стану зайнятості населення, оскільки, якщо раніше фізична особа займалася найманою працею, то тепер вона перетворюється на розряд роботодавців.

Утім, незважаючи на розвиток малого та середнього бізнесу, Уряд РК активно займається підвищенням рівня зайнятості. Так, наприклад, 2 квітня 2022 року міністр праці та соціального захисту населення Б. Нуршмбетов на селекторній нараді Уряду РК повідомив, що «основним інструментом забезпечення зайнятості населення стане нова Дорожня карта зайнятості, на реалізацію якої передбачено 1 трлн. тенге (\$ 210 млн.). Програмою буде охоплено понад 7 тисяч проєктів, із них понад 300 проєктів є продуктивними, перспективними проєктами, які дадуть змогу створити нові постійні робочі місця» [10].

У реалізації принципів нової Дорожньої карти Уряд РК планує активно задіяти місцеві виконавчі органи, формувати продуктивніше використання акіматами (регіональними органами влади) електронних ресурсів територіальних центрів зайнятості. Основною цільовою аудиторією цієї Програми є безробітна молодь.

Загалом необхідно відзначити позитивну динаміку реакції держави у сфері зайнятості на зовнішні та внутрішні соціально-економічні фактори, що впливають на рівень зайнятості та працевлаштування населення.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що, незважаючи на те що певна частина працездатного населення країни є самозайнятими працівниками або мають дохід у сфері малого та середнього бізнесу, потрібно враховувати, що тенденції розвитку ринку послуг, технологій, заміщення однієї сфери діяльності іншої не роблять «арену» самозайнятості стабільною, і тому питома вага відповідальності у сфері регулювання зайнятості та працевлаштування населення має бути покладена на державу.

Список використаних джерел

1. Фролова Т. А. Экономическая теория : конспект лекций. Таганрог : ТТИ ЮФУ, 2009. 623 с.
2. Права человека : сборник международных документов. Москва : Изд-во Москов. ун-та, 1986. 232 с.
3. Безработица в Казахстане в феврале сохранилась на уровне 4,8 %. URL : <https://zonakz.net/2020/03/16/bezrobotica-v-kazakhstan-v-fevrale-soxranilas-na-urovne-48/>.
4. О занятости населения : Закон Республики Казахстан от 06.04.2016. URL : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38847468.
5. Безработных стало больше в 8 раз за время карантина в Казахстане. URL : https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/bezrobotnyih-stalo-v-8-za-vremya-karantina-kazakhstan-411630/.
6. Аглиуллина Г. Р. Занятость населения как экономическая категория. *Вестник УлГТУ*. 2016. № 1 (73).
7. Павленков В. А. Рынок труда. Занятость. Безработица. Москва : МГУ, 2004. 584 с.
8. Шуваева Е. В. Занятость как важнейший элемент трудовых отношений. *Актуальные вопросы экономических наук : материалы Междунар. науч. конф. (Г. Уфа, октябрь 2011 г.)*. Уфа : Лето, 2011. С. 96-98.
9. Богдашкина И. В., Куспанова А. Е. Эффективность государственных программ в решении проблем занятости населения. *Актуальные проблемы современности: наука и общество*. 2014. № 4 (5). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/effektivnost-gosudarstvennyh-programm-v-reshenii-problem-zanyatosti-naseleniya>.
10. Шайкин Д. Н. Социально-экономические аспекты использования труда молодежи в Республике Казахстан (на примере Северо-Казахстанской области) : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Омский гос. ун-т. Омск, 2005. 179 с.
11. Цапова Н. Ю. Зарубежный опыт регулирования занятости. *Наука о человеке: гуманитарные исследования*. 2010. № 5. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-regulirovaniya-zanyatosti>.
12. Реализация «Дорожной карты занятости» охватит 7 тыс. проектов – МТСЗН РК / Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. URL : <https://primeminister.kz/ru/news/realizaciya-dorozhnoy-karty-zanyatosti-ohvatit-7-tys-proektov-mtszn-rk-234737>.

Надійшла до редакції 21.02.2022

References

1. Frolova, T. A. (2009) *Ekonomicheskaya teoriya* [Economic theory] : konspekt lektsiy. Taganrog : TTI YuFU. 623 p. [in Russ.].
2. Prava cheloveka : sbornik mezhdunarodnykh dokumentov [Human rights: a collection of international documents]. Moscow : Izd-vo Moskov. un-ta, 1986. 232 p. [in Russ.].
3. Bezrobotitsa v Kazakhstane v fevrale sokhranilas' na urovne 4,8 % [Unemployment in Kazakhstan remained at 4.8% in February]. URL : <https://zonakz.net/2020/03/16/bezrobotica-v-kazakhstan-v-fevrale-soxranilas-na-urovne-48/>. [in Russ.].
4. O zanyatosti naseleniya [On employment of the population] : Zakon Respubliki Kazakhstan ot 06.04.2016. URL : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38847468. [in Russ.].
5. Bezrobotnykh stalo bol'she v 8 raz za vremya karantina v Kazakhstane [The number of unemployed has increased by 8 times during the quarantine in Kazakhstan]. URL : https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/bezrobotnyih-stalo-v-8-za-vremya-karantina-kazakhstan-411630/. [in Russ.].
6. Agliullina G. R. Zanyatost' naseleniya kak ekonomicheskaya kategoriya [Employment of the population as an economic category]. *Vestnik UIGTU*. 2016. № 1 (73). [in Russ.].
7. Pavlenkov, V. A. (2004) *Rynok truda. Zanyatost'. Bezrobotitsa* [Labor market. Employment. Unemployment]. Moscow : MGU, 584 p. [in Russ.].
8. Shuvayeva, Ye. V. (2011) Zanyatost' kak vazhneyshiy element trudovykh otnosheniy [Employment as the most important element of labor relations]. *Aktual'nyye voprosy ekonomicheskikh nauk : materialy Mezhdunar. nauch. konf. (G. Ufa, oktyabr' 2011 g.)*. Ufa : Leto, pp. 96-98. [in Russ.].
9. Bogdashkina, I. V., Kusanova, A. Ye. () *Effektivnost' gosudarstvennykh programm v reshenii problem zanyatosti naseleniya* [The effectiveness of state programs in solving the problems of employment of the population]. *Aktual'nyye problemy sovremenosti: nauka i obshchestvo*. 2014. № 4 (5). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/effektivnost-gosudarstvennyh-programm-v-reshenii-problem-zanyatosti-naseleniya>. [in Russ.].
10. Shaykin, D. N. (2005) *Sotsial'no-ekonomicheskiye aspekty ispol'zovaniya truda molodezhi v Respublike Kazakhstan (na primere Severo-Kazakhstanskoy oblasti)* [Socio-economic aspects of the use of youth labor in the Republic of Kazakhstan (on the example of the North Kazakhstan region)] : dis. kand. ekon. nauk : 08.00.05 / Omskiy gos. un-t. Omsk, 179 p. [in Russ.].

11. Tsapova N. Yu. Zarubezhnyy opyt regulirovaniya zanyatosti [Foreign experience of employment regulation]. *Nauka o cheloveke: gumanitarnyye issledovaniya*. 2010. № 5. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-regulirovaniya-zanyatosti>. [in Russ.].

12. Realizatsiya «Dorozhnoy karty zanyatosti» okhvatit 7 tys. proyektov – MTSZN RK [The implementation of the «Employment Roadmap» will cover 7 thousand projects – MLSP RK] / Ofitsial'nyy informatsionnyy resurs Prem'yer-Ministra Respubliki Kazakhstan. URL : <https://primeminister.kz/ru/news/realizatsiya-dorozhnoy-karty-zanyatosti-okhvatit-7-tys-proyektov-mlsxn-rk-234737>. [in Russ.].

ABSTRACT

Zhangulim Yerdeshova, Uzduk Idresova. Problems of legal regulation of employment of the population. This article is devoted to the archived problem of modernity – the problem of unemployment and the mechanism of legal regulation in the Republic of Kazakhstan. This article discusses the problems of unemployment in the Republic of Kazakhstan, since in any civilized state the level of unemployment and employment is an indicator of the country's economy. The article analyzes the regulatory framework for regulating labor relations, including relations in the field of employment of the population, which allows to clearly regulate the relations in question in the legal field.

The Government of the Republic of Kazakhstan is constantly working to reduce the unemployment rate in the country, a whole system has been developed to eradicate unemployment, but the main challenge not only for Kazakhstan, but also for the entire world community has become the COVID-19 pandemic. The conditions of total quarantine, the transition to a remote format of work, the closure of borders between states «hit» the usual and stable activities of many enterprises, which, accordingly, led to job cuts. The purpose of this article is to disclose legal problems in the field of employment in the Republic of Kazakhstan, a comparative analysis with similar legislation of other countries. The article discusses the key stages of state legal activity in the field of employment provision.

The authors have concluded that, despite the fact that a certain part of the working-age population of the country are self-employed or have income in the field of small and medium-sized businesses, it must be taken into account that the trends in the development of the market for services, technologies, the replacement of one area of activity with another do not make an «arena» self-employment is stable, and therefore the share of responsibility in the sphere of regulation of employment and employment of the population should be assigned to the state.

Keywords: *Labor Code, unemployment, legislation, employer, labor relation.*

УДК 349.2(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-39-46

Лілія ЗОЛОТУХІНА ©

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ДОРЕЧНІСТЬ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРИСЯГИ (на прикладі службово-трудова відносин державної служби)

Надано оцінку правотворчій практиці встановлення дисциплінарної відповідальності за порушення присяги. Встановлено, що проблема правомірності встановлення і реалізації дисциплінарної відповідальності за порушення присяги полягає у тому, що через загальні та оціночні формулювання змісту присяги неможливо з достатнім рівнем формальної визначеності з'ясувати, в чому конкретно (на рівні об'єктивної сторони правопорушення) полягає порушення присяги як підстава дисциплінарної відповідальності. Цим порушується принцип верховенства права, зокрема такі його елементи, як принципи правомірних очікувань та юридичної визначеності. Вирішення проблеми вбачається у повсюдній відмові від практики встановлення дисциплінарної відповідальності за порушення присяги.

Ключові слова: *присяга, дисциплінарна відповідальність, дисциплінарне правопорушення, звільнення, державна служба, публічна служба, службово-трудова відносини, службове право.*

© Л. Золотухіна, 2022

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4453-3576>

la.zolotukhina@gmail.com

Постановка проблеми. Інститут присяги міцно вкорінений у сучасному правовому регулюванні службово-трудових відносин, та й загалом так званих відносин публічної служби, які врегульовуються системою правових норм, що у сучасному науковому дискурсі прийнято іменувати службовим правом. Присяга як юридичне явище має кілька аспектів. Найголовнішим та найочевиднішим є те, що з моментом складання присяги об'єктивне право пов'язує остаточне виникнення службово-трудових відносин, тобто присяга, а точніше факт її складання, має правову природу правостворюючого юридичного факту, який породжує регулятивні службово-трудова відносини. Маючи ще кілька інших правових аспектів, присяга, зокрема, пов'язана з відносинами дисциплінарної відповідальності спеціальних суб'єктів трудового права, які реалізують свою трудову правосуб'єктність у службово-трудова правовідносинах. Йдеться про те, що правове регулювання окремих видів службово-трудова відносин прямо або побічно визнає порушення присяги дисциплінарним правопорушенням і, відповідно, підставою для притягнення винного до дисциплінарної відповідальності. Тому порушенню присяги тут також надається правова природа правостворюючого юридичного факту, але такого, який породжує відносини вже охоронного характеру, а саме відносини дисциплінарної відповідальності, і отже, порушення присяги постає юридичним складом дисциплінарного правопорушення. Найвищий рівень інституціалізації дисциплінарної відповідальності за порушення присяги спостерігається у чинному законодавстві про державну службу, яке і буде нормативною емпіричною базою дослідження.

Зокрема, ч. 3 ст. 21 і ч. 5 ст. 36 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. № 889-VIII (далі – Закон № 889-VIII) передбачають, що «особа, яка вступає на посаду державної служби вперше, набуває статусу державного службовця з дня публічного складання нею Присяги державного службовця» та що «особа, яка вперше займає посаду державної служби, набуває статусу державного службовця з дня складання Присяги державного службовця» відповідно [10].

Порядок складання Присяги державного службовця визначений ст. 36 Закону № 889-VIII. Ця ж стаття (ч. 1) містить формулювання змісту Присяги державного службовця: «Усвідомлюючи свою високу відповідальність, урочисто присягаю, що буду вірно служити Українському народові, дотримуватися Конституції та законів України, втілювати їх у життя, поважати та охороняти права, свободи і законні інтереси людини і громадянина, честь держави, з гідністю нести високе звання державного службовця та сумлінно виконувати свої обов'язки».

Закон № 889-VIII (п. 10 ч. 1 ст. 2) включає неухильне додержання Присяги державного службовця до поняття «службова дисципліна» – разом із «сумлінним виконанням службових обов'язків та правил внутрішнього службового розпорядку».

Частина 2 ст. 65 Закону № 889-VIII містить вичерпний перелік конкретних видів (складів) дисциплінарних проступків, які є підставою для притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності. І, зокрема, п. 1 ч. 2 ст. 65 Закону № 889-VIII до дисциплінарних проступків відносить «порушення Присяги державного службовця».

А відповідно до ч. 5 ст. 66 Закону № 889-VIII, «порушення Присяги державного службовця» належить до обмеженого кола дисциплінарних проступків, за які може бути застосований винятковий вид дисциплінарного стягнення – звільнення з посади державної служби. Деякі дослідники навіть вважають, що звільнення є єдиним (безальтернативним) стягненням за порушення Присяги державного службовця [4, с. 141]. Не можемо з цим погодитися з огляду на вживання законодавцем у ч. 5 ст. 66 Закону № 889-VIII слова «може», яке допускає певну дискрецію уповноваженого суб'єкта. Однак це не применшує серйозності проблеми відповідальності за порушення присяги.

Деякі особливості присяги, яка є багато в чому атиповим правовим явищем, породжують обґрунтовані сумніви у тому, що формулювання складу дисциплінарного проступку в умовах верховенства права взагалі може бути засноване на апеляціях до присяги та її змісту та може зводитися до формулювання «порушення присяги».

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питанням присяги, і зокрема її ролі, у тому числі дисциплінарної, у службово-трудова відносинах спеціальних суб'єктів трудового права приділяли увагу: В. Андрєєв, С. Данилів, С. Козін, О. Кравчук, Д. Кремова, Т. Лежнева, А. Малярєнко, М. Маськовіта,

Н. Мокрицька, С. Прилипка, С. Черноп'ятов та ін.

Серед останніх наукових праць монографічного рівня треба згадати дисертації О. Кравчука «Припинення державної служби за порушення присяги» [3]; Д. Кремової «Інститут присяги у службовому праві України» [4]; С. В. Данилів «Адміністративно-правові засади присяги у сфері публічної служби» [1]; М. М. Маськовітої «Присяга працівника ОВС України: історико-правовий вимір» [7].

Головною особливістю практично всіх досліджень цієї тематики є те, що автори, більшою чи меншою мірою констатуючи проблемний характер дисциплінарної відповідальності за порушення присяги, або лише обмежуються такою констатацією, або ж пропонують окремі поліпшення та удосконалення правового регулювання дисциплінарної відповідальності за порушення присяги, не звертаючись до загальнішого питання про прийнятність і правомірність відповідної практики як такої.

Метою цієї статті є надання оцінки правотворчій практиці встановлення дисциплінарної відповідальності за порушення присяги, в тому числі у світлі відповідності такої практики принципу верховенства права та його елементам.

Виклад основного матеріалу. Д. Кремова констатує наявність у складі «присяжних норм» (так авторка називає правові норми, які регулюють відносини, пов'язані із присягою та її порушеннями) регулятивних та охоронних норм [4, с. 9, 75, 84]. До останніх авторка відносить, зокрема, норми про відповідальність за порушення присяги службовцем [4, с. 75]. Відповідно, серед «розмаїття» функцій «присяжних норм» дослідниця виділяє, зокрема, регулятивну та охоронну функції [4, с. 86]. Регулятивний вплив пояснюється, зокрема, тим, що особа має обов'язок дотримуватися присяги у службовій діяльності.

Д. Кремова вбачає в охоронній функції присяги так званий «деліктний аспект» інституту присяги у службовому праві [4, с. 139]. Авторка правильно звертає увагу на практичні складнощі кваліфікації діяння як «порушення Присяги державного службовця». Дослідниця пояснює це тим, що законодавець «не запропонував визначення, що ж насправді варто вважати «порушення присяги» і чим, наприклад, воно відрізняється від суміжних протиправних діянь, якими цілком можуть бути і «порушення етичних правил поведінки», і «вчинення правопорушень, пов'язаних із корупцією», і «зловживання службовим становищем» тощо» [4, с. 139–140]. Однак авторка не пропонує натомість задовільного вирішення цієї проблеми, обмежуючись (1) наведенням спроб інших дослідників надати визначення поняття порушення присяги, які виявляються такими ж неконкретними, як і визначення, яке можна вивести з тлумачення відповідних правових норм [4, с. 141–142]; та (2) наведенням авторського визначення об'єктивної сторони порушення присяги як «протиправного діяння (дії чи бездіяльності), а саме порушення одного або ж декількох зобов'язань, які фактично й формують зміст присяги, наслідки такого порушення, які впливають на авторитет служби, довіру до служби, престиж служіння публічним інтересам і публічних службовців, й причинно-наслідковий зв'язок між порушенням і відповідними наслідками» [4, с. 144]. Мусимо констатувати, що через наявність оціночних понять запропоноване визначення також не вирішує проблеми.

Критичний аналіз дисциплінарної відповідальності за порушення присяги наводять автори Науково-практичного коментарю до Закону № 889-VIII [8]. Дослідники зазначають, що «зовсім неважно будь-які дії чи бездіяльність державного службовця витлумачити як такі, що порушують присягу державного службовця. Цьому «сприяють» застосування у статті 36 Закону таких оціночних слів (конструкцій) як «вірно служити Українському народові», «поважати права, свободи і законні інтереси людини і громадянина», «з гідністю нести високе звання державного службовця», «сумлінно виконувати свої обов'язки». Для опису ознак правопорушення зазначені термінологічні конструкції є недостатньо формалізованими. І це зрозуміло, адже присяга державного службовця за своєю суттю є декларацією (публічною клятвою), покликаною спонукати державних службовців робити все від них залежне для якнайкращої реалізації функцій державної служби. Тому зазначені вище терміни та термінологічні звороти є нормальними для конструювання тексту присяги, але абсолютно неприпустимими для опису ознак дисциплінарного проступку» [8, с. 492–493]. Також автори правильно констатують, що «дисциплінарний проступок «порушення Присяги державного службовця» виписано в Законі настільки абстрактно, що він охоплює будь-яке інше правопорушення, передбачене пунктами 2–14 частини другої коментованої статті. Тобто

аналізований склад є загальним стосовно інших («спеціальних») складів дисциплінарних правопорушень, передбачених пунктами 2–14 частини другої коментованої статті» [8, с. 496]. Тобто, по суті, «порушення Присяги державного службовця» (п. 1 ч. 2 ст. 65 Закону № 889-VIII) є юридико-технічною хибою: у низку конкретних (спеціальних) дисциплінарних деліктів законодавець безпідставно включив склад, по суті, генерального делікту. На жаль, автори коментарю не пропонують принципового і остаточного вирішення проблеми, обмежуючись наданням рекомендацій щодо тлумачення і застосування п. 1 ч. 2 ст. 65 Закону № 889-VIII [8, с. 496–499], які, хоча і є доволі слухними та корисними, все ж не вирішують проблеми як такої.

О. Кравчук констатував, що порушенню присяги притаманні «невизначеність та неконкретність (абстрактність) кваліфікуючих ознак порушення присяги, як дисциплінарного проступку» та «відсутність визначеного юридичного складу цього дисциплінарного проступку, необхідного для настання певних юридичних наслідків» [3, с. 58]. Автор цілком правильно вказує, що «норма, яка становить зміст присяги, наповнена вимогами морально-етичного характеру, а юридичні обов'язки про неухильне її дотримання, як правило, є загальними принципами, вимогами, які висуваються до державних службовців. Це ускладнює кваліфікацію фактичної підстави діяння, зміст якого становить порушення присяги. Відсутнє розмежування заходів відповідальності за порушення юридичних обов'язків та за порушення таких вимог присяги, як, наприклад, «...бути чесним, мужнім...», «добросовісно виконувати свої обов'язки, керуючись... справедливістю...», «чесно і сумлінно виконувати обов'язки...» тощо. Такі вимоги сформульовані шляхом за допомогою оціночних понять, які в більшості випадків так і не отримали свого офіційного тлумачення» [3, с. 64]. Крім того, О. Кравчук правильно вказує, що «серед переліку дисциплінарних проступків містяться діяння, які за своєю правовою природою абсолютно тотожні [*порушенню обов'язків – Л.З.*], що впливають з присяги», тобто констатує глибоку проблему відмежування порушення присяги від інших складів дисциплінарних проступків. Вирішення проблеми автор, як і багато інших, бачить у глибшому аналізі та тлумаченні «присяжних» норм. Тож О. Кравчук в цілому позитивно оцінює судові тлумачення у цій сфері, роблячи при цьому висновок, що вони ґрунтуються на аналогії права та аналогії закону [3, с. 69–70]. Також дослідник погоджується з пропозицією О. Луценко «встановити перелік таких конкретних діянь, які характеризуватимуть об'єктивну сторону порушення присяги державними службовцями: 1) вияв неповаги до державних символів України; 2) невиконання або неналежне виконання в межах посадових обов'язків рішень державних органів та/або органів влади Автономної Республіки Крим, наказів, розпоряджень та доручень керівників, наданих у межах їхніх повноважень; 3) перевищення службових повноважень, якщо воно не містить складу злочину або адміністративного правопорушення; 4) нежиття передбачених законом заходів щодо усунення конфлікту інтересів; 5) порушення обмежень щодо участі державного службовця у виборчому процесі, визначених виборчим законодавством [6, с. 58, цит. за 3, с. 69].

Отже, наведений вище огляд свідчить про те, що очевидною є проблема правомірності встановлення і реалізації дисциплінарної відповідальності за порушення присяги. Проблема полягає у тому, що через загальні та оціночні формулювання змісту присяги неможливо з достатнім рівнем формальної визначеності з'ясувати, в чому конкретно (на рівні об'єктивної сторони правопорушення) полягає порушення присяги. Внаслідок цього підстава дисциплінарної відповідальності виявляється невизначеною та такою, що допускає дуже широкі тлумачення під час правозастосування. Цим, очевидно, порушується принцип верховенства права, зокрема такі його елементи, як принципи правомірних очікувань та юридичної визначеності.

Серед пропонованих в літературі шляхів вирішення проблеми переважають такі:

1. Доктринальне та/або правозастосовче, зокрема суддівське, тлумачення. Недоліки такого способу: по-перше, тлумачення, яке в ролі засновків приймає положення, які практично повністю складаються із оціночних понять, не може не мати своїм результатом такі ж оціночні судження і положення. Наприклад, поширене суддівське тлумачення, започатковане і підтримуване Верховним Судом – «звільнення за порушення Присяги може мати місце лише тоді, коли державний службовець скоїв проступок проти інтересів служби, який суперечить покладеним на нього обов'язкам, підриває довіру до нього як до носія влади, що призводить до приниження державного органу та унеможливує подальше виконання ним своїх обов'язків» [9] – є яскравим

прикладом заміни одних оціночних понять і суджень на інші, внаслідок чого формальної юридичної визначеності явно не додається. По-друге, такі тлумачення часто вдаються до аналогії права/закону; водночас майже аксіоматичним є доктринальне положення про те, що у сфері публічної юридичної відповідальності не можна вдаватися до аналогії права/закону.

2. Встановлення вичерпного переліку формально визначених дисциплінарних проступків, які вважатимуться порушенням присяги. За такого способу дисциплінарна відповідальність «за порушення присяги» стає фактично фікцією, оскільки вона по суті заміщається дисциплінарною відповідальністю за низку інших дисциплінарних проступків.

Виникає питання, чи можна було б модифікувати сам зміст присяги, аби він був більш конкретним та задовольняв вимоги юридичної визначеності і міг бути основою для формулювання складу дисциплінарного проступку. Звичайно, можна було б перетворити текст (зміст) присяги на перелік чітко визначених обов'язків державного службовця, однак таким чином докорінно змінилася би правова природа присяги, яка би втратила свої унікальні риси як окреме правове явище та здатність виконувати свої специфічні функції.

Вказане неминуче приводить до думки про те, що від «охоронного», «репресивного» навантаження присяги треба відмовитися взагалі. Потрібно зважати на те, що виконання різних правових функцій вимагає адекватних правових засобів, серед яких не може бути універсальних.

Досліджуючи функції присяги в праві України загалом, Т. Лежнева та С. Черноп'ятов зробили висновок, що «присяга в сучасному українському праві виконує такі функції: а) символічна; б) інформаційна; в) виховна; г) конфірмаційна [тобто є актом волевиявлення особи, яка складає присягу, на набуття відповідного статусу – Л.3.]; д) упорядковуюча [тобто є юридичним фактом, який чітко визначає момент набуття відповідного статусу – Л.3.]; е) регулятивна; ж) репресивна» [5, с. 13–15]. Автори вважають профільними для сучасної присяги конфірмаційну та упорядковуючу функції, «оскільки виконання інших функцій цілком можливе – і більш доречне – іншими правовими засобами» а регулятивне та репресивне функціональне навантаження присяги вважають «недоречним і таким, що суперечить принципу верховенства права» [5, с. 15].

У загальному із цим варто погодитися. Присяга як така, за своєю природою, є символом, як і акт її складання. Урочистість присяги, необхідна для забезпечення символічної функції, а також виховної функції, зумовлює особливу мову тексту присяги – образність, символічність, наявність епітетів та оціночних понять, «високий» стиль, нехарактерний для офіційно-ділових та юридичних документів. Отже, позбутися формально-юридичних недоліків присяги, панування в її змісті оціночних понять і суджень можна, лише змінивши саму суть присяги як явища, після чого присяга вже не буде власне присягою.

Власне, певний поступ в реалізації пропозиції відійти від «охоронного», «репресивного» впливу присяги вже спостерігається у національному законодавстві. Треба згадати відмову від порушення присяги як окремого дисциплінарного проступку в законодавстві про судоустрій і статус суддів.

Наприклад, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 № 2453-VI [14], який був чинним до 30.09.2016 р., передбачав звільнення судді з посади у разі порушення ним присяги (ст. 116). Однак нині чинний Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII [13] не передбачає ані звільнення судді з посади у разі порушення ним присяги, ані окремого дисциплінарного проступку «порушення присяги». Перелік дисциплінарних проступків, сформульованих в цілому більш-менш задовільно з погляду юридичної визначеності, а подекуди навіть доволі казуально, вичерпно закріплено у ч. 1 ст. 106 вказаного Закону.

Відому роль у такому правотворчому повороті відіграли позиції Європейського суду з прав людини, висловлені, зокрема, у Рішенні ЄСПЛ у справі «Олександр Волков проти України» (Заява № 21722/11) від 09.01.2013 року [15]. Суд, зокрема, відмітив, що «текст «присяги судді» надавав широкі можливості тлумачення такого правопорушення, як «порушення присяги» (п. 174), «поняття «порушення присяги» залишає дисциплінарному органу широку свободу розсуду з цього питання» (п. 174), «відсутні керівні принципи та практика, які б встановлювали послідовне та обмежувальне

тлумачення поняття «порушення присяги» (п. 180, 185), «будь-яка провина судді, яка мала місце у будь-який момент протягом його професійної кар'єри, за бажанням могла бути розтлумачена дисциплінарним органом як достатня фактична підстава для обвинувачення у вчиненні такого дисциплінарного правопорушення, як «порушення присяги», та призвести до звільнення його з посади» (п. 185).

Усі ці судження ЄСПЛ виявляються загалом справедливими і для сучасного стану правового регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців за порушення присяги.

Так само з ухваленням Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII [12] визнання порушення присяги окремим дисциплінарним проступком та підставою звільнення було виключено із правового регулювання службово-трудових відносин прокурорів. Попередній же Закон України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 № 1789-XII [11] передбачав порушення «Присяги працівника прокуратури» як підставу звільнення працівників прокуратури (п. 2 ч. 2 ст. 46-2).

При цьому особливої увагу заслуговує те, що коли йдеться про наслідки порушення присяги, державні службовці (а це приблизно 170 тис. працівників станом на 4 квартал 2021 року [2]) виявляються у менш вигідному правовому становищі, ніж, наприклад, судді чи прокурори.

Висновки. 1. Формулювання складу дисциплінарного проступку в умовах верховенства права не може бути засноване на апеляціях до присяги та її змісту та зводиться до формулювання «порушення присяги». 2. Через свою сутність як урочистої клятви присяга має текстуальне вираження (зміст присяги), мовні характеристики якої не відповідають вимогам нормативного юридичного тексту. 3. Відповідно, поняття «присяга» та «порушення присяги» неодмінно зводяться до низки оціночних понять і суджень, що є неприпустимим для формулювання підстав юридичної відповідальності. 4. Доктринальне та судове тлумачення виявляються нездатними повноцінно вирішити цю проблему. 5. Звільнення тексту (змісту) присяги від оціночних елементів призведе до спотворення самої сутності присяги. 6. Вирішення проблеми вбачається у повсюдній відмові (і передусім у законодавстві про державну службу) від правотворчої практики встановлення дисциплінарної відповідальності за порушення присяги та переходу до більш конкретних та юридично визначених способів закріплення складів дисциплінарних правопорушень. Саме такий шлях дозволить узгодити практику дисциплінарної відповідальності з вимогами принципу верховенства права, а також усуне нерівність у становищі державних службовців та інших працівників – суб'єктів службово-трудових відносин. 7. Отже, пропонується п. 1 ч. 2 ст. 65 Закону № 889-VIII виключити.

Список використаних джерел

1. Данилів С. В. Адміністративно-правові засади присяги у сфері публічної служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2019. 233 с.
2. Інформація про кількісний та якісний склад державних службовців у органах державної влади (IV квартал 2021 року, станом на 31.12.2021) / Національне агентство України з питань державної служби. URL : <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/DIYALNIST/KSDS/statistichni-dani-za-iv-kvartal.pdf>
3. Кравчук О. Л. Припинення державної служби за порушення присяги : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2021. 219 с.
4. Кремова Д. С. Інститут присяги у службовому праві України : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право» / Запорізьк. нац. ун-т. Запоріжжя, 2021. 223 с.
5. Лежнева Т. М., Черноп'ятов С. В. Функції присяги в праві України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 3. С. 12–15.
6. Луценко О. Є. Порушення присяги як підстава припинення трудових правовідносин з державним службовцем. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 2. С. 54–59.
7. Маськовіта М. М. Присяга працівника ОВС України: історико-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2017. 224 с.
8. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу» / ред. кол. : К. О. Ващенко, І. Б. Колішко, В. П. Тимошук, В. А. Дерезь (відп. ред.). Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. 796 с.
9. Постанова Верховного Суду від 25.11.2021 у справі №826/6038/15. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101370681>.
10. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.

11. Про прокуратуру : Закон України від 05.11.1991. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.
12. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
13. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
14. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.
15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» (Заява № 21722/11) від 09.01.2013. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947.

Надійшла до редакції 10.03.2022

References

1. Danyliv, S. V. (2019) *Administrativno-pravovi zasady prysyahu u sferi publichnoyi sluzhby* [Administrative and legal principles of oath in the public service] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. Dnipro, 233 p. [in Ukr.].
2. Informatsiya pro kil'kisnyu ta yakisnyu sklad derzhavnykh sluzhbovtziv u orhanakh derzhavnoyi vlady (IV kvartal 2021 roku, stanom na 31.12.2021) [Information on the quantitative and qualitative composition of civil servants in public authorities (IV quarter of 2021, as of 31.12.2021)] / Natsional'ne ahent-stvo Ukrainy z pytan' derzhavnoyi sluzhby. URL : <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/DIYALNIST/KSDS/statistichni-dani-za-iv-kvartal.pdf>. [in Ukr.].
3. Kravchuk, O. L. (2021) Prypynennya derzhavnoyi sluzhby za porushennya prysyahu [Termination of civil service for breach of oath] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Nats. un-t «L'vivs'ka politekhnika». L'viv, 219 p. [in Ukr.].
4. Kremova, D. S. (2019) Instytut prysyahu u sluzhbovomu pravi Ukrainy [Institute of oath in the service law of Ukraine] : dys. ... d-ra filosofiyi : 081 «Pravo» / Zaporiz'k. nats. un-t. Zaporizhzhya, 2021. 223 p. [in Ukr.].
5. Lezhnyeva T. M., Chernop'yatov S. V. Funktsiyi prysyahu v pravi Ukrainy [Functions of the oath in the law of Ukraine]. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi yurysprudentsiyi*. № 3, pp. 12–15. [in Ukr.].
6. Lutsenko, O. Ye. Porushennya prysyahu yak pidstava pryypynennya trudovykh pravovidnosyn z derzhavnym sluzhbovtsem [Violation of the oath as a ground for termination of employment with a civil servant]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya : Pravo*. 2013. Issue 23. Part 1, vol. 2, pp. 54–59. [in Ukr.].
7. Mas'kovita, M. M. (2017) Prisyaha pratsivnyka OVS Ukrainy: istoriko-pravovyy vymir [Oath of the militia officer of Ukraine: historical and legal dimension] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / L'viv. derzh. un-t vnutr. sprav. L'viv, 224 p. [in Ukr.].
8. Naukovo-praktychnyy komentar do Zakonu Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu» [Scientific and practical commentary on the Law of Ukraine «On Civil Service»] / red. kol. : K. O. Vaschenko, I. B. Koliushko, V. P. Tymoshchuk, V. A. Derets' (vidp. red.). Kyiv : FOP Moskalenko O. M., 2017. 796 p. [in Ukr.].
9. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 25.11.2021 u spravi №826/6038/15 [Resolution of the Supreme Court of 25.11.2021 in case №826 / 6038/15]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101370681>. [in Ukr.].
10. Pro derzhavnu sluzhbu [On civil service] : Zakon Ukrainy vid 10.12.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19>. [in Ukr.].
11. Pro prokuraturu [On the Prosecutor's Office] : Zakon Ukrainy vid 05.11.1991. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>. [in Ukr.].
12. Pro prokuraturu [On the Prosecutor's Office] : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>. [in Ukr.].
13. Pro sudoustriy i status suddiv [On the Judiciary and the Status of Judges] : Zakon Ukrainy vid 02.06.2016. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>. [in Ukr.].
14. Pro sudoustriy i status suddiv [On the Judiciary and the Status of Judges] : Zakon Ukrainy vid 07.07.2010. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>. [in Ukr.].
15. Rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny u spravi «Oleksandr Volkov proty Ukrainy» (Zayava № 21722/11) vid 09.01.2013 roku [Decision of the European Court of Human Rights in the case of Oleksandr Volkov v. Ukraine (Application no. 21722/11) of 9 January 2013]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947. [in Ukr.].

ABSTRACT

Lilia Zolotukhina. Relevance of disciplinary responsibility for violation of the oath (exemplified with civil servants labor relations). The article assesses the law-making practice of establishing disciplinary responsibility for violating the oath, including the issues of how such practice complies with the rule of law principle and its elements. It is ascertained that there is a significant problem of legality of establishing and enforcing of disciplinary responsibility for violation of the oath. The problem is that due to general and evaluative formulations of the content (text) of the oath it is

impossible to find out with a sufficient level of formal certainty what exactly (at the objective side of the offense) as a reason for disciplinary liability. As a result, the reason for disciplinary liability is uncertain and allows for very broad interpretations of law enforcement. This obviously violates the rule of law principle, in particular such its elements as the principles of legitimate expectations and legal certainty. The problem is aggravated by the different legal status of civil servants and other subjects of labor relations in the field of public service. For the latter, in the presence of an oath as such, there is no disciplinary liability for its violation. It is substantiated that it is impossible to solve the problem with the help of doctrinal and / or judicial interpretation or by changing the content (text) of the oath. The solution to the problem is can be found in the widespread rejection (and especially in the civil service legislation) of the law-making practice of establishing disciplinary responsibility for violating the oath and moving to more specific and legally defined ways to consolidate the composition of disciplinary offenses. This is the way to harmonize the practice of disciplinary responsibility with the requirements of the rule of law, as well as to eliminate legal inequality of civil servants and other employees, which are the subjects of labor relations in the field of public service.

Keywords: *oath, disciplinary responsibility, disciplinary offense, dismissal, civil service, public service, service-labor relations, service law.*

УДК 347.77

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-46-53

Тамара ЯРОШЕВСЬКА®
доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ТРАНСФЕР ТЕХНОЛОГІЙ ЯК СКЛАДОВА ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Однією з найважливіших складових інноваційного процесу і перспективним механізмом економічної стабілізації держави є трансфер технологій. Тому зараз одним з основних напрямів політики України є перехід країни до інноваційної економіки, в якій створення, комерціалізація та трансфер інноваційних технологій є головними умовами стійкого економічного зростання. Для України вдосконалення законодавства у сфері трансферу технологій може бути кроком на шляху реструктуризації економіки та її переорієнтації на інноваційний розвиток. Дійова державна політика при цьому повинна не тільки забезпечувати фінансову підтримку наукових розробок та досліджень, а й створювати ефективні механізми, спрямовані на продуктивне використання результатів науково-технічної діяльності, у тому числі створених за бюджетні кошти.

У статті розглянуто проблемні питання врегулювання в Україні правовідносин у сфері трансферу інноваційних технологій. Запропоновано шляхи вдосконалення національного законодавства у цій сфері для створення сприятливих умов для інноваційного розвитку України. Зроблено висновок, що лише податкова підтримка розробникам інновацій і споживачам, які проводять впровадження технологій та/або її складових та активна участь держави у створенні відповідних центрів з трансферу інноваційних технологій як на законодавчому рівні, так і за допомогою довгострокового фінансування, може вирішити проблемні питання активізації інноваційних процесів в Україні. Аргументовано, що на цей час в Україні потрібно сконцентрувати увагу саме на впровадженні воєнних інновацій для захисту нашої країни від російської збройної агресії. Поява та вдосконалення інноваційних технологій у цій сфері здатна істотно вплинути на характер розвитку озброєння, спеціальної, військової техніки й, відповідно, на характер війни.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, результати науково-технічної творчості, інновації, комерціалізація об'єктів права, трансфер технологій, інноваційний розвиток України.*

Постановка проблеми. Однією з найважливіших складових інноваційного процесу і перспективним механізмом економічної стабілізації держави є трансфер технологій. Трансфер технологій є основним чинником зростання продуктивності праці й обсягу виробництва, сприяє підвищенню якості створеної нової продукції, є

© Т. Ярошевська, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5525-1681>

yaroshevskaya-t@ukr.net

невіддільною складовою інноваційної діяльності. Тому зараз одним з основних напрямів політики України є перехід країни до інноваційної економіки, в якій створення, комерціалізація та трансфер результатів науково-технічної діяльності є головними умовами стійкого економічного зростання. Ця сфера стосується самої серцевини інноваційного процесу – прав на об'єкти інтелектуальної власності. В забезпеченні цих прав особливу роль повинна відігравати держава Україна.

Для України вдосконалення законодавства у сфері трансферу технологій може бути кроком на шляху реструктуризації економіки та її переорієнтації на інноваційний розвиток. Дійова державна політика при цьому повинна не тільки забезпечувати фінансову підтримку наукових розробок та досліджень, а й створювати ефективні механізми, спрямовані на продуктивне використання результатів науково-технічної діяльності, у тому числі створених за бюджетні кошти. Також поява та вдосконалення нових технологій у змозі істотно вплинути на характер розвитку озброєння, військової та спеціальної техніки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Науково-практичні аспекти трансферу технологій досліджено в багатьох наукових працях вітчизняних та іноземних вчених, у тому числі науковців з права інтелектуальної власності: Г. Андрощука, Ю. Бошицького, Р. Броді, Ю. Вовк, В. Довбенко, Р. Дорфа, Дж. Дрексле, Ю. Капіци, О. Кам'янської, Р. Кнеллер, Г. Корстена, О. Кохановської, В. Крижної, Н. Кузнецової, Н. Мироненко, Г. Нагорняк, І. Нагорняк, О. Орлюк, Б. Падучака, Д. Паркера, В. Соловйова, І. Спасибо-Фатєєвої, Р. Стефанчука, Т. Тошко, О. Харитонової, Р. Шишки, О. Яворської, І. Якубівського та ін. Проте, незважаючи на вагомий внесок вітчизняних та іноземних фахівців у розробку цієї тематики та досить комплексне дослідження цього питання, активність використання трансферу інноваційних технологій залишається низькою. Багато питань досі залишаються недостатньо висвітленими, а це визначає потребу у розробленні механізмів імплементації переваг трансферу технологій у практичну сферу на вітчизняних підприємствах.

Тож подальшого дослідження потребують насамперед практичні рекомендації щодо врегулювання відносин у сфері трансферу технологій та пошук механізмів, спрямованих на впровадження нових технічних та технологічних рішень, сучасних виробничих процесів, здатних випускати конкурентоспроможні товари, що дозволить вітчизняній економіці вийти із затяжної кризи, а бізнесу й підприємствам збалансовано працювати в умовах післявоєнного часу.

Метою статті є внесення пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України у сфері трансферу технологій та практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. В умовах зростання технологічного складника економічного зростання особливого значення набуває питання системної комерціалізації передових технологій, володіння якими забезпечує підприємству довгострокові конкурентні переваги. Відповідно, у контексті забезпечення технологічного розвитку важливим є як розвиток наукового потенціалу для створення технологій власними силами, так і активне залучення технологій, розроблених іншими науковими організаціями та підприємствами шляхом трансферу.

Безумовно, здебільшого вітчизняні підприємства потребують активізації інноваційної діяльності, а реальним важелем цих процесів на цьому етапі повинен стати трансфер технологій. Однак, з одного боку, підприємства мають досить обмежену матеріально-технічну базу для здійснення самостійних досліджень, а з іншого – професійні науково-дослідні установи не отримуючи належного державного фінансування, потребують активізації співпраці з реальним сектором економіки. Саме розбудова відносин між бізнесом та наукою, що сприятиме трансферу інноваційних технологій та їх апробації, дасть змогу забезпечити інноваційний розвиток підприємств на постійній основі [1, с. 188].

З перших років незалежності в Україні багато уваги приділяється пріоритетним напрямкам розвитку інноваційної, науково-технічної, наукової діяльності, норми та підходи до яких містяться, зокрема, в законах України: «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», «Про інноваційну діяльність», «Про наукову і науково-технічну діяльність» та інших нормативно-правових актах, що регулюють відносини у цій сфері. Проте протягом

останніх років законами України про державний бюджет України постійно блокувалися норми стосовно фінансового забезпечення науково-технічної та наукової сфери (зокрема, п. 3 ст. 34 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»), а також створення пільгових умов для інноваційного розвитку. Внаслідок цього в Україні через хронічне недофінансування цієї галузі суттєво стримувався розвиток науково-технічної та інноваційної діяльності. Також головними причинами незацікавленості керівників підприємств у впровадженні нових технологій були значна зношеність технологічного обладнання, яке не могло бути пристосоване до сучасних інноваційних технологій, невірність низки правових, економічних, фінансових, організаційних питань для розвитку інноваційної діяльності на державному рівні та відсутності дієвого механізму ефективного просування інновацій у виробництво.

Безперечно трансфер технологій – це вільне розповсюдження технології зі застосуванням будь-якої інформації між промисловими підприємствами з метою підвищення інноваційного розвитку та поліпшення стратегії. Водночас трансфер технологій не можна розглядати як універсальний засіб вирішення проблемних питань фінансування і навіть як джерело значних доходів.

Трансфер технологій дає змогу підприємству й усьому суспільству інноваційний розвиток і можливість впроваджувати результати науково-технічної діяльності. Трансфер технологій забезпечує надходження доходів, робочі місця, нові інвестиції, нові технології, а також податкові надходження до бюджету, що прямо пов'язано зі зростанням добробуту нашої країни.

Отже, ефективно дієвий процес передачі знань і технологій між бізнесом та дослідницькими організаціями приносить користь не тільки його безпосереднім учасникам, а й усьому суспільству в конкретному регіоні. Ось чому промислові підприємства, які підтримують інновації, стають розвиненішими, що на користь місцевим дослідницьким організаціям, середньому та малому бізнесу і жителям цього регіону [4, с. 75–76].

В Україні державне регулювання діяльності щодо створення та комерціалізації технологій виконує уповноважений орган з питань формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері трансферу технологій (далі – уповноважений орган з реалізації трансферу технологій). Згідно з п. 1 ст. 6 Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» основним завданням уповноваженого органу з реалізації трансферу технологій є забезпечення формування державної політики щодо створення та комерціалізації технологій, охорони, набуття та захисту інтелектуальної власності, передачі майнових прав на технології (та/або їх складові), створені з використанням бюджетних коштів.

Відповідно до п. 3 ст. 6 цього Закону України уповноважений орган з реалізації трансферу технологій подає Кабінету Міністрів України пропозиції щодо законодавчого стимулювання діяльності зі створення та комерціалізації високих технологій. Проте ми погоджуємось з науковцями [3, с. 121], що серед факторів, які гальмують освоєння інновацій у промисловості, треба передусім назвати зменшення внутрішнього попиту на продукцію вітчизняних виробників та значний ризик упродовж її освоєння, брак власних фінансових ресурсів, високі відсоткові ставки кредитів тощо. Слабкою ланкою правового механізму управління економікою в Україні все ще залишається неспроможність держави забезпечити зростання впливу науки та інноваційних технологій на її соціально-економічний розвиток.

Наприклад, у Франції питаннями трансферу технологій результатів науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, створених за бюджетні кошти, займається державний орган – Національне агентство з підвищення інноваційної привабливості наукових досліджень (далі – агентство з інновацій). Це агентство з інновацій було створене для того, щоб сприяти інноваційній діяльності промисловості, насамперед у сфері малого та середнього бізнесу.

Зокрема, агентство з інновацій здійснювало фінансову підтримку науково-дослідним лабораторіям та інноваційним підприємствам. Однією з форм підтримки було надання безвідсоткової позики на строк до шести років у розмірі до п'ятдесяти відсотків від вартості проекту. Ця позика підлягала поверненню лише у тому разі, якщо профінансований інноваційний проект виявиться успішним. Також для реалізації інноваційних програм можна отримати дотації, гранти, субсидії. Кожна така форма фінансування була орієнтована на стимулювання активізації участі малих та середніх

виробництв у рамках регіональних чи міжнародних програмах. На нашу думку, такий досвід щодо підтримки державою інноваційних програм доцільно використати й в нашій державі.

Отже, застосовуючи досвід країн-членів ЄС щодо реалізації в Україні інноваційних програм та підвищення міжнародної конкурентоздатності нашої країни, необхідно на державному рівні створити привабливі економічні умови у сфері трансферу інноваційних технологій. Зокрема, змінити систему оподаткування, експортно-імпортну політику для сприяння концентрації інвестиційного капіталу та стимулювання пошукових і фундаментальних науково-дослідних робіт через цільові пільгові кредити, субсидії, дотації, дослідницькі контракти тощо. Необхідно в нашій державі удосконалити економічну та правову базу щодо фінансового забезпечення трансферу технологій.

Для активної комерціалізації результатів наукової та науково-технічної діяльності в економіку України має бути сформована інноваційна політика, що включає форми та методи взаємодії науки та промисловості з метою широкого втілення розроблень в кінцевий виробничий результат – нові конкурентоспроможні технологічні процеси, види продукції, організаційні рішення. Така політика повинна передбачати вдосконалення інформаційної, правової, соціальної, економічної, організаційної бази та інших складових інноваційної діяльності.

Стратегічним напрямом правової, соціальної та економічної політики держави має стати використання інноваційних важелів людського розвитку. Соціальні інвестиції здатні забезпечити нову якість розвитку країни шляхом покращення психологічного, соціального та морального здоров'я нації. Забезпечення людського розвитку, розширення свобод українським громадянам, наближення до кращих світових стандартів якості життя потребує широкого впровадження соціальних інновацій в усіх сферах.

Також проблемним питанням у сфері трансферу технологій є недосконалість механізму комерціалізації технологій, завданням якого має бути безперервне масштабне оновлення виробництва. Ми вважаємо за доцільне в закладах вищої освіти, в наукових установах, на підприємствах, в організаціях, що створюють та/або використовують технології, заснувати структурні підрозділи з питань забезпечення та формування реалізації державної політики у сфері трансферу інноваційних технологій, які будуть займатися ефективним управлінням об'єктами інтелектуальної власності та їх комерціалізацією. На цей час вітчизняна економіка потребує інтенсивного розвитку сфери трансферу технологій. Сучасні технології повинні своєчасно передаватися у сферу бізнесу з тим, щоб забезпечити своєчасну появу на ринку нових конкурентоспроможних товарів та високу ефективність виробництва.

Для вивчення позитивної практики пропонується детальніше розглянути досвід провідних іноземних країн – США, Німеччини та Японії. На нашу думку, саме досвід цих провідних країн світу щодо механізму комерціалізації інноваційних технологій у структуру державного господарювання є цікавим для України. Наприклад, у США на початку дев'яностих років було сформовано мережу трансферу технологій, що має у своєму складі шість регіональних центрів та головний національний центр, розташованих у різних частинах країни. Керує діяльністю цих центрів Національне агентство з дослідження космічного простору (NASA). Створена мережа надає необхідну допомогу щодо трансферу інноваційних технологій всім іншим зацікавленим відомствам. Ці чинники сприяють активізації діяльності щодо створення й комерціалізації високих технологій на всіх рівнях по всій країні.

У Німеччині функції посередників між науковими організаціями та промисловістю з трансферу інноваційних технологій виконують спільні дослідницькі асоціації та спеціальні наукові товариства. Їх діяльність фінансується від державних субсидій та доходів контрактних досліджень. Також вагому участь в організації трансферу технологій беруть регіональні органи влади. Так, регіональні органи влади вносять значний внесок у створення наукових парків та інноваційних центрів, розглядаючи цю діяльність як найважливішу для регіонального розвитку.

Безумовний інтерес у сфері трансферу інноваційних технологій та створення відповідних центрів з їх впровадження становить Японія. Зокрема, Японія приступила до реорганізації систем трансферу технологій ще у 1998 році, після прийняття нормативного акта, в якому передбачалося створення при наукових організаціях

відповідних центрів з трансферу технологій, що надаватимуть творцям об'єкт права послуги з управління та комерціалізації цих об'єктів. Однак досвід діяльності цих центрів показував, що для ефективного здійснення трансферу інноваційних технологій коштів, наданих урядом, недостатньо.

Ці організації створили нові асоційовані комерційні компанії для надання сприяння комерціалізації результатів наукових досліджень та розроблень, а також звернулися до національних університетів з проханням інвестувати кошти у зазначені компанії. Проте і ці заходи не забезпечували повної фінансової незалежності. Тому у 2004 р. японський уряд надав всім національним університетам незалежний юридичний статус з тим, щоб вони мали змогу взяти участь в ініціативах, пов'язаних зі створенням відповідних центрів з трансферу інноваційних технологій.

Отже, застосовуючи досвід провідних країн світу у сфері трансферу інноваційних технологій, ми пропонуємо в Україні в закладах вищої освіти, на підприємствах, в наукових установах, в організаціях, що створюють та/або використовують інноваційні технології та/або їх складові і яким належать або передаються майнові права на використання об'єктів права, що є складовими технологій, створити спеціальні центри з трансферу інноваційних технологій, які будуть займатися комерціалізацією технологій та/або її складових і, таким чином, ефективно управляти інноваційною діяльністю, зокрема:

- визначати найбільш ефективні шляхи використання і комерціалізацію нових технологій;
- оцінювати комерційний потенціал інноваційних технологій та/або її складових;
- вчиняти дії з набуття та охорони майнових прав на технологію та/або її складові;
- сприяти встановленню нових ділових контактів між розробниками інновацій та їх споживачами й, таким чином, залучати інвестиції у сферу трансферу технологій;
- виплачувати винагороду творцям об'єктів права та/або технологій після їх трансферу та укладати договори про комерціалізацію технологій;
- проводити виставкові та аукціонні заходи у сфері науково-технічної та інноваційної діяльності з метою підтримки українських виробників високотехнологічної продукції;
- сприяти міжнародній співпраці у сфері трансферу інноваційних технологій шляхом проведення відповідних конференцій.

Механізмами, що забезпечують взаємозв'язок науки та вітчизняної промисловості, можуть стати спеціальні структурні підрозділи (центри з трансферу інноваційних технологій), які повинні створюватися за активної фінансової та законодавчої участі держави. Також варто відновити податкові пільги розробникам та тих підприємств, які займаються комерціалізацією нових технологій.

Як бачимо з досвіду провідних іноземних країн, роль держави у цих країнах є більш вагомою порівняно з нашою державою, що також може слугувати додатковим аргументом на користь активізації її участі в інноваційному розвитку національної економіки. Проте нарощування державного сектора в економіці необхідно проводити поетапно і за допомогою економіко-правових важелів. На перший план повинні виходити питання підвищення ефективності державного сектора в цілому та ефективності кожного проекту з участю держави в масштабах всього суспільства, що буде сприяти створенню державно-приватних партнерств.

Наступним кроком має стати участь України у фінансуванні інноваційного процесу та максимальне полегшення доступу середнього та малого бізнесу до державних фінансових ресурсів. Доцільно також застосовувати такі інструменти, як державні замовлення та довгострокові лізинги обладнання. Для полегшення залучення зовнішнього фінансування шляхом розміщення акцій на біржі можуть використовуватися інструменти податкової політики. Також необхідно розробити методіку оцінки ефективності чинних програм фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт і порівнювати величину витрат на фінансування з результативністю науково-дослідної діяльності.

Отже, аналізуючи досвід провідних іноземних країн та України у сфері трансферу технологій та/або її складових у промисловість, треба зазначити, що лише податкова підтримка розробників інновацій та споживачів, які проводять комерціалізацію технологій та/або її складових та активна державна участь у створенні відповідних

центрів з трансферу інноваційних технологій як на законодавчому рівні, так і за допомогою довгострокового фінансування, може вирішити проблемні питання активізації інноваційних процесів [5, с. 95–99].

У нашій державі сконцентровано великий науковий потенціал, напрацьовано чимало інноваційних проєктів, а саме: в агропромисловій технології та виробництві; промисловій та будівельній технології та виробництві; медицині, медичній техніці та технології; хімічній технології, нанотехнології та біотехнології; авіакосмічній технології, енергетиці тощо. Надалі потрібно визначити найбільш пріоритетні напрямки, в які можна додати інвестиції для формування інфраструктури в інших сферах діяльності.

Для України зараз потрібно сконцентрувати увагу саме на впровадженні воєнних інновацій для захисту нашої країни від російської збройної агресії. За повідомленням авторів [2, с. 119] поява та вдосконалення нових технологій у цій сфері здатна істотно вплинути на характер розвитку озброєння, спеціальної та військової техніки й, відповідно, на характер війни.

Зокрема, у США та низці провідних іноземних країнах поряд з розвитком традиційних видів систем озброєння значна увага приділяється створенню зброї на нових фізичних принципах. І за оцінками іноземних фахівців, це пояснюється тим, що ефективність зброї на нових фізичних принципах може бути істотно вище, ніж у традиційної зброї під час виконання низки спеціальних бойових завдань.

Найбільш широкомасштабні роботи в цьому напрямі проводяться в США, де досягнуті найбільш істотні успіхи в розробленні та створенні таких видів зброї. Також активно ведеться розроблення такої зброї в Німеччині, Китаї, Ізраїлі, Франції. До цієї категорії належить зброя, заснована на якісно нових біологічних, фізичних та інших принципах, технічних рішеннях, що базуються на досягненнях у нових сферах знань. Можливості нанозброї дадуть змогу заздалегідь, приховано й ретельно підготуватися до широкомасштабного вторгнення. І наразі, завдяки російській воєнній агресії та вторгненню російських військ на територію України, для захисту нашої країни, відродження її незалежності та територіальної цілісності створення ефективної національної нанозброї в подальшому має бути одне з головних питань для України.

Висновки. Отже, за результатами дослідження, виконаного на основі аналізу законодавства провідних іноземних країн, практики застосування їх норм, чинного законодавства України у сфері трансферу інноваційних технологій, запропоновано рекомендації щодо вдосконалення механізму регулювання трансферу інноваційних технологій з метою ефективного використання результатів науково-технічної діяльності у цій сфері.

З метою вдосконалення національної системи у сфері трансферу інноваційних технологій та створення ефективного механізму охорони прав на результати науково-технічної творчості зроблено висновки про необхідність вирішення таких питань теоретичного та прикладного характеру:

1. Однією з необхідних умов активізації інноваційних процесів в Україні є проведення комплексу заходів у сфері трансферу технологій. Але негативні наслідки кризових явищ, які відбуваються в економіці України, та суттєве зменшення податкових пільг для трансферу технологій призвели до того, що в нашій державі помітно ускладнилось проведення наукових досліджень і розробок та впровадження нових технологій у виробництво.

2. Аналізуючи досвід провідних іноземних країн, можна зробити висновок, що успішна комерціалізація результатів науково-технічної діяльності можлива лише при прямій взаємодії промисловості та наукових інституцій за активної фінансової та законодавчої участі держави.

3. У нашій державі закладено нормативну базу щодо міжнародного співробітництва у сфері трансферу інноваційних технологій. Проте, на відміну від практики провідних іноземних країн, в Україні трансфер технологій поки що не отримав необхідного розвитку. Ми вважаємо, що для активного впровадження результатів науково-технічної та наукової діяльності в національну економіку має бути, по-перше, сформована інноваційна політика, що має включати методи й форми державного стимулювання науково-технічної активності, активізації взаємодії науки та промисловості з метою широкого втілення розроблень в кінцевий виробничий результат – нові конкурентоспроможні технологічні процеси, види продукції, організаційні рішення тощо. Така політика повинна передбачати вдосконалення економічної, інформаційної, правової, соціальної,

організаційної бази та інших складових інноваційної діяльності. По-друге, державна політика у сфері трансферу технологій має бути достатньою мірою спрямована на розвиток саме середнього та малого бізнесу.

4. Аналізуючи досвід нашої держави та провідних іноземних країн у сфері трансферу технологій та/або її складових у виробництво, треба зазначити, що лише податкова підтримка розробникам інновацій та споживачам, які проводять впровадження технологій та/або її складових та активна участь держави у створенні відповідних центрів з трансферу інноваційних технологій як на законодавчому рівні, так і за допомогою довгострокового фінансування, може вирішити проблемні питання активізації інноваційних процесів.

5. Україна має сприяти створенню спеціальних центрів з трансферу інноваційних технологій в усіх наукових інституціях, що створюють та/або використовують технології та/або їх складові і яким належать або передаються майнові права на використання результатів науково-технічної діяльності, що є складовими технологій. Ці центри повинні займатися комерціалізацією технології та/або її складових та ефективним управлінням інтелектуальною власністю. Зокрема, ми пропонуємо застосувати досвід США, Німеччини, Франції, Японії у сфері трансферу інноваційних технологій, де діяльність зазначених центрів фінансується з надання державних субсидій та від доходів виконання контрактних досліджень [6, с. 292–293].

6. На цей час Україні потрібно сконцентрувати увагу саме на впровадження військових інновацій для захисту нашої країни від російської збройної агресії. Поява та вдосконалення інноваційних технологій у цій сфері здатна істотно вплинути на характер розвитку озброєння, спеціальної та військової техніки й, відповідно, на характер війни.

Список використаних джерел

1. Касич А. О., Бурківська В. А. Трансфер технологій як механізм інноваційного розвитку підприємства. *Класичний приватний університет*. 2018. № 6 (11). С. 188–194.
2. Леонов В. В., Наливайко А. Д., Поляев А. І. Нові технології, нові системи озброєння, новий характер війн / Центр воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Київ, 2016. С. 119–125.
3. Нагорняк Г. С., Нагорняк І. С., Вовк Ю. Я. Вплив трансферу технологій на інноваційні процеси: український та зарубіжний досвід. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2013. № 2. С. 117–127.
4. Прохорова В., Бажанова О., Грицина О. Трансфер технологій як складова інноваційно орієнтованого розвитку підприємства. *Аграрна економіка*. 2019. Т. 12. № 3–4. С. 71–76.
5. Ярошевська Т. В. Удосконалення механізмів врегулювання правовідносин у сфері трансферу технологій. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 95–99.
6. Ярошевська Т. В. Проблеми охорони прав промислової власності в Україні : монографія. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 372 с.

Надійшла до редакції 11.03.2022

References

1. Kasych, A. O., Burkivska, V. A. (2018) Transfer tekhnologiyi yak mekhanizm innovatsiynoho rozvytku pidpriyemstva [Technology transfer as a mechanism of innovative development of the enterprise]. *Klasychnyi pryvatnyi universytet*. № 6 (11), pp. 188–194. [in Ukr.].
2. Leonov, V. V., Nalyvaiko, A. D., Poliaiev, A. I. (2016) Novi tekhnologiyi, novi systemy ozbroeyennya, novyi kharakter viyn [New technologies, new weapons systems, the new nature of wars] / Tsentri voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Chernyakhovskoho. Kyiv, pp. 119–125. [in Ukr.].
3. Nahorniak, H. S., Nahorniak, I. S., Vovk, Yu. Ya. (2013) Vplyv transferu tekhnologii na innovatsiini protsesy: ukrainskyi ta zarubizhnyi dosvid [The impact of technology transfer on innovation processes: Ukrainian and foreign experience]. *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava*. № 2, pp. 117–127. [in Ukr.].
4. Prokhorova, V., Bazhanova, O., Hrytsyna, O. (2019) Transfer tekhnologii yak skladova innovatsiino oriientovanoho rozvytku pidpriyemstva [Technology transfer as a component of innovation-oriented enterprise development]. *Ahrarna ekonomika*. Vol. 12. № 3–4, pp. 71–76. [in Ukr.].
5. Yaroshevska, T. V. (2018) Udoskonalennya mekhanizmiv vrehulyuvannya pravovidnosyn u sferi transferu tekhnologiyi [Improving mechanisms for settling legal relations in the field of technology transfer]. *Aktualni problemy vitchyznianoyi yurysprudentsiyi*. № 3, pp. 95–99. [in Ukr.].
6. Yaroshevska, T. V. (2020) Problemy okhorony prav promyslovoi vlasnosti v Ukraini [Problems of protection of industrial property rights in Ukraine] : monohrafiya. Dnipro : Vydavets Bila K. O., 372 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Tamara Yaroshevska. Technology transfer as a component of innovative development of Ukraine. One of the most important components of the innovation process and a promising mechanism for economic stabilization of the state is a technology transfer. Therefore, currently one of the key areas of Ukraine's policy is the country's transition to an innovative economy, in which the creation, commercialization and transfer of innovative technologies are the main conditions for sustainable economic growth. Improving the legislation in the field of technology transfer can be a step towards restructuring the economy and its reorientation to innovative development for Ukraine. Effective state policy should not only provide financial support for scientific developments and research, but also create effective mechanisms aimed at productive use of the results of scientific and technical activities, including those created for budget funds.

The article considers problematic issues of regulation of legal relations in the field of transfer of innovative technologies in Ukraine. The ways of improving the national legislation in this area to create favorable conditions for innovative development of Ukraine are proposed. It is concluded that only tax support to innovation developers and consumers who implement technologies and/or its components and active participation of the state in the creation of appropriate centers for the transfer of innovative technologies both at the legislative level and through long-term funding can solve problematic issues of intensification of innovation processes in Ukraine. It is argued that now Ukraine needs to focus on the introduction of military innovations to protect our country from Russian armed aggression. The emergence and improvement of innovative technologies in this area can significantly affect the nature of the development of weapons, special, military equipment and, accordingly, the nature of war.

Keywords: *intellectual property, results of scientific and technical creativity, innovations, commercialization of objects of law, technology transfer, innovative development of Ukraine.*

УДК 349.22

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-53-60

Володимир КИЯН[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЩОДО ЗМІН У ТРУДОВОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПАНДЕМІЮ COVID-19

Статтю присвячено проблемі наукового дослідження змін у трудовому законодавстві України, що відбулися з урахуванням розвитку гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, (COVID-19). В результаті проведеного дослідження зроблено висновок про те, що спалах пандемії коронавірусу спонукав світове лідерство кардинально переглянути стандарти трудового захисту прав працівників. В результаті чого були мобілізовані різні інструменти для подолання її наслідків. Основним з таких змін стало запровадження сучасного гнучкого режиму роботи, яке дозволило обмежити зростання безробіття. У дослідницькому аспекті розглядалися зміни до національного трудового законодавства, які були здійснені з метою захисту трудових прав працівників. Проведено наукове дослідження сучасних форм організації праці, зокрема гнучкий режим роботи, надомна та дистанційна робота. Запровадження законодавчих форм дало змогу працівникам та роботодавцям подолати кризові явища, зменшити кількість звільнених з роботи, мінімізувати безробіття.

Ключові слова: *трудоий договір, працівник, роботодавець, відпустка без збереження заробітної плати, гнучкий режим робочого часу, надомна робота, дистанційна робота, пандемія коронавірусу COVID-19.*

Постановка проблеми. Наприкінці 2019 року людство стикнулося з пандемією гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, (COVID-19), яка миттєво поширилася світом. А уже через рік Всесвітня організація

© В. Киян, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8517-9876>

kiyan130869@gmail.com

охорони здоров'я (ВООЗ) заявила, що у більше ніж 76 мільйонів людей підтверджено позитивний діагноз COVID-19, а близько 1 мільйона 700 тисяч померли від цієї хвороби.

На сьогодні не залишилося жодної сфери суспільного життя, яка б не зазнала впливу коронавірусної пандемії. І ряд проблем, які виникають через COVID-19, пов'язані саме з ринком праці.

Відповідно до дослідження Міжнародної організації праці (МОП) криза в економіці і на ринку праці, породжена пандемією COVID-19, може привести до зростання світового безробіття майже на 25 мільйонів чоловік.

Ці та інші проблеми зумовили уряд країни здійснити адаптацію трудового законодавства під вимоги часу, запровадити нові сучасні механізми з гнучкими формами організації праці, спонукати до прискорення процесу прийняття нового Трудового кодексу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Визначену в статті проблему проаналізовано в працях, які є віднесеними до тематики правового регулювання трудової діяльності. Окремі аспекти правового регулювання використання гнучких форм зайнятості у своїх роботах розглядали такі науковці: В. Андрійв, М. Александров, Н. Болотіна, В. Венедіктов, І. Ветухова, М. Грабовська, В. Гніденко, М. Іншин, І. Кузьменко, Р. Лівшиць, С. Лукаш, А. Мацюк, П. Пилипенко, С. Прилипко, О. Процевський, Н. Хуторян, Г. Чанишева, В. Щербина, О. Ярошенко та інші. Однак питання, що розглядалися, в основному носили фрагментарний характер і не охоплювали усіх теоретичних та практичних аспектів гнучких форм зайнятості в Україні, особливо у період загострення пандемії COVID-19. А тому недостатня відповідність трудового законодавства сучасним вимогам розвитку суспільства у сфері праці, зокрема гнучкого режиму робочого часу, дистанційної та надомної робіт, є актуальним та потребує належного наукового дослідження.

Мета статті полягає у розкритті окремих особливостей застосування трудового законодавства, під час поширення пандемії COVID-19 в Україні та виробленні науково-обґрунтованих рекомендацій щодо її удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Пандемічна криза прискорила процеси цифровізації та автоматизації виробництва. Майже всі роботи з тісним фізичним контактом були ліквідовані за короткий час, а деякі все ще відчуватимуть подібний ефект. Робота під час пандемії підтримувалася швидким впровадженням нових цифрових рішень: відеоконференцій та дистанційного обміну електронними документами. Очікується, що до 2030 року понад 100 мільйонів працівників у восьми країнах (Китай, Франція, Німеччина, Індія, Японія, Іспанія, Великобританія та Сполучені Штати, які разом становлять половину населення світу) змінять професію. Проблема перепідготовки та переходу працівників на нові професії є довгостроковою. У той же час політики можуть відігравати важливу роль у розширенні цифрової інфраструктури та підтримці перепідготовки, забезпечуючи те, щоб навчання протягом усього життя стало реальністю, а дистанційна робота стала нормою. Поняття «робоче місце» не повинно мати принципових формальних відмінностей між місцем роботи в офісі чи вдома. Оскільки працівники, які не можуть виконувати певні завдання вдома, з більшою ймовірністю втратять роботу в майбутньому [1 с. 270].

Не оминула ця криза і Україну, а стрімке поширення пандемії COVID-19 завдало потужного удару по державній економіці, бізнесу та працівникам.

Згідно з моніторингом Мінекономіки України, практично всі сектори економіки постраждали від пандемії коронавірусу, але найбільше, як і в усьому світі, ті, що пов'язані з туризмом і ресторанно-готельним бізнесом, а також транспорт. У свою чергу, за оцінкою соціально-економічного впливу COVID-19, проведеною Програмою розвитку ООН у жовтні 2020 року в Україні, понад 10% малих та середніх підприємств через пандемію опинилися на межі банкрутства та можуть невдовзі закрити свій бізнес [2, с. 3].

Як показали численні статистичні дослідження, близько 400 тис. осіб втратили роботу під час карантину (соціологічні опитування, у свою чергу, демонструють показники у 2,8 млн осіб), до 3,1 млн українців у розпал карантину перебували в статусі «прихованого» безробіття – перейшли на часткову зайнятість або пішли в неоплачувані відпустки. Водночас кількість розміщених вакансій на піку карантину була скорочена вдвічі порівняно з докоронавірусними показниками. Очікувано найбільше постраждали готельно-ресторанний бізнес та сфера роздрібною торгівлі [3].

Не випадково, що сьогодні перед роботодавцями та профспілковими

організаціями виникли великі проблеми, пов'язані з належним врегулюванням трудових відносин та оновленими підходами до організації робочого часу, зростаючою дискримінацією у сфері праці та стигматизацією на робочих місцях.

Світова масштабна криза поставила перед людством виклик у його подоланні шляхом вдосконалення нормативно-правової бази, яка б охопила усі сфери життя, і на належному рівні захистила права та інтереси осіб, зокрема, у сфері праці.

Одним із перших міжнародних трудових норм, що містять рекомендації щодо забезпечення гідної праці в умовах кризи, включаючи рекомендації, які можуть виявитися корисними в умовах спалаху COVID-19 стала Рекомендація МОП № 205 від 2017 року «Про зайнятість і гідну працю з метою забезпечення миру і потенціалу протидії», яка наголошує, що при здійсненні заходів у відповідь на кризові ситуації необхідне дотримання всіх прав людини та верховенства права, у тому числі основоположних принципів та прав у сфері праці, та міжнародних трудових норм [4].

Міжнародна організація праці розробила систему міжнародних трудових норм, спрямовану на розвиток можливостей жінок та чоловіків мати гідну та продуктивну зайнятість в умовах свободи, рівності, безпеки та гідності.

На базі цих рекомендацій у подальшому і почали формуватися вітчизняні норми трудового законодавства у період кризового реагування на спалах COVID-19.

Нагадаємо, що з метою протидії поширенню COVID-19 на території України був уведений карантин, який наразі діє на підставі постанови кабінету Міністрів України від 22.07.2020 р. № 641 (далі – Постанова № 641) [5]. Саме в цьому документі викладено основні правила та обмеження, які слід виконувати в період карантину, зокрема відносно самоізоляції.

Відразу звертаємо увагу, що чіткої інформації про обов'язки роботодавця у даному документі ми не знайдемо і про порядок прийняття рішень по критичним ситуаціях теж нічого не сказано. Але певні рекомендації для підприємств у Постанові № 641 щодо заходів протиепідемічного характеру для працівників підприємств присутні.

Головним та пріоритетним для роботодавця є і залишається здоров'я та безпека його працівників, тому забезпечення гідних умов праці це і виклик часу, і гарантії, визначені Основним законом України.

Відповідно до Конвенції МОП «Про сприяння зайнятості та захист від безробіття» № 168 [6] працівники, чия зайнятість припинена, скорочена або припинена у зв'язку з економічними наслідками або з причин, пов'язаних з вимогами охорони праці, повинні мати право на отримання допомоги по безробіттю або на компенсацію у зв'язку з втратою заробітку внаслідок втрати роботи, а також мати доступ до заходів сприяння зайнятості, включаючи служби зайнятості, та професійне навчання з метою їх повернення на ринок праці. Ці та інші вимоги МОП сьогодні знаходять відображення і у діючих нормативно-правових актах України.

Так з метою адаптації до вимог часу був прийнятий Закон України від 17.03.2020 № 530-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» [7], яким було запроваджено зміни до ст. 84 КЗпП України. Так термін відпустки без збереження заробітної плати на період карантину сьогодні не зараховується у загальний термін такої відпустки. Це означає, що крім існуючої відпустки без збереження заробітної плати, яка надавалася за угодою сторін за сімейними обставинами тривалістю не більше 15 календарних днів на рік, працівник додатково може взяти відпустку без збереження заробітної плати на період карантину. Цей термін тривалості визначається Кабінетом Міністрів України, який, наразі, законодавством не визначено, тому можна допустити, що тривалість цієї відпустки може надаватися на період дії карантину.

Крім цього у зазначеному вище Законі започатковане правове регулювання дистанційної роботи.

Так у ч. 2 Прикінцевих положень визначено, що на період встановлення карантину або обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) роботодавець може доручити працівникові, виконувати протягом певного періоду роботу, визначену трудовим договором, вдома, а також надавати працівнику, за його згодою відпустку. Крім цього розширено права роботодавця, щодо зміни режиму роботи органів, закладів, підприємств, установ, організацій, зокрема щодо прийому та обслуговування фізичних та юридичних осіб. За таких обставин роботодавці

повинні забезпечити можливість поінформувати населення з використанням веб-сайтів та інших комунікаційних засобів.

У продовження правового регулювання трудових відносин Верховною Радою було прийнято Закон України від 30.03.2020 №540-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» [8].

Даним законом внесено ряд суттєвих змін до Кодексу законів про працю України (КЗпП) [9], де більш детально врегульовано сучасні підходи до правовідносин між роботодавцями та працівниками. Так з урахуванням кризових викликів збільшився перелік видів обов'язкових письмових форм укладання трудового договору, де ст. 24 КЗпП України було доповнено п. 6¹ «щодо укладення трудового договору про дистанційну (надомну) роботу».

Разом з цим роботодавець зазначив, що на час загрози поширення епідемії, пандемії, необхідності самоізоляції працівника у випадках, встановлених законодавством, та/або у разі виникнення загрози збройної агресії, надзвичайної ситуації техногенного, природного чи іншого характеру надомна (дистанційна) робота може запроваджуватися наказом (розпорядженням) роботодавця без обов'язкового укладення трудового договору про надомну (дистанційну) роботу в письмовій формі. З таким наказом (розпорядженням) працівник повинен ознайомитися протягом двох днів з дня його прийняття, але до запровадження надомної (дистанційної) роботи.

Таке розмежування щодо запровадження обов'язковості письмової форми укладання трудового договору про надомну (дистанційну) роботу, на наш погляд, наразі, є необгрунтованим. Оскільки можуть виникати конфлікти між сторонами трудового договору щодо доцільності запровадження таких форм організації праці.

Також, на наш погляд, не зовсім чітко у ст. 60¹ та ст. 60² КЗпП України визначено організацію застосування надомної (дистанційної) роботи, а саме, невизначеність щодо отримання згоди на дану форму організації праці. Наприклад, для гнучкого режиму робочого часу у законодавстві прописано норму щодо необхідності отримання письмової згоди між працівником і роботодавцем, а для надомної (дистанційної) роботи такої згоди не передбачено. І це та прогалина, якою зможуть користатися роботодавці для приховування фактичної кількості працівників.

Разом з тим доцільно зазначити, що для осіб, які виконують роботу за дистанційною формою погодження між працівником і роботодавцем усе ж таки передбачено, але лише у випадку виконання працівником роботи на робочому місці у приміщенні чи на території власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу, що знову ж таки є обмеженням прав самих працівників.

Ще одними змінами у цьому законі стало питання щодо нового розуміння поняття трудового договору, що визначено у ст. 21 КЗпП України. З першого погляду стаття залишилася майже без змін з редакції 1991 року. Але більш детальний аналіз змушує усе-таки акцентувати увагу на певній зміні у результаті якої із першої частини ст. 21 КЗпП було прибрано словосполучення «...з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові...». На наш погляд, у розрізі тенденцій спалаху пандемії COVID-19 та оперативності вирішення виробничих завдань дані зміни могли б мати місце, але враховуючи і той факт, що визначення трудового договору поширюється не тільки на нововведені поняття надомної (дистанційної) роботи, то звуження даного поняття може негативно відобразитися на розумінні сталої норми трудового законодавства. А враховуючи той факт, що нові форми організації праці, зокрема дистанційна робота, за своїми характерними ознаками, а саме те, що працівник самостійно визначає робоче місце та несе відповідальність за забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці на ньому, розподіляє робочий час на власний розсуд, на нього не поширюються правила внутрішнього трудового розпорядку, якщо інше не визначено трудовим договором виходять за межі розуміння трудових, то подібна форма трудового договору уже більше нагадує «гібрид» трудового та цивільного законодавства та ставить ці ознаки на один рівень з цивільно-правовою формою договору підряду чи надання послуг. А нівелювання письмової форми укладання трудового договору взагалі може поставити під сумнів перебування працівника у трудових відносинах з роботодавцем.

Крім цього даним законом змінено попередню редакцію ст. 60 КЗпП України, яка носила назву «Поділ робочого часу на частини» і зазначала, що на роботах з особливими умовами і характером праці в порядку і випадках, передбачених законодавством,

робочий день може бути поділений на частини з тією умовою, щоб загальна тривалість роботи не перевищувала встановленої тривалості робочого дня. Зазначена редакція статті використовувалася на практиці, як правило, для зручності обслуговування населення, зокрема на підприємствах торгівлі, громадського харчування, комунального та побутового обслуговування населення, водіїв міського транспорту тощо.

Після змін у березні 2020 року дана стаття набула більш розширеного розуміння щодо окремого режиму робочого часу, де за письмовим погодженням між працівником і роботодавцем, незалежно від форми власності, для працівника може встановлюватися гнучкий режим робочого часу, на визначений строк або безстроково, як під час прийняття на роботу так і пізніше.

З урахуванням цього поняття гнучкого режиму робочого часу уже слід розуміти як форму організації праці, якою допускається встановлення режиму роботи, що є відмінним від визначеного правилами внутрішнього трудового розпорядку, норми тривалості робочого часу.

Під час росту захворюваності на Covid-19 законом України від 04.02.2021 № 1213-IX [10], з метою вдосконалення регулювання форми організації праці КЗпП України було доповнено ст. 60¹, якою введено поняття надомна робота, та ст. 60² введено поняття дистанційної роботи.

Під поняттям надомна робота слід розуміти таку форму організації праці, за якої робота виконується працівником за місцем його проживання або в інших визначених ним приміщеннях, що характеризуються наявністю закріпленої зони, технічних засобів (основних виробничих і невиробничих фондів, інструменту, приладів, інвентарю) або їх сукупності, необхідних для виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт або функцій, передбачених установчими документами, але поза виробничими чи робочими приміщеннями роботодавця.

У разі запровадження надомної роботи робоче місце працівника є фіксованим та не може бути змінено з ініціативи працівника без погодження з роботодавцем.

На відміну від надомної форми, дистанційна робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією роботодавця, але уже у будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

За такою формою організації праці працівник самостійно визначає своє робоче місце та несе відповідальність за забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці на ньому, а також розподіляє робочий час на власний розсуд. На нього також не поширюються правила внутрішнього трудового розпорядку, якщо інше не буде визначено трудовим договором.

З аналізу запроваджених форм праці доцільно зазначити, що виконання дистанційної (надомної) роботи не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників, при цьому, якщо працівник і роботодавець письмово не домовились про інше, дистанційна (надомна) робота передбачає оплату праці в повному обсязі та в строки, визначені діючим трудовим договором.

Таким чином, законодавцем було своєчасно закріплено досить оптимальну форму організації праці у разі, коли фізична присутність працівника на робочому місці через загрозу поширення епідемії, пандемії, необхідності самоізоляції працівника у випадках, встановлених законодавством, та/або у разі виникнення загрози збройної агресії, надзвичайної ситуації техногенного, природного чи іншого характеру вбачається неможливою або недоцільною.

Питання щодо порядку застосування надомної (дистанційної) роботи з урахуванням виробничих процесів сьогодні теж ще маловивчене, а тому потребує належного дослідження та вдосконалення.

Так потребує належного врегулювання і той факт, що працівник, який працює дистанційно досить часто, користується власними технічними засобами, зокрема комп'ютерами чи іншою оргтехнікою, використовує власний інтернет-трафік, мобільний зв'язок тощо. Але якщо питання технічного забезпечення працівників з надомною роботою частково законодавче визначено і забезпечення засобами виробництва, матеріалами та інструментами, необхідними для виконання працівником даної роботи, покладається на роботодавця, якщо інше не передбачено трудовим договором, то із працівниками, які працюють дистанційно, усе навпаки.

Ситуація може ускладнюватися ще тим, що одночасно необхідно працювати кільком членам сім'ї, де є лише один комп'ютер. І тоді це може бути критичним для

самого працівника. А для роботодавця, якщо він не зміг забезпечити умовами праці свого працівника ще і додаткове питання чи відправляти його у відпустку за власний рахунок, чи звільнити з роботи.

Цим же законом були внесені зміни до ст. 113 КЗпП України щодо порядку оплати часу простою, та освоєння нового виробництва (продукції). Так у разі неможливості застосування дистанційної роботи, впровадження гнучких режимів робочого часу та у разі незгоди працівника на реалізацію ним права на відпустку, у роботодавців з'явилися правові підстави для запровадження простою. Задля зменшення фінансового навантаження на роботодавців під час запровадження ними простою, на період оголошення карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, час простою не з вини працівника оплачується з розрахунку не нижче від двох третин тарифної ставки встановленого працівникові розряду (окладу).

Висновки. З урахуванням викладеного вище можна констатувати таке.

Своєчасне оновлення трудового законодавства шляхом застосування сучасних форм організації праці дозволило найбільш вдало поєднувати робочі і особисті інтереси працівників під час пандемії коронавірусу, скоротити плінність кадрів, підвищити коефіцієнт корисної дії та ступінь задоволення роботою.

Разом з тим, вважаємо, що оновлене законодавство ще не може розраховувати на належне забезпечення, тому вважаємо, що доцільно доповнити ст. 60¹ та ст. 60² КЗпП України нормою щодо розробки механізму отримання згоди між працівником та роботодавцем на застосування надомної (дистанційної) роботи.

Також доцільно передбачити норму щодо зниження ризику втрати роботи через відсутність забезпечення працівника необхідними засобами виробництва. У цьому випадку роботодавець повинен нести відповідальність, якщо він зумисно зволікає із забезпеченням працівника засобами виробництва, не погоджує механізм компенсаційних виплат у разі використання власної оргтехніки чи засобів виробництва, а також не забезпечує безпечних та нешкідливих умов праці на робочих місцях, якщо це створює загрозу для життя чи здоров'я працівника.

Як уже зазначалося, у разі встановлення Кабінетом Міністрів України карантинних заходів відповідно до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» термін перебування у відпустці без збереження заробітної плати на період цих заходів не включається у загальний термін тривалості такої відпустки. Тому, враховуючи, що такі відпустки можуть надаватися лише у випадках, передбачених ст. 25 Закону України «Про відпустки» за бажанням працівника, необхідно передбачити відповідальність роботодавця за примушування брати відпустку без збереження заробітної плати на період проведення карантинних заходів.

Резюмуючи, можна зазначити, що трудове законодавство в період пандемії COVID-19 зазнало досить ґрунтовних змін, і трудові правовідносини, відповідно, не залишаються такими як раніше. Разом з тим нормативно-правові зрушення сьогодні є своєчасними і такими, що відповідають сучасним потребам сторонам трудового договору.

Список використаних джерел

1. Volodymyr Ya. Kyian, Ruslan V. Kolosov, Nataliia V. Bilianska, Hanna V. Churpita, Igor M. Dovban. Protection of the Rights of Persons Who Have Lost Their Jobs Because of the Spread of COVID-19 Cuestiones Políticas Vol. 39, №71 (2021), 267-288 IEPDP-Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas – LUZ C. 270
2. Лук'янова Н., Зайцева О. Пандемія коронавірусу: правові механізми захисту трудових та соціальних прав працівників: посібник що впроваджується МГО «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я» в рамках спільної гуманітарної ініціативи «Людяність та взаємодопомога» Міжнародного фонду «Відродження» і Представництва Європейського Союзу в Україні 37 с. URL: http://rv.dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/lhsi_pandemya_koronavrusu.pdf.
3. Томко Ю. Практика трудового права та пандемія: чи буде так, як було? *Юридична газета* №19 (725). URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/praktika-trudovogo-prava-ta-pandemiya-chi-bude-tak-yak-bulo.html>.
4. Про зайнятість і гідну працю з метою забезпечення миру і потенціалу протидії : Рекомендація МОП № 205 від 2017 року/ URL : http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_561474.pdf.
5. Про встановлення карантину та запровадження посилених протиепідемічних заходів на території із значним поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : постанова Кабінету міністрів від 22.07.2020 № 641. URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/641-2020-%D0%BF#Text>.

6. Про сприяння зайнятості та захист від безробіття : Конвенція МОП від 21.06.1988 № 168. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_182#top.

7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 17.03.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-20#Text>.

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 30.03.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>.

9. Кодекс законів про працю України : Закон УРСР від 10.12.1971. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу : Закон України від 04.02.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-20#Text>.

Надійшла до редакції 11.01.2022

References

1. Volodymyr Ya. Kyian, Ruslan V. Kolosov, Nataliia V. Bilianska, Hanna V. Churpita, Igor M. Dovban. Protection of the Rights of Persons Who Have Lost Their Jobs Because of the Spread of COVID-19 *Cuestiones Políticas* Vol. 39, №71 (2021), 267-288 IEPDP-Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas – LUZ. P. 270.

2. Luk'yanova, N., Zaytseva, O. Pandemiya koronavirusu: pravovi mekhanizmy zakhystu trudo-vykh ta sotsial'nykh prav pratsivnykiv [The coronavirus pandemic: legal mechanisms for the protection of labor and social rights of workers] : posibnyk shcho vprovadzhuet'sya MHO «Sotsial'ni initsiatyvy z okhorony pratsi ta zdorov'ya» v ramkakh spil'noyi humanitarnoyi initsiatyvy «Lyudyanist' ta vzayemodopomoha» Mizhnarodnoho fondu «Vidrodzhennya» i Predstavnytstva Yevropeys'koho Soyuzu v Ukrayini 37 p. URL: http://rv.dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/lhsi_pandemya_koronavirusu.pdf. [in Ukr.]

3. Tomko, Yu. Praktyka trudovoho prava ta pandemiya: chy bude tak, yak bulo? [The practice of labor law and the pandemic: will it be as it was?] *Yurydychna hazeta* № 19 (725). URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/praktika-trudovogo-prava-ta-pandemiya-chi-bude-tak-yak-bulo.html>. [in Ukr.]

4. Pro zaynyatist' i hidnu pratsyu z metoyu zabezpechennya myru i potentsialu protydyi [On employment and decent work to ensure peace and countering potential] : Rekomendatsiya MOP № 205 vid 2017 roku URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_561474.pdf. [in Ukr.]

5. Pro vstanovlennya karantynu ta zaprovadzhennya posylenykh protyepidemichnykh zakhodiv na terytoriyi iz znachnym poshyrennyam hostroyi respiratornoyi khvoroby COVID-19, sprychynenoyi koronavirusom SARS-CoV-2 [On the establishment of quarantine and the introduction of intensified anti-epidemic measures in the area with a significant spread of acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus SARS-CoV-2] : postanova Kabinetu ministriv vid 22.07.2020 № 641 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/641-2020-%D0%BF#Text>. [in Ukr.]

6. Pro spruyannya zaynyatosti ta zakhyst vid bezrobittya [On the establishment of quarantine and the introduction of intensified anti-epidemic measures in the area with a significant spread of acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus SARS-CoV-2] : Konventsia MOP vid 21.06.1988 № 168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_182#top. [in Ukr.]

7. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny, spryamovanykh na zapobihannya vynyknennyu i poshyrennyu koronavirusnoyi khvoroby (COVID-19) [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Aimed at Preventing the Occurrence and Spread of Coronavirus Disease (COVID-19)] : Zakon Ukrayiny vid 17.03.2020 №530 IKH. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-20#Text>. [in Ukr.]

8. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny, spryamovanykh na zabezpechennya dodatkovykh sotsial'nykh ta ekonomichnykh harantiy u zv'yazku z poshyrennyam koronavirusnoyi khvoroby (COVID-19) [On amendments to some legislative acts of Ukraine aimed at providing additional social and economic guarantees in connection with the spread of coronavirus disease (COVID-19)] : Zakon Ukrayiny vid 30.03.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>. [in Ukr.]

9. Kodeks zakoniv pro pratsyu Ukrayiny [Code of Labor Laws of Ukraine] : Zakon URSR vid 10.12.1971. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>. [in Ukr.]

10. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo udoskonalennya pravovoho rehulyuvannya dystantsiynoyi, nadomnoyi roboty ta roboty iz zastosuvannyam hnuchkoho rehymu robochoho chasu [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Improvement of Legal Regulation of Remote, Homework and Work with the Application of Flexible Working Hours] : Zakon Ukrayiny vid 04.02.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-20#Text>. [in Ukr.]

ABSTRACT

Volodymyr Kyian. Concerning changes in labor legislation due to the COVID-19 pandemic. The article deals with the problem of scientific research of changes in the labor legislation of Ukraine, which took place taking into account the development of acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus SARS-CoV-2 (COVID-19). The study concluded that the outbreak of the coronavirus pandemic prompted world leaders to radically revise labor protection standards. As a result, various tools were mobilized to overcome its consequences. The main change was the introduction of a modern flexible working regime, which limited the growth of unemployment. In the research aspect, changes to the labor legislation were considered, which were made in order to protect the labor rights of workers. Modern forms of work organization were studied, in particular flexible working hours, home and remote work. The introduction of these forms has helped employees and employers to overcome the crisis, reduce the number of laid off.

The definitions of the concepts «flexible working hours», «remote work», «home work» (provided in the previous and current versions of the Labor Code of Ukraine) have been compared. Common and different features of home and remote work have been characterized. The novelties of the current labor legislation regulating the issues of flexible working hours, telecommuting and home work have been studied. Proposals to improve the current labor legislation in the field of concluding an electronic employment contract, acquainting the employee with the rules of internal labor regulations, rationing, remuneration and respect for labor rights of employees working remotely, at home or with flexible working hours have been developed.

Keywords: *employment contract, employee, employer, unpaid leave, flexible working hours, homework, telecommuting, COVID-19 coronavirus pandemic.*

УДК 347.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-60-63

Ксенія КОСЯЧЕНКО[©]

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ

Досліджено одне з актуальних питань цивільного права – інститут цивільно-правової відповідальності. Основними питаннями, на яких зосереджено увагу в дослідженні, є з'ясування правової природи й аналіз змісту цивільно-правової відповідальності, окреслення характерних особливостей, виявлення сутності та призначення цивільно-правової відповідальності, спираючись на позиції вчених. У статті проаналізовано таку специфіку підстав для виникнення цивільно-правової відповідальності, як склад правопорушення, звернено увагу на наявність низки проблем у практичній реалізації норм щодо підстав цивільно-правової відповідальності.

Цивільно-правову відповідальність можна визначити як передбачене законом або договором і забезпечене силою державного примусу правовідношення, яке настає внаслідок вчинення правопорушення і яке виражається в обов'язку учасників цивільно-правових відносин понести додаткові позбавлення майнового характеру за вчинене правопорушення з метою найбільш повного відновлення або компенсації порушених прав потерпілої особи.

Цивільно-правова відповідальність як інструмент спонукання сторін договору до належного виконання своїх зобов'язань становить великий науково-практичний інтерес. І це не безпідставно, адже цивільно-правова відповідальність є ефективним інструментом впливу на учасників договірних правовідносин.

Ключові слова: *цивільно-правова відповідальність, вина, шкода, правопорушення, майнові відносини, юридичний факт, правопорушник, потерпіла сторона, склад правопорушення, суб'єктивна сторона цивільного правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення.*

© К. Косяченко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1380-218X>

kosiachenko5@ukr.net

Постановка проблеми. Стабільність майнових відносин зумовлюється, зокрема, законодавчо врегульованим порядком визначення підстав притягнення до юридичної відповідальності учасників цивільно-правового обігу. Хоча питання цивільно-правової відповідальності та її підстав опрацьовані давно і досить детально, однак на сьогодні ціла низка найважливіших і найпринциповіших проблем цивільно-правової відповідальності залишаються або недостатньо глибоко вивчені, або не вивчені зовсім.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання цивільно-правової відповідальності і підстав щодо її настання в різноманітних аспектах були предметом досліджень таких учених-цивілістів: В. Борисова, С. Загороднього, Н. Ібрагімової, І. Канзафарова, В. Кочина, В. Кравчука, І. Кучеренка, Н. Кузнецова, Р. Майданика, А. Немцевої, Ю. Павлюченко, О. Первомайського Р. Прилуцького, В. Примака, Л. Радченка, О. Харитонова, О. Церковної та багатьох інших.

Метою статті – визначення підстав виникнення цивільно-правової відповідальності та теоретичних аспектів останньої.

Виклад основного матеріалу. Цивільно-правова відповідальність належить до тих правових явищ, які завжди привертала увагу дослідників. Проблеми цивільно-правової відповідальності містять з'ясування сутності цього поняття, його правової мети, визначення розміру відповідальності тощо. Положення цивільно-правової відповідальності досить тісно пов'язані з положеннями юридичної відповідальності, тому що поняття «цивільно-правова відповідальність» і «юридична відповідальність» співвідносяться як видове і родове.

Однак найбільш гострим та дискусійним було і залишається питання підстав виникнення цивільно-правової відповідальності. Щодо цього треба вказати, що у цивілістиці склалися різні наукові погляди щодо їх визначення.

Р. Шишка звернув увагу на досить важливий аспект цивільно-правової відповідальності – її зв'язок із застосуванням юрисдикційними органами примусових заходів впливу на порушника [1].

Тому й саме визначення цивільно-правової відповідальності ним дається з позиції розуміння її як обов'язку порушника зобов'язання зазнавати негативних наслідків за допущене порушення з метою відновлення чи компенсації порушеного права у вигляді додаткового покладання на правопорушника майнових обов'язків чи позбавлення його суб'єктивного права [1].

Проблему співвідношення категорій захисту суб'єктивних цивільних прав та цивільно-правової відповідальності актуалізував О. Кот. На його думку, вина є підставою цивільно-правової відповідальності, а не її елементом. Крім того, закріплення права особи на захист цивільних прав та застосування до порушника заходів відповідальності в нормах права уже свідчить про наявність осуду держави [2, с. 223, 228].

Щодо цього питання Є. Харитонов висловив позицію, що держава засуджує лише винну поведінку, тоді як заходи захисту застосовуються незалежно від провини. Відмежування ж заходів відповідальності від заходів захисту базується на тому, що стягнення майнових санкцій завжди пов'язане з осудом поведінки правопорушника [3, с. 470–471].

Як зазначила Я. Шевченко, саме відповідальність є способом здійснення осуду державою поведінки правопорушника, і в цьому контексті велике значення має категорія вини [4, с. 400].

Така позиція загалом підтримана і В. Борисовою, яка зазначила, що суспільний осуд протиправної поведінки виражається у констатації факту вчинення правопорушення [5, с. 362].

На думку М. Сібільова, через те, що ЦК України закріплює презумпцію вини порушника зобов'язання (ч. 2 ст. 614 ЦК України), зазначена умова відповідальності може мати як обов'язковий, так і факультативний характер залежно від того, яка форма відповідальності застосовується до порушника. У разі відшкодування збитків та моральної шкоди, всі умови мають обов'язковий характер (окрім випадків відповідальності незалежно від вини правопорушника). У разі застосування такої форми цивільно-правової відповідальності, як сплата неустойки, обов'язковий характер має лише умова щодо протиправної поведінки боржника [6, с. 87].

У цій дискусії надзвичайно цікавою є позиція Н. Кузнецової. На її думку, цивільно-правова відповідальність посідає не останнє місце в механізмі цивільно-правового регулювання (а відповідно, і на різних стадіях цього правового регулювання),

а сам факт правової норми, її зміст (гіпотеза, диспозиція та санкція) вже виявляє нормативну основу цивільно-правової відповідальності. Отже, норма права – це основа як цивільно-правової відповідальності, так і механізму правового регулювання [7, с. 358–359].

На її твердження, на третій стадії правового регулювання здійснюється реалізація прав та обов'язків. У разі ж порушення регулятивного правовідношення, воно може трансформуватися в охоронне правовідношення, в межах якого може відбуватися відновлення або захист порушених прав шляхом застосування заходів цивільно-правової відповідальності [7, с. 363].

Визначаючи підстави виникнення цивільно-правової відповідальності, ми погоджуємося із застосуванням конструкції складу правопорушення для характеристики цього правового явища. Відповідальність боржника настає не за будь-якого порушення суб'єктивного цивільного права, на чому наголошують окремі вчені, а лише за наявності обставин, які законом визнаються необхідними для притягнення до такої відповідальності. Зазначені обставини і є підставами виникнення цивільно-правової відповідальності. До них, зокрема, належать:

- 1) протиправні дії боржника;
- 2) наявність наслідків у вигляді шкоди у кредитора;
- 3) наявність причинного зв'язку між діями боржника і наслідками у вигляді шкоди, що виникла у кредитора;
- 4) вина боржника.

Такі підстави, як протиправні дії боржника, вина боржника, наявність наслідків у вигляді шкоди у кредитора, та наявність причинного зв'язку між діями боржника і наслідками у вигляді шкоди, формують юридичний склад, тобто певну сукупність фактів, необхідну для настання правових наслідків у вигляді притягнення боржника до цивільно-правової відповідальності.

Треба зазначити, що сам собою факт порушення суб'єктивного цивільного права не є підставою для виникнення цивільно-правової відповідальності. У разі якщо протиправність поведінки суб'єкта цивільного права не спричиняє правових наслідків у вигляді заподіяння шкоди (матеріальної, моральної), притягувати таку особу до відповідальності є абсолютно недоцільним.

Особа має право також і на відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Сутність моральної шкоди виражається:

- 1) у фізичному болу та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Як зазначено у п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», під моральною шкодою треба розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних і фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб.

Висновки. Отже, можна констатувати, що у цивільно-правовій доктрині не склалось однозначної позиції щодо співвідношення ризику та відповідальності. Одні вчені ризик, поряд із виною, розуміють як підставу цивільно-правової відповідальності, тимчасом як інші вважають, що ризик не може розглядатися ні як підстава вини, ні як мінімальний ступінь вини, ні як підстава цивільно-правової відповідальності. Є й компромісний підхід. Проте для остаточного вирішення питання співвідношення ризику з цивільно-правовою відповідальністю доцільно провести аналіз умов цивільно-правової відповідальності та впливу ризику на вжиття мір цивільно-правової відповідальності.

Список використаних джерел

1. Цивільне право України. Особлива частина: підруч. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Р. Б. Шишки. Київ : Ліра-К, 2015. 1024 с.
2. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монограф. Київ : Алерта, 2017. 494 с.

3. Цивільне право України : підруч. : в 2 т. ; за ред. д. ю. н., проф. Є. О. Харитонов, к. ю. н. Н. Ю. Голубевої. Харків : ТОВ «Одіссей», 2010. Т. 1. 832 с.
4. Шевченко Я. Понятие юридической ответственности: объективный и субъективный аспекты. *Ежегодник украинского права* : сб. научных тр. / отв. за выпуск А. В. Петришин. Харьков : Право, 2012. № 4. С. 400–401.
5. Борисова В. І., Баранова Л. М., Бегова Т. І. Цивільне право : підручник : у 2 т. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. С. 656.
6. Сібильов М. Підстава та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2(37). С. 80–88.
7. Кузнєцова Н. С. Вибрані праці. Київ : ПрАТ «Юридична практика». 2014. 544 с.

Надійшла до редакції 11.03.2022

References

1. Tsyvilne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna [Civil law of Ukraine. Special part] : pidruch.. / za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. R. B. Shyshky. Kyiv : Lira-K, 2015. 1024 p. [in Ukr.].
2. Kot, O. O. (2017) Zdiyisnennya ta zakhyst subyektivnykh tsyvilnykh prav: problemy teoriiyi ta sudovoyi praktyky [Exercise and protection of subjective civil rights: problems of theory and jurisprudence] : monohraf. Kyiv : Alerta, 494 p. [in Ukr.].
3. Tsyvilne pravo Ukrainy [Civil law of Ukraine] : pidruchnyk : v 2 t. / za red. d. yu. n., prof. Ye. O. Kharytonova, k. yu. n. N. Yu. Holubievoi. Kharkiv : TOV «Odissei», 2010. Vol. 1. 832 p. [in Ukr.].
4. Shevchenko, Ya. (2012) Ponyatie yuridicheskoy otvetstvennosti: obektivnyj i subektivnyj aspekty [The concept of legal liability: objective and subjective aspects]. *Ezhegodnik ukrainskogo prava* : sb. nauchnyh tr. / отв. за выпуск А. В. Petrishin. Kharkov : Pravo, № 4, pp. 400–401. [in Russ.].
5. Borysova, V. I., Baranova, L. M., Biehova, T. I. (2011) Tsyvilne parvo [Civil law] : pidruchnyk : u 2 t. ; za red. V. I. Borysovoyi, I. V. Spasybo-Fatyeyevoyi, V. L. Yarotskoho. Kharkiv : Pravo, Vol. 1. 656 p. [in Ukr.].
6. Sibilov, M. (2004) Pidstava ta umovy tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti za porushennia dohovirnykh zoboviazan za chynnym Tsyvilnym kodeksom Ukrainy [Grounds and conditions of civil liability for breach of contractual obligations under the current Civil Code of Ukraine]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. № 2(37), pp. 80–88. [in Ukr.].
7. Kuznietsova, N. S. (2014) Vybrani pratsi [Selected works]. Kyiv : PrAT «Iurydychna praktyka», 544 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Kseniia Kosiachenko. Civil liability: theoretical aspects and grounds of origin. The article is devoted to the study of one of the current issues of civil law – the institute of civil liability. The main issues on which the study focuses are to clarify the legal nature and analysis of the content of civil liability, outline the characteristics, and identify the nature and purpose of civil liability, based on the position of scientists. The article analyzes such specifics of the grounds for the occurrence of civil liability as the composition of the offense, draws attention to the presence of a number of problems in the practical implementation of the rules on the grounds of civil liability.

The civil liability can be defined as provided by law or contract and secured by state coercion legal relationship which occurs, as a result of the offense and which is expressed in the obligation of participants in civil relations to suffer additional deprivation of property for the offense, in order to most fully recover or compensation for violated rights of the victim.

Civil liability as a tool to encourage the parties to the contract to the properly fulfill their obligations is of considerable scientific and practical interest and this is not without reason, because civil liability is an effective tool to influence the parties to contractual relations. Liability in civil law is recognized as a right breach of duty established by law or contract containing the content of the deposit for a person guilty of a civil offense, negative property consequences of her actions.

Keywords: *civil liability, guilt, damage, offense, property relations, legal fact, offender, injured party, composition of the offense, the subjective side of the civil offense, the objective side of the offense.*

УДК 347.469.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-64-68

Юрій КРАМАРЕНКО[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

СКЛАДНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЗАСУДОВИХ СПОСОБІВ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВИХ СПОРІВ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті надано увагу проблемам виконання домовленостей, що стали результатом застосування позасудових процедур врегулювання спорів. Визначено основні причини правових спорів та умови, за яких вірогідність виконання досягнутих домовленостей між сторонами буде максимальною. Зауважено, що мета позасудового врегулювання спору полягає у формуванні переконань сторін, які б відповідали вже сформованим їхнім цінностям й життєвому досвіду й були результатом їх особистих міркувань і висновків. Зроблено висновок про те, що медіатору необхідні особисті якості та вміння, що дозволяють не тільки розуміти інших людей, а й управляти процесом комунікації та формувати чи змінювати переконання осіб з різним світосприйняттям та цінностями.

Ключові слова: медіатор, медіація, переконання, позасудове врегулювання, правовий спір.

Постановка проблеми. Інститути позасудового врегулювання спору не є новими для українського законодавства та юридичної практики. В грудні 2021 року набув чинності Закон України «Про медіацію» [1], що обговорювався серед правників кілька років. Фактично цим законом створено та упорядковано ще один механізм, що дозволяє вирішити правовий спір поза межами судового провадження. З одного боку, цей механізм для сторін спору має численні переваги порівняно із судовим розглядом, проте з іншого – він має певні особливості, що перешкоджають його широкому застосуванню. По суті, цей закон упорядкував та надав законодавчого визначення тим поняттям і категоріям, що вже застосовувались для вирішення правових спорів. Однак само собою законодавче визначення ще не є достатньою умовою для успішного застосування. Для поширення такої практики необхідні й інші умови, що є переважно в площині соціально-поведінкових процесів та переконань пересічних громадян. Зокрема, для юристів-практиків не є несподіванкою запит окремих клієнтів на вирішення правової ситуації саме на їх користь, тобто без врахування положень законодавства та інтересів інших учасників правовідносин. Підтвердженням цього також є дослідження, в яких вказується на бажання третини населення України діяти «в обхід закону» [2, с. 18], а також повідомлення і публікації правників щодо проблем зловживання під час реалізації прав. Отже, запровадження широкої практики застосування інститутів позасудового врегулювання правових спорів потребує комплексного підходу, оскільки ефективність вирішення правових спорів багато в чому залежить від питань, що поза межами суто правової сфери.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Серед вітчизняних фахівців, хто останнім часом приділяв велику увагу питанням застосування медіації, можна назвати таких: О. Кармаза, Н. Крестовська, Н. Мазаракі, К. Наровська, Л. Романадзе та інші. Зважаючи на комплексний характер проблематики та необхідність використання інших сфер знань, що пов'язані з вирішенням конфліктних ситуацій, у статті використані праці таких фахівців, як: Р. Акофф, Ф. Емері, О. Ковальов, Д. Скотт, П. Сорокін, Т. Шеллінг.

Метою статті є визначення окремих проблемних питань застосування позасудових способів врегулювання правових спорів та знаходження шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалось вище, на цей час в Україні на законодавчому рівні закріплено такий механізм позасудового врегулювання правових

© Ю. Крамаренко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9023-6302>

ykramlawyer@gmail.com

спорів як медіація, «під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів». Відповідно до Закону України «Про медіацію» за результатами медіації укладається угода, що «фіксує результат домовленості сторін медіації у погодженій між ними усній чи письмовій формі з урахуванням вимог закону». Вимоги до її змісту визначено у ст. 21 цього Закону [1]. Отже, результатом медіації є домовленість сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків у розумінні ст. 626 ЦК України (договір), укладення та виконання якої залежить від волі сторін. Щодо цього треба зазначити, що з огляду методу врегулювання цивільних відносин та засад цивільного законодавства сторони мають достатньо широкі повноваження стосовно укладення будь-якого договору, спрямованого на вирішення їх проблемної ситуації. У цьому розумінні для здійснення процедури врегулювання та закріплення домовленостей перешкод фактично немає. Оскільки за результатами медіації не завжди можна укласти угоду (договір), в якій момент укладення збігається із здійсненням її виконання, то проблемними можуть стати питання саме виконання досягнутих домовленостей у майбутньому, тобто після укладення договору. Йдеться про консенсуальні договори. Проблемність цього питання дискутується юристами переважно поза межами наукових публікацій і відбувається на інших платформах для спілкування. Тож на одному з форумів «Медіація і право», що проходив у м. Одеса за участі фахівців з Німеччини, серед вітчизняних правників викликали дискусію питання механізмів забезпечення виконання сторонами досягнутих домовленостей. При цьому колеги з Німеччини не бачили в такому питанні потреби, оскільки вважали, що домовленість «дорослих людей, які ухвалили спільне рішення» не може бути не виконано, а всі проблемні питання обговорюються під час процедури врегулювання. Тобто, на думку німецьких колег, невиконання такої домовленості однією зі сторін чи сторонами суперечить здоровому глузду. Проте реалії вітчизняної юридичної практики та стан виконання судових рішень потребують приділення уваги цій проблематиці.

Стосовно цього можна поставити таке питання: «За яких умов сторони будуть належним чином виконувати досягнуті домовленості?». Під час позасудового врегулювання спору йдеться про результат вирішення правового спору, передумовою якого можуть бути як договірні, так і позадоговірні зобов'язання, зокрема неналежне виконання раніше укладених договорів чи порушення прав. Тобто сторони (або одна із сторін) вже належним чином не виконали зобов'язання, недотримались обов'язків чи порушили права і, зважаючи на це, немає фактичних підстав для висновків про високу ймовірність належної правової поведінки в майбутньому.

Постає ще одне головне питання: «За яких умов сторони виберуть медіацію?». Тут можна виділити два протилежні мотиви. По-перше, коли одна із сторін вводить в оману іншу щодо можливості проведення такої процедури з метою затягування вирішення правового спору, і, по-друге, сторони дійсно мають намір та бажання вирішити свій спір. Щодо першого випадку вірогідність домовленості буде низькою або ж така домовленість не буде виконана належним чином. В цьому випадку максимально можливим буде те, що одна із сторін, ввівши в оману іншу та медіатора, укладе угоду з таким змістом (умовами), реальність виконання якої буде низькою чи неможливою. Недопущення такої ситуації вимагає від медіатора розуміння не тільки процедури медіації, а й особливостей виконання зобов'язань відповідно до вимог чинного законодавства. Щодо цього норма Закону України «Про медіацію», що медіатор не може «надавати сторонам медіації консультації та рекомендації щодо прийняття рішення по суті конфлікту (спору)» (п. 2 ч. 2 ст. 7) може бути перешкодою для недопущення такої ситуації.

У другому випадку ризик невиконання домовленості досить низький, проте можливий тоді, коли після укладення і до повного її виконання одна із сторін (чи сторони) змінили своє бачення на домовленість та її наслідки. Саме цій ситуації буде присвячено подальші міркування.

Сфера вивчення особливостей сприйняття та поведінки людини здебільшого поза увагою сучасної юридичної науки. Отже, для дослідження цієї проблематики необхідні надбання з інших галузей знань. Аналізуючи досягнення в інших сферах та поєднуючи їх проблематикою цієї статті, можна зробити певні висновки та сформулювати окремі проблеми. Насамперед визначимо, що основними причинами правових спорів можуть бути такі.

1. Порушення (загроза порушення), невизнання, оспорювання прав, свобод чи інтересів або зловживання правами. Такі ситуації можуть виникнути як через навмисні,

так і ненавмисні дії, внаслідок помилкового розуміння чи тлумачення меж здійснення своїх прав.

2. Особистісний конфлікт між сторонами, що перейшов у правову площину. Такі спори виникають між сусідами, подружжям, співзасновниками юридичних осіб тощо.

3. Штучне створення або ж провокація конфліктної ситуації іншою, зацікавленою особою, яка може не бути безпосереднім учасником конфлікту. Такі конфлікти можуть бути і в сімейних чи спадкових спорах, проте особливу увагу потребують спори у сфері господарської діяльності (корпоративні спори, між керівниками різних рівнів, керівництвом та працівниками чи з контрагентами). У сфері господарської діяльності такі конфлікти можуть бути засобом здійснення недружного захоплення чи поглинання (рейдерства).

Як зазначає Джині Грехем Скотт, ключ до подолання конфлікту «полягає в тому, щоб поглянути на конфлікт як на завдання, яке повинно бути вирішене: насамперед визначити причину конфлікту, а потім застосувати відповідну техніку вирішення конфліктних проблем» [3, с. 7]. Що ж до «глибинної» причини конфлікту, то, спираючись на розробки з цього питання, можна назвати несумісність. Така несумісність може бути викликана різними особливостями типу. Щодо цього К. Юнг, виділяючи принаймні вісім різних психологічних типів, зазначав: «У моїй практиці я постійно зустрічаюся з разючим фактом, що людина майже не здатна зрозуміти якусь іншу позицію, крім своєї власної, і визнати за нею право на існування» [4]. Р. Акофф та Ф. Емері, використовуючи запропоновану ними типологію особистості, під час вивчення окремих подружніх пар вказували на типологічну несумісність та зробили висновок, що «успішних» серед них не багато [5, с. 130–134]. Крім того, вони вбачали конфлікт у тій ситуації, коли наявність іншого суб'єкта (сторони) зменшує «очікувану питому цінність» [5, с. 191]. Причиною конфлікту в такому розумінні є зменшення очікуваної цінності результату за присутності чи впливу іншої особи. На питаннях вибору поведінки з огляду на шкоду та вигоду побудоване дослідження поведінки сторін конфлікту Т. Шеллінга [6].

П. Сорокін, досліджуючи причини міжнародних війн, визначав несумісність цінностей (релігійних, морально-юридичних, наукових, економічних, політичних, естетичних) як передумов суспільних конфліктів – громадянських та міжнародних воєн. Він зазначав, що у суспільстві чи всередині «можливість миру перебуває у прямій залежності від засвоєння цілісної системи вищих цінностей та їх взаємної сумісності. Коли їхня єдність, засвоєння і гармонія слабшають, особливо коли це відбувається раптом і відразу, збільшуються шанси міжнародної чи громадянської війни» [7, с. 140]. Такий підхід цілком можна екстраполювати на міжособистісні взаємини.

Можна сказати, що переважними причинами спорів чи конфліктів є несумісність цінностей, мети (зокрема способів її досягнення) та очікуваних результатів. Головними можна визначити цінності, оскільки саме вони визначають світосприйняття та розуміння взаємин. Але як визначаються цінності? По суті це усталені твердження (переконання) щодо певних категорій реальності (об'єктів, процесів, відносин тощо), що визначають поведінку особи чи групи осіб. Цінності як матеріального, так морального чи іншого характеру є результатом сформованих та усталених переконань.

З огляду на вищезазначене цілком можна припустити, що на перебіг вирішення спірної ситуації та дії учасників спору впливає не тільки те, які висновки вони зроблять під час позасудової процедури врегулювання, а й наскільки ґрунтовні переконання у них виникнуть і як вони співвідносяться з вже наявними. Чим зрозумілішими та прийнятними будуть їх висновки щодо спільних узгоджених дій, тим більша їх сталість, а отже, ризик суттєвої зміни поведінки буде мінімальним.

Тут виникає потреба з'ясування питання щодо формування особистісних переконань. Аналізуючи літературу за цим питанням, можна визначити три основні джерела. По-перше, шляхом навіювання (в тому числі самонавіювання), по-друге – переконання, як цілеспрямованого впливу на особистість (здійснюється, наприклад, за допомогою інформування, роз'яснення, доведення тощо), і, по-третє, через власний досвід (спостереження, запам'ятовування, міркування, експеримент тощо). Тобто в перших двох випадках комунікативний вплив відбувається ззовні, переважно завдяки іншим особам, а в третьому самою особою через використання власного дозвілля та практичне вирішення завдань та подолання труднощів (життєвих чи професійних).

З огляду на наведене можна сформулювати мету позасудового врегулювання. В ідеалі вона полягає у сформуванні таких переконань у сторін спору, які б: а) відповідали

(не суперечили) вже сформованим їхнім цінностям та життєвому досвіду та б) є результатом їх особистих міркувань та висновків. У цьому контексті роль особи, що проводить позасудову процедуру, полягає у створенні умов для самостійного знаходження сторонами рішення, а не спонукання їх до нього. Фактично він забезпечує належну атмосферу у відносинах, інструментарій та інформацію щодо врегулювання спору.

Отже, міркування і висновки щодо вирішення спірної ситуації та подальша поведінка її учасників будуть сталими тоді, коли такі висновки стануть частиною їх власних переконань внаслідок беззаперечної згоди з встановленими фактичними даними та аргументами на користь подальших дій і їх наслідків. Якщо ж сторони піддалися навіюванню (самонавіюванню), відштовхувались від неіснуючих чи спотворених даних або ж уклали угоду внаслідок того, що піддалися тиску (вмовлянням чи погрозам), їх переконання і поведінка можуть мати непередбачуваний та мінливий характер. Особливо це виявиться тоді, коли вплив особи, що управляє процедурою врегулювання спору, буде припинено, зменшено чи усунуто. Такий спір може перейти в ще більший конфлікт чи спровокувати інші негативні наслідки. В цьому сенсі особі, яка бере на себе повноваження щодо допомоги у вирішенні правового спору, необхідні не тільки спостережливість, уважність, тактовність та інші якості, а й вміння застосовувати переконання як метод впливу. В цьому розумінні переконання спрямовані не на спонукання сторін на вибір «кращого» чи «гіршого» рішення, а на дослідження реальних фактичних обставин, розуміння меж здійснення прав та правових наслідків дій сторін.

Деякими психологами зазначались основні вимоги до здійснення переконання, які, поєднуючи із специфікою вирішення правових спорів та іншими роботами з цих питань, можна узагальнити та визначити таким чином.

1. Зміст, форма та побудова процедури, в тому числі аргументація переконання, повинні відповідати типу особистості, її ціннісним орієнтирам, рівню обізнаності тощо. Тобто пояснювати тими категоріями, що є зрозумілими та доступними для сприйняття, відповідали життєвому досвіду.

2. Переконання повинно бути послідовним, логічним, максимально доказовим, містити коректні узагальнення та факти чи приклади.

3. Аналізувати факти чи обставини, що однаково відомі учасникам спору.

4. Той, хто переконує, повинен сам не тільки розуміти, а й вірити в те, що він повідомляє. Тобто не просто вміти переконливо щось стверджувати, а мати особисту впевненість у своїх словах та діях.

Ще одним важливим елементом здійснення процедури врегулювання правового спору є пошук та використання того, що може об'єднувати сторони. Тобто спільного, прийняттого для обох сторін чи того, що дозволяє завдяки спільним зусиллям збільшити цінність очікуваних результатів. При цьому треба уникати питань чи акцентів на тому, що роз'єднує чи може стати причиною різного розуміння або претензій.

Висновки. Правовий спір, що перейшов у ту стадію, коли сторони самі не в змозі його вирішити потребує від особи, яка береться допомогти зваженого та поміркованого підходу. Сьогодні існує доволі багато технік та методик, що дозволяють управляти процесом комунікації між людьми та впливати на їх поведінку. Ефективність та безконфліктність вирішення правових спорів залежить не тільки від якості чинного законодавства та правових механізмів для здійснення прав та виконання обов'язків, а й інших питань, що стосуються переважно свідомості, культури, традицій та цінностей, що переважають у суспільстві. Особа, яка бере на себе допомогу у вирішенні правового спору у позасудовій процедурі, має мати не тільки знання у сфері права, а й знання з інших сфер, які вона застосовує з урахуванням індивідуальних особливостей сутності спору та його сторін. Для неї необхідними є особисті якості та вміння, що дозволяють не тільки розуміти інших людей, а й управляти процесом комунікації та формувати чи змінювати переконання осіб з різним світосприйняттям та цінностями. Адже основними перешкодами для здійснення позасудових процедур врегулювання правових спорів є не чинне законодавство, що фактично надає достатні можливості для закріплення домовленостей між сторонами, а переконання осіб, що опинилися в ситуації правової проблеми. Вирішення будь-якого спору чи конфлікту, в тому числі правового, залежить передусім від їх сторін, від їх особистісних особливостей, переконань, досвіду, знань та цінностей, оскільки вимоги закону в цій площині іноді стають безсилами.

Список використаних джерел

1. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.
2. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь : підруч. ; ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 284 с.
3. Scott G. G. *Mind Power: Picture Your Way to Success in Your Work and Personal Life Paperback* – March 27, 2021. 194 p.
4. Jung C. G. *Psychologische Typen*. URL : <https://www.gutenberg.org/files/61543/61543-h/61543-h.htm>.
5. *On Purposeful Systems: An Interdisciplinary Analysis of Individual and Social Behavior as a System of Purposeful Events* / by Russell L. Ackoff (Author), Fred E. Emery (Author), Brent D. Ruben (Introduction). Routledge (January 7, 2005), 306 p.
6. Schelling Th. C. *The Strategy of Conflict*. With a New Preface by the Author. 1981. 328 p.
7. Сорокин П. А. Причины войны и условия мира. *Новый журнал*. Нью-Йорк, 1944. № 7. С. 238–251.

Надійшла до редакції 10.03.2022

References

1. Pro mediatsiyu [On mediation] : Zakon Ukrainy vid 16.11.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>. [in Ukr.].
2. Tsyvilizatsiynny vybir Ukrainy: paradyhma osmyslennya i stratehiya diyi [Civilizational choice of Ukraine: paradigm of understanding and strategy of action] : natsional'na dopovid' : pidruch. ; red. kol.: S. I. Pyrozkhov, O. M. Mayboroda, Yu. Zh. Shayhorods'kyi ta in. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2016. 284 p. [in Ukr.].
3. Scott, G. G. (2021) *Mind Power: Picture Your Way to Success in Your Work and Personal Life Paperback* – March 27, 2021. 194 p.
4. Jung, C. G. *Psychologische Typen*. URL : <https://www.gutenberg.org/files/61543/61543-h/61543-h.htm>. [in Ger.].
5. *On Purposeful Systems: An Interdisciplinary Analysis of Individual and Social Behavior as a System of Purposeful Events* / by Russell L. Ackoff (Author), Fred E. Emery (Author), Brent D. Ruben (Introduction). Routledge (January 7, 2005), 306 p.
6. Schelling, Th. C. *The Strategy of Conflict*. With a New Preface by the Author. 1981. 328 p.
7. Sorokin, P. A. (1944) *Prichiny voyny i usloviya mira* [Causes of war and peace conditions.]. *Novyy zhurnal*. New York, № 7, pp. 238–251.

ABSTRACT

Yurii Kramarenko. Difficulties of the application of extrajudicial methods of resolving legal disputes and ways to resolve them. The article focuses on the problems of execution of agreements resulting from the use of out-of-court dispute resolution procedures. The main causes of legal disputes and the conditions under which the probability of fulfillment of the agreements reached between the parties to the dispute will be maximum are determined. The paper points out the absence of significant legal obstacles to concluding an agreement based on the results of mediation. Conclusions were made on the purpose of out-of-court settlement, which is ideally understood to form such beliefs in the parties to the dispute, which would correspond to their already established values and life experience and were the result of their personal considerations and conclusions. Personal beliefs are formed through suggestion (including self-suggestion), persuasion and through personal experience.

In this regard, the main requirements for the implementation of the persuasion, which are as follows. 1. Content, form and construction of the procedure, including the arguments of the persuasion must correspond to the type of personality, its values, level of awareness, etc. 2. Persuasion must be consistent, logical, as convincing as possible, contain correct generalizations and facts or examples. 3. Analyze facts or circumstances that are equally known to the parties to the dispute. 4. The persuader must not only understand but also believe what he is saying.

One of the important elements in the legal process is to find and use what can unite the parties. The article concludes that the effectiveness of legal disputes depends not only on the quality of existing legislation and legal mechanisms for the exercise of rights and responsibilities, but also other issues related mainly to consciousness, culture, traditions and values prevailing in society. Because of this, the mediator needs personal qualities and skills that allow not only to understand other people, but also to manage the communication process and to form or change the beliefs of people with different worldviews and values.

Keywords: mediator, mediation, persuasion, out-of-court settlement, legal dispute.

УДК 347.4

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-69-73

Олексій КУЧЕРЕНКО[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ДОГОВІР КОМЕРЦІЙНОЇ КОНЦЕСІЇ: ПИТАННЯ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ

Розкрито зміст поняття «договір комерційної концесії» в чинному законодавстві України, наведено приклади трактування поняття франчайзингу в Європі, США, у науковій літературі. Зазначено, що Цивільний кодекс та Господарський кодекс містять дещо різні визначення і потребують гармонізації. Також зауважено, що в науковій теорії наявні різні підходи до поняття договору комерційної концесії, а також неоднозначним є питання тотожності понять франчайзинг та договір комерційної концесії, більшість дослідників вважають, що наведені поняття мають один зміст, однак деякі дослідники вказують, що поняття франчайзингу є набагато ширшим за договір комерційної концесії, або взагалі договір комерційної концесії є специфічним різновидом ліцензійного договору. Також наголошено, що в Європі немає єдиного уніфікованого акта міжнародного, де визначається поняття та регулюються відносини франчайзингу та комерційної концесії. Розкрито поняття франчайзингу відповідно до Європейського Кодексу Етики Франчайзингу, наведено визначення франчайзингу в США, в законодавстві Литви. У статті висвітлено поняття договору комерційної концесії та франчайзингу такими дослідниками, як О. Давидюк, К. в українському законодавстві для гармонізації національного законодавства із західною визнаною практикою використовувати та впроваджувати в українське законодавство поняття саме франчайзингу.

Ключові слова: франчайзинг, франшиза, франшизодавець, франшизоотримувач, концесія.

Постановка проблеми. Україна у своїх прагненнях до Європейської інтеграції намагається узгодити національні нормативно-правові акти з найкращими європейськими практиками. Після 1991 р. Україна зіштовхнулася з величезною проблемою перебування планової відсталого радянської економіки на зразок економік, де діють ринкові відносини. Процес побудови сучасної економіки з цивілізованими та зрозумілими ринковими відносинами триває й до сьогодні. Відповідно, українські законодавці здійснюють копітку роботу з напрацювання та впровадження в життя нормативно-правових актів, норми яких могли ефективно регулювати суспільні відносини у сфері економіки тощо за прикладами Західного світу.

Серед нових явищ, які виникли в умовах побудови ринкової економіки, став договір комерційної концесії. В Західних країнах ще використовуються такі визначення, як франчайзинг, франшиза. Інститут комерційної концесії є важливим елементом якраз ринкової економіки, а його впровадження в Україні та відповідне ефективне правове регулювання сприяють розвитку економіки та матеріального благополуччя українців. Тому, оскільки інститут комерційної концесії є відносно новим та важливим для розвитку економіки України та цивільного права як науки, вважаємо обрану проблематику дослідження обґрунтованою та достатньо актуальною.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. До наукового доробку, де висвітлюються питання правового регулювання інституту комерційної концесії, здійснили внесок такі дослідники: О. Гладка, О. Давидюк, О. Карякіна, Ю. Паніна, В. Чернега та інші.

Метою статті є визначити основні погляди дослідників на розуміння поняття комерційної концесії, франчайзингу і франшизи.

Виклад основного матеріалу. Перед тим, як звертатися до ставлення дослідників до такого поняття, як комерційна концесія, договір комерційної концесії, франчайзинг,

© О. Кучеренко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3339-693X>

kucherenko-aleksus@ukr.net

варто висвітлити відповідне українське нормативно-правове визначення поняття, а також етимологію терміна «концесія». Цей термін, запозичений з латинського *concessio*, означає дозвіл, поступку – «дозвіл, поступка». Як вказує С. Сприндис: «У чистому вигляді концесія – специфічний договір оренди між державою, в особі уповноважених нею органів, і суб'єктами підприємницької діяльності. Словосполучення «комерційна концесія» має інший зміст. У низці європейських країн (Франція, Бельгія, Швейцарія) термін «комерційна концесія» використовується як позначення ексклюзивного договору, тобто угоди по передачі права на виняткове розповсюдження товарів третіх осіб [9, с. 41].

Глава 76 Цивільного кодексу України якраз присвячена комерційній концесії. Відповідно до ст. 1115: «Договір комерційної концесії. 1. За договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) за плату право користування відповідно до її вимог комплексом належних цій стороні прав з метою виготовлення та (або) продажу певного виду товару та (або) надання послуг. Відносини, пов'язані з наданням права користування комплексом прав, регулюються цим Кодексом та іншим законом» [11]. Цивільний кодекс розкриває зміст суспільних відносин, що настають в умовах укладання такого договору. Статтею 366 Господарського кодексу наводиться дещо інша дефініція: «1. За договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) на строк або без визначення строку право використання в підприємницькій діяльності користувача комплексу прав, належних правоволоділецьві, а користувач зобов'язується дотримуватися умов використання наданих йому прав та сплатити правоволоділецьві обумовлену договором винагороду. 2. Договір комерційної концесії передбачає використання комплексу наданих користувачеві прав, ділової репутації і комерційного досвіду правоволоділецьця в певному обсязі, із зазначенням або без зазначення території використання щодо певної сфери підприємницької діяльності» [1].

У науковій літературі О. Давидюк зазначає, що комерційна концесія або франчайзинг є способом передачі прав на об'єкти інтелектуальної власності, інноваційних об'єктів для використання їх у виробничій господарській діяльності суб'єктів господарювання. Відповідно він пише, що комерційна концесія опосередковується договором франчайзингу, а особливе місце в комплексі прав, що передаються за договором франчайзингу, посідають права на використання простих або кваліфікованих засобів індивідуалізації товару в торговельному обороті, ноу-хау, комерційної таємниці та спеціалізовані відомості щодо особливостей технічного використання винаходів, корисних моделей та промислових зразків [2]. Як слушно зауважує В. Чернега, навіть в кодексах по-різному втілені законодавчі ініціативи щодо назв глав: «ЦК України («Комерційна концесія») та ГК України («Використання у підприємницькій діяльності прав інших суб'єктів господарювання (комерційна концесія)»), а також у цивільному та господарському праві розбіжними є норми-дефініції договору комерційної концесії» [10].

У науковій літературі наявні різні думки не лише на поняття договору комерційної концесії, дискусією є питання, чи можна вважати тотожним комерційна концесія до франчайзингу, чи вони є різними за правовою природою, чи вони є однаковими. Серед основних поглядів дослідники поділяються на тих, хто вважає комерційну концесію самостійним різновидом договору, і тих, хто вважає комерційну концесію специфічним різновидом ліцензійного договору. Наприклад, О. Давидюк, з яким ми погоджуємося, ототожнює поняття комерційної концесії до франчайзингу, а сам договір є самостійним окремим різновидом договірної співпраці [2, с. 31–32]. Також варто зауважити, що в Європі немає єдиного уніфікованого акта міжнародного, де визначалось поняття та регулювалися відносини франчайзингу та комерційної концесії. О. Рогач та Ю. Солієнко щодо цього пишуть: «Так, у разі укладення договору франчайзингу між суб'єктами, що є резидентами різних країн-членів ЄС, виникає питання про джерела правового врегулювання їх відносин. Відсутність міжнародної уніфікації з франчайзингу породжує необхідність звернення до національного права, що має серйозні недоліки, оскільки право окремих країн не враховує потреби та специфіку міжнародної торгівлі, його приписи значно різняться в окремих країнах. Саме через це сторони, укладаючи договори франчайзингу на міжнародному рівні, зокрема в межах ЄС, звертаються для врегулювання відповідних відносин до актів міжнародного рівня. А оскільки єдиний уніфікований нормативно-правовий акт, який би регулював договір

франчайзингу, відсутній, сторони звертаються до актів, типових контрактів, рекомендацій, ухвалених міжнародними економічними та іншими неурядовими організаціями, асоціаціями, федераціями, що відображають загальні принципи права чи правові звичаї. Однак постає питання про юридичну силу та юридичну обов'язковість таких джерел правового регулювання відносин франчайзингу» [7, с. 202–203].

В Європі найбільш авторитетним у сфері кодексів поведінки відносин франчайзингу є Європейський Кодекс Етики Франчайзингу, він був прийнятий Європейською Федерацією Франчайзингу в 1972 р. Суттєвого оновлення він зазнав 1991 р. Кодекс є набором етичних норм, покликаних сприяти саморегулюванню країн-членів Федерації. Кодекс зарекомендував себе як принципово корисний документ для саморегуляції практики франчайзингу, водночас Кодекс закріплює уніфіковані визначення головних термінів у сфері франчайзингу – власне терміна «франчайзинг» [6, с. 204–205].

У Кодексі наведено таке визначення: «Франчайзинг – це система продажу товарів, послуг або технологій, основою якого є безперервна співпраця між юридично і фінансово окремими і незалежними підприємствами – франчайзером і франчайзі. Суть цієї системи полягає в тому, що франчайзер надає франчайзі право, а також накладає на нього обов'язок ведення діяльності згідно з його концепцією. Це відбувається в межах і в період дії франчайзингового договору, а також в обмін на певні фінансові оплати за надану змогу використовувати торговельну марку франчайзера, ноу-хау, методи ведення господарської діяльності, технічні знання та інші права інтелектуальної власності та отримувати постійну підтримку і допомогу франчайзера» [3].

У США договір франчайзингу сформульований відділом із франчайзингу Федеральної Торговельної Комісії США і визначається як тривалі відносини, за яких франчайзер передає виключні права, засновані на ліцензійній угоді, займатися підприємницькою діяльністю, допомагає в навчанні, маркетингу, управлінні в обмін на фінансову компенсацію від франчайзіата [9, с. 42]. Якщо брати Литву, то в Комерційному законі у ст. 474 тут вказано: «Договір франшизи – це такий договір, яким комерсант (франшизодавець) виділяє другій стороні (франшизоотримувач) право на використання торгового знаку, інші права інтелектуальної власності, знання у продажу чи розповсюдження товарів чи надання послуг відповідно до розробленої та перевіреної франшизодавцем системи (франшизи), а франшизоотримувач платить визначену винагороду [4].

згідно з якими франчайзер безстроково або ж на певний строк передає франчайзі право на використання об'єкта інтелектуальної власності. Дослідники також притримуються концепції щодо тотожності понять франчайзингу та договору комерційної концесії [8].

Натомість Т. Маланчук й О. Віткова не ототожнюють поняття франчайзингу і комерційної концесії. Зокрема, франчайзинг є видом прибуткової діяльності, зміст якого полягає в тому, що правовласник (франчайзер) передає користувачеві (франчайзі) право на використання за винагороду певний об'єкт інтелектуальної власності. Дослідники зауважують: «При цьому варто відмітити, що діяльність на основі франшизи потребує великої кількості коштів, оскільки передбачено досить багато витрат. Зокрема, комісійні за франшизу та роялті, що є першочерговими, і сплачуються безпосередньо франчайзеру. Інші фінансові витрати полягають вже в організації самої діяльності. Також треба зауважити, що суть франчайзингу полягає в тому, що правовласник не тільки надає свої права користувачеві. У таких відносинах відбувається чітка співпраця між цими суб'єктами протягом всього періоду дії франшизи. Франчайзер при цьому на весь період дії франшизи підтримує користувача та сприяє розвитку свого бізнесу. Національне законодавство не містить жодної норми щодо прямого регулювання саме франчайзингу, що є свідченням відсталості національного законодавства від тенденцій сучасного розвитку суспільства» [5, с. 930]. Також дослідники вказують, що франчайзинг є за змістом значно ширшим поняттям, аніж договір комерційної концесії або просто комерційна концесія. Проте С. Сприндис говорить, що в більшості головних ознак зміст поняття комерційної концесії згідно з українським законодавством відповідає поняттю франчайзингу (який використовується як загальносвітова практика). Однак комерційну концесію законодавець, на думку дослідника, відображає лише як одну з різновидів франчайзингу [9, с. 44].

Висновки. Чинні нормативно-правові акти, що регулюють питання договору комерційної концесії, потребують у гармонізації правових норм і визначень, термінології понятійно-категоріального апарату. Водночас у науковій літературі немає єдиної думки щодо тотожності понять «договір комерційної концесії» та «франчайзинг», хоча більшість дослідників дотримуються думки щодо тотожності дефініцій, однак є й такі, що вважають поняття франчайзингу або франшизи набагато ширшим, аніж український законодавець втілює у поняття «договір комерційної концесії». Зі свого боку, вважаємо за необхідне в українському законодавстві для гармонізації національного законодавства із західною визнаною практикою використовувати та впроваджувати в українське законодавство поняття саме франчайзингу.

Список використаних джерел

1. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
2. Давидюк О. М. Господарсько-правове регулювання комерційної концесії (франчайзингу) у відносинах, пов'язаних із передачею прав на технологію. *Право та інноваційне суспільство*. 2014. № 1. С. 30–37.
3. Європейський Кодекс Етики Франчайзингу. *Franchising.ua*: вебсайт. URL : <https://franchising.ua/franchayzing/94/evropeyskiy-kodeks-etiki-franchayzingu/>.
4. Коммерческий закон. Закон принят Сеймом Латвии 13 апреля 2000 года. Государственный президент В. Вике-Фрейберга, Рига, 4 мая 2000 года. URL : <https://www.d-k.lv/rus/documents/laws/689/691/2271/print/>.
5. Маланчук Т. В., Віткова О. С. Щодо співвідношення понять «франчайзинг» та «комерційна концесія» в законодавстві України. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 929–933.
6. Паніна Ю. С. Європейський Кодекс Етики Франчайзингу як джерело правового регулювання договору франчайзингу. *Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії : Міжнародна науково-практ. конф. (м. Харків, 2–3 груд. 2016 р.) : у 2 ч.* Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. Ч. 2. С. 204–206.
7. Рогач О. Я., Соліненко Ю. С. Акти неурядових міжнародних організацій як джерело правового регулювання франчайзингу в Європейському Союзі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2014. № 6-1. Т. 1. С. 201–206.
8. Романчук К. В., Кирій І. О. Операції франчайзингу: європейський досвід та українські реалії. *Ефективна економіка*. 2016. № 12. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5302>.
9. Сприндис С. І. Співвідношення понять «комерційна концесія» і «франчайзинг». *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 40. С. 40–45.
10. Чернега В. М. Договір комерційної концесії за цивільним та господарським законодавством України (порівняльно-правове дослідження). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 84–88. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/10/17.pdf>.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

Надійшла до редакції 11.03.2022

References

1. Hospodars'kyu kodeks Ukrayiny [Economic Code of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 16.01.2003. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>. [in Ukr.].
2. Davydyuk, O. M. (2014) Hospodars'ko-pravove rehulyuvannya komertsyynoyi kontsesiyi (franchayzynhu) u vidnosynakh, pov'yazanykh iz peredacheyu prav na tekhnolohiyu [Economic and legal regulation of commercial concession (franchising) in relations related to the transfer of rights to technology]. *Pravo ta innovatsiyne suspil'stvo*. № 1, pp. 30–37. [in Ukr.].
3. Yevropeys'kyu Kodeks Etyky Franchayzynhu [European Code of Ethics for Franchising]. *Franchising.ua*: veb sayt. URL : <https://franchising.ua/franchayzing/94/evropeyskiy-kodeks-etiki-franchayzingu/>. [in Ukr.].
4. Kommercheskiy zakon [Commercial law]. Zakon prinyat Seymom Latvii 13 aprelya 2000 goda. Gosudarstvennyy prezident V. Vike-Freyberga, Riga, 4 maya 2000 goda. URL : <https://www.d-k.lv/rus/documents/laws/689/691/2271/print/>. [in Ukr.].
5. Malanchuk, T. V., Vitkova, O. S. (2017) Shchodo spivvidnoshennya ponyat' «franchayzynh» ta «komertsyyna kontsesiya» v zakonodavstvi Ukrayiny [On the relationship between the concepts of «franchising» and «commercial concession» in the legislation of Ukraine]. *Molodyy vchenyy*. № 11, pp. 929–933. [in Ukr.].
6. Panina, Yu. S. (2016) Yevropeys'kyu Kodeks Etyky Franchayzynhu yak dzherelo pravovoho rehulyuvannya dohovoru franchayzynhu [European Code of Ethics of Franchising as a source of legal regulation of the franchise agreement]. *Aktual'ni pytannya yurydychnoyi teorii ta praktyky: naukovy dyskussiyi : Mizhnarodna naukovo-prakt. CONF. (m. Kharkiv, 2–3 hrud. 2016 r.) : u 2 ch.* Kharkiv :

Skhidnoukrayins'ka naukova yurydychna orhanizatsiya, part 2, pp. 204–206. [in Ukr.].

7. Rohach, O. Ya., Soliyenko, Yu. S. (2014) Akty neuryadovykh mizhnarodnykh orhanizatsiy yak dzherelo pravovoho rehulyuvannya franchayzynyhu v Yevropeys'komu Soyuzi [Acts of non-governmental international organizations as a source of legal regulation of franchising in the European Union]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya : Yurydychni nauky. № 6-1. Vol. 1*, pp. 201–206. [in Ukr.].

8. Romanchuk, K. V., Kyriy, I. O. (2016) Operatsiyi franchayzynyhu: yevropeys'kyi dosvid ta ukrayins'ki realiyi [Franchising operations: European experience and Ukrainian realities]. *Efektivna ekonomika. № 12*. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5302>. [in Ukr.].

9. Spryndys, S. I. (2021) Spivvidnoshennya ponyat' «komertsyina kontsesiya» i «franchayzynyhu» [Correlation of the concepts of «commercial concession» and «franchising»]. *Chasopys tsyvilistyky. Issue 40*, pp. 40–45. [in Ukr.].

10. Cherneha, V. M. (2018) Dohovir komertsyynoyi kontsesiyi za tsyvil'nym ta hospodars'kym zakonodavstvom Ukrayiny (porivnyal'no-pravove doslidzhennya) [Commercial concession agreement under the civil and commercial legislation of Ukraine (comparative legal research)]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo. № 10*, pp. 84–88. [in Ukr.].

11. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny [Civil Code of Ukraine] vid 16.01.2003. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksiy Kucherenko. Commercial concession agreement: issues of the conceptual and category apparatus. The study reveals the meaning of the concept of «commercial concession agreement» in the current legislation of Ukraine, gives examples of interpretation of the concept of franchising in Europe, the United States, in the scientific literature. It is noted that the Civil Code and the Commercial Code contain slightly different definitions and need to be harmonized. It is also noted that in scientific theory there are different approaches to the concept of commercial concession agreement, and ambiguity is the question of the identity of franchising and commercial concession agreement, most researchers believe that these concepts have one meaning, but some researchers say that the concept of franchising is much wider than a commercial concession agreement, or in general a commercial concession agreement is a specific type of license agreement. It is also emphasized that in Europe there is no single unified international act, which defines the concept and regulates the relationship between franchising and commercial concession.

The concept of franchising in accordance with the European Code of Ethics of Franchising is revealed, the definitions of franchising in the USA, in the legislation of Lithuania are given. The article highlights the concept of commercial concession and franchising agreement by such researchers as O. Davydyuk, K. in Ukrainian legislation to harmonize national legislation with Western recognized practice to use and implement in Ukrainian legislation the concept of franchising.

Keywords: *franchising, franchise, franchisor, franchisee, concession.*

УДК 347.965

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-74-77

**Кристина
РЕЗВОРОВИЧ[©]**
доктор
юридичних наук

**Поліна
СМАЛЬ**
курсант

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

АКТУАЛЬНІСТЬ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНОГО ПРОФЕСІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДВОКАТІВ

Забезпечення прав і свобод людини, гідних умов її життя, зміцнення громадянської злагоди, дотримання принципу верховенства права зумовлює розвиток адвокатської діяльності, підвищення авторитету адвокатури як незалежного професійного правозахисного інституту, головною функцією якого є надання професійної правничої допомоги. Сучасні процеси, що відбуваються всередині країни, та світові тенденції до глобалізації та євроінтеграції зумовлюють стрімке реформування законодавства, ухвалення нових актів або внесення змін до вже наявних, у тому числі щодо адвокатури. Така ситуація призводить до дискусій серед науковців та правників, адже реалізація адвокатурою свого головного призначення можлива лише у разі створення державою належних умов та гарантій, спрямованих на утвердження цього інституту як самоврядного та незалежного.

Ключові слова: кримінальне судочинство, професійна правнича допомога адвокатів, статус адвоката, цивільний процес, професійне представництво, цивільне процесуальне представництво, діяльність адвоката, цивільне судочинство, адвокат у цивільному процесі, цивільний процес.

Постановка проблеми. Важливим і необхідним є європейський досвід правового регулювання професійної етичної поведінки юриста будь-якої цивілізованої спільноти, а її позитивні характеристики можуть бути корисними для реформування чинного законодавства України та подальших досліджень. Оскільки юридична професія формується як орієнтир захисту прав людини у відносинах з органами державної влади, необхідною передумовою є наявність чітких норм юридичної етики, які відповідають загальноновизнаним міжнародним стандартам. Європейські загальноновизнані цінності, такі як право на життя, свобода і особиста недоторканність, власність, справедливий суд та інші будуть справжніми цінностями лише у разі реальних можливостей захистити їх цивілізованим законним способом.

Судова реформа в Україні ознаменувалася суттєвим оновленням чинного законодавства України, яке регулює професійну адвокатську діяльність. Одним із головних чинників цього стало ухвалення Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» (2016 р.), яким запроваджено новий вид правової допомоги – професійну правову допомогу. На основі аналізу джерел, що встановлюють стандарти адвокатської діяльності, у статті стандарти організації та професійної діяльності адвокатури поділяються на позитивні та негативні. Є також три групи стандартів організації та професійної діяльності адвокатури: 1) організаційні (щодо створення та існування адвокатури): автономність адвокатури від держави;

© К. Резворович, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1183-613X>
goldkristina@gmail.com

© П. Смаль, 2022
kiras4739@gmail.com

єдність адвокатської професії; монопольне становище адвокатури на ринку юридичних послуг; рівність адвоката перед законом, судом та іншими адвокатами; особливий статус адвокатури та адвоката у державній та приватній сферах; доступність послуг юристів; цифровізація адвокатури; 2) професійна адвокатура (щодо функціонування адвокатури): дотримання законності; конфіденційність; нейтральність та неупередженість адвоката; професійна ефективність юриста; спеціалізація юриста; страхування професійної відповідальності; негативна відповідальність адвоката (процесуальна, дисциплінарна, адміністративна, кримінальна та інші види юридичної відповідальності); підзвітність адвоката органам адвокатського самоврядування; професійний імунітет адвоката; модерація адвоката за сумісництвом; 3) етичні: етика і культура поведінки юриста; чесність і порядність адвоката у відносинах з клієнтом; висококваліфікований юрист та бажання розвитку; чесність і порядність адвоката у відносинах з іншими адвокатами; правильна реклама адвокатської діяльності; клієнтоорієнтованість; прагнення адвоката до справедливості.

Зважаючи на зазначені зміни до законодавства України, треба наголосити, що чинна редакція статті 131-2 Конституції України передбачає, що адвокатура діє в Україні з метою надання професійної правової допомоги. Специфіка нового поняття «професійна правова допомога» відображена в іншому нормативному акті – у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (2016 р.), ст. 10, яка регулює особливості професійної юридичної допомоги при реалізації права на справедливий суд.

Трансформація України в правову державу, де людина є найвищою цінністю та пріоритетом діяльності всіх органів державної влади, де свобода одного обмежена правами іншого, потребує спільних зусиль. Забезпечити утвердження та захищеність прав і свобод кожного покликана адвокатура.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Дослідженню окремих аспектів адвокатської етики в інших країнах була надана увага сучасних науковців: В. Бігуна, Т. Варфоломеевої, С. Компанейцева, В. Медведчука, О. Святоцького та ін. Однак, ураховуючи те, що в умовах сьогодення європейський досвід для України вважається пріоритетним, ця проблематика потребує подальшого дослідження та опрацювання.

Метою статті є виявлення позитивних характеристик деонтологічних засад професійної етичної поведінки адвоката в європейських країнах на основі дослідження їх правового регулювання та формулювання положень, спрямованих на вдосконалення законодавства України.

Вклад основного матеріалу. Сьогодні є пропозиції щодо запровадження до чинного законодавства України норм, які, регулюючи професійну діяльність адвокатів, впливають на особливості вирішення дрібних спорів у судах. Тож на офіційному сайті Верховної Ради України зареєстровано законопроект від 04.10.2016 р. № 5221 «Про внесення змін до статті 10 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо дрібних спорів у судах» [1], який пропонує суттєву реформу адвокатів щодо професійної правової допомоги, зокрема в цивільному судочинстві.

Зважаючи на зазначені законодавчі ініціативи, на нашу думку, у разі ухвалення положень, що містяться в цьому законопроекті, суттєво зміниться реалізація інституту правової допомоги, яка надається адвокатами у формі процесуального представництва, зокрема в цивільному судочинстві. Це означає, що наявна модель виключного представництва буде фактично змінена, внаслідок чого особи, які не мають правового статусу адвоката, зможуть бути представлені в суді у випадках, коли вартість позову менше 1 млн грн.

Поряд із пропозиціями, висловленими на законодавчому рівні, у науці цивільного процесуального права питання надання правової допомоги адвокатами у цивільних справах певною мірою досліджує С. Бичкова [2, с. 15], К. Гусаров [3, с. 285], В. Комаров та Г. Світлична [4, с. 354–355], Н. Сакара [5, с. 232–233] тощо.

Запровадження виключного представництва інтересів клієнтів адвокатами поступово та залежно від інстанції сприяє появі цікавих справ із судової практики. Наприклад, суд адміністративної юрисдикції постановив повернути касаційну скаргу особі, яка її подала, оскільки зазначений процесуальний документ подано до суду особою, яка не мала правового статусу адвоката [6].

Фактичне забезпечення на конституційному рівні виключного представництва адвокатами потребує також детального відображення в процесуальних кодексах України –

ЦПК, КАС, ЦПК. Водночас, враховуючи діяльність законодавчої влади, результатом якої стало ухвалення Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (2011 р.), що з огляду на запровадження нового виду правової допомоги (професійної правової допомоги) доцільно розробити та ухвалити новий Закон України «Про професійну правову допомогу в Україні». Ми вважаємо, що запропонована структура має передбачати таку структуру: Розділ 1. Вступні положення; Розділ 2. Визначення термінів; Розділ 3. Професійна юридична допомога в цивільному судочинстві; Розділ 4. Професійна юридична допомога в адміністративному судочинстві; Розділ 5. Професійна юридична допомога в господарських судах; Розділ 6. Прикінцеві та перехідні положення.

Поряд з цим видається, що законодавство під час розробки цього нормативно-правового акта передусім має звернути увагу на особливості участі адвокатів як представників у окремих категоріях справ у різних видах судочинства. Йдеться про те, що в аспекті професійного представництва адвоката в цивільному судочинстві положення про участь цього суб'єкта в обов'язковому та окремому судочинстві, а також у процедурах медіації мають бути конкретизовані більш детально, оскільки специфіка останнього характеризуються достатньою розгалуженістю та змістовністю.

Висновки. З огляду на викладене, на нашу думку, ухвалення запропонованого Закону України «Про професійну правову допомогу в Україні» є необхідним. Це дасть змогу більш детально закріпити особливості такої допомоги в окремих категоріях справ у різних видах провадження.

Крім того, ми вважаємо, що ця пропозиція зможе допомогти людям, які потребують якісної професійної юридичної допомоги, зрозуміти її особливості, а також особливості її надання особами, які мають статус адвоката, зокрема в цивільному процесі.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до статті 10 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо малозначних спорів у судах : проект Закону від 04.10.2016 р. № 5221.
2. Бичкова С. С. Представництво в цивільному процесі України: законодавчі зміни. *Цивільний процес на зламі століть* : матеріали науково-практ. конф., присвяч. 50-річчю заснування каф. цив. процесу (м. Харків, 20–21 жовт. 2016 р.). Харків : Право, 2016. С. 13–15.
3. Гусаров К. В. Інстанційний перегляд рішень у цивільному судочинстві : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / Національний університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого», 2011. 431 с.
4. Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
5. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.
6. Ухвала Вишого адміністративного суду України від 18.04.2017.

Надійшла до редакції 30.11.2021

References

1. Pro vnesennia zmin do statti 10 Zakonu Ukrainy «Pro sudoustrii i status suddiv» shchodo maloznachnykh sporiv u sudakh [On Amendments to Article 10 of the Law of Ukraine “On the Judiciary and the Status of Judges” on Minor Disputes in Courts] : proiekt Zakonu vid 04.10.2016 № 5221. [in Ukr.].
2. Bychkova, S. S. (2016) Predstavnytstvo v tsyvilnomu protsesi Ukrainy: zakonodavchi zminy. Tsyvilnyi protses na zlami stolit [Representation in the civil process of Ukraine: legislative changes. Civil process at the turn of the century] : materialy naukovopraktn. konf., prysviach. 50-richchiu zasnuvannia kaf. tsyv. protsesu (m. Kharkiv, 20–21 zhovt. 2016 r.). Kharkiv : Pravo, pp. 13–15. [in Ukr.].
3. Husarov K. V. (2011) Instantsiyni perehliad rishen u tsyvilnomu sudochynstvi [Instance review of decisions in civil proceedings] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.03 / Natsionalnyi universytet «Iurydychna akademiya Ukrainy im. Yaroslava Mudroho», 431 p. [in Ukr.].
4. Komarov, V. V., Bihun, V. A., Barankova, V. V. (2011) Kurs tsyvilnoho protsesu [Course of civil procedure] : pidruchnyk / za red. V. V. Komarova. Kharkiv : Pravo, 1352 sp. [in Ukr.].
5. Sakara, N. Yu. (2010) Problema dostupnosti pravosuddia u tsyvilnykh spravakh [The problem of access to justice in civil cases] : monohrafiia. Kharkiv : Pravo, 256 p. [in Ukr.].
6. Ukhvala Vyshchoho administratyvnoho sudu Ukrainy vid 18.04.2017. [Decision of the Supreme Administrative Court of Ukraine of April 18, 2017]. [in Ukr.].

ABSTRACT

Krystyna Rezvorovych, Polina Smal. Actuality of improvement of normative professional regulation of lawyers. Ensuring human rights and freedoms, decent living conditions, strengthening civil harmony, observance of the rule of law determines the development of advocacy, increasing the authority of the bar as an independent professional human rights institution, whose main function is to provide professional legal assistance. Current processes taking place within the country and global trends towards globalization and European integration lead to rapid reform of legislation, adoption of new acts or amendments to existing ones, including the bar. This situation leads to discussions among scholars and lawyers, because the implementation of the legal profession of its main purpose is possible only if the state creates appropriate conditions and guarantees aimed at establishing this institution as self-governing and independent. It is established in the work that the specific method used by advocacy standardization is comparative law, which allows to compare common and different in the standards of organization and professional activity of advocacy of different countries, to unify the best world experience of the organization.

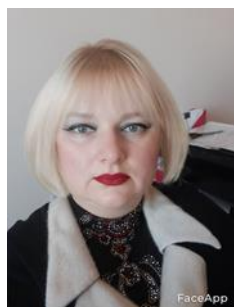
Institute of Advocacy in order to model its ideal state. Comparative legal method of advocacy standardization accumulates a variety of techniques and methods, such as quantitative and qualitative analysis, synthesis, generalization, comparison, distinction, interpretation, classification, systematization and design.

Taken together, these techniques have made it possible to conduct a comprehensive and comprehensive study of the standards of organization and professional activity of the bar in the Anglo-American and Romano-Germanic legal systems. As a result, found common to the Anglo-American and Romano-Germanic systems of law standards of organization and professional activity of a lawyer.

Keywords: *criminal proceedings, professional legal assistance of lawyers, lawyer status, civil proceedings, professional representation, civil procedural representation, lawyer's activity, civil justice, lawyer in civil proceedings, civil procedure.*

УДК 347.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-77-82

**Лілія
ТИМЧЕНКО[©]**
кандидат
юридичних наук

Ігор МАКУХА[©]
студент

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СЕРВІТУТІВ

Розглянуто питання особливості сервітутів, а саме: їх поняття, зміст основних ознак, сервітут як спосіб здійснення речових прав. Детально розглянуто дослідження та публікації вчених з питань встановлення земельних сервітутів. В юридичній науковій літературі земельний сервітут розглядається в кількох аспектах: 1) як право на чужу земельну ділянку; 2) як правовідносини; 3) як обтяження однієї земельної ділянки на користь іншої. Відповідно до ч. 1 ст. 98 ЗК України право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Відповідно до ст. 99 ЗК України власники або землекористувачі земельних ділянок можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів: а) право проходу та проїзду на велосипеді; б) право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху; в) право на розміщення тимчасових споруд (малих архітектурних форм); г) право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку; ґ) право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку; д) право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до природної

© Л. Тимченко, 2022

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2696-0272>

k_cpd@dduvs.in.ua

© І. Макуха, 2022

jurf@dduvs.in.ua

водойми; е) право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до природної водойми; є) право прогону худоби по наявному шляху; ж) право встановлення будівельних риштувань та складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель та споруд; з) інші земельні сервітути. В статті на основі проведеного дослідження надано пропозиції щодо вдосконалення законодавчого, а саме цивільно-правового регулювання сервітути.

Ключові слова: *сервітут, речові права, право власності, охоронюваний законом інтерес, користування чужим майном.*

Постановка проблеми. Римське право розробило не тільки поняття, основні ознаки сервітутів, але і їх види, а саме: предіальні (реальні, речові чи поземельні), що, зі свого боку, підрозділялися на сільські й міські. В основу поділу предіальних сервітутів покладені характер і мета використання панівної ділянки. При цьому в дореволюційній доктрині зазначена підстава не вважалася достатньою, що викликало формування різних позицій у дослідників про необхідність і підстави виділення сільських і міських сервітутів. Це питання більш детально розглянуто в праці І. Гороновича [1, с. 38–40; 3, с. 95]; особисті. Особисті та речові сервітути мають певні відмінності. По-перше, особисті сервітути завжди були пов'язані з фізичною або юридичною особою, а речові належали власнику певної земельної ділянки. По-друге, речові сервітути передбачали коротке користування чужою річчю, а особисті – на більш широке. По-третє, особисті сервітути мали тимчасове призначення на відміну від речових, які могли бути на постійній основі. Водночас об'єктом особистих речей були різні речі. [2, с. 138; 3, с. 95].

Речові права встановлюються у порядку, визначеному в законі.

Речові права, як і будь-яке інше суб'єктивне цивільне право, виникає за наявності визначених у законі юридичних фактів. Основне речове право, право власності відповідно до ч. 1 ст. 328 ЦК України набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема, з правочинів. Тобто в цій нормі міститься загальне правило набуття абсолютного права – будь-які підстави, не заборонені законом. І це не випадково, оскільки законодавець не може заздалегідь передбачити і вичерпним чином визначити всі юридичні факти, через які може набутися право власності (первинні і похідні) [4, с. 45].

Первинні і похідні способи набуття такого речового права, як право власності, виокремлювали ще в дореволюційній цивілістиці. Тож спосіб вважався первинним, якщо право власності для суб'єкта встановлювалося самостійно, незалежно від волі іншої особи, проте підкоряється пануванню нового набувача незалежно від прав попереднього власника. Відповідно, у разі похідного способу набуття – в особи право власності встановлюється на підставі прав попереднього власника [4, с. 45].

В юридичній науковій літературі земельний сервітут розглядається в кількох аспектах: 1) як право на чужу земельну ділянку; 2) як правовідносини; 3) як обтяження однієї земельної ділянки на користь іншої.

Відповідно до ч. 1 ст. 98 ЗК України право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Відповідно до ст. 99 ЗК України власники або землекористувачі земельних ділянок можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів: а) право проходу та проїзду на велосипеді; б) право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху; в) право на розміщення тимчасових споруд (малих архітектурних форм); г) право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку; г) право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку; д) право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до природної водойми; е) право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до природної водойми; є) право прогону худоби по наявному шляху; ж) право встановлення будівельних риштувань та складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель та споруд; з) інші земельні сервітути.

Будь-які цивільні правовідносини виникають на підставі юридичних фактів. Законодавством підстави виникнення сервітутних правовідносин визначено ч. 1 ст. 402, ст. 1246 ЦК України, ст. 100 ЗК України. Відповідно до ч. 1 ст. 402 ЦК України та ч. 1 ст. 100 ЗК України сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду.

Загальною підставою встановлення сервітуту є договір, який укладається між

особою, що вимагає його встановлення, та власником (володільцем) речі. Оскільки відповідно до чинного законодавства (ч. 2 ст. 402 ЦК України та ч. 2 ст. 100 ЗК України) земельний сервітут підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно, договір про встановлення сервітуту повинен бути укладений у письмовій формі [5, с. 125].

Сервітут може бути встановлений законом. Згідно з ч. 1 ст. 405 ЦК України, члени сім'ї власника житла, які проживають разом з ним, мають право на користування цим житлом відповідно до закону. Це право є особистим сервітutom. Для встановлення цього сервітуту не потрібно укладення договору, рішення суду чи заповіт. Ст. 1246 ЦК України передбачає право спадкодавця встановити у заповіті сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб.

На підставі рішення суду сервітут встановлюється у тому випадку, якщо власник земельної ділянки не надає згоду на встановлення сервітуту, а іншим способом забезпечити права особи, яка зверталась за встановленням сервітуту, неможливо. При цьому особа, яка звертається до суду з позовом про встановлення сервітуту, повинна довести своє порушене, заперечене чи невизнане право, підтвердити позовні вимоги належними доказами [5, с. 125].

Отже, ЦК України передбачає, що право власності на будинок, зведений на садибній земельній ділянці її користувачем, виникає на підставі договору. А згідно із Законом України «Про оренду землі» орендар має право зводити будівлі на орендованій земельній ділянці за згодою орендодавця.

Суб'єктами сервітутних правовідносин є власник або законний володільць речі та суб'єкт сервітутного права на неї – сервітуарій. У сучасному українському законодавстві право сервітуту регулюється в основному Цивільним та Земельним кодексами України. ЦК України визначає сервітут одним з речових прав на чуже майно. Сервітут встановлюється згідно зі ст. 401 ЦК України щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно визначеній особі (особистий сервітут) [7].

Тож зауважимо, що в системі речових прав на чуже майно сервітут посідає особливе місце. Практика застосування сервітутів виробила певні характерні його ознаки: сервітут – це право однієї особи користуватися майном іншої особи в обмеженому обсязі (право проїжджати, брати воду, прокладати трубопровід тощо); сервітути можуть встановлюватися на будь-яке майно – рухоме і нерухоме, але завжди на індивідуально визначене. Родові речі не можуть бути об'єктом сервітуту; сервітут може бути встановлено на конкретно визначений строк або без такого чіткого визначення; право обмеженого користування чужим майном може бути встановлено за певну винагороду або без такої; сервітут – це право, яке встановлюється в інтересах однієї особи за рахунок власника майна або іншої особи, яка володіє ним на законній підставі; сервітут встановлюється в тих випадках, коли особа, яка заінтересована в установах сервітуту (суб'єкт сервітутного права), не може задовольнити свої потреби за рахунок власного майна; сервітути встановлюються на сусідню земельну ділянку, на інше майно сусіда, але об'єктом сервітутів може бути й інше майно; сервітут, хоча і може бути встановлений договором, за своєю юридичною природою не є договором і породжує недоговірні відносини, які можуть бути припинені в будь-який час [8; 6, с. 31].

Отже, треба окреслити види сервітутів за критеріями класифікації, які так чи інакше закріплені у національному законодавстві. По-перше, за способом встановлення – сервітут за законом, за договором, за заповітом, за рішенням суду; по-друге, за необхідністю задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом – земельні, природоресурсні, особисті; по-третє, за особливостями правової природи природних об'єктів – лісові, фауністичні, флористичні, водні, надрові; по-четверте, за терміном дії можна виділяти строкові, безстрокові та разові сервітути; по-п'яте, за можливістю стягнення плати – оплатні та безоплатні сервітути; по-шосте, за стандартами бухгалтерського обліку – матеріальні і нематеріальні сервітути; по-сьоме, за властивістю речі – сервітут на нерухому та рухому річ [6, с. 80].

Стосовно умов виникнення і здійснення прав на чужі земельні ділянки, то до них належать конкретні вимоги щодо правового становища суб'єктів, приписи, в яких

вміщені дозволи, заборони, правила, норми, стандарти, що забезпечують виникнення зазначених прав. Отож, умови виникнення і здійснення прав на чужі земельні ділянки можна визначити як закріплені у законі обставини, правила, норми, дозволи або заборони, що встановлюють певні вимоги до суб'єктів, об'єктів і порядку виникнення і здійснення прав на чужі земельні ділянки, які тягнуть правові наслідки і разом з юридичними фактами входять до юридичного складу, на підставі якого виникають і здійснюються зазначені права [9, с. 92].

У разі встановлення та здійснення прав на чужі земельні ділянки (земельних сервітутів, емфітевзису, суперфіцію) необхідно дотримуватись таких положень. По-перше, мета встановлення прав на чужу земельну ділянку і передбачувані таким користуванням дії мають бути узгодженими з призначенням земельної ділянки і дозволеними видами діяльності на певній категорії земель, а також цільовим призначенням та наявними обмеженнями щодо конкретної земельної ділянки. По-друге, треба враховувати потенційну небезпеку для земельних ресурсів. Така небезпека може слідувати з іманентних особливостей певних видів прав на чужі земельні ділянки. Можливою також є небезпека аварій устаткування, що використовується (водопровідних споруд, трубопроводів) під час реалізації сервітутних прав. Наявність вимог врахування зазначених небезпек зумовлена ризиком деградації чи забруднення землі, важкістю відновлення землі до попереднього стану, можливістю завдання у зв'язку з цим шкоди власникам чи користувачам земельних ділянок тощо. По-третє, треба враховувати, що встановлення деяких видів сервітутів може суттєво ускладнити або взагалі унеможливити використання земельної ділянки за цільовим призначенням. У деяких випадках режим здійснення певних видів сервітутного користування має бути підпорядкований нормам законодавства, які є імперативними і не можуть бути скоригованими у договірному порядку. Здебільшого це стосується сервітутів, які дозволяють проведення лінійних комунікацій. Треба зазначити, що саме цього виду земельного сервітуту торкнулися останні зміни законодавства у 2015 році. Як вже зазначалося вище, Законом України від 12 лютого 2015 року № 191-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» було внесено зміни до ст. 99 ЗК України «Види права земельного сервітуту», при цьому право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій було замінено правом на розміщення тимчасових споруд (малих архітектурних форм). Такі зміни мали б бути узгоджені з іншими законодавчими актами (яких, навіть з огляду на перелік об'єктів, є чимало), тому є необхідність аналізу останніх для з'ясування узгодженості внесених у законодавство змін. Зокрема, звернення до ЦК України (частина 1 ст. 404) дає змогу зробити висновок, що право користування чужою земельною ділянкою або іншим нерухомим майном полягає у можливості проходу, проїзду через чужу земельну ділянку, прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо [9, с. 95–96; 10].

Окремі речові права можуть виникати за умови поєднання декількох юридичних фактів. У разі спадкування речових прав, окрім відкриття спадщини, набуття права на спадщину, потрібна і державна реєстрація речових прав. Незалежно від способів встановлення сервітуту право земельного сервітуту виникає тільки після його державної реєстрації [4, с. 47].

У Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяження» від 1 липня 2004 р. (в ред. Закону України від 26 листопада 2015 р.) в ст. 4 наведені речові права та їх обтяження, що підлягають державній реєстрації, а саме: 1) право власності; 2) речові права, похідні від права власності: право користування (сервітут); – право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіції); право господарського відання; право оперативного управління; право постійного користування та право оренди (суборенди) земельної ділянки; право користування (найму, оренди) будівлею або іншою капітальною спорудою (їх окремою частиною), що виникає на підставі договору найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини), укладеного на строк не менш як три роки; іпотека; право довірчої власності; інші речові права відповідно до закону; 3) право власності на об'єкт незавершеного будівництва; 4) заборона відчуження та арешт нерухомого майна, податкова застава, предметом якої є нерухоме майно, та інші обтяження [11].

Отже, речове право, яке виражається у сервітуті, допомагає власнику речі використовувати річ без перешкод та на власний розсуд, не виходячи за межі норм земельного законодавства України. Порядок та межі здійснення земельних речових прав визначені законодавчо відповідно до принципів законності, справедливості та добросовісності. Підстави припинення сервітуту визначені у ст. 406 ЦК України та ст. 102 ЗК України. Дослідження різновидів сервітуту, підстав його виникнення та припинення є зараз актуальним для багатьох вчених та таким, що потребує детального вивчення та аналізу досвіду зарубіжних країн.

Право користування чужим майном – це правовідношення, в якому наявні дві сторони (сервітутодавець та сервітуарій). У системі сервітутного правовідношення можна виділити такі складові: 1) суб'єкти (сервітутодавець та сервітуарій); 2) об'єкт (земельна ділянка, природні ресурси або інше нерухоме майно); 3) зміст (істотні умови договору та права і обов'язки сервітутодавця та сервітуарія).

Список використаних джерел

1. Горонович И. Исследование о сервитутах. 2-е изд. Александрия : Типогр. Ф. Х. Райхельсона, 1904. 119 с.
2. Поліщук М. Г. Правовий аналіз системи сервітутів Стародавнього Риму та сучасної України. *Міжнародний науковий журнал «Верховенство права»*. 2020 № 1–2. С. 137–140.
3. Сосніна Г. В. Особисті і земельні сервітути за законодавством України. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 95–99.
4. Скрипник В. Сервітут як спосіб здійснення речових прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 44–49.
5. Слома В. Сервітут як вид речових прав на чуже майно. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 2. С. 123–126.
6. Предчук Т. В. Договір про встановлення сервітуту за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. 227 с.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
8. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. Київ : Істина, 2004. 928 с.
9. Мелех Л. В. До питання про умови здійснення суб'єктивних прав на чужі земельні ділянки в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 90–100.
10. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів : Закон України від 09.07.2010. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 1. Ст. 1..
11. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяження : Закон України від 01.07.2004. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1952-15/> page.

Надійшла до редакції 09.02.2022

References

1. Goronovich, I. (1904) Issledovanie o servitutih [Research on easements]. 2-e izd. Aleksandriya : Tipogr. F. H. Raykhelzona, 119 p. [in Russ.].
2. Polishchuk, M. H. (2020) Pravovyi analiz systemy servitutiv Starodavnogo Rymu ta suchasnoi Ukrainy [Legal analysis of the system of easements of Ancient Rome and modern Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Verkhovenstvo prava»*. № 1–2, pp. 137–140. [in Ukr.].
3. Sosnina, H. V. (2016) Osobyty i zemelni servituty za zakonodavstvom Ukrainy [Personal and land easements under the laws of Ukraine]. *Chasopys tsyvilistyky*. Vyp. 20, . 95–99. [in Ukr.].
4. Skrypnyk, V. (2017) Servitut yak sposib zdiisnennia rechovykh prav [Easement as a way of exercising property rights]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 1, pp. 44–49 [in Ukr.].
5. Sloma, V. (2016) Servitut yak vyd rechovykh prav na chuzhe maino [Easement as a type of property rights to another's property]. *Aktualni problemy pravoznavstva*. Issue 2, pp. 123–126 [in Ukr.].
6. Predchuk, T. V. (2019) Dohovir pro vstanovlennia servitutu za tsyvilnym zakonodavstvom Ukrainy [Agreement on the establishment of an easement under the civil legislation of Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.03 / Nats. akad. vnutr. sprav. Kyiv, 227 p. [in Ukr.].
7. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine] vid 16.01.2003. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua>. [in Ukr.].
8. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy : nauково-praktychnyi komentar [Civil Code of Ukraine: scientific and practical commentary] / za red. rozrobnykiv proektu Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy. Kyiv : Istyna, 2004. 928 p. [in Ukr.].
9. Melekh, L. V. (2018) Do pytannia pro umovy zdiisnennia subiektyvnykh prav na chuzhi zemelni dilianky v Ukraini [On the question of the conditions for the exercise of subjective rights to foreign land in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnurishnykh sprav*. № 4. pp. 90–100. [in Ukr.].
10. Pro zemli enerhetyky ta pravovyi rezhym spetsialnykh zon enerhetychnykh obyektiv [On

energy lands and the legal regime of special zones of energy facilities] : Zakon Ukrainy vid 09.07.2010. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2011. № 1, art. 1. [in Ukr.].

11. Pro derzhavnu reiestratsiyu rechovykh prav ne nerukhomo mayno ta yikh obtyazhennya [On the state registration of real rights not real estate and their encumbrances] : Zakon Ukrainy vid 01.07.2004. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1952-15/page>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Liliia Tymchenko, Ihor Makukha. Problematic issues of establishment of land easements. The article considers the peculiarities of easements, namely: their concept, the content of the main features, easement as a way of exercising property rights. Research and publications of scientists on the establishment of land easements are considered in detail. In the legal scientific literature, land easement is considered in several aspects: 1) as a right to another's land; 2) as a legal relationship; 3) as an encumbrance of one land plot in favor of another. In accordance with Part 1 of Art. 98 of the Land Code of Ukraine, the right of land easement is the right of the owner or land user of a land plot to limited paid or gratuitous use of another's land plot (plots). According to Art. 99 of the Land Code of Ukraine, owners or land users of land plots may require the establishment of the following land easements: a) the right to pass and ride a bicycle; b) the right to travel in a vehicle on the existing road; c) the right to place temporary structures (small architectural forms); d) the right to lay a water supply system on one's land plot from another's natural reservoir or through another's land plot; e) the right to drain water from its land plot to a neighboring or through a neighboring land plot; e) the right to take water from a natural reservoir located on a neighboring land plot, and the right of access to a natural reservoir; f) the right to water their cattle from a natural reservoir located on a neighboring land plot, and the right to drive cattle to a natural reservoir; g) the right to drive cattle along the existing path; g) the right to install construction scaffolding and storage of construction materials for the purpose of repairing buildings and structures; h) other land easements. The article, based on the study, offers proposals for improving the legislative, namely civil law regulation of the easement.

Keywords: *easement, property rights, real rights, legally protected interest, use of another's property.*

УДК 347.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-82-86

Ксенія КОСЯЧЕНКО[©]
кандидат юридичних наук

Катерина АРТЕМ'ЄВА[©]
студентка

Ірина КУЦ[©]
студентка

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

СТОРОНИ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ БОРЖНИКА

Проаналізовано комплекс прав та обов'язків, що належать боржнику у виконавчому провадженні, а також окреслено проблемні аспекти їх реалізації в Україні. Висвітлено фактичну недосконалість нормативного юридичного забезпечення гарантій захисту прав боржника у процесі виконавчого провадження. Звернено увагу на дотримання принципів верховенства права,

© К. Косяченко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1380-218X>
kosiachenko5@ukr.net

© К. Артем'єва, 2022
k_cpd@dduvs.in.ua

© І. Куц, 2022
jurf@dduvs.in.ua

пропорційність заходів, які застосовуються під час примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішенням, для забезпечення повною мірою процесуальних та матеріальних прав як боржника, так і стягувача, а також рівності сторін виконавчого процесу. Досліджено судову практику в Україні, що вказує на основні види зловживання боржником своїм правовим статусом, з метою ухилення від виконання рішення. Також зроблено акцент на окремих, прямо не заборонених українським законодавством способах приховування майна боржником. Виокремлено питання проблематики відсутності механізму юридичного реагування та наявності прогалин у чинному законодавстві, які створюють можливості для боржника навмисно уникати виконання рішень суду чи інших органів.

У цьому дослідженні розглянуто деякі проблеми стосовно неможливості боржника оскаржувати ті чи інші рішення, дії або бездіяльність державного виконавця в адміністративному порядку, про відсутність механізмів захисту та відновлення прав боржника у разі зловживання, неправомірних дій з боку державного чи приватного виконавця.

Ключові слова: *сторони виконавчого провадження, стягувач, боржник, виконавче провадження, особисте волевиявлення, рішення суду, приватний виконавець, правовий статус.*

Постановка проблеми. Виконавче провадження як завершальна стадія судового процесу базується на принципових засадах неупередженості, об'єктивності, справедливості та на загально-правових принципах верховенства права. Дотримання цих принципів можливе за умов забезпечення належного правового статусу усіх сторін виконавчого процесу. Також боржник має комплекс гарантій, прав та обов'язків, що передбачаються КУ від 28.06.1996 р., «Цивільним процесуальним кодексом України» від 18.03.2004 р., Законом України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. також й іншими нормативно-правовими актами. Потрібно зазначити, що висвітлена вище нормативна база містить певну низку колізійних питань, які потребують окремого вивчення для удосконалення та корегування. Відповідні зміни повинні мати комплексний характер, враховувати судову практику та ґрунтуватися на пропозиціях науковців.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблемним питанням правового статусу боржника, як однієї із сторін виконавчого провадження, приділяється значна увага науковців. У своїх дослідженнях аналізували питання правового статусу боржника такі дослідники: І. Спасибо-Фатєєва, А. Авторгов, С. Фурса, С. Щербак, Л. Малярчук, Т. Кучер, І. Фурса, М. Вінциславська, К. Шевчук та ін.

Метою статті є аналіз процесуального законодавства, яке регулює питання, що стосується правового статусу боржника у виконавчому процесі.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Суд, зі свого боку, відкриває судову справу на підставі позовної заяви, яка повинна відповідати вимогам чинного законодавства. За правилами, які встановлені процесуальним законодавством, починається розгляд справи, та полягає в дослідженні та оцінці обставин справи і доказів, які надаються сторонами процесу. Звичайно ж є велика кількість різних аспектів розгляду судової справи, а також подальшого виконання судового рішення у зв'язку з належним дослідженням обставин справи та доказів, які надані суду сторонами процесу.

Сторони виконавчого провадження мають значну кількість прав, які дозволяють їм захищати свої права та інтереси. Тож боржник, як сторона виконавчого процесу, має право:

- заявити відвід виконавцю у будь-який час до закінчення виконавчого процесу;
- звертатися до суду або до іншого органу (посадової особи), який видав виконавчий документ, із заявою про роз'яснення його змісту;
- спрямовувати заяву до суду про відстрочку або розстрочку виконання рішення, про встановлення або зміну способу і порядку його виконання;
- бути повідомленим про результати визначення вартості чи оцінки майна боржника, а також оскаржити такі результати у судовому порядку в 10-денний строк з дня отримання відповідного повідомлення тощо [1].

Важливою гарантією захисту прав та інтересів боржника є заборона звернення стягнення на певний вид майна, яке передбачено Додатком до ЗУ «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. [2]. До цього переліку належить такі види майна: запаси питної води та їжі, побутові предмети, одяг, посуд, взуття.

Спираючись на концепції природно-правового характеру, є доцільним поділити нормативне забезпечення юридичних гарантій захисту прав і інтересів боржника, оскільки інколи ними є малозабезпечені особи.

Не менше важливим є той факт, що реалії сьогодення вказують на наявні у цій

сфері проблеми, які відображені в сучасній юридичній практиці. Виражаються ці проблемні аспекти у зловживанні боржника. Йдеться про випадки, коли боржник, отримуючи належну заробітну плату на свою банківську картку, одразу ж перераховує кошти для поповнення рахунку мобільних телефонів, що автоматично родить неможливим звернення стягнення.

Зазначимо, що у виконавчій процесуальній практиці на підставі законодавства про виконавче провадження склався певний підхід, що для того, щоб провести опис майна боржника, у процедурі звернення стягнення, обов'язковим є попереднє надсилання виконавцем повідомлення боржнику про вчинення цієї виконавчої дії. Цікаво, що у випадку, коли боржник у призначений виконавцем час не допустив виконавця у приміщення, останній вимушений повторно призначити проведення опису майна боржника і знову надіслати боржнику повідомлення про цю виконавчу дію. Якщо наступного разу не вдасться проникнути до приміщення, тоді виконавець вимушений звертатися до суду по дозвіл на примусове проникнення до житла чи іншого володіння особи, і лише після отримання такого дозволу примусово проникати у приміщення, що належать боржнику – фізичній особі [3].

За результатами аналізу виконавчого процесуального законодавства норми щодо обов'язку подання боржником декларації можна вважати цілком обґрунтованими, але вони не мають належних процесуальних гарантій їх забезпечення. На сьогодні момент неподання або подання недостовірних відомостей про майновий стан і доходи боржника, ненадання на вимогу державного виконавця, приватного виконавця декларації про доходи та майно чи зазначення у такій декларації неправдивих відомостей або неповідомлення про зміну відомостей, які зазначаються у декларації, тягнуть за собою адміністративну відповідальність боржника за ст. 188–13КпАП у вигляді накладення на нього штрафу у розмірі від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (850–1500 грн) [4].

У статті 19 ЗУ «Про виконавче провадження» більш акцентовано йдеться про права учасників виконавчого провадження. Вона передбачає: право сторін виконавчого провадження ознайомлюватися з матеріалами виконавчого провадження, робити з них виписки, знімати копії, заявляти відводи, право доступу до автоматизованої системи виконавчого провадження, право оскаржувати рішення, дії або бездіяльність виконавця [1].

Тобто законодавство передбачає можливість оскарження рішень, дій або бездіяльності державного виконавця як в судовому, так і в адміністративному порядку.

В практичній діяльності наявні суттєві проблеми з отриманням сторонами інформації про час і місце вчинення виконавчих дій та іншої необхідної інформації про виконавче провадження. Ці проблеми пов'язані з недосконалою процесуальною формою надсилання повідомлень. Відповідно до ч. 1 ст. 28 ЗУ «Про виконавче провадження» копії постанов, а також інші документи виконавчого провадження доводяться до відома сторін та інших учасників виконавчого провадження. Вони надсилаються державним чи приватним виконавцем адресатам простим поштовим відправленням або доставляються кур'єром, за винятком таких постанов, як:

- про відкриття виконавчого провадження;
- про повернення виконавчого документа стягувачу;
- повідомлення стягувачу про повернення виконавчого документа без прийняття до виконання;
- постанов, передбачених п. 1–4 ч. 9 ст. 71 цього ЗУ, які надсилаються рекомендованим поштовим відправленням.

Боржник вважається повідомленим про початок примусового виконання рішень в тому разі, якщо йому надіслано постанову про відкриття виконавчого провадження за адресою, яка зазначена у виконавчому документі. Саме такі редакційні положення ЗУ «Про виконавче провадження», в яких йдеться про надсилання документів виконавчого провадження, суттєво суперечать належній моделі виконавчої процесуальної форми.

Зробивши аналіз практики виконавчої діяльності, можна зробити висновок, що фактично надсилаються боржникам лише ті акти приватних або державних виконавців, надсилання яких здійснюється саме рекомендованим поштовим відправленням. В інших випадках, на жаль, є така практика, що кореспонденція фактично взагалі не надсилається учасникам виконавчого провадження, незважаючи на те, що в журналах обліку вихідної кореспонденції листи начебто виходять від виконавця. Це свідчить фактично про

зловживання у сфері виконавчої діяльності з боку виконавців, і насамперед, державної виконавчої служби.

У випадку, коли внаслідок перевірки будуть виявлені факти порушення правил професійної етики, невиконання або неналежне виконання обов'язків, розголошення професійної таємниці, то приватного виконавця може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності. Проте факт притягнення до зазначеного виду відповідальності приватних виконавців та застосування дисциплінарного стягнення не відновлює і не захищає прав боржника, які були порушені внаслідок його дії або бездіяльності. У цьому випадку вона настає як наслідок за зловживання приватним виконавцем своїх повноважень. У зв'язку з цим можемо зробити висновок, що в цьому випадку настає припинення правопорушення приватного виконавця, але про відновлення права боржника не йдеться.

На боржника покладається низка певних обов'язків, окрім гарантованих законодавством прав. Вважається, що в виконавчому провадженні, в більшості випадків, боржник є особою зобов'язаною. Головним обов'язком боржника є виконання вимог, зазначених у виконавчому документі. Найбільша кількість вимог виражається у вигляді стягнення грошових коштів. Зазначимо, що однією з головних і основних причин несвоєчасного виконання судових актів щодо стягнення боргу є відсутність грошових коштів у боржників. Вони, отримавши позики або кредити, використовували їх не за призначенням, внаслідок чого виявилися неплатоспроможними. Як наслідок, стягувач змушений звертатися в судові та правоохоронні органи щодо повернення боргу.

З моменту відкриття виконавчого провадження боржник зобов'язаний подати виконавцю впродовж 5 робочих днів декларацію про доходи. Декларація про доходи фіксує перелік майна, яким володіє боржник спільно з іншими особами, рахунки у банках чи інших фінансових установах, майно, що перебуває в заставі (іпотеці) або в інших осіб, чи кошти та майно, належні йому від інших осіб, за формою, встановленою Міністерством юстиції України [1].

Разом з порушеннями з боку виконавця, на практиці, під час виконання зазначеного обов'язку трапляються і зловживання з боку боржника. Насамперед, вони пов'язані з приховуванням роботодавцями реальних доходів працівників шляхом так званої «чорної бухгалтерії» та виплати боржнику заробітної плати нижче середньостатистичного рівня. У такому випадку виконавець повинен інформувати про це податкові органи для того, щоб вживалися відповідні заходи реагування та визначення фактичного доходу боржника.

Висновки. Аналіз законодавчо закріпленого комплексу прав та обов'язків боржника у виконавчому процесі, судової практики свідчить про необхідність внесення низки змін, які б ґрунтувалися на основоположних принципах виконавчого провадження (верховенства права, співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішенням, для забезпечення матеріальних та процесуальних прав як боржника, так і стягувача, рівності сторін виконавчого процесу, особистого волевиявлення). У розвиток останнього пропонується посилити нормативне забезпечення інституту мирової угоди у виконавчому провадженні шляхом доповнення Закону України «Про виконавче провадження» нормами щодо порядку та процедури її укладення. Переконані, наведені зміни усіляко сприятимуть підвищенню рівня розвитку України як правової держави загалом та створять сприятливі умови для погашення зобов'язання боржником зокрема.

Список використаних джерел

1. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> 11.
2. Додаток до Закону України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>.
3. Виявлення майна боржника-фізичної особи в місці її проживання: методика та законодавство. URL : https://protocol.ua/ua/viyavlennya_mayna_borgnika_fizichnoi_osobi_v_mistsii_progivannya.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL : <http://www.rada.gov.ua>.

Надійшла до редакції 04.11.2021

References

1. Pro vykonavche provadzhennia [On Executive Proceedings] : Zakon Ukrainy vid 02.06.2016. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> 11. [in Ukr.].
2. Dodatok do Zakonu Ukrainy «Pro vykonavche provadzhennia» vid 02.06.2016 [Annex to the

Law of Ukraine "On Executive Proceedings" of 02.06.2016. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> [in Ukr.].

3. Vyiavlennia maina borzhnyka-fizychnoi osoby v misti yii prozhyvannia: metodyka ta zakonodavstvo [Identification of the debtor's property – an individual in his place of residence: methods and legislation]. URL : https://protocol.ua/ua/viyavlennya_mayna_borzhnyka_fizychnoi_osobi_v_misti_yii_prozivannya. [in Ukr.].

4. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on Administrative Offenses]. URL : <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukr.].

ABSTRACT

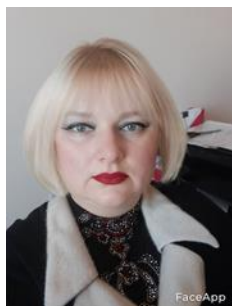
Ksenia Kosiachenko, Kateryna Artemieva, Irina Kuts. Parties to the executive proceedings: rights and obligations of the debtor. The article analyzes the set of rights and obligations of the debtor in enforcement proceedings, as well as outlines the problematic aspects of their implementation in Ukraine. The actual imperfection of the normative legal support of guarantees of protection of the debtor's rights in the process of enforcement proceedings is highlighted. Attention is paid to compliance with the principles of the rule of law, proportionality of measures applied during enforcement of decisions and the scope of requirements for the decision, to ensure full procedural and substantive rights of both debtor and debt collector, and equality of the parties. Judicial practice in Ukraine has been studied, which indicates the main types of abuse of the debtor's legal status, in order to evade enforcement. Emphasis is also placed on certain ways of concealing property by the debtor, which are not explicitly prohibited by Ukrainian law. The issue of lack of legal response mechanism and gaps in the current legislation, which create opportunities for the debtor to deliberately avoid the execution of court decisions or other bodies, is highlighted.

This study examines some problems related to the inability of the debtor to appeal against certain decisions, actions or inaction of the state executor administratively, the lack of mechanisms to protect and restore the debtor's rights in case of abuse, illegal actions by public or private executor.

Keywords: *parties to enforcement proceedings, debt collector, debtor, enforcement proceedings, personal expression of will, court decision, private executor, legal status.*

УДК 347.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-86-91

**Лілія
ТИМЧЕНКО**[©]
кандидат
юридичних наук

**Любов
КАЗАКОВА**[©]
студентка

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ОКРЕМИХ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

У статті досліджено особливості створення окремих юридичних осіб. Розглянуто нормативно-правові засади створення юридичної особи відповідно до законодавства України. Визначено елементи життєвого циклу юридичної особи та поняття механізму створення юридичної особи.

На сучасному етапі було ухвалено чимало змін до кодифікованих нормативних актів, які регулюють питання створення та функціонування юридичних осіб, проте на цьому етапі цивільне та господарське законодавство містить чимало недоліків та суперечностей, що негативно відбивається на зростанні динаміки реєстрації юридичних осіб в Україні. Юридична особа, як і фізичні особи, має свій життєвий цикл, що розпочинається з моменту заснування (створення) організації до моменту її припинення. Створення юридичної особи як один з елементів її

© Л. Тимченко, 2022

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2696-0272>

k_cpd@dduvs.in.ua

© Л. Казакова, 2022

jurf@dduvs.in.ua

життєвого циклу являє собою складний процес, що охоплює спектр матеріальних та процесуальних дій, об'єднаних в етапи або стадії, та спрямованих на наділення юридичної особи спектром необхідних властивостей.

У статті проаналізовано загальний порядок створення юридичних осіб, розкрито його головні етапи відповідно до чинного цивільного та господарського законодавства України. Розглянуто особливості створення окремих видів юридичних осіб, а саме порядок створення товариства з обмеженою відповідальністю та товариства з додатковою відповідальністю, акціонерних товариств, юридичних осіб-банків, кредитних спілок. Визначено, що особливістю створення досліджуваних юридичних осіб є наявність додаткових етапів, які містить порядок створення юридичної особи. Встановлено, що особливістю набуття статусу юридичної особи та зайняття нею певним видом діяльності є ліцензування. Проаналізовано проблемні питання, які виникають у процесі легалізації окремих видів юридичних осіб. Зроблено висновок, що окремі види юридичних осіб мають свої особливості створення, що визначають специфіку набуття певним суб'єктом права повноправного статусу суб'єкта господарювання.

Ключові слова: юридична особа, створення юридичної особи, механізм створення юридичних осіб, законодавство.

Постановка проблеми. Сучасне суспільне життя важко уявити без участі в ньому юридичних осіб, які є представниками інтересів громадян, суспільних груп та держави, тому значення цих суб'єктів для цивільного обороту важко переоцінити. Актуальність теми створення юридичної особи зумовлена тим, що, незважаючи на наявність численних кодифікованих актів, спеціальних законів, які регулюють загальні положення правового інституту юридичних осіб в Україні, конструкція юридичної особи, механізм її створення та інші питання залишаються недостатньо вивченими. Внаслідок цього інститут юридичної особи містить чимало теоретичних дискусійних питань та проблем, які виникають на практиці правового регулювання створення та діяльності юридичних осіб і потребують належного упорядкування.

На сучасному етапі було ухвалено чимало змін до кодифікованих нормативних актів, які регулюють питання створення та функціонування юридичних осіб, проте на цьому етапі цивільне та господарське законодавство містить чимало недоліків та суперечностей, що негативно відбивається на зростанні динаміки реєстрації юридичних осіб в Україні. Завданнями дослідження є необхідність з'ясування механізму створення юридичної особи, його елементів. Особливого розгляду потребує аналіз створення окремих юридичних осіб, оскільки процес їх створення відрізняється від загального порядку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Стан опрацювання цієї проблематики залишається на невисокому рівні, тому потребує подальшого удосконалення. Обрана тема дослідження була предметом наукових праць Д. Манько «Легітимація і легалізація юридичної особи», Р. Шишки «Стадії створення юридичної особи» та ін.

Метою статті є визначення особливостей створення окремих видів юридичних осіб.

Виклад основного матеріалу. Юридична особа, як і фізичні особи, має свій життєвий цикл, що розпочинається з моменту заснування (створення) організації до моменту її припинення. Створення юридичної особи як один із елементів її життєвого циклу являє собою складний процес, що охоплює спектр матеріальних та процесуальних дій, об'єднаних в етапи або стадії, та спрямованих на наділення юридичної особи спектром необхідних властивостей.

Механізм створення юридичної особи являє собою встановлений порядок здійснення засновниками та уповноваженими суб'єктами певних дій, спрямованих на ідентифікацію та визнання з боку держави за певною організацією статусу суб'єкта права.

Створення юридичної особи здійснюється у визначеному законодавством порядку та являє собою багатостадійний процес, що становить систему фактичних та юридичних дій засновників (учасників), домінуючими серед яких є воля й ініціатива тієї або іншої особи (осіб), яка ухвалює рішення про це. Істотними є також інші елементи механізму створення юридичної особи.

Право на створення юридичної особи являє собою можливість суб'єкта вчинити дії, передбачені законом, наслідком яких є створення корпоративного підприємства. Право на створення корпоративного підприємства за своєю сутністю близьке до права на укладення договорів та є виявом правоздатності юридичної особи [8, с. 82].

Механізм створення юридичної особи містить у собі такі етапи:

1) ухвалення рішення щодо створення юридичної особи учасниками (засновниками) юридичної особи, що фіксується у формі установчого документа, який

визначає правовий статус юридичної особи;

2) державна реєстрація юридичної особи, яка являє собою офіційне визнання організації суб'єктом права шляхом здійснення реєстраційних дій, що засвідчують державою факт створення юридичної особи.

Окремі види юридичних осіб мають свої особливості, що відображаються також на специфіці їхнього створення. Як справедливо зазначає Д. Г. Манько, процес створення юридичної особи містить у собі дві групи процедур:

1) заснування, що означає фактичне визнання учасниками (майбутніми засновниками) відповідності створюваного ними підприємства їх інтересам, потребам та вимогам законодавства;

2) реєстрація, яка, крім фіксації державою нового суб'єкта права, містить також видачу відповідних документів, що дозволяють виконувати певні види діяльності [10, с. 86].

Тому створення таких юридичних осіб, окрім ухвалення рішення щодо створення юридичної особи та її державної реєстрації, можуть містити додаткові етапи.

Тож створення товариства з обмеженою відповідальністю та товариства з додатковою відповідальністю передбачає вчинення дій, спрямованих на відкриття рахунку в банку для формування статутного капіталу шляхом внесення грошових внесків учасниками. На сьогодні єдиною підставою для створення цього виду товариства є рішення його засновників. Однак, якщо товариство створюється кількома особами, то в разі потреби вони можуть укласти між собою договір для визначення взаємовідносин між ними щодо створення товариства, так званий корпоративний договір. Обов'язковим є додержання письмової форми корпоративного договору, а зміст договору може визначати: порядок заснування товариства, умови здійснення спільної діяльності щодо створення товариства, розмір статутного капіталу, частку у статутному капіталі кожного з учасників, строки та порядок внесення вкладів та інші умови. Він діє до дня державної реєстрації ТОВ, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання [6].

Відкриття рахунку в банку в разі створення господарського товариства регулюється положеннями Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах, затвердженій постановою Правління Національного банку України від 12.11.2003 р. № 492. Для формування статутного (чи складеного капіталу, пайового або неподільного фонду) юридичної особи в банку може бути відкритий лише один рахунок у національній та (або) іноземній валюті. Перед відкриттям рахунку для формування статутного фонду засновникам господарського товариства необхідно ухвалити рішення щодо визначення особи (уповноваженої засновниками особи), якій надається право розпорядчого підпису під час здійснення грошових операцій за цим рахунком. Це рішення оформляється у вигляді нотаріально засвідченої довіреності, якщо хоча б одним із засновників господарського товариства є фізична особа.

Для відкриття поточного рахунку для формування (статутного або складеного капіталу, пайового або неподільного фонду) суб'єкта господарювання – юридичної особи (крім банків) необхідно подати низку документів, а саме:

1) заяву про відкриття поточного рахунку з підписом уповноваженої на відкриття рахунку особи;

2) один примірник оригіналу установчого документа або його нотаріально засвідчену копію;

3) нотаріально засвідчену довіреність особи (копію), якій надано право за рішенням засновників (учасників) відкривати та розпоряджатися рахунком новостворюваної юридичної особи.

Засновники та учасники господарського товариства мають перерахувати кошти на рахунок для формування статутного фонду до моменту державної реєстрації юридичної особи. Цей рахунок стане поточним рахунком після того, як банк отримає документи про реєстрацію юридичної особи. Якщо засновникам товариства відмовлено у державній реєстрації, то кошти з рахунку повертаються засновникам та учасникам господарського товариства, а відкритий рахунок закривається [7].

Відповідно до законодавства для державної реєстрації товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю необхідно подати до органу державної реєстрації документ про сплату учасниками (власниками) товариства внеску до його статутного фонду в розмірі, передбаченому законом. Таким документом є довідка, що видається

банком, у якому відкритий рахунок. При цьому довідки банків можуть містити лише інформацію щодо розміру грошових внесків, внесених для формування статутного фонду товариства.

Щодо особливостей створення акціонерного товариства, то відповідно до ст. 9 ЗУ «Про акціонерні товариства» створення акціонерного товариства засновники повинні провести емісію його акцій, установчі збори та здійснити державну реєстрацію акціонерного товариства. Дії, що порушують процедуру створення акціонерного товариства, встановлену в цьому законодавчому акті, є підставою для ухвалення Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку рішення про відмову в реєстрації звіту про результати емісії акцій, і як наслідок – звернення до суду з позовом про ліквідацію акціонерного товариства [2].

ЦК України прямо не вказує на необхідність відкриття поточного рахунку в банку для формування статутного капіталу, а лише встановлює правило про неприпустимість проведення відкритої підписки на акції до повної оплати статутного капіталу. Тому до реєстрації акціонерного товариства може бути сформована лише частина статутного капіталу, розмір якої в кодексі не вказано.

Також необхідно звернути увагу на розбіжності у правовому регулюванні порядку створення акціонерних товариств згідно з Господарським кодексом України та ЦК України. Тож у Господарському кодексі України зберігається старий підхід, передбачений Законом України «Про господарські товариства», що зумовлює потребу в узгодженні положень цивільного та господарського законодавства.

Особливістю набуття статусу юридичної особи та зайняття нею певним видом діяльності є ліцензування [9, с. 135]. Згідно із Законом України «Про ліцензування видів господарської діяльності» визначені органи ліцензування видають ліцензію на право здійснення видів господарської діяльності, визначених у законі. На цьому етапі ліцензуванню підлягають 33 види господарської діяльності (банківська діяльність, надання фінансових послуг (крім професійної діяльності на ринку цінних паперів, освітньої діяльності тощо), більшість з яких ліцензується з урахуванням особливостей, визначених спеціальними законами [4].

Зокрема, специфічні риси має механізм створення юридичних осіб – банків. Відповідно до ст. 19 Закону України «Про банки і банківську діяльність» юридична особа, яка має намір займатись банківською діяльністю, повинна отримати банківську ліцензію. Ліцензування банків передбачено національним законодавством для підвищення надійності та стабільності банківської системи, забезпечення захисту інтересів кредиторів і вкладників [3].

Для здійснення процедури банківського ліцензування юридична особа протягом року з дня державної реєстрації має подати до Національного банку України визначені законодавством документи та необхідну інформацію, зокрема:

- 1) копію статуту з відміткою державного реєстратора про проведення державної реєстрації юридичної особи;
- 2) копії зареєстрованого Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій та свідоцтва про реєстрацію випуску акцій (для банку, що створюється у формі акціонерного товариства);
- 3) відомості про кількісний склад органів управління;
- 4) відомості за формою, визначеною Національним банком України, завдяки яким робиться висновок:
 - про наявність як мінімум трьох осіб, призначених членами правління;
 - про професійну придатність та ділову репутацію членів та голови правління, головного бухгалтера та керівника підрозділу внутрішнього аудиту;
 - про наявність організаційної структури та відповідних спеціалістів, необхідних для забезпечення надання банківських та інших фінансових послуг, банківського обладнання, комп'ютерної техніки, програмного забезпечення, приміщень, що відповідають вимогам, встановленим Національним банком України;
- 5) копії внутрішніх актів банку, що регламентують надання банківських та інших фінансових послуг, визначають порядок здійснення внутрішнього контролю та процедуру управління ризиками;
- 6) бізнес-план на три роки, складений згідно з вимогами, встановленими Національним банком України;
- 7) копію платіжного документа про внесення плати за видачу банківської

ліцензії, розмір якої встановлюється Національним банком України.

Після отримання визначеного в законі переліку документів до Національного банку України протягом двох місяців ухвалює рішення щодо надання банківської ліцензії чи про відмову в ліцензуванні. Одночасно з наданням ліцензії вносяться відомості про юридичну особу до Державного реєстру банків [8, с. 203].

Отже, особливістю створення юридичних осіб, які здійснюють банківську діяльність, є отримання такою юридичною особою ліцензії Національного банку України – з цього моменту юридична особа має право здійснювати фінансово-господарську діяльність.

Механізм створення окремих видів юридичних осіб, як зазначає Г. Шишка, створюються, крім встановленої процедури, шляхом здійснення визначених дій, які вимагаються законом. Наприклад, проаналізуємо правовий порядок створення кредитних спілок. Зокрема, у ст. 6 Закону України «Про кредитні спілки» від 20.12.2001 р. № 2908-III визначаються засади створення кредитної спілки, що передбачає проведення установчих зборів із складанням протоколу, надання якого потребується для державної реєстрації цих юридичних осіб. При цьому невід'ємною частиною протоколу є реєстр осіб, що брали участь в установчих зборах з особистими підписами учасників. Підставою створення кредитної спілки є рішення установчих зборів, а засновниками кредитної спілки можуть бути тільки фізичні особи (не менше ніж 50 осіб) [11].

Частина 2 ст. 3 Закону України «Про кредитні спілки» визначає, що кредитна спілка юридично визнається юридичною особою з моменту її державної реєстрації, проте набуття цим видом юридичних осіб статусу повноправного учасника господарських відносин є необхідність її подвійної реєстрації. Кредитна спілка проходить державну реєстрацію як юридична особа та реєстрацію як фінансова установа. Державна реєстрація кредитної спілки здійснюється відповідно до положень Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», а її реєстрація як «фінансової установи» здійснюється шляхом внесення відповідного запису до державного реєстру фінансових установ Державною комісією регулювання ринків фінансових послуг України [5].

Висновки. Отже, створення юридичної особи здійснюється у визначеному законодавством порядку та являє собою багатостадійний процес, що становить систему фактичних та юридичних дій засновників (учасників), домінуючими серед яких є воля й ініціатива тієї або іншої особи (осіб), яка ухвалює рішення про це. Окремі види юридичних осіб мають свої особливості створення, що визначають специфіку набуття певним суб'єктом права повноправного статусу суб'єкта господарювання.

Проаналізувавши особливості створення різних видів юридичних осіб, ми встановили, що специфіка створення цих суб'єктів права полягає у встановленні законодавством додаткових етапів цього процесу: відкриття рахунку в банку для формування статутного капіталу шляхом внесення грошових внесків учасниками до моменту державної реєстрації товариств з додатковою та обмеженою відповідальністю; отримання ліцензії на право зайняття певною діяльністю (зокрема, банківською); здійснення визначених дій, які вимагаються законом.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Про акціонерні товариства : Закон України від 17.09.2008. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text>.
3. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#>.
4. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>.
5. Про кредитні спілки : Закон України від 20.12.2001 р. № 2908-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14#Text> (дата звернення: 24.01.2022).
6. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> (дата звернення: 24.01.2022).
7. Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах : постанова правління Національного банку України від 12.11.2003 № 492. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1172-03#Text>.
8. Гаргонич О. В., Грудницька С. М., Бекірова Е. Е. Корпоративне право : навч. Посібник ; за заг. ред. О. В. Гарагонича, С. М. Грудницької. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2014. 344 с.
9. Клименко Н. Г. Ліцензування господарської діяльності як засіб державного

регулювання діяльності недержавних інституцій у сфері національної безпеки. *Інвестиції та досвід*. 2018. № 4. С. 127–135.

10. Манько Д. Г. Легітимація і легалізація юридичної особи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 85–92.

11. Шишка Р. Б. Стадії створення юридичної особи. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1. URL : http://historylaw.eenu.edu.ua/publ/2014/rozdil_3_aktualni_problemi_civilistiki/r_shishka_stadiji_stvorennja_juridichnoji_osobi/11-1-0-103.

Надійшла до редакції 09.02.2022

References

1. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 [Civil Code of Ukraine of January 16, 2003]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. [in Ukr.].

2. Pro aktsionerni tovarystva [On joint stock companies] : Zakon Ukrainy vid 17.09.2008. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text>. [in Ukr.].

3. Pro banky i bankivsku diialnist [On banks and banking] : Zakon Ukrainy vid 07.12.2000. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#> (data zvernennia: 24.01.2022). [in Ukr.].

4. Pro litsenzuvannia vydiv hospodarskoi diialnosti [On licensing of types of economic activity] : Zakon Ukrainy vid 02.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>.

5. Pro kredytni spilky [On credit unions] : Zakon Ukrainy vid 20.12.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14#Text>. [in Ukr.].

6. Pro tovarystva z обмеженоiu ta dodatkovoiu vidpovidalnistiu [On limited and additional liability companies] : Zakon Ukrainy vid 06.02.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>. [in Ukr.].

7. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vidkryttia, vykorystannia i zakryttia rakhunkiv u natsionalnii ta inozemnykh valiutakh [On approval of the Instruction on the procedure for opening, using and closing accounts in national and foreign currencies] : postanova pravlinnia Natsionalnogo banku Ukrainy vid 12.11.2003 № 492. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1172-03#Text>. [in Ukr.].

8. Harhonych, O. V., Hrudyska, S. M., Bekirova, E. E. (2014) Korporatyvne pravo [Corporate law] : navch. Posibnyk : za zah. red. O. V. Harahonycha, S. M. Hrudnytskoi. Kyiv : Vydavnychiy Dim «Slovo», 344 p. [in Ukr.].

9. Klymenko, N. H. (2018) Litsenzuvannia hospodarskoi diialnosti yak zasib derzhavnogo rehulivannia diialnosti nederzhavnykh instytutsii u sferi natsionalnoi bezpeky [Licensing of economic activity as a means of state regulation of non-governmental institutions in the field of national security]. *Investytsii ta dosvid*. № 4, pp. 127–135. [in Ukr.].

10. Manko, D. H. (2012) Lehitymatsiia i lehalizatsiia yurydychnoi osoby [Legitimation and legalization of a legal entity]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. Issue 63, pp. 85–92. [in Ukr.].

11. Shyshka, R. B. (2014) Stadiyi stvorennia yurydychnoi osoby [Stages of creating a legal entity]. *Istoryko-pravovyi chasopys*. № 1. URL : http://historylaw.eenu.edu.ua/publ/2014/rozdil_3_aktualni_problemi_civilistiki/r_shishka_stadiji_stvorennja_juridichnoji_osobi/11-1-0-103 [in Ukr.].

ABSTRACT

Liliia Tymchenko, Liubov Kazakova. Features of creation of separate legal entities. The article is devoted to the study of the peculiarities of the creation of individual legal entities. The article considers the legal basis for the creation of a legal entity in accordance with the laws of Ukraine. At the present stage, many amendments to the codified regulations governing the establishment and operation of legal entities have been adopted, but at this stage, civil and commercial legislation contains many shortcomings and contradictions, which negatively affects the growth of registration of legal entities in Ukraine. A legal entity, like individuals, has its own life cycle, which begins from the moment of foundation (creation) of the organization until the moment of its termination.

The elements of the life cycle of a legal entity and the concept of the mechanism of creation of a legal entity are determined. The general order of creation of legal entities is analyzed, its key stages in accordance with the current civil and economic legislation of Ukraine are revealed. Peculiarities of creation of separate types of legal entities are considered, namely the order of creation of limited liability company and additional liability company, joint-stock companies, legal entities-banks, credit unions. It is determined that the peculiarity of the creation of the studied legal entities is the presence of additional stages, which include the procedure for creating a legal entity. It is established that the peculiarity of acquiring the status of a legal entity and engaging in a certain type of activity is licensing. Problematic issues that arise in the process of legalization of certain types of legal entities are analyzed. It is concluded that certain types of legal entities have their own peculiarities of creation, which determine the specifics of the acquisition by a certain subject of the right of the full status of a business entity.

Keywords: *legal entity, creation of legal entity, mechanism of creation of legal entities, legislation.*

УДК 349.6:504.4

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-92-97

Інга ГУДИМ[©]

аспірант

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ТА ЇЇ МІСЦЕ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ

На підставі аналізу чинного законодавства, наявних наукових, публіцистичних та методичних джерел, у тому числі закордонного досвіду, з'ясовано сутність, значення та місце адміністративної юрисдикції в структурі адміністративного процесу.

Визначено поняття адміністративної юрисдикції та відповідні ознаки, що характеризують її як спосіб вирішення адміністративних спорів. Доведено, що сутність адміністративної юрисдикції розкривається також через відповідні принципи, серед яких принципи: об'єктивності; законності адміністративного провадження; гласності; здійснення процесу державною мовою; рівності всіх перед законом.

Ключові слова: юрисдикція, адміністративна юрисдикція, адміністративний процес, адміністративне провадження, ознаки адміністративної юрисдикції, принципи адміністративної юрисдикції.

Постановка проблеми. Відновлення останнім часом дискусії щодо змісту адміністративного процесу та визначення місця у ньому адміністративної юрисдикції наочно свідчить про те, що ця тема й досі не закрита, запропоновані підходи не безперечні, а єдино правильне рішення поки що не знайдено. Необхідність дослідження проблем наукової детермінації окремих складових адміністративного процесу зумовлено недостатнім й досі теоретичним усвідомленням проблем ефективної реалізації адміністративно-процесуальних правовідносин, що негативно позначається на реформуванні адміністративно-процесуального законодавства та адміністративного процесу загалом. Складний системний характер останнього зумовлюється великим обсягом предметної регламентації, яка охоплює найрізноманітніші сфери діяльності публічної адміністрації та численні категорії індивідуальних справ. Особливої уваги заслуговує питання наукової детермінації окремих складових адміністративного процесу, бо від того, наскільки динамічно буде вирішуватись проблема ланок його системи, залежатиме уся кодифікаційна діяльність в царині адміністративно-процесуального права, а також ефективне функціонування усієї системи державної влади на благо людини, суспільства та держави загалом.

Зрозуміло, що створення абсолютно нової парадигми розвитку адміністративного процесу не може бути одномоментним, а тому, на жаль, ще є інститути процесуального права, які концептуально залишились незмінними, тільки частково пристосувались до нових умов, не відповідаючи вимогам сьогодення. Одним із таких є інститут адміністративно-юрисдикційних проваджень, як важлива складова адміністративного процесу та інструмент, покликаний вирішувати широке коло різних за змістом індивідуально-конкретних справ, включно з протидією адміністративним деліктам, захист прав, свобод і законних інтересів суб'єктів адміністративно-юрисдикційної діяльності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Зрозуміло, що подолання принципів прогалін і нормативних колізій, які фактично склалися в правовому регулюванні адміністративно-юрисдикційних проваджень, об'єктивно неможливе без ґрунтовного наукового аналізу наявних проблем та визначення шляхів їх вирішення. Водночас адміністративно-правова наука на сьогодні практично не має у

© І. Гудим, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0958-6557>

ingag@i.ua

своєму розпорядженні спеціальних досліджень, присвячених проблемам правового регулювання адміністративно-юрисдикційних проваджень. Хоча окремі питання адміністративного процесу ставали предметом досліджень відомих вчених-адміністративістів.

Непоодинокими є також наукові роботи, безпосередньо присвячені окремим питанням адміністративних проваджень, серед яких зокрема дисертаційні дослідження В. Шильника «Адміністративні юрисдикційні провадження та їх здійснення органами внутрішніх справ» (Харків, 2004), Я. Іваненко «Адміністративні неюрисдикційні провадження» (Київ, 2011), О. Крикун «Адміністративно-правовий статус учасників проваджень у справах про адміністративні правопорушення» (Київ, 2011), С. Форостяна «Неконфліктні провадження в адміністративному процесі» (Київ, 2012), М. Глухвері «Апеляційне провадження в адміністративному судочинстві України» (Дніпропетровськ, 2015), Х. Кіт «Підготовче провадження в адміністративному процесі» (Львів, 2015) тощо. Водночас проблематика адміністративної юрисдикції в адміністративному процесі залишається невирішеною, дослідження епізодичними і неповними.

З огляду на незначний інтерес з боку науковців і практиків до проблем вивчення особливостей правового регулювання адміністративно-юрисдикційних проваджень, і відповідно недостатній рівень наукових досліджень цієї проблеми, її ґрунтовне дослідження сьогодні набуває особливого змісту та актуальності, а тому **метою** статті є з'ясування на основі аналізу чинного законодавства, наявних наукових, публіцистичних та методичних джерел правової природи, а також місця адміністративної юрисдикції в структурі адміністративного процесу.

Виклад основного матеріалу. В науці адміністративного права досить складним і доволі суперечливим залишається питання остаточного з'ясування сутності такої важливої складової адміністративного процесу, як адміністративна юрисдикція. Незважаючи на те, що цей термін є вкрай неоднозначним та різноплановим, теорія права розглядає його тільки в площині діяльності публічної адміністрації та визначає як окремий вид державної правозастосовної та правоохоронної діяльності, для якої характерна певна процедура розгляду спорів, винесення юрисдикційного акта, а також змагальність процесу.

Розглядаючи адміністративну юрисдикцію, треба сказати, що вона є складовою більш загального поняття, ніж термін «юрисдикція». Зазвичай останній трактується як сукупність правочинів відповідних державних органів вирішувати правові суперечки та відносини щодо правопорушень, тобто оцінювати дії суб'єкта права з погляду їх правомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників. Найчастіше «юрисдикцією» позначаються підвідомчість, підсудність справ, і навіть система відповідних юрисдикційних органів. При цьому помилковим треба вважати твердження про не потрібність юрисдикційного втручання державних органів, доки не виникають правові конфлікти [1, с. 29]. Останні не є обов'язковим критерієм наявності юрисдикції, адже вона справедливо вченими визначається як «діяльність державного, підзаконного, правозастосовного, правоохоронного характеру, що виникає за необхідності застосування заходів державного примусу (останнє не обмежується тільки правовим спором), має змагальний характер, закінчується виданням юрисдикційного акту та виконує охоронну, виховну та регулятивну функції» [2, с. 5].

Аналогічної думки дотримується А. Шергін, який стверджує, що термін «юрисдикція» перекладається як вирішення конфлікту або застосування встановлених правил [3, с. 74]. Думку цього вченого треба поділяти, адже юрисдикційний процес має на меті не лише вирішення правових конфліктів, а й регламентацію застосування права в порядку організаційно-виконавчої діяльності. Так само, на думку Н. Саліщевої, адміністративна юрисдикція відображає «діяльність щодо вирішення індивідуальних справ у сфері державного управління» [4, с. 19]. Не менш переконливим є твердження Л. Явича, на думку якого «саме вирішення конфліктів є основним змістом юрисдикційної діяльності» [5, с. 229].

Незважаючи на те що термін «юрисдикція» є вкрай неоднозначним та різноплановим, теорія права розглядає його у зв'язку з діяльністю органів державної влади.

З погляду переважної більшості вчених, юрисдикція є окремим видом державної правозастосовної та правоохоронної діяльності, для якої характерна певна процедура розгляду спорів, винесення юрисдикційного акта, а також змагальність процесу. Проте,

наприклад, професор І. Панова наголошує, що не згодна «з точкою зору деяких авторів, які вважають, що юрисдикційне втручання державних органів не потрібне, доки не виникають правові конфлікти» [1, с. 29]. Вона приєднується до тих авторів, які вважають, що під адміністративною юрисдикцією треба розуміти «діяльність компетентних публічних органів, уповноважених на розгляд адміністративно-юрисдикційних справ у позасудовому чи досудовому порядку та винесення за ними юридично обов'язкових рішень» [6, с. 43].

Визначаючи місце юрисдикції в адміністративному процесі, треба виходити з широкого розуміння останнього та його поділу на різновиди, одним з яких є адміністративно-юрисдикційний процес, здійснюваний у двох формах: провадження у справах про адміністративні правопорушення та провадження у суперечках, що виникають з адміністративних правовідносин. Тож адміністративна юрисдикція здійснюється у межах центральної стадії названих проваджень за допомогою юрисдикційного провадження, що містить низку процедур.

Адміністративна юрисдикція відображає «діяльність щодо вирішення індивідуальних справ у сфері державного управління» [4, с. 19]. Ця діяльність здійснюється переважно органами виконавчої влади, до компетенції яких належить розгляд та вирішення справ у галузі адміністративної юрисдикції, адміністративних спорів, притягнення до відповідальності та застосування різних заходів державного примусу з метою захисту охоронних правовідносин.

У переважній більшості, як було зазначено раніше, основу адміністративно-юрисдикційних правовідносин становлять правові конфлікти (суперечки), які можуть виникати як між окремими учасниками управлінських відносин, так і з ініціативи органу державної влади. Хоча таку ознаку жодним чином не можна вважати обов'язковою, оскільки адміністративно-юрисдикційна діяльність (як динамічна складова адміністративної юрисдикції) розглядається як сукупність адміністративних проваджень, спрямованих на охорону правовідносин, що виникають у різних сферах управлінської діяльності, а також на вирішення адміністративних спорів, конфліктів, що виникають між органом виконавчої влади, громадянами та юридичними особами. Характерними рисами, що визначають загалом адміністративну юрисдикцію як важливий компонент адміністративного процесу, можна вважати те, що вона є складовим елементом адміністративно-юрисдикційного процесу; регламентує правозастосовну діяльність; є засобом реалізації охоронної функції адміністративного права; спрямована на розв'язання конфлікту у сфері публічного адміністрування за допомогою заходів адміністративного примусу.

На відміну від кримінально-правової чи цивільно-правової діяльності адміністративна юрисдикція ототожнюється та виявляється у вирішенні компетентним органом в адміністративному порядку спору між сторонами. У «широкому» розумінні вона охоплює всю владну діяльність компетентних органів щодо вирішення правових спорів (питань) індивідуального значення, що виникають у сфері права. При такому підході адміністративна юрисдикція є частиною правоохоронної діяльності щодо застосування норм права компетентними органами (посадовими особами) у сфері виконавчої влади, що здійснюється в межах законодавчо закріплених адміністративно-юрисдикційних проваджень [7, с. 59].

Підтримуючи позицію щодо розгляду адміністративної юрисдикції у «широкому» значенні, треба наголосити, що це діяльність (адміністративно-юрисдикційна) уповноважених адміністративних та інших органів державної влади та місцевого самоврядування щодо вирішення суб'єктами адміністративних правовідносин адміністративних спорів та вжиття необхідних заходів адміністративного та дисциплінарного примусу в адміністративно-процесуальній формі. Саме остання дає змогу суттєво відмежувати адміністративну юрисдикцію від кримінальної та цивільної, характеризуючись менш деталізованою, загальною процесуальною змістовністю. Вона передбачає процедуру змагання при розгляді справи, тобто суб'єкти наділені відповідними правами, сторони адміністративно-правового спору є активними учасниками вирішення справи компетентними органами (захист інтересів, надання доказів, клопотання, оскарження рішень тощо). Більше того, юрисдикційні адміністративні провадження ґрунтуються на низці принципів, що узгоджуються з нормами Конституції України та закріплені в адміністративному законодавстві.

Іншою властивістю адміністративної юрисдикції як способу вирішення

адміністративно-правової суперечки є її чітка формальна визначеність. Тобто процеси розгляду спору, винесення та у певних випадках виконання рішення досить чітко регламентуються нормами права.

Тож саме через адміністративну юрисдикцію забезпечується захист різних правовідносин; вона регулюється як низкою норм матеріального права, так і процесуальними нормами, які закріплені в адміністративному праві.

Отже, підсумовуючи викладене, треба вказати на певні ознаки, що характеризують адміністративну юрисдикцію як спосіб вирішення адміністративних спорів, а саме: по-перше, під час вирішення адміністративно-правових суперечок реалізуються і матеріальні, і процесуальні аспекти системи адміністративної юрисдикції; по-друге, вирішення адміністративних спорів забезпечується як застосуванням судової, так і несудової форми адміністративної юрисдикції; по-третє, початком реалізації адміністративної юрисдикції є момент звернення сторін (сторони), що сперечаються, до органу адміністративної юрисдикції або до її посадової особи, яка має відповідні повноваження; по-четверте, процес реалізації адміністративної юрисдикції під час вирішення адміністративно-правових спорів має значне нормативне підґрунтя.

Сутність адміністративної юрисдикції розкривається також через відповідні принципи, серед яких принципи:

- об'єктивності, що виявляється в обов'язках державних органів та посадових осіб, уповноважених неупереджено здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення;

- законності адміністративного провадження, адже застосування норм матеріального права здійснюється у суворій відповідності до порядку, передбаченого адміністративно-процесуальними нормами;

- гласності, що полягає у відкритому розгляді справ про адміністративні правопорушення, за винятком випадків, коли це може призвести до розголошення державної, комерційної або іншої таємниці, що охороняється законом, а також, якщо цього вимагають інтереси забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у провадженні у справі про адміністративне правопорушення, членів їхніх сімей, їхніх близьких, захисту їхньої честі та гідності;

- здійснення процесу державною мовою;

- рівності всіх перед законом.

Під час трактування сутності адміністративного процесу можливий розгляд адміністративної юрисдикції й у «вужькому», й у «широкому» значенні. Як зазначає щодо цього А. Калюта, у першому випадку адміністративна юрисдикція ототожнюється з кримінально-правовою чи цивільно-правовою діяльністю та виявляється у вирішенні компетентним органом в адміністративному порядку спору між сторонами. У «широкому» розумінні охоплює всю владну діяльність компетентних органів щодо вирішення правових спорів (питань) індивідуального значення, що виникають у сфері права. При такому підході адміністративна юрисдикція є частиною правоохоронної діяльності щодо застосування норм права компетентними органами (посадовими особами) у сфері виконавчої влади, що здійснюється в межах законодавчо закріплених адміністративно-юрисдикційних проваджень [7, с. 59].

Деякі вчені адміністративну юрисдикцію поділяють на три види, зокрема виділяють:

- судову адміністративну юрисдикцію (підсудність справ відповідно до законодавства про судову систему);

- позасудову адміністративну юрисдикцію (підвідомчість справ органам виконавчої влади відповідно до встановленої структури);

- альтернативну адміністративну юрисдикцію [8, с. 14–20].

На думку В. Авер'янова, адміністративну юрисдикцію можна розглядати принаймні як діяльність двох видів:

- «каральна» адміністративна юрисдикція — діяльність органів публічної влади, що пов'язана з розглядом і вирішенням адміністративно-правового спору, в основі якого — наявність в діях громадян та юридичних осіб складу адміністративного проступку, та накладенням відповідного стягнення;

- «правозахисна» адміністративно-юрисдикційна діяльність – діяльність органів публічної влади, яка пов'язана з вирішенням адміністративно-правового спору, змістом

якого є вимога фізичної чи юридичної особи щодо поновлення порушених прав, у зв'язку із неправомірністю, на їх думку, дій або бездіяльності відповідних державно-владних суб'єктів [9, с. 473].

При цьому, на слушну думку В. Колпакова, науковці, в основному, зосереджуються на дослідженні саме деліктної адміністративної юрисдикції [10, с. 32–33], залишаючи поза увагою інший її аспект (вид) – регулятивний, що полягає в щоденному здійсненні владних повноважень органів центральної виконавчої влади та їхніх територіальних підрозділів у спеціально виокремленій площині – колі їхніх адміністративно-владних повноважень.

Висновки. Отже, адміністративною юрисдикцією треба вважати діяльність щодо розгляду та вирішення адміністративно-правових конфліктів (справ про адміністративні правопорушення та суперечки, що виникають з адміністративних правовідносин), що здійснюється уповноваженими на те адміністративними органами або судами з дотриманням відповідної процедури. Визначаючи місце юрисдикції в адміністративному процесі, треба виходити з широкого розуміння останнього та його поділу на різновиди, одним з яких є адміністративно-юрисдикційний процес, здійснюваний у двох формах: провадження у справах про адміністративні правопорушення та провадження за суперечками, що виникають з адміністративних правовідносин. Адміністративну юрисдикцію можна охарактеризувати як правоохоронну, правозастосовну, адміністративно-процесуальну діяльність публічної адміністрації або її посадових осіб, яка здійснюється як у позасудовому, так і в судовому порядку та суворо врегульована законом. Основним завданням цієї діяльності є розгляд індивідуальних правових суперечок, які безпосередньо пов'язані з адміністративно-процесуальними відносинами громадян, посадових осіб та організацій з органами публічного адміністрування під час реалізації зазначеними суб'єктами їхньої компетенції.

Список використаних джерел

1. Панова И. В. Об административной юрисдикции. *Административная юрисдикция : материалы Всероссийской научно-практ. конф.* ; под ред. д-ра юрид. наук, проф. М. А. Лапиной. Москва, 2012. С. 29–30.
2. Прилуцкий В. А. Административные комиссии – юрисдикционные органы исполнительных комитетов местных советов народных депутатов: сущность, применение и эффективность административных взысканий : автореф. дис... канд. юрид. наук. Одесса, 1978. 18 с.
3. Шергин А. П. Административная юрисдикция. Москва : Юр. лит., 1979. 143 с.
4. Салищева Н. Г. Административный процесс в СРСР. Москва : Юр. лит., 1964. 158 с.
5. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1976. 287 с.
6. Лапина М. А. Административная юрисдикция в системе административного процесса : монография. Москва : Финансовый университет, 2013. 140 с.
7. Калюта А. Б. Адміністративно-юрисдикційна діяльність митних органів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2007. 198 с.
8. Махров И. Административная юрисдикция органов исполнительной власти. *Право и экономика*. 2002. № 12. С. 14–20.
9. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : у 2 т. Т. 2. Особлива частина ; редкол.: В. Б. Авер'янов (голова). Київ : Юрид. думка, 2005. 624 с.
10. Колпаков В. Адміністративна юрисдикція: парадигма поняття. *Юридична Україна*. 2003. № 7. С. 32–34.

Надійшла до редакції 09.01.2022

References

1. Panova, I. V. (2012) Ob administrativnoy yurisdiksiyi. *Administrativnaya yurisdiksiya [n administrative jurisdiction. Administrative jurisdiction] : materialy Vserossiyskoy nauchno-prakt. konf.* ; pod red. d-ra yurid. nauk, prof. M. A. Lapinoy. Moscow, pp. 29–30. [in Russ.].
2. Prilutskiy, V. A. (1978) Administrativnyye komissii – yurisdiksiyonnyye organy ispolnitel'nykh komitetov mestnykh sovetov narodnykh deputatov: sushchnost', primeneniye i effektivnost' administrativnykh vzyiskaniy [Administrative commissions – jurisdictional bodies of the executive committees of local councils of people's deputies: the essence, application and effectiveness of administrative penalties] : avtoref. dis... kand. yurid. nauk. Odesa, 18 p. [in Russ.].
3. Shergin, A. P. (1979) Administrativnaya yurisdiksiya [Administrative jurisdiction]. Moscow : Yur. lit., 143 p. [in Russ.].
4. Salishcheva, N. G. (1964) Administrativnyy protsess v SRSR [Administrative procedure in the USSR]. Moscow : Yur. lit., 158 p. [in Russ.].
5. Yavich, L. S. (1976) Obshchaya teoriya prava [General theory of law]. Leningrad : Izd-vo Leningrad. un-ta, 287 p. [in Russ.].

6. Lapina, M. A. (2013) Administrativnaya yurisdiksiya v sisteme administrativnogo protsesssa [Administrative jurisdiction in the system of administrative procedure] : monografiya. Moscow : *Finansovyy universitet*, 140 p. [in Russ.].
7. Kalyuta, A. B. () Administrativno-yurysdyksiyna diyal'nist' mytnykh orhaniv Ukrainy [Administrative-jurisdictional activity of customs bodies in Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2007. 198 p. [in Ukr.]. [in Russ.].
8. Makhrov, I. (2002) Administrativnaya yurisdiksiya organov ispolnitel'noy vlasti [Administrative jurisdiction of executive authorities]. *Pravo i ekonomika*. № 12, pp. 14–20. [in Russ.].
9. Administrativne pravo Ukrainy. Akademichnyy kurs [Administrative law of Ukraine. Academic course] : pidruch. : u 2 t. Vol. 2. Osoblyva chastyna ; redkol.: V. B. Averyanov (holova). Kyiv : Yuryd. dumka, 2005. 624 p. [in Ukr.].
10. Kolpakov V. (2003) Administrativna yurysdyksiya: paradyhma ponyattya [Administrative jurisdiction: a paradigm of concept]. *Yurydychna Ukraina*. № 7, pp. 32–34. [in Ukr.].

ABSTRACT

Inha Hudym. Essence of administrative jurisdiction and its place in the administrative procedure. The article, based on the analysis of current legislation, available scientific, journalistic and methodological sources, including foreign experience, identifies the nature, importance and place of administrative jurisdiction in the structure of the administrative process.

The notion of administrative jurisdiction and the corresponding features that characterize it as a way of resolving administrative disputes are defined, namely: first, during the resolution of administrative disputes, both material and procedural aspects of the system of administrative jurisdiction are implemented; secondly, the resolution of administrative disputes is ensured by the use of both judicial and non-judicial forms of administrative jurisdiction; thirdly, the beginning of the exercise of administrative jurisdiction is the moment of appeal of the parties (parties) in dispute to the body of administrative jurisdiction or to its official who has the appropriate powers; fourth, the process of exercising administrative jurisdiction in resolving administrative and legal disputes has a significant regulatory basis.

It has been proved that the essence of administrative jurisdiction is also revealed through the relevant principles, including the principles of: objectivity; legality of administrative proceedings; publicity; implementation of the process in the state language; equality of all before the law.

Emphasis is placed on the expediency of considering administrative jurisdiction as the activity of considering and resolving administrative and legal conflicts (cases of administrative offenses and disputes arising from administrative legal relations) carried out by authorized administrative bodies or courts in accordance with the relevant procedure. The place of jurisdiction in the administrative process is determined, which is based on a broad understanding of the latter and its division into varieties, one of which is the administrative-jurisdictional process, carried out in two forms: proceedings on administrative offenses and disputes arising from administrative relations.

Keywords: *jurisdiction, administrative jurisdiction, administrative process, administrative proceedings, features of administrative jurisdiction, principles of administrative jurisdiction.*

УДК 340

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-97-102

Ірина ЛАНТУХ[©]

викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

КОНЦЕПТ БУЛІНГУ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ СУМІЖНИМИ ПОНЯТТЯМИ

Насилля як негативне соціальне явище постійно супроводжує розвиток людства, змінюючи свої форми. У теперішньому суспільстві насилля вже не обмежується суто фізичним проявом. Сучасними формами насилля є бодішеймінг, булінг, мобінг, сталкінг, харасмент, хейт та ін. Протидія їм є важливим завданням української держави, яке може бути реалізоване за умови чіткого розуміння особливостей кожного різновиду насилля.

© І. Лантух, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8933-7050>

i.s.lantukh@gmail.com

У статті акцентовано на ознаках булінгу та наведено його характеристику. Булінг описується як 1) різновид соціального насилля; 2) діяння (дія чи бездіяльність); 3) діяння кривдника щодо потерпілого з метою заповдіння психічної, фізичної шкоди, приниження, підпорядкування інтересам кривдника, спричинення соціальної ізоляції потерпілого; систематичне (повторюване) насилля; насилля, що здійснюється в освітній сфері.

Зроблено висновок, що булінг відрізняється від інших видів насильства у сучасному суспільстві низкою ознак, однак найбільш чітким критерієм їх розмежування є сфера прояву насильницької поведінки – для булінгу такою є освітня сфера.

Ключові слова: *булінг, домашнє насилля, насилля, сталкінг, харасмент.*

Постановка проблеми. Завданням сучасної демократичної держави є забезпечення людських прав. Щодо України, то саме це завдання – утвердження та забезпечення людських прав – закріплено як головний обов'язок держави у ст. 3 Конституції України [1].

Одним з негативних соціальних явищ, що супроводжує суспільство з часу його виникнення, яке порушує людські права, є насилля (зазначимо, що ми не розглядаємо правомірне застосування насилля, оскільки це виходить за межі предмета нашого дослідження). У цьому контексті варто вказати, що в міжнародному праві заборона катування, нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження (формою прояву якого і є насилля) є абсолютною, тобто такою, що не може бути порушена за жодних умов, в тому числі й в умовах воєнного чи надзвичайного стану тощо.

Варто зазначити, що форми насилля змінюються з розвитком суспільства. На сьогодні актуальними є питання протидії мобінгу, сталкінгу, харасменту, хейзингу, хетту та ін.

Загалом проблематика протидії насиллю набула особливої актуальності протягом останніх років. Перманентно порушується питання необхідності ратифікації Україною Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції).

Не можна не згадати, що за даними всеукраїнського опитування, проведеного дослідницькою агенцією Fama щодо сексуального насилля та домагань, 4 % респондентів відзначили, що стали у дитинстві жертвами звалтування, а 23 % – постраждали від домагань [2].

За даними Національної поліції України, у 2020 році поліція отримала майже 209 тисяч заяв про вчинення сімейного насильства (що становить 570 повідомлень щодоби). Цей показник на 47 % більше, ніж у 2019 році [3].

Як зазначено на офіційному сайті Міністерства освіти і науки України: «67 % дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу; 24 % дітей стали жертвами булінгу; 48 % дітей нікому не розповідали про випадки булінгу» [4].

Означене визначає актуальність досліджень протидії різним формам насилля, яка (протидія) може бути ефективною лише за умови належного наукового забезпечення, чіткого розуміння особливостей кожної з наявних форм насильницької поведінки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Три роки тому в національне законодавство було введено поняття булінгу. Хоча варто наголосити, що саме явище було й раніше, у 2018 році воно лише стало предметом законодавчого регулювання: в освітнє законодавство, а також Кодекс України про адміністративні правопорушення було внесено відповідні зміни щодо визначення поняття булінгу та адміністративної відповідальності за його вчинення. Означене зумовило те, що переважна більшість наукових досліджень булінгу вітчизняними правниками здійснюється з кінця 2018 року. До цього часу вказана проблематика висвітлювалась в межах психологічних і соціологічних наук.

Серед вітчизняних науковців, предметом пізнання яких були окремі аспекти булінгу, в тому числі і протидія йому, варто згадати таких: К. Абсаямова, Т. Алексеєнко, А. Губко, А. Джуська, В. Джуський, С. Ігнатов, М. Корнієнко, А. Король, О. Кульшова, Н. Лапак, О. Луценко, Л. Лушпай, В. Маряновська, Р. Миронюк, Л. Міхєєва, Р. Опацький, О. Ожйова, Н. Опольська, М. Репан, Т. Ріжко, І. Сидорук, А. Сорокіна, Н. Шевченко, Н. Яценко та ін.

Окремо варто згадати проведене А. Корнійченко дисертаційне дослідження на тему «Адміністративно-правовий механізм запобігання булінгу в Україні» [5], яке є одним з перших в Україні комплексним пізнанням проблематики протидії булінгу у вітчизняних умовах. Автором було висвітлено питання розуміння булінгу, його правової природи. Тож, на думку А. Корнійченко, під булінгом треба розуміти «соціально

негативне явище, яке проявляється у вчиненні систематичних, навмисних, образливих діянь, що зовнішньо виражаються у дії або бездіяльності, одним учасником освітнього процесу (групою таких осіб) – булером (кривдником), стосовно іншого (групи таких осіб) – потерпілої сторони (жертви), носять негативний характер та здійснюються з метою фізичного, психологічного, морального й економічного тиску та характеризуються нерівністю сторін» [5, с. 2]. Наведена дефініція взята нами за основу під час визначення співвідношення булінгу із суміжними поняттями.

Не можна не згадати і роботу Р. Опацького, в якій автор аналізує поняття булінгу [6, с. 144–147]. На відміну від дослідження вказаного правника, ми акцентуємо на частково інших формах насилля та визначаємо критерії розмежування різних видів насилля.

Метою статті є висвітлення концепту булінгу та визначення співвідношення булінгу із суміжними явищами.

Виклад основного матеріалу. Як ми зазначали, проведений нами аналіз доктринальних і законодавчих джерел на предмет інтерпретації булінгу дозволив виокремити широке і вузьке розуміння цього явища. При цьому вузьке розуміння зводиться до законодавчої дефініції та характерне переважно правничим дослідженням. Широке тлумачення булінгу охоплює його психологічні та соціологічні характеристики [7, с. 55–60]. Контамінацією означених підходів може бути запропоноване А. Корнійченко визначення, що було наведено нами вище, яке й покладено в основу нашого дослідження.

Сучасний концепт булінгу виходить з іманентності йому таких характеристик.

По-перше, булінг є різновидом соціального насилля. Не можна не погодитись з вітчизняним правником М. Корнієнком, який відзначає, що «розуміння змісту насильства змінювалося протягом історико-правового розвитку протидії цьому явищу. Зазвичай цим терміном охоплювався переважно фізичний вплив на потерпілу особу. Психологічний примус як засіб учинення злочину розглядався лише у окремих випадках» [8, с. 74].

Саме на розумінні насилля як фізичного впливу вказується у тлумачному словнику української мови: «Насильство: застосування фізичної сили до когось» [9, с. 522]. Однак на сьогодні неправильно обмежувати розуміння насилля фізичною його формою. На це вказують і законодавчі дефініції булінгу, домашнього насильства. Відповідно до абз. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»: домашнє насильство – це «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї...» [10]. Як бачимо, у законодавстві визначено не лише фізичну і психологічну форми насилля (які вже тривалий час розглядаються кримінальним правом як спосіб вчинення окремих кримінальних правопорушень), але й економічну та сексуальну форми.

Водночас наголосимо, що вказана ознака не може бути критерієм для відмежування булінгу від інших видів насилля.

По-друге, об'єктивною формою прояву булінгу є діяння (дія чи бездіяльність). Навіть економічне чи психологічне насилля повинне мати відповідну форму прояву. Наприклад, у рішенні Нетішинського міського суду Хмельницької області наведено такі прояви психологічного насилля: учень 8-В класу «вчиняв діяння, які полягали у психологічному насильстві (лайці, образах, погрозах)... постійно зривав навчальний процес, а саме: під час уроків на її адресу висловлювався словами нецензурної лайки, під час уроку вмикав голосно музику, чіплявся до інших дітей, чим заважав їм навчатись» [11].

Наведена ознака не може бути критерієм для відмежування булінгу від інших видів насилля.

По-третє, варто наголосити, що природа насилля зумовлює необхідність наявності як мінімум двох осіб: та, що вчиняє насилля (кривдник, булер тощо) та особи, щодо якої вчиняється насилля (потерпілий). При цьому можуть бути присутні і спостерігачі. Щодо булінгу, то він переважно здійснюється саме в присутності інших осіб. Зазвичай ними є інші учасники освітнього процесу, наприклад, учні, зокрема однокласники однієї із сторін. Однак не можна стверджувати про обов'язковість такої ознаки булінгу як наявність спостерігачів.

Учиняючи булінг, кривдник ставить собі певну мету, що вказує на свідомо вольовий характер діяння (навіть більше, булінг характеризується наявністю умисної форми вини) та зумовлює наявність певних наслідків. Зокрема, відповідно до абз. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про освіту» ними є «заподіяння психічної та/або фізичної шкоди,

приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого [12].

Частково вказана ознака дозволяє вирізнити булінг серед інших різновидів насилля, за вчинення яких передбачена юридична відповідальність. Означена нами мета (та відповідні наслідки) булінгу не є характерною (характерними) для кримінальних правопорушень. При вчиненні останніх винна особа використовує насилля як засіб досягнення іншої мети, наприклад, незаконного збагачення, завдання непоправної шкоди здоров'ю потерпілого тощо.

Дозволяє розмежувати ця ознака і булінг від домашнього насилля. Зазначимо, що батьки є учасниками освітнього процесу, тому суто формально різні форми насилля батьків над дитиною або дітей над батьками можуть сприйматися як булінг. Однак навряд чи батьки або діти ставлять собі за мету принизити один одного, викликати страх чи тривогу, підпорядкувати потерпілого інтересам кривдника тощо. Так само іншу мету має і таке насилля як мобінг (метою мобінгу є звільнення працівника).

Однак ця ознака не вирізняє булінг від інших видів насилля, за яке прямо не передбачена юридична відповідальність, наприклад, харасменту, сталкінгу тощо.

По-четверте, булінгу властива систематичність (повторюваність). Ця ознака логічно пов'язана з попередньою, оскільки досягнення означеної мети навряд чи можливе у межах єдиного діяння. Булінг треба інтерпретувати не як окремі діяння, а як продовжуване в часі діяння. Наголосимо, що доволі системно розмежування множинності правопорушень проводиться кримінально-правовою наукою. В узагальненні судової практики з питань кваліфікації повторності та сукупності злочинів (ст. 32, 33, 35 Кримінального кодексу України) вказано, що «для правильного застосування зазначених статей КК у судовій практиці судді повинні розуміти та правильно застосовувати в своїй діяльності ряд теоретичних положень науки кримінального права. Зокрема, це стосується понять «продовжуваний» та «триваючий» злочин, «ідеальна» та «реальна» сукупність злочинів, правил кваліфікації при виникненні конкуренції чи колізії між статтями КК тощо» [13].

Як вказує Л. Федорак, аналіз законодавчої дефініції (ч. 2 ст. 32 Кримінального кодексу України) продовжуваного злочину дозволяє виокремити такі дві характерні його ознаки:

- 1) злочин складається із тотожних діянь;
- 2) ці діяння мають бути об'єднані єдиним злочинним наміром [14].

Наведене повною мірою стосується й булінгу (крім того, що в останньому випадку йдеться про адміністративне правопорушення).

Ця ознака дозволяє частково відмежувати булінг від домашнього насилля, хоча варто вказати, що останнє зазвичай має саме системний характер, однак законодавство не визначає повторюваність як його обов'язкову ознаку.

Водночас і харасмент, і сталкінг характеризуються систематичністю, тобто також є продовжуваним насиллям.

По-п'яте, у вітчизняній системі права булінг інтерпретується як таке насилля, що здійснюється в освітній сфері: як кривдниками, так і потерпілими є учасники освітнього процесу. Варто зазначити, що вказане відображено і у назві ст. 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення: «Булінг (цькування) учасника освітнього процесу» [15].

Саме ця ознака дозволяє відмежувати булінг від інших видів насильницьких діянь: домашнього насилля, сталкінгу, харасменту тощо, хоча ця ознака частково поєднує булінг з мобінгом, за якого відбувається цькування працівника (однак, таке насилля може бути не тільки в сфері освіти).

Вище ми наводили дефініцію домашнього насилля, однак не характеризували інші означені нами види насилля, що набули особливої актуальності в українському суспільстві в сучасних умовах.

Цілком слушно М. Корнієнко зазначає, що сталкінг зазвичай інтерпретується як «систематичне переслідування або нав'язлива поведінка, якій піддається потерпіла особа, наприклад, слідкування за людиною, систематична поява у її місцях її перебування чи проживання, нав'язливі телефонні дзвінки, письмові повідомлення, вандалізм власності особи. При цьому такі дії можуть супроводжуватися, а можуть і не супроводжуватися погрозою заподіяння більш серйознішої шкоди» [8, с. 38].

Під харасментом розуміється переслідування або дискримінація особи через

зневажливу, образливу поведінку кривдника щодо потерпілої особи та яка може мати як фізичну, так і психологічну форму.

Бодішеймінг, як вказує Р. Опацький, є принизливою критикою зовнішності, що виходять за межі загальноприйнятих стандартів краси [6, с. 147].

Як бачимо, наведені види насилля, якщо вони вчиняються учасниками освітнього процесу щодо інших його учасників, цілком підпадають під визначення булінгу. Саме тому сфера прояву насилля є визначальною (за наявності інших вказаних ознак) для сприйняття явища як булінг.

Означене повною мірою стосується і хету, що є різновидом насильницької поведінки, яка проявляється через презирство до активності особи в інтернет-мережі.

Висновки. Отже, можна зробити висновок про те, що булінг треба розуміти як соціальну форму насилля, яке проявляється у систематичних, умисних образливих, зневажливих діях одних учасників освітнього процесу стосовно інших з метою економічного та/або морального, та/або психологічного, та /або фізичного тиску, підпорядкувати інтересам кривдника.

Булінг відрізняється від інших видів насильства у сучасному суспільстві низкою ознак, однак найбільш чітким критерієм їх розмежування є сфера прояву насильницької поведінки – для булінгу такою є освітня сфера.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Сексуальне насилля в Україні: від усвідомлення до захисту. URL : <https://fama.agency/portfolio/seksualne-nasyllia-v-ukrayini-vid-usvidomlennya-do-zahystu/?fbclid=IwAR38qHRGaWL2XhcEuofnmqMXIVK-AsPacaMFwHyRb4cUNaVtQCsJy8wQk>.
3. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2020 році. URL : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2020/npu-zvit-2020.pdf>.
4. Протидія булінгу. *Міністерство освіти і науки України*. URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu>.
5. Корнійченко А. О. Адміністративно-правовий механізм запобігання булінгу в Україні : дис. ... д-ра філос. : 081 Право / Центральноукр. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кропивницький, 2021. 270 с.
6. Opatsky R. M. Bulling and its Neighborhood: a Comparative Aspect. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4 (29). Т. 2. С. 144–147.
7. Лантух І. Огляд доктринальних та законодавчих джерел із питання інтерпретації поняття «булінг». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 55–60.
8. Корнієнко М. В. Сучасна парадигма протидії насильницьким злочинам щодо дітей : монографія. Одеса : Одеський. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 371 с.
9. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів ; за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «Школа», 2006. 1008 с.
10. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.
11. Постанова Нетішинського міського суду Хмельницької області у справі № 679/287/19 від 28.02.2019. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80220999>
12. Про освіту : Закон України від 05.09.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст.380.
13. Узагальнення судової практики з питань кваліфікації повторності та сукупності злочинів (статті 32, 33, 35 Кримінального кодексу України). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0007700-08#Text>.
14. Федорак Л. М. Визначення продовжуваного злочину. URL : <https://gr.pl.court.gov.ua/sud1605/pres-centr/4/450359>.
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#top>.

Надійшла до редакції 24.01.2022

References

1. Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine] vid 28 chervnya 1996 r. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1996. 30, art. 141. [in Ukr.].
2. Seksualne nasyllia v Ukraini: vid usvidomlennya do zakhystu [Sexual Violence in Ukraine: from Awareness to Protection]. URL: <https://fama.agency/portfolio/seksualne-nasyllia-v-ukrayini-vid-usvidomlennya-do-zahystu/?fbclid=IwAR38qHRGaWL2XhcEuofnmqMXIVK-AsPacaMFwHyRb4cUNaVtQCsJy8wQk>. [in Ukr.].
3. Zvit Natsionalnoi politsii Ukrainy pro rezultaty roboty u 2020 rotsi [Report of the National Police of Ukraine on the Results of Work in 2020]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17->

civik-2018/zvit2020/npu-zvit-2020.pdf. [in Ukr.].

4. *Protydiia bulinhu [Anti-bullying]. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy.* URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/protydiya-bulingu> [in Ukr.].

5. Korniihenko A. O. Administratyvno-pravovyi mekhanizm zapobihannia bulinhu v Ukraini [Administrative and Legal Mechanism of Bullying Prevention in Ukraine]: dys. ... d-ra filos. : 081 Pravo / Tsentralnoukr. derzh. ped. un-n im. V. Vynnychenka. Kropyvnytskyi, 2021. 270 p. [in Ukr.].

6. Opatsky, R. M. (2019) Bulling and its Neighborhood: a Comparative Aspect. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. Vyp. 4 (29). Vol. 2, pp. 144–147.

7. Lantukh, I. (2021) Ohliad doktrynalnykh ta zakonodavchykh dzherel iz pytannia interpretatsii poniattia «bulinh» [Overview of doctrinal and legislative sources on the interpretation of the concept of “bullying”]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 2. pp. 55–60. [in Ukr.].

8. Korniihenko, M. V. (2020) Suchasna paradyhma proty dii nasylnytskym zlochynam shchodo ditei [Modern Paradigm of Combating Violent Crimes Against Children] : monohrafiia. Odesa : Odeskyi. derzh. un-t vnutr. Sprav, 371 p. [in Ukr.].

9. Suchasnyy tлумachnyy slovnyk ukrayins'koyi movy: 65 000 sliv [Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language: 65,000 words] ; za zah. red. V. V. Dubichyns'koho. Kharkiv : VD «Shkola», 2006. 1008 p. [in Ukr.].

10. Pro zapobihannia ta protydiu domashnomu nasyilstvu [On Preventing and Combating Domestic Violence] : Zakon Ukrainy vid 7 hrudnia 2017 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2018. № 5, am. 35. [in Ukr.].

11. Postanova Netishynskoho miskoho sudu Khmelnytskoi oblasti [Resolution of Netishyn City Court of Khmelnytsk Region] u spravi №679/287/19 vid 28.02.2019. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80220999>. [in Ukr.].

12. Pro osvitu [On Education] : Zakon Ukrainy vid 05.09.2017. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2017. № 38–39, art. 380. [in Ukr.].

13. Uzahalnenni sudovoi praktyky z pytan kvalifikatsii povtornosti ta sukupnosti zlochyniv (statti 32, 33, 35 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy). [Generalization of Judicial Practice on Qualification of Recidivism and Aggregation of Crimes (Articles 32, 33, 35 of the Criminal Code of Ukraine)]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0007700-08#Text>. [in Ukr.].

14. Fedorak, L. M. Vyznachennia prodovzhuvanoho zlochynu [Definition of a Continuing Crime]. URL : <https://gr.pl.court.gov.ua/sud1605/pres-centr/4/450359>. [in Ukr.].

15. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on Administrative Offenses] vid 07.12.1984. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#top>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Iryna Lantukh. Concept of bullying and correlation with adjoining concepts. Violence as a negative social phenomenon constantly accompanies the development of mankind changing its forms. In today's society, violence is no longer limited to a purely physical manifestation. Modern forms of violence are the following: body shaming, bullying, mobbing, stalking, harassment, hatred, and others. Countering them is a crucial task of the Ukrainian state that can be realized under the condition of a clear understanding of the specifics of each type of violence.

Emphasis is placed on the signs of bullying and their characteristics are given. Bullying is defined as 1) a type of social violence; 2) action (action or inaction); 3) the actions of the offender against the victim in order to cause mental and physical harm, humiliation, subordination to the interests of the offender, causing social isolation of the victim; systematic (repeated) violence; violence in the educational sphere.

Attention is focused on that that bullying is characterized by regularity (repeatability). Bullying should not be interpreted as separate actions, but as a continuing action: 1) bullying consists of identical actions; 2) these actions must be united by a single intention. This feature makes it possible to partially distinguish bullying from domestic violence, although the latter is usually systemic in nature, however, the law does not define recurrence as a mandatory feature of bullying.

It is indicated that the purpose of bullying allows to distinguish it from criminal offenses, domestic violence (may not have a purpose), mobbing (the purpose of mobbing is the dismissal of an employee). It is noted that the need to legally consolidate responsibility for stalking is recognized at the international level. Stalking is usually interpreted as “systematic harassment or obsessive behavior to which a victim is subjected, such as tracking down a person, systematically appearing at their place of residence or stay, intrusive phone calls, written messages, vandalism of personal property”.

It is concluded that bullying should be understood as a social form of violence manifested in systematic, deliberate abusive, contemptuous actions of some participants in the educational process against others in order to economic and / or moral, and / or psychological and / or physical pressure to subordinate to the offender's interests. Bullying differs from other types of violence in modern society in a number of ways, however, the clearest criterion for distinguishing them is the sphere of violent behavior – this is the educational sphere for bullying.

Keywords: *bullying, domestic violence, violence, stalking, harassment.*

УДК 351:342.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-103-109

Маргарита МАКСИМОВА©

викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА ДИТИНИ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті на основі аналізу чинного законодавства, наявних наукових, публіцистичних та методичних джерел, у тому числі закордонного досвіду, розглянуто сучасний стан адміністративно-правового забезпечення безпекового середовища дитини у сфері використання інформаційно-комунікативних технологій.

Визначено поняття інформаційної безпеки дитини як стану її захищеності, за якого гарантується реалізація конституційних прав на пошук, отримання, зберігання, виробництво, розповсюдження інформації, на недоторканність інформації про приватне життя, та відсутність ризику, пов'язаного із заподіянням інформацією шкоди їх здоров'ю та (або) фізичного, психічного, духовного, морального, інтелектуального розвитку.

Визначено деструктивні чинники, що негативно впливають на формування безпекового середовища дитини у сфері використання інформаційно-комунікативних технологій, серед яких: неформованість системи попередження ризиків і захисту прав дітей в інформаційному просторі; нескоординованість і безсистемність діяльності публічної адміністрації та уповноважених правоохоронних органів щодо забезпечення дитини в інформаційній сфері; безсистемність підвищення кваліфікації працівників освіти щодо формування інформаційно-комунікативної компетенції учнів та педагогів; неефективність наявних засобів оцінки впливу на дитину ЗМІ та комунікативних технологій залежно від віку та рівня розвитку; безсистемність реалізації публічно-правових заходів охорони й захисту дітей від інформаційної продукції, що завдає загрозу їх здоров'ю та розвитку; відсутність належного міжнародного співробітництва у сфері протидії незаконному поширенню інформації, забороненої для обігу, а також боротьби із транснаціональними злочинами проти дітей, що здійснюються з використанням інформаційних технологій; неефективність застосування заходів державного примусу, у тому числі адміністративної відповідальності, за порушення реалізації права дитини на безпечне інформаційне середовище тощо.

Розглянуто систему міжнародного та національного правового регулювання, яким забезпечується на сьогодні право дитини на безпечне інформаційне середовище. Визначено його прогалини та напрями усунення. Наголошено на необхідності адміністративно-правового забезпечення безпекового середовища дитини у сфері використання інформаційно-комунікативних технологій та запропоновано шляхи його вдосконалення на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: дитина, безпека дитини, інтереси дитини, загрози безпеці дитини, адміністративно-правовий захист прав дитини, суб'єкти забезпечення безпеки дитини, адміністративно-правове забезпечення, безпечне інформаційне середовище, інформаційна безпека дитини.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційного суспільства, основу якого становлять інформаційно-комунікативні технології, з одного боку, має позитивний вплив на розвиток людини, забезпечуючи вільний доступ до інформації, особливо такої, що сприяє освітньому і культурному її розвитку, а з іншого – ставить перед державою та суспільством безліч завдань, пов'язаних із реальним гарантуванням безпеки дитини в інформаційному просторі. Загально відомо, що інформаційні ресурси можуть мати і негативний вплив на фізичний і психічний розвиток дітей, формувати комп'ютерну залежність, поширювати радикалізм.

Одночасно з безумовними перевагами онлайн-соціалізація дитини актуалізує низку серйозних небезпек та специфічних загроз (віртуальний булінг, сексуальний та

© М. Максимова, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4405-2502>

maksymovarita@gmail.com

соціальний шантаж, експлуатація тощо), до опору яким багато підлітків просто не готові, що відповідно свідчить про необхідність втручання держави у процеси забезпечення безпекового середовища дитини у сфері використання інформаційно-комунікативних технологій. Проблема захисту дітей від шкідливого контенту є однією з провідних у правотворчості у царині прав людини протягом останніх десятиріч. Цим питанням, зокрема, присвячена й низка статей Директиви ЄС про аудіовізуальні медіапослуги, включно з її оновленою редакцією від 2018 року, що передбачає обов'язок платформ спільного доступу до відео захищати дітей від шкідливої для їх фізичного, ментального та морального розвитку аудіовізуальної інформації, реклами та користувачького контенту.

Незважаючи на численні зусилля зі створення ефективної системи забезпечення реалізації дитиною права на безпечні умови життя, діяльність суб'єктів адміністративно-правової охорони прав та законних інтересів дитини, в тому числі уповноважених правоохоронних органів, стикається з багатьма перешкодами у створенні безпечного інформаційного середовища та вимагає продовження досліджень, спрямованих на вироблення ефективних адміністративно-правових заходів досягнення зазначеної мети.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Важливі аспекти адміністративно-правового забезпечення безпекового середовища дитини досліджувалися багатьма відомими правниками. Не є фрагментарними вітчизняні наукові дослідження і в цьому аспекті треба віддати належне науковим працям вчених, як-от: Я. Бордіян, Ю. Ващенко, М. Грушко, А. Гришук, О. Губанова, К. Демиденко, Н. Єрмілова, В. Закриницька, Т. Кагановськ, О. Кайтанський, О. Кудрявцева, Н. Когут, Т. Кальченко, В. Крижановська, Л. Красицька, Н. Конончук, Е. Костіна, Я. Квітка, Л. Кривачук, Н. Крестовська, Л. Кожура, О. Мовчан, К. Левченко, Н. В. Логвінова, М. Легецький, О. Навроцький, В. Нагорна, Л. Наливайко, С. Несинова, Р. Опацький, О. Озель, Н. Опольська, А. Пасічник, Н. Плахотнюк, О. Паньчук, А. Пшенична, С. Поволоцька, О. Реус, С. Саблук, А. Строган, В. Тарасенко, Г. Толкачова, Н. Філіпова, Н. Хуторянська, О. Юхта. Водночас проблематика застосування необхідного набору адміністративно-правових засобів в забезпеченні інформаційної безпеки дитини потребує додаткового висвітлення.

Тому **метою** статті є характеристика на основі аналізу чинного законодавства, наявних наукових, публіцистичних та методичних джерел сучасного стану адміністративно-правового забезпечення безпекового середовища дитини у сфері використання інформаційно-комунікативних технологій та вироблення шляхів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Одним з центральних та пріоритетних завдань, що стоять перед будь-якою демократичною державою, яка має забезпечувати максимально можливий ступінь виживання та здорового розвитку будь-якої дитини, є захист її від різних загроз, небезпек, захист моральності, а також забезпечення достатніх умов повноцінного розвитку.

В останнє десятиліття забезпечення безпечного та захищеного дитинства стало одним із основних національних пріоритетів української держави. Не випадково створення сприятливих умов для життя та розвитку дитини шляхом розроблення та затвердження мінімальних стандартів благополуччя та безпеки дитини, забезпечення її захисту від насильства, створення безпечного інформаційного простору для дітей визначено одним із головних пріоритетів забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, закріплених у Державній соціальній програмі «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453 [1].

Поширеність на сьогодні сімейного неблагополуччя, жорстокого поводження з дітьми та всіх форм насильства щодо дітей; наростання нових ризиків, пов'язаних з поширенням інформації, що становить небезпеку для дітей, можна вважати викликами сучасного українського суспільства, а тому вимагає створення ефективної системи захисту дітей та реалізації ними права на безпечні умови життя, у тому числі у сфері використання інформаційно-комунікативних технологій. Тенденція останніх двох десятиліть, що характеризується втратою моральних орієнтирів, прагненням до швидкого збагачення, поширенням культу грубої сили та жорстокості, сприяє виникненню девіантної поведінки неповнолітніх, формуванню найнебезпечніших її

проявів.

На сьогодні деструктивними чинниками, що негативно впливають на формування безпекового середовища дитини у сфері використання інформаційно-комунікативних технологій, можна назвати:

1) несформованість системи попередження ризиків і захисту прав дітей в інформаційному просторі;

2) нескоординованість і безсистемність діяльності публічної адміністрації та уповноважених правоохоронних органів щодо забезпечення дитини в інформаційній сфері;

3) безсистемність підвищення кваліфікації працівників освіти щодо формування інформаційно-комунікаційної компетенції учнів та педагогів;

4) неефективність наявних засобів оцінки впливу на дитину ЗМІ та комунікаційних технологій залежно від віку та рівня розвитку;

5) безсистемність реалізації публічно-правових заходів охорони й захисту дітей від інформаційної продукції, що завдає загрозу їх здоров'ю та розвитку;

6) відсутність належного міжнародного співробітництва у сфері протидії незаконному поширенню інформації, забороненої для обігу, а також боротьби із транснаціональними злочинами проти дітей, що здійснюються з використанням інформаційних технологій;

7) неефективність застосування заходів державного примусу, у тому числі адміністративної відповідальності, за порушення реалізації права дитини на безпечне інформаційне середовище тощо.

Отже, сучасний етап розвитку суспільства, з одного боку, характеризується зростаючою роллю інформаційної сфери, що є сукупністю інформації, інформаційної інфраструктури, суб'єктів, які здійснюють збір, формування, поширення та використання інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, які при цьому виникають. З іншого боку, вимагає розробку пріоритетних напрямів захисту прав неповнолітніх з боку суспільства та держави від тих видів інформації, що становлять небезпеку для життя та здоров'я дітей або можуть завдати шкоди їх нормальному, духовному, психічному та фізичному розвитку.

Не випадково у сфері забезпечення інформаційної безпеки особистості особливе місце посідає саме забезпечення інформаційної безпеки дітей, як найбільш незахищених і несформованих особистостей. Саме молоде покоління потребує особливого захисту держави в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства, і проблеми забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх заслуговують на особливу увагу.

У широкому сенсі термін «безпека дитини» визначається в науковій літературі як «сукупність умов і факторів, що забезпечують життєдіяльність та сталий розвиток молодого покоління, здатного протистояти соціальним та індивідуальним загрозам навколишнього середовища, цілеспрямовано реалізуючи свої основні соціальні функції, як ресурс і потенціал суспільства» [2].

Як складову загального поняття «безпека дитини» під інформаційною безпекою дитини треба розуміти стан її захищеності, за якого гарантується реалізація конституційних прав на пошук, отримання, зберігання, виробництво, розповсюдження інформації, на недоторканність інформації про приватне життя, та відсутність ризику, пов'язаного із заподіянням інформацією шкоди її здоров'ю та (або) фізичному, психічному, духовному, моральному, інтелектуальному розвитку.

Забезпечення безпечного інформаційного середовища дитини передбачає:

по-перше, належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, за якого досягається захищеність і реалізація її життєво важливих інтересів та гармонійний розвиток, незалежно від наявності інформаційних загроз;

по-друге, здатність держави створити умови для гармонійного розвитку й задоволення потреб дитини в інформації, незалежно від наявності інформаційних загроз;

по-третє, гарантування, розвиток і використання інформаційного середовища в інтересах дитини;

по-четверте, захищеність дитини від різних інформаційних небезпек [3].

На сьогодні право дитини на безпечне інформаційне середовище забезпечується системою міжнародного та національного правового регулювання. На міжнародному рівні насамперед треба віддати належне Конвенції про права дитини, яка містить декілька статей про захист права дітей та підлітків на інформацію. Зокрема, у статті

13(1) право дитини вільно висловлювати свої думки містить свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та будь-які ідеї, незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини [4].

Важливу роль у захисті права дітей та підлітків на інформацію мають також Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р. (ETS No. 185), Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи від 28 січня 2003 р. (ETS No. 189), Доповідь Комітету з прав дитини «Digital media and children's rights» («Цифрові медіа і права дітей»), Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2014)6 від 16 квітня 2014 р. «Guide to human rights for Internet users» («Керівництво з прав людини для інтернет-користувачів»), а також Стратегія Ради Європи з прав дитини на період 2016–2021 років.

Характерними тенденціями забезпечення в інших країнах безпекового середовища дитини у сфері використання інформаційно-комунікативних технологій є:

по-перше, встановлення жорсткої (насамперед, кримінальної) відповідальності за виробництво і розповсюдження дитячої порнографії в комерційних цілях;

по-друге, формування законодавства та правоохоронної практики захисту дітей в Інтернеті на основі наявних «офлайн» законів та правозастосовних механізмів, які найчастіше забезпечують технічну ясність щодо процедур і підходів до розслідування і переслідування протиправних дій, скоєних в Інтернеті;

по-третє, врегулювання питань дитячої безпеки в Інтернеті на основі наявних традицій врегулювання інформаційного простору в цілому. При цьому мають місце дві моделі такого регулювання. Перша (йдеться про такі країни, як США, Велика Британія, Франція, ПАР, Бразилія, Німеччина та ін.) передбачає не жорсткі механізми регулювання інформаційного простору, надання йому певної свободи, а отже, окремі категорії контенту залишаються в цілому неврегульованими. Друга модель навпаки має значне державне втручання та цензуру до інформаційного простору (наприклад, Китай, Індонезія, Туреччина тощо) та характеризується наявністю широкого спектра способів створення та врегулювання безпекового середовища дитини в інформаційній сфері.

На національному рівні провідне місце у забезпеченні реалізації дитиною права на безпечне інформаційне середовище належить Конституції України, якою у статті 34 закріплено право кожного на інформацію. Крім Цивільного кодексу України, у статті 302 якого зазначено, що «фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію» [5], та Закону України «Про інформацію», у статті 5 якого передбачено те, що «кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів» [6], безпосереднє посилення на реалізацію дитиною права на інформацію та існування у безпечному для себе інформаційному середовищі має Закон України «Про охорону дитинства», статтею 9 якого передбачено те, що «кожна дитина має право на вільне висловлювання особистої думки, формування власних поглядів, розвиток власної суспільної активності, отримання інформації, що відповідає її віку» [7].

Законодавство у сфері забезпечення реалізації дитиною права на безпечне інформаційне середовище фактично подано двома групами нормативно-правових актів загального та спеціального спрямування. До викладених вище до першої групи також можна віднести Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР; Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 р. № 537-V; Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р; Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV та ін.

Групу спеціальних правових актів інформаційного захисту дитини становить, насамперед, Національна стратегія розвитку безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі [8]; Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 року № 988; Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня

2017 року № 1018, та Національний план заходів щодо неінфекційних захворювань для досягнення глобальних цілей сталого розвитку, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 липня 2018 року № 530.

Важливим документом, спрямованим на перегляд пріоритетів державної політики у сфері охорони дитинства, впровадження успішних підходів зі світової практики захисту прав дітей, стала Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2017 р. № 526-р [9]. Водночас окремі її положення мають декларативний характер та не враховують усіх аспектів захисту й виховання дітей. Проголошений принцип безпеки і благополуччя дитини як пріоритет державної політики не знайшов відображення через реалізацію завдань стратегії, насамперед щодо забезпечення інформаційної безпеки.

Так само розроблений Міністерством цифрової трансформації України проєкт Національної стратегії із захисту дітей в цифровому середовищі на період до 2025 року [10] не знайшов своєї реалізації, хоча є доволі прогресивним та необхідним в нинішніх реаліях, адже має стратегічний характер з огляду на достатньо обмежений інструментарій для боротьби зі шкідливим контентом в Інтернеті, що містить на сьогодні українське законодавство.

Висновки. Отже, формування правової, демократичної держави передбачає соціальну захищеність дітей, надання їм такої допомоги, яка б забезпечила благополуччя кожній дитині. Будь-які декларації про права та свободи дитини, навіть прописані в Конституції та інших численних законодавчих актах України, є збитковими, якщо не забезпечені реальними гарантіями з боку держави та суспільства. Необхідність адміністративно-правового забезпечення безпекового середовища дитини у сфері використання інформаційно-комунікативних технологій пов'язана із наявними деструктивними чинниками, що наявні в інформаційній сфері, подолання яких вбачається шляхом:

– ухвалення *Закону України «Про безпеку дитини в інформаційно-комунікаційному просторі»*, що передбачатиме комплекс правових, організаційних, інституційних, психолого-інформативних та мовно-комунікаційних заходів, спрямованих на дотримання основних принципів, викладених у базових міжнародних та спеціалізованих документах з прав дитини;

– забезпечення виконання вимог Директиви ЄС про аудіовізуальні медіапослуги в частині реалізації обов'язку платформ спільного доступу до відео захищати дітей від шкідливої для їх фізичного, ментального та морального розвитку аудіовізуальної інформації, реклами та користувачького контенту;

– удосконалення механізму взаємодії суб'єктів адміністративно-правового забезпечення безпекового інформаційного середовища дитини та перерозподіл їх повноважень задля ліквідації дисбалансу засобів та способів профілактики й припинення правопорушень у цій сфері, у тому числі за допомогою укладання угод між зацікавленими органами влади та інституціями громадянського суспільства;

– вироблення механізмів заохочення представників Інтернет-індустрії до розробки стандартів соціальної відповідальності щодо захисту дітей у цифровому середовищі, розповсюдження порнографії та інформації, що зневажає людську гідність і завдає шкоди моральному благополуччю дитини, та негайного інформування правоохоронних органів у разі виявлення шкідливого контенту тощо.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року : постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 № 453. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF#Text>.

2. Фомченкова Г. А. Проблема становлення інститута безпеки молоді: результати нормативно-правового аналізу. *Гуманитарні, соціально-економічні та суспільні науки*. 2014. № 9. URL : <https://docplayer.com/39139588-Problemata-stanovleniya-in>.

3. Дитинство без насильства: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : зб. матеріалів Міжнародної науково-практ. конф. ; за заг. ред. проф. О. Кікінежді. Тернопіль : Стереарт, 2014. 802 с.

4. Convention on the Rights of the Child. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entered into force on 2 September 1990, in accordance with article 49. URL : <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>.

5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
6. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
7. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
8. Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі : схвалено Указом Президента України від 25.05.2020 № 195/2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text>.
9. Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу : розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.08.2017. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text>.
10. Проект Національної стратегії із захисту дітей в цифровому середовищі на період до 2025 року. URL : https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/normative_document/2020/7.pdf.

Надійшла до редакції 01.02.2022

References

1. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi sotsialnoi prohramy «Natsionalnyi plan dii shchodo realizatsii Konventsii OON pro prava dytyny» na period do 2021 roku [On approval of the State Social Program «National Action Plan for the Implementation of the UN Convention on the Rights of the Child» until 2021] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30.05.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].
2. Fomchenkov, G. A. (2014) Problema stanovleniya instituta bezopasnosti molodezhi: rezultaty normativno-pravovogo analiza [The problem of the formation of the institution of youth security: the results of legal analysis]. *Gumanitarnye, socialno-ekonomicheskie i obshestvennye nauki*. № 9. URL : <https://docplayer.com/39139588-Problema-stanovleniya-in> [in Russ.].
3. Dytynstvo bez nasylyia: suspilstvo, shkola i simya na zakhysti prav ditey [Childhood without violence: society, school and family in defense of children's rights] : zb. materialiv Mizhnarodnoi naukovo-prakt. konf. / za zah. red. prof. O. Kikinezhdii. Ternopil : Stereoart, 2014. 802 p. [in Ukr.].
4. Convention on the Rights of the Child. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entered into force on 2 September 1990, in accordance with article 49. URL : <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>.
5. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 [Civil Code of Ukraine of January 16, 2003]. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. [in Ukr.].
6. Pro informatsiyu [About information] : Zakon Ukrainy vid 02.10.1992 r. № 2657-XII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>. [in Ukr.].
7. Pro okhoronu dytynstva [About the protection of childhood] : Zakon Ukrainy vid 26.04.2001. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>. [in Ukr.].
8. Pro Natsionalnu stratehiiu rozbudovy bezpechnoho i zdorovoho osvitnoho seredovyscha u novii ukrainskii shkoli, skhvaleno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 25 travnia 2020 roku № 195/2020 [On the National Strategy for Building a Safe and Healthy Educational Environment in the New Ukrainian School : approved by the Decree of the President of Ukraine of May 25, 2020 № 195/2020]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text>. [in Ukr.].
9. Pro Natsionalnu stratehiyu reformuvannya systemy instytutsiynoho dohlyadu ta vykhovannya ditey na 2017–2026 roky ta plan zakhodiv z realizatsiyi yiyi I etapu [On the National Strategy for Reforming the System of Institutional Care and Upbringing of Children for 2017–2026 and the Action Plan for the Implementation of its First Stage] : rozporiadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 09.08.2017 r. № 526-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text>. [in Ukr.].
10. Proyeckt Natsionalnoyi stratehiyi iz zakhystu ditey v tsyfrovomu seredovyschchi na period do 2025 roku [Draft National Strategy for the Protection of Children in the Digital Environment until 2025]. URL : https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/normative_document/2020/7.pdf. [in Ukr.].

ABSTRACT

Marharyta Maksymova. Administrative and legal support of safe environment of the child in the field of use of information and communication technologies. The article is based on the analysis of current legislation, available scientific, journalistic and methodological sources, including foreign experience, the current state of administrative and legal support of the child's safe environment in the use of information and communication technologies.

The concept of information security of a child is defined as a state of its protection, which guarantees the exercise of constitutional rights to seek, receive, store, produce, disseminate information, privacy, and the absence of risk associated with information harm to their health and (or) physical, mental, spiritual, moral, intellectual development.

Destructive factors that negatively affect the formation of a child's safe environment in the use of information and communication technologies have been identified, including: the lack of a system for preventing risks and protecting children's rights in the information space; uncoordinated and unsystematic activities of public administration and authorized law enforcement agencies to protect the child in the

information sphere; unsystematic professional development of educators in the formation of information and communication competence of students and teachers; ineffectiveness of available means of assessing the impact on the child of the media and communication technologies depending on age and level of development; unsystematic implementation of public law measures to protect and defend children from information products, which threatens their health and development; lack of proper international cooperation in the field of combating the illegal dissemination of information prohibited for circulation, as well as the fight against transnational crimes against children committed with the use of information technology; ineffective application of state coercive measures, including administrative liability, for violation of the child's right to a safe information environment, etc.

The system of international and national legal regulation, which currently ensures the child's right to a safe information environment, is considered. Its gaps and directions of elimination are defined.

The necessity of administrative and legal provision of the child's safe environment in the field of information and communication technologies is emphasized and the ways of its improvement at the present stage of civil society development are suggested.

Keywords: *child, child safety, interests of the child, threats to the safety of the child, administrative and legal protection of the rights of the child, subjects of child safety, administrative and legal support, safe information environment, information security of the child.*

УДК 342.95

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-109-117

Світлана РИЖКОВА®

викладач

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, М. Дніпро, Україна)*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНО-МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ ЯК СУБ'ЄКТА ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, УЧИНЮваним ІНОЗЕМЦЯМИ В УКРАЇНІ

Розглянуто аспекти нормативно-правової основи державно-міграційної служби (далі – ДМС) як суб'єкта протидії правопорушенням, вчинюваним іноземцями в Україні. Вказано на те, що нормативно-правову основу ДМС щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців становить система юридичних норм, за допомогою яких держава протидіє цьому явищу, визначає компетенцію і параметри діяльності суб'єктів цієї протидії. Такі норми містяться в правових, як правило, нормативних актах різної юридичної природи і сили. Відповідний нормативно-правовий масив торкається як загальних організаційних питань діяльності ДМС України, так і стосується окремих напрямів діяльності зазначеної державної інституції. Класифікація правової основи діяльності ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні дозволяє краще визначити та розкрити схему шляхів і засобів правового впливу на суспільні відносини іноземців та осіб без громадянства.

З'ясовано: внаслідок розгляду категорії джерел, що містить законодавство та підзаконні нормативно-правові акти, можна говорити про недостатню увагу питанням протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні та нечіткості її визначення у правових джерелах. Стосовно ж закріплення повноважень щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців, можна відмітити певну фрагментарність і недостатню увагу до досліджуваного виду діяльності ДМС України. Обґрунтовано, що особливе місце нормативно-правової основи діяльності ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні мають відомчі та міжвідомчі нормативно-правові акти, які можна поділити на три групи: а) відомчі, що ухвалюються ДМС України; б) відомчі, що ухвалюються МВС України, яке спрямовує і координує діяльність ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні; в) міжвідомчі, що ухвалюються спільно між МВС України та іншими відомствами і забезпечують протидію адміністративним правопорушенням іноземців в Україні.

Ключові слова: *Державна міграційна служба, іноземці, підзаконні акти, нормативно-правова основа, протидія, нелегальна міграція, міграційні правопорушення.*

Постановка проблеми. Обрання Україною демократичного шляху розвитку зумовило налагодження зв'язків з передовими державами світу та її поступову інтеграцію до міжнародних європейських і світових організацій. Відповідно, одночасно з інтеграцією, наріжними стають питання, що пов'язані з міграційною політикою та міграційними процесами в Україні, важливим в цьому контексті є й прогнозування міграційних ризиків, які пов'язані з національною безпекою України, а саме протидії нелегальній міграції. Перебування іноземців в Україні може супроводжуватися різноманітними порушеннями норм вітчизняного законодавства. Сюди належить вчинення іноземцями адміністративних правопорушень загального характеру. Відповідно до звіту Національної поліції України про результати роботи у 2020 році іноземці в Україні вчинили понад 92 тисячі адміністративних правопорушень [1].

Також загрозу національній безпеці Україні становлять адміністративні порушення міграційного законодавства. За показниками діяльності ДМС за 9 місяців 2021 року виявлено 5 799 нелегальних мігрантів. Відповідно до норм КУпАП за вказаний період до адміністративної відповідальності притягнуто 14 664 осіб, з них найбільше складених протоколів за ч. 1 ст. 203 КУпАП – 11 828 осіб, ст. 205 КУпАП – 2256 осіб. На порушників міграційного законодавства накладено штрафів за протоколами ДМС – 30 562 118 грн [2]. Запобігання і протидія вчиненню відповідних порушень, а також їхній шкідливий вплив на охоронювані державою суспільні відносини мінімізується завдяки функціонуванню правоохоронних органів, в тому числі Державної міграційної служби (далі – ДМС) України.

З огляду на зазначене, особливої актуальності набуває дослідження нормативно-правової основи діяльності ДМС у протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні, адже досконалість і повнота нормативно-правового регулювання є однією з необхідних умов формування та реалізації державної міграційної політики у протидії нелегальній міграції ДМС, що забезпечує ефективне функціонування та реалізацію покладених на неї завдань.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Нормативно-правове забезпечення та окремі питання державної політики у сфері міграції розглядали у своїх роботах О. Бандурка, І. Василенко, С. Волкова, О. Воронятников, Д. Голобородько, Н. Грабар, М. Єфремова, В. Колпаков, І. Ковалишина, С. Константінов, О. Кузьменко, О. Малиновська, А. Мозоль, Т. Мінка, В. Олефір, К. Рудой, Ю. Тодика, Н. Тиндик, Р. Хоменець, А. Шуміленко, С. Чехович, проте з огляду на сьогодення в міграційній сфері ці питання потребують актуалізації, зокрема вдосконалення правових засад ДМС як суб'єкта протидії вчиненню адміністративних правопорушень в Україні іноземцями.

Метою статті є аналіз сучасного стану нормативно-правового забезпечення ДМС щодо протидії вчинюваним адміністративним правопорушенням іноземців в Україні

Виклад основного матеріалу. Належна нормативно-правова основа діяльності ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців є запорукою ефективної роботи цього центрального органу виконавчої влади та успішної реалізації міграційної політики держави загалом.

Нормативно-правову основу протидії адміністративним правопорушенням іноземців становить система юридичних норм, за допомогою яких держава протидіє цьому явищу, визначає компетенцію і параметри діяльності суб'єктів цієї протидії. Такі норми містяться в правових, як правило, нормативних актах різної юридичної природи і сили.

Класифікація правової основи діяльності ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні дозволяє краще визначити місце правових норм в системі прав і їх взаємозв'язки; з'ясувати роль ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні; розкриває схему шляхів і засобів правового впливу на суспільні відносини іноземців та осіб без громадянства; можливість набагато поліпшити правотворчу і правозастосовну діяльність у державі.

Головним правовим джерелом за юридичною силою серед усіх нормативно-правових актів нашої держави є Конституція України [3]. Відповідно до статті 26 іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом. Також у пункті 10 статті 92

закріплено, що виключно законами України визначаються засади регулювання демографічних та міграційних процесів. Зі свого боку, ДМС України у своїй діяльності керується Конституцією [3].

Зважаючи на велику кількість підходів до класифікації нормативно-правових актів, що становлять правову основу, ми пропонуємо відобразити її відповідно до тематичних категорій (відображають напрями правового регулювання) на офіційному сайті ДМС України [4].

Згідно з презентацією, запропонованою на офіційному сайті ДМС України, правова основа поділена за такими категоріями:

1. Законодавство.
2. Накази ДМС України.
3. Громадське обговорення проєктів нормативно-правових актів.
4. Міжнародні договори [4].

Відповідно, ми пропонуємо детально розглянути правову основу діяльності ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців з урахуванням вищевказаного поділу. Це дозволить сконцентрувати увагу на нормативно-правових актах, якими керується ДМС України у своїй практичній діяльності, та уникнути простого перелічування документів, що становлять відповідну правову основу.

Перша категорія «Законодавство» містить нормативно-правові джерела (як законодавчого рівня, так і підзаконні), що поділені відповідно до тематичних блоків, а саме: а) загальні положення; б) реєстрація місця проживання; в) правовий статус іноземців, осіб без громадянства, біженців; г) імміграція; д) громадянство; е) відповідальність за порушення законодавства; ж) інші питання (мита, адміністративні послуги, прийом на навчання тощо).

У контексті нашого дослідження найбільш актуальні такі тематичні блоки, як: «Загальні положення», «Правовий статус іноземців, осіб без громадянства, біженців» та «Відповідальність за порушення законодавства».

Варто відмітити цікавий момент, що на офіційному сайті ДМС України Конституцію вказано серед джерел, що наявні лише у тематичному блоці «Громадянство», однак ми вважаємо, що цей акт повинен бути поданий у всіх категоріях (блоках) або ж зазначений поза ними так, як, наприклад, правовий статус іноземців закріплено її нормами.

Розкриваючи блок «Загальні положення», відмітимо, що в ньому репрезентовано фундаментальні основи діяльності ДМС України, в тому числі і щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців.

Загальні положення, що стосуються діяльності ДМС України, подані також законами: «Про державну службу» [5], «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року [6], «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року [7], «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року [8], «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року [9].

Здійснений нами аналіз змісту законів України дає підстави підсумувати, що в них визначається адміністративно-правовий статус ДМС України, її компетенція щодо розгляду і вирішення звернень громадян, надання доступу до публічної інформації тощо. Наприклад, у згаданому Законі України «Про державну службу», сформульовано етику поведінки державного службовця, відповідно до якої державний службовець повинен сумлінно виконувати свої службові обов'язки, шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування, не допускати дій і вчинків, що можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця [5]. Професіоналізм у діяльності працівників ДМС України, включно з протидією адміністративним правопорушенням іноземців в Україні, має велике теоретичне і практичне значення в сучасний період, коли відбувається становлення державної міграційної політики та інтеграції України у європейські і світові організації.

Серед підзаконного нормативно-правового масиву, насамперед, треба виділити Положення про Державну міграційну службу України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 360 (далі – Положення № 360), яке є головним джерелом, що визначає правову основу діяльності ДМС України (в тому числі щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців). Відповідно до Положення про Державну міграційну службу України, відповідно до якого ДМС

України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра внутрішніх справ України. Згідно з Положенням ДМС України входить до системи органів виконавчої влади та утворюється для реалізації державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів. Зокрема, у пункті 31 розділу 4 Положення вказано, що: «ДМС України відповідно до покладених на неї завдань здійснює відповідно до закону заходи щодо запобігання та протидії нелегальній (незаконній) міграції, іншим порушенням міграційного законодавства; п.33 здійснює відповідно до закону державний контроль за дотриманням законодавства у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів у передбачених законодавством випадках, притягає порушників до адміністративної відповідальності» [10].

Окремо треба визначити наукову дискусію, яка триває стосовно законодавчого врегулювання адміністративно-правового статусу ДМС, а саме статусу служби визначається Постановою КМУ [11]. Проте, відповідно до ч. 1 ст. 19 Конституції України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [3]. Отже, на підставі норм Конституції, адміністративно-правовий статус повинен бути врегульований тільки Законом України «Про ДМС».

Важливим у контексті досліджуваного питання є розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017р. № 482-р «Про схвалення стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року». Відповідно до вищезгаданої стратегії серед її цілей зазначено: «У сфері запобігання нелегальній міграції – виявлення осіб, які можуть становити загрозу національній безпеці держави, та потенційних нелегальних мігрантів; ... ціль 8 передбачає посилення контролю за дотриманням міграційного законодавства всередині держави» [12]. Для ефективної реалізації зазначених стратегічних цілей у сфері запобігання протидії нелегальній міграції уповноваженими суб'єктами доцільно ухвалення розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2022–2025 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року».

Отже, перелічені вище нормативно-правові акти тематичного блоку «Загальні положення», детально регламентують засади діяльності ДМС України та державної міграційної політики. Стосовно ж закріплення повноважень щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців, можна відмітити певну фрагментарність і недостатню увагу до досліджуваного виду діяльності ДМС України.

Аналіз наведеного вище правового масиву дає підстави стверджувати, що у вказаних джерелах зосереджені норми, що визначають загальні положення функціонування ДМС України як центрального органу виконавчої влади, без детального врахування специфіки публічного адміністрування сферами міграції, протидії нелегальній міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших, визначених законодавством категорій мігрантів. Зокрема, недостатньо конкретизовано на діяльності ДМС України щодо протидії правопорушенням іноземців.

Тематичний блок «Правовий статус іноземців, осіб без громадянства, біженців» презентує норми, що стосуються врегулювання тих чи інших питань, пов'язаних з правовим статусом певних категорій осіб, а саме: іноземців, осіб без громадянства та біженців. Це закони «Про імміграцію» від 7 червня 2001 року [13], «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 року [14] та «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 16 серпня 2011 року [15]. Прикладом таких джерел є Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 року № 1110 «Про затвердження Типового положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні» із змінами, внесеними Постановою Кабінету міністрів України від 28 грудня 2020 року № 1334 [16]. На сьогодні в структурі ДМС України діє три пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства (далі ПТП) [17]. Відповідно до вказаних постанов пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, є державною установою, що призначена для

тимчасового утримання іноземців та осіб без громадянства у разі, коли вони не виконали в установленій строк без поважних причин рішення про примусове повернення або є обґрунтовані підстави вважати, що вони ухилятимуться від виконання такого рішення, або ухвалено адміністративним судом постанову про їх примусове видворення за межі України, або вони прибули на територію України відповідно до міжнародних договорів про реадмісію, або не мають законних підстав для перебування на території України і підлягають примусовому видворенню за її межі.

Перелічені нами нормативно-правові акти із вказаного блоку складають правову основу, що закріплює статус вище визначених категорій фізичних осіб (іноземців, апатридів, біженців) та регулюють різноманітні правила і порядки щодо їх перебування на території України, або ж оформлення відповідних документів для легітимного проживання.

Зауважимо що, питання протидії правопорушенням іноземців з акцентом на прикордонних територіях України не висвітлені, що вказує на недостатню увагу проблемі нелегальної міграції і правопорушенням іноземців в Україні.

Тематичний блок «Відповідальність за порушення законодавства». До цього блоку віднесено невелику кількість правових джерел, проте варто акцентувати на їх виключній важливості для протидії адміністративним правопорушенням іноземців.

Нагадаємо, що відповідно до статті 23 «Відповідальність за правопорушення іноземців та осіб без громадянства» Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 року нелегальні мігранти та інші іноземці та особи без громадянства, які вчинили злочин, адміністративні або інші правопорушення, несуть відповідальність відповідно до закону [14].

Звернімо увагу на джерела найактуальніших видів юридичної відповідальності, що можуть нести іноземці за вчинення правопорушень на території України: кримінальної та адміністративної.

Детальніше зупинимось на розгляді адміністративної відповідальності, матеріальні і процесуальні норми якої подані єдиним джерелом – Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [18].

Треба зазначити, що адміністративно-юрисдикційні повноваження ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців закріплено у вищевказаному Кодексі, зокрема статтею 222-2 КУпАП. Згідно з положеннями статті, ДМС України розглядає справи про адміністративні правопорушення, пов'язані в тому числі з порушенням законодавства про перебування в Україні іноземців та осіб без громадянства, про транзитний проїзд через територію України, передбачених статтями 200, 201, частиною першою статті 203, статтями 203⁻¹, 204, 205, 206 КУпАП – причому останні з вказаних статей стосуються іноземців та осіб без громадянства. Від імені ДМС України розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право керівники (перші заступники, заступники керівників) головних управлінь (управлінь) міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управлінь (відділів, секторів) міграційної служби у районах, районах у містах, містах обласного, республіканського (Автономної Республіки Крим) значення, а у разі відсутності уповноваженої посадової особи, яка розглядає справи про адміністративне правопорушення та накладає адміністративне стягнення, – особа, яка виконує її обов'язки [18].

Стосовно протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні можна відмітити правові норми, якими закріплено повноваження ДМС України щодо скорочення іноземцям терміну перебування в Україні та їх адміністративного видворення за межі України.

Зокрема, статтями 24, 26 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» ДМС України наділено повноваженнями ухвалювати рішення про скорочення строку тимчасового перебування на території України та примусове повернення іноземців та осіб без громадянства [14].

Отже, внаслідок розгляду категорії джерел, що становить законодавство та підзаконні нормативно-правові акти, можна говорити про недостатню увагу питанням протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні та нечіткості її визначення у правових джерелах.

Друга категорія становить накази ДМС України. Зважаючи на велику їх кількість, ми розглянемо лише ті, що стосуються протидії адміністративним правопорушенням

іноземців в Україні.

Серед наказів, що регулюють основні організаційні питання функціонування ДМС України, можна назвати: наказ № 265 від 14.10.2014 р. Регламент Державної міграційної служби України [19].

Особливе місце у правовій основі діяльності ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні мають відомчі та міжвідомчі нормативно-правові акти. Ми пропонуємо умовно їх поділити на три групи: а) відомчі, що ухвалюються ДМС України; б) відомчі, що ухвалюються МВС України, яке спрямовує і координує діяльність ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні; в) міжвідомчі, що ухвалюються спільно між МВС України та іншими відомствами і забезпечують протидію адміністративним правопорушенням іноземців в Україні.

До першої групи можна віднести наказ ДМС України від 29 березня 2013 року № 70 «Про затвердження Інструкції про порядок ведення претензійної та позовної роботи в ДМС України» [20].

Прикладом відомчих актів другої групи є наказ МВС України від 28 серпня 2013 року № 825 «Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення Державною міграційною службою України» [21]. Сюди ж належить наказ МВС України від 23.05.2017 р. № 440 «Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України», яким визначено організацію діяльності чергових частин її обов'язки та порядок дій у разі доставлення іноземців [22].

До наказів третьої умовно виділеної нами групи треба віднести спільний наказ МВС України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України від 4 вересня 2013 року № 850/536/1226 «Про затвердження Порядку проведення заходів щодо здійснення нагляду та контролю за виконанням законодавства в міграційній сфері» [23].

Спільний наказ МВС України та Служби безпеки України (далі – СБУ) «Про затвердження Інструкції про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства» [24]. Зокрема, вказаною Інструкцією визначено організаційно-правові засади діяльності ДМС, Державної прикордонної служби України, СБУ під час ухвалення рішень про примусове повернення і примусове видворення іноземців та осіб без громадянства.

Наступною категорією, відповідно до наведеної на початку статті класифікації, є «Громадське обговорення проєктів нормативно-правових актів» [25]. Безумовно, що для ДМС України, як для центрального органу виконавчої влади, надзвичайно важливим є наповнення правового масиву відповідно до завдань, покладених на вказану службу, важливим в цьому контексті є зворотний зв'язок та громадське обговорення проєктів нормативно-правових актів. Зазначений напрям діяльності є ефективним інструментом взаємодії ДМС з громадськістю та відповідає основним принципам діяльності ДМС.

Останньою з виокремлених нами категорій, що становлять нормативно-правову основу діяльності ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців, є «Міжнародні документи».

Міжнародні нормативно-правові акти мають важливе значення для нормативно-правової основи діяльності ДМС України щодо протидії адміністративним правопорушенням іноземців в Україні. З огляду на великий масив цієї категорії джерел наведемо Закон України «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб» [26], яким було ратифіковано Угоду між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб [27], підписану 18 червня 2007 року в м. Люксембург, щоб зміцнювати співробітництво з метою більш ефективної боротьби з нелегальною імміграцією.

Висновки. Нормативно-правова основа діяльності ДМС України подана структурованим масивом нормативно-правових актів, водночас правові механізми її діяльності як суб'єкта протидії правопорушенням, вчинюваним іноземцями в Україні, визначені у ньому недостатньо та потребують свого вдосконалення з врахуванням міжнародного досвіду нормотворчості.

У контексті реалізації покладених функцій на суб'єктів владних повноважень ДМС нормами КУпАП не враховані професійні гарантії посадовців, а саме не передбачена адміністративна відповідальність іноземців та осіб без громадянства, які є

суб'єктами адміністративних міграційних правопорушень за злісну непокору законному розпорядженню чи вимозі посадової особи ДМС України під час виконання службових обов'язків. Зазначена проблема по суті створює підстави та відсутність гарантій правового захисту посадових осіб ДМС у протидії правопорушенням, вчинюваним іноземцями в Україні.

Список використаних джерел

1. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2020 році. URL : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2020/npu-zvit-2020.pdf>.
2. Показники діяльності ДМС за 9 місяців 2021 року. URL : https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2021_9.pdf.
3. Конституція України. URL:<https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
4. Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3602014%D0%BF#Te>.
5. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.
6. Про інформацію : Закон України в новій редакції від 09.05.2011. *Законодавство України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
7. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010. URL : https://kodeksy.com.ua/pro_zahist_personalnih_danih/statja-2.htm.
8. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2939-1>.
9. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
10. Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text>.
11. Гурін Д. Правовий статус державної міграційної служби в забезпеченні реалізації державної політики у сфері міграції. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 144–148.
12. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 № 482-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text>.
13. Про імміграцію : Закон України від 07.06.2001 р. № 2491-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 41. Ст. 197.
14. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.
15. Про біженців та осіб, що потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>.
16. Про затвердження Типового положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 року № 1110 із змінами, внесеними Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2020 року № 1334 Про затвердження Типового положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1110-2003-%D0%BF#Text>.
17. Пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства. URL : <https://dmsu.gov.ua/pro-dms/struktura-ta-kontakti/punktitimchasovogo-perebuvannya-inozemciv-ta-osib-bez-gromadyanstva.html>.
18. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/>.
19. Про затвердження Регламенту ДМС : наказ ДМС від 14.10.2014 № 265. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0265839-14#Text>.
20. Про затвердження Інструкції про порядок ведення претензійної та позовної роботи в ДМС України : наказ ДМС від 29.03.2013 № 70. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0070839-13#Text>.
21. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення Державною міграційною службою України : наказ МВС від 28.08.2013 № 825. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1654-13#>.
22. Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України : наказ МВС від 23.05.2017 № 440. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17#Text>.
23. Про затвердження Порядку проведення заходів щодо здійснення нагляду та контролю за виконанням законодавства в міграційній сфері : наказ МВС, Мінсоцполітики, МОН України від 4.09.2013. №850/536/1226. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1683-13#Text>.
24. Про затвердження Інструкції про примусове повернення і примусове видворення з

України іноземців та осіб без громадянства : наказ МВС та СБУ від 23.04.2012 № 353/271/150. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0806-12#Text>.

25. Громадське обговорення проєктів нормативно-правових актів. URL : <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/konsultacij-z-gromadskisty/gromadske-obgovorennia.html>.

26. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб : Закон України. *Офіційний вісник України*. 2008. № 8. Ст. 197.

27. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 9. Ст. 86.

Надійшла до редакції 27.01.2022

References

1. Zvit Natsionalnoi politsii Ukrainy pro rezultaty roboty u 2020 rotsi [Report of the National Police of Ukraine on the results of work in 2020]. URL : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2020/npu-zvit-2020.pdf>. [in Ukr.].

2. Pokaznyky diialnosti DMS za 9 misiatsiv 2021 roku [LCA performance indicators for 9 months of 2021]. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2021_9.pdf. [in Ukr.].

3. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>. [in Ukr.].

4. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu mihratsiinu sluzhbu Ukrainy [On approval of the Regulations on the State Migration Service of Ukraine] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.08.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3602014%D0%BF#Te>. [in Ukr.].

5. Pro derzhavnu sluzhbu [About civil service] : Zakon Ukrainy vid 10.12.2015. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-19>. [in Ukr.].

6. Pro informatsiyu [On information] : Zakon Ukrainy v noviy redaktsiyi vid 09.05.2011. Zakonodavstvo Ukrayiny. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> [in Ukr.].

7. Pro zakhyst personalnykh danykh [On personal data protection] : Zakon Ukrayiny vid 01.06.2010. URL : https://kodeksy.com.ua/pro_zahist_personal_nih_danih/statja-2.htm [in Ukr.].

8. Pro dostup do publichnoi informatsii [About access to public information] : Zakon Ukrainy vid 13.01.2011 r. № 2939-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2939-1> [in Ukr.].

9. Pro zvernennia hromadian [On citizens' appeals] : Zakon Ukrainy vid 02.10.1996. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1996. № 47, art. 256. [in Ukr.].

10. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu mihratsiinu sluzhbu Ukrainy [On approval of the Regulations on the State Migration Service of Ukraine] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 20.08.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text> [in Ukr.].

11. Hurin, D. (2020) Pravovy status derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby v zabezpechenni realizatsii derzhavnoi polityky u sferi mihratsii [Legal status of the state migration service in ensuring the implementation of state policy in the field of migration]. *Pidpriumyystvo, hospodarstvo i pravo*. № 7, pp. 144–148. [in Ukr.].

12. Pro skhvalennia Stratehii derzhavnoi mihratsiinoi polityky Ukrainy na period do 2025 roku [On approval of the Strategy of the state migration policy of Ukraine for the period up to 2025] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 12.07.2017 № 482-r. [in Ukr.].

13. Pro immihratsiyu [On immigration] : Zakon Ukrayiny vid 07.06.2001. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2001. № 41, art. 197. [in Ukr.].

14. Pro pravovy status inozemtsiv ta osib bez hromadyanstva [On legal status of foreigners and stateless persons] : Zakon Ukrayiny vid 22.09.2011. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3773-17> [in Ukr.].

15. Pro bizhentsiv ta osib, shcho potrebuyut dodatkovoho abo tymchasovoho zakhystu [On refugees and persons in need of additional or temporary protection] : Zakon Ukrayiny vid 08.07.2011. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>. [in Ukr.].

16. Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro punkt tymchasovoho perebuvannia inozemtsiv ta osib bez hromadyanstva, yaki nezakonno perebuvayut v Ukrayini [On approval of the Standard position on a point of temporary stay of foreigners and stateless persons who are illegally staying in Ukraine] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 17.07.2003 № 1110 iz zminamy, vnesenyi Postanovoju Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 28 hrudnya 2020 roku № 1334 Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro punkt tymchasovoho perebuvannia inozemtsiv ta osib bez hromadyanstva, yaki nezakonno perebuvaiut v Ukraini. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1110-2003-%D0%BF#Text> [in Ukr.].

17. Punkty tymchasovoho perebuvannia inozemtsiv ta osib bez hromadyanstva [Temporary stays of foreigners and stateless persons]. URL : <https://dmsu.gov.ua/pro-dms/struktura-ta-kontakti/punktitimchasovogo-perebuvannia-inozemtsiv-ta-osib-bez-gromadyanstva.html>. [in Ukr.].

18. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia vid 07.12.1984 [Code of Ukraine on Administrative Offenses of December 7, 1984]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/>. [in Ukr.].

19. Pro zatverdzhennia Rehlamentu DMS [On approval of the Regulations of the LCA] : nakaz DMS vid 14.10.2014 № 265. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0265839-14#Text>. [in Ukr.].

20. Pro zatverdzhennia Instruksiyi pro poriadok vedennya pretenziynoyi ta pozovnoyi roboty v DMS Ukrayiny [On approval of the Instruction on the procedure for conducting claims and claims work

in the LCA of Ukraine] : nakaz DMS vid 29.03.2013 № 70. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0070839-13#Text> [in Ukr.].

21. Pro zatverdzhennya Instruktsiyi z oformlennya materialiv pro administratyvni pravoporushennya Derzhavnoyu mihratsiynoyu sluzhboyu Ukrayiny [On approval of the Instruction on registration of materials on administrative offenses by the State Migration Service of Ukraine] : nakaz MVS vid 28.08.2013 № 825. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1654-13#>. [in Ukr.].

22. Pro zatverdzhennya Instruktsiyi z orhanizatsiyi diyalnosti cherhovoyi sluzhby orhaniv (pidrozdiliv) Natsionalnoi politsiyi Ukrayiny [On approval of the Instruction on the organization of activity of the next service of bodies (divisions) of National police of Ukraine] : nakaz MVS vid 23.05.2017 № 440. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17#Text>. [in Ukr.].

23. Pro zatverdzhennya Poryadku provedennya zakhodiv shchodo zdiysnennya nahlyadu ta kontrolyu za vykonannam zakonodavstva v mihratsiyniy sferi [On approval of the Procedure for measures to supervise and control the implementation of legislation in the field of migration] : nakaz MVS, Minsotspolityky, MON Ukrainy vid 4.09.2013 №850/536/1226. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1683-13#Text>. [in Ukr.].

24. Pro zatverdzhennya Instruktsiyi pro prymusove povernennya i prymusove vydvorennya z Ukrainy inozemtsiv ta osib bez hromadyanstva [On approval of the Instruction on forced return and forced expulsion of foreigners and stateless persons from Ukraine] : nakaz MVS SBU vid 23.04.2012 №353/271/150. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0806-12#Text>. [in Ukr.].

25. Hromadske obhovorennya proyektiv normatyvno-pravovykh aktiv [Public discussion of draft regulations]. URL : <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/konsultaczij-z-gromadskisty/gromadske-obgovorennya.html>. [in Ukr.].

26. Pro ratyfikatsiyu Uhody mizh Ukrainoyu ta Yevropeyskym Spivtovarystvom pro readmisiyu osib [On ratification of the Agreement between Ukraine and the European Community on the readmission of persons] : Zakon Ukrainy. *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*. 2008. № 8, art. 197. [in Ukr.].

27. Uhoda mizh Ukrainoyu ta Yevropeyskym Spivtovarystvom pro readmisiyu osib [Agreement between Ukraine and the European Community on the readmission of persons]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2008. № 9, art. 86. [in Ukr.].

ABSTRACT

Svitlana Ryzhkova. Regulatory and legal basis for the activities of the State Migration Service as a subject of counteraction to offenses committed by foreigners in Ukraine. The article deals with aspects of the normative and legal framework of the state-migration service as a subject of counteraction to offenses by foreigners in Ukraine. It is indicated that the regulatory framework of the state-migration service on counteraction to the administrative offense of foreigners is a system of legal norms, through which the state counteracts this phenomenon, determines the competence and parameters of the activities of the subjects of this counteraction. Such norms are contained in legal, as a rule, normative acts of different legal nature and strength. The relevant normative-legal array touches as general organizational issues of the state-migration service of Ukraine, and relates to certain areas of activity of the State Institution. Classification of the legal basis for the activities of the state-migration service of Ukraine regarding the counteraction to the administrative offense of foreigners in Ukraine makes it better to identify and reveal the scheme of ways and means of legal influence on public relations of foreigners and stateless persons.

The author has found out that, as a result of consideration of the category of sources that presents legislation and regulations, it is possible to speak about the lack of attention to counteracting the administrative offense of foreigners in Ukraine and the fuzziness of its definition in legal sources. As for the consolidation of powers to counteract the administrative offense of foreigners, one can note some fragmentation and insufficient attention to the investigated type of activity of the state-migration service of Ukraine. It is based that a special place of the normative-legal basis of the activities of the state-migration service of Ukraine regarding the counteraction to the administrative offense of foreigners in Ukraine occupy departmental and interagency regulations that can be divided into three groups: a) departmental adopted by the state-migration service of Ukraine; b) departmental adopted by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine which directs and coordinates the activities of the state-migration service of Ukraine on counteracting an administrative offense of foreigners in Ukraine; c) interagency that are accepted jointly between the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and other departments and ensure that the administrative offense of foreigners in Ukraine.

Keywords: *State migration service, foreigners, basic acts, regulatory framework, opposition, illegal migration, migration offenses.*

ФІЛОСОФІЯ, ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 347.91/95

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-118-122

**Лариса
НАЛИВАЙКО**[©]
доктор юридичних
наук, професор,
Заслужений юрист
України

**Дар'я
ЛАВРЕНКО**
викладач

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІАЦІЇ ЯК СПОСОБУ МИРНОГО ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ

Авторами наголошено на необхідності впровадження примирних процедур, позасудових та досудових способів врегулювання спорів, які дозволять знизити навантаження на суддів і підвищити якість здійснення правосуддя. Пропоновано широке впровадження процедури медіації як механізму реалізації положень законів, що передбачають можливість примирення сторін. Проаналізовано медіацію як спосіб врегулювання сімейно-правового спору. У зв'язку з тенденцією застосування до приватних спорів приватно-правових механізмів вирішення вважаємо за необхідне доктринально розробити неюрисдикційний спосіб врегулювання приватних, сімейних спорів, а саме сімейну медіацію. Процедура медіації являє собою організовану процедуру за участю медіатора, що сприяє сторонам у врегулюванні спору та ухваленню для обох сторін рішення в сімейному конфлікті.

Ключові слова: сімейна медіація, сімейний конфлікт, принципи сімейної медіації, моделі медіації.

Постановка проблеми. У сучасному світі особливого значення набувають механізми саморегулювання, коли суб'єкти суспільних відносин мають змогу самостійно встановлювати правила поведінки і контролювати їх дотримання. Зростання активності та відповідальності учасників правових відносин дозволяє державі делегувати частину своїх повноважень у певних сферах інститутам громадянського суспільства. Медіація як правове явище є одним з ефективних механізмів врегулювання спорів, у тому числі сімейних, як варіант безболісного досягнення примирення у конфліктній ситуації між подружжям, батьками та дітьми. Перевагами медіації є її добровільність, ефективність, економність як у часових межах, так і у фінансових, можливість врегулювання як питань права, так і емоційної складової конфлікту. Дослідження інституту медіації створює передумови для розвитку в науці сімейного права нового напрямку – вивчення місця медіації в системі форм і способів захисту сімейних прав громадян. Не викликає сумнівів той факт, що медіація посідає особливе місце в механізмі захисту сімейних прав.

© Л. Наливайко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7696-4223>
larysa-nalyvaiko@ukr.net

© Д. Лавренко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2162-7593>
fdd.fomina@gmail.com

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Цю тему досліджували науковці, як-от: О. Вашук, Г. Гаро, М. Дякович, Ю. Жорнокуй, Г. Зер, С. Йосипенко, С. Калашникова, Б. Леко, Н. Мазаракі, О. Можайкіна, М. Полішук, Ю. Потьомкіна, Ю. Притика, О. Хрімлі, Т. Шинкар та ін. Також великої уваги заслуговує підручник за редакцією Н. Крестовської та Л. Романадзе «Медіація в професійній діяльності юриста», який відкрив таке нове явище для України, як медіація.

Метою статті є вивчення закономірностей організації і застосування медіації як самостійного способу врегулювання спорів, розробка відповідних науково-теоретичних позицій, пропозицій щодо регулювання використання медіації під час вирішення сімейних спорів в Україні, використання медіації в судовій практиці.

Вклад основного матеріалу. На сьогодні медіація як спосіб альтернативного врегулювання спорів активно застосовується як несудова юрисдикція вирішення спорів. Інститут медіації на території України перебуває на початковому етапі свого становлення, зважаючи на відсутність основного законодавчого базису й маючи тільки доктринальне підґрунтя.

С. Васильчак визначає медіацію як добровільний і конфіденційний процес вирішення будь-якого спору, в якому нейтральна третя особа допомагає сторонам досягти домовленості (згоди) в їхньому спорі шляхом переговорів [1].

Медіація є в багатьох суспільно-правових сферах в таких видах:

1. Бізнес-медіація – регулювання відносин комерційної сфери, які є сприятливим ґрунтом для розвитку інституту медіації.

2. Медіація в трудових відносинах – трудові відносини за своєю природою є досить конфліктними через різницю інтересів, що і є поштовхом для застосування спрощеної, не судової методики врегулювання спорів.

3. Адміністративно-правова медіація – покликана регулювати суспільні відносини, предметом яких частіше всього є діяння, які не суспільно-небезпечні та можуть бути вирішені за бажанням сторін шляхом залучення посередника.

4. Сімейна медіація – достатньо специфічна сфера правового регулювання, зважаючи на переважну наявність моральної та емоційної сфери регулювання суспільних відносин, окрім безпосередньо юридичної.

Предмет регулювання сімейного права і те, що може розумітися під сімейним конфліктом, необов'язково збігаються один з одним. Адже сімейні відносини, хоча й подібні з іншими відносинами цивільного права, внаслідок їх приватноправового характеру суттєво відрізняються від останніх через особливі властивості цих відносин, більше моральних, ніж юридичних [2]. Розвиток примирних процедур є одним з пріоритетних напрямів вдосконалення наявної в Україні системи врегулювання спорів і захисту порушених прав громадян. Відповідно до ст. 1 Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом від 27.06.2014 р. ЄС та Україна повинні посилювати співпрацю у сфері правосуддя, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини й основоположних свобод [2]. Забезпечення верховенства права та поліпшення доступу до правосуддя має включати доступ як до судових, так і до позасудових методів врегулювання спорів. Згодом указом Президента України № 276/2015 від 20.05.2015 була схвалена Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., п. 5.4 якої передбачається розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів (шляхом практичного впровадження інституту медіації та посередництва).

Сімейна медіація дозволяє врахувати високу емоційність сімейних конфліктів і тому є дуже ефективною в різних заплутаних життєвих ситуаціях. Вона враховує людський фактор у конфлікті та приділяє багато уваги взаєминам. Вона заохочує і полегшує вираження хвилювань, тривоги і сумнівів. Будь-які теми, порушені під час медіаційних сесій, можуть бути взяті до уваги та відображені в тексті досягнутої угоди [4]. Сімейний кодекс України (далі – СК України), розвиваючи основні положення Конституції України, виходить з необхідності зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб [5]. Це завдання реалізується, в тому числі, за допомогою вдосконалення внутрішньодержавної системи захисту сімейних прав, створення умов для ефективного вирішення сімейно-правових спорів. Тому власне використання медіації спрямоване на гармонізацію сімейних відносин, зміцнення сім'ї, захисту сімейних прав та врегулювання спорів. Сімейно-правовий спір – це правовий конфлікт

між учасниками сімейних відносин, визначених в СК України, в якому кожна зі сторін захищає свої сімейні права та інтереси. Сімейна медіація є одним із найскладніших видів медіації, зважаючи на делікатність, чутливість та інтимність сімейних відносин. Медіація є частиною неюрисдикційної форми захисту сімейних прав і інтересів і є формою реалізації принципу диспозитивності, який притаманний приватно-правовим галузям права [11]. В європейських державах найпопулярнішим способом вирішення сімейних спорів є саме сімейна медіація, яка вважається одним з найбільш поширених та ефективних видів медіації, зокрема, за твердженням А. Головченко: «В США є таке поняття, як “присудова” медіація, тому що в сімейних спорах сторони зобов’язані звернутися до медіаторів до того, як звернутися до суду. Рівень вирішення конфліктів до звернення в суд становить 69–85 % (залежно від штату)» [6]. До такої тенденції рухається і Україна у зв’язку з євроінтеграційними процесами, які відбуваються в національному законодавстві. З 2019 року діє Асоціація сімейних медіаторів України, яка поширює інформацію про такий вид медіації, пропагуючи мирне та безболісне вирішення сімейних конфліктів. Особливості сімейної медіації зумовлені відмінностями сімейних відносин від інших суспільних відносин, зокрема тим, що сімейні відносини тісно пов’язані не так з правом, як з мораллю та її психологічного боку [10].

Учасниками сімейної медіації є: посередник (медіатор), сторони, та іноді залучаються захисники, психологи, педагогічні працівники та діти. Сімейні конфлікти та спори виникають:

- 1) між подружжям стосовно розірвання шлюбу та перебування у ньому;
- 2) між подружжям стосовно місця проживання дітей;
- 3) між подружжям стосовно виплати аліментів на дітей;
- 4) між подружжям стосовно різних майнових та матеріальних зобов’язань.

Найбільш деталізований та структурований підхід має медіація у спорах, що пов’язані з розірванням шлюбу, правами та обов’язками подружжя (поділ майна, надання утримання колишньому подружжю тощо), правами та обов’язками батьків та дітей, у спорах між іншими членами сім’ї та родичами щодо врегулювання особистих немайнових та майнових конфліктів. Загалом перелік видів сімейних спорів, що можуть вирішуватися за допомогою медіації, об’єктивно не може бути вичерпним.

Зазначається, зокрема, що завдяки сімейній медіації батьки можуть знайти відповіді на такі питання, що стосуються дитини: про місце проживання дитини та форми участі кожного з батьків у її вихованні; питання утримання та навчання дітей; обмін інформацією про стан здоров’я дитини; про особливості спілкування батьків один з одним і кожного з батьків з дитиною; щоденний розпорядок життя дитини, проведення свят, відпочинок на канікулах; контакт з родичами розлучених батьків, спілкування з бабою чи дідом, іншими родичами; подарунки, одяг, кишенькові витрати, а також дисципліна, правила виховання і розпорядку. Застосування процедури медіації проводиться у п’ять етапів: перший собою становить власне підготовку до медіації; другий – вступна частина, на якому вже здійснюється обговорення проблеми; третій – розповіді сторін (завдання цього етапу є надати сторонам змогу висловитися стосовно конфліктної ситуації); четвертий – вирішення проблеми (сімейна медіація допомагає сторонам конфлікту усунути розбіжності та добровільно співпрацювати для ухвалення усвідомленого вирішення майнових та інших спорів); а п’ятий етап – укладання та підписання медіаційної угоди – договору, спрямованого на збереження сімейних прав і обов’язків [7]. Розглянемо перспективи застосування сімейної медіації, наприклад, у найпоширеніших сімейно-правових спорах про розірвання шлюбу та спорах, пов’язаних з дітьми. Основна мета медіації стосовно подружжя – дати їм змогу досягти домовленості в процесі, правильно розлучитися і розійтися за законом. Проведення сімейної медіації передбачає спільну взаємодію двох медіаторів під час проведення медіаційної процедури. Кожен з посередників окремо працює з кожною стороною та окремо з дитиною, разом з залученням спеціалістів, якщо виникає така потреба. Високий рівень здібностей сімейного медіатора в роботі з емоційними станами інших людей, безумовно, сприяє просуванню у вирішенні конфлікту. Медіатор допомагає опонентам виявити, усвідомити й переробити почуття й емоції, що стосуються конфліктної ситуації. Чуйність, відчуття високого професіоналізму сімейного медіатора викликають довіру до нього у сторін, що конфліктують. Це призводить до зниження спроб перекладати

відповідальність і ухвалення рішення на медіатора [8]. Система підготовки сімейного медіатора разом з проходженням повного курсу сімейної медіації та регулярного підвищення кваліфікації медіатора як обов'язкових елементів містить у собі також проходження певної кількості годин інтерв'язі і суперв'язі [9].

Висновки. Отже, щодня зростає потреба у нормативному закріпленні медіації як способу альтернативного врегулювання спору. Попит на цей спосіб досудового вирішення спорів зростає, зважаючи на спрощений порядок ведення процедури, на економію часу, фінансів, та на пануванні здорової атмосфери протягом всього процесу. Окрім того, медіація сприятиме розвантаженню системи судоустрою, дії принципу верховенства права, закріпленню диспозитивного методу правового регулювання саме щодо цього способу врегулювання спорів та можливості збереження партнерських стосунків між сторонами. Основними напрямками розвитку сімейної медіації можуть бути визначені: інституалізація сімейної медіації та її інтегрування в систему цивільної юрисдикції шляхом відповідного правового регулювання в галузевому сімейному або спеціальному законодавстві; послідовне проведення в законодавстві принципу пріоритету сімейної медіації перед юрисдикційними способами вирішення спорів; популяризація сімейної медіації (в тому числі шляхом введення правила про обов'язковість відвідування сторонами «інформаційної сесії з питань медіації»); організація державної системи підготовки сімейних медіаторів, яка передбачає освоєння різних психолого-орієнтованих моделей медіації (екосистемної, трансформативної, нарративної тощо), а також практики міждисциплінарної (психолого-юридичної) медіації з введенням відповідних освітніх стандартів.

Список використаних джерел

1. Васильчак С. В. Медіація як один із методів цивілізованого вирішення корпоративних конфліктів. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*. 2016. С. 133–137.
2. Загоровський А. И. Курс семейного права. Одесса : Типография Акционерного Южнорусского Общества печатного Дела, 1909. 554 с.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами... від 27.06.2014 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
4. Крестовська Н. Медіація у професійній діяльності юриста : підруч. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.
5. Сімейний кодекс України від 10.01.2002. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 14. Ст. 120.
6. Гаро Г. О. Мирне вирішення сімейних спорів. Харків : Фактор, 2019. 80 с.
7. Лео Б. Медіація : підручник. Чернівці : Книги XXI, 2014. 520 с.
8. Сюзан З. Развестись и остаться друзьями. Хайфа : Аскамод, 2004.
9. Таран І. Вечірні думки про медіацію. URL : <http://www.mediate.org.ua/page/122515>.
10. Цувіна Т. А. Впровадження інституту присудової медіації як перспективний напрямок реформування цивільного процесуального законодавства України. *Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства* : зб. наукових пр. 2017. С. 195–200.
11. Ясинівський І. Г. Проблеми впровадження та проведення медіації в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 55. С. 260–267.

Надійшла до редакції 10.03.2022

References

1. Vasylychak, S. V. (2016) Mediatsiia yak odyn iz metodiv tsyvilizovanoho vyrishennia korporatyvnykh konfliktiv [Mediation as one of the methods of civilized resolution of corporate conflicts]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho lisotekhnichnoho universytetu Ukrainy*, pp. 133–137. [in Ukr.].
2. Zagorovskiy, A. I. (1909) Kurs semeynogo prava [Family Law Course]. Odessa : Tipografiya Aktsionernogo Yuzhnorusskogo Obshestva pechatnogo Dela, 554 p. [in Russ.].
3. Uhoda pro asotsiatsiyu mizh Ukrainoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropeyskym Soyuzom, Yevropeyskym spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnimy derzhavamy-chlenamy... vid 27.06.2014 r. [Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States... of 27 June 2014]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011. [in Ukr.].
4. Krestovska, N. (2019) Mediatsiya u profesiynyi diyalnosti yurysta [Mediation in the professional activity of a lawyer] : pidruch. Odessa : Ekolohiya, 456 p. [in Ukr.].
5. Simeynyi kodeks Ukrainy [Family Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 10.01.2002. (zi zminamy i dopovnennyamy). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2021. № 14, art. 120. [in Ukr.].

6. Haro, H. O. (2019) Myrne vyrishennya simeynykh sporiv [Peaceful settlement of family disputes]. Kharkiv : Faktor, 80p. [in Ukr.].
7. Leko, B. (2014) Mediatsiya [Mediation] : pidruchnyk. Chernivtsi : Knyhy XXI, 520 p. [in Ukr.].
8. Syuzan, Z. (2004) Razvestis i ostatsya druzyami [Divorce and stay friends]. Hajfa; Askamod., [in Russ.].
9. Taran, I. Vechirni dumky pro mediatsiiu [Evening thoughts on mediation]. URL : <http://www.mediate.org.ua/page/122515>. [in Ukr.].
10. Tsvina, T. A. (2017) Vprovadzhennia instytutu prysudovoi mediatsii yak perspektyvnyi napriamok reformuvannia tsyvilnoho protsesualnoho zakonodavstva Ukrainy. Ukraina na shliakhu do Yevropy: reforma tsyvilnoho protsesualnoho zakonodavstva [Introduction of the institute of adjudication mediation as a perspective direction of reforming the civil procedural legislation of Ukraine. Ukraine on the Road to Europe: Reforming Civil Procedure Law] : zb. naukovykh pr., pp. 195–200. [in Ukr.].
11. Yasynovskiy, I. H. (2015) Problemy vprovadzhennia ta provedennia mediatsii v Ukraini [Problems of implementation and conduct of mediation in Ukraine]. *Aktualni problemy polityky*. № 55, pp. 260–267. [in Ukr.].

ABSTRACT

Larysa Nalyvaiko, Daria Lavrenko. Prospects for the use of mediation as a way of peaceful settlement of disputes. The article emphasizes the need to introduce conciliation procedures, out-of-court and pre-trial methods of dispute resolution, which will reduce the burden on judges and improve the quality of justice. It is proposed to widely introduce the mediation procedure as a mechanism for implementing the provisions of the law, which provide for the possibility of reconciliation of the parties. Mediation is analyzed as a way to resolve family law disputes. Due to the tendency to apply private law resolution mechanisms to private disputes, we consider it necessary to doctrinally develop a non-judicial way of resolving private, family disputes, namely family mediation. The mediation procedure is an organized procedure with the participation of a mediator, which assists the parties in resolving the dispute and making a decision for both parties in a family conflict.

The authors have identified the main directions of development of family mediation: institutionalization of family mediation and its integration into the system of civil jurisdiction through appropriate legal regulation in the field of family or special legislation; consistent implementation in the legislation of the principle of priority of family mediation over jurisdictional methods of dispute resolution; promotion of family mediation (including by introducing a rule on the mandatory attendance of parties «information session on mediation»); organization of the state system of training of family mediators, which provides for the development of various psychologically oriented models of mediation (ecosystem, transformative, narrative, etc.), as well as the practice of interdisciplinary (psychological and legal) mediation with the introduction of appropriate educational standards

Keywords: *family mediation, family conflict, principles of family mediation, mediation models.*

УДК 34.343(045)

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-123-129

Аріф ГУЛІЄВ[©]
доктор юридичних
наук, професор,
Заслужений
працівник освіти
України
(Київський інститут
інтелектуальної
власності та права
Національного
університету
«Одеська юридична
академія»,
м. Київ, Україна)

Аліна ЗАМУЛА[©]
кандидат
юридичних наук
(Національний
авіаційний
університет,
м. Київ, Україна)

НАУКОВА ШКОЛА, СФОРМОВАНА НАВКОЛО ІДЕЙ В. Ф. АНТИПЕНКА: АКТУАЛЬНІСТЬ, ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті наведено аналіз положень концепції головної (первинної) криміногенності тероризму та інших міжнародних злочинів, яка стала квінтесенцією наукової школи, створеної доктором юридичних наук, професором В. Ф. Антипенком, що зумовлюється, насамперед, актуальністю і концептуальною значущістю закладеної в її основі досліджуваної проблеми, яка охоплює низку важливих самостійних напрямів наукового пошуку, а також наявними науковими результатами, які вимагають розвитку і утвердження в доктрині міжнародного права [1]. Охарактеризовано основні напрями співпраці в межах наукової школи декількох поколінь вітчизняної міжнародно-правової науки.

Ключові слова: міжнародна кримінологія, наукова школа, тероризм, міжнародні злочини, міжнародне нормотворення.

Постановка проблеми. Проблема міжнародно-правової протидії тероризму становить предмет наукового інтересу науково-дослідних установ та учених багатьох країн світу. Проте серйозних результатів, які могли б вплинути на якість і дієвість міжнародної антитерористичної нормотворчості, на жаль, отримати не вдалося.

Міжнародне право у сфері боротьби з тероризмом остаточно не визначилося у вихідній оцінці загальної відповідальності міжнародного співтовариства за створення умов та можливостей для виникнення і поширення тероризму, а також для реалізації терористичних актів як таких.

Запропоноване бачення тероризму як злочину за міжнародним правом знайшло втілення у його визначенні.

Тероризм – насильницьке протиборство, яке базується на конфлікті, поряд із спричиненням шкоди державі посягає на міжнародний мир і безпеку і зумовлене відмінністю політичних, економічних і культурних інтересів цивілізацій, держав, народів, націй, соціальних груп і рухів за умови використання хоча б однією із сторін терористичних актів як засобу впливу на противника для досягнення політичних цілей [1, с. 5].

На відміну від тероризму, терористичний акт визначається як злочинне діяння у тероризмі зі створення умов впливу на міжнародну організацію, державу, юридичних або фізичних осіб, або на групу осіб з метою примушення до певної дії або відмови від

© А. Гулієв, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0150-533X>
arifguliyev@ukr.net

© А. Замула, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0428-9783>
alina.zamula@ukr.net

такої, що вчинене шляхом залякування за наявності прямого умислу на спричинення невинних жертв [1, с. 6].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Наведена тема залишається актуальною й сьогодні, оскільки саме міжнародно-кримінологічні дослідження тероризму як сигналу крайньої форми про катастрофогенне загострення глобального соціального конфлікту відкривають можливості глибокого препарування світові механізмів, які, з одного боку, виробляють міжнародну злочинність кричущої соціальної нерівності, а з іншого – міжнародну злочинність у відповідь, тобто таку, що насичується глобальною соціальною протестністю і значною мірою виражається у терористичній асиметрії [1, с. 19]. Цю та інші проблеми було досліджено науковцями: В. Антипенком, А. Антипенко, К. Важною, І. Громівчук, А. Гулієвим, А. Замулою, В. Кубальським, Б. Леоновим, О. Семенюком та ін.

Виклад основного матеріалу. Важливо, що в епіцентрі міжнародно-кримінологічних досліджень наукової школи було поміщено тероризм як злочин за міжнародним правом і це не випадково [1, с. 3].

У одній із своїх численних наукових статей професор В. Ф. Антипенко аргументував це так. По-перше, тероризм є злочином первинно міжнародного походження. У сучасному, загрозливому для миру і міжнародної безпеки масштабі він виник і сформувався на ґрунті криміногенних, глобалізаційних чинників, а отже, віддзеркалює найхарактерніші вади світоустрою [1, с. 3].

По-друге, відповідність детермінантів тероризму тим геополітичним, гео економічним і геосоціальним факторам, що спричинили кризу світопорядку, з'ясовано під час співставного дослідження генезису цього міжнародного злочину на фоні теорій світового розвитку [2], які таку кризу передбачили, вважають невід'ємним елементом системи світоустрою і логічною розв'язкою глобального соціального конфлікту, що лежить в основі кризи [3].

По-третє, дослідження природи тероризму створили досвід формування кримінологічної методології міжнародного міждисциплінарного типу і використання міжнародних наукових інструментів, що виходять з суміжних з правом наук (геополітики, гео економіки, міжнародної соціології, конфліктології, культурології), здатних забезпечити реалізацію мети і завдань кримінології у цій сфері [1, с. 3–4].

По-четверте, міжнародно-кримінологічні дослідження тероризму, міжнародно-злочинний механізм якого очолив найактуальніші політико-економічні, цивілізаційні, а отже, міжнародно-правові проблеми сучасного світооблаштування спродукували системний базовий матеріал для формування нового напрямку кримінології – міжнародної кримінології, яка завдяки перевиданням російською та англійською [4] мовами набуває поширення і визнання в міжнародній науці [3].

По-п'яте, кримінологічні дослідження міжнародного характеру визначили зміст нової галузі міжнародного права – міжнародного антитерористичного права. Концептуальною характеристикою нової галузі є правовий феномен складного сукупного суб'єкта міжнародного злочину «тероризм», який віддзеркалює соціальний механізм формування злочину як продукту міжнародного суспільства у цілому, але не відірваних від соціуму груп радикально налаштованих екстремістів [1, с. 4].

Самостійність міжнародного антитерористичного права визначається специфічними об'єктом і предметом міжнародно-правового регулювання, а також методом регулювання, що має риси, притаманні лише цій галузі міжнародного права.

Зокрема, об'єктом регулювання для міжнародного антитерористичного права є відносини держав, міжнародних організацій, фізичних осіб та інших акторів міжнародного життя, що складаються в процесі виникнення, дії тероризму й організації боротьби з ним [5, с. 72].

Відповідно предмет регулювання міжнародного антитерористичного права становлять власне тероризм як злочин за міжнародним правом і діяльність інституційних систем і органів антитерористичної спрямованості міжнародного, регіонального та національного рівнів [5, с. 72–73].

Специфічними характеристиками методу міжнародного антитерористичного права є, по-перше, глобальний масштаб цілей правового регулювання і, по-друге, специфічний «змішаний» характер його правової дії. Воно утворюється внаслідок впливу абсолютної асиметрії терористичних актів як основного способу дій, що робить зіставними протиборчі можливості різних за воєнно-економічним потенціалом суб'єктів

боротьби. Отже, правове поле дії міжнародного антитерористичного права створює в міжнародному суспільстві атмосферу усвідомлення спільного характеру проблеми подолання тероризму.

Ефективність міжнародного антитерористичного права визначається можливостями його функціонування в комплексі політичних, економічних, культурологічних та інших факторів впливу на тероризм [5, с. 72–73].

Антитерористичне право, його принципи й норми повинні будуватися так, щоб надавати регулятивного впливу на зміст і спрямованість розвитку суспільства й тим самим позбавити його потреби в такому квазірегулятивному засобі як тероризм [5, с. 73].

Не менш вагомим є вклад і міжнародної кримінології, напрямки розвитку якої визначаються, по-перше, завданням усунення криміногенності, що міститься в самому міжнародному праві, формуванням уявлень багатофакторності криміногенної бази міжнародної злочинності. Необхідне системне обґрунтування вирішальної ролі в її (злочинності) виникненні і ескалації найбільш впливових акторів міжнародних відносин, що визначають зміст світоустрою, його кризовість [3, с. 1–2].

По-друге, через утвердження та розвиток інституту сукупного суб'єкта складу міжнародного злочину треба надати консенсусний характер антитерористичній, і, можливо, іншій міжнародній кримінальній нормотворчості, сприяючи формуванню загальнопланетарного інтересу до усунення (катастрофогенної) глобальної конфліктності [3, с. 1–2].

Отже, до здобутків наукової школи, її конкретних напрямів наукового пошуку, які сприяють розробці основної проблеми, належать такі:

- проблема кодифікації основних принципів міжнародного права;
- конфліктологічний підхід до міжнародно-правової кваліфікації складу тероризму;
- відповідальність держави в нормах міжнародного антитерористичного права, проблема кримінальної за міжнародним правом відповідальності держави;
- міжнародне право збройних конфліктів і терористичний характер сучасної конфліктності: можливості застосування;
- боротьба з тероризмом і права людини: міжнародно-правові проблеми;
- антитерористичний потенціал міжнародного економічного права;
- тероризм і транснаціональна організована злочинність: спільне та відмінності правової природи і механізмів злочинів тощо [3].

У межах наукової школи відповідно до вказаних вище напрямів наукового пошуку молодими вченими, співробітниками, здобувачами та докторантами кафедри були захищені кандидатські та докторські дисертації.

Стосовно першого напрямку: прогнози щодо мімікрії тероризму [20], з одного боку, і трансформації збройної боротьби – з іншого, поставили проблему відповідності норм і положень міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права, міжнародного антитерористичного права та інших галузей міжнародного права змінам, що відбуваються [1, с. 8].

Своєчасно здійснене дослідження на тему «Конфліктологічний підхід у міжнародно-правовому регулюванні боротьби з тероризмом», щонайменше, принесло бачення подальшого розвитку міжнародного права сфери, що розглядається за логікою супроводу міжнародним правом збройних конфліктів змін у змісті збройної боротьби [6–7].

Конкретизуючи такий підхід, обґрунтовано появу специфічного різновиду збройного конфлікту – терористичного збройного конфлікту. На підставі кваліфікації останнього було запропоновано концепцію Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року «Про захист жертв терористичних збройних конфліктів» (ДП – IV). За своїм змістом такий спеціалізований Протокол має передбачати криміналізацію діянь обох сторін конфлікту, які утворюють цей конфлікт (тобто тероризм) у їх глобалізованому розумінні [1, с. 8].

Усвідомлення міжнародної сутності тероризму і його дослідження показали, що, нехтуючи міжнародною кримінологією, міжнародне право не в змозі адекватно реагувати на глобалізаційні процеси та пов'язані з цим суттєві вади світопорядку як основного його матеріального джерела права. У антитерористичній сфері міжнародного права з часом склалася ситуація, коли формування норм і положень щодо боротьби з тероризмом залишились, по суті, осторонь світових, соціально-економічних і культурних процесів та явищ, що утворюють цей міжнародний злочин, «забезпечують»

його життєздатність і ескалацію [1, с. 9–10].

Зокрема, такими безплотними виявилися норми інституту відповідальності у міжнародному праві. Ця проблема становить пріоритетний напрям наукового пошуку у межах наукової школи, що знайшла своє первинне втілення у дисертаційному дослідженні: «Концепція кримінальної відповідальності держави» [8–9] та отримала подальший розвиток у монографічних дослідженнях В. Ф. Антипенка та К. А. Важної [10–11]. Спонукальним посилом дослідження стала констатація алогічності того, що держава, у структурах якої визрівають різноманітні плани і наміри і яка внаслідок своєї (домінуючої) міжнародної правосуб'єктності здатна втілювати ці наміри у злочинних за міжнародним правом діях, залишається поза дією кримінального покарання [1, с. 9–10].

Перспективність міжнародно-кримінологічного підходу доведено ще одним дослідженням наукової проблеми у сфері забезпечення прав людини – «Міжнародно-правовий захист прав людини в умовах боротьби з тероризмом» [12].

Проаналізований міжнародно-кримінологічний матеріал дозволив, не обмежуючись констатацією порушення з боку терористичних угруповань права людини на життя й безпеку і попри безсумнівну небезпечність та бузувірство терактів, кваліфікувавши його (порушення) вторинний, похідний характер, викрити й обґрунтувати основне, генеральне порушення прав людини у механізмі терору. Воно полягає у порушенні не лише права окремих осіб, але й народів на самовизначення, політичну, економічну й культурну незалежність, територіальну цілісність й недоторканність, гідне життя тощо [1, с. 13].

Зростаючі масштаби й цинічність у нехтуванні цих прав у глобальному світі тягнуть на хвилі глобального протесту у відповідь зростаюче збройне бузувірство. Ця протиборча спіраль у всьому комплексі її складових й утворює тероризм як світову загрозу, тобто як небезпечний міжнародний злочин [1, с. 12–13].

Системність як основна ознака наукової школи тут виявляється у взаємопов'язаності і взаємовпливі наукових досліджень різної спрямованості, які аргументаційно збагачують одне одного, зміцнюючи реальність і дієвість наукової ідеї школи, що вказує на актуальність міжнародно-кримінологічного обґрунтування нормотворення у сучасному міжнародному праві [1, с. 13].

Тож у процесі дослідження проблеми прав людини щодо тероризму й боротьби з ним підтверджено конфліктологічне бачення цього міжнародного злочину і формування нових асиметричних різновидів збройної конфліктності. Дослідження також дає додаткові аргументи, що вказують на актуальність криміналізації поведінки держави як політичного інструменту забезпечення прав людини і народів. Зазначені попередні дослідження зумовили оригінальність і новизну положень і висновків праці у сфері міжнародного права прав людини. Навіть більше, остання знайшла розвиток і конкретизацію у дослідженні в межах кандидатської дисертації «Міжнародно-правова заборона катування як фактор впливу на ефективність боротьби з тероризмом» [13–14]. Міжнародно-кримінологічна сутність цієї роботи полягає у визначенні механізму тортур щодо соціальних, етнічних груп і народів і міжнародно-правової його кваліфікації у складі тероризму. Тортури також досліджуються і як складова терористичної діяльності (але не лише тероризму), і як чинник такої діяльності. Катувальний зміст терористичних методів боротьби розглядається як сутнісна характеристика злочину, що ототожнюється з намірами на залякування влади для досягнення політичних цілей. Пропозиція щодо кваліфікації певної частини засобів і способів власне терористичної діяльності у ролі тортур містить у собі значні міжнародно-правові можливості по боротьбі з тероризмом. Як і перспектива прирівняння терористичних актів до заборонених засобів збройної боротьби [15], така пропозиція передбачає уникнення абсолютизації злочинності терористичних проявів і введення терористичних формувань в активне поле дії міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права, міжнародного права прав людини та інших галузей міжнародного права [1, с. 13].

Цікавим є напрям міжнародно-кримінального пошуку міжнародно-правових можливостей стримування тероризму, що пов'язаний з удосконаленням норм і положень міжнародного економічного права. Дослідження відбулося в межах теми кандидатської дисертації: «Міжнародно-правовий вплив на економічні чинники виникнення і ескалації тероризму» [16]. Оригінальність дослідження, наукова значущість розгляду геоекономічних чинників тероризму полягає у тому, що проблема розкривається у трьох аспектах її міжнародно-кримінологічної сутності [1, с. 13].

По-перше, знайшов свій розвиток гео економічний напрям детермінантності тероризму. У механізмах міжнародних економічних відносин виявлено низку факторів та обставин, що продукують глобальну протестність, а отже, умови та передумови ескалації тероризму.

По-друге, базуючись на концепції сукупного суб'єкта складу міжнародного злочину тероризму, що становить головну позицію наукової школи у формуванні міжнародного антитерористичного права, гео економічні чинники тероризму виводяться із детермінантної сфери і кваліфікуються як елемент складу тероризму. Тероризму – як масштабного складного міжнародного злочину, злочину-явища, злочину-процесу [1, с. 14–15].

По-третє, на основі аналізу міжнародного економічного права та з урахуванням змісту і спрямованості, полемічного за своєю галузевою цілісністю міжнародного права розвитку, запропоновано принципів зміни у нормах і положеннях зазначених і суміжних галузей міжнародного права, спрямовані в основному на надання їм завершеності й обов'язкового характеру.

Вбачається, що втілення цих пропозицій справило б руйнівний вплив на конфліктні засади формування злочинного механізму тероризму [1, с. 14–15].

Актуальним вбачається дослідження «Концептуальні засади запобігання тероризму», яке здійснено на кафедрі в межах докторської дисертації. Перспективи роботи не викликають сумнівів, оскільки зазначені й інші зміни у міжнародній економіці, змісті збройної конфліктності, міжцивілізаційних стосунках, потребують внесення суттєвих коректив у інститути міжнародної відповідальності й систему її реалізації. Вони зумовлюють необхідність перегляду підходів до криміналізації поведінки і дій держави та інших учасників міжнародних правовідносин. Це, зі свого боку, повинно супроводжуватися оновленням юридичних основ міжнародного кримінального процесу [1, с. 17].

Свого часу досліджено й визначено антитерористичну систему держави, розроблено теорію терористичної асиметрії [17]. На рівні докторської дисертації також здійснено «Порівняльно-правовий аналіз інституту президентства у протидії міжнародному тероризму» [19].

Захищено кандидатські дисертації «Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні» та «Запобігання тероризму Службою безпеки України» [18].

Висновки. Перелік досліджуваних проблем і тих, які підлягають дослідженню в межах наукової школи, звичайно ж, не є вичерпним. Важливо інше: напрями досліджень визначаються на базі загального підходу до оцінки юридичної природи міжнародної злочинності в умовах глобалізації як продукту соціальних взаємодій міжнародного співтовариства в цілому з урахуванням визначальної ролі його найбільш розвиненої частини.

Прихильність до цієї ідеї і завдання втілення її в міжнародному праві становлять сенс і зміст наукової школи, яка була сформована на кафедрі міжнародного права.

Список використаних джерел

1. Антипенко В. Ф. Наукова школа міжнародної кримінології: актуальність, здобутки, перспективи. URL: <http://imv.nau.edu.ua/struktura/pravo/mpshkolados/>.
2. Антипенко В. Ф. Теория мирового развития и антитеррористическое право. Логика сопрягаемости. Киев, 2007. 440 с.
3. Антипенко В. Ф. Наукова школа: концепція головної (первинної) криміногенності тероризму та інших міжнародних злочинів. URL: <http://imv.nau.edu.ua/struktura/pravo/mpshkolados>
4. Antypenko Vladimir. International criminology. The experience of the research of terrorism. IAP, 2015. 302 с.
5. Антипенко В. Ф., Тимченко Л. Д., Беглий О. В. Міжнародне публічне право : підручник; за заг. ред. В. Ф. Антипенка : в 3 т. Київ : НАУ, 2012. Т. 2. 346 с.
6. Антипенко А. В. Конфліктологічний підхід у міжнародно-правовому регулюванні боротьби з тероризмом : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.11. Нац. ун-т «Одеська юридична акад». Одеса, 2013. 20 с.
7. Антипенко В. Ф., Антипенко А. В. Конфликтология в международном антитеррористическом правотворчестве : монография. Одесса : Феникс, 2014. 404 с.
8. Важна К. А. Концепція кримінальної відповідальності держави у доктрині міжнародного права. *Держава і право* : зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 56. С. 483–489.
9. Антипенко В. Ф. Международно-криминалогическое видение концепции уголовной ответственности. *Библиотека уголовного права и криминологии*. 2014. № 1 (5). С. 94–101.
10. Антипенко В. Ф. Теория уголовной ответственности государства : монография. Одесса :

Феникс, 2016. 328 с.

11. Важна К. А. Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 292 с.

12. Громівчук І. М. Міжнародно-правовий захист прав людини в умовах боротьби з тероризмом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2014. 19 с.

13. Замула А. Ю. Еволюція становлення тортур (катувань) у сучасному міжнародному праві. *Право і суспільство*. 2015. 5-2. Ч. 3. С. 8–14.

14. Замула А. Ю. Кваліфікаційні характеристики катування як злочину за міжнародним правом. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. Вип. 15. Т. 2. С. 150–153.

15. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію 1980 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_266.

16. Фединець Р. В. Глобальні економічні проблеми сучасності і міжнародне економічне право. *Публічне право*. 2015. № 4. С. 160–166.

17. Антипенко В. Ф. Антитеррористическая система государства. Антипенко В. Ф. Теорія терористичної асиметрії. Оптимізація антитерористичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції. Київ, 2007. С. 23–64.

18. Кубальський В. Н. Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2007. 20 с.

19. Гулієв А. Д. Порівняльно-правовий аналіз інституту президентства у протидії міжнародному тероризму : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2012. 36 с.

20. Гулієв А. Д. Понятие терроризма в законодательстве Украины и Азербайджанской Республики. *Наука і правоохорона*. 2011. № 4. С. 270–273.

Надійшла до редакції 26.01.2022

References

1. Antypenko, V. F. Naukova shkola mizhnarodnoi kryminolohii: aktualnist, zdotuky, perspektyvy [Scientific school of international criminology: relevance, achievements, prospects]. URL : <http://imv.nau.edu.ua/struktura/pravo/mpshkolados> [in Ukr.].

2. Antypenko, V. F. (2007) Teorii mirovogo razvitiya i antiterroristicheskoe pravo. Logika sopryagaemosti [Theories of world development and anti-terrorism law]. Kyiv, 440 p. [in Rus.].

3. Antypenko V. F. Naukova shkola: kontsepsiia holovnoi (pervynnoi) kryminohennosti teroryzmu ta inshykh mizhnarodnykh zlochyniv [Scientific school: the concept of the main (primary) criminogenicity of terrorism and other international crimes]. URL: <http://imv.nau.edu.ua/struktura/pravo/mpshkolados>. [in Ukr.].

4. Antypenko, Vladimir. (2015) International criminology. The experience of the research of terrorism. IAP., 302 p.

5. Antypenko, V. F., Tymchenko, L. D., Biehyi, O. V. (2012) Mizhnarodne publichne pravo [International public law] : pidruchnyk; za zah. red. V. F. Antypenka : v 3 t. Kyiv : NAU, vol. 2. 346 p. [in Ukr.].

6. Antypenko, A. V. (2013) Konfliktolohichni pidkhid u mizhnarodno-pravovomu rehuliuванні borotby z teroryzmozom [Conflict approach in the international legal regulation of the fight against terrorism] : avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenia kand. yuryd. nauk : 12.00.11. Nats. un-t «Odeska yurydychna akad». Odesa, 20 p. [in Ukr.].

7. Antypenko, V. F., Antypenko, A. V. (2014) Konfliktologiya v mezhdunarodnom antiterroristicheskom pravotvorchestve [Conflictology in international antiterrorist lawmaking] : monografiya. Odesa : Feniks, 404 p. [in Russ.].

8. Vazhna, K. A. (2012) Kontsepsiya kryminalnoyi vidpovidalnosti derzhavy u doktryni mizhnarodnogo prava. Derzhava i parvo [The concept of criminal responsibility of the state in the doctrine of international law. State and law] : zb. nauk. prats. Kyiv, issue 56, pp. 483–489. [in Ukr.].

9. Antypenko, V. F. (2014) Mezhdunarodno-kryminologicheskoye videniye konceptsii ugolovnoy otvetstvennosti [International criminological vision of the concept of criminal responsibility]. *Biblioteka ugolovnogo prava i kryminologii*. № 1 (5), pp. 94–101. [in Russ.].

10. Antypenko, V. F. (2016) Teoriya ugolovnoy otetstvennosti gosudarstva [The theory of state criminal responsibility] : monografiya. Odesa : Feniks, 328 p. [in Russ.].

11. Vazhna, K. A. (2017) Kontsepsiya kryminalnoi vidpovidalnosti derzhavy: mozhlyvist realizatsii v suchasnomu mizhnarodnomu pravi [The concept of criminal responsibility of the state: the possibility of implementation in modern international law] : monografiya. Kyiv : Vydavnytstvo Lira-K, 292 p. [in Ukr.].

12. Hromivchuk, I. M. (2014) Mizhnarodno-pravovy zakhyt prav liudyny v umovakh borotby z teroryzmozom [International legal protection of human rights in the fight against terrorism] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.11 / Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. Kyiv, 19 p. [in Ukr.].

13. Zamula, A. Yu. (2015) Evoliutsiia stanovlennia tortur (katuvan) u suchasnomu

mizhnarodnomu pravi [The evolution of torture in modern international law]. *Pravo i suspilstvo*. № 5-2. Part 3, p. 8–14. [in Ukr.].

14. Zamula, A. Yu. (2015) Kvalifikatsiini kharakterystyky katuvannia yak zlochny za mizhnarodnym pravom [Qualification characteristics of torture as a crime under international law]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Issue 15. Vol. 2, pp. 150–153. [in Ukr.].

15. Konventsiia pro zaboronu abo obmezhennia zastosuvannia konkretnykh vydiv zvychainoi zbroi, yaki mozhut vvazhatysia takymy, shcho zavdaiut nadmirnykh ushkodzen abo maiut nevybirkovu diiu 1980 r. [Convention on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons Which May Be Deemed to Be Excessively Harmful or Indiscriminately Effective 1980]. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_266 [in Ukr.].

16. Fedynets, R. V. (2015) Hlobalni ekonomichni problemy suchasnosti i mizhnarodne ekonomichne [Global economic problems of today and international economic law]. *Publichne pravo*. № 4, pp. 160–166 [in Ukr.].

17. Antypenko, V. F. (2007) Antyterrorystycheskaia systema hosudarstva. Antypenko V. F. Teoriya terorystychnoi asymetriyi. Optymizatsiya antyterrorystychnoi systemy derzhavy v umovakh mizhnarodnoyi i rehionalnoyi intehtatsiui. Kyiv, pp. 23–64. [in Ukr.].

18. Kubalskyi, V. N. (2007) Kryminalno-pravovi problemy protydii teroryzmu v Ukraini [Criminal law problems of counter-terrorism in Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv, 20 p. [in Ukr.].

19. Guliiiev, A. D. (2012) Porivnialno-pravovyi analiz instytutu prezydentstva u protydii mizhnarodnomu teroryzmu [Comparative legal analysis of the institution of the presidency in the fight against international terrorism] : avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenia d-ra yuryd. nauk : 12.00.02 / Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv, 36 p. [in Ukr.].

20. Guliev, A. D. (2011) Ponyatiye terrorizma v zakonodatelstve Ukrainy i Azerbaydzhanskoj Respubliki [The concept of terrorism in the legislation of Ukraine and the Republic of Azerbaijan]. *Nauka i pravoohorona*. № 4, pp. 270–273. [in Russ.].

ABSTRACT

Arif Guliiiev, Alina Zamula. Scientific school, founded around ideas of V. F. Antypenko: actuality, achievements and prospects. The article gives an analysis of the concept of the main (primary) criminological of terrorism and other international crimes, which became the quintessence of the scientific school created by Doctor of Law, Professor V.F. Antypenko [1], which is conditioned, first of all, by the relevance and conceptual significance of the problem underlying it, which covers a number of important independent areas of scientific research, as well as the available scientific results, which require the development and consolidation of the doctrine of international law. The main directions of cooperation within the framework of the scientific school of several generations of national international legal science are described.

Scientific-theoretical problem that defines the content of scientific school connected with low efficiency of norms and provisions of international anti-terrorism law. This is due to the crisis of global development, the real components of which virtualization economy and its international criminalization, the phenomenon of financial civilization; denial of the development of the «third world» with the aim to create a hegemony of global system etc., being simultaneously a terrorogene factors are outside the active impact of international law. The problem of international anti-terrorism law, which due to its inadequacy in these circumstances becomes a source of further conflict (i.e. criminogenic) is to distorting the subject of legal regulation, uncertainty determination the mechanisms of criminal behavior and subjectivity of the international crime of terrorism.

Keywords: *international criminology, scientific school, terrorism, international crime, the international rule-making.*

УДК 342.84

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-130-136

Лариса НАЛИВАЙКО[©]
доктор юридичних наук,
професор, Заслужений
юрист України

Євгенія МІНАКОВА[©]
кандидат юридичних наук

Олексій БОЧКОВИЙ
кандидат юридичних наук,
старший науковий
співробітник

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ПИТАНЬ ІНТЕГРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ

Проаналізовано проблеми реалізації повноважень місцевого самоврядування щодо інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Доведено, що децентралізація влади створює умови для забезпечення прав ВПО й осіб, які постраждали від конфлікту, але недостатньо ефективно. Децентралізація влади суттєво не вплинула на мотивацію органів місцевого самоврядування щодо створення умов для інтеграції ВПО, допомоги у вирішенні їх проблем. Відсутній баланс між обсягом повноважень і ресурсами для їх реалізації.

Доцільним є подальше посилення спроможностей фахівців ОМС оцінювати та враховувати різницю обставин, в яких опинилися ВПО, специфічні проблеми, з якими вони зіткнулись. Це дозволить удосконалити і гармонізувати фрагментарну політику у сфері інтеграції ВПО на місцевому рівні, що сформувалась, зокрема, через брак досвіду і експертної підтримки.

Ключові слова: права людини, місцеве самоврядування, внутрішньо переміщені особи, децентралізація влади, інтеграція.

Постановка проблеми. Органи місцевого самоврядування (далі – ОМС) посідають головне місце у гарантуванні прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) і є найбільш наближеними до їх проблем і потреб. Суспільство і громади очікують від органів місцевого самоврядування активної участі у вирішенні проблем ВПО. Українська держава загалом і органи публічної влади зокрема відповідальні за осіб, які опинились у складних життєвих умовах, тому якість захисту ВПО є індикатором соціальної спрямованості загалом.

Відсутність скоординованої діяльності органів місцевого самоврядування в межах єдиного району чи регіону призводить до фрагментарного, непослідовного вирішення проблем інтеграції ВПО. Відсутність комунікації та обміну досвідом між органами місцевого самоврядування різних територіальних громад, використання різних підходів

© Л. Наливайко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7696-4223>
larysa-nalyvaiko@ukr.net

© Є. Мінакова, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3823-3072>
kasyanenko@ukr.net

© О. Бочковий, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7262-3416>
bochkin.0583@gmail.com

або взагалі ігнорування необхідності забезпечення прав, інтересів і потреб ВПО унеможливають їх повну інтеграцію в громадах. До того ж певна непослідовність регіональної політики щодо ВПО підриває авторитет органів місцевого самоврядування загалом.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Різні проблеми інтеграції внутрішньо переміщених осіб досліджували такі вчені, як: Н. Анісімов, М. Баглай, Ю. Бисага, А. Георгіца, Ю. Дмитрієв, І. Жаровська, А. Коршун, В. Лазарєв, Є. Лібанова, В. Потапова, П. Рабінович, Т. Семигіна, Г. Христова, В. Шаповал, Т. Юдіна та ін. При цьому питання реалізації повноважень органів місцевого самоврядування у сфері інтеграції внутрішньо переміщених осіб не отримали ґрунтовного дослідження. Актуальним є дослідження реальних спроможностей органів місцевого самоврядування реагувати на проблеми інтеграції ВПО.

В основу висновків цієї наукової розвідки покладено результати опитування експертів органів місцевого самоврядування, які безпосередньо реалізують завдання, пов'язані з інтеграцією внутрішньо переміщених осіб. Опитування проведено в пілотних громадах та містило в собі декілька блоків питань: щодо впливу реформи децентралізації влади на розширення можливостей ОМС сприяти інтеграції ВПО; щодо обізнаності ОМС у проблемах ВПО та мотивації у їх вирішенні; щодо розуміння відповідальності ОМС за інтеграцію ВПО; щодо наявного досвіду підтримки ВПО; щодо основних проблем у цій сфері.

Метою наукової розвідки є обґрунтування правових та практичних проблем реалізації повноважень органів місцевого самоврядування з питань інтеграції внутрішньо переміщених осіб в умовах децентралізації влади, а також вироблення пропозиції щодо їх вирішення у перспективі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 18 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р. громадянам України гарантується дотримання у повному обсязі їхніх прав і свобод, передбачених Конституцією України, у тому числі соціальних, трудових, виборчих прав та права на освіту, після залишення ними тимчасово окупованої території [1]. Ця важлива норма покладає на всі органи публічної влади обов'язок вживати всіх заходів для забезпечення прав і свобод людини і громадянина внутрішньо переміщених осіб.

Внаслідок децентралізації розширюється нормативний масив конституційних та законодавчих повноважень. На основі зазначених повноважень об'єктивно виникає дискреція – спочатку, у вигляді потреби в деталізації, конкретизації наведених повноважень, з метою їх подальшого більш повного і належного виконання ОМС, їх посадовими та службовими особами, так і з метою врегулювання нових видів суспільних відносин, що виникають в процесі життєдіяльності територіальної громади та її членів в межах відносин, що вже склалися та є сталими. Дискреційні повноваження ОМС є детермінованими, тобто вони виникають та здійснюються під впливом телеологічної домінанти місцевого самоврядування – вирішення широкого кола питань місцевого значення в інтересах територіальної громади та її членів [2, с. 32]. Одним із проявів дискреційних повноважень органів місцевого самоврядування є право на власний розсуд визначати і формувати зміст місцевих політик у довгострокових та короткострокових стратегічних і планових документах – цільових програмах.

Відповідальні за розроблення цільової програми повинні: чітко уявити місцеву проблематику у відповідній сфері, ресурсні та інші можливості громади; знати, для чого і для кого розробляється програма (бенефіціари, зацікавлені сторони); розуміти причини тих чи інших негараздів та способи їх подолання; передбачити можливі ризики та негативні наслідки; порахувати бюджет програми і джерела фінансування (це може бути не лише місцевий бюджет, але й, наприклад, грантові кошти), визначити потрібні нефінансові ресурси; визначити показники (індикатори), за якими можна буде оцінити, чи досягла програма своїх цілей [3]. Стейкхолдерами і бенефіціарами таких планів можуть бути ВПО.

Органи місцевого самоврядування та ОДА обирають різні підходи до формування політик у сфері інтеграції ВПО: спеціальні інтеграційні програми (як комплексні політики, що стосуються різних аспектів інтеграції ВПО); програми та заходи в окремих сферах (наприклад, цільові програми щодо доступу до житла, сприяння працевлаштуванню, соціальний захист тощо); програми та заходи підтримки інтеграції

ВПО на місцевому рівні, а не обласному. Деякі ОДА та ОМС продемонстрували складне та цілісне бачення питань інтеграції ВПО. Проте в деяких регіонах проводяться лише одноразові або фрагментарні заходи, такі як безкоштовне харчування або подарунки для дітей ВПО, які здебільшого пов'язані із соціальним захистом вразливого населення, а не є політикою з довготривалим впливом на інтеграцію ВПО [4]. Основною ж проблемою є низька мотивація та ініціативність ОМС вживати заходів для посилення інтеграції ВПО; відсутність стабільної комунікації між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, інститутами місцевого самоврядування та ВПО; брак фінансових ресурсів та низька інституційна спроможність ОМС впливати на інтеграцію ВПО. При цьому правові можливості ОМС у цій сфері майже не обмежені. Домінує нерозуміння ОМС їх ролі, необхідності і відповідальності у вирішенні проблем інтеграції ВПО.

На думку експертів пілотних громад, децентралізація влади здійснила відчутний вплив на розширення повноважень і обов'язків громад та на рівень відповідальності органів місцевого самоврядування, але ресурсів для їх виконання недостатньо. Механізм реалізації окремих повноважень досі незрозумілий у певних сферах, але це загальнодержавна тенденція.

Децентралізація влади створює умови для забезпечення прав ВПО й осіб, які постраждали від конфлікту, але недостатньо ефективно. При цьому децентралізація влади суттєво не вплинула на мотивацію органів місцевого самоврядування щодо створення умов для інтеграції ВПО, допомоги у вирішенні їх проблем. Причиною цього вбачається відсутність державних дотацій і власних фінансових ресурсів. Органами місцевого самоврядування не активно проводяться заходи нематеріальної підтримки ВПО, а підтримка через механізми, що вже діють, надається на загальних засадах.

Зокрема, делегування повноважень від державних органів органам місцевого самоврядування з надання базових адміністративних послуг (реєстрація місця проживання, видача паспортних документів, державна реєстрація юридичних та фізичних осіб, підприємців, об'єднань громадян, реєстрація актів цивільного стану, речових прав, вирішення земельних питань тощо) розширює їх можливості забезпечувати інтереси ВПО, але серед проблем, які відмічають у цій сфері – брак фінансових ресурсів та бюрократичні процедури на рівні органів державної влади.

Неоднозначною є проблема формування місцевих бюджетів, оскільки відсутній баланс між обсягом повноважень і ресурсами для їх реалізації. У бюджеті опитаних громад передбачено видатки на реалізацію програм щодо підтримки та захисту ВПО й осіб, які постраждали від конфлікту. Водночас у пілотних громадах окремих спеціальних заходів для забезпечення прав та інтересів ВПО майже не організовується, тому вони на рівні з іншими мешканцями мають можливості реалізувати свої потреби. Доцільним є подальше посилення спроможностей фахівців ОМС оцінювати та враховувати різницю обставин, в яких опинилися ВПО, специфічні проблеми, з якими вони зіткнулись. Це дозволить удосконалити і гармонізувати фрагментарну політику у сфері інтеграції ВПО на місцевому рівні, що сформувалась, зокрема, через брак досвіду і експертної підтримки.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування обліковують кількість ВПО, які перемістились до громад, та аналізують динаміку. Домінує розуміння, що центральні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування повинні відповідати за осіб, які постраждали внаслідок конфлікту. При цьому є переважно побутове розуміння причин такої відповідальності, а не політико-правове (органи місцевого самоврядування повинні відповідати взагалі за кожну особу і їх доля для ОМС не може бути байдужою; ВПО є повноправними громадянами у громаді; ВПО стають частиною громади, але такі особи мають багато проблем). Найвні й протилежні погляди та аргументи (питання забезпечення потреб ВПО є державним; органи місцевого самоврядування повинні сприяти ВПО у випадку гарантованої державної допомоги з наданням фінансових ресурсів для ОМС).

Неоднозначною є оцінка діяльності держави щодо забезпечення прав ВПО й осіб, які постраждали від конфлікту загалом. Акцентується, що держава (через державні органи) має самостійно здійснювати більше позитивних дій на користь ВПО. Найвна думка, що держава безпідставно переклала відповідальність на громади, що свідчить про нерозуміння цілей і значення політики у сфері інтеграції вимушених переселенців. Прослідковується перекладання відповідальності на державні органи та нечітке розуміння відповідальності органів місцевого самоврядування за інтеграцію ВПО. Тоді

як саме ВПО стають важливим ресурсом громади, працюють та сплачують податки до місцевого бюджету, беруть участь у розвитку громади.

Варто зазначити, що громади мають досвід у реалізації державних та регіональних (місцевих) програм для підтримки ВПО, зокрема у сфері охорони здоров'я, надання соціальних послуг, створення транзитного містечка модульного типу для ВПО, забезпечення ВПО постійним житлом). Ефективність реалізації державних програм для підтримки ВПО органи місцевого самоврядування оцінюють позитивно, але зауважують на доцільності їх удосконалення.

У громадах вивчаються потреби та інтереси ВПО переважно через взаємодію з громадськими організаціями, які представляють ВПО; проведення нарад і засідань, круглих столів, конференцій, публічних заходів для обговорення шляхів вирішення проблем захисту та забезпечення прав ВПО; самостійне вивчення окремих потреб, зокрема у вирішенні житлового питання тощо.

Мешканці громад можуть використовувати такі правові засоби участі у місцевому самоврядуванні, як: подання електронних петицій, реалізація права на звернення, громадські консультації та громадські слухання. Але самі ВПО такі форми участі не ініціюють і, якщо долучаються, то лише на рівні з іншими мешканцями громади. ВПО користуються лише окремими засобами впливу на місцеву владу як опосередковано (через взаємодію з громадськими організаціями), так і безпосередньо (через координаційні ради з питань ВПО). Проблемою є те, що створені в громадах інструменти локальної демократії майже невідомі мешканцям та використовуються не часто.

Соціальні та адміністративні послуги органів місцевого самоврядування спрямовані на задоволення усіх категорій населення, зокрема ВПО. Соціальні та адміністративні послуги надаються всім вразливим категоріям населення, хоча фахівці констатують недостатнє регулювання цієї діяльності на державному рівні. ВПО отримують соціальні та адміністративні послуги на загальних засадах та за допомогою загальних підходів. Органи місцевого самоврядування майже не застосовують індивідуального підходу до ВПО, послуги надаються без урахування специфіки їх становища. Виняток – позитивні дії у наданні освітніх послуг для внутрішньо переміщених дітей (позачергове зарахування до закладів освіти та надання путівки до комунальних дитячих оздоровчих таборів).

Фахівці органів місцевого самоврядування констатують, що забезпечується комфортний та безпечний рух транспортних засобів і пішоходів в інтересах маломобільних груп населення (автобуси обладнані пандусами, пішохідні доріжки обладнані тактильними лініями, забезпечені пандуси у громадських місцях, кнопки виклику, працюють соціальні таксі на замовлення). При цьому не акцентується на внутрішньо переміщених особах з інвалідністю.

Організація сімейного відпочинку та дозвілля (розважальні програми, простір колективного розвитку, дні відкритих дверей, декоративно-прикладні форми діяльності, колективні творчі справи, вечори відпочинку, патріотичне виховання, інклюзивні простори для людей з інвалідністю) здійснюється для всіх мешканців громади на рівних умовах. Позитивним є забезпечення рівного доступу для кожного, але органам місцевого самоврядування рекомендовано здійснювати додаткові заходи для інформування, створення умов і залучення до них ВПО та інших вразливих категорій населення. Але в жодній пілотній громаді (на думку опитаних експертів) не створено освітніх, наукових, культурних чи просвітницьких проєктів, освітніх програм, що, зокрема, впливають на кращу інтеграцію ВПО. Це свідчить про неповну обізнаність органів місцевого самоврядування щодо проєктів, які реалізують громадські організації, навчальні заклади та інші суб'єкти.

У пілотних громадах відсутній досвід та практика реалізації програм сприяння молодіжному руху та молодіжному активізму, що є досить популярним напрямом розвитку людського капіталу в громадах. Потребує уваги органів місцевого самоврядування і розвиток соціального підприємництва, серед бенефіціарів якого може бути визначено ВПО.

Створення центрів для навчання та перекваліфікації, зокрема, в інтересах ветеранів АТО і ООС, ВПО актуальне у тих громадах, де працюють переміщені заклади освіти. Такі центри можуть бути відкриті на основі меморандуму між ЗВО та органами місцевого самоврядування, а освітні послуги можуть частково оплачуватись з місцевого

бюджету (за перепідготовки чи підвищення кваліфікації фахівців із напрямів, що актуальні для громади).

Реформа децентралізації влади досить успішно реалізується в Україні. Є багато прикладів ефективного втілення нових можливостей на місцях за рахунок перерозподілу фінансування та розширення автономності у вирішенні нагальних проблем громади. Водночас місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування не достатньою мірою володіють інформацією про стан інтеграції ВПО у суспільно-економічне та культурне життя регіонів через неефективну комунікацію з останніми. Такий стан є актуальним для всієї країни.

Актуальним є розвиток практики укладення договорів про співробітництво територіальних громад з метою реалізації єдиного, комплексного підходу у інтеграції ВПО в громадах, підвищення якості надання їм послуг, ефективного виконання національного законодавства у цій сфері. Предметом такого договору може стати реалізація спільного цільового проекту – комплексу спільних заходів, що здійснюються органами місцевого самоврядування за рахунок коштів місцевих бюджетів та інших не заборонених законодавством джерел.

Отож рекомендаціями щодо удосконалення реалізації повноважень органів місцевого самоврядування з питань інтеграції внутрішньо переміщених осіб в умовах децентралізації влади є такі:

– комунікація та обмін досвідом між органами місцевого самоврядування різних територіальних громад у сфері забезпечення прав, інтересів і потреб ВПО сприяють послідовній та комплексній регіональній політиці щодо інтеграції ВПО в громадах, підвищать якість надання їм послуг;

– з метою отримання достатньої інформації про стан інтеграції ВПО у суспільно-економічне та культурне життя регіону й забезпечення ефективної комунікації з останніми органам місцевого самоврядування доцільно створювати відповідні соціальні групи – Viber, Telegram, Facebook тощо.

– запровадити в громадах форми партисипативної демократії, до яких можна віднести громадські слухання, громадську експертизу, громадський моніторинг, діяльність громадських рад, місцеві ініціативи, громадський медіа контроль тощо. Їх перевагою є доступність для ВПО та як результат – встановлення зворотного зв'язку з ВПО;

– органам місцевого самоврядування у приймаючих громадах розробити та прийняти комплексні регіональні стратегії, плани заходів та/або програму щодо інтеграції ВПО, та/або закріпити/розширити інтеграційні заходи в межах інших програм (наприклад, щодо забезпечення доступу до житлових програм, поліпшення наявних житлових умов, доступ до працевлаштування тощо);

– здійснювати моніторинг ефективності інтеграційних програм та заходів, зокрема щодо кількості ВПО, які беруть участь у таких програмах/заходах (як кандидатів, так і отримувачів), фінансових показників щодо дефіциту коштів для повної реалізації програми тощо;

– доцільне ведення органами місцевого самоврядування гендерної статистики у громаді та застосовувати гендерно орієнтовані підходи в ухваленні управлінських рішень, впровадження гендерно орієнтованого бюджетування, підтримки гендерної освіти і просвітництва тощо. Застосування наскрізного гендерного підходу у діяльності органів місцевого самоврядування в інтересах ВПО потребує додаткового навчання експертів.

Висновки. 1. Внаслідок децентралізації розширюється нормативний масив конституційних та законодавчих повноважень. На основі зазначених повноважень об'єктивно виникає дискреція органів місцевого самоврядування. Одним із проявів дискреційних повноважень органів місцевого самоврядування є право на власний розсуд визначати і формувати зміст місцевих політик у довгострокових та короткострокових стратегічних і планових документах. Територіальні громади (безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування) затверджують місцеві бюджети, програми соціально-економічного та культурного розвитку, а також цільові програми з метою вирішення окремих проблем розвитку громади. Стейкхолдерами і бенефіціарами таких планів є внутрішньо переміщені особи. Заходи і політика місцевої влади, які проводяться для інтеграції та підтримки ВПО, мають загальний і спеціальний характер, але вони прямо пропорційно забезпечують інтереси всієї громади.

2. Основними проблемами реалізації повноважень та відповідальності органів місцевого самоврядування з питань, пов'язаних із ВПО і особами, які постраждали від конфлікту, є такі: органи місцевого самоврядування не реалізують свої можливості у сфері інтеграції ВПО у повному обсязі; фахівці недостатньо обізнані у можливостях органів місцевого самоврядування загалом, бракує ініціативи та розуміння мети інтеграції ВПО; домінує тенденція перекладання відповідальності за інтеграцію ВПО на державу (державні органи) та нерозуміння своєї відповідальності; ВПО сприймаються як додаткове навантаження, на вирішення якого держава не надає фінансування, а не як перспектива для громади; проблематика реалізації проєктів та програм на користь ВПО зосереджується на браці фінансових ресурсів та неготовності вживати заходів, якщо держава не здійснюватиме дотації до місцевого бюджету; не застосовується індивідуальний підхід та майже не застосовуються позитивні дії з метою збалансування становища ВПО в громаді.

Список використаних джерел

1. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.
2. Баймуратов М. О., Боярський О. О. Дискреційні повноваження органів місцевого самоврядування в сфері захисту прав людини: методологічні підходи до розуміння та визначення. *Публічне право*. 2019. № 2 (34). С. 31–41.
3. Стащук І., Лисенко В. Розвиток громади = розвиток громадянського суспільства: цільові програми. URL: <https://www.stepngo.in.ua/longread-mistsevi-programy/>.
4. Звіт щодо регіональних інтеграційних програм для внутрішньо переміщених осіб (розроблено в рамках здійснення гуманітарної діяльності за фінансової підтримки Європейського Союзу та Міністерства закордонних справ Норвегії). URL : https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/05_2021_nrc_idp_integration_policies_ukr.pdf.

Надійшла до редакції 09.03.2022

References

1. Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovaniy terytoriyi Ukrainy [On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 15.04.2014. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2014. № 26. St. 892. [in Ukr.].
2. Baymuratov, M. O., Boyarskyi, O. O. (2019) Dyskretsiyni povnovazhennya orhaniv mistsevoho samovryaduvannya v sferi zakhystu prav lyudyny: metodolohichni pidkhody do rozumynnya ta vyznachennya [Discretionary powers of local governments in the field of human rights protection: methodological approaches to understanding and defining]. *Publichne pravo* № 2 (34), pp. 31–41. [in Ukr.].
3. Stashchuk, I., Lysenko, V. Rozvytok hromady = rozvytok hromadianskoho suspilstva: tsilovi prohramy [Community development = civil society development: target programs]. URL : <https://www.stepngo.in.ua/longread-mistsevi-programy/>. [in Ukr.].
4. Zvit shchodo rehionalnykh intehratsiynykh prohram dlya vnutrishnyo peremishchenykh osib (rozrobleno v ramkakh zdiisnennia humanitarnoi diialnosti za finansovoi pidtrymky Yevropeiskoho Soiuzu ta Ministerstva zakordonnykh sprav Norvehiyi) [Report on regional integration programs for internally displaced persons (developed in the framework of humanitarian activities with the financial support of the European Union and the Norwegian Ministry of Foreign Affairs)]. URL : https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/05_2021_nrc_idp_integration_policies_ukr.pdf. [in Ukr.].

ABSTRACT

Larysa Nalyvaiko, Yevheniya Minakova, Oleksiy Bochkovyy. Problems of implementation of the powers of local self-governments bodies on integration issues by internally displaced persons in the context of decentralisation of power. The article analyzes the problems of implementation of the powers of local self-governments on integration issues by internally displaced persons. The reform of decentralization of power was unable to sufficiently provide conditions to ensure the rights of IDPs and persons affected by the conflict. Moreover, decentralization of power has not significantly affected the motivation of local authorities to establish conditions for the integration of IDPs, to assist in the solution of their problems. This is due to the lack of state subventions and own financial resources. Local self-government bodies are not actively implementing the activities of non-material support for IDPs, while the support through the pre-existing mechanisms is provided on general grounds.

Particularly, the delegation of authority from state bodies to local self-governments to provide basic administrative services increases their ability to ensure the interests of IDPs, which in turn is undermined by the lack of financial resources and the excessive bureaucratic procedures at the level of

public authorities. There is no balance between the amount of authority and resources for its implementation. The surveyed communities have budgeted for the implementation of programs to support and protect IDPs and those affected by the conflict. At the same time, in the pilot communities, separate special measures to ensure the rights and interests of IDPs are virtually not provided, therefore IDPs have the opportunity to fulfill their needs only on a general basis as other residents. It is advisable to further develop the skills of LSG employees in assessing and predicting the various circumstances in which IDPs find or may find themselves, analyzing the specific problems they face. This will improve and harmonize the fragmented policy on the integration of IDPs at the local level, formed, in particular, due to the lack of experience and expert support.

Local self-government bodies and officials take into account the number of persons displaced in communities and analyze the dynamics of displacement. However, there is a shift of responsibility to state authorities and a vague understanding of the responsibility of local authorities to integrate IDPs whereas the latter are becoming an important asset for the communities.

Keywords: *Human Rights, local self-governments, internally displaced persons, decentralisation of power, integration.*

УДК 341.01

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-136-147

Олександр ВИСОЦЬКИЙ[©]
доктор політичних наук, професор
(Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна)

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ЛЕГІТИМНІСТЬ: ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ

У статті визначено міжнародно-правову легітимність як одну із форм легітимності. Доведено, що поняття «міжнародно-правова легітимність» фіксує таку якість міжнародно-правової реальності в усіх її проявах, як визнання, виправданість та обґрунтування. Інакше кажучи, це поняття вказує на достатню значущість розширення, звуження, формування, закріплення, перетворення, підтримку та/або порушення, характер та наслідки застосування норм та принципів міжнародного права. Розкрито сутність міжнародно-правової легітимності через осмислення структури її онтології, що містить такі підсистеми, як легітимні суб'єкти міжнародного права, легітимні міжнародні правотворчі інститути, легітимні міжнародно-правові документи, легітимні міжнародно-правові норми, легітимні заходи правозастосування міжнародних норм, легітимні наслідки правозастосування міжнародних норм. Зазначені підсистеми містять принаймні дванадцять елементів міжнародно-правової легітимності: 1) ясність та визначеність змісту норм, 2) цілісність та спадкоємність процесу міжнародної нормотворчості, вкоріненість норм в історичному процесі, їх відповідність символам та ритуалам; 3) зв'язність норм в ієрархії міжнародного права; 4) концептуальна узгодженість та несуперечливість норм міжнародного права; 5) авторитетність міжнародних правотворчих інститутів; 6) авторитетність міжнародно-правових документів; 7) транспарентність та справедливість процедури ухвалення міжнародних норм; 8) оцінка міжнародною спільнотою правозастосовчих заходів; 9) фактичні наслідки правозастосовчих заходів; 10) критерії оцінки міжнародно-правової легітимності, до яких належать національні інтереси держав, морально-етичні норми, цивілізаційні, регіональні та національні цінності; 11) добровільна згода суб'єктів міжнародного права на виконання норм; 12) наявність загрози покарання з боку міжнародної спільноти в разі порушення норм міжнародного права.

Ключові слова: *легітимність, поняття, міжнародне право, держави, норми, міжнародне співтовариство, міжнародні відносини.*

Постановка проблеми. Поняття «легітимність» використовується в багатьох різноманітних контекстах, що ускладнює його розуміння або визначення. З огляду на те, що слово «легітимність» етимологічно походить від латинського *legitimus* (законний), а також від *lex* (закон), юристи по праву претендують на цей термін. Правова легітимність

© О. Висоцький, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0712-8499>

vysalek@gmail.com

зазвичай розглядається як найбільш вузька з усіх концепцій легітимності. Вона може розумітись як властивість дії, діяльності, правила, суб'єкта або системи зобов'язувати до підкорення або до підтримки цієї дії, діяльності, правила, суб'єкта або системи відповідно. У правовому дискурсі легітимність розглядається в межах ціннісно-нормативного підходу та, фактично, є його конкретизацією. Варто зазначити, що в межах інших дискурсів (соціологічного, політичного, етичного, логічного, філософського) легітимність набуває іншого значення та має дещо інші виміри. Міжнародно-правова легітимність, на відміну від понять «легітимність» та «правова легітимність», має свою специфіку та денотат. У контексті сучасних подій на світовій арені актуальність дослідження термінологічно-понятійного та сутнісного вимірів явища міжнародно-правової легітимності є надзвичайною.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Т. Франк є першим, хто розпочав вивчення легітимності міжнародного права. Аналізу внеску цього вченого у розробку легітимності міжнародного права нами була присвячена окрема публікація [1]. Т. Франк виклав головні наукові ідеї у своїх працях «Влада легітимності серед націй» та «Справедливість у міжнародному праві та інститутах». Ці праці мали значний вплив на осмислення легітимності в міжнародному праві у роботах інших вчених, що вивчали міжнародно-правову легітимність. Вважаючи, що легітимність є властивістю міжнародних правил, норм та інститутів через їх відповідність загальноприйнятим принципам правового процесу забезпечувати наявність прагнення до додержання їх вимог в учасників міжнародної спільноти, Т. Франк доводив, що чинниками такої властивості є детермінованість, символічна валідація, когерентність і дотримання. Нащадками Т. Франка в осмисленні легітимності стали такі дослідники, як Д. Боданьски, К. Бьола, А. Б'юкенен, Р. Волфрум, І. Кларк, І. Міяока, К. Томас та інші. Інсайти та висновки цих вчених склали теоретичну основу для реалізації мети нашого дослідження.

Мета статті – визначити зміст поняття та розкрити сутність міжнародно-правової легітимності.

Методологічною основою осмислення поняття та сутності міжнародно-правової легітимності став герменевтичний підхід, що дозволив осмислити легітимність в єдності розуміння та інтерпретацій множини аспектів та дискурсів, пов'язаних з легітимністю та міжнародним правом.

Вклад основного матеріалу. Симптоматично, що деякі вчені-правники, наприклад Крістофер Томас, вказують, що в різних мовних практиках термін «легітимність» позначає дещо різні явища та схильні розрізняти, зокрема, правовий, моральний та соціальний підхід до легітимності [39, с. 5]. На основі аналізу матеріалів фундаментальних словників, ми зробили висновок, що поняття легітимності може стосуватися, як мінімум, чотирьох дискурсів [2, с. 109–110], проте можемо стверджувати, що таких дискурсів набагато більше.

Треба зазначити, що саме у правовому дискурсі легітимність стає правовою категорією незалежно від джерел походження та аргументів її самовиправдання. Один із піонерів дослідження легітимності в міжнародному праві Томас Франк визначав її як властивість норми або нормотворчого інституту самостійно породжувати в адресатів пред'явлених норм прагнення до додержання їх вимог, оскільки адресати вважають, що норма або інститут виникли і діють відповідно до загальноприйнятих принципів правового процесу [20, с. 24]. Інший дослідник легітимності у міжнародному праві Ян Херд визначав цей термін як нормативне переконання суб'єкта в тому, що нормам або інститутам належить підпорядковуватись [24, с. 381]. Як бачимо, Т. Франк визначає легітимність переважно у процесуальному аспекті, як відповідність процесуальним принципам, а Я. Херд як переконаність в належному характері норм та інститутів за їх змістом.

Для Ісао Міяоки легітимність – це прискриптивна якість норми, правила або інституту, яка змушує бути зобов'язаним їх поважати або відчувати такий обов'язок [30, с. 11]. І. Міяоки, визначаючи легітимність, акцентує на різних видах підстав, які можуть слугувати як причини для суб'єктів права. За якістю дослідник розрізняє позитивну, нейтральну та негативну легітимність, розуміючи під ними ступінь підтримки/заперечення норми. Позитивна легітимність норми означає її ненульову підтримку. Нейтральна легітимність вказує на нульову підтримку норми та одночасно її нульове заперечення. Негативна легітимність визначає неприйняття, заперечення норми.

Для Данієля Боданьски легітимність може бути різних видів залежно від контексту

застосування, характеру інститутів та підстав виправдання. Він виділяє легітимність, яка існує відповідно до правил визнання норм, та легітимність норм міжнародної системи, які є бажаними для регулювання міжнародно-правових відносин у майбутньому. Д. Боданський вказує, що для легітимності потрібні різні підстави залежно від типу влади та компетенції, що має міжнародний інститут. Водночас необхідні різні теорії легітимності для законодавства, судочинства та управління. У першому випадку важливі як підстави легітимності додержання правил голосування, у другому – додержання процесуальних норм, у третьому – порядок делегування, характер процесу прийняття рішень або наявність фахової експертизи [6, с. 316]. За Д. Боданським, навіть нормоутворюючу діяльність Ради Безпеки ООН необхідно розглядати з позицій різних теорій легітимності залежно від того, чи ухвалює вона рішення по окремій справі або діє в квазі-законодавчій якості, встановлюючи більш загальні правила [6, с. 316]. Дослідник робить цілком справедливий висновок, що різні типи проблемних областей створюють різні варіації легітимності. Наприклад, питання, пов'язані з вибором між цінностями, можуть зажадати іншої основи легітимності, ніж питання, які мають більш технічний характер [6, с. 316].

Рюдігер Вольфрум, погоджуючись, що легітимність може вживатись по-різному, інтерпретує її здебільшого як виправданість авторитету чи влади. Це поняття, на його думку, еквівалентно наявності влади ухвалювати зобов'язуючі рішення або предписувати зобов'язуючі норми. Такі рішення чи норми можуть бути загальними або спеціальними. І таке розмежування може залежати від їх легітимності [43, с. 6]. Р. Вольфрум виділяє елементи, які можуть формувати легітимність. Це джерело, процедура та результат, а також їх комбінації. Відповідно до нього, легітимність міжнародного публічного права базується на згоді держав, оскільки міжнародне право ґрунтується на допущенні, що держави мають здатність до переговорів та додержання міжнародних угод. Держави беруть на себе зобов'язання перед іншими партнерами та міжнародним співтовариством у цілому щодо таких угод. Вони також мають можливість взяти на себе зобов'язання в односторонньому порядку [43, с. 6]. Стосовно процедурної легітимності, то Р. Вольфрум відмічає значущість в її досягненні дотримання заздалегідь узгодженої процедури. Крім того, він звертає увагу на авторитетність учасників ухвалення рішення щодо вердикту, яка може визначатися професіоналізмом та незалежністю суддів та експертів, а також участю третьої сторони за допомогою апісі сугіає як де-факто (наприклад, блог або стаття експерта у пресі), так і де-юре.

Особливе значення для легітимності, безумовно, має результат ухвалення рішення. Можна стверджувати, що згода держав насамперед має стосуватися результату, тоді як згода щодо походження норми та процедури її формування має по суті допоміжне значення. Р. Вольфрум справедливо зазначає, що якщо будь-який орган, такий як Рада Безпеки або Міжнародний суд, або трибунал, хоча і заснований відповідно до прийнятих правил і ухвалює рішення відповідно до встановленої процедури, не досягає результатів, які міжнародна спільнота як адресат таких рішень вважає адекватними, це може в кінцевому рахунку призвести до підриву його легітимності [43, с. 7]. Доля комісії ООН з прав людини є прикладом щодо цього. Її делегітимація призвела до створення Ради з прав людини у 2006 р., склад, відповідальність та механізми роботи якої відрізняються від колишньої комісії з прав людини. Р. Вольфрум ставить проблему оцінки легітимності міжнародного органу на основі задоволеності його рішеннями з боку держав, яким вони адресовані. На нашу думку, тут результативна легітимність має бути доповнена іншими видами легітимності, кожна з яких окремо може бути поставлена під сумнів. Проте синтез різних видів легітимності (експертна, процедурна, процесуальна, результативна, консенсусна, прагматична, об'єктивістська тощо) може бути основою для якісно нового правового явища – синтетичної легітимності міжнародних правових норм.

Згаданий нами раніше К. Томас на основі правового, морального та соціального підходів вирізняє, відповідно, правову, моральну та соціальну легітимність [39, с. 6]. Правову та моральну легітимність він інтерпретує як конкретизацію більш широкого родового поняття нормативної легітимності, а соціальну – розуміє як версію емпіричної легітимності. Поділ легітимності на фактичну та нормативну має певну традицію серед вчених-правників.

Отже, поняття легітимності в правовому дискурсі має свою специфіку. Якщо в соціологічному та політичному дискурсах легітимність фактично означає смисл та значущість як динамічний синтез обґрунтування та визнання, то в правовому дискурсі вона є виправданістю. Причому слово «виправданість» найбільш чітко позначає сутність

явища легітимності як такої, що конкурує, вступає в деяку суперечність з легальністю.

Належність до того чи іншого дискурсу може прояснити сутність легітимності. Воно конструюється відповідною мовною практикою. Для соціологічного дискурсу – це смисл, що сконструйований когнітивним та ціннісним обґрунтуванням, для політичного дискурсу – це значущість, що надає владі властивість бути визаною та здатність підпорядковувати. Для міжнародно-правового дискурсу легітимність – це виправданість, що визначає вибір правильних норм та їх належне застосування в кожному конкретному випадку.

Правова легітимність схожа з моральною легітимністю в тому, що вони обидві оцінюють ці об'єкти через нормативний вимір. Тому моральна та правова легітимність належать до нормативної легітимності. Для авторів, які не належать до юридичної науки, правова легітимність часто безпосередньо прирівнюється до юридичної сили, виключно з питаннями моральної обґрунтованості [4, с. 4]. Отже, юридична сила сама по собі розглядається як відносно просте поняття [4, с. 4–5]. Проте визнається, що правова легітимність особливо важлива внаслідок сили її самовиправдання у функціонуючій правовій системі; як тільки щось стає легітимним в правовому сенсі, це дає виняткову причину для дотримання навіть перед обличчям протилежних моральних міркувань [33, с. 39–48]. Отже, питання юридичної сили безпосередньо впливає на більш широке розуміння моралі і порядку. Те, що не юристи зазвичай зміщують поняття правової легітимності та юридичної сили зрозуміло, оскільки це роблять і самі юристи. Однак для юристів питання про юридичну силу зовсім не однозначне. Особливо це помітно, коли йдеться про міжнародне право, де сама можливість юридичної сили все ще має боротися за визнання. Отже, тут є сфера, де юристи можуть зробити великий внесок у дебати про легітимність внаслідок їх специфічного досвіду. Вимоги до юридичної сили були предметом давніх суперечок. Зазвичай вважається, що є дві основні школи думки щодо вимог до юридичної дійсності. Це позитивізм та теорія природного права. У позитивістській традиції, найбільш широко поданій Г. Кельзенем і Г. Хартом, стверджувалось, що закон має юридичну силу, означає стверджувати, що він був створений відповідно до належного юридичного процесу. На думку Г. Кельзена, ця перевірка на позитивну валідність може проводитися рекурсивно доти, поки не буде досягнута неюридична фундаментальна норма для правової системи, («grundnorm» – в концепції Г. Кельзена), яка наділена авторитетом [26, с. 110–122]. Г. Кельзен навіть сформулював «принцип легітимності», який передбачав збереження юридичної сили норми до її заміни або скасування відповідно до правового порядку, що її створив [26, с. 117–18]. Для Г. Харта юридична сила в кінцевому рахунку зводилася до «правила визнання». На відміну від «grundnorm» Г. Кельзена, правило визнання є, ймовірно, соціальним фактом, ніж нормою [22, с. 100–110]. Отже, для позитивіста норма є легітимною в правовому вимірі, якщо вона створюється і застосовується відповідно до належного правового процесу, в якому належність в кінцевому рахунку виводиться з основної норми або з суспільного консенсусу. Дії, що вчиняються відповідно до таких норм, і суб'єкти, які призначаються на керівні посади відповідно до таких норм, також можуть вважатися такими, що мають правову легітимність. У науці міжнародного права все ще є багато концептуальних розбіжностей щодо того, що являє собою належний правовий процес, особливо коли йдеться про визначення джерел міжнародного права.

Зокрема, позитивісти наголошують на букві і процедурі наявних законів, прихильники теорії природного права фокусуються на справедливих результатах. Для позитивістів незаконна поведінка нелегітимна, тому що вона порушує чинні закони, створені дійсними процесами. Для підтримки послідовності, визначеності і порядку треба дотримуватися чинних норм. Для прихильників природного права норми, які призводять до несправедливих результатів, є незаконними і нелегітимними, що робить порушення несправедливих правил для збереження справедливості законним і легітимним. Є і більш тонкі підходи, які розмивають відмінності між цими дихотомічними поняттями теорії права. Юристи-позитивісти визнають, що моральні цінності відіграють головну роль у розробці дійсних законів, але визначення і застосування правових принципів після їх затвердження може бути зроблено тільки за допомогою нейтральних та неморальних юридичних міркувань. Одночасно сучасні прихильники природного права, особливо в міжнародному праві, визнають, що встановлені принципи права можуть бути несправедливими, проте моральні судження повинні застосовуватися там, де норми незрозумілі, особливо щодо застосування сили в гуманітарних цілях [38]. Однак загальна

проблема цих теоретичних підходів до права полягає в тому, що, хоча вони можуть мати різні засоби визнання дійсних норм, вони обидва визнають, що як тільки норма дійсно створена, вона легітимна. Отже, ці підходи не враховують легітимність окремо від законності, що унеможлиблює адекватний розгляд складних справ, які потрапляють у прогалини легітимності.

Неадекватність цих теоретичних підходів стосовно міжнародного права особливо очевидна і призвела до поляризації наукових досліджень з міжнародного права і міжнародних відносин і того, що деякі називають табу на слово на літеру «л» (тобто на «легітимність») [36, с. 367]. Вважаючи за краще не торкатися цих проблемних правових підходів, дослідники міжнародних відносин уникали їх і вдавалися до посилань на норми, правила та інститути, але не на право.

Проте ця поляризація означала, що для більшої частини представників теорії міжнародних відносин право вважалось безсилим через відсутність правозастосування та невизначеність. Держави претендують на легітимність, щоб виправдати свою поведінку, щоб приховати свої справжні наміри за риторичними фасадами. Апеляції до легітимності, на думку Г. Моргентау, не мають реальної основи, тому що суб'єкти намагаються нав'язати кожному свою інтерпретацію моралі [31, с. 289].

Проте останнім часом підходи до міжнародних відносин розширилися, і законність і легітимність стали центральними сферами вивчення. У межах цієї широкої і різноманітної категорії літератури можна виділити три загальних підходи до легітимності: влада легітимності, легітимність як переломний момент або показник і легітимність як процес. Перша група використовує легітимність для пояснення того, «чому могутні держави підкоряються безсилу міжнародному праву» [20, с. 3]. Ця група робить цінний внесок у дослідження міжнародної легітимності, оскільки пропонує спосіб розуміння того, як навіть могутні держави зазвичай підкоряються нездійсненному праву. Проте в межах цього підходу немає достатніх засобів для розуміння оскарження міжнародної законності і процесу легітимації в міжнародному праві. Другий підхід розглядає легітимність як переломний момент або показник нормативних змін у спільнотах [12, с. 177–179; 17, с. 893, 895; 37, с. 271–272]. Перевага цього підходу полягає в тому, що він забезпечує спосіб для розуміння легітимності, яка відокремлена від законності. Проте питання про застосування сили в гуманітарних цілях об'єднує три наявні режими: право прав людини, гуманітарне право та норми про застосування сили. Вони не просто поєднуються один з одним. Проблема полягає в тому, що у важких випадках прийняття будь-якого з цих правових обґрунтувань ризикує делегітимізувати іншу норму з іншого режиму. Тому, хоча цей підхід і корисний в деяких випадках, він також не враховує процес оскарження, замість цього зосередившись на його результатах.

Звернемось до третього підходу, який інтерпретує легітимність через процес легітимації. Перші два підходи до легітимності допомагають нам зрозуміти, що суб'єкт може брати участь у легітимації або для всіх цих цілей, або для їх комбінації. Прихильники цих підходів можуть використовувати процес легітимації, щоб замаскувати свої справжні наміри під маскою легітимності, але навіть найбільш цинічні або брехливі твердження підпорядковані процесу легітимації, оскільки він сприймається та визначається аудиторією. Третій підхід розглядає легітимність як результат процесу оскарження, який містить у собі правову риторику, перекваліфікацію ситуації, техніки аргументації, торги та формування думки аудиторії.

Традиційні теорії права, ідеалізм або природне право, позитивізм або формалізм пропонують різні способи визначення валідності норм та їх інтерпретації. Ідеалізм, що сягає своїм корінням природноправових підходів римських стоїків та християнського світу, розглядає моральні норми як валідні. С. Пуфендорф відсунув природне право від цих канонічних інтерпретацій, замість цього зв'язавши його з міжнародним правом [13, с. 8, 47]. З того часу ідеалісти стверджували, що міжнародне право утворює загальний зв'язок між усіма націями та людством [18; 29; 38]. Право народів Дж. Ролза включає цей підхід, виходячи за межі юридичної науки. Дж. Ролз поміщає «особливу концепцію права і справедливості, яка застосовна до принципів та норм міжнародного права і практики» в центр своєї концепції «реалістичної утопії» ліберальних і неліберальних, але «гідних» народів [32, с. 3]. Як такий моралізм важливий для правового ідеалістичного підходу. Відеалістичній школі є різні підходи до цінності моралізму. Наприклад, в деяких випадках моралізм є показником того, що робить закони легітимними, тоді як в інших випадках моралізм керує інтерпретацією, особливо там, де норма відсутня або неясна

[38, с. 128–129]. Складність для розуміння і, що більш важливо, для оспорування претензій на легітимність полягає в тому, що моралізм ототожнює легітимність із законністю.

Центральне положення юридичного позитивізму полягає в тому, що право – це процес, що забезпечує валідність. Інакше кажучи, якщо норма складена відповідно до встановлених процедур, вона валідна і, отже, її повинні дотримуватися. Мораль не відіграє ніякої ролі в оцінці валідності норм, і тому не можна за її допомогою оцінити легітимність [22, с. 155–184]. Міжнародне право є продуктом згоди держав, що підтверджується утворенням договорів, звичаєвого права та прийняттям або ратифікацією міжнародних актів у внутрішній системі. Норма валідна, якщо вона може бути простежена до авторитетного джерела, яке саме підтверджено основною нормою системи; вона невалідна, якщо вона просто стверджується, не маючи якоря в авторитетному джерелі [19, с. 33].

Хоча є численні відмінності між двома версіями позитивізму та природного права, у багатьох видах використання або інтерпретації позитивізму та природного права, спосіб, яким ці теорії можуть бути використані для розуміння формальних міркувань щодо застосування сили, демонструє, як ці теорії діють та протистоять одна одній стосовно міжнародних правових дилем. Контраст між твердженнями лідерів НАТО і Югославії демонструє розбіжності у правовій теорії. Під час Косовської інтервенції 1999 року представник США в Раді Безпеки Пітер Берлі широко апелював до норм про права людини, до гуманітарного права і до спільної мети Організації Об'єднаних Націй, викладеної в Статуті. Він заявляв, що міжнародне співтовариство не може «закривати очі» на те, що югославський уряд та сили навмисно завдають шкоди і переміщують тисячі ні в чому не винних косовських громадян [40]. Цей аргумент апелював до вищого почуття справедливості, стверджуючи, що дії НАТО були морально і, отже, юридично легітимні. Ці твердження відображають ідеалістичний підхід до міжнародного права, заснований на природному праві.

Однак позитивізм вважає невинними ті дії, які не відповідають букві закону. Щодо застосування сили позитивісти строго і буквально трактують заборону на застосування сили, закріплену в статті 2 [4] Статуту Організації Об'єднаних Націй. Вони вважають застосування сили допустимим тільки в двох випадках: в цілях самооборони або коли Рада Безпеки санкціонує колективне застосування сили відповідно до глави VII у відповідь на загрозу міжнародному миру та безпеці [40].

Міжнародні гуманітарні нормативні акти і нормативні документи в галузі прав людини, включно із заборобою на геноцид, є життєво важливими і дійсними правовими документами. Проте немає норми права або більш високого морального розуміння, які допускали б втручання, особливо одностороннє, в гуманітарних цілях. Крім того, Югославія стверджувала, що ця ситуація є внутрішньою справою і не повинна будь-яким чином піддаватися міжнародному втручанню. Представник Югославії висловив це твердження, вказавши на «незаконну агресію» НАТО і її «нехтування повноваженнями Ради Безпеки» [23, р. 18].

Проблеми, властиві цим застосуванням теоретичних положень, та їх протиставлення один одному двоїсті. По-перше, обидві теорії ототожнюють легітимність із законністю. Для позитивістів законним і, отже, легітимним є те, що задовольняє букві правової норми. З іншого боку, для вчених, які додержуються концепції природного права, законним і, отже, легітимним є те, що задовольняє здоровому глузду справедливості. Хоча може здатися, що натуралізм сам по собі дає змогу оцінити легітимність, це не так. Як природничо-правовий, так і позитивістський підходи розглядають легітимність як характеристику дійсного права і правової поведінки. Це призводить до другої проблеми: не всі позитивісти згодні з тим, що становить дійсну правову норму, точно так само, як можуть бути розбіжності між природними юристами щодо того, що є споконвічно справедливим. Це відображає загальні аргументи, що впливають із застосування основних посилок позитивізму і природно-правових підходів. Однак деякі позитивісти можуть інтерпретувати косовську інтервенцію як законну і, отже, легітимну, визначивши позитивну правову норму, що дозволяє таку інтервенцію, тимчасом як природний юрист міг би обґрунтувати свій аргумент природною несправедливістю, що виникає, коли могутнім державам дозволяється військове втручання в малі держави. Є безліч літератури, за допомогою якої вчені намагаються довести позитивність правила гуманітарної інтервенції [23, с. 18–36].

М. Коскенніємі намагається розплутати проблеми міжнародного права, виходячи за межі «єдиної структури всіх правових теорій» [27, с. 12]. Він досліджує правові аргументи, розглядаючи зв'язки і відмінності між ними, роблячи висновок, що вони призводять до опозицій, які здаються нерозв'язними. Визнаючи, що деякі прихильники природного права і позитивісти можуть зробити різні висновки залежно від їх інтерпретації того, які правові акти дійсні, М. Коскенніємі стверджує, що, розвиваючись в онтологічній опозиції один до одного, ці дві теорії створили взаємозалежність, яка заперечує ефективність тільки однієї з цих теорій. М. Коскенніємі стверджує, що ці дихотомії створюють помилкову дилему, в якій «правовий аргумент виходить із встановлення системи концептуальних диференціацій, використовуючи її для обґрунтування будь-якої доктрини, позиції, правила або аргументу, які необхідно обґрунтувати» [27, с. 11]. За допомогою деконструкції М. Коскенніємі передбачає, що «в кінцевому рахунку весь дискурс розсиплеться в нескінченну гру концептуальних опозицій, в якій в кінцевому рахунку немає підстав віддавати перевагу конфліктуючим ідеям» [27, с. 479]. Отже, міжнародно-правова аргументація є частиною головоломки і не може забезпечити її власне рішення.

Кожна концепція легітимності передбачає наявність трьох елементів: об'єкта легітимності, суб'єкта легітимності та основу легітимності. Почнемо з об'єктів легітимності. Тож легітимність може застосовуватися до дій, норм, суб'єктів і систем. Як зазначали Ян Херд і Катаріна Коулман, легітимність кожного з цих типів об'єктів може розглядатися окремо, навіть в одному і тому самому фактичному контексті [16, с. 20–23; 25]. Отже, вторгнення США в Ірак (дія) може бути піддане критиці як морально нелегітимне навіть тими, хто визнає легітимність США (суб'єкта) як держави або великої держави, тимчасом як США критикують легітимність наявних обмежень (норм) самооборони, а інші критикують Раду Безпеки (інститут) за те, що він нелегітимний, тому що він не зміг запобігти вторгненню, або вважають нелегітимним міжнародний правовий порядок (систему) за те, що він виявився настільки безсилим. Правові, економічні, соціальні та культурні зв'язки між різними об'єктами легітимності гарантують, що те, що впливає на один об'єкт, часто впливає і на інший. Однак у короткостроковій перспективі навіть тісно пов'язані об'єкти, як правило, функціонують незалежно один від одного. Можна сказати, що система врегулювання суперечок СОТ користується широкою легітимністю, хоча іноді групи експертів можуть випускати доповіді, які їх розцінюють як категорично недостатніми, а Рада Безпеки ООН може зберігати легітимність навіть тоді, коли вона бореться з масовими порушеннями прав людини в Сирії. Залежно від об'єкта легітимності можуть застосовуватися різні механізми легітимації, а його легітимність може піддаватися більшій чи меншій перевірці. Отже, осмислюючи легітимність, важливо чітко розуміти, що саме вважається легітимним або нелегітимним.

Те, що різні погляди на легітимність можуть бути прив'язані до різних об'єктів в тому самому контексті, допомагає пояснити суть оцінок легітимності і чому ними так легко маніпулювати. Конкретне рішення, яке саме по собі уявляється спірним, може бути виправдане на тій підставі, що воно було винесено легітимною особою або установою, або тому, що воно стверджує, що воно відповідає легітимній нормі, або що воно було ухвалено відповідно до легітимної процедури, незалежно від його сутнісного змісту або його практичних наслідків. Тому легітимність може, часто проблематично, забезпечити дискурсивний простір для зміщення відповідальності за рішення.

Концепції легітимності, чи то правові, чи то моральні чи то соціальні, можуть трансформувати об'єкт, до якого вони застосовуються. І. Клодмол зазначає, що звичайно є кореляція між суттю легітимуючого принципу та ідентичністю його аплікатора. Наприклад, принцип божественного права, як правило, вимагає церковного представника, а теорія згоди передбачає опору на демократичний виборчий процес [15, с. 367, 370].

Різні концепції легітимності не тільки закликають різні типи авторитетних фігур вступати в заздалегідь призначені ролі. Вони також визначають, як ці суб'єкти бачать себе і як вони сприймаються іншими. Ролі перетворюють їх носіїв. Отже, основа легітимності інституту може викривляти здійснення повноважень цього інституту певним чином, віддаючи перевагу певним інтересам і маргіналізуючи інші, і може змінити те, як здійснення повноважень сприймається різними аудиторіями.

Як правова, так і моральна концепції легітимності передбачають наявність суб'єкта, який повинен підкорятися або підтримувати легітимний об'єкт. Суб'єкти можуть варіюватися залежно від конкретної концепції легітимності, яка використовується. Суб'єктами міжнародного права традиційно вважалися держави. Зовсім недавно Джереми

Уолдрон зазначив, що мільярди людей у світі повинні вважатися «справжніми» суб'єктами міжнародного права, якщо не формально, то морально [41, с. 315, 325–327]. Суб'єкти легітимності можуть мати складні відносини з об'єктами легітимності. Дж. Уолдрон стверджує, що «держави – це не просто суб'єкт міжнародного права; вона також є і джерелом, і посадовцем (виконавцем) міжнародного права» [42, с. 15, 23]. Важливо відрізнити суб'єктів правової або моральної легітимності від легітимуючого співтовариства або аудиторії, пов'язаної з соціальною легітимністю. Соціальна легітимність будується з уявлень про правову або моральну легітимність. Як така соціальна легітимність має сенс тільки тією мірою, в якій вона належить до цієї аудиторії. Соціальна легітимність повинна бути спроектована кимось: повинна існувати якась соціальна група, яка судить про легітимність суб'єкта або дії на основі загальних стандартів, визнаних цією групою. Отже, суб'єкти цього бачення легітимності та її легітимуюча або інтерпретаційна спільнота не обов'язково є взаємодоповнювальними. Крім того, недостатньо, щоб ця група вважала об'єкт легітимним або нелегітимним. Необхідно, щоб судження про легітимність відповідали «загальним стандартам», щоб утворити легітимуюче співтовариство. Для одного об'єкта може бути безліч легітимуючих спільнот з різними і пересічними загальними стандартами. Однак деякі легітимуючі спільноти можуть бути більш потужними або мати більш нормативний привілейований статус, ніж інші.

У міжнародній сфері явно відсутня потужна легітимуюча спільнота, настільки ж стабільна і центральна, як та, яка забезпечується голосуючою громадськістю на національному рівні.

Ян Кларк стверджує, що відсутність чіткого, адекватного легітимного співтовариства на міжнародній арені є однією з причин, чому знадобилося так багато часу, щоб перевести концепцію легітимності в міжнародну сферу [14, с. 11].

Членство в легітимуючій спільноті важливе, оскільки саме його члени визначають межі того, що є легітимним для цієї спільноти. Інтереси та переваги членів будь-якого легітимуючого співтовариства проте, ймовірно, будуть різними та мінливими з плином часу.

Отже, зміни в розумінні того, що являє собою відповідне легітимуюче співтовариство з плином часу, можуть мати суттєві наслідки для того, як розподіляється влада.

Третій структурний елемент – це основа легітимності, тобто підстави, на яких об'єкт визнається як легітимний. Можна розрізнити процедурні (або процесуальні), сутнісно-змістовні та результативні форми легітимності.

Процесуальна легітимність тісно пов'язана з джерелом розпоряджень, правил і дій, що здійснюються різними дійовими особами за допомогою визначених ритуалів. Як міжнародне право, так і безліч дипломатичних практик являють собою різні процесуальні форми легітимації. Найбільш часто артикульованими архетипами процесуальної легітимності у внутрішній сфері є різні форми демократичної легітимності [3; 34], тимчасом як у міжнародному праві вони є архетипами згоди [28]. Процесуальний підхід до легітимності допомагає пояснити, чому суб'єкти готові підтримувати певні владні відносини над іншими, навіть якщо вони не слугують їх матеріальним інтересам у конкретних випадках. Правова легітимність, принаймні в тому вигляді, в якому вона розуміється позитивістами, являє собою особливо помітну форму легітимності, що заснована на процесі. Закон – це вища інстанція процесуальної легітимності, оскільки він вимагає зобов'язання дотримуватися його, незважаючи на його зміст. При цьому відповідні процеси не обов'язково повинні мати правовий характер. Пророцтвам давньогрецьких оракулів, наприклад, надавалася форма процесуальної легітимності після задоволення складного набору підготовчих ритуалів. Процесуальний підхід може бути пов'язаний з вузькою «правильністю» процедури, що вимірюється стосовно процесуальних норм, які, зі свого боку, можуть відображати певну мету, наприклад, демократичне представництво або правління закону. Проте, як тільки система або інститут сконструйовані, її вихідні норми часто сприймаються як щось само собою зрозуміле, а її процедури виконуються самі по собі без більш глибокого розгляду того, чи слугують вони більш фундаментальній меті або призводять до кращих результатів. Сутнісно-змістовна легітимність, навпаки, безпосередньо більш зацікавлена в меті, якою слугує об'єкт легітимації. Ернст Хаас пропонує чітко виражену сутнісно-змістовну форму легітимності, коли стверджує, що «організаційна легітимність існує, коли члени цінують організацію і в цілому виконують колективні рішення, оскільки вони розглядаються як реалізація цінностей членів» [21]. Архетипічна форма сутнісно-змістовної легітимності пов'язана зі справедливістю [7–11], але вона також відображається в діяльності, спрямованій на

критику або виправдання наявних правил або інститутів на основі прав людини, розвитку, глобального добробуту або навіть лібералізації торгівлі. Аналогічна, але окрема відмінність проводиться між вхідними і вихідними формами легітимності. Різниця між вхідною та вихідною легітимністю була розроблена Фріцем Шарпфом [35]. Вхідна легітимність, на думку Ф. Шарпфа, безпосередньо належить до концепції «правління народу» [35, с. 6]. Вона заснована на ідентичності і підкреслює норми участі та консенсусу. Вихідна легітимність належить до концепції «уряд для народу», яка «виводить легітимність зі своєї здатності вирішувати проблеми, що вимагають колективних рішень» [35, с. 11], які не можуть бути вирішені за допомогою індивідуальних дій, ринкових обмінів або добровільного співробітництва [35, с. 11]. Ця форма легітимності більшою мірою орієнтована на інтереси та підкреслює механізми експертних знань і підзвітності.

Інші автори прийняли термінологію вхідної та вихідної легітимності, але розширили її за межі демократичного контексту таким чином, що вхідна легітимність містить всі процедурні та змістовні міркування, які є частиною процесу ухвалення рішень, тимчасом як вихідна легітимність містить будь-яку форму легітимності, яка підтверджується на основі практичних наслідків ухвалення рішень [5, с. 44–45].

Висновки. Отже, міжнародно-правова легітимність – це одна з форм легітимності. Вона є визнанням, виправданням та обґрунтуванням міжнародного права та, будучи позначенням якості у своєму понятійно-термінологічному вимірі, вказує на достатню значущість розширення, звуження, формування, закріплення, перетворення, підтримку та/або порушення, характер та наслідки застосування норм та принципів міжнародного права. Сутність міжнародно-правової легітимності розкривається через структуру її онтології, що містить такі підсистеми, як легітимні суб'єкти міжнародного права, легітимні міжнародні правотворчі інститути, легітимні міжнародно-правові документи, легітимні міжнародно-правові норми, легітимні заходи правозастосування міжнародних норм, легітимні наслідки правозастосування міжнародних норм. Зі свого боку, зазначені підсистеми містять такі елементи міжнародно-правової легітимності, як: а) ясність та визначеність змісту норм, б) цілісність та спадкоємність процесу міжнародної нормотворчості, вкоріненість норм в історичному процесі, їх відповідність символам та ритуалам; в) зв'язність норм в ієрархії міжнародного права; г) концептуальна узгодженість та несуперечливість норм міжнародного права; д) авторитетність міжнародних правотворчих інститутів; е) авторитетність міжнародно-правових документів; ж) транспарентність та справедливість процедури ухвалення міжнародних норм; з) оцінка міжнародною спільнотою правозастосовуючих заходів; и) фактичні наслідки правозастосовуючих заходів; і) критерії оцінки міжнародно-правової легітимності, до яких відносяться національні інтереси держав, морально-етичні норми, цивілізаційні, регіональні та національні цінності; л) добровільна згода суб'єктів міжнародного права на виконання норм; м) наявність загрози покарання з боку міжнародної спільноти у випадку порушення норм міжнародного права.

Список використаних джерел

1. Висоцький О. Ю. Теорія легітимності міжнародного права Томаса Франка. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. № 7. С. 129–140.
2. Высоккий А. Ю. Легитимность: анализ понятия. *Грани*. 2003. № 1 (27). С. 109–113.
3. Barnard F. M. *Democratic legitimacy: plural values and political power*. Montreal; Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2001. XIV, 256 p.
4. Beetham D. *The legitimation of power*. London: Macmillan press, 1991. VIII, 267 p.
5. Bekkers V. *Legitimacy and Democracy: A Conceptual Framework for Assessing Governance Practices*. Victor Bekkers and others (eds), *Governance and the democratic deficit: assessing the democratic legitimacy of governance practices*. Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate Pub. Ltd., 2007. pp. 44–45.
6. Bodansky D. The Concept of Legitimacy in International Law. *Rudiger Wolfrum and Volker Rothen (eds), Legitimacy in International Law*. Berlin ; New York : Springer, 2008. pp. 309–317.
7. Buchanan A. *Human rights, legitimacy, and the use of force*. Oxford; New York : Oxford University Press, 2010. 332 p.
8. Buchanan A. Political legitimacy and Democracy. *Ethics*. 2002. Vol. 112. Issue 4. Pp. 689–719.
9. Buchanan A. Recognition Legitimacy and the State System. *Philosophy & Public Affairs*. 1999. Vol. 28. Issue 1. pp. 46–78.
10. Buchanan A. The Internal Legitimacy of Humanitarian Intervention. *Journal of Political Philosophy*. 1999. Vol. 7. Issue 1. pp. 71–88.
11. Buchanan A. E. Justice, legitimacy, and self-determination: moral foundations for international law. Oxford; New York : Oxford University Press, 2003. VI, 319 p.
12. Byers M., Chesterman S. Changing the Rules About Rules? Unilateral Humanitarian

Intervention and the Future of International Law. *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, ed. J. L. Holzgrefe and Robert O. Keohane. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. pp. 177–179.

13. Carr C. L. The Political Writings of Samuel Pufendorf. New York : Oxford University Press, 1994. IX, 285 p.

14. Clark I. Legitimacy in international society. Oxford; New York : Oxford University Press, 2005. VIII, 278 p.

15. Claude I. L. Jr. Collective Legitimization as a Political Function of the United Nations. *International Organization*. 1966. Vol. 20. Issue 3. Pp. 367–379.

16. Coleman K. P. International Organisations and Peace Enforcement: The Politics of International Legitimacy. New York : Cambridge University Press, 2007. 360 p.

17. Finnemore M., Sikkink K. International Norm Dynamics and Political Change. *International Organization*. 1998. Vol. 52. Issue 4. pp. 890–905.

18. Finnis J. Natural Law and Natural Rights. Clarendon: Oxford University Press, 2011. XVI, 494 p.

19. Fletcher G. P. Basic Concepts of Legal Thought. New York : Oxford University Press, 1996. IX, 213 p.

20. Franck Th.M. The power of legitimacy among nations. New York; Oxford : Oxford University Press, 1990. 303 p.

21. Haas E. B. When knowledge is power: three models of change in international organizations. Berkeley : University of California Press, 1990. XII, 266 p.

22. Hart H. L.A. The concept of law / Herbert Lionel Adolphus Hart ; with a postscript edited by Penelope A. Bulloch and Joseph Raz ; and with an introduction and notes by Leslie Green. Third edition. Oxford, United Kingdom : Oxford University Press, 2012. LV, 333 p.

23. Holzgrefe J. L. The Humanitarian Intervention Debate. *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, edited by J. L Holzgrefe and Robert O. Keohane. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. pp. 15–52.

24. Hurd I. Legitimacy and Authority in International Politics. *International Organization*. 1999. Vol. 53. pp. 379–408.

25. Hurd I. Legitimacy, Power, and the Symbolic Life of the UN Security Council. *Global Governance*. 2002. Vol. 8. Issue 1. Pp. 35–52.

26. Kelsen H. General theory of law & state; with a new introduction by A. Javier Treviño. New Brunswick, N.J. : Transaction Publishers, 2006. XI, 516 p.

27. Koskeniemi M. From apology to Utopia: the structure of international legal argument : reissue with a new epilogue. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. XIX, 683 p.

28. Krajewski M. Democratic Legitimacy and Constitutional Perspectives of WTO Law. *Journal of World Trade*. 2001. Vol. 35. Issue 1. pp.167–186.

29. Lauterpracht H. International Law: Being the Collected Papers of Hersch Lauterpracht. Cambridge : University Press, 2004. 810 p.

30. Miyaoka, I. Legitimacy in international society Japan's reaction to global wildlife preservation. New York : Palgrave Macmillan, 2003. IX, 214 p.

31. Morgenthau, Hans J. Politics among nations: the struggle for power and peace. 7th ed. / revised by Kenneth W. Thompson and W. David Clinton. Boston : McGraw-Hill Higher Education, 2006. XXXIX, 703 p.

32. Rawls J. The law of peoples; with, The idea of public reason revisited. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1999. VIII, 199 p.

33. Raz J. Practical reason and norms. Princeton, N. J. : Princeton University Press, 1990. 220 p.

34. Scharpf F. W. Democratic Legitimacy under Conditions of Regulatory Competition: Why Europe Differs from the United States. *The federal vision: Legitimacy and levels of governance in the United States and the European Union* / ed. K. Nikolaidis, R. Howse. Oxford; New York : Oxford University Press, 2003. pp. 355–376.

35. Scharpf F. W. Governing in Europe: effective and democratic? Oxford; New York : Oxford University Press, 1999. VIII, 243 p.

36. Slaughter A.-M., Tulumello A. S., Wood S. International Law and International Relations Theory: A New Generation of Interdisciplinary Scholarship. *The American Journal of International Law*. 1998. Vol. 92. Issue 3. pp. 367–397.

37. Stromseth J. Rethinking Humanitarian Intervention: The Case for Incremental Change. *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, ed. J. L. Holzgrefe and Robert O. Keohane. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. pp. 271–272.

38. Tesón F. R. The Liberal Case for Humanitarian Intervention. *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, ed. J. L. Holzgrefe and Robert O. Keohane. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. pp. 111–140.

39. Thomas C. A. The Uses and Abuses of Legitimacy in International Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2014. pp. 1–30.

40. United Nations Security Council, Security Council 3989th Meeting 26 March 1999 S/Pv.3989. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/kos-spv3989.php>

41. Waldron J. Are Sovereigns Entitled to the Benefit of the International Rule of Law? *The European Journal of International Law*. 2011. Vol. 22. Issue 2. pp. 315–343.

42. Waldron J. The Rule of International Law. *Harvard Journal of Law & Public Policy*. Vol. 30. pp. 15–30.

43. Wolfrum R. Legitimacy in International Law from a Legal Perspective: Some Introductory Considerations. *Rudiger Wolfrum and Volker Roeben (eds), Legitimacy in International Law*. Berlin; New York : Springer, 2008. pp. 1–24.

Надійшла до редакції 10.03.2022

References

1. Vysotskyi, O. Yu. (2021) Teoriia lehitymnosti mizhnarodnoho prava Tomasa Franka [Thomas Frank's theory of the legitimacy of international law]. *International Relations: Theory and Practical Aspects*. № 7. pp. 129–140. [in Ukr.].

2. Vysotski, A. Yu. (2003) Legitimnost: analiz ponyatiya [Legitimacy: an analysis of the concept]. *Grani*. № 1 (27). pp. 109–113 [in Rus.].

3. Barnard, F. M. (2001) Democratic legitimacy: plural values and political power. Montreal; Ithaca: McGill-Queen's University Press, xiv, 256 p.

4. Beetham, D. (1991) The legitimation of power. London: Macmillan press., VIII, 267 p.

5. Bekkers, V. (2007) Legitimacy and Democracy: A Conceptual Framework for Assessing Governance Practices. Victor Bekkers and others (eds), *Governance and the democratic deficit: assessing the democratic legitimacy of governance practices*. Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate Pub. Ltd., pp. 44–45.

6. Bodansky, D. (2008) The Concept of Legitimacy in International Law. *Rudiger Wolfrum and Volker Roeben (eds), Legitimacy in International Law*. Berlin ; New York : Springer, pp. 309–317.

7. Buchanan, A. (2010) Human rights, legitimacy, and the use of force. Oxford; New York : Oxford University Press, 332 p.

8. Buchanan, A. (2002) Political legitimacy and Democracy. *Ethics*. Vol. 112. Issue 4, pp. 689–719.

9. Buchanan, A. (1999) Recognitional Legitimacy and the State System. *Philosophy & Public Affairs*. Vol. 28. Issue 1, pp. 46–78.

10. Buchanan, A. (1999) The Internal Legitimacy of Humanitarian Intervention. *Journal of Political Philosophy*. Vol. 7. Issue 1, pp. 71–88.

11. Buchanan, A. E. (2003) Justice, legitimacy, and self-determination: moral foundations for international law. Oxford; New York : Oxford University Press, VI, 319 p.

12. Byers, M., Chesterman, S. (2003) Changing the Rules About Rules? Unilateral Humanitarian Intervention and the Future of International Law. *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, ed. J. L. Holzgrefe and Robert O. Keohane. Cambridge : Cambridge University Press, pp. 177–179.

13. Carr, C. L. (1994) The Political Writings of Samuel Pufendorf. New York : Oxford University Press, IX, 285 p.

14. Clark, I. (2005) Legitimacy in international society. Oxford; New York : Oxford University Press, VIII, 278 p.

15. Claude, I. L. Jr. (1966) Collective Legitimation as a Political Function of the United Nations. *International Organization*. Vol. 20. Issue 3, pp. 367–379.

16. Coleman, K. P. (2007) International Organisations and Peace Enforcement: The Politics of International Legitimacy. New York : Cambridge University Press, 360 p.

17. Finnemore, M., Sikkink, K. (1998) International Norm Dynamics and Political Change. *International Organization*. Vol. 52. Issue 4, pp. 890–905.

18. Finnis, J. (2011) Natural Law and Natural Rights. Clarendon: Oxford University Press, XVI, 494 p.

19. Fletcher, G. P. (1996) Basic Concepts of Legal Thought. New York : Oxford University Press, IX, 213 p.

20. Franck, Th.M. (1990) The power of legitimacy among nations. New York; Oxford : Oxford University Press, 303 p.

21. Haas, E. B. (1990) When knowledge is power: three models of change in international organizations. Berkeley : University of California Press, XII, 266 p.

22. Hart, H. L. A. (2012) The concept of law / Herbert Lionel Adolphus Hart ; with a postscript edited by Penelope A. Bulloch and Joseph Raz ; and with an introduction and notes by Leslie Green. Third edition. Oxford, United Kingdom : Oxford University Press, LV, 333 p.

23. Holzgrefe, J. L. (2003) The Humanitarian Intervention Debate. *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, edited by J. L. Holzgrefe and Robert O. Keohane. Cambridge : Cambridge University Press, pp. 15–52.

24. Hurd, I. (1999) Legitimacy and Authority in International Politics. *International Organization*. Vol. 53, pp. 379–408.

25. Hurd, I. (2002) Legitimacy, Power, and the Symbolic Life of the UN Security Council. *Global Governance*. Vol. 8. Issue 1, pp. 35–52.

26. Kelsen, H. (2006) General theory of law & state; with a new introduction by A. Javier Treviño. New Brunswick, N.J. : Transaction Publishers., XI, 516 p.

27. Koskeniemi, M. (2005) From apology to Utopia: the structure of international legal argument : reissue with a new epilogue. Cambridge : Cambridge University Press, XIX, 683 p.

28. Krajewski, M. (2001) Democratic Legitimacy and Constitutional Perspectives of WTO Law. *Journal of World Trade*. Vol. 35. Issue 1, pp. 167–186.
29. Lauterpracht, H. (2004) *International Law: Being the Collected Papers of Hersch Lauterpracht*. Cambridge : University Press, 810 p.
30. Miyaoka, I. (2003) Legitimacy in international society Japan's reaction to global wildlife preservation. New York : Palgrave Macmillan, IX, 214 p.
31. Morgenthau, Hans J. (2006) *Politics among nations: the struggle for power and peace*. 7th ed. / revised by Kenneth W. Thompson and W. David Clinton. Boston : McGraw-Hill Higher Education, XXXIX, 703 p.
32. Rawls, J. (1999) *The law of peoples; with, The idea of public reason revisited*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, VIII, 199 p.
33. Raz, J. (1990) *Practical reason and norms*. Princeton, N. J. : Princeton University Press, 220 p.
34. Scharpf, F. W. (2003) *Democratic Legitimacy under Conditions of Regulatory Competition: Why Europe Differs from the United States. The federal vision: Legitimacy and levels of governance in the United States and the European Union* / ed. K. Nikolaidis, R. Howse. Oxford; New York : Oxford University Press, pp. 355–376.
35. Scharpf, F. W. (1999) *Governing in Europe: effective and democratic?* Oxford; New York : Oxford University Press, VIII, 243 p.
36. Slaughter, A.-M., Tulumello, A. S., Wood, S. (1998) *International Law and International Relations Theory: A New Generation of Interdisciplinary Scholarship. The American Journal of International Law*. Vol. 92. Issue 3, pp. 367–397.
37. Stromseth, J. (2003) *Rethinking Humanitarian Intervention: The Case for Incremental Change. Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, ed. J. L. Holzgrefe and Robert O. Keohane. Cambridge : Cambridge University Press, pp. 271–272.
38. Tesón, F. R. (2003) *The Liberal Case for Humanitarian Intervention. Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, ed. J. L. Holzgrefe and Robert O. Keohane. Cambridge : Cambridge University Press, pp. 111–140.
39. Thomas, C. A. (2014) *The Uses and Abuses of Legitimacy in International Law. Oxford Journal of Legal Studies*, pp. 1–30.
40. United Nations Security Council, Security Council 3989th Meeting 26 March 1999 S/Pv.3989. URL : <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/kos-spv3989.php>.
41. Waldron, J. (2011) *Are Sovereigns Entitled to the Benefit of the International Rule of Law?* *The European Journal of International Law*. Vol. 22. Issue 2. pp. 315–343.
42. Waldron, J. (2006) *The Rule of International Law. Harvard Journal of Law & Public Policy*. Vol. 30, pp. 15–30.
43. Wolfrum, R. (2008) *Legitimacy in International Law from a Legal Perspective: Some Introductory Considerations*. Rudiger Wolfrum and Volker Roeben (eds), *Legitimacy in International Law*. Berlin; New York : Springer, pp. 1–24.

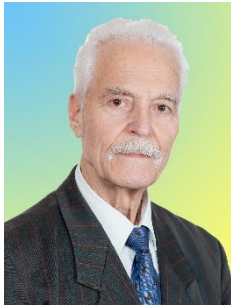
ABSTRACT

Oleksandr Vysotskyi. The legitimacy of international law: concept and essence. The purpose of the article is to define the content of the concept and reveal the essence of legitimacy of international law. The author defines the legitimacy of international law as one of the forms of legitimacy. The article proves that the concept of «legitimacy of international law» reflects such a quality of international law reality in all its manifestations as recognition, justification and propriety. In other words, this concept indicates the sufficient significance of the expansion, narrowing, formation, consolidation, transformation, support and/or violation of the application of norms and principles of international law. The author reveals the essence of legitimacy of international law through understanding the structure of its ontology, which includes such subsystems as legitimate subjects of international law, legitimate international law-making institutions, legitimate documents of international law, legitimate norms of international law, legitimate measures of law enforcement of international norms, legitimate consequences of law enforcement of international norms. In turn, these subsystems include at least twelve elements of the legitimacy of international law: 1) clarity and certainty of the content of norms, 2) integrity and continuity of the process of international rule-making, the rooting of norms in the historical process, their compliance with symbols and rituals; 3) coherence of norms in the hierarchy of international law; 4) conceptual consistency and consistency of international law norms; 5) the authority of international law-making Institutions; 6) the authority of international law documents; 7) transparency and fairness of the procedure for adopting international norms; 8) assessment by the international community of law enforcement measures; 9) actual consequences of law enforcement measures; 10) criteria for assessing legitimacy of international law, which include the national interests of states, moral and ethical norms, civilizational, regional and national values; 11) voluntary consent of subjects of international law to comply with the norms; 12) the existence of a threat of punishment from the international community in case of violation of international law.

Keywords: *legitimacy, concept, international law, states, norms, international community, international relations.*

УДК 811.161.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-148-154

Анатолій ПОПОВСЬКИЙ[©]
доктор філологічних наук, професор,
Заслужений діяч освіти України
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

УКРАЇНСЬКІ ПРИЗВИЩА З КОМПОНЕТОМ ДУР-

У статті висвітлено загальноновживані в народному мовленні словотвори та формування на їхній основі антропонімів з компонентом *дур-* у різножанрових джерелах української мови з погляду функційних, словотвірних, семантичних можливостей.

Ключові слова: *прізвища, семантика, синоніми, способи словотвору.*

Постановка проблеми. Серед мовних одиниць живого народного і різножанрового писемного мовлення особливе місце щодо активності використання посідають слова з компонентом *дур-*, які мають широкий спектр емоційно-експресивного навантаження як негативного, так і позитивного плану, але, на жаль, до цього часу лишалися поза увагою науковців.

Метою статті є дослідження семантико-дериваційних особливостей таких лексичних одиниць у живомовному і літературно-мовному середовищі загалом та антропологічному зокрема.

Виклад основного матеріалу. Словотвірна система з компонентом *дур-* набула широкого використання в народній творчості:

а) у казках: «Приходить слуга:

Казав, – каже, – цар, як поставиш завтра на ранок цілий полк війська, тоді твоя царівна!

Добре, зроблю! – каже дурень. – Тільки, – каже, – скажи царю, як не оддасть ще й тепер, то я його війною повоюю і силою царівну візьму» (УНТ, с. 133–134);

б) у прислів'ях і приказках ця словотвірна одиниця всебічно й образно розкриває розумові здібності людини за їх наявності чи відсутності:

Більше в розумного розуму в п'яті, як у дурня в голові.

З розумним розуму наберешся, а з дурнем і останній загубиш.

Ліпше з розумним загубити, як з дурнем знайти.

Мудрий змінить свою гадку, а дурний ніколи.

Нема ума – вважай – каліка.

Не сповна розуму.

Розумний учить, дурень повчає.

Ум за розум зайшов.

Багато є дурних, та не всі вкупі.

Великий до неба, а дурний, як треба.

Великий, як дуб, а дурний, як пень.

Вітряк меле крилами, а дурень – язиком.

Голосний, як дзвін, а дурний, як довбня.

Для дурнів закон не писаний.

Дурень думкою багатіє.

Дурень за щастям біжить, а воно в нього під ногами лежить.

Дурень і на похоронах сміється.

Дурневі покажи палець, а він сміється.

Дурень може стільки питань задати, що й сто мудрих не зможе відгадати.

© А. Поповський, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7815-1891>

popovski@i.ua

*Дурнів не сіють, вони самі родяться.
Дурні лише в казці щасливі.
Зв'яжися з дурнем, то й сам дурнем станеш.
Людям косовиця, а дурень веселиться.
На наш вік дураків хватить.
Пошилися в дурні.
Старі дурні дурніші від молодших.
Він із-за вугла мішком прибитий [Дмитренко, с. 197–202];*

в) у піснях:

*Чи хто їде, чи хто йде
Часто дурно ждати,
Отак треба в лісі жити,
Бо не маю хати (УНТ, с. 288);*

г) у художній літературі:

Степан Руданський. **Почому дурні?**

*«Де ти був-єсь, пробував-єсь?
Розкажи, Іване!»
«Та вже де не бував-єм,
Всюди був-єм, пане!*

*Був в Адесі і Бендерах,
В Ровнах і в Полтаві,
Ходив в Київ разів кілька,
Бував і в Варшаві».*

*«А почому ж там, Іване,
Дурні продаються?» –
«Та то, пане, як до дурня,
Які попадуться:*

*Дурень пан – заплащать більше,
Бо честь таки знають,
А як мужик, то звичайне
Без ціни спускають!» [Руд., I, с. 113]*

Добре торгувалось

*В найбагатшій крамниці
Два купці сиділо,
І туди чумак заходить
З мазницею сміло:*

*«Добридень вам, добрі люди! –
Та й зачав питати,
Чи нема у них принаймні
Дьогтю де продати.*

*«Нету, нету! – купці кажуть,
Та й, шельми, сміються: –
Здесь не дьоготь – тільки дурні
Адні продаються!»*

*А чумак їм: «То нівроку ж
Добре торгувалось,
Щойно два вас таких гарних
На продаж осталось» [Руд., с. 111].*

Петро Ребро. **Вузлики на очкурі**

*Цей вузлик слід би взяти в путь
І козаку й козачці:
Осла по вухах пізнають,
А дурня – по балачці.*

*Пам'ятай це кожен день
І в селі, і в горах:
Якщо друг дурний, як пень, –
Це твій перший ворог.*

*Скаже дзвінка бандура,
Навіть якщо ти не грець:
Краще веселий дурень,
Аніж нудний мудрець.[Ребро, с. 73–74];*

д) у заголовках художніх творів (Степан Руданський «*Почому дурні?*», Петро Ребро «*Як дурню розбагатіти*», «*Хто дурень?*», «*Як кошовий царицю обдунив*», Павло Глазовий «*Дурносміхи*»), фольклорних текстах (Микола Дмитренко. «*Розумні. Дурні*»; «*Як Керенський і меншовики хоч сліпих обдурили*» [УНТ, с. 434]) тощо;

е) у науковій літературі та засобах сучасної масової інформації на основі цього компонента витворилася своєрідна палітра похідних слів зі значенням:

1) **Дурень**, розм. 1. Розумово обмежена, тупа людина (**розм.** дурний, дурило, дурник, дурнило; **лайл.** бовдур; **діал.** дурандас, дурман, дурбас, дурбило, дурбелей. 2. Назва гри в карти. *Грати в підкидного дурня* // Той, кого обіграли в цій грі – дурень. **Дурік**, а, ч. – картаяр, любить грати «в дурня» [Чабаненко, с. 140];

2) **Дурити**. Обдурювати кого-небудь, навмисно вводити в оману словами чи вчинками [СУМ, II, с. 437, 438]. Більше того, синонімічний потенціал слів з таким значенням в українській мові вельми потужний. Серед них розрізняють:

а) р о з м о в н і: дурний, недотепа, нетяма, недоумок, недоум, дурило, дурник, дурило, просторіка, товкач, туман, тупиця, тупак, кеп;

б) л а й л и в і: баран, бевзень, бевзь, блазень, блазнюк, бовван, бовдур, довбеха, довбешка, довбня, дундук, дурень, ідіот, йолоп, кретин, надолобень, осел, шелепа;

г) д і а л е к т н і: гевал, дурандас, дурбан, дурбас, дурбило, легейда, штурпак [ССУМ, I, с. 477]; дурелейса – дуже дурний [МСГГ, с. 53].

Певна категорія слів з цим компонентом закріплювалася як образна характеристика в народних прізвиськах за конкретними особами, а потім набули в офіційному діловодстві права паспортизації і успадкування з покоління в покоління.

У Реєстрі Війська Запорозького зафіксовано 25 прізвищ відповідно до тогочасних правил орфографії: *Івань Дурицькиш* [с. 32], *Өєдор Дурычєнко* [с. 67], *Івань Дурбаба* [с. 114], *Івань Дурґцькиш*, [с. 198], *Гринь Дурначєнко* [с. 216], *Миско Дурєнко* [с. 232], *Илляшь Дурєнко* [с. 241], *Климко Дурєнчєнко* [с. 242], *Грицько Дурко* [с. 252], *Івань Дурняк* [с. 253], *Савка Дурник* [с. 276], *Сємєн Дурєнчєнко* [с. 332], *Мартинь Дурицькиш* [с. 397], *Грицько Дурнопхай* [с. 427], *Аньдрґи Дурасєнко* [с. 430], *Стєпан Дуричєнко* [с. 441], *Дємид Дурицький* [с. 448], *Грыцько Дурас*, *Васил Дурний* [с. 455], *Мартинь Дурьнґнєко* [с. 458], *Івань Дурыцькыш*, [с. 465], *Яцько Дуричєнко / Дурычєнко* [с. 467], *Пилип Дурыцький* [с. 472], *Миронь Дурнєнко* [с. 477].

З погляду сучасного стану на формування українських прізвищних назв такого типу постає питання про динамічні процеси функціонування від часу їхньої появи й до наших днів, а саме: що відійшло в пасив, що залишилося і що додалося, оскільки вони здебільшого мають вельми образливу оцінну мотивацію, внаслідок чого деякі носії вдалися до заміни таких прізвищ на милозвучну й змістовну мотивацію.

Словотвірна організація таких прізвищ витворилася на основі:

а) кореня + закінчення: *Дура* [Аркушин, с. 344];

б) суфіксального способу: **-ан** – *Дурбан*, *Дурман* [Аркушин, с. 344; Новикова, с. 278; ПУОК, с. 127; СПЧ, с. 134], **-ас** – *Дурас*, **-ач** – *Дурач*, [Новикова, с. 277; СПЧ, с. 134; ТДД, с. 224], – **ач-ок** – *Дурачок* [Аркушин, с. 344]; **-н-ів** – *Дурнів* [Падалка, с. 192], – **к-ач** –

Дуркач [Глух., 1, с. 250], **-к-ал-ець** – Дуркалець [ПУОК, с. 96], – **н-як**; **-ов-ець**; **-чак** – Дурняк, Дуровець, Дурчак [СПЧ, с. 135], – **ан-иш-ин** – Дурбанишин *Durbaniszyn* < Дурбань (пор. з аналогічними за значенням апелятивами *дурбас*, *дурбило* – ЕСУМ 2, 147) [Фаріон, с. 191], **-иш-ин** – Дурши [Редько, с. 108], Дурнишин [СПЧ, с. 135];

в) суфіксального + закінчення: **-ач-енк-о** – Дураченко, – **ас-енк-о** – Дурбасенко [Глух., 1, с. 250; Горпинич, с. 206], **-ан-ен-к-о** – Дурманенко [СПЧ, с. 135; Укр. радіо, 17.08.2021], Дурченко [Чабаненко с. 140], Дурда *Durda* – можливо, стягнення від дур[ин]да «дурень» [Фаріон, с. 191] / Дурда – від прізвища Дурденко [Чабаненко, с. 140], **-ан-ов-ськ-ий** – Дурановський [УУС, с. 56], **-ил-а,-о** – Дурила, Дурило [СПЧ, с. 135], **-ин-ов-ськ-ий** – Дуриновський, **-ицьк-а** – Дурицька, **-ник** – Дурник, **-ицьк-ий** – Дурницький, **-ов-а** – Дурнова [Новикова, с. 278; ТДД, с. 224], **-ин-ськ-ий** – Дуржинський, Дуржинська [СПЧ, с. 134; Падалка, с. 192], – **к-о** – Дурко [Чабаненко с. 140], **-ел-к-о** – Дурбелко, **-н-ак-ува-ти-й** – Дурнакуватий, **-н-ев-ич-і** – Дурневичі, **-н-ичк-а** – Дурничка, **-н-от-**Дурнота, **-н-яш-к-а**-Дурняшка [Аркушин, с. 344];

г) основокладання: Дурденко, Дурдука, Дурноляп [ТДД, с. 224], Дуркот [ПУОК, с. 127], Дурдинець [Редько, с. 108], Дурбицький, Дурнопльот [Чабаненко с. 140], Дурбайло, Дурносвистов, Дурум [Глух., 1, с. 250]; Дурбой, Дурбот, Дурностук, Дурум [Новикова, с. 278]; Дуремар, Дурнобай [Аркушин, с. 344]; Дурдук < дур<дурк – «дурностук» [ЕСУМ, 2, с. 147], Дурноп'янов [СПЧ, с. 134, 135], Дурноколен [Падалка, с. 192], Купідора [Осіпова, с. 11, 343] Шадура [ТДД, с. 387];

д) іншомовних запозичень: Дуравін, Дуранкін, Дураєв, Дураков, Дурандін, Дурас, Дурасевич, Дурасов, Дуринін, Дурихін, Дурицин, Дурицін, Дуркін, Дурманов, Дурнев, Дурнев, Дуров [Новикова, с. 277–278; Падалка, с. 192; СПЧ, с. 134], Дурбалов [Корнієнко, с. 76], Дуришев, Дуріко, Дуріле, Дуруц, Дурягін [СПЧ, с. 134, 135].

Семантика таких антропонімів досить прозора. Проте з'ясуванню її підлягають такі прізвища, як: Дурденко, Дурдинець, Дурбот, Дуремар, Дуріле, Дуруц.

Висновки. Отже, в процесі історичного розвитку українські прізвища з компонентом *дур-* не тільки зберегли свою антропосистему, але й значно збагатилися на тлі дериваційних способів та іншомовних запозичень внаслідок еміграційних рухів. Незважаючи на їхнє негативне смислове значення, серед них є такі особистості, які своєю діяльністю посіли почесне місце в історії розвитку українського суспільства, як-от:

військовики: Дураченко Антон Миколайович (1899–1977 – Герой Радянського Союзу (1943); Дурін Олександр Максимович (1922–1943) – Герой Радянського Союзу (1943) посмертно; Дурнов Іван Олексійович (1918–1944) – Герой Радянського Союзу (1944) посмертно;

громадські і релігійні діячі: Дурбак Павло (* 1879) – інженер машинобудівництва; сотник-інтендант, головний інтендант УГА, за Директорії начальник постачання, член-засновник Українського технічного товариства у Львові. 1940 р. вивезений більшовиками; Дурдинець Василь Васильович (1937) – політичний діяч, дипломат; Дурдуківський Володимир Федорович (1874–1938) – громадський діяч, педагог, літературознавець, розстріляний;

діячі культури і мистецтва: Дурбак Іван Савинович (1903–1994) – журналіст; Дурбак Роман Теофілович (1914–1995) – репресований поет; Дурда Богдана Йосиповна (1940) – художниця, поетеса; Дуркевич Микола Михайлович (1936) – перекладач, член НСПУ; Дурдуківський Сергій Федорович (1880–1933) – співак, педагог; Дурсенева Олександра Леонідівна – співачка; Дурунда Андрій Ілліч (1956) – прозаїк, публіцист; Дурново Геннадій Григорович – архітектор, член НСАУ. Державна премія у галузі архітектури;

діячі науки: Дурманов Володимир Юрійович (1949) – член-кореспондент Української академії архітектури; Дурново Микола Миколайович (1876–1937) – мовознавець, розстріляний у 1937 р.; Дурняк Богдан Васильович (1956) – фахівець у галузі поліграфії. Доктор технічних наук. Заслужений діяч науки і техніки України; Дурягіна Зоя Антонівна (1950) – матеріалознавець, доктор технічних наук.

А на загал – цей мовний компонент сформував своєрідну й образну систему сучасних українських прізвищ, як-от:

Дура
Дуравін
Дураєв

Дурда
Дурдело
Дурденко

Дурандін	Дурдинець
Дуранкін	Дурдук
Дураков	Дурдука
Дурановський	Дурдуківський
Дурас	Дуремар
Дурасевич	Дуренченко
Дурасенко	Дурєнко
Дурасов	Дуржинський
Дурач	Дурзинська
Дураченко	Дурила
Дурачок	Дурилін
Дурбаба	Дурило
Дурбайло	Дуринін
Дурбалов	Дуриновський
Дурбак	Дуринський
Дурбан	Дуринченко
Дурбанишин	Дурихін
Дурбасенко	Дуриченко
Дурбелко	Дурицин
Дурбицький	Дурицький
Дурбой	Дуриш
Дурбот	Дуришев
Дуріко	Дурноляп
Дуриле	Дурнопльот
Дуркевич	Дурносвистов
Дуркін	Дурностук
Дурицин	Дурнота
Дурицький	Дурняшка
Дуркалець	Дурманенко
Дуркач	Дурманов
Дурко	Дурнев
Дуркот	Дурнова
Дурнакуватий	Дурноколен
Дурначенко	Дурнопхай
Дурневичі	Дурноп'янов
Дурний	Дуров
Дурник	Дуровець
Дурницький	Дурняк
Дурнишин	Дурсенєва
Дурнів	Дурум
Дурнієнко	Дурунда
Дурник	Дуруц
Дурничка	Дурчак
Дурнобой	Дурченко
Дурягін	Купідура
Шадура	

Список використаних джерел

1. Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. : І. М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : [б. в.], 2008. Т. 8 : Дл-Дя. 716 с.
2. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / ред. В. Кубійович ; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Львів. Т. 2: Перевидання в Україні. Львів, 1993. с. 405-800: іл.

Надійшла до редакції 17.01.2022

Умовні скорочення

- Аркушин** – Словник прізвищ північно-західної України : у 3-х т. Т. 1: А-И / упоряд. Г. Л. Аркушин. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. 412 с.
- Глазовий** – Глазовий Павло. Байкографія. Київ, 1997. 220 с.
- Глух.** – Глуховцева К. Д. Словник прізвищ жителів Луганщини : у 2 т.; за ред. проф.

- К. Д. Глуховцевої. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. Т. 1. 388 с.
- Горпинич** – Горпинич В. О. Нариси з пропріальної та апеліативної словотвірної дериватології : монографія. *Ономастика і апеліативи*. Вип. 37. Дніпропетровськ : Нова ідеологія, 2012. 183 с.
- Дмитренко** – Прислів'я та приказки / упоряд., передмова М. Дмитренка. Київ : Видавець Микола Дмитренко, 2008. 312 с. (Серія : Народна творчість).
- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : в 7 т. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 2. 570 с.
- МСГГ** – Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок. Ужгород, 2005. 266 с.
- Корнієнко** – Корнієнко І. А. – Матеріали до словника антропонімів Північного Причорномор'я (м. Очаків, с. Куцуруб, с. Чорноморка). Миколаїв : Іліон, 2017. 320 с.
- Новикова** – Новикова Ю. М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини / під ред. проф. Т. Ю. Ковалевської та проф. І. Є. Намакштанської. Донецьк : «Вебер» (Донецька), 2007. 996 с.
- Осіпова Т. Ф.** – Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен *вербалізації невербаліки* : монографія / наук. ред. проф. Т. А. Космеда. Харків : Вид-во Іванченка І. С., 2019. 388 с.
- Падалка** – Падалка Р.М. Динаміка прізвищ Донецької Слов'янщини. Монографія та словник. Київ-Доцецьк : АНВОУ, 2010. 275 с.
- ПУОК** – Громко Т. В. Прізвища жителів сіл Піщаний Брід і Червона Поляна Добровеличківського району Кіровоградської області. *Повідомлення української ономастичної комісії. Нова серія*. Вип. 2 (17). Луцьк : Терен, 2016. 132 с.
- Редько** – Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. Київ : Рад. шк., 1968. 254 с.
- Ресстр** – Ресстр Війська Запорозького 1649 року / підготував до друку О. В. Годійчук та ін. Київ : Наук. думка, 1995. 592 с.
- Руд.** – Руданський Степан. Твори в трьох томах. Київ : Наук. думка, 1972–1973. Т. 1. 547 с.
- СПЧ** – Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини). Чернівці : Букрек, 2002. 424 с.
- СУМ** – Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 2. 550 с.
- ССУМ** – Словник синонімів української мови : в 2 т. Київ : Наук. думка, 2001. Т. 1. 1026 с.
- ТДД** – Телефонний справочник. Днепропетровск, 1996. 554 с.
- УНТ** – Українська народна творчість. Хрестоматія / упоряд. Ф. М. Поліщук. Вид. 2-ге доповнене. Київ : «Радянська школа», 1968. 559 с.
- УУС** – Українці у світі. Київ, 2005. 280 с.
- Фаріон** – Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником). Львів : Літопис, 2001. 371 с.
- Чабаненко** – Чабаненко В. А. Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини. Кн. 1. Запоріжжя, 2005. 260 с.

References

1. Entsyklopediya suchasnoyi Ukrainy : u 30 t. [Encyclopedia of modern Ukraine: in 30 vol.] / red. kol. : I. M. Dzyuba ta in. ; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv : [b. v.], 2008. Vol. 8 : Di-Dya. 716 p. [in Ukr.].
2. Entsyklopediya ukrajinoznavstva: Slovnykova chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies: Dictionary part] / Red. V. Kubiiovych; Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka u L'vovi. L'viv. T. 2: Perevydannya v Ukraini. L'viv, 1993, pp. 405-800: il. [in Ukr.].

Conditional abbreviations

- Arkushyn** – Slovnyk prizvysk pivnichno-zakhidnoi Ukrainy [Dictionary of nicknames of north-western Ukraine] : u 3 t. Vol. 1: A-Y / uporiadnyk H. L. Arkushyn. Lutsk : RVV «Vezha» Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2009. 412 p. [in Ukr.].
- Hlazovi** – Hlazovi, Pavlo (1997). Baikohrafiia [Fablegraphy]. Kyiv, 220 p. [in Ukr.].
- Hlukh** – Hlukhovtseva, K. D. (2011) Slovnyk prizvysch zhyteliv Luhanshchyny [Dictionary of surnames of Luhansk region residents] : u 2 t.; za red. prof. K. D. HlukhovtsevoiLuhansk : Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», Vol. 1. 388 p. [in Ukr.].
- Horpynych** – Horpynych, V. O. (2012) Narysy z proprialnoi ta apeliatyvnoi slovotvirnoi deryvatolohii [Essays on proprial and appellate word-forming derivatology]: monohrafiia. *Onomastyka i apeliatyvy*. Issue. 37. Dnipropetrovsk : Nova ideolohiia, 183 p. [in Ukr.].
- Dmytrenko** – Prysliv'ia ta prykazky [Proverbs and sayings] / uporiad., peredmov. M. Dmytrenka. Kyiv : Vydavets Mykola Dmytrenko, 2008. 312 p. (Seriiia «Narodna tvorchist»). [in Ukr.].
- ESUM** – Etymolohichnyi slovnyk ukrajinskoj movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language] : v 7 vol. Kyiv : Nauk.a dumka, 1985. Vol. 2. 570 p. [in Ukr.].
- MSHH** – Pipash, Yu. O., Halas, B. K. (2005) Materialy do slovnyka hutsulskykh hovirok [Materials for the dictionary of Hutsul dialects]. Uzhhorod, 266 p. [in Ukr.].
- Korniienko** – Korniienko I. A. (2017) Materialy do slovnyka antroponimiv Pivnichnoho Prychornomor'ia (m. Ochakiv, s. Kutsurub, s. Chornomorka) [Materials for the dictionary of anthroponyms of the Northern Black Sea coast (Ochakiv, Kutsurub, Chornomorka)]. Mykolaiv : Iion., 320 p. [in Ukr.].

Novykova – Novykova, Yu. M. (2007) *Praktychnyi slovozmynno-orfohrafichnyi slovnyk prizvyshch Tsentralnoi ta Skhidnoi Donechchyny* [Practical word-change and spelling dictionary of surnames of Central and Eastern Donetsk region] / pid red. prof. T. Iu. Kovalevskoi ta prof. I. Ie. Namakshantskoi. Donetsk : «Veber» (Donetska), 996 p. [in Ukr.].

Osipova T. F. – Neverbalna komunikatsiia ta svoieridnist yii omovlennia v ukrainskomu dyskursi: fenomen verbalizatsii neverbaliky [Nonverbal communication and the originality of its pronunciation in Ukrainian discourse: the phenomenon of verbalization of nonverbalism] : monohrafiia / nauk. red. prof. T. A. Kosmeda. Kharkiv : Vyd-vo Ivanchenka I. S., 2019. 388 p. [in Ukr.].

Padalka – Padalka, R. M. (2010) *Dynamika prizvyshch Donetskoï Slovianshchyny* [Dynamics of surnames of Donetsk Slovyansk region]. Monohrafiia ta slovnyk. Kyiv-Donetsk : ANVOU, 275 p. [in Ukr.].

PUOK – Hromko, T. V. (2016) *Prizvyshcha zhyteliv sil Pishchanyi Brid i Chervona Poliana Dobrovolychkiivskoho raionu Kirovohradskoi oblasti* [Surnames of the inhabitants of the villages of Pishchany Brid and Chervona Polyana of the Dobrovolychkiivsky district of the Kirovohrad region]. *Povidomlennia ukrainskoi onomastychnoi komisii. Nova seriia*. Vyp. 2 (17). Lutsk : Teren, 132 p. [in Ukr.].

Redko – Redko Yu. K. *Dovidnyk ukrainskykh prizvyshch* [Directory of Ukrainian surnames]. Kyiv : Rad. shk., 1968. 254 p. [in Ukr.].

Reiestr – Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku [Register of the Zaporozhian Army of 1649] / pidhotuvav do druku O. V. Todiichuk ta in. Kyiv : Naukova dumka, 1995. 592 p. [in Ukr.].

Rud. – Rudanskyi, Stepan (1972–1973) *Tvory v trokh tomakh* [Works in three volumes]. Kyiv : Nauk. dumka, Vol. 1. 547 p. [in Ukr.].

SPCh – *Slovnyk prizvyshch: praktychnyi slovozmynno-orfohrafichnyi (na materialii Chernivechchyny)* [Dictionary of surnames: practical word-change-spelling (on the material of Chernivtsi region)]. Chernivtsi : Bukrek, 2002. 424 p. [in Ukr.].

SUM – *Slovnyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language] : v 11 t. Kyiv : Nauk. dumka, 1970–1980. Vol. 2. 550 p. [in Ukr.].

SSUM – *Slovnyk synonimiv ukrainskoi movy* [Dictionary of synonyms of the Ukrainian language] : v 2 t. Kyiv : Nauk. dumka, 2001. T. 1. 1026 p. [in Ukr.].

TDD – *Telefonnyy spravochnyk* [Telephone directory]. Dnepropetrovsk, 1996. 554 p. [in Ukr.].

UNT – *Ukrainska narodna tvorchist. Khrestomatiiia* [Ukrainian folk art. Reader] / uporiad. F. M. Polishchuk. Vyd. 2-he dopovnene. Kyiv: Radianska shkola, 1968. 559 p. [in Ukr.].

UUS – *Ukraintsi u sviti* [Ukrainians in the world]. Kyiv, 2005. 280 p. [in Ukr.].

Farion – Farion, I. (2001) *Ukrainski prizvyshchevi nazvy Prykarpatskoi Lvivshchyny naprykintsi XVIII – pochatku KhIKh stolittia (z etymolohichnym slovnykom)* [Ukrainian surnames of Prykarpattia Lviv region in the late XVIII – early XIX centuries (with etymological dictionary)]. Lviv : Litopys, 371 p. [in Ukr.].

Chabanenko – Chabanenko, V. A. (2005) *Prizvyska Nyzhnoi Naddnyprianshchyny* [Nicknames of the Lower Dnieper region]. Book 1. Zaporizhzhia, 260 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Anatolii Popovskiy. Ukrainian surnames with component *dur-*. The article deals with formation of anthroponyms with *dur-* component in multigenre sources of the Ukrainian language in terms of functional, word-forming, semantic capabilities.

Keywords: *surnames, semantics, synonyms, word formation methods.*

УДК 341.4

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-155-160

Василь БЕРЕЗНЯК[©]

доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ЮРИСДИКЦІЇ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ: АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ РИМСЬКОГО СТАТУТУ

У статті звернено увагу на основні особливості юрисдикції Міжнародного кримінального суду, зазначених у Римському статуті. Досліджено окремі положення Римського статуту з метою виявлення проблемних аспектів та зроблено спробу пошуку шляхів для їх вирішення. Зокрема, запропоновано модернізацію алгоритмів діяльності Міжнародного кримінального суду, наближення структури Римського статуту до класичної побудови національного кримінального закону, що дасть змогу ратифікувати його низкою держав, які на сьогодні є виключно підписантами.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, юрисдикція, злочин агресії, кримінальний закон.

Постановка проблеми. Діяльність Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) полягає у розслідуванні і розгляді справ стосовно вчинення окремими суб'єктами найбільш тяжких кримінальних правопорушень проти миру, безпеки і міжнародного правопорядку, тому регламентація належної роботи МКС має важливе значення для світової спільноти. Римський статут є основоположним документом, яким МКС керується в організації власної діяльності, однак він досі потребує певних змін і доповнень, редагування концепції МКС для його повного прийняття державами, які досі не ратифікували положення Римського статуту.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Базові аспекти діяльності МКС і певні проблемні аспекти, а також окремі особливості регламентації провадження щодо злочину агресії досліджувалися багатьма українськими науковцями, серед яких: Н. Плахотнюк, К. Важна, А. Кибальник тощо.

Метою статті є аналіз окремих положень Римського статуту для визначення проблемних аспектів, а також дослідження особливостей юрисдикції МКС стосовно кримінальних правопорушень, передбачених ст. 5 Римського статуту.

Виклад основного матеріалу. Римський статут Міжнародного кримінального суду було ухвалено 17 липня 1998 року як документ, який регламентує діяльність МКС на міжнародному рівні, встановлюючи низку вимог до загальних засад функціонування судового органу міжнародного значення, його юрисдикції та ратифікації на національному рівні. Римський статут набув чинності 1 липня 2002 року, а також на сьогодні є основоположним документом у роботі Міжнародного кримінального суду в Гаазі, ратифікований і підписаний 122 країнами світу, 31 країнами – тільки підписаний. Римський статут визначає повноваження МКС з розслідування і розгляду найбільш серйозних міжнародних злочинів: геноцид, злочинів проти людства та злочину агресії. Відповідно до законодавства, яке регламентує діяльність МКС, держава може стати його учасником виключно після ратифікації. Однак і сама ратифікація тягне певні наслідки, зокрема, злочини, вчинені громадянами держави, яка ратифікувала Римський статут, або на території цієї держави підсудні МКС в Гаазі. Тож ратифікація є однією з підстав розширення юрисдикції МКС. Україна стала підписантом Римського статуту у 2000 році, однак нею він досі не ратифікований через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин. Проте у випадку не просто підпису Римського статуту, а його ратифікації Україною, вона мала би певні позитивні юридичні наслідки: увійшла до складу Асамблеї

© В. Березняк, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5690-4736>

vasilyberezniak@i.ua

держав-учасників із правом виносити питання на порядок денний, отримала б свого суддю і змогу брати участь в роботі суду. Так само більш ефективним та перспективним було б вирішення міжнародного збройного (російсько-українського) конфлікту з елементами не міжнародного тощо [1].

У міжнародних панельних дискусіях панує думка, що частково пояснює відхилення ратифікації Римського статуту Україною. Професор Австралійського національного університету та Університету Копенгагена Кевін Джон Хеллер під час дискусії стосовно проблемних питань функціонування МКС висловився стосовно сприйняття Україною МКС виключно як карального інструменту та нехтування перспективою захисту прав жертв збройного конфлікту. На думку науковця, варто виокремити деякі особливості ратифікації Римського статуту та її значення для України. Ратифікація жодним чином не змінює правові параметри держави-учасниці, врешті-решт не відбудеться змін і для України у розслідуванні злочинів, вчинюваних проти неї. Пріоритетність має більше політичний, ніж юридичний характер. Професор стверджує, що зволікання у ратифікації не надає переваг Україні у розслідуванні справи російсько-українського конфлікту та нівелює її змогу висунення українських фахівців на посади в МКС, мати право голосу під час ухвалення рішень [2].

Головним питанням для науки міжнародного кримінального права є юрисдикція МКС. Незважаючи на те, що вона поширюється на всі держави, які є учасниками Асамблеї, є низка особливостей, які характеризують юрисдикцію МКС і певним чином визначають її функціонал. Серед особливостей юрисдикції МКС можна назвати такі:

- суд може здійснювати свої функції і повноваження відповідно до Римського статуту на території будь-якої держави-учасниці і, за спеціальним дозволом, на території будь-якої іншої держави (ч. 2 ст. 4 Римського статуту);

- суд має виключне обмежене коло злочинів, які належать до його юрисдикції, які є найбільш тяжкими для всієї світової спільноти: злочин геноциду, злочин проти людства, військовий злочин, злочин агресії (ч. 1 ст. 5 Римського статуту);

- суд володіє юрисдикцією щодо військових злочинів, зокрема, коли вони вчинені в межах плану або політики або при масштабному (глобальному) здійсненні таких дій (ч. 1 ст. 8 Римського статуту);

- юрисдикція Суду *ratione temporis*, тобто вона не має зворотної дії у часі, Суд має юрисдикцію виключно щодо злочинів, які вчинені після набуття чинності цього Статуту (ч. 1 ст. 11 Римського Статуту);

- держава, яка ратифікує Римський статут, автоматично визнає юрисдикцію МКС на своїй території та щодо своїх громадян стосовно злочинів, визначених у ст. 5 Статуту (ч. 1 ст. 12 Римського Статуту);

- стаття 13 Римського статуту містить умови, за якими МКС отримує змогу здійснювати свою юрисдикцію щодо злочинів, які до такої юрисдикції належать. Серед умов можна назвати такі:

- всі вичерпні відомості про подію злочину, який перебуває під юрисдикцією МКС, передаються Прокурору державою-учасницею відповідно до ст. 14 Римського статуту;

- всі вичерпні відомості про подію злочину, який належить до юрисдикції МКС, передані прокурору Радою Безпеки, яка діє на підставі Статуту Організації Об'єднаних Націй;

- прокурор самостійно почав розслідування на підставі відомостей про злочин, який належить до юрисдикції МКС, керуючись ст. 15 Римського статуту (ст. 13 Римського статуту);

- жодна особа не може бути засуджена за діяння, щодо вчинення якого вона була вже визнана винною або невинуватою (ч. 1 ст. 20 Римського статуту);

- особа не підлягає відповідальності за Римським статутом, за винятком тих випадків, коли суспільно небезпечне діяння, вчинене нею, підпадає під юрисдикцію МКС (ч. 1 ст. 22 Римського статуту);

- суд наділений юрисдикцією виключно стосовно фізичних осіб, які вчинили злочини, що підлягають під юрисдикцію МКС. У Римському статуті набув свого розвитку інститут індивідуальної кримінальної відповідальності. Його головна особливість полягає в перегляді розуміння, що за вчинення міжнародних злочинів, які підлягають юрисдикції МКС, не можна притягнути до відповідальності державу. Із побудови розуміння суб'єкта міжнародного злочину на засадах формальної логіки

впливає, що під поняттям «держава» розуміють сукупність осіб, які є причетними до його вчинення, а тому мають самостійно нести кримінальну відповідальність за власні дії (ч. 1 ст. 25 Римського статуту);

– у Римському статуті для МКС також визначені випадки виключної юрисдикції, зокрема, він не поширює свою юрисдикцію на осіб, які не досягли 18-річного віку на момент імовірного вчинення злочину, передбаченого ст. 5 Римського статуту (ст. 26 Римського статуту);

– юрисдикція МКС жодним чином не є залежною від зовнішніх ознак особи, її соціального статусу або посадового становища тощо. У Римському статуті суб'єкти не диференціюються залежно від вищезазначених, притаманних їм ознак, а також вони не є пом'якшуваними обставинами або такими, що передбачають звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 27 Римського статуту) [3].

Це дослідження спрямоване не тільки на виокремлення особливостей юрисдикції МКС як суду міжнародного значення, але й на проведення аналізу Римського статуту, яким регламентується діяльність Суду для визначення рівня його відповідності принципам верховенства права, законності, поваги до прав і свобод людини і громадянина, невідворотності кримінальної відповідальності тощо. Тож для того, щоб виявити наявність цих принципів у Статуті, доцільно дослідити, зокрема, випадки, за яких справа не може бути прийнята до провадження МКС. Варто наголосити, що ці випадки є вичерпними і розширенню або дещо іншому інтерпретуванню не підлягають. До випадків, передбачених ч. 1 ст. 17 Римського статуту, належать:

– проводиться досудове розслідування або відкрите кримінальне провадження державою, до юрисдикції якої належить розслідування вчинення конкретних кримінальних правопорушень, за винятком, коли держава не бажає, не має змоги проводити досудове розслідування належним чином;

– кримінальне провадження провадиться державою, яка має на це повноваження і яка вирішила не розпочинати досудове розслідування щодо особи, яка причетна до вчинення кримінального правопорушення, за винятком випадків, коли такі дії стали результатом небажання або відсутності змоги провести розслідування належним чином;

– особа, яка причетна до вчинення кримінального правопорушення, вже була засуджена за його вчинення, і проведення досудового розслідування не може бути здійснено на підставі п. 3 ст. 20 Римського статуту;

– справа не є достатньо масштабною і серйозною, щоб підпадати під юрисдикцію МКС [3].

Із пунктів, зазначених у ст. 17 Римського статуту, можна вивести твердження про наявність принципу заборони двічі притягувати до кримінальної відповідальності за те саме суспільно небезпечне діяння, а також охоплення загальних правил юрисдикції. Вони полягають у тому, що судом не може розглядатися справа, яка перебуває у провадженні або розгляді іншим судом, до юрисдикції якого така справа належить тощо.

Незважаючи на те що в Римському статуті пріоритетним залишається дотримання основоположних принципів кримінального права і процесу, проте не всі вони у ньому висвітлені і дотримані. Текст Римського статуту є базовим документом, яким Суд керується у своїй діяльності з розгляду і вирішення справ за фактом вчинення кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції тим же Статутом. Однак виникають деякі проблемні моменти, які полягають у тому, що Римський статут не має усіх класичних категорій, які містить стандартний Кримінальний кодекс. Зокрема, у ньому не висвітлено обставини, які пом'якшують або обтяжують кримінальну відповідальність особи за вчинене діяння, ним не встановлено конкретний перелік покарань, вид і міра покарання за кожне окреме діяння залежно від обставин та масштабу. У Статуті ч. 1 ст. 77 окреслює покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше 30 років, а також довічне позбавлення волі залежно від низки обставин та індивідуальних особливостей вчиненого суспільно небезпечного діяння, а також зауважено, що в окремих випадках може застосовуватися штраф або конфіскація доходів, майна і активів тощо [3]. Структура і окремі норми Римського статуту тією чи іншою мірою не відповідають національному законодавству держав, тому що більшість має класичну первинну побудову кримінального закону на відміну від Статуту. Також викликати сумніви в об'єктивності та законності рішень щодо призначеного покарання може той факт, що за кожне діяння строк та покарання окремо не визначені і МКС призначає покарання у великому діапазоні від 0 до 30 років позбавлення волі або довічне

позбавлення волі [4, с. 202; 5, с. 76–81].

Римський статут визначає МКС як орган правосуддя, який доповнює національні органи кримінальної юстиції, однак це питання є спірним і часто неприйнятним для законодавства інших держав, які мають власну визначену структуру судів і національне законодавство не передбачає їх доповнення МКС. Власне, це, на нашу думку, могло бути однією із детермінант підписання, однак не ратифікації Римського статуту низкою держав світу. Стаття 89 Римського статуту передбачає прохання МКС до держави видачі особи для арешту та подальшого здійснення розслідування і розгляду справи МКС, що може суперечити законодавству деяких держав, законодавство яких прямо забороняє видачу особи для притягнення до кримінальної відповідальності та подальшого відбування покарання [4, с. 202; 6].

Зважаючи на основні положення Римського статуту, можна зробити висновок, що у ньому висвітлено лише межі юрисдикції самого МКС, однак не окреслено проблемні аспекти взаємодії з іншими державами, громадянами яких є особа, яка вчинила кримінальне правопорушення. Сумнівним є той факт, що всі держави-учасниці у власному законодавстві окреслили межі взаємодії із МКС. Саме тому це питання є проблемним, адже більш мотивованого та ґрунтовного потребує врегулювання питання арешту, видачі та судового провадження стосовно особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, що підпадає під юрисдикцію МКС. Незважаючи на те, що статус МКС визначено як такий, що доповнює органи національної юстиції, однак він поряд з цим має міжнародне значення, тому у Римському статуті мають бути впроваджені норми, що розкривають алгоритми взаємодії МКС і правоохоронних органів та органів правосуддя будь-якої держави, зокрема держави-учасниці [4, с. 202; 7].

Досить важливим для юрисдикції МКС є визначення злочину агресії в Римському статуті та визнання стосовно цього кримінального правопорушення юрисдикції МКС. Відповідно до Резолюції ГА ООН № 3314 1974 року, у статті 1 визначено, що «агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним із Статутом Організації Об'єднаних Націй» [8]. Застосування збройної сили державою першою в порушення Статуту є *prima facie* (з лат. – з першого погляду) свідченням акту агресії. Проте стаття 3 Резолюції містить перелік суспільно небезпечних діянь, які можуть кваліфікуватися як акт агресії і такий перелік не є вичерпним.

Суд фактично здійснював юрисдикцію стосовно злочину агресії як тільки, згідно зі статтями 121 і 123, не було ухвалено положення, що містить визначення цього злочину та встановлює умови, за яких Суд здійснює юрисдикцію стосовно цього злочину. Таке положення було узгоджено з відповідними положеннями Статуту Організації Об'єднаних Націй [3]. 11 липня 2010 року у Кампалі (Уганда) для вирішення цього питання була ухвалена консенсусом на 13-му пленарному засіданні Комісією з огляду консенсусом RC/Res.6 Резолюція, яка послідовно розкриває поняття «злочину агресії», його основні особливості, а також визначає сукупність ознак, за якими суспільно небезпечне діяння кваліфікуватимуть як «злочин агресії». Резолюція є юридично важливим документом, тому що завдяки їй суд може визначити склад такого злочину, окреслити сутність власне суспільно небезпечного діяння і призначити санкцію [9, с. 184–185; 10, с. 134–137].

Римський статут, спираючись на ці нормативно-правові акти, також має бути доповнений ознаками і поняттям злочину агресії, тому що він є частиною юрисдикції суду. На нашу думку, в межах Римського статуту має бути сформовано єдину дефініцію злочину агресії, його ознаки, особливості призначення покарання та суб'єктів цього діяння.

Висновки. Юрисдикція МКС сьогодні відповідно до норм Римського статуту, який регламентує його діяльність, має низку особливостей, які варто досліджувати з тим, щоб модернізувати діяльність Суду. Чимало держав є підписантами Римського статуту, однак досі не ратифікували через певні об'єктивні причини, які стосуються регламентації його діяльності. У цьому дослідженні висвітлено головні особливості юрисдикції МКС, з огляду на окремі положення Римського статуту, а також висвітлено випадки неприйняття справи до провадження. Із пунктів, зазначених у ст. 17 Римського статуту, можна вивести твердження про наявність принципу заборони двічі притягувати до кримінальної відповідальності за те саме суспільно небезпечне діяння, а також

охоплення загальних правил юрисдикції. Структура і окремі норми Римського статуту тією чи іншою мірою не відповідають національному законодавству держав, тому що більшість має класичну первинну побудову кримінального закону на відміну від Статуту. Також викликати сумніви в об'єктивності та законності рішень щодо призначеного покарання може той факт, що за кожне діяння строк та покарання окремо не визначені. Римський статут, спираючись на ці нормативно-правові акти, також має бути доповнений ознаками і поняттям злочину агресії, тому що він є частиною юрисдикції суду. На нашу думку, в межах Римського статуту має бути сформовано єдину дефініцію злочину агресії, його ознаки, особливості призначення покарання та суб'єктів цього діяння.

Список використаних джерел

1. Римський статут: які країни підписали і ратифікували документ. *Слово і діло. Аналітичний портал*: офіційний вебсайт. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2019/09/06/infografika/polityka/rymskyj-statut-yaki-krayiny-pidpysaly-ratyfikuvany-dokument>.
2. Міжнародний кримінальний суд: внутрішня динаміка, геополітика та Україна. *Українська гельсінська спілка з прав людини*: офіційний вебсайт. URL : <https://helsinki.org.ua/articles/mizhnarodnyy-kryminalnyy-sud-vnutrishnia-dynamika-heopolityka-ta-ukraina/>.
3. Римський статут Міжнародного кримінального суду: міжнародний документ №995_588 в редакції від 16.01.2002. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
4. Погосян А. А. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду. *Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського : матеріали Міжнар. конф. (м. Одеса, 22-23 жовт. 2010 р.)*. Одеса : Фенікс, 2010. С. 200-202.
5. Мохончук С. М. Міжнародна регламентація відповідальності за злочини проти миру і безпеки людства. *Кримінальне право, криміналістика і кримінологія*. 2012. № 1-2. С. 76-81.
6. The History of the Draft Code of Crimes Against the Peace and Security of Mankind. URL : <http://www.cambridge.org/core/journals/israel-law-review/article/history-of-the-draft-code-of-crimes-against-the-peace-and-security-of-mankind/98743F12D97C36ACE99F35662AAC6F71>.
7. Jean Allain and John R. W.D. Jones. A Patchwork of Norms: A Commentary on the 1996 Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind. URL : <http://www.ejil.org/pdfs/8/1/1401.pdf>.
8. Резолюція ГА ООН № 3314 1974 року : резолюція № 995_001-74 від 14.12.1974. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74.
9. Кибальник А. Г. Развитие определения агрессии в международном праве. *Библиотека криминалиста*. 2011. № 1. С. 181–188.
10. Миронова В. О. Проблемы криминальной ответственности за нарушение законов та звичаїв війни : монограф. ; за заг. ред. В. П. Ємельянова. Харків : Право. 2007. 152 с.

Надійшла до редакції 04.03.2022

References

1. Ryms'kyu statut: yaki krajiny pidpysaly i ratyfikuvany dokument [Rome Statute: which countries have signed and ratified the document]. *Slovo i dilo. Analitichnyy portal*: ofitsiynyy vebsayt. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2019/09/06/infografika/polityka/rymskyj-statut-yaki-krayiny-pidpysaly-ratyfikuvany-dokument>. [in Ukr.].
2. Mizhnarodnyy kryminal'nyy sud: vnutrishnya dynamika, heopolityka ta Ukrayina [International Criminal Court: domestic dynamics, geopolitics and Ukraine]. *Ukrayins'ka hel'sins'ka spilka z prav lyudyny*: ofitsiynyy vebsayt. URL : <https://helsinki.org.ua/articles/mizhnarodnyy-kryminalnyy-sud-vnutrishnia-dynamika-heopolityka-ta-ukraina/>. [in Ukr.].
3. Ryms'kyu statut Mizhnarodnoho kryminal'noho sudu: mizhnarodnyy dokument №995_588 v redaktsiyi vid 16.01.2002 [Rome Statute of the International Criminal Court: international document №995_588 as amended on 16.01.2002]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text. [in Ukr.].
4. Pohosyan, A. A. (2010) Yurysdyktsiya Mizhnarodnoho kryminal'noho sudu [Jurisdiction of the International Criminal Court]. *Mizhnarodni chytannya prysvyacheni pam'yati profesora Imperators'koho Novorosyjs'koho universytetu P. Ye. Kazans'koho : materialy Mizhnar. konf. (m. Odesa, 22-23 zhovt. 2010 r.)*. Odesa : Feniks, pp. 200-202. [in Ukr.].
5. Mokhonchuk, S. M. (2012) Mizhnarodna rehlamentatsiya vidpovidal'nosti za zlochyyny proty myru i bezpeky lyudstva [International regulation of responsibility for crimes against peace and security of mankind]. *Kryminal'ne pravo, kryminalistyka i kryminolohiya*. № 1-2, pp. 76-81. [in Ukr.].
6. The History of the Draft Code of Crimes Against the Peace and Security of Mankind [The History of the Draft Code of Crimes Against the Peace and Security of Mankind]. URL: <http://www.cambridge.org/core/journals/israel-law-review/article/history-of-the-draft-code-of-crimes-against-the-peace-and-security-of-mankind/98743F12D97C36ACE99F35662AAC6F71>.
7. Jean Allain and John R. W.D. Jones. A Patchwork of Norms: A Commentary on the 1996 Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind. URL : <http://www.ejil.org/pdfs/8/1/1401.pdf>.
8. Rezolyutsiya HA OON № 3314 1974 roku : rezolyutsiya № 995_001-74 vid 14.12.1974

[UN General Assembly Resolution № 3314 1974: Resolution № 995_001-74 of 14.12.1974]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74. [in Ukr.].

9. Kybal'nyk, A. H. (2011) Razvitiye opredeleniya agressii v mezhdunarodnom prave [Development of the definition of aggression in international law]. Biblioteka kriminalista. № 1, pp. 181–188. [in Russ.].

10. Myronova, V. O. (2007) Problemy kryminal'noyi vidpovidal'nosti za porushennya zakoniv ta zvychayiv viyny [Problems of criminal responsibility for violating the laws and customs of war] : monohraf. ; za zah. red. V. P. Yemel'yanova. Kharkiv : Pravo. 152 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

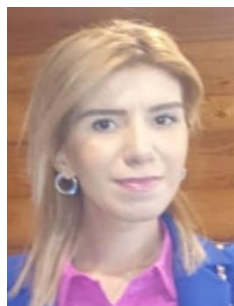
Vasyl Bereznik. Concerning features of the International Criminal Court jurisdiction: analysis of some provisions of the Rome Statute. The article draws attention to the main features of the jurisdiction of the International Criminal Court, specified in the Rome Statute. Some provisions of the Rome Statute have been studied in order to identify problematic aspects and an attempt has been made to find ways to solve them. In particular the author has proposed to modernize the algorithms of the International Criminal Court, to approximate the structure of the Rome Statute to the classical construction of a national criminal law, which will allow its ratification by a number of states that are currently exclusively signatories. However, they have not yet ratified it due to some objective reasons related to the regulation of its activities.

The structure and individual provisions of the Rome Statute to some extent do not comply with the national legislation of states, because most of them have the classic primary construction of criminal law in contrast to the Statute. The fact that the term and punishment for each act are not determined separately may also raise doubts about the objectivity and legality of decisions on the sentence imposed. The Rome Statute, based on these regulations, must also be supplemented by the features and concept of the crime of aggression, as it is part of the jurisdiction of the court. In the author's opinion, within the framework of the Rome Statute, a single definition of the crime of aggression, its features, features of sentencing and the subjects of this act should be formed.

Keywords: *International Criminal Court, Rome Statute, jurisdiction, crime of aggression, criminal law.*

УДК 341.3

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-160-166

Фатіма ГУСЕЙНОВА©

доктор філософії з права
(Бакинський державний університет,
м. Баку, Азербайджан)

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ДВОСТОРОННІХ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

У статті розглядається питання щодо юридичної природи двосторонніх міжнародних договорів у системі регулювання суспільних відносин у сфері охорони здоров'я. З цією метою аналізується двосторонній договірний досвід Азербайджанської Республіки. У статті визначено особливості участі двосторонніх міжнародних договорів у міжнародній правотворчості. Зазначається, що двосторонні міжнародні договори виступають як правова основа регулювання відносин у галузі охорони здоров'я. У статті також аналізується позиція законодавства Азербайджанської Республіки щодо юридичної сили двосторонніх міжнародних договорів.

Ключові слова: *відносини в галузі охорони здоров'я, норми міжнародного права, двосторонні міжнародні договори, правова система Азербайджанської Республіки, законодавство.*

Постановка проблеми. Як відомо, міжнародні договори відіграють ключову роль у формуванні юридичної основи міжнародно-правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я. Основний тягар у процесі створення цієї правової бази

© Ф. Гусейнова, 2022

lawyer.fatima85@gmail.com

лягає на багатосторонні міжнародні угоди, які мають узагальнюваний характер. Однак двосторонні міжнародні договори також беруть активну участь у цьому процесі з точки зору встановлення особливого режиму регулювання. З іншого боку, ці міжнародні договори різняться залежно від кількості залучених сторін. Таким чином, якщо більше двох держав беруть участь в укладанні багатостороннього міжнародного договору, двосторонні договори укладаються між двома сторонами, як випливає з назви.

Мета статті – аналіз юридичної природи двосторонніх міжнародних договорів у сфері охорони здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на деякі відмінності, двосторонні міжнародні договори, як і багатосторонні договори, виступають як форма вираження норм міжнародних договорів. Звичайно, використання різних термінів для розмежування міжнародних договорів, згаданих у законодавстві або правовій доктрині Азербайджанської Республіки (АР), не повинно створювати хибного враження про те, що багатосторонні та двосторонні міжнародні договори мають різну юридичну силу. Наприклад, фраза "міжнародні угоди, укладені або підтримувані Азербайджанською Республікою", закріплена у статті 1 Трудового кодексу Азербайджанської Республіки 1999 [14]; той факт, що фраза "підтримувані" включає багатосторонні міжнародні угоди [3, с. 52].

Щоб з'ясувати це питання, слід зазначити, що фраза «міжнародні договори, учасником яких є Азербайджанська Республіка», у статті 148.ІІ Конституції Азербайджанської Республіки застосовується без різниці як щодо двосторонніх, і багатосторонніх міжнародних договорів. Відповідно до Закону 1995 року «Про правила укладення, виконання та припинення міжнародних договорів Азербайджанської Республіки» [11] (далі – Закон про міжнародні договори), від імені міжнародного договору Азербайджанської Республіки (прихильник – автор) незалежно від того, чи є це письмовим договором Азербайджанської Республіки з іноземними державами та міжнародними організаціями у порядку, встановленому цим Законом (стаття 1) Віденська конвенція 1969 року про право міжнародних договорів (АР є стороною з 2017 року) застосовується до договорів між державами, незалежно від кількості сторін [12]. У зв'язку з цим слід зазначити, що угоди (нафтові контракти – 1994 р.), укладені Азербайджанською Республікою з іноземними юридичними компаніями (раніше повноваження щодо укладання таких угод були покладені на Державну нафтову компанію, а нині – на Міністерство енергетики – *автор*), не підпадають під дію Віденської конвенції 1969 року та Закону про право міжнародних договорів. Хоча: 1) у цих угодах застосовується принцип *pacta sunt servanda*, закріплений у Віденській конвенції 1969 року (стаття 26) і покладений в основу виконання міжнародних договорів; 2) ці угоди ратифіковані Міллі Меджлісом Азербайджанської Республіки (хоча ратифіковані не всі міжнародні договори – *автор*). У юридичній літературі такі договори називають або квазіміжнародними договорами [2, с. 73], або діагональними договорами [4, с. 53]. Це не стосується проаналізованих нами двосторонніх міжнародних договорів. По суті, такі договори є угодами іноземного елемента міжнародного характеру [1, с. 242]. Такий їхній характер також прийнятий у міжнародній судовій практиці. Прикладом може бути рішення Постійної палати міжнародного правосуддя 1933 року про концесійну угоду між урядом Ірану та англо-іранською нафтовою компанією [7].

Відповідно до досвіду двосторонніх договорів в Азербайджанській Республіці слід зазначити, що існує безліч двосторонніх міжнародних угод, що містять положення щодо здоров'я. За об'єктом нашого дослідження їх можна класифікувати за різними критеріями. Перший критерій класифікації – предмет регулювання. За цим критерієм можна назвати такі види двосторонніх міжнародних договорів:

1) міжнародні договори про двостороннє співробітництво в галузі охорони здоров'я: Угода 2008 р. між Міністерством охорони здоров'я Азербайджанської Республіки та Міністерством охорони здоров'я Республіки Білорусь про співробітництво в галузі охорони здоров'я та медичної науки; Меморандум про взаєморозуміння між Республікою Азербайджан та Італійською Республікою в галузі охорони здоров'я та

медичної науки 2010 р.; Угода між Міністерством охорони здоров'я Азербайджанської Республіки та Міністерством охорони здоров'я Румунії від 2011 р. про співробітництво в галузі охорони здоров'я та медичної науки; Угода 2014 р. між Урядом Азербайджанської Республіки та Урядом Республіки Таджикистан про співпрацю в галузі охорони здоров'я; Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством охорони здоров'я Азербайджанської Республіки та Міністерством охорони здоров'я Республіки Таджикистан 2018 р.; договір з Сербською Республікою від 2016 р. про співробітництво в галузі охорони здоров'я та медичної науки та ін.;

2) двосторонні міжнародні угоди, що містять положення про охорону здоров'я окремих категорій осіб (військовослужбовців, трудових мігрантів, інвалідів, туристів тощо): Між Урядом Азербайджанської Республіки та Урядом Республіки Молдова, які тимчасово працюють у Республіці Молдова та тимчасово працюють у Республіці Молдова Угода про трудову діяльність та соціальний захист громадян Республіки Молдова та Азербайджану, 2005 р.; Угода між Урядом Азербайджанської Республіки та Урядом Республіки Білорусь про трудову діяльність та соціальний захист громадян Республіки Білорусь та громадян Республіки Азербайджан, які тимчасово працюють у Республіці Білорусь та в Азербайджані та ін.;

3) двосторонні міжнародні угоди про порятунок людей у разі стихійних лих, техногенних катастроф та надзвичайних ситуацій, охорони здоров'я населення: Угода 2009 року між Урядом Азербайджанської Республіки та Урядом Румунії про співробітництво в усуненні, обмеженні та скороченні наслідків надзвичайних ситуацій; Угода між Урядом Грецької Республіки про співпрацю та взаємну допомогу у запобіганні та ліквідації природних та техногенних катастроф; Угода між Урядом Азербайджанської Республіки та Урядом Республіки Казахстан про співпрацю у галузі цивільної оборони, запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій 2010 року та ін.;

4) двосторонні міжнародні угоди, що охоплюють різні галузі співробітництва та включають положення щодо охорони здоров'я. Їх можна розділити на підгрупи у сферах співробітництва: а) двосторонні міжнародні угоди, що регулюють відносини в галузі економічного та фінансового співробітництва: Угода 1998 року між Урядом Азербайджанської Республіки та Федеральним Урядом Австрійської Республіки про економічне, сільськогосподарське, промислове, технічне та технологічне співробітництво; Угода 2000 року про торговельно-економічне та науково-технічне співробітництво між Урядом Азербайджанської Республіки та Урядом Словацької Республіки; Угода про довгострокове економічне та торговельне співробітництво між Урядом Азербайджанської Республіки та Урядом Турецької Республіки та ін.; б) двосторонні міжнародні угоди, що містять норми співробітництва в галузі науки і освіти в цілому, а також у різних аспектах цих сфер: Угода 2002 року між Урядом Азербайджанської Республіки та Урядом Російської Федерації про взаємне визнання документів про освіту, наукові ступені та вчені звання; Угода 2008 року між Урядом Азербайджанської Республіки та Урядом Сполучених Штатів Америки про співпрацю у галузі освіти та ін.; в) двосторонні міжнародні угоди про співробітництво у сфері спорту, такі як Угода 2005 року між Урядом Азербайджанської Республіки та Урядом Арабської Республіки Єгипет про співробітництво у сфері спорту тощо.

Другий критерій класифікації – суб'єкти договору. Залежно від суб'єктів, які укладають двосторонню угоду, можна виділити два типи цих договорів: 1) двосторонні угоди, що укладаються між державами та укладаються між державою та міжнародними організаціями. Згадані вище угоди є двосторонніми міжнародними договорами, укладеними Азербайджанською Республікою з іншими країнами. Як відомо, міжнародні договори можуть укладатися між державами та міжнародними організаціями. Приклади включають Угоду про співробітництво між урядом Азербайджанської Республіки та Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) 1994 р. та Меморандум про взаєморозуміння 2009 р. між Урядом Азербайджанської Республіки та Європейським регіональним бюро ВООЗ строком на два роки;

2) існує два типи двосторонніх міжнародних договорів залежно від того, від імені якого державного органу вони укладаються: міждержавні та міжурядові.

Відповідно до статті 2 Закону про міжнародні договори міжнародні угоди Азербайджанської Республіки з іноземними державами та міжнародними організаціями укладаються від імені Азербайджанської Республіки (міждержавні угоди) та від імені Уряду Азербайджанської Республіки (міжурядові угоди). Міжнародні угоди, укладені відповідними органами виконавчої влади Азербайджанської Республіки, також вважаються міжурядовими угодами. Практично всі вищезазначені двосторонні міжнародні угоди є міжурядовими міжнародними договорами. Багато них були укладені з боку МОЗ. Наприклад, Угода 2008 року між Міністерством охорони здоров'я Азербайджанської Республіки та Міністерством охорони здоров'я Республіки Білорусь про співпрацю у галузі охорони здоров'я та медичної науки, Угода 2011 року між Міністерством охорони здоров'я Азербайджанської Республіки та Міністерством охорони здоров'я Румунії про співробітництво в галузі охорони здоров'я та медичної науки та ін.

Тут необхідно звернути увагу на один момент. Підручники з міжнародного права виділяють три типи міжнародних договорів за їх класифікацією залежно від державних органів, які укладають міжнародний договір: 1) міждержавні; 2) міжурядові; 3) міжвідомчі. Міжвідомча міжнародна угода означає міністерства, держкомітети, відомства тощо і розуміються як міжнародні договори, укладені від імені органів [1, с. 22-23]. Двосторонні угоди, укладені Міністерством охорони здоров'я Азербайджанської Республіки, є міжвідомчими міжнародними договорами. Однак, на відміну від попереднього законодавства, чинне законодавство Азербайджанської Республіки не визнає міжвідомчі міжнародні угоди як окремий вид міжнародної угоди. Як випливає зі статті 2 Закону про міжнародні угоди, закон розглядає міжнародні договори, укладені Міністерством охорони здоров'я Азербайджанської Республіки, як міжурядові угоди.

Слід зазначити, що новий підхід до міжвідомчих міжнародних угод відповідає Закону Азербайджанської Республіки № 1032-IIIQD від 18 червня 2010 року «Про внесення змін до Закону Азербайджанської Республіки щодо правил укладання, виконання та розірвання міжнародних договорів». Відповідно до пункту 1.2 Правил надання пропозицій щодо укладання або розірвання міжнародних договорів Азербайджанської Республіки центральними органами виконавчої влади та державними підприємствами, затверджених Указом Президента Азербайджанської Республіки від 19 січня 2011 р. [9], міжнародні угоди, які укладаються центральними органами виконавчої влади, також вважаються міжурядовими угодами, а також положеннями Закону Азербайджанської Республіки "Про правила укладання, виконання та припинення міжнародних договорів Азербайджанської Республіки" застосовуються ці Правила та інші нормативні правові акти Азербайджанської Республіки.

На підставі останнього положення можна зробити висновок, що, відповідно до статті 95 Конституції та статті 8 Закону про міжнародні угоди, Міллі Меджліс Азербайджанської Республіки затверджує та анулює двосторонні міжнародні угоди, укладені Міністерством охорони здоров'я. Згідно зі статтею 109 Конституції, ці угоди подаються до Міллі Меджлісу для затвердження та анулювання Президентом Азербайджанської Республіки. При цьому відповідно до статті 23.3 Конституційного закону «Про нормативні правові акти» [10] (далі – Конституційний закон) зазначені двосторонні міжнародні угоди мають юридичну силу над законами та нижчими в ієрархії нормативними правовими актами.

Загалом, аналізуючи досвід двосторонніх міжнародних угод Азербайджанської Республіки, можна дійти висновку, що ці угоди переважно передбачають здійснення міжнародного співробітництва у різних галузях у сфері охорони здоров'я:

- організація медичної допомоги населенню (організація ринку медичних послуг, організація первинної та спеціалізованої медичної допомоги, застосування нових медичних технологій);
- розробка та реалізація спільних програм з пріоритетних напрямків та актуальних питань охорони здоров'я та медичної науки;
- підготовка та підвищення кваліфікації медичних, наукових та науково-педагогічних фахівців на основі узгоджених вимог до фахівців чи студентів;

- державна реєстрація та сертифікація товарів медичного призначення та медичних технологій;
- контроль якості;
- державні санітарні правила та гігієнічний облік харчових продуктів;
- розвиток досліджень у галузі експериментальної, клінічної та профілактичної медицини відповідно до вимог системи охорони здоров'я та громадської охорони здоров'я;
- економічні питання у галузі охорони здоров'я та медицини;
- комп'ютерні технології, комп'ютеризовані та автоматизовані системи управління в охороні здоров'я;
- координація послуг, що надаються населенню в санітарно-епідеміологічній сфері;
- санітарна охорона територій відповідно до положень Міжнародної конвенції про погодження умов перевезення вантажів через кордон від 21 жовтня 1982 року;
- державні санітарно-епідеміологічні норми;
- імунопрофілактика та лабораторна діагностика інфекційних захворювань;
- соціально-гігієнічний моніторинг;
- співробітництво у галузі фармакології, а також у сфері ефективного використання лікарських засобів;
- підтримка прямої співпраці медичних та науково-дослідних інститутів, а також лікарень;
- обмін медичними журналами, матеріалами із санітарної освіти та плакатами на взаємній основі, у тому числі розвиток співпраці у галузі медичних видань;
- надання медичних послуг громадянам країн, а також окремим категоріям осіб (таким особам, які тимчасово перебувають на їх території зі службовою метою, дипломатичним і консульським працівникам, туристам) та ін.

Звісно, питання у тому, чи вважаються положення угод про співробітництво у цих сферах нормами міжнародного права? Відповідь впливає з ідеї, що у доктрині міжнародного права двосторонні міжнародні угоди називаються окремими міжнародними договорами. Відповідно до цієї точки зору окремі міжнародні договори – це угоди, які призначені для одноразового, а не для повторного застосування. Їх ще називають "правоохоронні угоди", "договори-угоди" або "договори-контракти" [1, с. 245-246]. Навпаки, міжнародні договори нормативного характеру встановлюють норми міжнародного права для багаторазового застосування та мають нормативний зміст. Фактично ми погоджуємося з ідеєю про те, що такий поділ міжнародних угод є «теоретично незадовільним» [8, с. 492] та, в принципі, нормативним у зв'язку з тим, що всі міжнародні угоди встановлюють правила поведінки, які є обов'язковими для всіх сторін. І це було б точніше. З цього погляду було б некоректно однозначно відносити двосторонні міжнародні угоди до окремих міжнародних договорів. З іншого боку, ідея, що «окремі міжнародні угоди регулюють місцеві локальні відносини» [1, с. 246], не може прийматися однозначно. Отже, локальні норми, що регулюють відносини міжнародних юридичних осіб у географічному регіоні або обмеженому колі, закріплені у Статуті Африканського Союзу, Статуті Співдружності Незалежних Держав тощо [6, с. 12]. Не можна заперечувати, що правові норми, закріплені у двосторонніх міжнародних угодах, є місцевими (специфічними) й водночас є джерелом міжнародного права з погляду встановлення правил юридично обов'язкової поведінки обмежених суб'єктів.

Проте не слід прирівнювати важливість багатосторонніх та двосторонніх міжнародних угод у міжнародній правовій системі. Водночас двосторонні міжнародні угоди також мають на меті регулювання міжнародних відносин. Тобто юридично чинні двосторонні міжнародні угоди, як і багатосторонні міжнародні договори, відображають норми міжнародного права, конкретизують та розвивають існуючі норми міжнародного права, створюють нові та скасовують старі.

Таким чином, двосторонні міжнародні угоди також мають властивість створювати правові норми для регулювання міжнародних відносин у галузі охорони здоров'я. У зв'язку з цим положення міжнародного права, що стосуються

міжнародних угод, насамперед положення Віденської конвенції 1969 року, повною мірою застосовуються до двосторонніх міжнародних угод у галузі охорони здоров'я. Водночас положення міжнародних договорів за законодавством Азербайджанської Республіки застосовуються також до двосторонніх міжнародних угод *mutatis mutandis*. Отже, відповідно до статті 148.ІІ Конституції двосторонні міжнародні угоди, учасником яких є Азербайджанська Республіка в галузі охорони здоров'я, є невід'ємною частиною законодавчої системи Азербайджанської Республіки. Щодо місця цих угод у законодавчій системі, то юридична сила міждержавних двосторонніх міжнародних угод, учасницею яких є Азербайджанська Республіка, визначається на підставі статті 151 Конституції відповідно до статті 23.2 Конституційного закону. Тобто, за винятком актів, ухвалених Конституцією та референдумом, двосторонні міжнародні договори мають вищу юридичну силу, ніж національні нормативні акти. Відповідно до статті 23.3 Конституційного закону двосторонні міжнародні угоди, учасником яких є Азербайджанська Республіка, мають вищу юридичну силу, ніж нормативні правові акти, що узгоджують обов'язковий характер цих договорів для Азербайджанської Республіки. Тобто ратифіковані двосторонні міжнародні договори мають вищу юридичну силу, ніж закон, інші – вищу юридичну силу, ніж який утворює їх нормативний акт.

Двосторонні міжнародні угоди визначають відповідні міжнародно-правові зобов'язання Азербайджанської Республіки. У зв'язку з цим в Азербайджанській Республіці можуть застосовуватись двосторонні міжнародні угоди, стороною яких є *AP*, а також *contra leget* (проти закону), *praeter leget* (разом із законом) та *secundum leget* (на додаток до закону) [5, с. 183].

Висновки. Двосторонні міжнародні договори, учасником яких є Азербайджанська Республіка, є незалежною правовою основою регулювання відносин у галузі охорони здоров'я. Незважаючи на важливість у системі правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я, вона займає позицію, відмінну від багатосторонніх міжнародних угод, положення міжнародного права щодо договорів однаково застосовуються до двосторонніх міжнародних угод. При цьому реалізація цих угод у правовій системі Азербайджанської Республіки така сама, як і в багатосторонніх міжнародних угодах.

Список використаних джерел

1. *Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslik / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. I cild. Ümumi hissə.* Bakı, 2018, 752 s.
2. *Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik.* Bakı, Bakı universiteti nəşriyyatı, 2008, 396 s.
3. *Süleymanlı S. Mülki hüququn əsasları.* Bakı, Hüquq yayım evi, 2019, 500 s.
4. *Вельяминов Г. М. Международное экономическое право и процесс : учебник.* Москва : Волтерс Клувер, 2004, 496 с.
5. *Гусейнов Л. Г. Азербайджан: конституционная основа имплементации международных норм о правах человека. Журнал российского права.* 1998. № 10/11. С. 177–186.
6. *Международное публичное право : учебник / под ред. К. А. Бекашева.* Москва : изд-во Проспект, 2003, 640 с.
7. *International Court of Justice (ICJ). Reports, 1952 // <http://www/icj-cij.org>*
8. *Oppenheim. L. International Law. Vol.1. L., 1955, p.492*
9. URL : <http://e-qanun.az/framework/21187>.
10. URL : <http://e-qanun.az/framework/21300>.
11. URL : <http://e-qanun.az/framework/9460>.
12. URL : http://e-qanun.az/alpdata/framework/data/36/f_36996.htm.
13. URL : <http://e-qanun.az/code/7>.

Надійшла до редакції 05.02.2022

References

1. *Beynəlxalq (publik) hüquq kursu [International (public) law course]. Dərslik / E. Ə. Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. I cild. Ümumi hissə.* Bakı, 2018, 752 p. [in Azerb.].
2. *Sadıqov, Ə. İ. (2008) Beynəlxalq iqtisadi hüquq [International economic law]. Dərslik. Bakı, Bakı universiteti nəşriyyatı, 396 p. [in Azerb.].*
3. *Süleymanlı, S. (2019) Mülki hüququn əsasları [Fundamentals of civil law]. Bakı, Hüquq yayım evi, 500 p. [in Azerb.].*

4. Velyaminov, G. M. (2004) *Mezhdunarodnoe ekonomicheskoe pravo i process* [International economic law and procedure] : uchebnik. Moscow : Volters Kluver, 496 p. [in Russ.].
5. Guseynov, L. G. (1998) Azerbaijan: konstitucionnaya osnova implementacii mezhdunarodnyh norm o pravah cheloveka [Azerbaijan: constitutional basis for the implementation of international human rights norms], *Zhurnal rossijskogo prava*. № 10/11. Pp. 177–186. [in Russ.].
6. *Mezhdunarodnoye publichnoye pravo* [International public law] : uchebnik / pod red. K. A. Bekyasheva. Moscow : izd-vo Prospekt, 2003, 640 p. [in Russ.].
7. International Court of Justice (ICJ). Reports, 1952 // <http://www/icj-cij.org>.
8. Oppenheim. L. *International Law*. Vol.1. L., 1955, p.492.
9. URL : <http://e-qanun.az/framework/21187>.
10. URL : <http://e-qanun.az/framework/21300>.
11. URL : <http://e-qanun.az/framework/9460>.
12. URL : http://e-qanun.az/alpdata/framework/data/36/f_36996.htm.
13. URL : <http://e-qanun.az/code/7>.

ABSTRACT

Fatima Etibar kyzy Guseynova. Legal nature of bilateral international treaties in the sphere of health care. The article examines the legal nature of bilateral international agreements in the system of regulating relations in the field of health. To this end, the experience of the Republic of Azerbaijan in the bilateral contract has been analyzed. The article describes the peculiarities of participation of bilateral international treaties in international law. It has been noted that bilateral international agreements act as a legal basis for the regulation of Health relations. At the same time, the article analyzes the position of the AR legislation in relation to the legal force of bilateral international treaties.

Bilateral international agreements also have the property of creating legal norms for regulating international relations in the field of health. In this regard, the provisions of international law relating to international agreements, primarily the provisions of the Vienna Convention of 1969, fully apply to bilateral international agreements in the field of health. At the same time, the provisions of international treaties in the legislation of the Republic of Azerbaijan are also applied to bilateral international agreements *mutatis mutandis*.

The author has concluded that despite its importance in the system of legal regulation of relations in the field of healthcare, Azerbaijan takes a position that is different from multilateral international agreements, the provisions of international law regarding agreements equally apply to bilateral international agreements. At the same time, the implementation of these agreements in the legal system of the Republic of Azerbaijan is the same as in multilateral international agreements.

Keywords: *health relations, international law norms, bilateral international treaties, legal system of Azerbaijan Republic, legislation.*

UDC 340.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-167-173

Lyudmyla DOBROBOH[©]
Doctor of Law, Professor
(Dnipropetrovsk State University
of Internal Affairs, Dnipro city, Ukraine)

CONCEPT OF METHOD AND METHODOLOGY IN RESEARCH OF «BRANCH OF LAW» CATEGORY

Людмила Добробог. ПОНЯТТЯ МЕТОДУ ТА МЕТОДОЛОГІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ КАТЕГОРІЇ «ГАЛУЗЬ ПРАВА». У науковій статті зроблено спробу дослідити поняття методу та методології категорії «галузь права» через специфіку поняття методу та методології комплексної галузі права, зокрема екологічного, як комплексної галузі права, що поєднує сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів з метою забезпечення якості довкілля в інтересах сьогодення та майбутніх поколінь.

Досліджено генезис методу та методології категорії «галузь права», починаючи з поглядів Зенона, Протагора (480–410 рр. до н.е.) до сьогодення. Порівнюються форми розвитку наукового пізнання, які були на теренах Західної Європи та Англії, тобто порівнюються методи та методологія різних правових систем. Автором зазначено, що складність у вирішенні методу та методології пов'язане з відсутністю єдиного розуміння цього поняття. Чільне місце в процесі пізнання категорії «галузь права» як елемента системи права дослідниця відводить діалектичному підходу. Окрему увагу приділено синергетичному підходу. Синергетика зумовлює необхідність комплексного дослідження екологічних відносин як складної, нелінійної системи, що самоорганізується.

Зроблено висновок, що сучасні державно-правові дослідження повинні ґрунтуватися на останніх наукових здобутках гносеології, враховувати, зокрема, напрацювання синергетики як універсальної теорії пізнання соціальних процесів та систем, що активізувала провідний на сьогодні напрям суспільної діяльності – інвайронменталізм як аттрактор екосистеми.

Ключові слова: галузь права, комплексна галузь права, екологічне право, метод, методологія.

Relevance of the study. The study of the regularities of origin, functioning and development of the branch of law requires clarification of the methodology used. Special attention should be paid to the specifics of the complex branch of law, in particular, of environmental law. But environmental law is a complex branch of law combining a set of legal rules governing public relations in the field of environmental protection and natural resources' rational use in order to ensure the quality of the environment in the interests of present and future generations. However, it should be noted that the issue of method and methodology in the study of the "branch of law" category in the outlined context remains almost unexplored.

The methodology underlying this study should take into account the laws of nature, and the regularities of society evolution. Therefore, it should be emphasized that the issue of ecology was considered secondary and the state did not distinguish between the relevant areas of its activities until recently. The scientists dealing with the theory of state and law began distinguishing the activities in the field of rational use and environmental protection, maintaining ecological balance, ecological safety provision and gene pool preservation as an ecological function of the state only in the second half of the XX century. Regarding our state, this issue was raised by the relevant environmental situation, in particular, the disaster at the Chernobyl nuclear power plant.

The environmental problems of contemporaneity require urgency of taking into account the environmental consequences and risk degrees while the internal and external activities of states in general and Ukraine in particular. Environmental security is becoming a key factor in determining the acceptability of certain economic decisions as well as public authorities'

© L. Dobroboh, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7149-7697>

dobroboh_lm@ukr.net

efficiency.

Let us note that the beginning of the XXI century (let's mention the recent events at the Fukushima Daiichi nuclear power plant in Japan, the armed conflict in Ukraine, and as a consequence, the threat of man-made disasters at the nuclear power plant) once again raised environmental security issues, having proved once again that economic development should not contradict the environmental situation. The economics and ecology interconnectedness allows us to define the following principle: "economically profitable is only that that is environmentally safe" [2, p. 320].

Recent publications review. Certain aspects of the issue under consideration were studied by such lawyers as: V. Andreytsev (environmental safety law), A. Oliynyk (environmental law basics), O. Danilyan, O. Dzioban (ecology as a component of national security of Ukraine), O. Zarzhytsky (environmental policy), A. Kaczynski (ecological security of Ukraine), L. Nalyvayko (ecological function of the state), M. Panov (ecology as a component of national security of Ukraine), G. Khmil (ecological security of Ukraine), Yu. Shemshuchenko (legal problems of ecology) to mention but a few. However, the issue of the methodology regularities of origin, functioning and development of the branch of law, in particular of environmental law, requires a comprehensive study. It is undeniable that maintaining ecological balance, ensuring ecological safety, preserving the gene pool, changing priorities in the activities of state bodies and public organizations in terms of environmental protection and natural resources rational use can lead to the expected result only under condition of proper scientific support. In turn, the social significance of the results of research work in the field of environmental law is largely determined by the methodological factors of the study itself. The inconsistency and imperfection of the certain relations legislative regulation, including environmental relations in Ukraine, is a consequence of the fact that there are no clearly defined and scientifically balanced methodological principles of their study [9, p. 30]. At the same time, changes in public relations in our state, related to the definition of Art. 16 of the Basic Law of Ukraine as a duty of the state "ensuring environmental security and maintaining ecological balance on the territory of Ukraine, overcoming the consequences of the Chernobyl disaster – a global catastrophe, preserving the gene pool of the Ukrainian people" [49], necessitate a qualitatively new methodological approach to resolving these public relations [4, p. 89].

Thus, it can be argued that the issue of regularities of origin, functioning and development of branch of law, in particular of environmental law, becomes particularly special topicality, and needs immediate solution [3, p. 90].

The research paper's objectives is to explore the concept of method and methodology of the category "branch of law" through the specifics of the concept of method and methodology of a complex branch of law, in particular, of environmental law.

Discussion. To better understand the essence of the prevailing methodological paradigm, let's consider the genesis of the methodology itself. In general, the issue of the possibility of cognition can be referred to the time of Zeno, who, thanks to his aporia, pointed out the contradictions in the basic concepts' logical conclusions that were operated with ancient science.

Protagoras (480-410 BC) argued that a human being is the measure of all things: existing, that they exist, and non-existent, that they do not exist. "There are two opposing views on any thing", he said. And one can successfully assert any of these views. And, accordingly, the interests of a particular person or society should be considered the criterion, the measure of truth of thought. "What I consider a thing it is such for me, and what you consider the thing, it, in turn, is for you. Thus, as one feels cold in the wind and the other does not, it is impossible to say whether the wind itself is cold or not, but for a person who is frozen it is cold, and for a person who is not frozen it is not" [12, p. 41].

The philosophical teachings of the famous ancient Greek philosopher Plato (427-347 BC) are also crucial in the aspect under consideration. Plato, as we know, distinguished between the world of ideas and the world of things. Plato called the world of eternal, unchanging, self-existent beings – ideas the primary "truly existing" world. That is why, according to Plato, in order to establish the truth one should study the world of ideas, and not the world of things.

The Middle Ages are known to be associated (especially in Europe) with the emergence of ecclesiastical authority. The sense of human existence, according to the theorists of Christianity, is not in the knowledge and transformation of nature and society, but in

integration with God in the so-called “kingdom of God” [12, p. 61]. The transcendence and immensity of God, the finiteness and sinfulness of a human being – these foundations of Christian philosophy removed the issue of the need to develop a methodology at the time.

The rapid development of capitalist relations takes place in the XVIII century in Western Europe. It is this circumstance that necessitates a rethinking of the process of social production, which in turn changes the established view of society on such a field as science and, consequently, cognition of the world by a human being. “This period can be considered the heyday of methodological science. After all, it is then that the mechanistic approach to the world order becomes relevant. Each particle, as an element of this mechanism, performs its function. Knowing such particles, you can know the mechanism itself, the world. Therefore, the main problem – the development of methods of cognition, improves the methodology” [8, p. 49].

The theory of empiricism rationale in the New Age is associated with the name of F. Bekon; he, understanding the importance of scientific progress, raises the issue of searching a research method. This is a key theme in his paper “The New Organon”. The new “organon” is opposed to the old one – Aristotelian. Developmental sciences, according to Bekon, are hindered by the existing scholasticism with its dogmatized Aristotle and various superstitions, deviations of the mind (“idols” “ghosts”), that like a distorted mirror, distort the true state of affairs [8, p. 49].

There are some divergences in the forms of scientific knowledge development in Europe. Thus, in England it is, first of all, empiricism. And on the territory of continental Europe it is rationalism. The founder of the rationalist trend in Western culture is the famous philosopher Descartes, who formulated the rationalism principles as a universal worldview, contrasting it with irrationalism and empiricism. The philosopher considers the discovery of means of the world cognition as the goal of philosophy, which he tried to do and present in his treatises, relying on mathematics.

Descartes’ approach to knowledge of the world, as well as to understanding the role and possibilities of science is prevalent today. At the same time, it should be emphasized that this state is a deterrent factor to the development of modern science, including legal science. The methodological paradigm, formed in soviet times, hinders the development of jurisprudence; the time of the scientific revolution has come, as the famous American thinker Thomas Kuhn would say [8, p. 49].

It should be noted that the difficulty of solving the issue of understanding the methodology is primarily related to the lack of a common understanding of the sense of this concept. For example, a significant number of foreign experts in this field consider research methods and methodology to be the same phenomena.

There is no unity of understanding of methodology among domestic scientists. Although, it should be noted that the almost classical definition of the concept under study can be considered the following: “conceptual presentation of the purpose, content, research methods that provide the most objective, accurate, systematic information about processes and phenomena” [14, p. 56].

Methodology is a complex, polysystemic phenomenon including not only a set of methods, but also methodological principles, the initial basic ideas, based on which the choice of specific research methods is done. It should be noted at once that different methodological principles are used when researching the problems of various sciences (while the research methods remain identical). It should be noted that the difference in approaches to understanding law causes differences in the vision of the legal phenomenon and, accordingly, in legal reasoning. Thus, calling his paper “Legal Methodology”, R. Tsippelius covers the issues of knowledge of law, the structure of law at the micro and macro levels, interpretation of regulations, etc., while the author considers neither the doctrine of methods of knowledge nor the system of such methods, in particular of philosophical, general and special scientific ones [17].

It is in this case that R. Zippelius clarifies the general principles of the study of law. Therefore, we can conclude that the basis of the study of state and legal phenomena is a system of elements of research – principles. It should be noted that the understanding of law differs within the existing legal families and, in turn, legal phenomena are covered differently, their understanding has a various sense.

A. Kuchuk points out that the structure of methodology includes both approaches and methods. For example, such common concepts as “dialectical method”, “comparative method”, “historical method”, and “system method” are not correct as all of the above are methodological approaches. The methods are logical methods (operations) – analysis,

synthesis, abstraction, deduction, induction, and so on. After all, it is obvious that these logical operations are used in dialectical, historical and systemic approaches [8, p. 50].

Thus, before turning to the consideration of approaches and methods of research, let us note that when solving the problem of regularities of origin, development and functioning of branch of law, in particular of environmental law, it is necessary to take into account the following fundamental provisions [5, p. 91]:

1. The establishment and protection of human rights and freedoms is the main duty of the state (Article 3 of the Constitution of Ukraine).

2. Ensuring environmental security and maintaining ecological balance in the territory of Ukraine, overcoming the consequences of the Chernobyl disaster – a catastrophe on a global scale, preserving the gene pool of the Ukrainian people is the duty of the state (Article 16 of the Constitution of Ukraine).

3. Everyone has the right to a safe environment for his life and health and to compensation for damage caused by violation of this right (Article 50 of the Constitution of Ukraine).

4. Everyone is guaranteed the right of free access to information on the state of the environment, the quality of food and household items, as well as the right to its dissemination. Such information cannot be classified by anyone (Article 50 of the Constitution of Ukraine).

5. The principles of regulation of ecological safety are determined only by the laws of Ukraine (Article 92 of the Constitution of Ukraine) [7].

Regarding other components of the methodology, first of all, the study of environmental law should be based on an objective approach requiring consideration of specific phenomena in all their diversity, complexity and contradictions proceeding from a set of positive and negative aspects, regardless of their subjective perception and assessment, identification of trends and environmental relations functioning regularities.

The dialectical approach is given a prominent place in the process of cognition of the issues under study. “Dialectics as a method of cognition of nature, society and thinking, considered in conjunction with the logic and theory of cognition, is a fundamental scientific principle of the study of multifaceted and contradictory reality in all its manifestations” [14, p. 58]. This approach involves the study of phenomena, taking into account their relationship with other social phenomena, as well as taking into account changes in the object under study. [5, p. 91]. Regarding the subject of our study, this approach takes into account the fact that the development and functioning of law branch as an element of the system of law, as a social life phenomenon occurs in interconnection and interaction with other social phenomena and, accordingly, is the subject to permanent change.

Today, the fundamental approach until recently prevailing in the study of social phenomena and management of social systems, basing on linear ideas, is actively criticized. Much attention is focused on the synergetic approach [5, p. 23]. Ecology is not a closed sphere, and, therefore, the state of the ecological situation is significantly influenced by various social factors, both objective and subjective. Synergetics necessitates a comprehensive study of environmental relations as a complex, nonlinear, and self-organizing system.

According to O. Minchenko, scientific knowledge of the phenomena of state and legal reality will be incomplete if the researcher does not follow the historical approach in solving the problem. This approach makes it necessary to clarify the process of origin, formation and development of relevant phenomena, taking into account the historical conditions under which they were formed, establishing stages of development, which helps to understand the essence of the studied category, and identify relevant patterns [10, p. 80-81].

Before studying the current state of environmental law, it is necessary to study its genesis. Due to this approach, the period of formation of the ecological function of the state is established, its content is determined. This approach makes it possible to study the origin, development of environmental relations in general and environmental legal relations in particular, to find out what caused the need for changes in the field of environmental protection that have occurred and are taking place in Ukraine. The study of the genesis of environmental relations is the basis for identifying regularities of origin, functioning and development of environmental law.

Given the conclusions and provisions of systems theory, it is necessary “to consider any object as meeting the requirements of systematics, namely: contains interconnected and interacting structural elements (developed structure), has relative independence from others social objects (developed organization), internal integrity (developed core of the system), etc.”

[11, p. 26]. Therefore, a systemic approach plays an important role in the study of the laws of origin, functioning and development of environmental law.

The importance of using a systematic approach in jurisprudence was emphasized by W. Twining [12].

The structural and functional approach involving “the allocation of structural elements (components, subsystems) and determination of their role (functions) in a system, plays an important role along with the system approach. Elements and connections between these elements, create the system structure” [14, p. 61].

The use of legal and technical or formal and dogmatic method to study the regularities of origin, functioning and development of environmental law necessitates a certain “separation” of this legal reality phenomenon from others, including social, disregarding external and internal influences on it and involves knowledge of regularities of origin, development and functioning of environmental law from a purely legal standpoint, analysis of legislation in the field of environmental protection [3, p. 92].

The method plays a crucial role in the system of methodology, as its elementary particle. It should be noted that the method is usually considered as a logical technique, a means of cognition of a state and law.

In general, any scientific research is carried out with the use of the following methods such as abstraction, analysis and synthesis, deduction and induction.

Abstraction is one of the fundamental methods of theoretical research, which consists in “moving away from insignificant properties, ties, relationships of objects and simultaneously allotment, fixing of one or more the most important features that are of particular interest to the researcher” [14, p. 70].

It is impossible to define a concept without applying the method of abstraction, because the concept is a form of abstract thinking. Therefore, this technique plays a significant role in the study of environmental law.

The process of abstraction is inextricably linked with research methods such as analysis and synthesis. It should be borne in mind that analysis is a method of scientific research in which the phenomenon is divided into constituent parts [143, p. 92]. “This is a method of research involving studying the subject by imaginary or real division of it into its constituent elements (parts of the object, its features, properties, and relationships). Each of the selected parts is analyzed separately within a single whole” [1]. By virtue of the analysis it is possible to single out the features of the concepts that denote the studied phenomena, to identify groups of sources on the regularities of origin, development and functioning of state and legal phenomena.

Synthesis is a process that is the opposite of analysis, which involves the combination of elements, the study of the whole. With this method it is possible to formulate definitions of concepts that are the subject of research, and to draw conclusions.

With regard to the methods of induction and deduction, it should be noted that “deductive is a mental construction in which the conclusion about an element of the set is made on the basis of knowledge of the general properties of the whole set. ... Induction is understood as the transition from partial to general, when on the basis of knowledge about some of the subjects of the class a conclusion is made about the class as a whole” [14, p. 71]. Regarding the subject of our study, the use of methods of induction and deduction allowed us to study environmental relations and identify regularities of origin, development and functioning of the branch of law as an element of the system of law.

It should be noted that the methodology is not related to scientific novelty. For example, N. Copernicus, and D. Mendeleev used the same methods as their predecessors, however, they received qualitatively new results. Methods of cognition are a fairly stable category. Since the novelty of the study is determined not by the research methodology, but by hypotheses, and intuitive feelings. Perhaps that is why in some dissertation research conducted in Russia, the introduction mentions such a subunit as “Research Hypothesis” [13, p. 9]. Therefore, one cannot but mention the following words of L. Shestov: “Science is useful – there is no dispute, but it has no truths and never will. It may not even know what the truth is, and it is accumulating only universally binding judgments. Meanwhile, obviously, there are and always have been unscientific methods of finding the truth, which led, if not to knowledge itself, then to its eve, but we have so defiled them with modern methodologies that we dare not think about them seriously” [15, p. 171].

Modern science cannot but ignore the individual facts that go beyond the established

paradigm. We should remember the words of L. Shestov, whom we have already mentioned: “If all people were blind and only one of them saw for a moment and saw the beauty and splendor of God’s peace, science could not heed his testimony. Meanwhile, the testimony of one sighted person means more than the testimony of a million blind people” [155, p. 70].

Recent advances in science confirm this thesis. Let us mention for example the provisions of the theory of self-organization (synergetics), in particular the importance of chance. “Randomness (chaos at the micro level) is a constructive beginning, because it is the reason, the initiating factor for the system to enter one of its own, natural directions of its evolution, one of the attractors of evolution” – says O. Kniazieva [10, p. 29].

Conclusions. Thus, modern research on state and legal phenomena should be based on the latest achievements of epistemology, taking into account, in particular, the development of synergetics as a universal theory of knowledge of social processes and systems, which in turn intensified the leading direction of social activity – environmentalism as an ecosystem attractor.

References

1. Аналіз. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Аналіз>.
2. Добробог Л. М. Екологічні аспекти краєзнавства. *Доповіді та повідомлення IV Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства*. Київ : Ін-т історії АН УРСР, 1989. С. 320–322.
3. Добробог Л. М. Методологія екологічного права: теоретико-правовий дискурс. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 10. С. 90–92.
4. Добробог Л. М. Реформування державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища. *Вісник Академії праці і соціальних відносин профспілок України*. 2002. № 2. С. 89–92.
5. Князева Е. Н. Случайность, которая творит мир. *В поисках нового мировидения: И. Пригожин, Е. и Н. Рерихи*. Москва : Знание, 1991. С. 3–31.
6. Ковальський В. Охоронна функція держави як система. *Юридична Україна*. 2003. № 11. С. 26–30.
7. Конституція України : прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Кучук А. М. Сучасна парадигма методології правознавства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2007. № 4. С. 46–54.
9. Кучук А. М. Теоретико-правові засади правоохоронної діяльності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2007. 213 с.
10. Мінченко О. В. Праворозуміння німецьких юристів. *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави : зб. наук. пр. Міжнар. науково-практ. конф. (м. Черкаси, 5–6 черв. 2008 р.)*. Черкаси : Видавн. від-л ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2008. С. 80–83.
11. Погорелов Є. В. Право як система (загально-теоретичний аспект). *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки*. 2008. № 1. С. 50–60.
12. Радугин А. А. Философия : курс лекций. М. : Центр, 1997. 272 с.
13. Студеникин В. Е. Правоохранительная деятельность органов внутренних дел как объект организации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Москва, 2004. 236 с.
14. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підруч. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Знання-Прес, 2002. 295 с.
15. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. М. : АСТ, 2004. 202 с.
16. Twining W. General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective. Cambridge University Press, 2009.
17. Zippelius R. Juristische Methodenlehre. II Auflage, 2012. 96 s.

Submitted 11.03.2022

-
1. Analiz [Analysis]. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Analiz>. [in Ukr.].
 2. Dobroboh, L. M. (1989) Ekolohichni aspekty kraieznavstva [Ecological aspects of local lore]. *Dopovidi ta povidomlennia IV Respublikanskoj naukovoї konferentsii z istorichnoho kraieznavstva*. Kyiv : In-t istoriyi AN URSR, pp. 320–322. [in Ukr.].
 3. Dobroboh, L. M. (2011) Metodolohiia ekolohichnoho prava: teoretyko-pravovyi diskurs [Methodology of environmental law: theoretical and legal discourse]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 10, pp. 90–92. [in Ukr.].
 4. Dobroboh, L. M. (2002) Reformuvannia derzhavnoho upravlinnia v haluzi okhorony navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha [Reforming public administration in the field of

environmental protection]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn profspilok Ukrainy*. № 2, pp. 89–92. [in Ukr.].

5. Knyazeva, E. N. (1991) Sluchajnost, kotoraya tvorit mir. V poiskah novogo mirovideniya: I. Prigozhin, E. i N. Rerih [Randomness that creates the world. In Search of a New Worldview: I. Prigogine, E. and N. Roerichs]. Moscow : Znaniye, pp. 3–31. [in Russ.].

6. Kovalskiy, V. (2003) Okhoronna funktsiia derzhavy yak systema [The protective function of the state as a system]. *Yurydychna Ukraina*. № 11, pp. 26–30. [in Ukr.].

7. Konstytutsiia Ukrainy : pryiniata na 5-y sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r. [Constitution of Ukraine: adopted at the 5th session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30, art. 141.

8. Kuchuk, A. M. (2007) Suchasna paradyhma metodolohii pravoznavstva [Modern paradigm of jurisprudence methodology]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnurishnikh sprav*. № 4, pp. 46–54. [in Ukr.].

9. Kuchuk, A. M. (2007) Teoretyko-pravovi zasady pravookhoronnoi diialnosti v Ukraini [Theoretical and legal principles of law enforcement in Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.0001 / Kyiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kyiv, 213 p. [in Ukr.].

10. Minchenko, O. V. (2008) Pravorozuminnia nimetskykh yurystiv [Legal understanding of German lawyers] *Aktualni problemy formuvannya hromadianskoho suspilstva ta stanovlennia pravovoi derzhavy. Current issues of civil society formation and the rule of law* : zb. nauk. pr. Mizhnar. naukovoprakt. konf. (m. Cherkasy, 5–6 cherv. 2008 r.). Cherkasy : Vydavn. vid-l ChNU im. Bohdana Khmelnytskoho, pp. 80–83. [in Ukr.].

11. Pohorielov, Ye. V. (2008) Pravo yak systema (zahalno-teoretychnyi aspekt) [Law as a system (general theoretical aspect)]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo nacionalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seriya : Yuridicheskie nauki*. № 1, pp. 50–60. [in Ukr.].

12. Radugin, A. A. (1997) Filosofiya : kurs lektsyy [Philosophy: a course of lectures]. Moscow : Centr, 272 p. [in Russ.].

13. Studenikin, V. E. (2004) Pravookhranitel'naya deyatelnost organov vnutrennikh del kak obekt organizatsyi [Law enforcement activity of internal affairs bodies as an object of organization] : dis. ... kand. yurid. nauk : 12.00.11. M., 236 p. [in Russ.].

14. Sheyko, V. M. (2002) Orhanizatsiia ta metodyka naukovodoslidnytskoi diialnosti [Organization and methods of research activities] : pidruchnyk. 2-e vyd., pererob. i dopov. Kyiv : Znannia-Pres, 295 p. [in Ukr.].

15. Shestov L. (2004) Apofeoz bespochvennosti [Apotheosis of groundlessness]. M. : AST, 202 p. [in Rus.].

16. Twining, W. (2009) *General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective*. Cambridge University Press.

17. Zippelius, R. *Juristische Methodenlehre [Legal methodology]*. II Auflage, 2012. 96 p. [in Ger.].

ABSTRACT

An attempt to explore the concept of method and methodology of the “branch of law” category through the specifics of the method and methodology concept of a complex branch of law, in particular, of environmental law, has been made in this paper. The genesis of the method and methodology of the “branch of law” category beginning from the views of Zeno, Protagoras (480-410 BC) to the present is studied in the article. The forms of scientific knowledge development that existed in Western Europe and England are compared, and the methods and methodology of various law systems are compared. The author concludes that the difficulty in solving the method and methodology is related to the lack of common understanding of this concept. A prominent place in the process of cognition of “branches of law” category, as an element of law system, is given to a dialectical approach by the researcher. Particular attention is paid to the synergetic approach. Synergetics necessitates a comprehensive study of environmental relations as a complex, self-organizing and nonlinear system. The author concluded that modern state and legal studies should be based on the latest scientific achievements.

Keywords: *branch of law, complex branch of law, ecological law, method, methodology.*

УДК 1(091):930.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-174-183

Олексій ХАЛАПСІС[©]

доктор філософських наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ДІАХРОНІЯ ІСТОРІЇ В ПОЕМАХ ГЕСІОДА

Грецький поет Гесіод відомий як автор першої в західній традиції історіософської моделі. Коли йдеться про цю модель, зазвичай мають на увазі його «міф про раси», в якому подано п'ять етапів людської історії. Але в Гесіода була і божественна історія, і вона, до речі, набагато більш докладна, ніж згаданий міф. Проте поет не синхронізував ці дві лінії історичного процесу між собою. Чи сталося це випадково, чи Гесіод зробив це навмисно, реалізуючи свій особливий задум?

У статті доведено, що Гесіод неявно пов'язав божественну історію (теогонію) з історією людини (її роботами і днями), тим самим давши зрозуміти, що зміни небесної політики спричиняють і зміни у принципах організації людського гуртожитку. Поет довів до граничної концентрації протиставлення між існуючим і належним, причому зробив він це за допомогою завульованої іронії. Хоча Зевс вихваляється як мудрий правитель, який є в ролі найвищого морального авторитету, захисником чесноти та переслідувачем пороку, та схоже на те, що саме на нього спрямована критика Гесіода, адже саме за правління Зевса відбувається моральний занепад, а головний олімпійський бог не може або не хоче цьому запобігти. Схема Гесіода загалом песимістична, він не бачить виходу з моральної кризи, яка спіткала залізну расу. Єдина надія покращити світ – це змінити себе, і починати треба з чесною праці.

Хоча Гесіод не був філософом у традиційному розумінні цього слова, саме він зміг сформулювати проблему, яка стала першим філософським питанням у грецькій культурі – проблему невідповідності фактичного суцього та морального належного. Порушена ним тема, навіть будучи критично сприйнятою (а може саме тому) деякими філософами, стала відправною точкою грецького інтелектуального проєкту, і саме Гесіод чималою мірою сприяв тому, що філософія – як інтелектуальне дослідження світу божественного і світу людського – зародилася на його батьківщині.

Ключові слова: Гесіод, міф про раси, історіософія, регрес, песимізм, мораль.

Постановка проблеми. Відомості про небеса будуть достовірними у випадках, якщо ти: 1) сам бог чи бодай напівбог; 2) бував на небесах і описуєш події як свідок; 3) маєш надійну інсайдерську інформацію. Давньогрецький поет Гесіод не претендував на божественний (як Емпедокл) або напівбожественний (як Піфагор) статус, він не відвідував країну янголів (як Сведенборг) і не спускався під землю (як Орфей); та й після смерті він не став богом (як Марк Аврелій). Він мав свої зв'язки з небесами. «Теогонію» Гесіод починає з розповіді про зустріч із дев'ятьма Музами, які навчили його своїм пісням та подарували палицю з лавра. Подальший виклад спирається на авторитет цього джерела інформації, хоча поет мимохідь зауважує, що дочки Зевса можуть як розповісти справжню правду, так і збрехати.

Зустріч із гарними дівчатами може закрити голову будь-кому, а якщо вони при цьому богині, то й поготів. Отримане юним Гесіодом натхнення вилилося у створення поетичних творів, які мали велике значення для становлення античної картини світу. Приблизно через два століття після його смерті інший видатний грек, заслужено прозваний «батьком історії», писав, що елліни про родовід богів, про їхні імена та діяльність дізналися тільки від учорашнього чи позавчорашнього дня, адже вперше про це їм розповіли Гесіод та Гомер [4, р. 341]. Сьогодні міфотворчість навряд чи може бути поставлена комусь у заслугу, проте з огляду на те, що сутністю кожної культури є релігія [16, р. 358], а також те, що грецька філософія виникла з міфології, ступінь впливу поем Гесіода на формування античної інтелектуальної традиції складно переоцінити.

© О. Халапсіс, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9498-5829>

prof.halapsis@gmail.com

Але Гесіод улавився не лише внеском у релігійну свідомість еллінів. Він розробив історіософсько-теологічне вчення про п'ять людських рас, які змінюють одна одну. Подібні моделі були поширені в деяких стародавніх суспільствах, проте, як буде показано далі, зміст меседжа Гесіода не тільки цілком оригінальний, але й далеко не очевидний.

Особливої уваги заслуговує те, що фактично в творах Гесіода йдеться про дві лінії історії – історію богів та історію людей, причому ці дві лінії історії не синхронізовані самим поетом. Чи сталося це випадково, чи Гесіод зробив це навмисно, реалізуючи свій особливий задум? Про це піде мова в статті.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Гесіоду приписується кілька творів, серед яких називають «Щит Геракла», «Каталог жінок» та деякі інші, проте, ймовірно, вони були написані іншими людьми і значно пізніше [9]. Безсумнівним є те, що Гесіод був автором «Теогонії» та «Робіт і днів», тому працюючи над статтею, ми спиралися саме на ці твори, використовуючи грецький текст з паралельним англійським перекладом Глена Моста (Loeb Classical Library, Видавництво Гарвардського університету, 2006).

Дослідженню творчості Гесіода присвячено чимало робіт, однак із зазначеною нами проблематикою перетинаються далеко не всі. «Міф про раси» в контексті його близькосхідних коренів розглядали Р. Барнетт [1], Чарльз Пенглейс [13], Йоханнес Хоболд [3], Хелен ван Ноорден [19], Стефан Скаллі [15] та ін. Специфіку «трудової» концепції грецького поета у метафізичному аспекті досліджувала Стефані Нельсон [10]. Рецепцію вчення Гесіода в Античності розглянули Хьюго Конінг [8] та Річард Хантер [7]. Комплексний розгляд «Теогонії» та «Робіт і днів» як двох частин єдиного задуму запропонувала Дженні Строс Клей [17].

Проте наше сприйняття творчості Гесіода дещо відрізняється від реконструкцій вказаних авторів. На нашу думку, цей грек був дуже непростий і сказав далеко не все, що думав. З іншого боку, він сказав достатньо, щоб його могли зрозуміти ті, хто вмів читати між рядками. Найцікавіше полягає в тому, що недомовка Гесіода зовсім не мала на меті щось приховати від людей. Точніше, вона мала на меті дещо приховати, але не від людей. В учня Муз були підстави під поетичним покровом сховати свої думки від набагато вищої інстанції.

Метою статті є експлікація діахронічної історіософської моделі Гесіода.

Виклад основного матеріалу. Чим займаються на небесах безсмертні боги і як їхнє проведення часу впливає на життя людей? У двох великих поемах – «Теогонія» та «Роботи і дні» – Гесіод дає свою відповідь на ці питання. Перша поема присвячена божественній історії – від Хаосу до приходу до влади Зевса і встановлення його порядку на небесах і землі. У другій праці йдеться про людське життя, побут тощо; тут же дається перша у західній традиції схема історичного процесу. Ці дві поеми перетинаються за змістом, але кожна підпорядковується своїй власній логіці.

У «Теогонії» поет описує походження богів і вихваляє того, хто в результаті отримав верховну владу та утвердився на Олімпі. Зевс, як видно з розповіді, зовсім не споконвічний космічний принцип, не творець світу, і навіть не перший бог. Він представник третього покоління богів, який захопив світ тоді, коли останній вже був у загальних рисах упорядкований. Сам факт політичного лідерства робить Зевса гідним вихваляння; якби головою богів був Кронос або хтось інший – Гесіод так само палко прославляв би чинного правителя світу. Зевс переміг не тому, що він найгідніший, а найгіднішим (похвали) він став тому, що переміг.

Складаючи «Теогонію», молодий Гесіод не надто цікавився етичними питаннями: його розповідь про небеса має захопливий характер, а описи богинь не позбавлені еротичних елементів. Поет вірить в успіх і не вважає, що людська доля пов'язана з моральними якостями особистості: боги розподіляють блага без розбору, та й самі вони не обтяжені нормами і зобов'язаннями. Мабуть, єдина оцінка, яку дозволяє собі автор, – це засудження Кроноса за пожирання своїх дітей. Відомо, що робив це тогочасний правитель світу не з голоду, а через побоювання, що нащадки можуть позбавити його влади, як він свого часу відсторонив від влади власного батька – Урана.

До речі, безсмертя богів має дуже примітний бік. Бога не можна вбити в принципі, тому проковтнуті Кроносом діти продовжували жити і розвиватися в утробі батька, що дозволило Зевсу згодом їх звільнити. Пізніше Зевс дізнався, що його майбутній власний син від Метіди має вчинити новий переворот. Громовержець дещо вдосконалив батьківський метод, проковтнувши вагітну дружину. Метіда залишилася

жити в утробі свого віроломного чоловіка, в належний час народивши Афіну, яка вийшла назовні з голови Зевса. Саме молодший брат Тритогеней мав повалити Зевса, але той переграв долю, нейтралізувавши мати майбутнього наступника ще до його зачаття. Очевидно, в ті часи навіть боги не мали контрацептивів, а думка розлучитися зі своєю першою дружиною якимось менш екстремальним способом Громовержця не відвідала. Коментувати моральний бік цієї історії Гесіод розсудливо не став.

У «Роботах і днях» чітко простежується зміна пріоритетів автора. Зевс уже виступає у ролі найвищого морального авторитету, будучи захисником чесноти та переслідувачем пороку. Принаймні саме цю позицію озвучує Гесіод у творі, найвідомішою частиною якого став міф про раси. Може скластися враження, що останній органічніше виглядав би в «Теогонії»: тоді в одній праці об'єдналися б божественна і людська історії, а друга поема була б присвячена моральним настановам, господарським порадам тощо. Більше того, якщо головною метою «Робіт і днів» вважати навернення брата Перса, то включення в цю поему розповіді про п'ять рас, що змінюють одна одну, було навряд чи гарною ідеєю. Почасти це визнає і сам Гесіод, вказуючи, що нині для людини погано бути справедливою [5, р. 109]. Оскільки світ змінюється в гірший бік, заклики до того, щоб Перс поведився доброчесно і справедливо, були не зовсім послідовними: братик лише слідує тренду, в межах якого потрібні інші людські якості.

Проте ми думаємо, що тертя з братом стали лише приводом для розмови про ті проблеми, які хвилювали поета у зрілому віці. Якби Перса не було, його треба було би вигадати, бо образ брата чудово спрацював як концентрований вираз аудиторії Гесіода: він особистісний у тому сенсі, що дозволяє поетові говорити «ти», і він надособистісний у тому сенсі, що кожен читач/слухач може сприймати слова Гесіода як звернені до нього самого. До того ж недолугість брата чітко корелювала із загальною мінорною тональністю «Робіт і днів», із відчуттям ціннісної кризи. І саме у цьому контексті цікаво подивитися на його історіософську схему.

Найщасливішими були люди *золотої раси*, причому жили вони під час правління Кроноса, про що згадує Гесіод. Представники цієї раси проводили час у блаженстві, насолоджуючись бенкетами та смачною їжею. Золоті люди були довгожителлями, вони не знали старості, а їхня смерть була схожою на засинання. Проте навряд чи таке безтурботне життя було їхньою власною заслугою. Перша раса нічим видатним не уславилася, принаймні, про її звершення чи подвиги нічого не повідомляється. До речі, всупереч поширеній думці про золотий та наступні *віки* Гесіод нічого не говорив. Вперше розповіді про «золотий вік» з'являються у Вергілія [20, р. 560] та в Овідія [12, р. 8]. Грецький поет говорив про χρύσειον γένος [5, р. 96] – «золоту расу» (ми використовуємо слово «раса», дотримуючись усталеної англомовної традиції; у російському перекладі Вікентія Вересаєва грецьке «γένος» передано як «покоління»).

Паралелі зі старозавітною розповіддю про Едемський сад і про його втрату через жіночу цікавість та чоловічу безвідповідальність будуть не надто доречними, бо ні про яке гріхопадіння золотих людей Гесіод не згадує, так само як не називає він і причину їхнього зникнення, лише зазначаючи, що першу расу поглинула земля. Чи була це раптова катастрофа, чи тривалий процес вимирання? Тут можна лише гадати. Натомість поет розкриває посмертну долю золотих людей: боги зробили їх добрими демонами (δαίμονες), які мешкають у повітрі, спостерігаючи за смертними та допомагаючи їм. До речі, саме про них пізніше писав Платон як про посередників між богами та людьми, які передають волю богів людям, а молитви та прохання людей – богам [14, р. 485–486].

Представники *срібної раси* жили вже під час правління Зевса, адже поет вказує, що їх створили боги Олімпу. Ці люди відрізнялися уповільненою соціалізацією, сотню років проводячи в дитячих забавах під наглядом матерів, а в дорослому віці жили лише короткий час [5, р. 97–99]. Але дещо тут у нас викликає подив. Припустимо, що середня тривалість життя у срібних людей становила 110 чи 120 років, у тому числі сотня припадала на дитинство. Тоді виникає гендерне питання: а коли дорослішали їхні матері? Якщо дівчина лише в столітньому віці досягала статевого дозрівання, вона не могла довго дбати про своїх дітей. Оскільки ж Гесіод стверджував, що матері займалися їх вихованням, то можливі три варіанти: 1) жінки жили набагато довше за чоловіків; 2) дітей народжували 20–30-літні дівчатка, які самі ще були дітьми; 3) фізичний розвиток чоловіків і жінок відбувався приблизно однаково, але у розвитку інтелектуальному жінки сильно випереджали чоловіків, і якщо перші досягали

повноцінної соціалізації приблизно до двадцяти років або навіть раніше, то другі до столітнього віку поводитися як діти. Остання версія, на нашу думку, найбільш правдоподібна, і якщо розповідь про золоту расу розглядати як символічний опис первісного стану, то щодо срібних людей, імовірно, може йтися про епоху матриархату, коли лише у старості чоловіки ставали соціально повноцінними.

Як би там не було, тривале зростання не йшло на користь представникам срібної раси, бо гординя, через яку вони не бажали служити богам і приносити жертви, стала причиною їхньої загибелі. Коротко кажучи, це було покоління атеїстів, яке Зевс сховав під землею, обурившись їхнім безбожжям. Деталі, знов-таки, не розголошуються. Однак люди все ж таки шанують їх як підземних блаженних.

Третя людська раса створила технологічну цивілізацію, засновану на міді (грецьке *χαλκός* в англійських перекладах Гесіода передається словом «bronze», що є більш достовірно історично, але менш точно філологічно); з міді була не лише зброя, а й будинки. Хліб *мідні люди* не вживали, заліза не знали. Представники цієї раси відрізнялися лютою вдачею та войовничим виглядом. Зрештою мідні люди знищили один одного.

Найвидатнішою була *раса героїв*. Героями греки зазвичай називали народжених від зв'язку між смертними людьми та безсмертними богами. Навряд поет мав на увазі, що четверта раса складається тільки з них. З іншого боку, греки вірили, що кожен народ має свого божественного родоначальника; у цьому сенсі кожна людина могла пишатися наявністю у себе якоїсь частини божественної крові. Герої, звані також *напівбогами* (ήμιθεοί), населяли землю перед поколінням Гесіода. Багато хто з них брав участь у Троянській війні та в інших подібних кампаніях, в яких частково один одного перебили, а тих, хто залишилися, Зевс переніс на Острови Блаженних (Μακάρων Νήσοι), де вони й живуть безтурботно. Як бачимо, причина смерті героїв цілком природна, виходить за межі природного лише бонус тим, хто вижив.

Сам Гесіод жив у епоху п'ятої – *залізної* – раси, про що гірко сумував. Залізні люди не поважають старших, їх роздирає ненависть, сила замінює правду, на місце совісті та сорому приходять брехня та заздрість. І ця тенденція з часом лише посилюється.

Хороша новина полягає в тому, що залізна раса також буде знищена Зевсом, але Гесіод не уточнює деталей ні того, коли та як це станеться, ні того, що буде далі. Очевидно, що п'ята раса не буде останньою, оскільки поет хотів би жити або раніше залізної раси, або пізніше. Отже, після зникнення залізних людей світ не спорожніє, а його нові розумні жителі мають бути моральнішими.

Гесіодів міф про раси перегукується з деякими близькосхідними міфами [1; 13; 15; 18; 21-23]; Йоханнес Хоболд взагалі назвав його лише регіональним відгалуженням ширшого близькосхідного жанру космічної історії [3]. На нашу думку, задум Гесіода сягав далеко за межі міфології загалом, близькосхідної міфології – зокрема.

Багато дослідників висловлювали подив щодо включення раси героїв у загальну «металеву» схему історії, адже без героїв модель виглядала б більш логічною, демонструючи загальний тренд – регрес людства. Оскільки раса героїв вибивається з очікуваної моделі регресу, то дослідники роблять висновок, що поет пішов на це лише з метою визначити місце еллінського епосу у всесвітній історії. Якщо ж проводити паралелі між вартістю відповідних металів (золото-срібло-мідь-залізо) та якостями душі, то наявність раси героїв ламає всю схему. Крім того, класифікація Гесіода має логічний недолік – вона проведена не за однією підставою. Втім, чи справді поет припустився настільки грубої помилки?

Хоча підбір металів налаштовує на образ регресу, сам Гесіод не вказав принцип, відповідно до якого расам дано саме такі назви. Але принаймні щодо двох рас можна стверджувати, що їхні назви технологічно зумовлені. Зокрема, основним матеріалом для третьої раси була мідь, і її Гесіод називає «мідною», наголошуючи, що залізо цим людям було невідомо; зате воно добре відоме сучасникам поета, і своє століття він називає «залізним».

Ми не думаємо, що Гесіод просто адаптував близькосхідну схему постійного регресу до грецької героїчної традиції. На нашу думку, він вважав регрес трендом світової історії. Поет заявляв, що раса героїв була найкращою (уже точно кращою за атеїстів срібної раси або технарів – мідною), до того ж ідея постійної деградації не відповідає його бажанню народитися, якщо вже не до, то хоча б після залізних людей.

Отже, регрес характерний лише для епохи залізної раси та в її межах.

Чому ж такі лиха спіткали п'яту расу? Може, вона покарана богами? У «Роботах і днях» про одну з можливих причин божественного гніву йдеться. Зокрема, Гесіод розповідає, як Прометей вкрав у Зевса вогонь і подарував його людям; покарати за це Громовержець вирішив не тільки викритого у промисловому шпигунстві титана (який пізніше потрапив під амністію і був звільнений Гераклом), а й людей (хоча самі вони жодним чином до цього не були причетні). Боги приховали від людей джерело їжі і спокусили Епіметея Пандорою, яка відкрила скриньку, що зберігалася у цього титана, та наповнила світ численними нещастями [5, р. 91]. Ця ж розповідь є і в «Теогонії», хоча ім'я Пандори там не називається.

Говорячи сучасною мовою, Пандора була андроїдом, за створення механічної частини якої відповідав головний олімпійський «технар» Гефест, а програмною частиною займалися Афіна (навчання ткацькому ремеслу), Афродіта (реалізація функції сексуальної привабливості) і Гермес (інсталяція собачого розуму і брехливої душі); внесок інших олімпійців не розголошується, але Гесіод стверджує, що всі були задіяні у проєкті. На відміну від старозавітної Єви (створеної з ребра Адама), Пандора не мала, отже, генетичної спорідненості з чоловіками. Результат вийшов вражаючим настільки, що Епіметей забув про попередження брата (жодні дари не приймати від олімпійців), схаменувшись лише тоді, коли стало запізно.

Як же хронологічно співвідноситься розповідь про Прометея/Пандору з розповіддю про п'ять рас? Коротко кажучи, *коли* скриньку Пандори було відкрито?

Припущення, що це сталося під час існування залізної раси, спростовується за допомогою технологічного аргументу: якщо вже мідні люди займалися металургією, то вогонь вони просто не могли не використовувати; гомерівські герої також знали вогонь. Можна припустити, що використовувати вогонь навчилися люди срібної раси, що викликало їхню гординю і безбожжя, а як відповідь Зевс і підіслав Пандору. Можливо, подарунок Прометея отримали мідні люди, чим була викликана їхня технологічна революція; тоді відкриття ящика Пандори пояснює той факт, що вона (революція) не принесла їм миру та щастя.

Найбільш правдоподібною, на нашу думку, є версія, що золоті люди, які насолоджувалися безтурботним життям за правління Кроносу, пережили зміну небесного керівництва, саме їх спробував облагодіювати Прометей, на них обрушилися нещастя з горезвісної скриньки, що й призвело цю расу до загибелі. Це впливає з того, що до відкриття ящика люди жили щасливо, і що Пандора була, судячи з Гесіодової розповіді, першою жінкою. Якщо це так, то логічно припустити, що її поява поклала край золотій (щасливій) расі людей і дала початок срібним людям, у яких матері вже були.

Однак те, що золота раса складалася виключно з чоловіків, ще не означає, що всі вони були асексуалами або геями. Найдавніші жителі землі мали різне походження, і зв'язок смертних чоловіків з безсмертними богинями чи «напівсмертними» німфами не був чимось цілком позамежним. Нащадками змішаних шлюбів ставали як смертні, так і безсмертні істоти. При такому розкладі зміна поколінь смертних чоловіків могла здійснюватися і без смертних жінок. Отже, наявність матерів у людей срібної раси ще не свідчить про людську природу останніх. Тобто можна припустити, що срібна раса складалася тільки з чоловіків, а історія Прометея/Пандори належить до появи мідної раси. Тоді знімається і гендерне питання, про яке йшлося раніше.

Нам би не довелося гадати, якщо би Гесіод сам поєднав обидва міфи, проте він цього не зробив. Ми не думаємо, що справа в забудькуватості поета або в тому, що він механічно об'єднав зовсім різні сюжети. На нашу думку, тут причини набагато суттєвіші.

Саме в зазначених поемах Гесіода виникає проблема, яка стане актуальною набагато пізніше, а саме проблема співвідношення небесної та земної історій. Теоретично між ними має бути пряма відповідність, а за фактом про це говорити часто не доводиться. Той же Мойсей називав імена безлічі другорядних персонажів, пропустивши ім'я фараона, за якого стався Вихід з Єгипту, так що центральна подія старозавітної історії досі залишається без загальноприйнятого датування.

Ми вважаємо, що розповідь про Прометея/Пандору і схема п'яти рас не мають загальної хронології тому, що вони описують *різні аспекти* буття. У першому випадку головні учасники подій – титани та олімпійські боги; люди є не суб'єктами, а об'єктами історії, самі вони жодної участі у ній не беруть. На людей лише спрямовані зовнішні дії: благодіяння з боку Прометея, покарання від Зевса. У другій розповіді ситуація інша. Про

вплив богів на людську історію майже нічого не сказано. Відомо лише, що боги «створюють» людей, можуть карати їх (як покарали людей срібної раси) або заохочувати (перенесення героїв на Острови Блажених), але основна увага приділена смертним – їхньому життю, побуту, відмінностям між расами. Ми навіть не знаємо, в якій з епох людського життя сталося повалення Кроноса, коли була титаномахія, битва Зевса з Тифоном тощо. Можна подумати, що суперечностей між історіями немає, а акценти розставлені відповідно до позиції спостерігача. У першому випадку («Теогонія») історія розповідається «з погляду богів»; зважаючи на те, що вона подається як переказ пісень Муз, це цілком логічно. У другому випадку («Роботи і дні») Гесіод лише в декількох словах згадав Муз, але він не став вдавати, ніби дочки Зевса співає для Перса.

Однак справа не зводиться лише до погляду, бо в такому разі не було б принципових перешкод до того, щоб досягти хронологічної єдності між божественною та людською історіями. Правильніше, це можна було б зробити, якби описана Гесіодом історія була всесвітньою. За умовчанням вважається, що саме про таку історію і йдеться в Гесіода, але не поспішатимемо брати на віру ці очевидності.

До останнього часу не було подій, у яких залучалося б усе людство. Наприклад, на питання: «Коли було скасовано рабство?» неможливо відповісти без двох уточнюючих: «Де?» і «Що вважати рабством?». Інакше кажучи, якщо на всій Землі за короткий час вимерли всі золоті люди і з'явилися срібні, і за таким самим принципом змінювали одна одну інші раси, тоді можна було б говорити про єдину хронологію; у цьому випадку її відсутність – недогляд Гесіода. Однак про неї (єдину хронологію) не можна говорити, якщо:

1) зазначені зміни відбувалися не одночасно (наприклад, в одному місці ще жили люди золотої раси, а в іншому регіоні вже тривалий час існували представники срібної чи навіть мідної);

2) ця схема характеризує історію одного регіону, а в інших могла бути інша історія (наприклад, десь могло б не бути раси героїв);

3) в одних регіонах зміна століть відбувалася в один час, в інших – в інший, а в третіх регіонах діяли інші історичні механізми, де ця схема взагалі не працює, або працює не так.

Оскільки «Теогонія» стосується світу богів, а Зевс, який зрештою перемиг, став правителем усього світу, було б логічно припустити, що й описана в «Роботах і днях» історія також всесвітня, оскільки вона проходить під проводом Зевса та інших богів. Для нас це справді здається логічним, але чи це було логічним для стародавнього грека?

Незважаючи на загальноприйняту думку, ми не вважаємо, що викладена Гесіодом схема п'яти рас розглядалася ним як універсальна. Поет чудово знав, що різні народи мають не лише різні віри та звичаї, а й різний технологічний рівень. Чи міг він вважати, що елліни та варвари проходять ті ж самі стадії історії, причому одночасно?

Припустимо, що поділ людства на народи відбувся лише протягом історії залізної раси, і преціс у технологічному розвитку характерний лише їй. Якщо «раса» – це щось на кшталт біологічного виду, тоді наше заперечення, звичайно, втрачає свою силу (наприклад, як можна говорити про «еллінів» та «варварів» стосовно *Homo erectus*?). Але щонайменше одна раса була генетично дуже близька до залізної. Ми маємо на увазі расу героїв, серед яких уже вирізнялися елліни та інші народи. Виходить, що народ може існувати протягом як мінімум двох рас, а це означає, що «раса» – імовірно індикатор культурного, морального та технологічного рівня, ніж біологічна характеристика.

Наша версія полягає в тому, що п'ять рас Гесіода – це історія еллінського народу, а в інших народів свої етапи, свої герої, свої епохи благоденства та занепаду. Аргументом на користь цієї версії слугує й те, що Пандора була бабусею Елліна – прабадька греків. До речі, Пірра (дочка Епіметея та Пандори) зі своїм чоловіком Девкаліоном (сином Прометея та Климени) виявилися єдиними вцілілими людьми після влаштованого Зевсом потопу. У них було двоє або троє синів (Еллін – один з них) і четверо або п'ятеро дочок. Однак людство після потопу складалося аж ніяк не лише з їхніх нащадків. Людський рід Девкаліон і Пірра змогли відновити за допомогою каменів, які кидали собі за спину – кинуті Девкаліоном камені ставали чоловіками, кинуті його дружиною – жінками [12, р. 28–30]. Щоправда, Гесіод про потоп не згадавав, але, як і Овідій, він міг вважати варварів «кам'яними» людьми.

Але тоді замість «історіософії» Гесіода треба говорити про його «міфологію», тим самим позбавивши цю модель титулу першої у грецькій традиції концепції історичного

розвитку людства. Однак роздуми поета справді історіософські, оригінальні та глибокі, просто їхній зміст не вписується ні в близькосхідні міфологічні конструкції (і тим більше ні в індуїстські, хоча комусь важко утриматися від спокуси ототожнити епоху залізної раси з Калі Югою), ні в наукові побудови пізніших епох. «Теогонія» описує історію світу безсмертних богів, і тому вона стосується всього Універсуму; «Роботи і дні» розповідають про грецькі прийоми господарювання, грецькі уявлення про щасливі й нещасливі дні, і вони ж описують те, як греки дійшли до такого життя.

Проте поки що залишаються неясними причини песимізму пізнього Гесіода, що настільки контрастує з його юнацьким запалом. Схоже, що поет глибоко розчарований. Але що розчарувало Гесіода? Чи *хто* його розчарував?

Стефан Скаллі стверджує, що грецький поет зобразив Олімп як ідеальний поліс [15]. Якби олімпійці були закритою громадою, така аналогія може і була б доречною, але в тому то й річ, що боги – це не просто жителі Олімпу; вони ще й *керманці світу*. Та й людину порядок справ на небесах цікавить лише остільки, оскільки останній стосується подій на землі. Відносини людей з богами вибудовуються з огляду на цілком практичний (навіть прагматичний) інтерес; відповідно і розставляються акценти.

У «Роботах і днях» сказано, що Зевс зосередив у своїх руках важелі управління, і він стежить за чеснотами людей, заохочуючи добрих і караючи злих. Однак цей світ не тільки не ідеальний, а навпаки, він – найгірший з усіх, і з часом він стає ще гіршим. Цю ж думку пізніше висловив Горацій у своїй відомій сентенції: «Нечестивий час! Чого він не псує? Наші батьки, які гірше за наших дідів, породили нас, неповноцінну породу, яка з часом дасть ще більше дегенеративних потомків» [6, р. 165]. Виходить, що Кронос же хоч і мав поганий характер, але це нітрохи не заважало людям у його правління жити чудово – краще, ніж будь-хто в наступні часи. Вже цей факт змушує засумніватися у досконалості правління Громовержця та ефективності його як топ-менеджера. Але чому правління Зевса стало менш щасливим за правління його суворого батька?

І тут ми стикаємося з особливою знахідкою Гесіода – стилем завуальованої іронії. Він говорить про те, як має бути, на підтвердження наводячи приклади того, як є насправді, причому реальність вступає у прямиий конфлікт з належним. Добросесність не врятує від лап сильних, зло тріумфує, і порок за мудрого правління Зевса тільки посилюватиметься. До речі, у «Роботах і днях» Гесіод виконує обіцянку, яку він дав у своїй першій роботі, розповідаючи не тільки про те, що було і є, а й про те, що буде: доки існує залізна раса, не станеться нічого доброго.

Чому ж справи йдуть так погано? Здавалося б, Зевс просто змінив батька на посаді верховного бога, проте є підстави вважати, що при цьому на небесах змінився і політичний режим. Мені здається, що не випадково лише епоха золотої раси синхронізована з небесною історією. Кронос був авторитарним правителем, який дуже ревно ставився до влади; а Зевс класичної Античності є хоч і не як демократичний лідер, але він і не абсолютний монарх. Верховний бог поділив владу зі своїми братами, а також делегував частину повноважень четвертому поколінню богів. А ця, начебто, суто внутрішня політика небесного менеджменту має дуже важливі наслідки для історії людства.

Кронос сам керував світом і саме в цей час люди були найщасливішими. Життя було безтурботним, але цивілізація (якщо так її можна назвати) золотої раси була на зародковому рівні (так, якщо її представники ще не використовували вогонь, то вони навіть не знали металургії). Коротко кажучи, це був час щасливих невігласів; подібний сюжет (про благосне, але примітивне минуле людства) присутній у людській міфології майже повсюдно.

Далі на небесах відбувається переворот, внаслідок якого спочатку єдина влада поділяється: Зевс стає верховним богом, який відповідає за порядок у Всесвіті і за збереження балансу сил, а окремі департаменти переходять у підпорядкування інших богів (наприклад, Посейдон – бог морів, Афродіта – богиня кохання, Гефест – бог-коваль тощо). Важливо те, що, крім поділу сфер відповідальності в управлінні світом, боги отримують контроль над окремими територіями; про це писав Платон як про загальновідомий факт [14, р. 1295].

Визнаною правителькою Аттики та покровителькою Еллади була Афіна. Ця богиня навчила греків ремеслам, мистецтвам та наукам; вона ж була захисницею своїх підданих: кожен грецький поліс мав паладій – її священне зображення, яке оберігало місто від ворогів. А ось жителі Атлантиди своїми здобутками були зобов'язані Посейдону, який населив цю країну своїми нащадками від смертної жінки Клейто,

зміцнив та облаштував цей острів [14, р. 1299]. Аналогічно було з іншими народами. Тобто Зевс – правитель усього світу, а кожен народ має власного бога-куратора. Цей останній не лише захищає свій обраний народ (у тих межах, у яких йому дозволяє верховний бог), а й відповідає за його процвітання. До речі, цікаві паралелі можна знайти у Старому Завіті (Втор. 32:8), де кількість народів пов'язана з кількістю небесних мешканців. У Синодальній Біблії йдеться, щоправда, про «синів Ізраїлевих», проте в сучасних перекладах у цьому місці вживається слово «ангели» або навіть – «боги» (наприклад, у «New Revised Standard Version» читаємо: “When the Most High apportioned the nations, when he divided humankind, he fixed the boundaries of the peoples according to the number of the gods” [11, р. 304]). Очевидно, саме цей фрагмент Святого Письма дозволив Псевдо-Діонісію Ареопагіту стверджувати, що за кожним народом Бог закріпив одного з ангелів [2, р. 36–40].

Після того, як боги розподілили між собою землю, почалося суперництво між народами та гонка технологій. В результаті шляхи різних країн розходяться, оскільки керуючі ними боги мають різні таланти, можливості та бажання для протегування підданих. У кожного з богів – свій проєкт устрою світу, і між проєктами починається конкуренція, яка у земному житті виявляється у зіткненнях між народами. Але конкуренція не обмежується сферою міжнародної політики, вона поширюється і на міжособистісні відносини. Конкуренція – двигун історичного розвитку, проте вона підриває первісно-патріархальну мораль. Виходить, що з якогось моменту історія людства перестає бути єдиною; люди стали більш розвиненими, але менш щасливими та менш моральними. Цей тренд триватиме до свого логічного фіналу, поки не відбудеться радикальна зміна парадигми, внаслідок якої людство зміниться, причому Гесіод припускав, що життя за часів шостої раси буде кращим.

Висновки. Отже, Гесіод пов'язав божественну історію (теогонію) з історією людини (її роботами і днями), тим самим давши зрозуміти, що зміни небесної політики спричиняють і зміни у принципах організації людського гуртожитку. Поет довів до граничної концентрації протиставлення між існуючим і належним, вказавши на неефективність менеджменту головного олімпійця: Зевс не в змозі вирішити «залізну» проблему, правильніше, єдиним рішенням вважає знищення проблеми – в даному випадку, чергової раси людей.

Який вихід з такого стану? Чи мріяв Гесіод про реставрацію Кроноса? Навряд чи. Можливо, він чекав, що хтось із четвертого покоління богів усуне від влади Зевса? Останнє припущення не таке вже неймовірне. Зокрема, поет зауважує, що Афіна дорівнює батькові силою і мудрістю [5, р. 75], тому якби вона мала політичні амбіції, вона цілком могла б поборотися за владу. Морально і психологічно це виправдано, бо в утробі Зевса все ще перебуває її мати Метіда. Враховуючи статус Паллади як покровительки еллінів, такий переворот пішов би на користь грецькому народу і вивів би його історію із «залізного» глухого кута. З іншого боку, Афіна була учасницею проєкту «Пандора», а отже, помічницею Зевса у справі покарання людства.

Як би там не було, якщо у Гесіода і були надії на зміну небесного уряду, він про них обачливо промовчав. Трагізм ситуації в тому, що люди занадто залежні від богів, а верховний олімпієць – через свою некомпетентність або своє небажання – їм у цій справі не помічник. Єдина надія змінити світ – це змінити себе, і починати треба з чесною праці, до чого він закликає свого брата.

Отже, хоча Гесіод не був філософом у традиційному розумінні цього слова, саме він зміг сформулювати проблему, яка стала, мабуть, першим філософським питанням у грецькій культурі – проблему невідповідності фактичного суцього та морального належного. Причому поет вчинив дуже нетривіально: спочатку Зевс був оспіваний як владика світу, потім Гесіод його наділив статусом найвищого морального авторитету, а потім показав, що з цим статусом син Кроноса не справляється, бо світ під його правлінням стає все менш моральним.

Як бачимо, один із творців давньогрецької ортодоксії був людиною далеко не ортодоксальною. Не бажаючи конфліктувати з богами Олімпу, він схитрував, уклавши в основі своєї теологічної системи внутрішню суперечність. Одні читачі за простодушністю її не помітили. Від погляду інших – більш досвідчених – вона не сховалося, але для них було неймовірним припущення, що Гесіод, з якого зробили теологічну ікону, свідомо пішов на тролінг богів.

Порушена ним тема, навіть будучи критично сприйнятою (а може саме тому)

деякими філософами, стала відправною точкою грецького інтелектуального проєкту, і саме Гесіод чималою мірою сприяв тому, що філософія – як інтелектуальне дослідження світу божественного і світу людського – зародилася на його батьківщині.

Список використаних джерел

1. Barnett R. D. The Epic of Kumarbi and the Theogony of Hesiod. *Journal of Hellenic Studies*. 1945. Vol. 65. P. 100-101.
2. Dionysius the Areopagite. The Works / Trans. by J. Parker. London: James Parker, 1899. Vol. II. 168 p.
3. Haubold J. Greek Epic: a Near Eastern Genre? *The Cambridge Classical Journal*. 2002. Vol. 48. P. 1-19. doi:10.1017/S006867350000081X
4. Herodotus. The Persian Wars / Trans. by A. D. Godley. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975. Vol. I : Books 1-2. 504 p.
5. Hesiod. Theogony. Works and Days. Testimonia / Trans. by G. W. Most. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2006. 308 p.
6. Horace. Odes and Epodes / Trans. by N. Rudd. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004. 280 p.
7. Hunter R. Hesiodic Voices: Studies in the Ancient Reception of Hesiod's Works and Days. New York, NY: Cambridge University Press, 2014. 338 p.
8. Koning H. H. Hesiod, The Other Poet: Ancient Reception of a Cultural Icon. Leiden: Brill, 2010. 439 p.
9. Most G. W. Introduction. *Hesiod. Theogony. Works and Days. Testimonia*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2006. P. i-lxxv.
10. Nelson S. A. God and the Land: The Metaphysics of Farming in Hesiod and Vergil. New York, NY: Oxford University Press, 1998. 252 p.
11. The New Oxford Annotated Bible with Apocrypha: New Revised Standard Version / Eds. by M. Coogan, M. Brettler, C. Newsom, P. Perkins. 4 ed. New York, NY: Oxford University Press, 2010. 2416 p.
12. Ovid. Metamorphoses / Trans. by F. J. Miller. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1971. Vol. I: Books 1-8. 467 p.
13. Penglase C. Greek Myths and Mesopotamia: Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod. London: Routledge, 1997. 239 p.
14. Plato. Complete Works / Eds. by J. M. Cooper & D. S. Hutchinson. Indianapolis, IN : Hackett, 1997. 1808 p.
15. Scully S. Hesiod's Theogony: From Near Eastern Creation Myths to Paradise Lost. New York, NY: Oxford University Press, 2015. 288 p.
16. Spengler O. The Decline of the West: Form and Actuality / Trans. by C. F. Atkinson. New York, NY: Alfred A. Knopf, 1926. Vol. I. 443 p.
17. Strauss Clay J. Hesiod's Cosmos. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 202 p.
18. Strauss Clay J., Gilan A. The Hittite "Song of Emergence" and the Theogony. *Philologus: Zeitschrift für Antike Literatur Und Ihre Rezeption*, 2014. Vol. 158, Issue 1. P. 1-9. doi:10.1515/phil-2014-0001
19. Van Noorden H. Playing Hesiod: The 'Myth of the Races' in Classical Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 350 p.
20. Virgil. Eclogues. Georgics. Aeneid: Books 1-6 / Trans. by H. R. Fairclough. Rev. ed. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1938. Vol. I. 593 p.
21. Walcot P. The Text of Hesiod's Theogony and the Hittite Epic of Kumarbi. *Classical Quarterly*. 1956. Vol. 6, Issue 3-4. P. 198-206. doi:10.1017/s0009838800020176
22. Walcot P. Hesiod and the Near East. Cardiff: University of Wales Press, 1966. 154 p.
23. West M. L. The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth. New York, NY: Oxford University Press, 2003. 662 p.

Надійшла до редакції 10.03.2022

ABSTRACT

Alex Halapsis. Diachrony of history in Hesiod's poems. The Greek poet Hesiod is known as the author of the first historiosophical model in the Western tradition. When we talk about this model, we usually refer to his 'Myth of the Races', which presents five stages of human history. Nevertheless, Hesiod also had a divine story, and it is, in fact, much more detailed than the myth mentioned. However, the poet did not synchronize these two lines of historical process with each other. Did it happen by accident, or did Hesiod do it on purpose, realizing his special plan?

The article argues that Hesiod implicitly linked divine history (theogony) with human history (works and days), thus making it clear that changes in heavenly politics also lead to changes in the principles of human dormitory organization. The poet brought to the extreme concentration of the opposition between the existing and the proper, and he did so with the help of veiled irony. Although Zeus is praised as a wise ruler who acts as the highest moral authority, defender of virtue and adversary of vice, it seems that he is main object of Hesiod's critic, since it was during Zeus' reign that moral decay occurs, and the main Olympian god can not, or does not want to prevent this. Hesiod's scheme is

generally pessimistic, he sees no escape from the moral crisis that befell the iron race. The only hope for a better world is to change yourself, and one shall start with honest work.

Although Hesiod was not a philosopher in the traditional meaning, it was he who succeeded in formulating the problem that became the first philosophical question in Greek culture – the problem of the mismatch between the actual being and the moral proper. The topic he raised, although critically accepted (or possibly because) by some philosophers, became the starting point of the Greek intellectual project, and it was Hesiod who greatly contributed to the fact that philosophy – as an intellectual study of the divine and human world – originated from his homeland.

Keywords: Hesiod, Myth of the Races, historiosophy, regress, pessimism, morality.

УДК 340.134:364.4-054.7](470)»19»

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-183-188

Олена ГАВРИШ[©]

кандидат педагогічних наук
(ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»,
м. Слов'янськ Донецької обл., Україна)

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ З МІГРАНТАМИ ТА БІЖЕНЦЯМИ У НІМЕЧЧИНІ У ХХ СТОЛІТТІ

Досліджено становлення та розвиток правового регулювання соціальної роботи з мігрантами та біженцями у Німеччині у ХХ столітті. Автором встановлено, що стан нормативно-правового забезпечення німецької міграційної політики у зазначений період був задовільний. Німецьким урядом було ратифіковано цілу низку нормативно-правових документів та програм (Закон про громадянство в Німеччині і Рейху, Конституція ФРН, Закон про іноземців, «Програма Коля» тощо). Крім того зазначено, що наприкінці ХХ ст. у Німеччині було створено «Центральний реєстр іноземців». Це дозволило систематизувати дані про іммігрантів та біженців на рівні держави. У статті також описано можливості отримання німецького громадянства у різні періоди минуло століття залежно від змін в економічному та соціальному житті країни.

Ключові слова: законодавче підґрунтя, міграційна політика, Німеччина, соціальна робота, мігранти, біженці.

Постановка проблеми. Міждержавна міграція, тобто добровільне або вимушене переміщення людей через державні кордони, в сучасному світі набуває характер універсального явища і дедалі частіше сприймається як інституціоналізована форма соціальної мобільності у суспільстві [1]. У зв'язку з цим досвід правового регулювання міграційної політики ряду країн-членів ЄС, насамперед Німеччини, може виявитися корисним та сприяти формуванню правильної вітчизняної міграційної політики, спрямованої на захист національних інтересів та проведення якісної соціальної роботи з мігрантами та біженцями.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Деякі аспекти законодавчого забезпечення соціальної роботи стало предметом вивчення сучасних дослідників. Серед вітчизняних науковців, на нашу думку, необхідно виділити М. Грига, Н. Кабаченко, І. Мигович, Т. Семигіну, Н. Сухицьку, А. Ярошенко та інших, які досліджують правове регулювання соціальної політики, основні характеристики механізму реалізації прав людини, міжнародно-правове регулювання відносин у сфері соціальної політики тощо. Багато німецьких науковців приділяють увагу питанням цивільного та сімейного права Німеччини у сфері соціальної допомоги, проблемам законодавчого забезпечення соціальної роботи в Німеччині з різними категоріями клієнтів, а саме: О. Каплаці, А. Лоренц, Л. Отт, Б. Шермайєр-Штюкл, К. Шток та інші. Але у проведених дослідженнях не було узагальненого та систематизованого

© О. Гавриш, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/ORCID 0000-0003-3468-2583>

olenagavrysh@ukr.net

дослідження становлення та розвитку правового регулювання міграційної політики Німеччини у ХХ столітті. В цьому і полягає актуальність нашої статті.

Мета статті – узагальнити та систематизувати законодавче забезпечення соціальної роботи з мігрантами та біженцями у Німеччині у ХХ столітті.

Виклад основного матеріалу. Німецька історія має глибокий досвід проведення міграційної політики. Однак її характерною рисою є той факт, що в німецькому законодавстві довгий час була відсутня міграційна термінологія. Це великою мірою вплинуло на формування законодавчої бази.

Якщо говорити про законодавче підґрунтя соціальної роботи в Німеччині, то почати, на нашу думку, треба з Першого закону про врегулювання питань громадянства від 1913 р. (Закон про громадянство в Німеччині і Рейху) [2].

Згідно з § 3–16 Закону німецьке громадянство могло бути придбано:

– за народженням (durch Geburt): кожна законнароджена дитина отримує німецьке громадянство за народженням, якщо один з батьків (батько або мати) мають громадянство ФРН (§ 4, п. 1, пп. 1 Закону). Незаконнароджені діти отримують громадянство Німеччини по народженню, якщо німецькою громадянкою є його мати (§ 4, п. 1, пп. 2 Закону). Місце народження не враховується;

– по легітимації (durch Legitimation): визнана за німецькими законами легітимність (узаконення) дитини з боку громадянина Німеччини наділяє таку дитину громадянством батька;

– з усиновлення (durch Annahme als Kind): визнана за німецькими законами усиновлення або удочеріння дитина отримує громадянство ФРН, якщо їй ще не виповнилося 18 років;

– внаслідок прийому в громадянство (für einen Ausländer durch Einbürgerung): прийомом до громадянства або натуралізацією є надання громадянства згідно з адміністративним актом. З моменту отримання «Свідоцтва про громадянство» особа, яка подала клопотання, стає громадянином Німеччини. Натуралізація не поширюється на членів сім'ї особи, яка отримує німецьке громадянство. Громадянство ФРН по праву можуть також придбати: німці, які не мають громадянства Німеччини; етнічні німці, які прибули в Німеччину до набуття чинності Конституції ФРН, тобто до 23.05.1949 р, які не отримали правовий статус німця за ст. 116 Конституції ФРН і які не покидали більше межі своєї батьківщини; вигнані з місць проживання, втрачених Німеччиною через війну, представники німецької нації, що були в роки війни на службі у вермахті – збройних силах гітлерівської Німеччини, які не набули собі іншого громадянства; німці за походженням, позбавлені німецького громадянства в роки гітлерівської диктатури з політичних і расових причин або змушені через переслідування в період з 30.01.1933 року по 08.05.1945 року прийняти чуже громадянство і втратити таким чином німецьке;

– за заявою (durch Erklärung): в трьох випадках іноземці можуть набути громадянства Німеччини також за своєю письмовою заявою: громадяни Австрії; законнароджені діти, матері яких німкені; усиновлені неповнолітні діти.

Наступною знаковою точкою стала Конституція ФРН 1949 р. [7]. За нею статус біженця було визначено окремим параграфом (§ 116: «Особи, яких переслідують за політичними мотивами, мають право на притулок»). Умови отримання статусу репатріанта залишалися в повноваженнях земель. Статус був уточнений потім в Законі про репатріантів.

У 1950 г. було ухвалено Закон про надзвичайний в'їзд через величезний наплив репатріантів в окремі західні землі. Закон встановив, що репатріанти з радянських зон НДР можуть перебувати в ФРН, тільки якщо є дозвіл на перебування, який надавався на підставі рішення Комісії щодо прийняття репатріантів (за наявності поважних політичних причин) [13].

Важливим кроком законодавчого забезпечення роботи фахівців соціальної сфери Німеччини є Закон про репатріантів від 1953 року. Цей Закон об'єднав в одну категорію різні категорії біженців і встановив загальні для всіх земель правила визначення статусу репатріанта. При цьому фінансова відповідальність за прийом і облаштування людей була розподілена між усіма рівнями влади. Крім того, в Законі було визначено коло осіб, які мають право претендувати на цей статус – це могли зробити німці (необхідні індивідуальні докази належності до німецького народу), які постійно проживали на території ФРН до 1953 р. (тобто юридично цей статус з моменту ухвалення Закону не міг служити каналом в'їзду до Німеччини) і були переслідувані в країнах результату на

підставі їх етнічності (за списком країн, без індивідуальних доказів переслідування) [15].

У 1957 р. були опубліковані доповнення до Закону про репатріантів. Розширюється коло осіб, які мають право стати репатріантами, за рахунок усіх німців, які проживали на територіях з військовими діями до 1945 року (за списком, в тому числі з СРСР, Польщі, Китаю, Албанії та інших соціалістичних країн) і піддавалися політичним гонінням за етнічною ознакою. Їхні діти, внуки, сім'я, незалежно від дати народження (і після 1945 р.), могли претендувати на статус «переселенця» (aussiedler) або «пізнього переселенця» (spätaussiedler). Завдяки цій поправці родинні зв'язки стають підставою і запорукою можливого переселення в Німеччину [4].

Протягом 1955–1973 років було укладено низку двосторонніх угод про наймання робочої сили з Італією, Іспанією, Грецією, Туреччиною, Марокко, Португалією, Тунісом, Югославією.

Наступним кроком у законодавчому підґрунті соціальної роботи у ФРН стає 1979 рік, бо саме в цей час ухвалюється в межах акцій гуманітарної допомоги Закон щодо заходів для біженців. За рішенням Конференції керівників урядів федерації і земель Німеччини, що відбулася в 1990 р., дія цього Закону поширена на євреїв, що прибувають з країн Східної Європи (в тому числі з СРСР) – контингентних біженців (kontingentflüchtling). Статус контингентного біженця надає особам, які його мають, великі переваги щодо інших правових статусів іноземців.

Потім у 1982 р. підписується Закон про надання політичного притулку. Він мав на меті прискорення цієї процедури при збереженні конституційних гарантій захисту біженців [8].

Також у 1982 р. впроваджуються поправки до Закону про іноземців. Вони передбачають введення візового режиму для іноземців поза ЄС, які мають намір перебувати в ФРН більше трьох місяців.

Окремо згадаємо про так звану «Програму Колля» – програму інтеграції переселенців від 1988 р. [12, с. 20]. Вона пропонувала багатосторонню інтеграцію, розширені програми адаптації, що містять культурне і соціальне пристосування і обмін інформацією на всіх рівнях. Тобто була запропонована не одностороння модель інтеграції, коли мігранти «підлаштовуються» під нові соціуми, а взаємне пристосування і культурне збагачення (надання інформації місцевому населенню про культуру і соціальні традиції переселенців; мігрантам – про історичні, національно-культурні тощо особливості Німеччини).

У 1989 р. було ратифіковано Закон про розподіл переселенців (aussiedler) і пізніх переселенців (übersiedler) по землях [11, с. 295–297]. Цей документ визначав обов'язкову реєстрацію репатріантів в спеціально створених федеральних таборах для переселенців і подальше розміщення їх по землях в суворій відповідності з напрямком табору для тих репатріантів, які отримують соціальну допомогу держави.

Одним з найважливіших заходів сучасної міграційної політики Німеччини є Закон про в'їзд і перебування іноземців на території країни, скорочено «Закон про іноземців» (1990 р) [10]. Закон обумовлював права етнічних мігрантів і можливість їх переселення в Німеччину. Мігрант зобов'язувався подавати прохання про в'їзд, ще проживаючи в країні свого постійного перебування, і тільки отримавши дозвіл з боку Німеччини, мігрант отримував право в'їхати в країну. Закон виключив індивідуальні стратегії перетину кордону, які були раніше, по суті, обумовивши правила міграційного контролю. У законі визначався список безвізових країн (за умови перебування на території країни до 3-х місяців). Звільнення від отримання дозволу на проживання в Німеччині отримали іноземці – громадяни ЄС у віці до 16 років.

Низці категорій мігрантів, наприклад, іноземцям, які прожили постійно і легально в ФРН 15 років, якщо вони спроможні самостійно утримувати себе і членів своєї сім'ї без залучення соціальної допомоги або допомоги по безробіттю; молодим іноземцям (у віці від 16 до 23 років) за умови відмови від попереднього громадянства, восьми років постійного і законного проживання, шести років відвідування школи в ФРН і відсутності судимості, пропонувався полегшений варіант надання громадянства.

Додамо, що у «Законі про іноземців» також обговорювалися різні способи отримання дозволів на проживання, серед яких можна виділити:

- 1) вид на проживання (aufenthaltserlaubnis), в тому числі безстроковий (unbefristete aufenthaltserlaubnis);
- 2) надання права на проживання різним категоріям іноземців (aufenthaltsbefugnis);
- 3) право на проживання (aufenthaltsberechtigung);

4) дозвіл на проживання для досягнення певної мети (aufenthaltsbewilligung) [2, с. 2].

У 1990 році було підписано ще два важливих документи. По-перше, це Шенгенська угода [6], що передбачає свободу пересування та особливі міграційні преференції громадянам Шенгенської зони. По-друге, затвердження Дублінської конвенції [14]. У ній визначені критерії для визначення того, яка з держав-учасників несе відповідальність за розгляд клопотання про надання притулку. Така тактика була покликана припинити спроби осіб, які шукають притулку, вибирати собі найбільш підходящу країну для розгляду клопотання, а також вирішити проблему шукачів притулку, за яких жодна країна не хоче брати на себе відповідальність.

Нами було з'ясовано, що 1992 році було підписано Закон про надання політичного притулку [5]. Німеччина визначила правовий статус пізнього переселенця (spätaussiedler), під нього потрапляють етнічні німці зі Східної Європи, які народилися до 1993 р. Відповідно до цього закону для того, щоб стати пізнім переселенцем, необхідні індивідуальні докази своєї належності до німецького народу і історії свого політичного гоніння (останнє не треба робити переселенцям з СРСР). Нові поправки встановили квоти міграційних потоків, скасували привілеї для переселенців по лінії возз'єднання сімей.

Наступним кроком законодавчого забезпечення роботи соціальних робітників Німеччини було ухвалення у 1993 році поправок до статті 116 та 118 Конституції. Стаття 116 «а» Конституції ФРН зі змінами від 1993 року має таку редакцію: «п. 1. Особи, переслідувані за політичними мотивами, мають право на притулок; п. 2. Не мають право на політичний притулок громадяни країн ЄС, а також громадяни інших країн, в яких дотримуються права людини; п. 3. Особа, яка виїхала з країни, де за визначенням Бундесрату, немає політичного переслідування (т. зв. «спокійні» країни), може отримати притулок, якщо доведе факти політичного переслідування з боку держави; п. 4. Не можуть отримати політичний притулок особи, які виїхали в Німеччину через третю країну, де немає переслідувань з політичних мотивів» [16].

Крім того, у 1994 році було ухвалено Закон про реєстр іноземців [9], згідно з яким створювалася спеціальна комп'ютерна база під назвою «Центральний реєстр іноземців». До неї необхідно заносити дані про прибулих іноземних громадян. Такою базою можуть у будь-який час скористатися як поліція, так і урядові органи Німеччини.

Зазначимо, що у 1997 році ратифікуються поправки до Закону «Про допомогу особам, які претендують на політичний притулок» [3], згідно з якими на 20 % порівняно з раніше встановленими розмірами скорочується соціальна допомога, а також витрати на медичне обслуговування цієї категорії іноземців. Крім того, через велику кількість безробітних в країні, заборонена видача дозволів на роботу протягом двох років осіб, які претендують на політичний притулок. Прийняття подібних поправок було викликано великим навантаженням на федеральний і земельні бюджети. Зазначені бюджети не могли повністю забезпечувати соціальною допомогою приблизно 440 тис. іноземців, які претендували на той момент на політичний притулок у ФРН.

Далі у 1999 році та 2000 році виходять нові Закони про громадянство Федеративної республіки Німеччини і про права іноземців. Вони передбачають можливість отримання німецького громадянства за народженням (durch Geburt) для дітей, обоє батьків яких є іноземцями при дотриманні низки умов: діти народжені на території Німеччини, щонайменш, один з батьків легально і постійно проживає в Німеччині не менше восьми років і ця особа має дозвіл на проживання за статусом «Правомочність на перебування» (aufenthaltsberechtigung) або протягом не менше трьох років та має необмежений за терміном дозвіл на проживання за статусом «дозвіл на проживання» (aufenthaltsurlaubnis).

Крім того, відповідно до нового Закону, правом отримання німецького громадянства за своєю заявою (durch Erklärung) можуть скористатися діти, які разом із вищезгаданими умовами, на 1 січня 2000 року правомірно і постійно проживали в Німеччині, на той момент не перевищували 10-річного віку та подали заяву про надання їм громадянства ФРН до 31 грудня 2000 року.

Інше нововведення цього Закону: якщо раніше переселенці, їх нащадки і подружжя (з більше ніж 3-річною тривалістю шлюбу до виїзду в ФРН) по приїзду в Німеччину отримували конституційний статус німця, що, в свою чергу, давало їм право «автоматичного» набуття німецького громадянства за своєю заявою, то тепер ці особи стають громадянами Німеччини одночасно з видачею їм свідоцтва пізнього переселенця

(spätaussiedlerbescheinigung), тобто по завершенні процесу визнання їх статусу.

У цей час уряд Німеччини для залучення кваліфікованої робочої сили в галузі, пов'язаній з розвитком інформаційних технологій, започатковує також програму «Грін кард», засновану на бальній системі оцінок мігранта, що допомагало з'ясувати кваліфікацію, соціальний статус та потенційні можливості іммігрантів.

Але зазначимо, що незважаючи на всі заходи, у ФРН дотепер є певні канали, які дозволяють нелегальним мігрантам потрапити в країну. Наприклад, іноземець може отримати німецький притулок під час возз'єднання зі своєю сім'єю або легально в'їхавши в країну як турист для нелегального влаштування на роботу.

Висновки. Підсумовуючи, треба зазначити, що у сфері правового регулювання міграційними процесами Німеччина у ХХ столітті ухвалила та реалізувала багато обґрунтованих рішень, які допомогли пристосуватися до нових реалій економіки, інфраструктури, соціального забезпечення. Тому ми вважаємо, що найбільш актуальним вітчизняним державним завданням у сфері міграції є необхідність постійного визначення балансу інтересів іммігрантів та базових демократичних та соціальних пріоритетів державної влади загалом.

У подальшому вважаємо за доцільне дослідити сучасний стан правового регулювання міграційної політики у Німеччині.

Список використаних джерел

1. Гусак Н. С., Семігіна Т. Стратегії і виклики соціальної роботи із внутрішньо переміщеними особами. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Вип. 2 (22) 2014. С. 161–167.
2. Allgemeine Verwaltungsvorschrift zum Ausländergesetz. 28.06.2000 // [gesetze-xxl.de](http://www.gesetze-xxl.de). URL: <http://www.gesetze-xxl.de/allgemeine-verwaltungsvorschrift-zum-auslaendergesetz>.
3. Asylbewerberleistungsgesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 5. August 1997 (BGBl. I S. 2022). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/asylblg/BJNR107410993.html>.
4. Bundesgesetzblatt 1957. Teil I. URL: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F*%5B%40attrid%3D%27bgbl157055.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl157055.pdf%27%5D__1633783650157.
5. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Asylgesetz 1991, Fassung vom 29.12.1992. URL : <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10005800&FassungVom=1992-12-29>.
6. Das Schengener Abkommen. URL : <https://www.schengenvisa.info/de/schengener-abkommen>.
7. Die Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik. vom 7. Oktober 1949. 13. URL : <http://www.documentarchiv.de/ddr/verfddr1949.html>.
8. Gesetz über das Asylverfahren vom 16.07.1982. S. 946. URL : https://dejure.org/BGBl/1982/BGBl_I_S_946.
9. Gesetz über das Ausländerzentralregister. AZR-Gesetz vom 2. September 1994 (BGBl. I S. 2265). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/azrg/BJNR226500994.html>.
10. Gesetz über die Einreise und den Aufenthalt von Ausländern im Bundesgebiet: Ausländergesetz – AuslG ; [vom 9. Juli 1990, geändert durch ... und Art. 2 des Gesetzes zur Reform des Staatsangehörigkeitsrechts vom 15. Juli 1999. Luchterhand, 2000. S. 53.
11. Hubert Michel. Deutschland im Wandel: Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815. Stuttgart, 1998. S. 336.
12. Integration durch Bildung. Migranten und Flüchtlinge in Deutschland. Waxmann Verlag GmbH, Münster 2016. S. 327.
13. Jahreschronik 1950. URL: <https://www.hdg.de/lemo/jahreschronik/1950>.
14. Übereinkommen über die Bestimmung des zuständigen Staates für die Prüfung eines in einem Mitgliedstaat der Europäischen Gemeinschaften gestellten Asylantrags – Dubliner Übereinkommen. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/ALL/?uri=CELEX%3A41997A0819%2801%29>.
15. Verordnung über die Ausgabe von Personalausweisen der Deutschen Demokratischen Republik. URL: <http://www.documentarchiv.de/ddr.html>.
16. Wiedereinbürgerung gem. Art. 116 II Grundgesetz. URL: <https://www.germany.info/us-de/service/staatsangehoerigkeit/einbuengerung-art-116-2-gg/1216804>.

Надійшла до редакції 18.02.2022

References

1. Husak, N., Semihina, T. (2014) Stratehiyi i vyklyky sotsialnoyi roboty iz vnutrishno peremitschenymy osobamy [Strategies and challenges of social work with internally displaced persons] *Visnyk of NTUU «KPI». Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo.* Vol. 2 (22), pp. 161–167. [in Ukr.]
2. Allgemeine Verwaltungsvorschrift zum Ausländergesetz. 28.06.2000 [General administrative regulations for the Aliens Act. 06/28/2000] // [gesetze-xxl.de](http://www.gesetze-xxl.de/allgemeine-verwaltungsvorschrift-zum-auslaendergesetz). URL: <http://www.gesetze-xxl.de/allgemeine-verwaltungsvorschrift-zum-auslaendergesetz>. [in Ger.].

3. Asylbewerberleistungsgesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 5. August 1997 (BGBl. I S. 2022) [Asylum Seekers Benefits Act in the version published on August 5, 1997 (Federal Law Gazette I p. 2022)]. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/asylblg/BJNR107410993.html>. [in Ger.].
4. Bundesgesetzblatt 1957. Teil I. [Federal Law Gazette 1957. Part I]. URL: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F%5B%40attrid%3D%27bgbl157055.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl157055.pdf%27%5D__1633783650157. [in Ger.].
5. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Asylgesetz 1991, Fassung vom 29.12.1992 [Consolidated Federal Law: Complete legislation for the Asylum Act 1991, version of 29.12.1992]. URL : <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10005800&FassungVom=1992-12-29>. [in Ger.].
6. Das Schengener Abkommen [The Schengen Agreement]. URL : <https://www.schengenvisainfo.com/de/schengener-abkommen>. [in Ger.].
7. Die Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik. vom 7. Oktober 1949 [The constitution of the German Democratic Republic. of October 7, 1949]. 13. URL : <http://www.documentarchiv.de/ddr/verfddr1949.html>. [in Ger.].
8. Gesetz über das Asylverfahren vom 16.07.1982 [Law on the Asylum Procedure of 07/16/1982], p. 946. URL : https://dejure.org/BGBl/1982/BGBl_I_S_946. [in Ger.].
9. Gesetz über das Ausländerzentralregister. AZR-Gesetz vom 2. September 1994 (BGBl. I S. 2265) [Act on the Central Register of Foreigners. AZR law of September 2, 1994 (Federal Law Gazette I p. 2265)]. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/azrg/BJNR226500994.html>. [in Ger.].
10. Gesetz über die Einreise und den Aufenthalt von Ausländern im Bundesgebiet: Ausländergesetz – AuslG ; vom 9. Juli 1990, geändert durch ... und Art. 2 des Gesetzes zur Reform des Staatsangehörigkeitsrechts vom 15. Juli 1999 [Law on the entry and residence of foreigners in Germany: Aliens Act – AuslG; [of July 9, 1990, amended by ... and Art. 2 of the Law on Reform of Citizenship Law of July 15, 1999]. Luchterhand, 2000. S. 53. [in Ger.].
11. Hubert, Michel (1998) Deutschland im Wandel: Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815 [Changing Germany: History of the German population since 1815]. Stuttgart, p. 336. [in Ger.].
12. Integration durch Bildung. Migranten und Flüchtlinge in Deutschland [Integration through education. Migrants and Refugees in Germany]. Waxmann Verlag GmbH, Münster 2016, p. 327. [in Ger.].
13. Jahreschronik 1950 [Annual Chronicle 1950]. URL : <https://www.hdg.de/lemo/jahreschronik/1950>. [in Ger.].
14. Übereinkommen über die Bestimmung des zuständigen Staates für die Prüfung eines in einem Mitgliedstaat der Europäischen Gemeinschaften gestellten Asylantrags – Dubliner Übereinkommen [Convention on the determination of the State responsible for examining an application for asylum lodged in a Member State of the European Communities – Dublin Convention]. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/ALL/?uri=CELEX%3A41997A0819%2801%29>. [in Ger.].
15. Verordnung über die Ausgabe von Personalausweisen der Deutschen Demokratischen Republik [Ordinance on the issuance of identity cards of the German Democratic Republic]. URL: <http://www.documentarchiv.de/ddr.html>. [in Ger.].
16. Wiedereinbürgerung gem. Art. 116 II Grundgesetz [Re-naturalization in accordance with Article 116 II of the Basic Law]. URL: <https://www.germany.info/us-de/service/staatsangehoerigkeit/einbuengerung-art-116-2-gg/1216804>. [in Ger.].

ABSTRACT

Olena Havrysh. Legislative basis of social workers with migrants and refugees in Germany in the XXth century. Germany's migration policy has been developing rapidly over the last 30 years. The experience of this country is very valuable for strengthening and improving the effectiveness of the regulatory framework of any European country, including Ukraine. However, its characteristic feature is the fact that German legislation has long lacked migration terminology. This greatly influenced the formation of the legal framework.

That is why the article deals with the formation and development of legal regulation of social work with migrants and refugees in Germany in the XXth century. The author has found that the state of regulatory and legal support of German migration policy in this period can be considered satisfactory. The German government has ratified a number of legal documents and programs (Law on Citizenship in Germany and the Reich, the Constitution of Germany, the Law on Repatriates, the Law on Foreigners, the Koll's Program, the Green Card Program, etc.). In addition, in the 1990s in Germany the Central Register of Foreigners was established, which made it possible to systematize data on immigrants and refugees at the state level; quotas on migration flows were set; family reunification benefits were abolished, and so on.

The article also describes different ways of issuing residence permits. Among them are: residence permit, granting the right to reside to different categories of foreigners, the right to reside, a residence permit to achieve a certain goal. Particular attention was paid to obtaining German citizenship in different periods of the last century depending on changes in the economic and social life of the country (by birth, by ID, adoption, by application, automatically upon obtaining German status, etc.).

The author also has marked out that during this period German law specified the status of a refugee, repatriate, contingent refugee, late immigrant, etc.

Keywords: legislative basis, migration policy, Germany, social work, migrants, refugees.

УДК 316.652(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-189-195

Олег ЛЕВІН[©]
кандидат
історичних наук,
доцент
(Дніпропетровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

Олег ПОПЛАВСЬКИЙ[©]
кандидат
історичних наук,
доцент
(Університет
митної справи
та фінансів,
м. Дніпро, Україна)

СПЕЦИФІКА ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ В НОВОСТВОРЕНИХ КРАЇНАХ БАЛТІЇ ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР

У статті розглянуто проблеми трансформації політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах незалежності. Досліджено особливості «єдиного політичного простору» країн Балтії, який сформувався після розпаду СРСР.

Особливістю успішного реформування політичних систем країн Балтії стала масова підтримка демократичних перетворень різними верствами населення. Зважаючи на специфічні особливості національного складу в кожній прибалтійській країні, особливо кількість російськомовного населення та його вплив на прийняття політичних рішень, кожна з них обирала свій шлях певних трансформацій.

Ключові слова: Латвія, Литва, Естонія, демократія, трансформація.

Постановка проблеми. Питання демократичних перетворень на теренах колишнього СРСР вже багато років залишається актуальною темою сучасної політичної науки. В межах пострадянського простору відбувається досить специфічний політичний процес, центральним питанням якого є трансформаційні перетворення, які включають демократизацію політичної системи кожної країни. Однією з головних особливостей цього процесу є тоталітарне минуле держав, створених після розпаду СРСР як стартова позиція трансформаційних процесів. Актуальність вибраної теми зумовлена необхідністю осмислення суперечливих суспільно-політичних перетворень, які відбуваються у Латвії, Литві та Естонії після розпаду СРСР та набуття ними незалежності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. ХХ ст. на євразійському континенті відбулись докорінні зміни, пов'язані з розпадом СРСР. На його теренах утворилися нові суверенні держави, які проголосили курс на демократизацію та побудову ринкової економіки. Кардинальні політичні та економічні перетворення на пострадянському просторі спричинили закономірний інтерес дослідників до змісту і характеру демократичних трансформацій як загалом, так і в кожній країні зокрема.

Після краху низки комуністичних режимів з'являється багато транзитологічних концепцій, адаптованих до дослідження системних поставторитарних трансформацій кінця ХХ ст., авторами яких були А. Пшеворський, З. Бжезинський, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Х. Лінц, А. Степан, Л. Даймонд. Серед досліджень посткомуністичних трансформаційних процесів, зокрема і в країнах Балтії, можна виділити праці західних науковців Г. Соренсена, С. Уайта, П. Льюїса, Р. Роуза, Б. Парота, Р. Грея, Л. Холмс, вітчизняних дослідників Т. Алексєєвої, С. Бистрицького, О. Дергачова, В. Полохала та ін. [1–6].

© О. Левін, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3501-3509>
docentagro55@gmail.com

© О. Поплавський, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9023-9992>
poplavich@i.ua

Мета статті полягає у дослідженні процесу демократизації та особливостей його розвитку в країнах Балтії.

Виклад основного матеріалу. Прибалтійські республіки Латвія, Литва та Естонія були останніми, хто ввійшов до складу СРСР, та першими, хто встав на шлях демократичних перетворень на пострадянському просторі. Впродовж п'ятдесяти років радянської окупації вони завжди ментально відчували себе частиною саме західної цивілізації, тому вони фактично очолили боротьбу за розвалення СРСР. Крім того, на відміну від набагато більших і багатших радянських республік, країни Балтії фактично не зазнали таких руйнівних наслідків внаслідок переходу до незалежності.

На першому етапі демократичного транзиту трансформації в цих країнах починались з невдоволення суспільств старими порядками, що супроводжувалось або розколами в правлячих комуністичних партіях та/або оформленням дієвої опозиції. За основу суспільно-політичного ладу всі три країни обрали західноєвропейську модель із розвиненим парламентаризмом правами людини, політичним плюралізмом, ринковою економікою. Відразу після здобуття незалежності країни Балтії чітко визначили свої головні цілі – побудову демократичних держав, інтеграція в Європейські структури, забезпечення своєї безпеки в межах НАТО. У 1991 р. Латвія, Литва та Естонія стали членами Союзу балтійських народів. У 1995 р. вони стали асоційованими членами ЄС, а з травня 2004 р. – повноправними членами спільноти. Цього ж року країни Балтії стали членами НАТО. Це стало можливим як за діяльної зовнішньої підтримки країн Заходом, так і за умовами наявного в кожній із балтійських країн високого політичного і суспільного консенсусу з цих важливих питань.

Фактично наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. ці країни об'єднали свої зусилля, створивши єдиний політичний простір. Основою такого об'єднання стали спільність геополітичних інтересів, пов'язаних зі вступом у ЄС і НАТО, максимальне відокремлення від будь-яких політичних, економічних, військових союзів з державами колишнього СРСР, тотожність політичних систем, стандартизованість правових інститутів у європейському середовищі. У всіх трьох країнах були прийняті конституції, які проголосили про те, що фундаментальними засадами державності країн є традиційні для європейських країн цінності – суверенітет народу, незалежність держави, політичний плюралізм, вільне функціонування політичних партій, широке самоврядування, недоторканість особи, її свободи, приватного життя, власності та ін. В кожній країні почалась формуватися нова політична система, складовими якої стали багатопартійність, домінування інтересів середнього класу у формуванні економічної політики, домінування європейських цінностей та принципів європейського права відносно національних правових систем. Особливістю успішного реформування політичних систем країн Балтії стала масова підтримка демократичних перетворень різними верствами населення.

Зважаючи на специфічні особливості національного складу в кожній прибалтійській країні, особливо кількість російськомовного населення та його вплив на прийняття політичних рішень, кожна з них обирала свій шлях певних трансформацій. Зокрема, в Литві, де кількість етнічних литовців становила 87 % всього населення, був прийнятий так званий «нульовий варіант громадянства». Воно було надано всім, хто проживав на її території на момент розпаду СРСР. Колишня комуністична партія республіки під впливом політичних реформ була трансформована у соціал-демократичну силу, яка виявилась здатною перемагати у боротьбі за електорат і поступатися владою. Також характерною особливістю литовського демократичного транзиту став люстраційний процес, активне реформування місцевого самоврядування.

Основною проблемою Латвії та Естонії, в яких, на відміну від Литви, практично половина населення була російськомовною, став неінклюзивний характер надання громадянства країни. Велика частина російськомовного населення, що проживала на території цих країн, взагалі не отримала громадянства, а отже, і політичних прав (а уряд Естонії взагалі запровадив два варіанта паспортів – «сині» та «сірі», відповідно для різних категорій мешканців). Внаслідок цього формування законодавчого та політичного полів відбулося без участі російськомовної більшості, викликала дискримінацію за національною ознакою. Приймаючи законодавчі акти про громадянство, парламенти Латвії та Естонії забезпечили формування консолідованого електорату з більш-менш подібним баченням власної державності. Також фактично завдяки законодавству відбувся відбір електорату, який у майбутньому забезпечив рекрутування латвійської та

естонської еліти та її консолідацію. Завдяки прийняттю законодавчих рішень щодо декомунізації в цих країнах була забезпечена ротація політичної еліти та можливість проведення демократичних виборів. Колишні комуністичні партії або були трансформовані у соціал-демократичні, або ж взагалі були усунені від політичної боротьби. Загалом досвід країн Балтії яскраво демонструє, що однією з умов успішної консолідації демократії пострадянських країнах є успішна трансформація наступників комуністичних партій у системну національну силу, включену у загальнополітичний консенсус щодо шляхів розвитку країни.

Нормативною основою політичних трансформацій в колишніх республіках стало прийняття конституцій новостворених країн. Це були новітні, європейські за змістом конституції (окрім Латвії, в якій поетапно модернізувались окремі положення Конституції 1922 р.). Спираючись на масову підтримку демократичних перетворень з боку різних верств населення, у суспільствах країн сформувалась правосвідомість соціальної згоди, яка саме й була рушійною силою трансформаційних політичних процесів. Крім того, вже на початку 1990-х років минулого сторіччя у прибалтійських країнах сформувався полікратичний тип форми держави, головними ознаками якого були «м'який» поділ державної влади, домінування інтересів середнього класу у розробці моделей політичної та економічної систем, багатопартійність, ефективні механізми захисту прав і свобод людини.

Важливою особливістю трансформації виборчих систем у пострадянських країнах Балтії можна цілком слушно віднести швидкий перехід до пропорційної (Латвія, Естонія) або змішаної системи (Литва) із дотриманням відповідних міжнародних виборчих стандартів. При цьому кожна країна обирала власну модель зміни виборчої системи. Тож, обравши парламентську форму правління, Естонія закономірно надала перевагу пропорційній системі виборів до парламенту з багатомандатними округами. Кандидати в депутати висувалися виключно партіями або виборцями, а компенсаційні мандати розподілялися між партіями. Крім того, в Естонії був створений національний реєстр виборців та запровадження карток виборців, що теж зменшувало ймовірність порушень під час виборів. Для контролю за ходом виборів в країні був також створений Національний виборчий комітет, який забезпечує та організовує інструктажі для членів виборчих органів. Зробивши певні кроки на шляху вирішення проблеми громадянства, досягнувши володіння державною мовою на належному рівні всіма громадянами, Естонія не ставить володіння мовою перепорою для набуття активного виборчого права [7].

Також як і в Естонії, у Латвії теж використовується пропорційна система виборів до Сейму. Особливі вимоги латвійське законодавство висуває до пасивного виборчого права. Згідно з чинним законодавством усі кандидати в депутати повинні відмежуватися від радянського минулого і, якщо вони раніше співпрацювали зі службами безпеки, розвідки або контррозвідки СРСР, Латвійської РСР або іноземної країни, після 13 січня 1991 року були активними членами КПРС (КП Латвії), міжнародного фронту робітників Латвійської РСР, Об'єднаної ради робочих організацій, Організації ветеранів війни та праці, Вселатвійського комітету порятунку або його регіональних організацій, вони не можуть бути внесені до списків кандидатів. Кожний кандидат в депутати повинен володіти латвійською мовою на III (найвищому) рівні.

Лідером демократичних перетворень в країнах Балтії завжди була Литва. В цій країні пішли значно далі шляхом демократизації виборчого процесу. Тут виборче законодавство характеризується «зрілістю» та демократичністю і найбільше відповідає міжнародним стандартам гласності та прозорості. Особливо це стосується фінансування виборчих кампаній [8]. Крім того, у Литві ставляться максимально високі перепони використанню адміністративного ресурсу шляхом заборони передвиборної агітації з використанням службового становища, забезпечення діяльності спостерігачів та протистояння поширенню компромату на учасників виборчих перегонів. Далі, у 2000 р. до законодавства внесено доповнення щодо проведення агітації по литовському радіо та на телебаченні виключно у формі дискусії, що примусило партії самостійно вести дебати або зі суперниками по виборчих регіонах, або з ведучими програм. Закон забороняє Національному радіо та телебаченню вести передачі передвиборної агітації, крім передач, спеціально визначених спільно з Головною виборчою комісією для ведення виборчої агітації, протягом однієї години на радіо і однієї години – на телебаченні. Громадськість та державні органи прагнуть не допустити до зайняття посад Президента та парламентаріїв осіб, які проходять дійсну військову або альтернативну службу в

органах національної безпеки, оборони, поліції й внутрішніх служб тощо, які за 65 днів до виборів не вийшли в запас.

Важливим напрямом демократичних перетворень в країнах Балтії стала реформа системи місцевого самоврядування. З кінця 1990-х років уряди Латвії та Естонії почали розробляти плани територіальних реформ, які передбачають детальний аналіз потенціалу муніципалітетів, а також підготовку і реалізацію проєктів по їх збільшенню. Зниженню інтенсивності можливих конфліктів, до яких неминуче призведуть такі трансформації, повинні сприяти залучення населення до процесу ухвалення рішень з питань зміни кордонів муніципальних утворень, тривалості і поступового характеру реформ, надання муніципалітетам права самостійно визначати їх темпи [9].

Доволі цікаво виглядають показники демократичних перетворень в країнах Балтії, особливо порівняно з колишніми радянськими республіками. Як відомо, безпосереднім інструментом вимірювання певних аспектів політичних систем є індексування, що дає змогу орієнтуватися у динамічному розвитку різних пострадянських країн, ідентифікувавши їхні типи [10]. За методологією програми Freedom in the World ступінь лібералізації країн характеризується поняттями «невільні», «частково вільні» та «вільні». Якщо до розпаду СРСР жодна з його республік не була вільною, то на сьогодні ми маємо таку картину на пострадянському просторі (рис. 1).

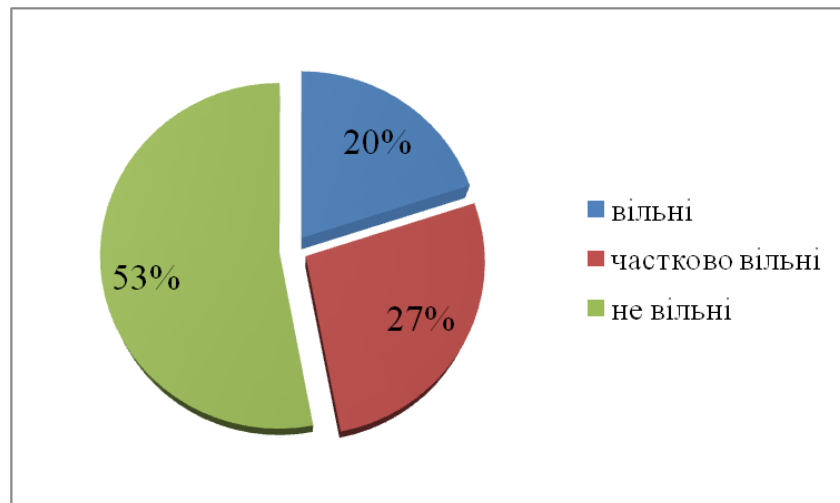

Рис. 1. Типологія країн пострадянського простору відповідно до результатів індексу Freedom in the World, 2021 р.

За даними індексу Freedom in the World за 2020 р., до вільних країн відійшли саме Естонія, Латвія та Литва, до частково вільних у рейтингу – Молдова, Грузія, Україна та Вірменія, а до невольних – одразу вісім країн, а саме: Киргизстан, Казахстан, Росія, Узбекистан, Білорусь, Азербайджан, Таджикистан та Туркменістан [11].

Одним з головних критеріїв дослідження пострадянських трансформацій у програмі Nation in Transit є консолідація політичних режимів. Згідно з методологією цієї програми усі політичні режими поділяють на п'ять типів – «консолідовані демократії», «напівконсолідовані демократії», «перехідні врядування» або «гібридні режими», «напівконсолідовані авторитарні режими» та «консолідовані авторитарні режими». Цей рейтинг доволі повно характеризує ступінь демократичних перетворень досліджуваних країн, тому що типологізація країн, яку пропонує програма Nation in Transit, є значно ширшою, ніж у проєкті Freedom in the World. Дані моніторингу Nation in Transit за 2020 р. стосовно країн Балтії виглядають таким чином.

Аналіз демократичних показників яскраво свідчить, що за останній рік найвищий рівень демократичного розвитку спостерігається знову ж таки в Естонії (6,07). Високі показники демонструють також Латвія (5,79) та Литва (5,64). Це свідчить про доволі стабільний розвиток цих країн, тож можна стверджувати, що вони ще дуже довго утримуватимуть провідні позиції в рейтингу. Якщо порівнювати ці показники з іншими колишніми радянськими республіками, то треба сказати, що в моніторингу Nation in Transit до категорій «напівконсолідовані демократії» не потрапила жодна країна. Якщо в

проміжної категорії індекс Freedom in the World зарахував до «частково вільних» чотири країни, то країнами перехідного врядування або «гібридними режимами» індекс Nation in Transit визначив Україну (3,39), Грузію (3,25) та Молдову (3,11). Більшу половину (60 %) таблиці 6 складають різні авторитарні режими – Вірменія (3,0), Азербайджан (2,38), Киргизстан (1,96), Росія (1,39), Білорусь (1,39), Казахстан (1,32), Таджикистан (1,18), Узбекистан (1,14) та Туркменістан (1,0) [12].

Відносно найменш чисельним типом зміни статусу на пострадянському просторі є перехід від демократії до гібридного режиму. Естонія та Латвія у 1991–1992 рр. здійснили цей перехід в мінімальний строк в один і два роки відповідно. Цей перехід був пов'язаний з проблемою «негромадян» цих країн. Другий тип трансформації – перехід від гібридного режиму до демократії – повернув Естонію та Латвію до консолідованої демократії.

Ще одним важливим показником суспільно-політичних перетворень є Індекс демократії. Автори індексу (The Economist Intelligence Unit) оцінюють стан демократії у тій чи іншій країні за п'ятьма показниками – виборчий процес та плюралізм в країні, дієвість політичної влади, залученість громадян у політичне життя, наявність політичної культури, дотримання громадянських прав. За цими показниками країни, як ми вже казали, поділяють на «повні демократії», «часткові демократії», «гібридні/змішані режими» та «авторитарні режими». Показник індексу демократії визначається на основі відповідей на 60 питань, кожне з яких має два або три варіанти відповіді. Більшість відповідей дають так звані «експерти з оцінювання» демократії; у доповіді не вказується, якого роду фахівці, ні їх кількість, ні те, чи експерти є співробітниками Economist Intelligence Unit, чи вони є незалежними науковцями. Дані моніторингу Індексу демократії в пострадянських країнах за підсумками 2020 р., які були опубліковані у лютому 2021 р., унаочнили такі результати (табл.1) [13].

Таблиця 1

Значення індексу демократії за 2020 р.

Показники Країни	Режим	Місце у світі	Виборчий процес і плюралізм	Функціонування уряду	Участь в політичному процесі	Політична культура	Громадянські права	Індекс
Естонія	Недосконала демократія	27	9,58	7,50	7,78	6,88	8,24	7,84
Латвія	Недосконала демократія	38	9,58	6,07	6,67	5,63	8,24	7,24
Литва	Недосконала демократія	42	9,58	6,07	5,56	5,63	8,82	7,13

Як ми бачимо, у всіх трьох рейтингах колишні радянські республіки Прибалтики – Естонія, Латвія та Литва – визначені як «вільні», як «консолідовані демократії» або «недосконалі демократії». Це доводить, що демократичний транзит у всіх цих країнах успішно завершено.

Висновки. Отже, результативність демократичного транзиту у Латвії, Литві та Естонії, а також синхронність їх інтеграції у Європейський Союз дає підстави наголосити на створенні єдиного прибалтійського політичного простору на теренах колишнього СРСР. Особливостями такого простору є спільність геополітичних цілей та інтересів, тотожність політичних систем, стандартизованість правових інститутів у європейському середовищі. Порівняно з іншими республіками колишнього Радянського Союзу, Латвія, Литва та Естонія швидше і більшою мірою інтегрувались у світові, і зокрема, європейські структури. Наприкінці 1990-х рр. Литва, а слідом за нею Латвія і Естонія досягли вищого рівня демократизації не лише в системі владних відносин, але й в інших царинах суспільного розвитку. Всі три країни підтримують свободу преси і ЗМІ, активну розбудову засад громадянського суспільства, мають порівняно високі показники у сфері захисту прав людини, в основному приватизовану і прогресуючу ринкову економіку, зберігають міцні зв'язки із Заходом.

Список використаних джерел

1. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація. *Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко*. Київ : Смолоскип, 2005. С. 605–649.
2. Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. М. : Международные отношения, 2004. 288 с.
3. O'Donnell G. Transition from Authoritarian Rule. *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 1986. 96 p.
4. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 28–52.
5. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transitions and Consolidation: Southern Europe, South America and post-Communist Europe. Baltimore, 1996. P. 8–28.
6. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1999. 218 p.
7. Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 16. С. 387–393.
8. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи. Вашингтон : Міжнародна фундація виборчих систем (IFES), 2002. 535 с.
9. Скриль С. А. Трансформація політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах інтеграції в європейське співтовариство. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 54. С. 146–152.
10. Криворучко О. І. Індекси суспільно-політичних перетворень на пострадянському просторі: порівняльний аналіз. *Магістеріум. Політичні студії*. 2014. Вип. 58. С. 77–81.
11. Freedom in the World 2021. URL: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202021%20Booklet%20-%20for%20Web_1.pdf p.32.
12. Nations in Transit 2020. URL: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2020>.
13. Індекс демократії 2020. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>.

Надійшла до редакції 07.02.2022

References

1. Pshevors'kyu, A. (2005) Perekhody do demokratiyi: liberalizatsiya i demokratyzatsiya [Transition to democracy: liberalization and democratization]. *Demokratiya: antologhiya / uporyad. O. Protsenko*. Kyiv : Smoloskyp, pp. 605–649. [in Ukr].
2. Bzhezinskiy Z. (2004) Vybor. Globalnoye gospodstvo ili globalnoye liderstvo [Choice. Global domination or global leadership]. Moscow : Mezhdunarodnyye otnosheniya, 288 p. [in Russ].
3. O'Donnell, G. (1986) Transition from Authoritarian Rule. *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 96 p.
4. Shmitter, F. (1996) Razmyshleniya o grazhdanskom obshchestve i konsolidatsii demokrati [Reflections on civil society and the consolidation of democracy]. *Politicheskiye issledovaniya*. № 5, pp. 28–52. [in Russ].
5. Linz, J., Stepan, A. (1996P) Problems of Democratic Transitions and Consolidation: Southern Europe, South America and post-Communist Europe. Baltimore, pp. 8–28.
6. Diamond, L. (1999) Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 218 p.
7. Mazina, A. (2009) Osoblyvosti demokratychnoho protsesu v krayinakh Baltiyy [Features of the democratic process in the Baltic countries]. *Suchasna ukraiyins'ka polityka. Polityky i politylohy pro neyi*. Issue 16, pp. 387–393. [in Ukr].
8. Zbirnyk vyborchykh zakoniv krayin Tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy [Collection of election laws of the regions of Central and Northern Europe]. Washington : Mizhnarodna fundatsiya vyborchykh system (IFES), 2002. 535 p. [in Ukr].
9. Skril', S. A. (2015) Transformatsiya politychnykh system Latviyi, Lytvy ta Estoniyyi v umovakh intehtratsiyyi v yevropeys'ke spivtovarystvo [Transformation of the political systems of Latvia, Lithuania and Estonia in terms of integration into the European community]. *Aktual'ni problemy polityky*. Issue. 54, pp. 146–152. [in Ukr].
10. Kryvoruchko, O. I. (2014) Indeksy suspil'no-politychnykh peretvoren' na postradyans'komu prostori: porivnyal'nyy analiz [Index of social-political changes in the Post-soviet Space: comparative analysis]. *Mahisterium. Politychni studiyi*. Issue 58, pp. 77–81. [in Ukr].
11. Freedom in the World 2021. URL: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202021%20Booklet%20-%20for%20Web_1.pdf p.32.
12. Nations in Transit 2020. URL: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2020>.
13. Індекс демократії 2020 [Democracy Index 2020]. URL : <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>. [in Ukr].

ABSTRACT

Oleh Levin, Oleh Poplavskyy. Specifics of democratic transit in the newly created Baltic countries after the the USSR's collapse. The article describes in difficulties in transformation of political systems in Lithuania, Latvia and Estonia in conditions of independence. Certain features of the single political region of Baltic states are being explored, which was created after the breakup of the Soviet Union.

A feature of the successful reform of the political systems of the Baltic States was the mass support for democratic change by various segments of the population. Given the specific features of the ethnic composition of each Baltic country, especially the number of Russian-speaking population and its influence on political decision-making, each of them chose its own path of certain transformations.

In Lithuania, where the number of ethnic Lithuanians was 87% of the total population, the so-called «zero citizenship option» was adopted. It was given to all who lived on its territory at the time of the collapse of the USSR.

In Latvia and Estonia, in contrast to Lithuania, almost half of the population was Russian-speaking, and the non-inclusive nature of citizenship became non-inclusive. Most of the Russian-speaking population living in these countries did not receive citizenship at all, and therefore no political rights (and the Estonian government generally introduced two versions of passports – «blue» and «gray», respectively, for different categories of residents). As a result, the formation of the legislative and political fields took place without the participation of the Russian-speaking majority, causing discrimination on the basis of nationality. By adopting citizenship legislation, the Latvian and Estonian parliaments ensured the formation of a consolidated electorate with a more or less similar vision of their own statehood. Also, in fact, due to the legislation, the electorate was selected, which in the future ensured the recruitment of the Latvian and Estonian elites and its consolidation.

The effectiveness of democratic transit in Latvia, Lithuania and Estonia, as well as the synchronicity of their integration into the European Union led to the creation of a single Baltic political space in the former Soviet Union. The peculiarities of such a space are the common geopolitical goals and interests, the identity of political systems, the standardization of legal institutions in the European environment. Compared to other republics of the former Soviet Union, Latvia, Lithuania and Estonia have become more and more integrated into the world, and in particular, European structures.

Keywords: Lithuania, Latvia, Estonia, democracy, transformation.

УДК 342.727+351.751

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-195-203

Андрій САМОТУГА ©

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У сучасних умовах повномасштабної агресії РФ проти України інформаційна складова не втрачає свого значення, що покладає особливі повноваження на суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки держави. За результатами аналізу положень Стратегії інформаційної безпеки України визначено функції та завдання її суб'єктів, визначено пріоритетні напрямки їх взаємодії, зокрема щодо здійснення проактивної зовнішньої інформаційної політики, спрямованої на нейтралізацію та запобігання загрозам суспільству й державі в інформаційній сфері, зокрема, та міжнародно-безпековій, взагалі.

Ключові слова: інформаційна політика, інформаційна безпека, суб'єкти, забезпечення.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток засобів створення, пошуку, накопичення й передачі інформації, в т. ч. й дезінформації, спричинив низку проблем правового характеру, що передбачає захист інформаційних прав особи, суспільства і держави. Науково-практичний інтерес, що постійно зростає до такої комплексної галузі

© А. Самотуга, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9802-0226>

samotuga@ua.fm

права й законодавства, як інформаційне право, має одним із своїх напрямків вивчення проблем інформаційної безпеки. Вона, зі свого боку, також є комплексним поняттям з точки зору її забезпечення – не лише технічними (програмно-телекомунікаційними), а також правовими (нормативними й організаційно-інституційними) засобами. Останніми роками в Україні створено ґрунтовну нормативну базу з питань інформації взагалі та інформаційної безпеки, зокрема, як на рівні законів, так і кількох програмних документів – стратегій, концепцій, доктрин тощо. Втім свого розв'язання потребує проблема належного виконання зазначених актів, що ставить на порядок денний питання саме організаційно-інституційного забезпечення цієї однієї з провідних функцій сучасної держави, зважаючи на внутрішні та зовнішні виклики й загрози, зокрема військові агресії як спосіб вирішення міждержавних конфліктів та реалізації ментально-ідеологічно-цивілізаційних експансіоністських зазіхань, заснованих на вже апробованих століттями ідеологіях імперіалізму, шовінізму, комунізму та фашизму.

Більше того, сучасні умови ведення РФ широкомасштабної не лише гібридної (економічної, інформаційно-гуманітарної), а переважно вже суто збройної війни проти України вимагають належного та своєчасного реагування (в тому числі санкційного (обмежувального) характеру) з боку компетентних органів держави на прояви ворожих інформаційних та дезінформаційних спецоперацій проти України, які передують та супроводжують військові, в чому держава-агресор за десятки останніх років активно й небезуспішно, на жаль, вправлялася, витрачаючи на «індустрію брехні», у т. ч. з інвестуванням закордон близько мільярда доларів щороку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Останніми роками науковий арсенал з інформаційного права України значно поповнився вагомими доробками різноманітної тематики, в т. ч. й в суміжних галузях права – кримінальному, цивільному тощо, а також у працях з філософських, філологічних, економічних та політичних наук, з державного управління та соціальних комунікацій. Безпосередньо інформаційну безпеку в різних науково-методологічних вимірах досліджували такі автори, як О. Литвиненко (1997), О. Андреева (2003), В. Гурковський (2004), Б. Кормич (2004), В. Козубський (2005), О. Логінов (2005), В. Конах (2005), Ю. Максименко (2007), Т. Тардаскіна (2007), А. Юричко (2007), Ю. Романчук (2009), В. Триняк (2009), О. Золотар (2010), В. Петров (2010), Т. Субіна (2010), Л. Євдоченко (2011), Г. Линник (2011), Д. Сулацький (2011), О. Тихомиров (2011), О. Шевчук (2011), С. Архипова (2012), І. Березовська (2012), Д. Красіков (2012), М. Танцюра (2012), О. Чувакова (2012), О. Боборишева (2013), М. Карчевський (2013), О. Олійник (2013), О. Стоєцький (2013), І. Колодій (2014), О. Довгань (2016), К. Дубняк (2016), А. Шапка (2016), В. Антонюк (2017), О. Грищун (2017), О. Зозуля (2017), Ю. Лісовська (2017), Л. Буга (2018), І. Валушко (2018), А. Нашинець-Наумова (2018), С. Лисенко (2019), Т. Перун (2019), О. Топчій (2019), С. Шайхет (2019), А. Бевза (2020), А. Турчак (2020) та ін. І це лише дослідження з гуманітарних та суспільних наук, не враховуючи технічні.

Незважаючи на постійний інтерес до зазначеної проблематики, потребує свого постійного висвітлення питання суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки, виходячи з перманентних змін законодавства, національної правозастосовчої практики та міжнародної комунікації.

Метою статті є аналіз організаційно-правового забезпечення діяльності суб'єктів інформаційної безпеки України з подальшим викладенням можливих напрямків їх взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Передусім потребує свого з'ясування дефініція «інформаційна безпека». Законодавство України донедавна не містило визначення цього поняття, за винятком, лише умовно, Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 09.01.2007, оскільки його назва містить визначені межі реалізації цього акта. Згідно з ним інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. Вирішення проблеми інформаційної безпеки має здійснюватися шляхом: створення повнофункціональної інформаційної інфраструктури держави та забезпечення захисту її критичних елементів; підвищення рівня координації діяльності державних органів щодо виявлення, оцінки і

прогнозування загроз інформаційній безпеці, запобігання таким загрозам та забезпечення ліквідації їх наслідків, здійснення міжнародного співробітництва з цих питань; вдосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення інформаційної безпеки, зокрема захисту інформаційних ресурсів, протидії комп'ютерній злочинності, захисту персональних даних, а також правоохоронної діяльності в інформаційній сфері; розгортання та розвитку Національної системи конфіденційного зв'язку як сучасної захищеної транспортної основи, здатної інтегрувати територіально розподілені інформаційні системи, в яких обробляється конфіденційна інформація [9].

Дата прийняття цього закону пов'язана із загостренням внутрішньополітичної боротьби в Україні між владною коаліцією – прибічниками просвітоєвропейської зовнішньополітичної орієнтації держави та проросійськими політичними угрупованнями, всіляко підтримуваними нинішньою державою-агресором, в т.ч. через власні й афілійовані в Україні ЗМІ, політичні партії та «громадські» організації, які прагнули реваншу після поразки (в т. ч. й після невдалої фальсифікації результатів через масові протестні акції) на президентських виборах 2004 р., досягнувши своєї мети на чергових президентських виборах 2010 р.

Після Революції Гідності 2013-2014 рр. та початком військової агресії РФ проти України національне законодавство, яке почало переживати бурхливий розвиток, обійшло, на жаль, належною увагою зазначену категорію. Новий Закон України «Про Національну безпеку» від 21.06.2018, хоча й містить поняття «інформаційна безпека» як складову національної безпеки, але не надає його визначення, на відміну від таких понять, як «воєнна безпека», «громадська безпека», «державна безпека», «національна безпека». Також без визначення в цьому законі залишилися поняття економічної, зовнішньополітичної та екологічної безпеки [5]. Деяко подібне визначення містить Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017, але стосовно кібербезпеки, яка визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі – мережі Інтернет та інші глобальні мережі передачі даних [8] (напр., VPN-сервіси). А оскільки інформаційна діяльність поступово переходить із таких традиційних видів, як телебачення і радіо до мережі Інтернет та таких її підвидів, як соціальні мережі й мобільні додатки-месенджери для приватного та групового спілкування, то кібербезпеку за всіма підставами можна вважати різновидом інформаційної безпеки.

Більше того, цим законом визначено суб'єктів забезпечення кібербезпеки, а саме:

а) загальні:

1) Президент України, який через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони України здійснює координацію діяльності у сфері кібербезпеки як складової національної безпеки України;

2) Національний координаційний центр кібербезпеки як робочий орган Ради національної безпеки і оборони України – здійснює координацію та контроль за діяльністю суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують кібербезпеку, вносить Президентові України пропозиції щодо формування та уточнення Стратегії кібербезпеки України;

3) Кабінет Міністрів України – забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері кібербезпеки, захист прав і свобод людини і громадянина, національних інтересів України у кіберпросторі, боротьбу з кіберзлочинністю; організовує та забезпечує необхідними силами, засобами і ресурсами функціонування національної системи кібербезпеки; формує вимоги та забезпечує функціонування системи аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури (крім об'єктів критичної інфраструктури у банківській системі України);

б) спеціальні:

1) міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;

2) місцеві державні адміністрації;

3) органи місцевого самоврядування;

4) правоохоронні, розвідувальні і контррозвідувальні органи, суб'єкти оперативно-розшукової діяльності;

5) Збройні Сили України, інші військові формування, утворені відповідно до закону;

6) Національний банк України;

7) підприємства, установи та організації, віднесені до об'єктів критичної інфраструктури. При цьому до об'єктів критичної інфраструктури можуть бути віднесені підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, які: 1) провадять діяльність та надають послуги в галузях енергетики, хімічної промисловості, транспорту, інформаційно-комунікаційних технологій, електронних комунікацій, у банківському та фінансовому секторах; 2) надають послуги у сферах життєзабезпечення населення, зокрема у сферах централізованого водопостачання, водовідведення, постачання електричної енергії і газу, виробництва продуктів харчування, сільського господарства, охорони здоров'я; 3) є комунальними, аварійними та рятувальними службами, службами екстреної допомоги населенню; 4) включені до переліку підприємств, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави; 5) є об'єктами потенційно небезпечних технологій і виробництв;

8) суб'єкти господарювання, громадяни України та об'єднання громадян, інші особи, які провадять діяльність та/або надають послуги, пов'язані з національними інформаційними ресурсами, інформаційними електронними послугами, здійсненням електронних правочинів, електронними комунікаціями, захистом інформації та кіберзахистом [8].

Другий блок суб'єктів містить, знов-таки, як органи загальної (місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування), так і органи спеціальної компетенції. Водночас, як зазначено в новій Стратегії кібербезпеки України, затвердженій Указом Президента України від 26.08.2021, діяльність суб'єктів національної системи кібербезпеки залишається недостатньо скоординованою і такою, що спрямована на виконання лише поточних завдань. За результатами експертних оцінок, стан реалізації Стратегії кібербезпеки України, затвердженої Указом Президента України від 15.03.2016, за визначеними показниками не перевищує 40 відсотків. Невирішеними залишилися питання оперативного обміну інформацією про кіберзагрози, ефективної системи підготовки кадрів та дієвої моделі державно-приватного партнерства. Недостатніми є організація і проведення наукових досліджень у сфері кібербезпеки [16].

Про значення програмних документів держави у сфері інформаційної безпеки можна вести мову, звернувшись до іншого акта глави держави – Стратегії інформаційної безпеки (далі – Стратегія), затвердженій Указом Президента України від 28.12.2021. Стратегія, хоча й не є законодавчим актом, але містить, на відміну від деяких програмних документів, своєрідний блок визначення термінів. Так, інформаційну безпеку вона визначає як складову частину національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом [15].

Отже, зазначена дефініція є ширшою, на відміну від, напр., визначення кібербезпеки, наданого в Стратегії кібербезпеки, оскільки акцентує, крім того, на забезпеченні фундаментальних інформаційних прав людини, проголошених Основним Законом – Конституцією України (ст. ст. 31, 32) та міжнародними актами з прав людини.

Більше того, Стратегія містить хоча й безпосередній перелік суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки, але визначає механізм реалізації визначеної мети та завдань Стратегії, до якого включено широке коло суб'єктів із визначенням їхніх функцій та повноважень, яких, як вважаємо, слід розглянути детально.

1. *Рада національної безпеки і оборони України.* Відповідно до Конституції України (ст. 107) та у встановленому законом порядку [10] здійснює координацію діяльності органів виконавчої влади щодо забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері, зокрема з використанням спроможностей Центру протидії дезінформації. Окрім нормотворчої діяльності, як от розробка та схвалення програмних

документів в інформаційній сфері (доктрини, стратегії), РНБО також вживає заходів цілеспрямованого індивідуального характеру з метою виявлення та своєчасної нейтралізації інформаційних загроз Україні.

Так, Законом України «Про санкції» санкції можуть застосовуватися з боку України по відношенню до іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, іноземців, осіб без громадянства, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність. Рішення щодо застосування, скасування та внесення змін до санкцій приймається Радою національної безпеки та оборони України, вводиться в дію указом Президента України та затверджується протягом 48 годин з дня видання указу Президента України постановою Верховної Ради України. Відповідне рішення набирає чинності з моменту прийняття постанови Верховної Ради України і є обов'язковим до виконання [13].

На виконання зазначеного закону починаючи з 2015 року РНБО було прийнято понад 50 рішень про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до фізичних та юридичних осіб, діяльність яких становить небезпеку для України, зокрема в інформаційній сфері. Наприклад, рішенням РНБО від 02.02.2021 застосовано обмежувальні заходи (санкції) до таких юридичних осіб: ТОВ «Аріадна ТВ», ТОВ «Новий Формат ТВ», ТОВ «ТВ Вибір», ТОВ «Телерадіокомпанія «112-ТВ», ТОВ «Лідер ТВ», ТОВ «Партнер ТВ», «Новини 24 години», ТОВ «Нові комунікації»; рішенням РНБО від 16.02.2022 нею було застосовано обмежувальні заходи до 16-и фізичних та юридичних осіб, зокрема щодо А. Шарія та ТОВ «Інформаційне агентство «Шарій.нет» [11-12].

Отже, РНБО своїми рішеннями більш оперативно реагує на інформаційні загрози Україні, вживаючи заборонні та обмежувальні санкції, оминаючи при цьому звернення до суду, як це передбачено стосовно повноважень іншого конституційного органу – Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, діяльність якої буде розглянута далі.

2. *Кабінет Міністрів України* – проводить державну політику у сфері інформатизації, сприяє становленню єдиного інформаційного простору на території України [4]; забезпечує формування та реалізацію інформаційної політики держави, забезпечує інформаційний суверенітет, фінансування програм, пов'язаних з інформаційною безпекою, спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади у цій сфері. Кабінет Міністрів України розробляє та затверджує план заходів з реалізації Стратегії, на основі якого відповідні органи виконавчої влади реалізують заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки. Органи державної влади у взаємодії з органами місцевого самоврядування, Центром протидії дезінформації та інститутами громадянського суспільства забезпечують реалізацію Стратегії згідно з планом заходів, який затверджується Кабінетом Міністрів України.

3. *Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики в інформаційній сфері:*

- здійснює в межах компетенції нормативно-правове регулювання у сфері інформаційної безпеки України;
- визначає перспективи та пріоритетні напрями розвитку у сфері інформаційної безпеки України;
- разом із Міністерством закордонних справ України сприяє популяризації та формуванню позитивного іміджу України у світових інформаційних ресурсах та національних інформаційних ресурсах іноземних держав з метою захисту її політичних, економічних та соціально-культурних інтересів, зміцнення національної безпеки і відновлення територіальної цілісності України.

На сьогодні таким органом є Міністерство культури та інформаційної політики України (МКІП), утворене у 2019 р. в результаті об'єднання Міністерства культури і мистецтв України з ліквідованим Міністерством інформаційної політики України, створеним у 2014 р. Відповідним положенням зазначено, що МКІП є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах культури, державної мовної політики, популяризації України у світі, державного іномовлення, інформаційного суверенітету України (у частині повноважень з управління цілісними майновими комплексами державного підприємства “Мультимедійна платформа іномовлення України” та Українського національного інформаційного агентства “Укрінформ”) та інформаційної безпеки, а

також забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах відновлення та збереження національної пам'яті, міжнародних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні, мистецтв, охорони культурної спадщини, музейної справи, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей [2].

Іншим центральним органом виконавчої влади, але вже зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури та інформаційної політики, є Державний комітет телебачення і радіомовлення України (Держкомтелерадіо). Цей орган виконує за дорученням Міністра культури та інформаційної політики за участю інших державних органів завдання, зокрема, щодо забезпечення інформаційної безпеки, вживає заходів з підвищення художньої якості вітчизняних телерадіопрограм, із захисту суспільства від негативного впливу аудіо- і відеопродукції, яка становить загрозу суспільній моралі [1]. Серед пріоритетних завдань цього органу на 2022 рік визначено, зокрема, реалізацію заходів з формування медіаграмотності та протидії дезінформації, недопущення на український ринок іноземної видавничої продукції антиукраїнського змісту [3].

4. *Міністерство оборони України, а також сили оборони* в межах компетенції забезпечують:

- моніторинг інформаційного простору, прогнозування та виявлення інформаційних загроз національній безпеці держави у військовій сфері;
- підготовку та проведення інформаційних заходів оборони держави, координацію залучення до них суб'єктів забезпечення національної безпеки держави;
- розвиток та функціонування системи стратегічних комунікацій сил оборони;
- здійснення правових, організаційних, технічних, інформаційних та інших дій щодо забезпечення власної інформаційної безпеки, у тому числі захисту єдиного інформаційного середовища сил оборони, зокрема в місцях дислокації, розгортання та застосування угруповань, військових частин та підрозділів Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;
- зв'язки з українськими та іноземними засобами масової інформації щодо висвітлення ситуації у районах здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ;
- протидію інформаційним операціям та іншим заходам інформаційного впливу, спрямованим проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;
- донесення достовірної інформації до військовослужбовців Збройних Сил України, інших складових сил оборони.

Підготовка держави до оборони в мирний час включає, зокрема: проведення розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності в інтересах підготовки держави до оборони; захист інформаційного простору України та її входження у світовий інформаційний простір, створення розвинутої інфраструктури в інформаційній сфері. Відсіч збройній агресії проти України передбачає на підставі відповідного рішення Президента України здійснення Збройними Силами України разом з іншими військовими формуваннями воєнних дій, у тому числі проведення спеціальних операцій (розвідувальних, інформаційно-психологічних тощо) у кіберпросторі [7].

5. *Служба безпеки України* у межах компетенції здійснює:

- моніторинг спеціальними методами і способами вітчизняних та іноземних засобів масової інформації та Інтернету з метою виявлення загроз національній безпеці України в інформаційній сфері;
- протидію проведенню проти України спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, загострення суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації.

6. *Розвідувальні органи України* у процесі провадження розвідувальної діяльності мають сприяти реалізації та захисту національних інтересів України в інформаційній сфері за кордоном, здійснювати виявлення та протидію зовнішнім інформаційним загрозам у сфері безпеки та оборони держави.

7. *Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення* (далі – Нацрада), відповідно до компетенції, бере участь у забезпеченні захисту українського інформаційного простору від пропагандистської аудіовізуальної продукції держави-агресора, сприяє розповсюдженню українського телерадіомовлення на тимчасово окупованих територіях України. Основними її повноваженнями, відповідно до закону, є

контроль і нагляд за дотриманням законодавства у сфері телерадіомовлення, його ліцензування та державна реєстрація телерадіоорганізацій та провайдерів програмної послуги [6]. Стосовно санкцій, що застосовує Нацрада, то спеціальний закон відсилає до іншого профільного закону, в якому зазначено, що санкції за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення застосовуються за рішенням суду або, у встановлених цим Законом випадках, за рішенням Нацради. Вона може застосовувати до телерадіоорганізацій та провайдерів програмної послуги такі санкції: оголошення попередження; стягнення штрафу; анулювання ліцензії на підставі рішення суду за позовом Національної ради. При цьому рішення про оголошення попередження приймається у разі першого порушення законодавства чи умов ліцензії телерадіоорганізацією або першого порушення законодавства провайдером програмної послуги [14]. Як впливає з наведеного, ускладнений, ступеневий порядок застосування зазначених інформаційно-правових санкцій є важливою гарантією дотримання свободи слова як ключового принципу демократичної, правової держави.

До реалізації Стратегії відповідальними державними органами можуть залучатися наукові та науково-дослідні установи, які забезпечують науково-аналітичне та експертне супроводження процесу формування та реалізації державної інформаційної політики.

Висновки. З урахуванням викладеного можна констатувати, що наведений перелік суб'єктів (державних) забезпечення інформаційної безпеки буде неповним, якщо не спрямувати їхню діяльність на взаємодію з інститутами громадянського суспільства, зокрема незалежними спілками журналістів та інших творчих працівників медійної сфери, які як ніхто інший найбільше зацікавлені у прозорості та виваженості державної інформаційної політики зі створенням рівних умов для діяльності в цій сфері, що буде тематикою окремої публікації.

Більше того, нинішній стан інформаційної політики в умовах воєнної агресії РФ щодо України вимагає нових, нестандартних підходів до налагодження співпраці з військовими адміністраціями в регіонах, складовою чого також є інформаційна безпека.

Зрештою, на створенні нормативної та інституційної бази формування цілісної системи забезпечення інформаційної безпеки не завершується. Воно вимагає надто більшого – людських, фахових та матеріально-технічних ресурсів, зокрема для здійснення цілеспрямованої зовнішньої інформаційної політики, чим, на жаль, не володіє ще достатньо Україна, на відміну від держави-агресора, яка роками вибудовувала одночасно з озброєнням свою пропагандистську імперію, в т. ч. за кордоном.

Список використаних джерел

1. Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 13.08.2014 № 341. URL : http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=170429&cat_id=32820.
2. Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16.10.2019 № 885. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>.
3. Пріоритетні завдання Держкомтелерадіо у 2022 році. URL : http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=182262&cat_id=68691.
4. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.
5. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст. 241.
6. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення : Закон України від 23.09.1997. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 48. Ст. 296.
7. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
8. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 45. Ст. 403.
9. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки : затв. Законом України від 09.01.2007. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. Ст. 102.
10. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. Ст. 237.
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02.02.2021 «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : введено в дію Указом Президента України від 02.02.2021 № 43/2021. URL : <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4801.html>.
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів

(санкцій)» : введено в дію Указом Президента України від 16 лютого 2022 року № 57/2022. URL : <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5265.html>.

13. Про санкції : Закон України від 14.08.2014. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2018.

14. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 10. Ст. 43.

15. Стратегія інформаційної безпеки : затв. Указом Президента України від 28.12.2021 № 685/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>.

16. Стратегія кібербезпеки України «Безпечний кіберпростір – запорука успішного розвитку країни» : затв. Указом Президента України від 26.08.2021 № 447/2021. *Офіційний вісник Президента України*. 2021. № 22. Ст. 1055.

Надійшла до редакції 04.03.2022

References

1. Polozhennya pro Derzhavnyy komitet telebachennya i radiomovlennya Ukrayiny [Regulations on the State Committee for Television and Radio Broadcasting of Ukraine] : zatv. postanovoyu Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 13.08.2014 № 341. URL : http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=170429&cat_id=32820. [in Ukr.].

2. Polozhennya pro Ministerstvo kul'tury ta informatsiynoi polityky Ukrayiny [Regulations on the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine] : zatv. postanovoyu Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 16.10.2019 № 885. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].

3. Priorityetni zavdannya Derzhkomteledradio u 2022 rotsi [Priorities of the State Committee for Television and Radio Broadcasting in 2022]. URL : http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=182262&cat_id=68691. [in Ukr.].

4. Pro Kabinet Ministriv Ukrayiny [On the Cabinet of Ministers of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 27.02.2014. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2014. № 13. Art. 222. [in Ukr.].

5. Pro natsional'nu bezpeku Ukrayiny [On National Security of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 21.06.2018. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2018. № 31. Art. 241. [in Ukr.].

6. Pro Natsional'nu radu Ukrayiny z pytan' telebachennya i radiomovlennya [On the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting] : Zakon Ukrayiny vid 23.09.1997. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1997. № 48. Art. 296. [in Ukr.].

7. Pro oboronu Ukrayiny [On the Defense of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 06.12.1991. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1992. № 9. Art. 106. [in Ukr.].

8. Pro osnovni zasady zabezpechennya kiberbezpeky Ukrayiny [On the Basic Principles of Cybersecurity of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 05.10.2017. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2017. № 45. Art. 403. [in Ukr.].

9. Pro Osnovni zasady rozvytku informatsiynoho suspil'stva v Ukrayini na 2007-2015 roky [On the Basic Principles of Information Society Development in Ukraine for 2007-2015] : zatv. Zakonom Ukrayiny vid 09.01.2007. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2007. № 12. Art. 102. [in Ukr.].

10. Pro Radu natsional'noyi bezpeky yi oborony Ukrayiny [On the National Security and Defense Council of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 05.03.1998. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1998. № 35. Art. 237. [in Ukr.].

11. Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrayiny vid 02.02.2021 «Pro zastosuvannya personal'nykh spetsial'nykh ekonomichnykh ta inshykh обмежуval'nykh zakhodiv (sanktsiy)» [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of 02.02.2021 «On the application of personal special economic and other restrictive measures (sanctions)»] : vvedeno v diyu Ukazom Prezydenta Ukrayiny vid 02.02.2021 № 43/2021. URL : <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4801.html>. [in Ukr.].

12. Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrayiny vid 30 hrudnya 2021 roku «Pro vnesennya zmin do personal'nykh spetsial'nykh ekonomichnykh ta inshykh обмежуval'nykh zakhodiv (sanktsiy)» [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of December 30, 2021 «On amendments to personal special economic and other restrictive measures (sanctions)»] : vvedeno v diyu Ukazom Prezydenta Ukrayiny vid 16 lyutoho 2022 roku № 57/2022. URL : <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5265.html>. [in Ukr.].

13. Pro sanktsiyi [On sanctions]: Zakon Ukrayiny vid 14.08.2014. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2014. № 40. Art. 2018. [in Ukr.].

14. Pro telebachennya i radiomovlennya [On Television and Radio Broadcasting]: Zakon Ukrayiny vid 21.12.1993. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1994. № 10. Art. 43. [in Ukr.].

15. Stratehiya informatsiynoi bezpeky [Information Security Strategy] : zatv. Ukazom Prezydenta Ukrayiny vid 28.12.2021 № 685/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>. [in Ukr.].

16. Stratehiya kiberbezpeky Ukrayiny «Bezpechnyy kiberprostir – zaporuka uspishnoho rozvytku krayiny» [Cybersecurity Strategy of Ukraine «Safe Cyberspace – the key to successful development of the country»] : zatv. Ukazom Prezydenta Ukrayiny vid 26.08.2021 № 447/2021. *Ofitsiyyny visnyk Prezydenta Ukrayiny*. 2021. № 22. Art. 1055. [in Ukr.].

ABSTRACT

Andriy Samotuha. Organizational and institutional support of information security of Ukraine. In the current conditions of full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, the information component does not lose its significance, which imposes special powers on actors of information security of the state. Based on the analysis of the provisions of the Information Security Strategy of Ukraine of 2021 (hereinafter – the Strategy), the functions and tasks of its actors have been identified, priority areas of their cooperation have been defined, in particular the implementation of proactive foreign information policy aimed at neutralizing and preventing threats to society and the state in the information area in general.

The article deals with the analysis of the legislative definition of the term «information security», on the basis of which the author has concluded that the solution to this issue is insufficient, except for the Strategy.

Based on the Strategy, the author has identified the place and role of information security actors, which include primarily public authorities, namely: the National Security and Defense Council of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine and its subordinate body – the State Committee on Television and Radio Broadcasting of Ukraine, the Ministry of Defense of Ukraine, the Security Service of Ukraine, intelligence bodies of Ukraine, National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting.

The conclusion is that the above list of actors (governmental) of information security will be incomplete if their activities are not aimed at cooperation with civil society institutions, including independent unions of journalists and other creative media workers, who, like no other, are most interested in the transparency and balance of state information policy with the creation of equal conditions for activities in this area.

Keywords: information policy, information security, subjects, provision.

УДК 343.73

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-203-212

Ельвіра СИДОРОВА ©

кандидат юридичних наук

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОВНОВАЖЕНЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ЩОДО ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ

Розкрито особливості характеристики повноважень Верховної Ради України, що стосуються податкової сфери, можна безперечно констатувати її провідну роль в урегулюванні податкових відносин, що закріплено у відповідних конституційних положеннях і в окремих статтях Податкового кодексу України. Податкові повноваження вищого представницького органу державної влади відбиваються насамперед у його повноваженні законодавчо встановлювати систему оподаткування, податки і збори, що належить тільки йому й не може делегуватися іншим органам публічної влади або вирішуватись у порядку всенародного референдуму.

Ключові слова: Верховна Рада України, податки, збори, суверенітет, податкові правовідносини, податкові повноваження, податкова компетенція.

Постановка проблеми. Найвищим за своїм положенням у ієрархічній структурі органів публічної влади в Україні, законодавчим органом влади, первинним органом державної влади, що виражає волю всіх громадян України, є Верховна Рада України. Саме такій своїй природі парламент, найвищий представницький орган держави, зобов'язаний закріпленням за собою основоположної податкової компетенції будь-якого публічного територіального утворення, що полягає в його суверенному праві визначати правові механізми й установлювати податки і збори на всій території країни.

Як визначається у багатьох наукових роботах, право встановлювати податки і збори

© Е. Сидорова, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1761-1583>

anzelasidorova@ukr.net

є вираженням змісту податкового суверенітету держави. За загальним правилом, згідно з розподілом функцій державного управління держава делегує відповідні повноваження з визначення податкової системи, податків і зборів до парламенту. У певних випадках таке право можуть набувати й вищі виконавчі органи влади, прикладом чого є декрети Кабінету Міністрів України, які видавались останнім протягом парламентської кризи 1992 – 1993 років і які регулювали в тому числі й податкові питання, що за звичайних обставин є компетенцією вищого представницького органу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Науково-теоретичне підґрунтя дослідження становлять наукові розробки фахівців з теорії держави та права, конституційного, фінансового права та адміністративного права: С. Алексєєва, М. Березіна, Л. Воронової, Н. Воротиної, Р. Гаврилюка, П. Годме, А. Джобса, О. Дмитрика, В. Журавського, І. Кучерова, М. Кучерявенка, Є. Лакушевої, О. Малька, О. Музики-Стефанчук, Ф. Нітті, П. Пацурківського, К. Проскура, Є. Порохова, О. Семчик, І. Тарасова, Ю. Тихомирова, Р. Халфіної, Н. Хімічевої, Л. Тарангул, О. Худякова, С. Ципкіна, Ю. Шемшученка, І. Янжула та ін. На жаль, у роботі не вдалося зробити посилання на більшість важливих робіт, але вони дозволили сформулювати ґрунтовні пропозиції та висновки.

Мета статті – формулювання обґрунтованих рекомендацій щодо формування характеристики повноважень Верховної Ради України щодо податків і зборів.

Виклад основного матеріалу. Закріплення основоположних повноважень Верховної Ради України у сфері оподаткування здійснено на конституційному рівні. За пунктом першим частини другої статті 92 Основного закону України виключно вітчизняними законами встановлюються: «Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи» [1].

За функціональним напрямом така частина предмета відання парламенту належить до бюджетно-фінансової сфери, що, зі свого боку, за об'єктами впливу є вираженням економічної форми його діяльності. Як зазначають В. Журавський і В. Сербогін, якщо за формами діяльності зазвичай розрізняють законодавчу, установчу й контрольну функції парламенту, то за об'єктами – політичну, економічну й соціальну [3, с. 127]. Проте цей поділ певною мірою є науковою абстракцією, адже на практиці установа податків і зборів, а також затвердження Державного бюджету України разом з іншими напрямками діяльності Верховної Ради України у бюджетно-фінансовій сфері допомагають одночасно реалізації соціальної й політичної функцій парламенту. Дійсно, не можна забувати, що переважно саме за рахунок зібраних до бюджетів податкових надходжень здійснюється фінансування соціальних програм і заходів, передбачених відповідними бюджетами, а сам по собі факт установа податків на ті чи інші об'єкти оподаткування здатен чинити опосередкований вплив на політичну сферу, що відбувається завдяки загальному зв'язку економіки й політики.

Окреслена прерогатива Верховної Ради України щодо визначення системи оподаткування, податків і зборів є якісним вираженням повноважень українського парламенту, закріплених статтею 85 Основного закону України. Найбільш важливими для організації системи оподаткування стають повноваження, передбачені, відповідно, пунктами 3, 32 і 33 частини першої вказаної статті: (а) ухвалення законів, (б) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України й денонсація міжнародних договорів України, (в) здійснення парламентського контролю в межах, визначених цією Конституцією й законом [1]. Як уже нами відмічалось, саме законами України формується національна податкова система, встановлюються правові механізми кожного її окремого елемента у вигляді податків і зборів. В аспекті надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України і здійснення їх денонсації ми торкаємося питання усунення подвійного оподаткування, а саме його зовнішнього різновиду, що за загальним правилом відбувається у формі ухвалення відповідних міжнародних договорів. Щодо проведення парламентського контролю в царині оподаткування, то він здійснюється Верховною Радою України як у безпосередній формі (під час пленарних засідань, на яких розглядаються ті чи інші пропозиції змін податкової системи й податкового законодавства України), так і через спеціально створені органи – Рахункову

палату, сферою відповідальності якої є саме бюджетно-фінансовий контроль, а також Комітет з питань податкової й митної політики як профільний комітет з питань оподаткування.

Важливо відмітити, що в аспекті встановлення податкової системи і правових механізмів податків і зборів, на відміну від інших питань, що вирішуються у формі законотворчості, сьогодні в державі є своєрідна монополія Верховної Ради України. Здавалося б, це й так зрозуміло. Зокрема, за статтею 75 Конституції України, «єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України» [1]. Як наголошує В. Л. Федоренко: «Наразі в Україні немає інших органів законодавчої влади, окрім Верховної Ради України. Не передбачено і можливість делегування нею своїх законодавчих повноважень іншим органам державної влади чи органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам» [6, с. 321].

Одночасно треба нагадати, що за Рішенням Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 «народ, як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні, здійснюючи своє волевиявлення через всеукраїнський референдум за народною ініціативою, може в порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України, приймати закони України (вносити до них зміни), крім законів, прийняття яких на референдумі не допускається згідно з Конституцією України» [7]. Цим самим Конституційний Суд України конкретизував право народу на проведення референдуму із законодавчих питань, що є однією з форм безпосереднього народовладдя і здійснення народом установчої влади, яка, зі свого боку, є виключною прерогативою народу.

За загальним підходом справедливим, на нашу думку, є висновок В. Федоренка, що з огляду на право народу ухвалювати закони на референдумі законодавча функція парламенту не може вважатись абсолютною й безальтернативною [6, с. 321]. Однак саме у визначенні податкової системи й установленні податків і зборів Верховна Рада України має абсолютне й виключне положення. Передусім, юридично це впливає зі статті 74 Основного закону України, яка закріплює, що «референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії» [1]. За своєю сутністю такий стан речей зумовлено тим, що податки традиційно вважаються однією з основних ознак саме держави, а податковий суверенітет є частиною загального державного суверенітету, про що вже йшлося раніше у дослідженні.

Окремо маємо наголосити, що при буквальному розумінні вказаного взаємозв'язку права народу ухвалювати закони на референдумі й неможливості вирішення в такий спосіб податкових питань через податковий суверенітет держави може виникнути враження, що наявні парадокс і колізія суверенітетів – державного і народного. Дійсно, за частиною першої статті 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [1]. Проте оскільки саме народ шляхом прямих виборів обирає своїх представників до Верховної Ради України, одночасно з цим відбувається й уповноваження парламенту на вирішення питань, віднесених Конституцією України до його компетенції, в тому числі і щодо оподаткування.

За влучним зауваженням В. Журавського, у процесі становлення сучасних парламентів домінуючими стали ідея народного суверенітету й похідна від неї ідея народного представництва. Саме названі ідеї були покладені в основу уявлення про владу парламенту як законодавчого органу. Внаслідок еволюції представницьких установ вони стали тими інститутами, які мали втілювати загальну волю, ухвалювати загальні рішення від імені народу, які, зі свого боку, стали вважатись продуктом спільної волі [5, с. 116]. Відповідно до частини першої статті 82 Конституції України «Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу» [1]. Після того, як парламент стає повноважним, він набуває легітимності як вищий представницький орган державної влади в Україні. Одночасно з цим він стає спроможним і на користування наданими йому податковими повноваженнями щодо встановлення податків і зборів, а первісно народний суверенітет починає реалізовуватися як державний через відповідні державні органи, наділені конкретними повноваженнями.

Взаємодія народного й державного суверенітетів у сфері оподаткування подібна естафеті, коли народ передає свою владу державі, утворюючи останню як правосуб'єкт з необхідними для суспільства функціями. Для реалізації таких функцій народ наділяє

державу податковою компетенцією, яка потім відображається в закріплених податкових повноваженнях державних органів влади, насамперед, парламенту. При цьому головною метою цього процесу є реалізація публічного інтересу, а однією з найпоширеніших його форм є парламентаризм. Останній становить собою особливий конституційно-правовий режим, що забезпечується високим авторитетом парламенту в суспільстві й виявляється у його спроможності ефективно здійснювати народне представництво, своєчасно і якісно надавати законодавче регулювання всіх царин життя в соціумі й державі, утверджувати й гарантувати права і свободи людини, сприяти консолідації нації довкола ідеалів демократії й верховенства права [6, с. 320].

Парламентаризм має давню історію, яка за часовими рамками збігається з науковим обґрунтуванням підходу до розгляду оподаткування як необхідного й невід'ємного складника функціонування держави, що супроводжувалось укоріненням податків у ролі основного джерела публічних доходів і підвищення консолідуючої їх ролі у суспільстві.

Як вважає В. Федоренко, визначальною ознакою демократичних держав сучасності є наявність у них парламентів і парламентаризму, ідеї й ідеали якого стали головними для утвердження й розвитку європейського конституціоналізму. Вони ґрунтувалися на поєднанні двох висхідних ідей конституціоналізму – народного суверенітету і народного представництва, доповнюючи і збагачуючи одна одну. При цьому зародження ідей парламентаризму припадає на XVIII-XIX століття, на час формування перших парламентів у їх сучасному розумінні [6, с. 318]. Як деталізує В. Журавський, прообразом останніх були представницькі установи XI-XIII століття, зокрема, англійський парламент та іспанські кортеси, а поштовхом розвитку парламентаризму та його умовою стала доба Відродження й Реформації в Європі. У ті часи юридичний світогляд став панівним світоглядом народжуваної буржуазії, яка прагнула влади. Своєю сутністю він орієнтував суспільство на потребу формування представницького законодавчого органу влади [5, с. 116]. На цьому фундаменті парламентаризм почав сприйматися як синонім волі народу й одночасно сприяв тенденції розгляду податків як справедливих і необхідних засобів підтримання функціонування демократичної держави.

Якщо Основний закон України вказує на найбільш концептуальні аспекти податкових повноважень Верховної Ради України й на виключно законодавчу форму встановлення податкової системи, податків і зборів, то деталізація таких правообов'язків вітчизняного парламенту здійснена на рівні галузевого законодавства. Насамперед, ним є Податковий кодекс України; у пункті 4.4 його статті 4, присвяченій основним засадам податкового законодавства України, закріплено, що встановлення і скасування податків і зборів, а також пільг їх платникам здійснюється відповідно до цього Кодексу Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, сільськими, селищними, міськими радами й радами об'єднаних територіальних громад, створених згідно із законом і перспективним планом формування території громад у межах їх повноважень, визначених Конституцією й законами України [2].

Маємо наголосити, що статтею 4 Податкового кодексу України при встановленні податків і зборів Верховна Рада України не тільки користується своїм відповідним правом, а й має обов'язки стосовно дотримання закріплених у цій статті принципів вітчизняного податкового законодавства. Серед останніх треба виділити ті, які адресовані саме законодавцеві і які мають обов'язково враховуватися Верховною Радою України при встановленні або внесенні змін до наявної податкової системи і правових механізмів окремих податків і зборів.

Першим з таких принципів є закріплена підпунктом 4.1.2 пункту 4.1 рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації, тобто забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної належності, форми власності юридичної особи, громадянства особи фізичної, місця походження капіталу [2]. Джерела цього досить важливого принципу лежать в основі самого правового регулювання в демократичній правовій державі – передусім, у принципі верховенства права.

Правова рівність є одним із найважливіших складників принципу верховенства права, проходячи крізь його вихідну вимогу забезпечення справедливості. В Основному законі України низкою статей відбиваються різні аспекти такої рівності. Зокрема: (а) в частині четвертій його статті 13 вказано, що «держава забезпечує захист прав усіх

суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом» [1]; (б) за статтею 21 «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [1]; (в) за положенням частин першої і другої статті 24 «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [1]; (г) за частинами третьою та п'ятою статті 36 «усі професійні спілки мають рівні права» і «усі об'єднання громадян рівні перед законом» [1]. Кожен із наведених аспектів правової рівності, передбачених Конституцією України, відбивається відповідною гранню у принципі рівності оподаткування.

Принцип рівності фактично забороняє законодавцю запроваджувати різні податкові режими для платників податків, які мають однаковий економічний потенціал.

Верховна Рада України при користуванні наданим їй головним повноваженням зі встановлення податків і зборів повинна забезпечувати реалізацію й інших засад вітчизняного податкового законодавства, передбачених у статті 4 Податкового кодексу України. Не менш важливою засадою є фіскальна достатність – встановлення податків і зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями, що закріплена підпунктом 4.1.5 пункту 4.1 статті 4 Кодексу [2]. Потреба втілення саме цієї засади вітчизняного податкового законодавства багато в чому зумовлює важкість досягнення економічного складника розглянутого принципу рівності оподаткування. Це пояснюється тим, що законодавець опиняється у складному виборі: вирівняти правові режими податку шляхом зниження податкової ставки й відмовлення від податкових пільг, чи зберегти існуючі диверсифіковані податкові ставки з метою залишення високих обсягів надходжень податку в короткостроковій перспективі й реалізації засади фіскальної достатності в умовах бюджетного дефіциту.

Наявність принципу фіскальної достатності серед засад податкового законодавства України продиктована щільним взаємозв'язком між податковими й бюджетними відносинам та їх об'єднанням у межах правового регулювання публічних фінансових відносин. Так, при виконанні іншого важливого завдання у сфері публічної фінансової діяльності – розгляду, прийняття і внесення змін до державного бюджету – Верховна Рада України обов'язково повинна враховувати принцип збалансованості бюджетної системи України, що закріплено як на конституційному рівні, так і на рівні бюджетного законодавства. Конституція України у частині третій статті 95 передбачає, що «держава прагне до збалансованості бюджету України» [1]. У свою чергу, пункт 2 частини першої статті 7 Бюджетного кодексу України закріплює, що бюджетна система України ґрунтується в тому числі на принципі збалансованості, за яким «повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період» [3].

Більше того, принцип фіскальної достатності перекликається не лише з повноваженнями парламенту в рамках бюджетного процесу, а й стосується його основної законотворчої функції. Такий взаємозв'язок зумовлений статтею 27 Бюджетного кодексу України, яка регулює порядок подання й розгляду законопроектів, що впливають на показники бюджету, і введення в дію таких законів. Згідно з частиною першою цієї ж статті до законопроекту, ухвалення якого призведе до зміни показників бюджету, суб'єкт права законодавчої ініціативи зобов'язаний додати фінансово-економічне обґрунтування свого законопроекту, що містить відповідні розрахунки. Якщо такі зміни показників передбачають зменшення надходжень до бюджету та/або збільшення його витрат, до законопроекту подаються пропозиції змін до законодавчих актів України щодо скорочення витрат бюджету та/або джерел додаткових надходжень до нього для досягнення його збалансованості [3].

Згідно з частиною третьою статті 27 Бюджетного кодексу України «закони України або їх окремі положення, які впливають на показники бюджету (зменшують надходження бюджету та/або збільшують витрати бюджету) і приймаються: не пізніше 15 липня року, що передує плановому, вводяться в дію не раніше початку планового бюджетного періоду; після 15 липня року, що передує плановому, вводяться в дію не раніше початку бюджетного періоду, що настає за плановим» [3]. Цей припис Бюджетного кодексу України покликаний виконувати одночасно декілька завдань:

а) узгоджувати законотворчу діяльність парламенту зі стадіями бюджетного процесу; б) не допускати раптової ланцюгової реакції внесення змін до податкового законодавства й забезпечувати втілення засади стабільності останнього; в) допомагати втіленню верховенства права в регульовані суспільні відносини за рахунок прогнозованості, передбачуваності національного законодавства й недопущення зворотної дії закону.

Після принципу фіскальної достатності в підпункті 4.1.6 пункту 4.1 статті 4 Податкового кодексу України одразу закріплено засаду соціальної справедливості – устанавлення податків і зборів відповідно до платоспроможності платників податків [2]. Необхідність саме тандему цих двох засад не викликає сумнівів. Якщо фіскальна достатність і принцип збалансованості бюджету покликані забезпечити гармонію у середині публічної фінансової діяльності держави, то фіскальна достатність разом із соціальною справедливістю має встановити в оподаткуванні баланс публічного і приватного інтересів, зіставити потреби публічного територіального суб'єкта в податкових коштах і матеріальне становище платників податків.

Виникає необхідність указати, що вітчизняному законодавцеві бракує більш широкого підходу до законних приватних інтересів платників податків, оскільки для їх повноцінного балансу з інтересом публічним повинно враховуватися не лише економічне становище платників, а й потреба в забезпеченні й гарантуванні їх основних прав і свобод. Для цього закріпленим має бути принцип не лише соціальної справедливості оподаткування, а й його співрозмірності. За доречним зауваженням І. Кучерова, принцип співрозмірності оподаткування впливає із прагнення до досягнення податкової справедливості й вимагає від законодавця певного обмеження фіскальних зазіхань держави. Відповідно до основної ідеї цього принципу, дії щодо забезпечення необхідного фінансування публічної влади (у тому числі за рахунок устанавлення податків і зборів) повинні бути співрозмірні з потребою забезпечення реалізації платниками податків своїх найважливіших прав і свобод, а податки і збори не повинні заважати реалізації цих прав і свобод, набуваючи забороняючого або конфіскаційного характеру [2, с. 177]. З наведеним фактично узгоджується наявна в низці країн (зокрема у США) заборона встановлювати податки з будь-якою іншою метою, крім фіскальної, тобто наповнювати податковими надходженнями основні централізовані грошові фонди публічного територіального утворення.

Як і вище розглянуті принципи податкового законодавства, принцип співрозмірності оподаткування впливає з такого важливого складника верховенства права, як співрозмірність переслідуваної мети й використовуваних для її досягнення правових засобів. Така співрозмірність є одним із критеріїв, за яким Європейський суд з прав людини оцінює відповідність дій держави у сфері оподаткування й дотримання нею основоположних прав і свобод платників податків. Показово, що й згідно зі статтею 29 Загальної декларації прав людини, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особистості. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві [9]. Отже, справляння податків і зборів не може створювати обмеження законних приватних інтересів, прав і свобод платників, інакше як для мети забезпечення нормального функціонування держави, благами й захистом якої користуються останні.

У тому вигляді, який використано в Податковому кодексі України для закріплення принципу соціальної справедливості оподаткування, відображено тільки окремий складник співрозмірності – економічну обґрунтованість оподаткування.

Закріплюючи лише соціальну справедливість як принцип, що обмежує втручання держави у сферу приватних інтересів, вітчизняний законодавець фактично залишив інші аспекти співрозмірності оподаткування поза правовим регулюванням. Одним з наслідків цього є те, що встановлення податків відбувається не тільки з фіскальною метою. Це, наприклад, упровадження високих ставок акцизного податку – для регулювання споживання підакцизних товарів або підвищених ставок мита – для підтримання національного виробника. З погляду чинного національного законодавства такі дії є цілком припустимими. Однак за таких умов платники податків зазнають тиску на власну поведінку, коли держава обмежує їх у виборі останньої, навіть незважаючи на те, що ця

поведінка є цілком законслухняною. Така модель податково-правового регулювання певним чином суперечить цінностям і свободам, що впливають з основоположних прав людини в демократичному суспільстві.

Підпункт 4.1.8 пункту 4.1 статті 4 Податкового кодексу України закріплює принцип нейтральності оподаткування – установа податків і зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків [2]. Мета цієї засади податкового законодавства України полягає у сприянні реалізації принципу рівності в оподаткуванні. Верховна Рада України, приймаючи правові механізми податків або вносячи зміни до існуючих, має переконатися, що жоден з їх елементів не створює невинуватної конкурентної переваги для одних платників порівняно з іншими.

На думку М. Кучерявенка, основним є врахування того, що податковий тиск має бути неупередженим і рівною мірою стосуватися всіх однотипових категорій платників податків і зборів. Установлення податків не може супроводжуватися наданням індивідуальних переваг одним платникам порівняно з іншими [2, с. 23]. Особливо цей принцип є важливим для моменту визначення законодавцем таких елементів податку, як його платник, податкова ставка й податкові пільги, а при їх формулюванні в тексті відповідного закону має забезпечуватися нейтральне, знеособлене ставлення до платників. Зокрема, не можна надавати індивідуально визначені податкові пільги окремим платникам, як і індивідуально позбавляти таких пільг.

Ще одним вагомим принципом податкового законодавства, який конкретизує повноваження Верховної Ради України щодо встановлення податків і зборів, є засада стабільності, відповідно до якої зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила і ставки. Податки і збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року [2]. Ця засада вітчизняного податкового законодавства покликана додатково узгодити податкові відносини із запланованими бюджетними доходами й видатками, з одного боку, як і з економічною діяльністю платників податків шляхом забезпечення прогнозованих умов її здійснення – з другого боку. Зазначений принцип впливає з вимоги правової певності як одного з аспектів принципу верховенства права. Окремим деталізованим положенням засади стабільності є положення пункту 4.5 статті 4 Податкового кодексу України, згідно з яким при встановленні або розширенні існуючих податкових пільг останні застосовуються з наступного бюджетного року [2], що продиктовано одночасною метою реалізації принципу фінансової достатності й недопущення зворотної дії податкового закону у випадках забезпечення більш сприятливого для платників податків правового режиму оподаткування.

До важелів впливу Верховної Ради України на податкову сферу потрібно також віднести визначене пунктом 8 частини другої статті 92 Конституції України виключно законодавче встановлення порядку утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального [1]. Як відомо, вільні економічні зони можуть зумовлювати особливі податкові режими з переважним звільненням платників податків від оподаткування в межах таких зон, формуючи територію пільгового оподаткування.

На жаль, на сьогодні в Україні ще не усвідомлено потенціалу подібних спеціальних економічних зон, а їх існування передбачається здебільшого лише формально, без закріплення за ними податкових пільг чи інших податкових стимулів. За тлумаченням, наданим у частині першій статті 1 Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13 жовтня 1992 р. № 2673-ХІІ, що на сьогодні є чинним профільним законом із цих питань, спеціальна (вільна) економічна зона становить собою частину території України, на якій установаються й діють спеціальний правовий режим економічної діяльності та порядок застосування й дії законодавства України. На території спеціальної (вільної) економічної зони запроваджуються пільгові митні, валютно-фінансові, податкові та інші умови економічної діяльності національних та іноземних юридичних і фізичних осіб [4]. Ось чому навіть із законодавчого визначення поняття «спеціальна економічна зона» стає зрозумілим, що такі зони потребують пільгових умов оподаткування для господарюючих суб'єктів.

У частині другій статті 1 Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» вказується, що метою

створення спеціальних (вільних) економічних зон є: (а) залучення іноземних інвестицій і сприяння їм, (б) активізація спільно з іноземними інвесторами підприємницької діяльності для нарощування експорту товарів і послуг, поставок на внутрішній ринок високоякісної продукції і послуг, (в) залучення і впровадження нових технологій, ринкових методів господарювання, розвиток інфраструктури ринку, (г) поліпшення використання природних і трудових ресурсів, (ґ) прискорення соціально-економічного розвитку України [4]. Завдяки цьому має місце постановка такої мети функціонування спеціальних економічних зон, як залучення іноземних інвестицій, яка для України з огляду на стан національної економіки є дійсно пріоритетною. Реалізація такої мети дозволить спочатку збільшити конкурентоспроможність вітчизняної продукції, подолати безробіття, сприяти підвищенню середньої заробітної плати в галузях економіки, збільшить стійкість національної грошової одиниці за рахунок позитивного сальдо торговельного балансу тощо. Це позбавило б державу залежності від здійснення зовнішніх державних позик, зокрема, отримання фінансової допомоги з боку Міжнародного валютного фонду для покриття дефіциту Державного бюджету України, і сприяло б досягненню цілей, поставлених у преамбулі Конституції України, а саме забезпеченню прав та свобод людини і гідних умов її життя, зміцненню громадянської злагоди на землі України, розвитку демократичної, соціальної, правової держави [1].

Зрозуміло, що джерелом закріплення податкових пільг у рамках спеціальних економічних зон має бути Податковий кодекс України. Однак проаналізувавши положення останнього, можна побачити, що в ньому лише зроблено загальну спробу визначити правовий режим пільгового оподаткування. Ідеться про його статтю 11, пунктами 11.2 і 11.3 якої закріплено, що спеціальний податковий режим – це система заходів, що визначає особливий порядок оподаткування окремих категорій господарюючих суб'єктів. Спеціальний податковий режим може передбачати особливий порядок визначення елементів податку і збору, звільнення від сплати окремих податків і зборів [2]. Навіть у наданому визначенні бракує вказівки на можливість пільгового оподаткування на певній території. З точки зору юридичної техніки й утворення вільних економічних зон більш доцільно пункт 11.2 зазначеної статті Кодексу викласти в такій редакції: «Спеціальний податковий режим – це система заходів, що визначає особливий порядок оподаткування окремих категорій господарюючих суб'єктів та/або здійснення господарської діяльності на території спеціальних (вільних) економічних зон». А у відповідному розділі Особливої частини Податкового кодексу України мають бути розкриті всі особливості такого оподаткування за спеціальними податковими режимами.

Наразі ж це зроблено лише щодо спрощеної системи оподаткування, обліку і звітності, що звернена до суб'єктів малого й середнього підприємництва, тоді як потенційно дуже корисні й потрібні для вітчизняної економіки спеціальні економічні зони залишені без жодних особливостей податково-правового режиму в їх межах. Це позбавляє розглядувані зони їх однієї з ключових ознак і призводить до втрати потенційних інвесторів для економіки України. Ми ж переконані в хибності подібного шляху, особливо в умовах слабкої й нестабільної вітчизняної економіки, яка потребує державної підтримки.

Вважаємо за необхідне прислухатися до вітчизняних науковців, які звертають увагу на зрілість проблеми належного правового регулювання правового режиму спеціальних економічних зон. Зокрема, Д. В. Головін обґрунтовано вказує, що Україна використовує спеціальні економічні зони вкрай неефективно. Причому зауваження є справедливим і якщо розглядати останні з економічного боку – як форму прискореного розвитку економічної системи, і при аналізі цих зон з правового боку – як особливий правовий режим господарської діяльності на окремих територіях, зокрема, як особливий правовий режим оподаткування окремих територій із наданням їм певних територіальних податкових преференцій. Таке становище потребує змін, які мають провадитися концептуально, з розумінням єдності як економічного, так і правового складників спеціальних економічних зон. У свою чергу, одним з елементів такої єдності є адекватне передбачення необхідного обсягу податкових пільг для суб'єктів, які користуються перевагами цих зон. Інакше кажучи, не виникає запитання, чи повинні останні розглядатися в Україні розглядатися як форма територіальних податкових преференцій. Проблема лише в тому, як саме врегулювати податково-пільгові режими в межах спеціальних економічних зон і узгодити між собою вітчизняне спеціальне законодавство щодо утворення й діяльності цих зон і податкове законодавство [8, с. 164].

З огляду на вказане, на нашу думку, питання впровадження пільгово-податкових режимів у межах спеціальних економічних зон є для нашої держави навіть більш актуальним, аніж здійснення триваючої децентралізації влади й управління. Тим більше, враховуючи те, що утворення спеціальних економічних зон і пов'язане із цим визначення пільгових умов оподаткування є прерогативою саме Верховної Ради України, що визначено на рівні її конституційних повноважень.

Реалізуючи свою законодавчу функцію, Верховна Рада України отримує повноваження з визначення порядку адміністрування податків і зборів, закріплює порядок контролю за дотриманням вимог податкового законодавства і встановлює відповідальність за його порушення. Окрім того, вітчизняний парламент набуває повноважень в царині оподаткування шляхом установлення порядку створення й функціонування вільних та інших спеціальних зон. Теоретично останні теж можуть передбачати особливі умови пільгового оподаткування, однак на практиці в Україні жодних податкових пільг для таких зон не передбачено, що слід визнати суттєвим упущенням вітчизняного законодавця, яке заважає економічному розвитку України, а тому потребує якомога скорішого законодавчого врегулювання з боку Верховної Ради України.

Висновки. Отже, здійснивши дослідження повноважень Верховної Ради України, що стосуються податкової сфери, можна безперечно констатувати її провідну роль в урегулюванні податкових відносин, що закріплено у відповідних конституційних положеннях і в окремих статтях Податкового кодексу України. Податкові повноваження вищого представницького органу державної влади відображаються насамперед у його повноваженні законодавчо встановлювати систему оподаткування, податки і збори, що належить тільки йому й не може делегуватися іншим органам публічної влади, або вирішуватись у порядку всенародного референдуму.

Верховна Рада України встановлює правові механізми всіх загальнодержавних і місцевих податків та зборів, вводить у дію загальнодержавні податки та збори, однак делегує повноваження щодо введення у дію місцевих податків та зборів місцевим представницьким органам. При цьому повноваження парламенту щодо закріплення правових механізмів податків і зборів формально є необмеженими й походять від податкового суверенітету держави. Водночас на практиці їх здійснення має відбуватися згідно з принципами податкового законодавства, адресованими законодавцеві, порушення вимог яких може призвести як до визнання податку або збору неконституційним з боку Конституційного Суду України, так і до визнання держави винною в порушенні основоположних прав і свобод людини Європейським судом з прав людини.

Додаткові повноваження Верховної Ради України у сфері оподаткування реалізуються нею шляхом надання законами згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та їх денонсацію у випадках, коли вони стосуються протидії подвійному оподаткуванню, а також міжнародного співробітництва у сфері боротьби з ухиленням від оподаткування. Логічно завершує коло податкових повноважень Верховної Ради України наявність парламентського контролю у сфері оподаткування. Останній здійснюється Верховною Радою України як у безпосередній формі – під час пленарних засідань, на яких розглядається внесення тих чи інших змін до податкової системи й податкового законодавства України, так і через спеціально утворені органи – Рахункову палату, сферою відповідальності якої є бюджетно-фінансовий контроль, у тому числі щодо ефективного витрачання податкових надходжень держави, а також Комітет з питань податкової та митної політики, що є профільним комітетом Верховної Ради України щодо законопроектної роботи, підготовки й попереднього розгляду питань сфери податкових відносин.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
2. Білоус В. В., Воронова Л. К., Головашевич О. О. Податковий кодекс України: постановий коментар : у 2-х ч. / за ред. М. П. Кучерявенка. Харків : Право, 2011. Ч. 1. 704 с.
3. Бюджетний кодекс України від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50. Ст. 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20150920#Text>.
4. Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон : Закон України від 13 жовт. 1992 р., № 2673-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 50. Ст. 676. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-12#Text>.
5. Журавський В. С., Сербогін В. О., Ярмиш О. Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2003. 672 с.

6. Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник (до 20-ї річниці Конституції України та 25-ї річниці незалежності України). Київ : Вид-во «Ліра-К», 2016. 616 с.

7. Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 32 (від 08 трав.). Ст. 35.

8. Головін Д. В. Правове регулювання територіальних податкових преференцій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Нац. ун-т Держ. податк. служби. Ірпінь, 2016. 209 с.

9. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93 (від 15 груд.). С. 89.

Надійшла до редакції 31.01.2022

References

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine of June 28, 1996 № 254k / 96-VR]. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.

2. Bilous, V. V., Voronova, L. K., Holovashevych, O. O. (2011) Podatkovyi kodeks Ukrainy: postateyni komentar [Tax Code of Ukraine: article-by-article commentary] : u 2-kh ch. / za red. M. P. Kucheriavenka. Kharkiv : Pravo, Part 1. 704 p.

3. Biudzhetni kodeks Ukrainy vid 8 lyp. 2010 r. № 2456-VI [Budget Code of Ukraine of July 8 2010 № 2456-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2010. № 50. Art. 572. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20150920#Text>.

4. Pro zahalni zasady stvorennia i funktsionuvannia spetsialnykh (vilnykh) ekonomichnykh zon [On the general principles of creation and functioning of special (free) economic zones] : Zakon Ukrainy vid 13 zhovt. 1992 r., № 2673-KhII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1992. № 50. St. 676. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-12#Text>.

5. Zhuravskiy, V. S., Serohin, V. O., Yarmysh, O. N. (2003) Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia v Ukraini [State building and local self-government in Ukraine] : pidruch. dla stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv : Vyd. dim «In Yure», 672 p.

6. Fedorenko, V. L. (2016) Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine] : pidruchnyk (do 20-yi richnytsi Konstytutsii Ukrainy ta 25-yi richnytsi nezalezhnosti Ukrainy). Kyiv : Vyd-vo «Lira-K», 616 p.

7. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 16 kvitnia 2008 r. № 6 rp/2008 [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine of April 16, 2008 № 6 rp / 2008]. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2008. № 32 (vid 08 trav.). S. 35.

8. Holovin, D. V. (2016) Pravove rehuliuвання terytorialnykh podatkovykh preferentsii [Legal regulation of territorial tax preferences] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Nats. Un-t Derzh. podat sluzhby. Irpin, 209 p.

9. Zahalna deklaratsiia prav liudyny vid 10 hrudnia 1948 roku [Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948]. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2008. № 93 (vid 15 hrud.), p. 89.

ABSTRACT

Elvira Sidorova. Characteristics of the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding taxes and fees. The article The peculiarities of the characteristics of the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine related to the tax sphere are revealed. The tax powers of the highest representative body of state power are reflected primarily in its power to legislate a system of taxation, taxes and fees that belongs only to it and can not be delegated to other public authorities, or decided by referendum.

It is noted that the Verkhovna Rada of Ukraine establishes legal mechanisms for all national and local taxes and fees, enacts national taxes and fees, but delegates powers to implement local taxes and fees to local representative bodies. At the same time, the powers of the parliament to establish the legal mechanisms of taxes and fees are formally unlimited and derive from the tax sovereignty of the state.

Emphasis is placed on the fact that, in exercising its legislative function, the Verkhovna Rada of Ukraine receives the authority to determine the procedure for administering taxes and fees, establishes the procedure for monitoring compliance with tax legislation and establishes liability for violations. In addition, the national parliament acquires powers in the field of taxation by establishing the order of creation and operation of free and other special zones.

It is proved that the additional powers of the Verkhovna Rada of Ukraine in the field of taxation are exercised by it by giving consent to the binding nature of international treaties of Ukraine and their denunciation in cases where they relate to combating double taxation and international cooperation in combating tax evasion. Logically completes the range of tax powers of the Verkhovna Rada of Ukraine, the presence of parliamentary control in the field of taxation. It is carried out by the Verkhovna Rada of Ukraine both in direct form – during plenary sessions, which consider making changes to the tax system and tax legislation of Ukraine, and through specially established bodies – the Accounting Chamber, whose responsibility is budgetary and financial control, including the effective spending of tax revenues of the state, as well as the Committee on Tax and Customs Policy, which is the profile committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on drafting, preparation and preliminary consideration of issues in the field of tax relations.

Keywords: *Verkhovna Rada of Ukraine, taxes, fees, sovereignty, tax relations, tax powers, tax competence.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

УДК 343.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-213-220

Дмитро САНАКОЄВ[©]
кандидат юридичних наук,
доцент
(Дніпропетровський
державний університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

Адріан ВАШКО[©]
доктор філософії в галузі
права (PhD)
(Університет
ім. Матєя Бєла,
м. Банська Бистриця,
Словаччина)

Володимир ЄФІМОВ[©]
кандидат юридичних наук,
доцент
(Дніпропетровський
державний університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МЕТОДОЛОГІЇ SOCTA В ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Глобальний рівень поширення організованої злочинності та її зв'язок з тероризмом, кіберзлочинністю та іншими видами кримінальних правопорушень зумовлює необхідність вдосконалення боротьби з такими їх різновидами. Метою статті є визначення шляхів імплементації методології SOCTA в боротьбі з організованою злочинністю в Україні. Встановлено, що наявні проблеми у впровадженні вказаної методології, пов'язані із прогалинами у законодавстві, необхідністю використання спеціалізованого програмного забезпечення та залучення аналітиків і спеціалістів у сфері ІТ. Підвищення ефективності імплементації методології SOCTA в Україні можливе шляхом реалізації комплексу заходів у законодавчій площині, навчання працівників правоохоронних органів, ліцензованому програмному забезпеченні та перейнятті передового європейського досвіду.

Ключові слова: організована злочинність, SOCTA, законодавство, кримінальний аналіз, індикатори, імплементація.

Постановка проблеми. Сьогодні однією з найбільших загроз міжнародного рівня є організована злочинність, яка охоплює все більшу кількість країн та характеризується постійним зростанням її рівня. Організована злочинність – це не тільки виклик, що підриває особисту та національну безпеку, але й фактор, що може вплинути на всі сфери безпеки людини, чи то соціальні, політичні, економічні, чи то екологічні [8]. Це загрожує безпеці, стабільності та розвитку на особистісному, регіональному,

© Д. Санакоєв, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6783-3168>
dmsanakoyev@gmail.com

© А. Вашко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2113-7909>
adrian.vasko@umb.sk

© В. Єфімов, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7094-3990>
efimov2009@i.ua

національному та транснаціональному рівні. Організована злочинність характеризується глобальним охопленням та пов'язана з такими видами кримінальних правопорушень, як торгівля людьми, шахрайство, тероризм та легалізація (відмивання) доходів. Діяльність злочинців відчутно впливає на окремі країни та місцеві спільноти, звідки походять і жертви, і злочинці, та де «товари» виготовляються, перевозяться, вивозяться, збуваються чи використовуються.

Складність боротьби з організованою злочинністю пов'язана з новими можливостями для злочинців, що постійно вдосконалюються. Цьому сприяють глобалізаційні процеси, інформаційний та технологічний розвиток суспільства. Використовуються нові маршрути та регулярно визначаються та впроваджуються нові форми та методи роботи злочинців. Транснаціональна злочинність стає більш гнучкою та динамічною, що зумовлено постійними змінами в діяльності злочинців. Окрім того, складність боротьби з транснаціональною злочинністю полягає в її латентному характері, адже способи та методи ухилення від відповідальності також видозмінюються.

Розуміння масштабів впливу та наслідків організованої злочинності сприяють визначенню та впровадженню ефективних стратегій для мінімізації їхньої злочинної діяльності. Тому виникає необхідність пошуку нових шляхів попередження та протидії організованій злочинності, що стоїть на порядку денному і на державному, і на міжнародному рівні. Особливо важливими в цьому аспекті є взаємодія і співпраця з країнами ЄС та впровадження в Україні ефективних практик боротьби з транскордонною злочинністю. Це пояснюється не тільки позитивними результатами використання методів боротьби з організованою злочинністю в ЄС, а й євроінтеграційними прагненнями України, що є основним напрямом зовнішньополітичної діяльності нашої держави.

Тому доцільно забезпечити імплементацію європейських та міжнародних договорів з протидії організованій злочинності в національне законодавство. Аналіз ризиків та загроз за системою оцінки SOCTA є однією з методологій, що сьогодні впроваджується в Україні спільно з Консультативною місією ЄС. Тому важливо проаналізувати особливості застосування методології SOCTA та визначити шляхи її імплементації у протидії організованій злочинності в Україні, що і є метою цієї статті.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематика кримінологічних, криміналістичних, оперативно-розшукових засад протидії організованій злочинності з метою виявлення шляхів підвищення ефективності методів та способів боротьби з організованою злочинністю була предметом наукових дискусій вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема Г. Аванесова, С. Албула, Ю. Антоняна, О. Бахуринської, О. Власюка, Я. Гринчака, А. Долгової, О. Дудорова, О. Євланової, А. Закалюка, К. Ісмайлова, О. Кіреєвої, Е. Копилова, О. Користіна, А. Махнюка, А. Мовчана, Л. Падалки, О. Фаріона, І. Федчака, С. Філіпова, А. Холостенка, О. Цільмак, П. Цигикала, І. Шинкаренка, В. Школьнікова та ін. Теоретико-правові доробки зазначених та інших авторів становлять методологічне підґрунтя у розробці національної методології SOCTA і мають важливе наукове та практичне значення. Водночас сучасна організована злочинність набуває нових якісних змін, трансформується, зростає чисельність вчинених злочинів, масштабів, впливу та наслідків. Окрім того, змінюються особливості організації і тактики протидії вказаним видам злочинності, поглиблюється міжнародна співпраця в цьому аспекті, впроваджуються нові нормативно-правові акти, що регулюють процес протидії організованій злочинності. Тому доцільним та необхідним є дослідження особливостей застосування методології SOCTA в боротьбі з організованою злочинністю та визначення пріоритетних шляхів підвищення ефективності її впровадження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Організована злочинність визначається як групова діяльність п'яти або більше осіб, що характеризується ієрархічними зв'язками або особистими відносинами, які дають змогу їхнім керівникам (лідерам, організаторам) одержувати прибуток або контролювати території та ринки, внутрішні та зовнішні, за допомогою насильства, залякування або корупції як для продовження злочинної діяльності, так і для проникнення у легальну економіку [2, с. 321].

Для боротьби з організованою злочинністю може бути використана оцінка загроз як ефективний інструмент для спрямування та визначення пріоритетів технічної допомоги [8]. Також у боротьбі з організованою злочинністю важливим є посилення

можливостей правоохоронних органів. Без цього неможливим є впровадження системи кримінального аналізу та аналізу ризиків організованої злочинності. За стандартами ЄС боротьба з таким видом злочинності передбачає проведення стандартизованої аналітичної методології для оцінки загроз організованої злочинності і тяжких злочинів – методологія SOCTA, що використовується для оцінки реальної ситуації у цій сфері та виявлення прогалин у діяльності правоохоронних органів для отримання відповідної оперативної інформації.

В. Школьніков, досліджуючи діяльність правоохоронних органів країн ЄС в аспекті проведення кримінального аналізу, зазначає, що правоохоронні органи використовують індикатори організованої злочинності, визначені методологією SOCTA. Пріоритетом у проведенні такого аналізу є збір інформації з метою забезпечення належної роботи відповідальних підрозділів правоохоронних органів [7, с. 26].

Методологію SOCTA (як сукупність систематизованих певних чином прийомів та способів організації аналітичної діяльності з питань оцінки загроз тяжких злочинів та організованої злочинності – Д. С.) було розроблено Європолем спільно з групою експертів з оцінки загроз тяжких злочинів та організованої злочинності. Метою SOCTA є:

- аналіз характеру або типу загроз організованих злочинних угруповань;
- аналіз сфер впливу тяжких злочинів та організованої злочинності;
- аналіз аспектів загроз організованих злочинних угруповань та сфер злочинності залежно від регіону;
- визначення найбільш загрозливих організованих злочинних угруповань, кримінальних сфер впливу залежно від регіону.

SOCTA за своїм змістом визначає систему й модель оцінювання загроз організованої злочинності та тяжких злочинів.

Головною особливістю цієї методології є застосування індикаторів, які поділяють на:

- 1) індикатори організованих злочинних угруповань;
- 2) індикатори сфери злочинної діяльності;
- 3) індикатори впливу.

Впровадження методології Європолу SOCTA є євроінтеграційним елементом в Україні та передбачає подальший розвиток й удосконалення на основі інноваційних методів аналізу та оцінювання злочинності [6, с. 220–221]. Внаслідок використання методології формується звіт з аналітичними даними оцінки ситуації. Характерною особливістю такого звіту є те, що метою документа є не боротьба з діяннями членів організованих злочинних угруповань, а нейтралізація чинників і ліквідація умов, що сприяють розширенню та зміцненню злочинної ресурсної бази.

Р. Боссонг (R. Bossong) [9] зазначає, що дані щодо реалізацій секторальних стратегій боротьби з організованою злочинністю супроводжуються щорічними звітами ЄВРОПОЛ про загрозу тероризму та організованої злочинності в Європі. Це так звані звіти Te-Sat і SOCTA [11]. У сфері організованої злочинності Європол все частіше публікує шокуючі цифри, які підтверджують серйозність загрози. Наприклад, підраховано, що в Європі діють 3600 організованих злочинних угруповань, а також, що різні форми організованої злочинності мали негативний економічний вплив у регіоні, що становить мільярди євро [17].

М. Матясик [13] зазначає, що за оцінками загроз організованої злочинності SOCTA, терористичні організації можуть брати участь в експлуатації інфраструктури організованих злочинних груп двома способами: закуповувати такі інструменти, як вогнепальна зброя, шахрайські документи та переміщувати необхідні товари та людей, вести терористичні дії; а також генерувати кошти для фінансування терористичних операцій [16].

Останні аналітичні дослідження європейських правоохоронних інституцій сектора безпеки (Інтерпол, Європол) розкривають сучасну картину діяльності організованих груп та організацій і дозволяють визначити перспективні напрями такої діяльності та, відповідно, організувати належні превентивні заходи. Розвідувальна картина та оцінка, проведені європейськими аналітиками за методологією SOCTA, є яскравим нагадуванням про динамічного та адаптованого противника, з яким ми стикаємося і в Україні, і в ЄС [18]. Аналіз показує, що кримінальні структури більш рухливі та гнучкі, ніж вважалося раніше, використання насильства з боку організованої злочинності, схоже, зростає, а використання корупції та зловживання законними бізнесовими структурами є головними рисами серйозної та організованої злочинної

діяльності [19]. Окреслені факти є особливо загрозливими і вимагають невідкладних узгоджених дій для їх усунення, з огляду на встановлені ознаки та мають бути враховані вітчизняними правоохоронними органами.

Зокрема, 26 січня 2022 року Кабінет Міністрів України затвердив Постанову «Деякі питання запровадження в діяльність центральних органів виконавчої влади системи оцінки SOCTA Україна» згідно з якою буде створено Міжвідомчу робочу групу з координації запровадження в діяльність центральних органів виконавчої влади системи оцінки SOCTA [3].

Початковий етап впровадження нових для України методологій боротьби з організованою злочинністю може викликати труднощі серед представників правоохоронних органів та відповідальних установ. Тому для України сьогодні пріоритетним є ефективне співробітництво з Інтерполом, Європолом та іншими міжнародними партнерами на двосторонній та багатосторонній основі відповідно до національного законодавства та міжнародних договорів, створення бази даних Національної поліції, пов'язаної з міжнародними базами даних [12].

У фаховій літературі з цього питання зазначається, що для України, яка обрала курс на європейську інтеграцію, дуже важливо вивчати та використовувати позитивний досвід реформування правоохоронних органів і установ у західних країнах. Проведення законодавчих реформ у взаємозв'язку із поліпшенням функціонування правоохоронних органів повинно сприяти збільшенню громадянської довіри до останніх, встановлення справедливості, легітимності, що будуть як додаткові гарантії забезпечення прав громадян. Водночас, на думку фахівців, основний недолік реформ у внутрішній правоохоронній сфері – це відсутність послідовної державної політики, яка має бути на основі принципів планування і консистенції [1].

Попередження організованої злочинності та боротьба з таким видом злочинів нерозривно пов'язані із тероризмом, як відзначено Радою Європейського Союзу (5842/2/10) у 2010 р. Це дві основні загрози, за якими йдуть тісно пов'язані види злочинів – кіберзлочинність та транскордонна злочинність [10]. Міжнародне співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю та тероризмом має відображати складний стан речей у цій сфері, а також відкривати різноманітність сфер для міжнародного співробітництва у сфері безпеки [14].

Важливим є питання доцільності та вигідності реалізації проектів міжнародної співпраці щодо боротьби з організованою злочинністю у глобальних масштабах, внаслідок чого не повинно виникати суперечностей у внутрішніх пріоритетах та загроз від сусідніх держав [15]. Діяльність терористичних організацій та організованих злочинних груп ігнорує кордони, що робить роботу правоохоронних органів надзвичайно складною. Більше того, зв'язок цих видів злочинності має багато різних характеристик, від елементарної співпраці до складних гібридних форм. Крім того, кожна форма співпраці між терористичними організаціями та організованими злочинними групами має унікальний характер.

Складність здійснення кримінального аналізу за методологією SOCTA зумовлена певними обставинами:

1. Наявністю великого масиву даних, які необхідно аналізувати за допомогою ліцензованого програмного забезпечення (наприклад, IBM i2 ANB, IBM iBase, IBM iBridge, ArcGIS тощо).

2. Необхідністю добору професіоналів у сфері програмування та аналітики. В цьому контексті актуальним питанням є залучення спеціалістів із сфери ІТ, а також законодавче врегулювання правового статусу аналітика.

3. Окрім наявності «внутрішньої» інформації, глобалізація сучасного світу та розвиток мережі «Інтернет» потребує впровадження новітніх методик здійснення аналізу відкритих джерел інформації (Open source intelligence), що також вимагає наявності ліцензованого програмного забезпечення (наприклад, Maltego CE) [7, с. 26–27].

Ключем до запобігання та боротьби з цими явищами є ретельне спостереження, співпраця, збір та аналіз розвідувальних даних, а також активна взаємодія відповідних органів влади, включно з ефективним законодавством та правоохоронною діяльністю [13].

М. Гребенюк зазначає, що погіршення стану проблеми, пов'язаної з організованою злочинністю, насамперед, це наслідок дисбалансу нормативного забезпечення та відсутність стратегічного системного підходу на національному рівні.

З огляду на комплексний характер організованої злочинності та погіршення криміногенної обстановки, впровадження комплексної системи боротьби з організованою злочинністю має бути одним із пріоритетних завдань сучасної державної безпеки [12, с. 87].

Важливим завданням є нормативне закріплення основи державної політики у боротьбі з організованою злочинністю. Сьогодні в Україні діє Стратегія боротьби з організованою злочинністю [4], яка передбачає визначення пріоритетних сфер та механізмів державної політики щодо вдосконалення законодавчої та інституційної підтримки, а також впровадження методології аналізу криміногенної ситуації. Вдосконалення та внесення змін до Стратегії відповідно до змін у сучасному суспільстві дозволить налагодити ефективну взаємодію та координацію всередині національної правоохоронної системи та підвищити ефективність транснаціонального співробітництва в сфері боротьби з організованою злочинністю в сучасних умовах.

Визначальним є врахування європейського досвіду для посилення політичної відповідальності Уряду, зокрема його уповноважених посадових осіб Департаменту безпеки, оборони, діяльності органів юстиції та запобігання корупції Кабінету Міністрів України, що відповідальний за підтримку розвитку і затвердження загальнодержавних стратегічних документів на урядовому рівні.

Зокрема, в Європейському Союзі на стратегічному рівні для виявлення транснаціональної організованої злочинності використовують так звані «Цикли політики Європейського Союзу». Постійний комітет з питань оперативної співпраці у сфері внутрішньої безпеки Ради ЄС (COSI) відіграє важливу роль у його створенні. COSI має міждисциплінарні повноваження для полегшення та забезпечення ефективної оперативної співпраці. Стратегічний рівень реалізується у чотирирічному циклі політик ЄС, тобто кожні чотири роки встановлюються нові пріоритети у боротьбі зі злочинністю, які оцінюються наприкінці цього періоду, а потім встановлюються нові пріоритети [20, с. 27]. Весь процес створення політичного циклу ЄС проходить у чотири основні кроки – етапи:

1. Здійснення аналізу загроз за методологією SOCTA з метою визначення найсерйозніших загроз організованої злочинності в ЄС. ЄВРОПОЛ координує оцінку загроз серйозної та організованої злочинності у співпраці з усіма державами-членами ЄС, європейськими агентствами, інститутами та органами.

2. COSI затверджує із виявлених SOCTA загроз пріоритетні сфери злочинності, що становлять найбільш серйозні загрози у відповідному чотирирічному циклі, які де-факто є об'єктами знань. Потім для кожного пріоритету розробляється 4-річний стратегічний план (так званий MASP), щоб забезпечити міждисциплінарний, комплексний та інтегральний підхід до ефективного усунення цієї пріоритетної загрози. Цей план містить конкретні стратегічні цілі. Для кожної стратегічної мети щодо конкретної пріоритетної загрози розробляється щорічний оперативний план дій (ОПД), який узгоджується зі стратегічною метою при інтеграції заходів у національні плани. MASP та ОПД готуються представниками держав-членів ЄС, а також інститутів та агентств ЄС (Europol, Eurojust, Frontex, CEPOL та ін.) і офіційно затверджуються COSI.

3. Реалізація щорічних ОПД через проекти ЕМРАСТ (Європейська міждисциплінарна платформа проти кримінальних загроз), в межах яких здійснюються та розподіляються конкретні заходи. Відповідний проект ЕМРАСТ керується та координується керівником проекту та його представником із країни-члена. Національний координатор ЕМРАСТ (NEC) спостерігає за виконанням завдань на національному рівні. Кожна держава-член призначає національного координатора ЕМРАСТ у межах своєї національної компетенції та залежно від структури правоохоронних органів. Це повинні бути старший офіцер зі стратегічного управління, який має право забезпечувати реалізацію циклу політики ЄС у цій країні, залишатися повністю поінформованим та нести спільну відповідальність за відданість країні-члену політичного циклу ЄС.

4. Наприкінці чотирирічного циклу політики проводиться всебічна оцінка як основа для наступного циклу політики [20, с. 28–29].

Ефективне оцінювання ризиків та загроз злочинності являє собою запоруку належного забезпечення кримінологічної безпеки та превентивного управління відповідною підсистемою національної безпеки. На першому плані при цьому проблема інформаційної причинності, адже пізнання та використання в науках кримінального

циклу та правоохоронній практиці закономірностей існування інформаційних взаємозв'язків відкриває нові перспективи в досягненні їх основної спільної мети – забезпечення кримінологічної безпеки, а також привносить нові ідеї щодо співвідношення загальної детермінації та свободи волі під час вчинення злочину, розуміння причин та умов злочинності, причинно-наслідкового зв'язку у механізмі злочину, так званого «елементу вірогідності», відображення механізму злочину, прогностичних можливостей правоохоронних органів тощо [5, с. 33].

Відповідно, на початковому етапі доцільно сформувати якісний склад Міжвідомчої робочої групи з представників відповідних центральних органів виконавчої влади. Зокрема, на рівні Національної поліції України – начальника Департаменту кримінального аналізу, заступника начальника Департаменту стратегічних розслідувань, начальника відділу управління організації протидії організованим злочинним угрупованням Департаменту карного розшуку та головного інспектора Департаменту організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування. Також вважаємо доцільним вирішити питання про направлення до МВС України наукових та науково-педагогічних працівників підпорядкованих закладів вищої освіти та наукових установ, які є фахівцями у сфері наукових досліджень організованої злочинності, кримінального аналізу та прогнозування, а також сфери ІТ, зокрема представників закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку фахівців за напрямками «кримінальний аналіз» та «стратегічні розслідування».

Висновки. В Україні розпочалось нормативне закріплення використання методології SOCTA у боротьбі з організованою злочинністю, яка відзначається високою ефективністю у країнах ЄС. Це важливий етап для держави в аспекті зниження рівня організованої злочинності, який потребує комплексного підходу. Системний підхід у боротьбі з досліджуванним видом кримінальних правопорушень потребує подальшого нормативно-правового закріплення – впровадження основного документа, який буде регламентувати діяльність правоохоронних органів, взаємодію окремих підрозділів всередині країни та міжнародну співпрацю, спрямовану на подолання організованої злочинності.

Окрім того, важливими аспектами у підвищенні ефективності боротьби з організованою злочинністю є: 1) імплементація у діяльність правоохоронних органів ліцензованого програмного забезпечення, зокрема у вигляді автоматизованої системи збору інформації за системою оцінки SOCTA, проведення його належного тестування та інтеграції до Єдиної інформаційної системи МВС України; 2) добір спеціалістів зі сфери ІТ, проведення регулярних навчань для працівників, залучених до процесу кримінального аналізу; 3) перейняття європейського досвіду використання методології SOCTA, що полягає, зокрема, у використанні конкретно визначених індикаторів щодо стану організованої злочинності для запобігання кримінальних правопорушень. Ідентифікація та опис факторів, пов'язаних зі злочинністю, дає змогу краще зрозуміти поточні і майбутні можливості чи перешкоди для функціонування організованих груп і сфер їх злочинної діяльності. Крім того, аналіз тяжких злочинів і організованої злочинності за визначеними методологією індикаторами дозволяє розробити пріоритети подальшої діяльності, зробити їх більш точними і краще їх сформулювати. Дані про майбутні зміни відповідних факторів у сфері злочинності, отримані шляхом аналізу різних джерел даних, можуть допомогти визначити нові загрози сфер злочинної діяльності. Такий системний підхід дозволить ефективно використовувати вказану методологію, визначати майбутні тенденції у суспільстві та загрози злочинності і, як наслідок, поступово знизити рівень організованої злочинності в Україні.

Список використаних джерел

1. Глухочер В. А. МВС України як складова реформування сектору безпеки і оборони. *Форум права*. 2016. № 4. С. 72–76. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_4_14.pdf.
2. Перелигіна Р. В., Дмитришак Ю. І. Щодо стратегії боротьби з організованою злочинністю (на прикладі України та Іспанії). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 320–324.
3. Деякі питання запровадження в діяльність центральних органів виконавчої влади системи оцінки SOCTA Україна : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 січня 2022 р. № 59. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-zaprovadzheniya-v-diyalnist-centralnih-organiv-vikonavchoyi-vladi-sistemi-ocinki-socta-ukrayina-59-260122>.
4. Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text>.
5. Прокоф'єва-Янчиленко Д. Оцінювання ризиків та загроз злочинності у забезпеченні кримінологічної безпеки. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту*

- інформації в Україні. 2012. № 2(24). URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/8585/1/24_p29.pdf*
6. Федчак І. А. Основи кримінального аналізу: навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 288 с.
7. Школьніков В. І., Калиновський О. В. Застосування кримінального аналізу в діяльності Управління інформаційно-аналітичної розвідки Державного бюро розслідувань. Одеса : Юрид. літ-ра. 2018. С. 24–27. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10305/SHKOLNIKOV,%20KALINOVSKY%2024-27.pdf?sequence=1>.
8. Andary A. Monitoring Threats by Organized Crime. 2020. URL : <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3643509>.
9. Bossong R. EU-Japan / Fight against Terrorism and Organized Crime. *Online paper series, Spring/Summer 2017*. URL : http://repository.essex.ac.uk/19873/1/EU-Japan_5_Counterterrorism%26OC_Bossong_EU.pdf.
10. Council of the European Union 5842/2/10 (2010) Draft Internal Security Strategy for the European Union: «Towards a European Security Model». URL : <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%205842%202010%20REV%202>.
11. EUROPOL. EU Serious and Organised Crime Threat Assessment. 2013. URL : <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-serious-and-organised-crime-threat-assessment-socta-2013>.
12. Hrebenuk M. The directions of improving the legislative framework in the sphere of supply state security in the vector – fight against organized crime. *Public management, Interregional Academy of Personnel Management*. 2019. № 19 (4). P. 78–91. URL: <https://doi.org/10.32689%2F2617-2224-2019-4%2819%29-78-91>.
13. Matyasik M. The Nexus Between Terrorist Organizations and Organized Crime. In: Roycroft M., Brine L. (eds). *Modern Police Leadership. Palgrave Macmillan, Cham*. 2021. URL : https://doi.org/10.1007/978-3-030-63930-3_23.
14. Raine S., Small A. Waking Up to Geopolitics: A New Trajectory to Japan-Europe Relations. 2015. URL: <http://brussels.gmfus.org/publications/waking-geopolitics-new-trajectory-japan-europe-relations>.
15. Sakaki A. Japan's Security Policy: A Shift in Direction under Abe? *SWP Studie*. 2015. URL : https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/research_papers/2015_RP02_skk.pdf.
16. Serious and Organized Crime Threat Assessment (SOCTA). 2017. URL : <https://www.europol.europa.eu/socta-report>.
17. Wainwright R. The European Serious and Organised Crime Conference: Keynote Address. 2013. URL: https://www.eu-ems.com/event_images/Downloads/Rob%20Wainwright.pdf.
18. Санакоєв Д. Б. Сучасні світові тренди організованої злочинності та виклики для правоохоронних органів (за матеріалами SOCTA 2021). *Протидія організованій злочинності: проблеми теорії та практики* : матеріали регіон. науково-практ. семінару (м. Дніпро, 03 грудня 2021 р.). Дніпро : ДДУВС, 2021. С. 79–82.
19. Serious and Organized Crime Threat Assessment (SOCTA). 2021. URL : https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/socta2021_1.pdf.
20. Stieranka, J. a A. Vaško. *Odhaľovanie trestných činov (nová stratégia a prístupy)*. Praha : Leges, 2021. 270 s.

Надійшла до редакції 19.02.2022

References

1. Hlukhovyya, V. A. (2016) MVS Ukrainy yak skladova reformuvannya sektoru bezpeky i oborony [Ministry of Internal Affairs of Ukraine as a component of security and defense sector reform]. *Forum prava*. № 4, pp. 72–76. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_4_14.pdf [in Ukr.].
2. Perelyhina, R. V., Dmytryshak, Yu. I. (2019) Shchodo stratehiyi borotby z orhanizovanoyu zlochynnistyu (na prykladi Ukrainy ta Ispaniyi) [Concerning the strategy of combatting organized crime (on the example if Ukraine and Spain)]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 4, pp. 320–324. [in Ukr.].
3. Deyaki pytannya zaprovadzhennya v diyalnist tsentralnykh orhaniv vykonavchoyi vlady systemy otsinky SOCTA Ukraina [Some issues of introduction of the SOCTA Ukraine evaluation system in the activities of central executive bodies] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26 sichnya 2022 r. № 59. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-zaprovadzhennya-v-diyalnist-centralnih-orhaniv-vikonavchoyi-vladi-sistemi-ocinki-socta-ukrayina-59-260122>. [in Ukr.].
4. Pro skhvalennia Stratehiyi borotby z orhanizovanoyu zlochynnistyu [On approval of the Strategy for Combating Organized Crime]. 2020. UR : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text>. [in Ukr.].
5. Prokofyeva-Yanchylenko, D. (2012) Otsiniuvannia ryzykiv ta zahroz zlochynnosti u zabezpechenni kryminolohichnoyi bezpeky [Assessment of risks and threats of crime in ensuring criminological security]. *Pravove, normatyvne ta metrolohichne zabezpechennya systemy zakhystu informatsiyi v Ukraini*. № 2(24). URL : https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/8585/1/24_p29.pdf. [in Ukr.].
6. Fedchak, I. A. (2021) Osnovy kryminalnoho analizu [Fundamentals of criminal analysis] : navchalnyi posibnyk. Lviv : Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 288 p. [in Ukr.].
7. Shkolnikov, V. I., Kalynovskyi, O. V. (2018) Zastosuvannya kryminalnoho analizu v diyalnosti

- Upravlinnya informatsiyno-analitychnoyi rozvidky Derzhavnoho byuro rozsliduvan [Application of criminal analysis in the activities of the Office of Information and Analytical Intelligence of the State Bureau of Investigation]. Odesa : Yuryd. lit-ra, pp. 24–27. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10305/SHKOLNIKOV,%20KALINOVSKY%2024-27.pdf?sequence=1>. [in Ukr.].
8. Andary, A. (2020) Monitoring Threats by Organized Crime. URL : <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3643509>.
9. Bossong, R. (2017) EU-Japan / Fight against Terrorism and Organized Crime. *Online paper series*, Spring/Summer. URL : http://repository.essex.ac.uk/19873/1/EU-Japan_5_Counterterrorism%26OC_Bossong_EU.pdf.
10. Council of the European Union 5842/2/10 (2010) Draft Internal Security Strategy for the European Union: «Towards a European Security Model». URL : <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%205842%202010%20REV%202>.
11. EUROPOL. EU Serious and Organised Crime Threat Assessment. 2013. URL: <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-serious-and-organised-crime-threat-assessment-socta-2013>.
12. Hrebeniuk, M. (2019) The directions of improving the legislative framework in the sphere of supply state security in the vector – fight against organized crime. *Public management, Interregional Academy of Personnel Management*. № 19 (4), pp. 78–91. URL: <https://doi.org/10.32689%2F2617-2224-2019-4%2819%29-78-91>.
13. Matyasik, M. (2021) The Nexus Between Terrorist Organizations and Organized Crime. In: Roycroft M., Brine L. (eds). *Modern Police Leadership*. Palgrave Macmillan, Cham. URL : https://doi.org/10.1007/978-3-030-63930-3_23.
14. Raine, S. and Small, A. (2015) Waking Up to Geopolitics: A New Trajectory to Japan-Europe Relations. URL: <http://brussels.gmfus.org/publications/waking-geopolitics-new-trajectory-japan-europe-relations>.
15. Sakaki, A. (2015) Japan's Security Policy: A Shift in Direction under Abe? *SWP Studie*. URL : https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/research_papers/2015_RP02_skk.pdf.
16. Serious and Organized Crime Threat Assessment (SOCTA). 2017. URL : <https://www.europol.europa.eu/socta-report>.
17. Wainwright, R. (2013) The European Serious and Organised Crime Conference: Keynote Address. URL: https://www.eu-ems.com/event_images/Downloads/Rob%20Wainwright.pdf.
18. Sanakoyev, D. B. (2021) Suchasni svitovi trendy orhanizovanoyi zlochynnosti ta vyklyky dlya pravookhoronnykh orhaniv (za materialamy SOCTA 2021) [[Current global trends in organized crime and challenges for law enforcement (according to SOCTA 2021)]. *Protydiya orhanizovaniy zlochynnosti: problemy teorii ta praktyky : materialy rehion. naukovo-prakt. seminaru (m. Dnipro, 03 hrudnya 2021 r.)*. Dnipro : DDUVS, pp. 79–82. [in Ukr.].
19. Serious and Organized Crime Threat Assessment (SOCTA). 2021. URL : https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/socta2021_1.pdf.
20. Stieranka, J. a Vaško A. (2021) Odhaľovanie trestných činov (nová stratégia a prístupy [Crime detection (new strategy and approaches)]. Praha : Leges, 270 p. [in Slovak.].

ABSTRACT

Dmytro Sanakoiev, Adrian Vashko, Volodymyr Yefimov. Implementation of Socta European methodology in the fight against organized crime in Ukraine. The global level of organized crime and the growing number of countries necessitates improved methods of combating this type of crime. The aim of the article is to identify ways to improve the implementation of the SOCTA methodology in the fight against organized crime in Ukraine. Organized crime is linked to crimes such as terrorism, money laundering, fraud, human trafficking, smuggling and cybercrime. In January 2022, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved a resolution «Some issues of implementation of the SOCTA Ukraine evaluation system in the central executive bodies» which will establish an Interdepartmental Working Group to coordinate the implementation of the SOCTA evaluation system. It is determined that at the initial stage of implementation of this methodology there may be difficulties due to gaps in legislation, lack of IT specialists, the need for licensed software. Improving the effectiveness of the implementation of the SOCTA methodology in Ukraine is possible through the implementation of a set of measures. It is expedient to introduce a basic document that will regulate the activities of law enforcement agencies, the interaction of individual units within the country and international cooperation aimed at combating organized crime. In addition, important aspects in improving the effectiveness of the fight against organized crime are: the introduction of licensed software for law enforcement to analyze large data sets, the selection of IT specialists, regular training for employees involved in the criminal analysis process, and the adoption of successful European experience in applying the SOCTA methodology. Such a systematic approach will allow effectively using this methodology, increasing the efficiency of law enforcement agencies, involved in the process of criminal analysis and gradually reducing the level of organized crime in Ukraine.

Keywords: *organized crime, SOCTA, legislation, criminal analysis, indicators, implementation.*

УДК 343.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-221-228

Оксана ГРИТЕНКО[©]
доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Олена МАРЧЕНКО[©]
кандидат юридичних наук
(Одеський державний університет внутрішніх справ, м. Одеса, Україна)

ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ВИДІВ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ

У статті досліджено класифікацію видів звільнення від кримінальної відповідальності. Встановлено, що для розуміння змісту, соціально-правової сутності, підстав застосування, а відповідно, і процесуального порядку реалізації різних видів звільнення від кримінальної відповідальності важливим є те, якого ступеня тяжкості вчинене особою суспільно небезпечне діяння; яким чином законодавець формулює положення щодо можливостей суду вирішувати питання – чи на свій власний розсуд, чи ухвалення рішення має відбутися в обов'язковому порядку; чи є рішення суду щодо звільнення остаточним, чи передбачає повернення до нього через певний час тощо. Доведено те, що різний ступінь небезпеки вчиненого кримінального правопорушення, що різнить між собою загальні та спеціальні види звільнення (від кримінального проступку до особливо тяжких злочинів), не може не впливати на характер та інтенсивність розслідування, повноту доказової бази, кваліфікацію позитивної посткримінальної поведінки, а відповідно на ступінь завершеності (чи не завершеності досудового розслідування).

Ключові слова: досудове розслідування, звільнення від кримінальної відповідальності, злочин, кримінальний проступок, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, процес.

Постановка проблеми. За загальним правилом особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути притягнута до кримінальної відповідальності та піддана покаранню. Проте досвід застосування кримінального закону показує, що не завжди в разі вчинення кримінальних правопорушень доцільно притягувати винного до кримінальної відповідальності та призначати покарання. Тому кримінальне законодавство, керуючись принципами гуманізму та справедливості, передбачає можливості звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Основний сенс існування інституту звільнення від кримінальної відповідальності полягає в тому, щоб допустити фактичне незастосування заходів кримінальної відповідальності та покарання в тих випадках, коли їх застосування явно недоцільне, зважаючи на характер вчиненого кримінального правопорушення та особисті якості особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у тому числі його поведінки після вчинення кримінального правопорушення. Важливо наголосити, що звільнення від кримінальної відповідальності можливе лише за наявності підстав, передбачених Кримінальним кодексом України (Розділ IX). При цьому обов'язковою причиною застосування будь-якого виду звільнення є достовірно встановлений факт вчинення особою кримінального правопорушення. Об'єднує всі види звільнення від кримінальної відповідальності в єдиний кримінально-правовий інститут їх загальна каральна сутність та юридична природа (вони є однією з форм реакції держави на кримінальне правопорушення).

© О. Гритенко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1376-6956>
oksanochka.oksi78@ukr.net

© О. Марченко, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5258-0647>
lenok-tolbevna@ukr.net

Крім того, треба вказати на те, що одним із важливих аспектів системного підходу до об'єкта наукового дослідження є його класифікація, яка передбачає поділ явищ та предметів за групами (розрядами, класами тощо) відповідно до схожості чи відмінності між ними [9, с. 159–160], особливого значення має загально-визначена класифікація видів звільнення від кримінальної відповідальності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У різні періоди розвитку науки кримінального права багато відомих вчених приділяли увагу дослідженню інституту звільнення від кримінальної відповідальності, зокрема Х. Алікперов, П. Андрушко, Ю. Баулін, В. Єгоров, С. Келіна, О. Ковітіді, О. Козак, О. Лемешко, В. Меркулова, В. Маляренко, Т. Ніколаєнко, В. Песлякас, П. Хряпінський, В. Чижасв, С. Яценко та ін.

Метою статті є визначення значення кримінально-правової класифікації видів звільнення від кримінальної відповідальності для кримінального процесуального порядку.

Виклад основного матеріалу. Системно-правовий аналіз та комплексне тлумачення положень кримінального законодавства та врахування відповідних доктринальних положень доводять те, що для розуміння змісту, соціально-правової сутності, підстав застосування, а відповідно, і процесуального порядку реалізації різних видів звільнення від кримінальної відповідальності важливим є те: в якій частині кримінального законодавства (Загальній чи Особливій) містяться правові норми, що визначають умови та підстави їхнього застосування; якого ступеня тяжкості вчинене особою суспільно небезпечне діяння; яким чином законодавець формулює положення щодо можливостей суду вирішувати питання – чи на свій власний розсуд, чи ухвалення рішення має відбуватися в обов'язковому порядку; чи є рішення суду щодо звільнення остаточним, чи передбачає повернення до нього через певний час; які особистісні та вікові властивості притаманні винній особі тощо. Залежно від зазначеної вище значної кількості критеріїв, всі види звільнення від кримінальної відповідальності, які передбачені чинним кримінальним законодавством, можна систематизувати на різні класифікаційні групи: на загальні та спеціальні; умовні та безумовні; види звільнення, які застосовуються як до дорослих, так і неповнолітніх осіб та вид звільнення, який застосовується лише до неповнолітніх, імперативні (обов'язкові) та дискреційні (факультативні). Отже, відповідно до систематизації розкриємо значення кожної групи звільнень від кримінальної відповідальності, визначимо їх значення для процесуального порядку.

Загальні види звільнення – це ті види звільнення, які визначені у Загальній частині КК. Загальна частина КК 2001 р. на час набуття чинності містила окремий Розділ IX «Звільнення від кримінальної відповідальності», в якому кожному виду звільнення від кримінальної відповідальності була присвячена окрема кримінально-правова норма, що регламентувала правові підстави та порядок такого звільнення. За попередньою редакцією цього розділу виокремлювалися такі загальні види звільнення від кримінальної відповідальності: на підставі закону України про амністію чи акта про помилування (ст. 44); у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45); у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46); у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47); у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48); у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49). У Розділі XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» Загальної частини КК визначався ще один вид звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, який застосовується до неповнолітніх (ст. 97) [10, с. 21–23, 51]. У 2011 році інститут звільнення від кримінальної відповідальності зазнав певних змін. За попередньою редакцією статті 44 КК передбачалося, що звільнити від кримінальної відповідальності можна було (крім іншого) на підставі закону України про амністію чи акту помилування. Проте така редакція статті надавала підстави стверджувати про існування певних розбіжностей у певних кримінально-правових положеннях. Зокрема, у ст. 85 та 87 КК, які визначали звільнення від покарання на підставі закону України про амністію чи акта помилування, про звільнення від кримінальної відповідальності взагалі не йшлося. У 2011 році були внесені зміни у редакцію ст. 44 КК. Вона набула такого вигляду: «Особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених КК». Змінено і редакція статей 85 та 86 КК, відповідно до яких не передбачена можливість звільнення від кримінальної відповідальності на підставі закону України про амністію чи акта помилування. В спеціальній літературі досить тривалий

час доводилося, що з урахуванням суті помилування як акта вищого органу державної влади (глави держави) помилування має стосуватися лише засуджених осіб, а також осіб, підданих кримінальній відповідальності [5, с. 20, 96, 97]. Станом на 2013 рік за кримінальним законодавством України практично усі загальні види звільнення від кримінальної відповідальності пов'язуються із характером та тяжкістю вчиненого злочину та певними матеріальними критеріями оцінки можливостей досягнення мети виправлення без реального застосування кримінальної відповідальності та призначеного судом покарання. Звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 45–48 КК), крім звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК), стосувалися злочинів невеликої та середньої тяжкості. Законом України від 14 жовтня 2014 р. № 1698 – VII «Про Національне антикорупційне бюро України» ст. 45 КК України доповнено приміткою, в якій встановлено перелік кримінальних правопорушень, що належать до корупційних. Це кримінальні правопорушення, передбачені ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК (у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем); ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368-369-2 КК. Закріплення переліку корупційних діянь у цій статті має те значення, що факт їхнього вчинення виключає застосування звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 45–48 КК. Тож крім звільнення на підставі ст. 49 КК [6, с. 17]. У подальшому О. Бусол у докторській дисертаційній роботі з проблем протидії корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії доводив доцільність формулювання законодавчих обмежень у більш узагальненому вигляді. Пропонувалося визначення обмежень у ст. 44 КК (а не ст. 45 КК) шляхом формулювання частини третьої, де б зазначалося, що звільнення від кримінальної відповідальності не застосовується у разі вчинення суспільно небезпечного діяння, що має ознаки корупційного правопорушення [3]. Переважно в зазначених статтях, які віднесені законодавцем до корупційних діянь, в основному складі злочину визначені діяння невеликої та середньої тяжкості (понад чотирнадцять складів злочину), і лише в п'яти кваліфікованих складах кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 262, 308, 312, 313 та 410 КК, – ознаки тяжких злочинів. Нововведення спрямовані на унеможливлення (ускладнення) застосування пільгових (заохочувальних) норм кримінального права до осіб, які вчинили корупційні діяння, – навіть у випадку вчинення ними злочину невеликої та середньої тяжкості. У всіх цих випадках типова тяжкість вчиненого злочину не має значення. Критерієм заборони є вчинення певного виду злочину – корупційного злочину. Відтепер межі судового розсуду щодо ухвалення рішення про можливість звільнення від кримінальної відповідальності та певних видів покарання осіб, які вчинили корупційні злочини, обумовлюються двома чітко визначеними у законі обмеженнями. Перший стосується визначення типового ступеня тяжкості вчиненого діяння як підстави для застосування звільнення. Другий відтворюється суто у прямих заборонах, яких суд має дотримуватися.

Останні зміни відповідно кримінального кодексу відбулися у 1 липня 2020 р. Набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» № 2617–VIII, який і узгодив текст Кримінального кодексу України (далі – КК України) із КПК України. Адже і до тексту КК України було запроваджено інститут кримінальних правопорушень. Згідно зі ст. 12 КК України, тепер кримінальні правопорушення мали поділятися на проступки та злочини. А отже, ці зміни позначились й на положеннях, які стосуються звільнення від кримінальної відповідальності. Якщо раніше йшлося про злочини невеликої тяжкості або середньої, то на сьогодні вказаний інститут має можливість для реалізації тільки у випадках, коли особа вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин. А відповідно визначення тих критеріїв та ознак, які надають права або можливість суду для обрання (застосування) інституту звільнення від кримінальної відповідальності, залежать від виду та розміру покарання.

Загальноновизнаним є те, що саме санкція має відтворити ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння та винної особи, значення об'єкта посягання, особливості способу вчиненого діяння та мотивацію поведінки злочинця. Посилення суворості санкції відтворюватиме особливе значення для держави та суспільства певної сфери суспільних відносин, свідчитиме про більший ступінь суспільної небезпеки діяння та його тяжкість, спрацьовуватиме на запобігання певному виду злочинності, в цьому

разі корупційного спрямування. Проблема чіткості та адекватності санкції кримінально-правової норми стоїть сьогодні досить гостро. Проте законодавець обрав інший шлях боротьби із корупційними злочинами – посилення суворості інститутів Загальної частини кримінального законодавства – внаслідок обмеження стимулюючих властивостей лише загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Адже обмеження не стосуються спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Проте ці зміни у кримінальному законодавстві мають суттєве теоретико-методологічне значення, оскільки вони стосуються інститутів Загальної частини КК, а тому мають тлумачитися відповідно до сутності та призначення цієї частини кримінального права.

В доктрині кримінального права зміст, сутність та значення Загальної частини кримінального права відтворюються у досить різному за кількістю переліку ознак. Проте загально визнаним є те, що Загальну частину утворюють норми та інститути, які мають спільне значення для розуміння, вивчення, з'ясування, тлумачення та застосування всього кримінального законодавства; норми, які визначають головні засади, принципи і завдання кримінального законодавства України; визначають підстави та умови застосування кримінальної відповідальності, а відповідно і звільнення від кримінальної відповідальності тощо. Справедливим є твердження В. О. Навроцького про те, що «ступінь досконалості Кримінального кодексу визначається тим, наскільки розвинутою є його Загальна частина, як послідовно і глибоко викладені в законі її інститути...» [7, с. 30]. Аналізовані новели треба оцінити з погляду їхньої відповідності окремим принциповим положенням кримінального права та законодавства. Зокрема, з погляду ступеня дотримання пропорційного співвідношення тяжкості вчиненого діяння та обсягу кримінальної репресії; гуманізації та диференціації кримінальної відповідальності через поширення сфери застосування стимулюючих заходів кримінально-правового впливу.

Треба враховувати те, що, з одного боку, факт застосування судом звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від відбування покарання безумовно у підсумку впливає на обсяг суворості кримінально-правових заходів, які застосовуються до винної особи. Проте їх головне значення полягає не у посиленні загальної попереджувальної функції кримінального законодавства, а в досягненні в оптимальні терміни мети спеціального попередження. Отже, їхнє принципове значення – у виконанні функції стимулювання та заохочення особи до правомірної, соціально визнаної поведінки, яка підтверджується фактом виправлення цієї особи та не вчинення нею нового злочину. В такому значенні розглядувані інститути мають стосуватися усіх без винятку засуджених осіб, за умов наявності формальних підстав. Інакше виникає проблема відповідності законодавчих положень принципам кримінального права.

Зі свого боку, загальні види звільнення від кримінальної відповідальності, залежно від того, чи є рішення суду про застосування звільнення остаточним та безумовним, чи передбачає визначення певних умов та встановлення іспитового строку, під час якого особа має дотримуватися цих умов, – всі види звільнення поділяють на умовні та безумовні.

До видів умовного звільнення від кримінальної відповідальності належить звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки – ст. 47 КК. Цей вид звільнення передбачає покладання на обвинувачену особу певних обов'язків, не дотримання яких тягне скасування ухвали суду про застосування звільнення та подовження досудового розслідування або ж судового провадження. Умовні види звільнення від кримінальної відповідальності завжди за обсягом примусу є більш суворими, ніж безумовні, оскільки термін іспитового строку та додаткові умови (обов'язки), які покладаються судом на особу під час умовного звільнення, суттєво посилюють право обмеження. А потенційна можливість скасування попереднього рішення суду, постійний нагляд та контроль за життєдіяльністю та поведінкою особи сприймається нею як додатковий тягар, як додаткова кара. Щодо звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки в спеціальній літературі наявні досить різні судження стосовно ефективності цього інституту. Одні вчені наполягають на тому, що саме цей інститут дозволяє залучати до цієї справи громадськість. Доводиться, що сфера застосування цього виду звільнення є значною. За окремими даними, КК України передбачає кримінальну відповідальність майже за 450 кримінальних правопорушень (кримінальних проступків та не тяжких злочинів), за вчинення яких, за наявності підстав, особа може бути звільненою від кримінальної

відповідальності [8, с. 1]. Проте не позбавлені сенсу висловлювання вчених щодо того, що цей інститут є запорукою ідеологічних догм, скасування яких стоїть на порядку денному, суперечить принципам рівності перед законом та індивідуальної відповідальності, оскільки принцип індивідуальної відповідальності підміняється порукою колективів підприємств, установ, організацій, отже, не відповідає вимогам часу [1, с. 34; 4, с. 97–106; 11, с. 6]. Ця позиція не позбавлена цензу, оскільки на сьогодні, зважаючи на особливості соціально-економічного розвитку держави, не приділяється належна увага дієвості механізмів контролю, з одного боку, за виконанням колективами підприємств, установ, організацій своїх обов'язків у виховному процесі щодо особи, яка передана на поруки; з іншого – за поведінкою цієї особи.

Таким чином не виключено формальне застосування цього виду звільнення від кримінальної відповідальності. До видів умовного звільнення від кримінальної відповідальності належить також звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру – ст. 97 КК. Цей інститут заслуговує на окрему увагу. У зв'язку із тим, що цей вид звільнення застосовується до специфічної категорії підозрюваних (обвинувачених) неповнолітнього віку, регламентується окремою системою правових норм як кримінального (Розділ XV КК «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх»), так і кримінально-процесуального законодавства (Глава 38 КПК «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх»), – цей інститут досить часто в доктрині права називається спеціальним умовним загальним видом звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Підстави та умови застосування спеціальних видів звільнення містяться у двадцяти трьох статтях Особливої частини КК, які безпосередньо містять ознаки різного ступеня тяжкості (від невеликої до особливо тяжких) складів кримінального правопорушення: ст. 110-2, 111, 114, 175, 212, 212-1, 258, 258-3, 258-5, 260, 263, 289, 307, 309, 311, 321-1, 354, 368-3, 368-4, 369, 369 -2 КК.

До того ж, у ч. 4 ст. 401 КК «Поняття військового кримінального правопорушення» йдеться про те, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями цього розділу, може бути звільненою від кримінальної відповідальності згідно із статтею 44 КК із застосуванням до неї заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України. Отже, буквально тлумачення дозволяє зробити висновок, що звільнення є можливим у разі вчинення будь-якого із кримінальних правопорушень (будь-якої тяжкості), ознаки яких містяться у ст. 402–435 КК України. Відповідно до того, чи зобов'язаний суд, за наявності визначених у законі підстав, звільнити особу, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності, чи це є право суду, – усі види звільнення можна поділити на імперативні (обов'язкові) та дискреційні (факультативні, необов'язкові). Імперативні підстави (від лат. імператив – вимога, наказ, закон) звільнення не передбачають ніякого розсуду з боку компетентних органів. Головним є наявність підстав, визначених у законі про кримінальну відповідальність. В цьому разі суддівський розсуд втрачає своє особливе значення. Проте це не означає, що у правозастосуванні механічно застосовують закон. Суд має все ж таки оцінити докази та за їх допомогою встановити наявність визначених в законі умов для вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності. Якщо ці умови в наявності, суд має обов'язково своєю ухвалою закрити кримінальне провадження, не маючи права на суб'єктивний розсуд. Це, крім іншого, виходить із особливостей редакції кримінально-правової норми, де йдеться про те, що за наявності підстав для звільнення особа звільняється від кримінальної відповідальності. До обов'язкових видів звільнення від кримінальної відповідальності належать звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, з примиренням винного з потерпілим, із закінченням строків давності, у разі наявності умов для спеціальних видів звільнення, передбачених Особливою частиною КК. У цьому разі суд зобов'язаний за наявності підстав звільнення застосувати до винної особи ст. 45, 46, 49 КК, а також відповідні статті Особливої частини КК.

Факт встановлення підстав для звільнення не в усіх випадках призводить до позитивного рішення суду. І це право йому надає закон, в якому в окремих випадках йдеться лише про можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності. Дискреційні підстави (від фр. *diskretionnaire* – залежати від особистого розсуду) передбачають звільнення як право, а не обов'язок компетентного органу, тож формально

законним буде рішення як про закриття кримінального провадження та звільнення особи, так і відмова в закритті провадження та повернення його для подальшого кримінального переслідування та притягнення особи до кримінальної відповідальності [2, с. 158].

Отже, в цьому разі суд, оцінюючи докази, встановлюючи наявність визначених в законі умов для вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності, керується передусім власним суб'єктивним розсудом щодо доцільності чи недоцільності звільнення підозрюваної, обвинуваченої особи від кримінальної відповідальності. До факультативних видів звільнення належать такі види звільнення від кримінальної відповідальності, які пов'язані з передачею особи на поруки (ст. 47), із зміною обстановки (ст. 48), із застосуванням примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх (ст. 97). Саме в цих статтях КК йдеться про те, що особа може бути звільненою за наявності певних підстав. Під час їхнього застосування враховується велика кількість об'єктивних та суб'єктивних обставин вчинення суспільно небезпечного діяння.

Зазначене підтверджує, наскільки є різними розглядувані види звільнення за своїми кримінально-правовими характеристиками (тяжкістю злочину, формою вини, наявністю рецидиву), колом осіб, які можуть сподіватися на звільнення від кримінальної відповідальності, за вимогами щодо постзлочинної поведінки цих осіб, за додатковими умовами, які можуть бути складовою окремих видів звільнення від кримінальної відповідальності тощо. Належна оцінка соціально-правової сутності та змісту кожного виду звільнення слідчим, прокурором, суддею є гарантією ухвалення справедливого та законного рішення. Особливо в ситуаціях, коли діяння та постзлочинна поведінка особи підпадають під дію декількох норм, які регулюють різні види звільнення від кримінальної відповідальності.

Висновки. На підставі аналізу кримінально-правової характеристики видів звільнення від кримінальної відповідальності доводиться те, що вони можуть визначатися в різних частинах КК (в Загальній чи Особливій частині КК); суттєво різнитися за підставами та умовами застосування (за тяжкістю вчиненого діяння, ступенем антисоціальної настанови винної особи, за кількістю та характером вимог щодо постзлочинної поведінки особи, формами вини, наявністю рецидиву); можливістю призначення судом додаткових заходів впливу (ПЗВХ) тощо. Найчастіше зазначені особливості використовуються як критерії для певної класифікації видів звільнення від кримінальної відповідальності. Поділ усіх видів звільнення від кримінальної відповідальності за загально визначеними критеріями на різні види (загальні, спеціальні, умовні, безумовні, імперативні (обов'язкові), дискреційні (факультативні) тощо) доводить, що існують певні особливі властивості цілих груп видів звільнення, які мають бути враховані законодавцем, оскільки суттєво впливають на зміст правозастосовної діяльності. Тож різний ступінь небезпеки вчиненого кримінального правопорушення, що різнить між собою загальні та спеціальні види звільнення (від кримінального проступку до особливо тяжких злочинів), не може не впливати на характер та інтенсивність розслідування, повноту доказової бази, кваліфікацію позитивної посткримінальної поведінки, а відповідно на ступінь завершеності (чи не завершеності досудового розслідування). У разі застосування умовних видів звільнення від кримінальної відповідальності, реалізуються ознаки, які свідчать про посилення суворості кримінального та кримінального процесуального примусу, що здійснюються лише за умови дотримання додаткових обмежень та позбавлень, за умови виконання спеціальних зобов'язань (ст. 47, 97 КК). А відповідно відтворюються у відмінностях судового провадження, вимагають посилення контрольних функцій з боку держави, визначення критеріїв оцінки поведінки, наявності процесуального порядку скасування рішення суду у разі не дотримання вимог звільнення тощо. Розмежування видів звільнення за значенням суддівського розсуду під час ухвалення відповідного рішення на імперативні (обов'язкові) та дискреційні (факультативні) відтворюється у наявності специфічних чинників конкретизації кримінального процесуального порядку окремих видів звільнення. У випадках обов'язкових видів звільнення (ст. 45, 46, 49 КК, спеціальні види звільнення передбачені Особливою частиною КК), коли суддя суттєво обмежений у своєму розсуді, особливе значення має чітка законодавча конкретизація тих правових основ, того правового мінімуму, який дозволяє ухвалити позитивне рішення щодо звільнення від кримінальної відповідальності. У разі факультативних видів звільнення (широких меж суб'єктивного суддівського розсуду) особливе значення матиме більш

поглиблена законодавча регламентація тих складових кримінального процесуального порядку, які обумовлюють складнощі у правозастосуванні, призводять до суперечливості законодавчих положень. Зазначені відмінності мають бути по змозі враховані у чинному процесуальному порядку реалізації різних видів звільнення. Оскільки врахування на законодавчому рівні особливостей застосування різних видів звільнення є гарантією дотримання прав та інтересів особи, яка опинилася у сфері кримінального правосуддя. Історія свідчить про досить суттєві зміни кримінального законодавства в частині визначення системи загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, підстав та їхнього застосування, правових обмежень їхнього стимулюючого впливу. В цих змінах відтворювалися соціально-економічні та правові перетворення держави, які впливали на ставлення до сутності окремих кримінально-правових інститутів (амністія, помилування, тощо), вимагали посилення кримінальної репресії у випадку вчинення корупційних злочинів. У підсумку сформувалася система із різних загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, які переважно стосувалися випадків вчинення особою кримінальних проступків та необережних нетяжких злочинів, вчинених вперше. Практично у всіх зазначених видах звільнення має значення поведінка особи після вчинення кримінального правопорушення, яка переважно має бути позитивно активною (каяття, сприяння розкриттю кримінального правопорушення, примирення з потерпілим, відшкодування завданих збитків, позитивна реакція на виховний вплив зовнішнього оточення тощо). Намагання законодавця посилити суворість відповідальності за вчинення корупційних злочинів (отже, злочинів певного виду) внаслідок положень Загальної частини кримінального законодавства є також додатковим підтвердженням необхідності більш глибокого дослідження такої проблеми теорії кримінального права, як співвідношення та первісне значення положень Особливої та Загальної частини КК у досягненні загальної попереджувальної функції кримінального права та законодавства.

Список використаних джерел

1. Баулин Ю. В. Уголовное право Украины: современное состояние и перспективы развития. *Уголовное право в XXI веке* : материалы Международной науч. конф. Москва : ЛексЭст, 2002. С. 30–35.
2. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ИНФРА-М, 2000. 704 с.
3. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2015. 479 с.
4. Губська О. А. Процесуальні питання звільнення особи від кримінальної відповідальності за не реабілітуючими обставинами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / НАВСУ. Київ, 2002. 209 с.
5. Кримінальний кодекс України (із змінами та доповненнями станом на 1 вересня 2013 року). Харків : Одисей, 2013. 232 с.
6. Кримінальний кодекс України: станом на 14 липня 2017 року: Офіц. текст. Київ : Алерта, 2017. 194 с.
7. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). Київ : Атіка, 2001. 272 с.
8. Ніколаєнко Т. Б. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / КНУВС. Київ, 2008. 20 с.
9. Строган А. Ю. Клопотання як самостійний інститут кримінально-процесуального права: заявлення, розгляд та вирішення клопотань на досудовому слідстві : монограф. Київ : Істина, 2009. 456 с.
10. Уголовный кодекс Украины. Симферополь : Реноме ; Харьков : Світовід, 2001. 272 с.
11. Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності чи кримінальна безвідповідальність. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 8. С. 6–7.

Надійшла до редакції 03.03.2022

References

1. Baulin, Yu. V. (2002) *Ugolovnoye pravo Ukrainy: sovremennoye sostoyaniye i perspektivy razvitiya*. *Ugolovnoye pravo v XXI veke* [Criminal law of Ukraine: current state and development prospects. Criminal law in the XXI century] : materialy Mezhdunarodnoj nauch. konf. Moscow : LeksEst, pp. 30–35. [in Russ.].
2. Bolshoy yuridicheskiy slovar [Large Law Dictionary] / pod red. A. Ya. Sukhareva, V. E. Krutskih. 2-ye izd., pererab. i dop. M. : INFRA-M, 2000. 704 p. [in Russ.].
3. Busol, O. Yu. (2015) *Protydiya koruptsiyniy zlochynnosti v Ukrayini u konteksti suchasnoyi*

antykoruptsiynoyi stratehiyi [Combating corruption crime in Ukraine in the context of modern anti-corruption strategy] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.08 / In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho Nan Ukrainy. Kyiv, 479 p. [in Ukr.].

4. Hubska, O. A. (2002) Protsesualni pytannya zvilnennya osoby vid kryminalnoyi vidpovidalnosti za nereabilituyuchymy obstavynamy [Procedural issues of release of a person from criminal liability for non-rehabilitative circumstances] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / NAVSU. Kyiv., 209 p. [in Ukr.].

5. Kryminalnyi kodeks Ukrainy (iz zminamy ta dopovnennyamy stanom na 1 veresnya 2013 roku) [Criminal Code of Ukraine (as amended on September 1, 2013)]. Kharkiv : Odissey, 2013. 232 p. [in Ukr.].

6. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: stanom na 14 lypnya 2017 roku [Criminal Code of Ukraine: as of July 14, 2017]: ofits. tekst. Kyiv : Alerta, 2017. 194 p. [in Ukr.].

7. Navrotskyi, V. O. (2001) Nastupnist kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy (porivnialnyi analiz KK Ukrainy 1960 r. ta 2001 r.) [Continuity of the criminal legislation of Ukraine (comparative analysis of the Criminal Code of Ukraine of 1960 and 2001)]. Kyiv : Atika, 272 p. [in Ukr.].

8. Nikolayenko, T. B. (2008) Zvilnennya vid kryminalnoyi vidpovidalnosti u zvyazku z peredacheyu osoby na poruky [Exemption from criminal liability in connection with the transfer of a person on bail] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / KNUVS. Kyiv, 20 p. [in Ukr.].

9. Strohan, A. Yu. (2009) Klopotannya yak samostiynyi instytut kryminalno-protsesualnoho prava: zayavlennia, rozghliad ta vyrishennya klopotan na dosudovomu slidstvi [Petitions as an independent institution of criminal procedure law: application, consideration and resolution of petitions in pre-trial investigation] : monografiya. Kyiv : Istyna, 456 p.

10. Ugolovnyy kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. Simferopol : Renome, Kharkiv : «Svitovid», 2001. 272 p. [in Russ.].

12. Khavronyuk, M. I. (2009) Dyferentsiatsiya kryminalnoyi vidpovidalnosti chy kryminalna bezvidpovidalnist [Differentiation of criminal responsibility or criminal irresponsibility]. *Pidpriyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 8, pp. 6–7. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oksana Hrytenko, Olena Marchenko. The importance of criminal legal classification of types of exemption from criminal liability for criminal procedural procedure. The article examines the classification of types of exemptions from criminal liability. It is established that to understand the content, socio-legal essence, grounds for application, and, accordingly, the procedural order of implementation of various types of exemption from criminal liability, it is important: in which part of criminal law (General or Special) contains legal norms their applications; the severity of the socially dangerous act committed by the person; how the legislator formulates provisions on the ability of the court to decide the issue – at its own discretion, or the decision must be mandatory; whether the decision of the court on dismissal is final, whether it provides for return to it after a certain time; what personal and age characteristics are characteristic of the guilty person, etc. It is proved that different types of exemption from criminal liability can be determined in different parts of the Criminal Code (in the General or Special Part of the Criminal Code); significantly differ in the grounds and conditions of use (the severity of the act, the degree of antisocial attitude of the perpetrator, the number and nature of requirements for criminal behavior, forms of guilt, recidivism); the possibility of the court to appoint additional measures of influence, etc. In particular, the different degree of danger of a criminal offense, distinguishing between general and special types of release (from criminal offenses to particularly serious crimes), can not but affect the nature and intensity of the investigation, the completeness of the evidence base, qualification of positive postcriminal behavior. degree of completion (non-completion of the pre-trial investigation).

Keywords: *pre-trial investigation, exemption from criminal liability, crime, criminal offense, criminal misdemeanor, criminal liability, trial.*

УДК 343.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-229-233

Валерій ДАРАГАН[©]
доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Олександр ЯКОВЧЕНКО[©]
начальник відділення поліції № 5
(Головне управління Національної поліції в Дніпропетровській області, м. Дніпро, Україна)

ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ОПЕРАТИВНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ ЛІНІЇ РОБОТИ ЩОДО НЕЗАКОННОГО ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

У статті обґрунтовано доцільність проведення комплексного монографічного дослідження правових, організаційно-тактичних і методичних основ організації оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами. Визначено мету та завдання вказаного дослідження, що дало змогу запропонувати основні напрями дослідження: 1. Теоретико-правові засади оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами. 2. Особливості організації початкового етапу оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами. 3. Особливості здійснення заходів з оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

Ключові слова: оперативне обслуговування; кримінальна поліція; лінія роботи; незаконне заволодіння транспортними засобами; Національна поліція.

Постановка проблеми. Протидія незаконним заволодінням транспортними засобами завжди була пріоритетним напрямом діяльності держави загалом та правоохоронних органів зокрема. Кризові процеси в Україні, складне суспільно-політичне та економічне становище держави, що супроводжується правовими й організаційно-функціональними змінами у діяльності правоохоронних органів, створили підґрунтя до формування організованих злочинних груп осіб, які вчинюють незаконні заволодіння транспортними засобами, внаслідок чого все частіше злочинні дії набувають ознак організованого характеру. Під час підготовки та вчинення незаконних заволодіннь транспортними засобами кримінальні угруповання діють більш відкрито й зухвало, застосовуючи найсучасніші науково-технічні засоби, новітню зброю, використовуючи корумповані зв'язки для отримання інформації про оперативні можливості правоохоронних органів, зокрема перекриття території обслуговування силами і засобами поліції – патрулями, камерами спостереження, системою відеофіксації транспортних засобів з розпізнаванням номерних знаків «Відеоконтроль – Рубіж» тощо [2, с. 1].

За статистичними даними, рівень злочинності, пов'язаної з незаконним заволодінням транспортними засобами, за останні 5 років упав втричі, у 2016 році було відкрито 12 205 кримінальних проваджень, у 2017 – 9018, у 2018 – 6642, у 2019 – 5467, у 2020 – 4496. Водночас рівень оголошених підозр по вказаних кримінальних провадженнях залишається досить низьким (приблизно 2200 підозр в рік). Тобто у більше ніж половині випадків не було встановлено особу злочинця. Така ситуація зумовлена багатьма факторами, серед яких й низький рівень оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо

© В. Дараган, 2022
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1735-2371>
velcom07@gmail.com

© О. Яковченко, 2022
k_ord@dduvs.in.ua

незаконного заволодіння транспортними засобами.

Недосконалість правового регулювання та відсутність науково обґрунтованих рекомендацій з організації оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами не дозволяє в певному обсязі реалізувати її потенціал для протидії незаконному заволодінню транспортними засобами та перешкоджає ефективному використанню результатів такої діяльності як у оперативно-розшуковій, так і у кримінальній процесуальній діяльності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремі проблемні питання оперативно-розшукової протидії незаконному заволодінню транспортними засобами були предметом досліджень таких вчених, як: О. Мороз «Організація та тактика боротьби з крадіжками і угонами автотранспорту» (1999 р.); Д. Стрельченко «Основи виявлення та розслідування незаконного заволодіння транспортними засобами, учиненого організованими злочинними групами» (2008 р.); Б. Міцак «Попередження та розкриття незаконного заволодіння транспортними засобами» (2010 р.); Є. Скрипа «Кримінально-процесуальне доказування злочинів, пов'язаних з незаконною легалізацією автотранспорту» (2010 р.); О. Христов «Організація і тактика попередження та розкриття незаконних заволодінь транспортними засобами, поєднаних з насильством» (2010 р.); О. Брисковська «Розкриття підрозділами карного розшуку злочинів, пов'язаних з незаконним заволодінням автотранспортними засобами» (2012 р.); В. Ковбаса «Тактичне забезпечення розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених злочинними угрупованнями» (2012 р.); Р. Щупаківський «Кримінально-правова характеристика та запобігання органами внутрішніх справ незаконному заволодінню транспортними засобами» (2013 р.); В. Гапчич «Протидія незаконним заволодінням транспортними засобами можливостями оперативно-розшукової діяльності» (2014 р.); Н. Попова «Взаємодія слідчих та оперативних підрозділів у протидії незаконним заволодінням автотранспортом» (2014 р.); В. Лютий «Криміналістична характеристика та особливості розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених організованими групами» (2016 р.); О. Цибенко «Виявлення та розслідування незаконного заволодіння автомобілем, учиненого з подоланням системи захисту» (2018 р.); М. Черниш «Оперативно-розшукова протидія незаконним заволодінням транспортними засобами» (2019 р.); Д. Говорун «Організація і тактика протидії підрозділами кримінальної поліції розбійним нападам на водіїв автотранспорту» (2021 р.).

Проте, незважаючи на широкий спектр змістовних наукових праць із зазначеної проблематики, треба констатувати, що за межами цих та інших досліджень залишилися питання організації оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

Тому **метою** статті є визначення основних напрямів дослідження правових, організаційно-тактичних і методичних засад оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових доробок авторів показав, що на сьогодні окремі проблемні питання оперативно-розшукової протидії незаконному заволодінню транспортними засобами були предметом досліджень лише дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Як показав аналіз вказаних вище наукових праць, лише у двох працях автори розглядали окремі питання оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

Звісно, здобутки зазначених авторів можуть стати основою для подальших досліджень проблем оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами, однак вони не вирішують наявних на сьогодні проблем такої діяльності.

Аналіз наукових праць показав, що для визначення основних напрямів будь-якого дослідження насамперед необхідно визначити його мету, завдання, об'єкт та предмет [1; 3-4].

Метою дослідження пропонується визначити розробку науково-обґрунтованих пропозицій і рекомендацій з удосконалення правових, організаційних і методичних засад оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

Для досягнення поставленої мети, на нашу думку, доцільно буде вирішити такі основні завдання:

- на підставі узагальнення наявних наукових праць з цієї проблематики визначити теоретичні проблеми та надати рекомендації щодо їх вирішення;
- встановити рівень інституційної спроможності оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами;
- виробити науково обґрунтовані пропозиції з удосконалення системи правового забезпечення оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами;
- розкрити організаційні засади здійснення початкового аналізу оперативної обстановки на території оперативного обслуговування за лінією роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами;
- розробити науково-обґрунтовані рекомендації щодо планування заходів по оперативному обслуговуванню кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами;
- розглянути організаційні засади розстановки сил підрозділів кримінальної поліції на території оперативного обслуговування за лінією роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами;
- запропонувати організаційну модель збору та оновлення інформації про стан оперативної обстановки на території оперативного обслуговування за лінією роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами;
- визначити основні проблеми організації використання негласних позаштатних працівників в процесі оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами;
- розробити модель здійснення заходів оперативно-розшукової превенції в процесі оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами [5].

Об'єктом дослідження повинні бути суспільні відносини, що виникають у процесі діяльності працівників кримінальної поліції у процесі протидії незаконним заволодінням транспортними засобами.

Предметом дослідження – організація оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

Для досягнення об'єктивності результатів дослідження пропонується застосовувати як загально-наукові, так і спеціально-наукові методи пізнання: історичний, порівняльно-правовий, соціологічний, статистичний та метод моделювання і контент аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягатиме у тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням основних правових, організаційних і методичних засад оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами. За результатами узагальнення наукових поглядів та оцінок практики будуть сформульовані теоретичні положення та визначено пропозиції з підвищення ефективності організації оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

Дослідження відповідає проблематиці практики, його положення можуть бути застосовані для вдосконалення теоретичних, правових, організаційних та інших засад оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами. Сформульовані в дисертаційному дослідженні положення, висновки, пропозиції і рекомендації можуть слугувати підґрунтям для підвищення ефективності оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

Визначені нами вище мета та завдання дослідження дають змогу визначити його основні напрями:

1. Теоретико-правові засади оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.
2. Особливості організації початкового етапу оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.
3. Особливості здійснення заходів з оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

З огляду на поставлені перед дослідженням завдання та його основні напрями ми пропонуємо таку структуру дослідження.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОПЕРАТИВНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ ЛІНІЇ РОБОТИ ЩОДО НЕЗАКОННОГО ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

1.1. Стан наукової розробленості проблемних питань оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

1.2. Інституційна спроможність оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

1.3. Удосконалення системи правового забезпечення оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ОПЕРАТИВНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ ЛІНІЇ РОБОТИ ЩОДО НЕЗАКОННОГО ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

2.1. Особливості здійснення початкового аналізу оперативної обстановки на території оперативного обслуговування за лінією роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

2.2. Планування заходів щодо оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

2.3. Організація розстановки сил підрозділів кримінальної поліції на території оперативного обслуговування за лінією роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ЗАХОДІВ З ОПЕРАТИВНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ ЛІНІЇ РОБОТИ ЩОДО НЕЗАКОННОГО ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

3.1. Особливості збору та оновлення інформації про стан оперативної обстановки на території оперативного обслуговування за лінією роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

3.2. Особливості використання негласних позаштатних працівників в процесі оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

3.3. Особливості здійснення заходів оперативно-розшукової превенції в процесі оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

Висновки. Визначені нами напрями вказаного наукового дослідження дозволять вирішити наявні теоретичні та прикладні проблемні питання організації оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами.

Список використаних джерел

1. Antoniuk U. V., Benkivskyi V. O., Darahan V. V., Voloshyna M. O. Legal science and education in Ukraine and EU countries: a paradigm shift : collective monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2021. 488 p.

2. Лютій В. В. Криміналістична характеристика та особливості розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених організованими групами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / НАВС. Київ, 2016. 22 с.

3. Постолов Т. О. Визначення основних напрямів дослідження проблемних питань взаємодії органів досудового розслідування та оперативних підрозділів кіберполіції під час протидії злочинам у сфері інтелектуальної власності. *The scientific heritage*. Вип. 4. № 70 (70). 2021. С. 39–42.

4. Сивогривова Т. Л. Щодо основних напрямів дослідження проблемних питань взаємодії органів досудового розслідування та оперативних підрозділів національної поліції під час протидії розкраданню бюджетних коштів в процесі проведення будівельних робіт. *The scientific heritage*. Вип. 4. № 69 (69). 2021. С. 37–40.

5. Яковченко О. І. Щодо визначення основних завдань наукового дослідження проблемних питань організації оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами. *Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. науково-практ. конф. (Дніпро, 17 жовт. 2020 р.)*. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 118–121.

Надійшла до редакції 11.03.2022

References

1. Antoniuk, U. V., Benkivskiy, V. O., Darahan, V. V., Voloshyna, M. O. (2021) Legal science and education in Ukraine and EU countries: a paradigm shift : collective monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 488 p. [in Eng.].
2. Liutyi, V. V. (2016) Kryminalistychna kharakterystyka ta osoblyvosti rozsliduvannya nezakonnnykh zavolodin transportnykh zasobamy, vchynenykh orhanizovanymy hrupamy [Forensic characteristics and features of the investigation of illegal possession of vehicles by their organized groups] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / NAVS. Kyiv, 22 p. [in Ukr.].
3. Postolov, T. O. (2021) Vyznachennia osnovnykh napriamiv doslidzhennia problemnykh pytan vzaiemodii orhaniv dosudovoho rozsliduvannya ta operatyvnykh pidrozdiliv kiberpolitsii pid chas protydii zlochynam u sferi intelektualnoi vlasnosti [Determining the main directions of research on problematic issues of interaction between pre-trial investigation bodies and operational units of cyberpolice in combating crimes in the field of intellectual property]. *The scientific heritage*. Issue 4. № 70 (70), pp. 39–42. [in Ukr.].
4. Syvohryvova, T. L. (2021) Shchodo osnovnykh napriamiv doslidzhennia problemnykh pytan vzaiemodii orhaniv dosudovoho rozsliduvannya ta operatyvnykh pidrozdiliv natsionalnoi politsii pid chas protydii rozkradanniu biudzhetnykh koshtiv v protsesi provedennia budivelnykh robit [Regarding the main directions of research of problematic issues of interaction between pre-trial investigation bodies and operative subdivisions of the national police during counteraction to embezzlement of budget funds in the process of construction works]. *The scientific heritage*. Issue 4. № 69 (69), pp. 37–40 [in Ukr.].
5. Iakovchenko, O. I. (2020) Shchodo vyznachennia osnovnykh zavdan naukovooho doslidzhennia problemnykh pytan orhanizatsii operatyvnoho obsluhovuvannya kryminalnoi politsiieiu linii roboty shchodo nezakonnnoho zavolodinnia transportnykh zasobamy. Operatyvno-rozshukova diialnist Natsionalnoi politsii: problemy teorii ta praktyky : materialy Vseukr. naukovo-prakt. konf. (Dnipro, 17 zhovt. 2020 r.). Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav, pp. 118–121. [in Ukr.].

ABSTRACT

Valerii Darahan, Oleksandr Yakovchenko. Determining the main directions of research of problematic issues of the organization of operational service by the criminal police of the line of work on illegal seizure of vehicles. The article substantiates the expediency of conducting a comprehensive monographic study of the legal, organizational, tactical and methodological foundations of the organization of operational service by the criminal police of the line of work on illegal possession of vehicles.

An analysis of publications that address this issue has shown that despite the wide range of meaningful scientific papers on this issue, it should be noted that beyond these and other studies remained the organization of operational maintenance of criminal police line of work on illegal possession of vehicles.

Therefore, the aim of the article was to determine the main directions of the study of legal, organizational, tactical and methodological principles of operational service by the criminal police of the line of work on illegal possession of vehicles.

It is established that in order to determine the main directions of any research, it is first necessary to determine its purpose, objectives, object and subject. The purpose and objectives of this study were identified, which allowed to propose the main directions of the study: 1. Theoretical and legal principles of operational service by the criminal police of the line of work on illegal possession of vehicles; 2. Features of the organization of the initial stage of operational service by the criminal police of the line of work on illegal seizure of vehicles; 3. Features of the implementation of measures for the operational maintenance of the criminal police line of work on the illegal seizure of vehicles. Taking into account the tasks set before the research and its main directions, the structure of the research was proposed.

The directions of the specified scientific research defined by us will allow to solve the existing theoretical and applied problem questions the organization of operative service by criminal police of a line of work concerning illegal taking of vehicles.

Keywords: *operational service, criminal police, line of work, illegal seizure of vehicles, National Police.*

УДК 343.98
DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-234-239

Микола ЄФІМОВ[©]
доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

НАУКОВА ПОЛЕМІКА СТОСОВНО ГЕНЕЗИ РОЗУМІННЯ МОРАЛЬНОСТІ ЯК НАУКОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Досліджено генезу розуміння моральності як наукової категорії. Розвиток суспільства зумовлює відповідні зміни як в правовій площині (ухвалення та скасування нормативно-правових актів), так і в розумінні моральних норм. Відмінність права і моралі впливає з їх спорідненості, адже вказані явища паралельно розвиваються в кожному суспільстві. Хоча не завжди є можливість точно сказати, що було раніше: норми моралі чи відповідні норми права. Доктринальний підхід розуміння єдності моралі та права варто підтримувати в усіх галузях права, а в нормах кримінального права особливо, навіть більше, важливо закріплювати на законодавчому рівні. Подальші реформи кримінального права потребують узгодження його доктрини з принципами гуманізму та справедливості, посилення інститутів захисту честі та гідності особи. Моральність визначена як усталений порядок відносин у суспільстві, зумовлений дотриманням етичних норм і правил поведінки, що сформувалися у соціумі на базі традиційних духовних і культурних цінностей для регулювання міжособистісного спілкування осіб з метою забезпечення цілісності особистих і колективних інтересів, які охороняються відповідним законодавством.

Ключові слова: моральність, право, кримінальне правопорушення, розслідування, спілкування, слідча (розшукова) дія.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення проти моральності є досить небезпечними протиправними проявами в розрізі їх негативного впливу на соціум. Адже кожне вказане діяння порушує не лише норми Кримінального кодексу України, але й норми моралі. Зі свого боку, вказане завдає шкоду як окремим громадянам, щодо яких вони були вчинені, так і суспільству загалом. З огляду на зазначене виникає необхідність зрозуміти, а що ж таке моральність? Актуальність обраної тематики впливає з сучасних тенденцій: розвиток гендерної політики; проблеми толерантності у суспільстві. Тому комплексне дослідження вказаного терміна, генези його розуміння, сподіваємось, дасть важливе підґрунтя для подальшого вивчення розслідування окремих кримінальних правопорушень, вчинених у цій сфері, а також дотичних тематик.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Упродовж минулих десятиліть у розробку моральності як наукової категорії, а також опрацювання прийомів та методів розслідування кримінальних правопорушень проти моральності значний внесок зробили вчені, як-от: О. Александренко, Р. Арсланбекова, В. Бахін, Р. Белкін, Є. Буждиганчук, В. Демідова, А. Довгань, О. Дробницький, В. Галаган, Ю. Грошевий, В. Єрмолович, Є. Іщенко, Д. Кирюха, О. Колесниченко, В. Корж, С. Кулик, М. Куратченко, А. Лазарева, В. Лазарєв, А. Ландіна, К. Латиш, В. Малярова, В. Мосяженко, К. Назаренко, В. Образцов, Р. Осокін, Д. Паляничко, М. Салтевський, Р. Степанюк, В. Тертишник, П. Цимбал, К. Чаплинський, В. Шепітько, Ю. Юшкевич, М. Яблоков та ін. Водночас наше дослідження є першим комплексним підходом до визначення генези розвитку моральності як наукової категорії в розрізі комплексної методики розслідування кримінальних правопорушень визначеної категорії.

Метою статті є дослідження генези розуміння моральності як наукової категорії.

Виклад основного матеріалу. Моральність – що це? Сукупність сучасних загальноприйнятих норм поведінки чи усталена десятиліттями система інституцій функціонування суспільства? Велика кількість вчених ставила собі це питання. І відповіді були найрізноманітніші. Крім того, поставали питання співвідношення різноманітних понять, зокрема: мораль і моральність; моральність і право; мораль і

право [7, с. 12].

У цьому розрізі цікавою є позиція Ю. Юшкевича, який наголошує на тому, що підхід, згідно з яким поняття моралі та моральності не є синонімами, а також надання терміну «моральність» значення втілення моралі, моральних цінностей, моральних норм у життя є досить ґрунтовним, оскільки методологічно пояснює перетворення моральної свідомості (через моральне виховання, освіту та навчання) в моральну поведінку, духовності – у практику. Автор визначає мораль як одну з найдавніших форм суспільної свідомості, систему поглядів і уявлень, що виникає та розвивається на основі потреби суспільства регулювати поведінку людей у різних сферах їхнього життя за допомогою норм, заборон і вимог. При цьому моральність Ю. Юшкевич розглядає як характеристику особливого виду практичної діяльності та відносин людей, що мотивуються моральними переконаннями, цінностями, ідеалами, нормами та принципами [16, с. 155]. З цим твердженням ми погоджуємося, оскільки мотивація моральними переконаннями та цінностями зумовлює більш ефективну діяльність членів соціуму.

Доречною також вважаємо думку С. Сливки, який вказував, що середовище права визначається сукупністю факторів та умов, які надають йому ознак соціальної реальності. Автор акцентував на тому, що у цьому сенсі сутність права, зміст його норм стають сприйнятнішими й зрозумілішими, якщо розглядати його ставлення до моралі (моральності) як спорідненого явища, в якому акумульовано і систематизовано цілісне уявлення про соціальне життя, буття індивіда, спільноти тощо. Осмислення права у його взаємозв'язку з мораллю – одна з найдавніших традицій історії суспільної думки [6, с. 4]. Дійсно, відмінність права і моралі впливає з їх спорідненості, адже вказані явища паралельно розвиваються в кожному суспільстві. Хоча не завжди є можливість точно сказати, що було раніше: норми моралі чи відповідні норми права.

Зі свого боку, А. Ландіна акцентує на тому, що моральність виділяється вченими із складного переплетіння суспільних і життєвих явищ не лише як науково даний об'єкт, а через призму історичного досвіду багатьох поколінь, як насамперед культурно усвідомлений предмет. Для того, щоб знайти правильне визначення як моралі, так і моральності в юридичному значенні, необхідно враховувати особливості розуміння вказаних понять не лише з філософсько-наукового погляду, а і в тому значенні, яке вкладається в них масово-практичною свідомістю (тобто те, як мораль і моральність розуміється всіма людьми), а також соціологічними та гуманітарними науками (педагогіка, історія, літературна критика тощо). У будь-якому разі, зазначає авторка, філософ або вчений-юрист підсвідомо бере до уваги і ті значення термінів «мораль» і «моральність», які широко вживаються у процесі повсякденного спілкування між людьми, у вигляді саме вихідних понять, коли починає будувати своє наукове обґрунтування доцільності того чи іншого визначення цих понять [10, с. 22]. А вже у Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначається таке: «мораль – система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства, а право – система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю панівного класу або всього народу» [2, с. 690].

Крім того, треба наголосити на тому, що актуальність цієї проблематики впливає з низки факторів. Зокрема, В. Малярова наголошує на тому, що наразі є підстави вести мову про феномен звикання до злочинності, маргіналізацію великої частини населення України. Окремою проблемою постає відсутність належного контролю з боку держави та громадськості за інформаційним простором, у якому дедалі частіше знаходить своє поширення продукція, що пропагує культ насильства та жорстокості, расової нетерпимості, порнографія. Авторка зазначає, що подальше розбещення потреб і падіння моральності призвело до збільшення попиту на відповідну продукцію кримінального походження: порнографію (у тому числі дитячу), проституцію; виникли нові форми рабства, знаходить своє подальше поширення транснаціональна й організована злочинність, отримуючи надприбутки від деградації духовної сфери життєдіяльності українського суспільства, та врешті-решт втрати національної ідентичності та високоморальної самобутності [11, с. 223]. Тобто виникає певний дисонанс та нерозуміння: чи можливо забезпечити нормальне функціонування суспільства, дозволяючи його членам все більше та більше?

Стосовно важливості розуміння досліджуваної категорії, то доречною вважаємо думку Ю. Грошевого, який вказує на те, що рівень суспільних вимог і очікувань від

діяльності судів у здійсненні правосуддя незрівнянно вищий, ніж від роботи будь-якого іншого державного органу [4, с. 12]. І дійсно, судді повинні не просто виносити певні рішення щодо порушення відповідних моральних норм, а бути, крім того, прикладом моральних цінностей.

Окрема група авторів (А. Лазарева, Ю. Юшкевич) наголошує на тому, що «Нормальне функціонування моралі в суспільстві можливо лише за умови інтеріоризації морально-етичних цінностей, тобто прийняття їх як своїх, власних кожним представником певного соціуму, що, внаслідок названих вище протиріч, також викликає певну суспільну дисгармонію. Моральність являє собою сукупність внутрішніх цінностей, що визначають дії та прагнення людини, образ її мислення. Вони виступають комплексом життєвих орієнтирів, так би мовити, навігацією окремої особистості в суспільному бутті. Розробка концептуального базису для вивчення морально-етичних цінностей у сучасному науковому дискурсі поки що не вирішує повною мірою проблему їх реалізації на суспільному та індивідуальному рівнях в умовах їх переоцінки на етапі становлення громадянського суспільства в сучасній Україні» [9, с. 4–5]. Знову бачимо думку стосовно проблеми поєднання сучасних світових тенденцій (гендерна рівність, всеосяжна толерантність) з об'єктивною дійсністю в нашій державі.

Стосовно визначення зазначених понять зазначимо, наприклад, О. Дробницький зауважує, що громадська моральність – це всеосяжна категорія, яку утворює система соціальних норм (принципів, поглядів, уявлень), які виникають як безпосереднє відображення умов суспільного життя у свідомості людей у вигляді певних категорій, що регулюють міжособистісне спілкування та поведінку людей з метою забезпечення єдності особистих і колективних інтересів [5, с. 34].

В. Бачинін наводить такі формулювання: «Моральність – це система нормативних приписів, що стоять на сторожі таких універсальних цінностей буття, як життя, свобода і гідність кожної людини, незалежно від її приналежності до будь-якої із спільнот або положення в середині системи соціальної ієрархії»; «Мораль – комплекс норм і цінностей, що дозволяють усвідомлювати себе передусім представником і виразником інтересів визначених соціальних спільнот – країн, націй, державних утворень, класів, станів, партій» [1, с. 281–282].

Р. Осокін, здійснивши комплексне міждисциплінарне дослідження моральності як явища, що вивчається філософією, етикою та юриспруденцією, докладно розглянув дискусійність розуміння моралі та моральності, а також їх співвідношення в доктринальних поглядах дорадянських, радянських і сучасних вчених. Під час виконаного дослідження автор сформулював критерії розмежування базових етико-правових категорій: мораль, моральність і суспільна мораль, а також проаналізував специфіку генезису, а також сучасного стану уявлень про природу та зміст суспільної моральності у вітчизняній гуманітарній науці в хронологічних межах з ХІХ по ХХІ сторіччя. За підсумками дослідження Р. Осокін сформулював авторське визначення моральності як етико-правової категорії, виявив і показав особливості механізму формування та розвитку суспільної моралі, розкрив її змістовні аспекти, а також виокремив ознаки цього явища [12, с. 22].

Зі свого боку, В. Гончаренко висловлює думку стосовно залучення філософської категорії гуманізму до визначення міри справедливості правосуддя, оскільки це визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і вияв своїх здібностей, утвердження блага людини як критерію оцінювання суспільних відносин. Автор вказує, що правосуддя в цьому сенсі має розглядатись в інтересах людини, яка як особистість і першооснова суспільства має в ньому найвищу соціальну цінність і здійснює свою діяльність у межах моралі та права, які вона стихійно чи цілеспрямовано сама створює. Це дає всі підстави стверджувати, що влада будь-якого рівня, яка нехтує правами та свободами людини, діє аморально, поступово втрачає свою легітимність разом з актами, які вона ухвалює [3, с. 34].

В. Тертишник у своєму підручнику, в якому від видання до видання акцентовано розміщує цілий розділ з назвою «Моральні засади кримінального процесу», зазначає: «Мораль – це інститут суспільної свідомості, який виконує функцію регулювання поведінки людей; основні правила людського співжиття, що базуються на силі переконання, совісті, традиціях та існують у вигляді принципів, понять, уявлень і суджень людей про добро, зло, честь, гідність, благородність, справедливість» [15, с. 30]. Автор також вказує, що у наш час правосуддя має будуватись на світовій культурі

духовного багатства, свободи та вироблених людською цивілізацією моральних засадах суспільного життя, уявленнях людства про істину, добро та справедливість. Важливо, щоб найголовніші моральні принципи знайшли втілення в загально-юридичних і галузевих принципах права [14, с. 32].

Такий доктринальний підхід розуміння єдності моралі та права варто підтримувати в усіх галузях права, а в нормах кримінального права особливо, навіть більше, важливо закріплювати на законодавчому рівні. Подальші реформи кримінального права потребують узгодження його доктрини з принципами гуманізму та справедливості, посилення інститутів захисту честі та гідності особи.

Законодавець в Україні також запропонував власне визначення однієї з досліджуваних категорій, сформулювавши так: суспільна мораль – система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість [13].

Досить доречною вважаємо також думку С. Кулика, який стверджує, що суспільні відносини, які складають зміст моральності, досить часто стають об'єктом посягання з боку окремих осіб і їх груп, протиправну поведінку яких можна поділити на такі види: аморальний вчинок, дисциплінарний проступок, адміністративне правопорушення та злочин [8, с. 27]. Як бачимо, автор поділив протиправні діяння, спрямовані на порушення норм моралі, на окремі категорії.

Найбільш близьким до нашого розуміння у сфері кримінального права вважаємо визначення А. Ландіної, яка формулює моральність як об'єкт злочинного посягання на порядок відносин між людьми, що існує в суспільстві за умови дотримання норм моралі, який охороняється кримінальним законодавством [10, с. 34–35]. В цьому твердженні моральність визначається як об'єкт злочинного посягання на відповідні суспільні норми, що, в розрізі дослідження авторки є зрозумілим. Водночас ми вважаємо доречним характеризувати досліджувану категорію як усталений порядок відносин у суспільстві.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що розвиток суспільства зумовлює відповідні зміни як в правовій площині (ухвалення та скасування нормативно-правових актів), так і в розумінні моральних норм. Дійсно, відмінність права і моралі впливає з їх спорідненості, адже вказані явища паралельно розвиваються в кожному суспільстві. Хоча не завжди є можливість точно сказати, що було раніше: норми моралі чи відповідні норми права. З огляду на виконане дослідження різноманітних наукових поглядів з визначеної проблематики, ми вважаємо за доцільне сформулювати моральність як усталений порядок відносин у суспільстві, зумовлений дотриманням етичних норм і правил поведінки, що сформувалися у соціумі на базі традиційних духовних і культурних цінностей для регулювання міжособистісного спілкування осіб з метою забезпечення цілісності особистих і колективних інтересів, які охороняються відповідним законодавством.

Список використаних джерел

1. Бачинин В. М. Філософія права : конспект лекцій. Харків : Консум, 2002. 367 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
3. Гончаренко В. Г. Принцип науковості як методологія юридичного нормотворення. *Вісник Академії адвокатури України*. Київ : ВЦ ААУ, 2005. Вип. 3 (4). С. 31–37.
4. Грошевой Ю. М. Моральність правосуддя. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів*. Харків; Київ : ЦНТ «Гопак», 2006. С. 9–18.
5. Дробницький О. Г. Поняття моралі. М. : Наука, 1974. 388 с.
6. Євхутич І. М. Мораль і право в системі соціальних уявлень та їх місце й роль у діяльності Національної поліції України : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 212 с.
7. Єфімов М. М. Методика розслідування кримінальних правопорушень проти моральності: наукові та праксеологічні основи : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 392 с.
8. Кулик С. Г. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти моральності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2016. 266 с.
9. Лазарева А. О., Юшкевич Ю. С. Морально-етичні цінності громадянського суспільства : монографія / наук. ред. Є. Р. Борінштейн. Одеса, 2016. 260 с.
10. Ландіна А. В. Кримінально-правова охорона моральності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2005. 227 с.
11. Малрова В. О. Визначення злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків через призму сучасного міжнародного законодавства. *Ученые записки Таврического*

12. Осокин Р. Б. Теоретико-правовые основы уголовной ответственности за преступления против общественной нравственности : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Московский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации. Москва, 2014. 47 с.

13. Про захист суспільної моралі : Закон України від 2004 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text>.

14. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина : підручник. 8-ме вид., допов. і перероб. Київ : Алерта, 2020. 452 с.

15. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ : А. С. К., 2003. 1120 с.

16. Юшкевич Ю. С. Теоретико-методологічні засади дослідження морально-етичних цінностей. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2012. № 2 (29). С. 152–157.

Надійшла до редакції 28.02.2022

References

1. Bachinin V. M. (2002) *Filosofiya prava [Philosophy of law] : konspekt lektsiy*. Kharkiv : Konsum, 367 p. [in Russ.].

2. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / ukl. i hol. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun, 2005. 1728 p. [in Ukr.].

3. Honcharenko, V. H. (2005) *Pryntsyp naukivosti yak metodolohiia yurydychnoho normotvorennia [The principle of scientificity as a methodology of legal rule-making]*. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*. Kyiv: VTs AAU, Vyp. 3 (4), pp. 31–37. [in Ukr.].

4. Groshevoy, Yu. M. (2006) *Moralnost pravosudiya [Morality of justice]*. *Etychni ta pravovi problemy zabezpechennia nezalezhnosti suddiv*. Kharkiv ; Kyiv : TsNT «Hopak», pp. 9–18. [in Russ.].

5. Drobnitskiy. O. G. (1974) *Ponyatiye morali [The concept of morality]*. M. : Nauka, 388 p. [in Russ.].

6. Yevkhutykh, I. M. (2017) *Moral i pravo v systemi sotsialnykh uiaвлен ta yikh mistse y rol u diialnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy [Morality and law in the system of social ideas and their place and role in the activities of the National Police of Ukraine]*: monohrafiia. Lviv : LvDUVS, 212 p. [in Ukr.].

7. Yefimov, M. M. (2020) *Metodyka rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen proty moralnosti: naukovi ta prakseolohichni osnovy [Methods of investigation of criminal offenses against morality: scientific and praxeological bases]* : monohrafiia. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 392 p. [in Ukr.].

8. Kulyk, S. H. (2016) *Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia zlochynam proty moralnosti [Criminological characteristics and prevention of crimes against morality]* : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Kласychnyi pryvatnyi universytet. Zaporizhzhia, 266 p. [in Ukr.].

9. Lazareva, A. O., Yushkevych, Yu. S. (2016) *Moralno-etychni tsinnosti hromadianskoho suspilstva [Moral and ethical values of civil society]* : monohrafiia / nauk. red. Ye. R. Borinshtein. Odesa., 260 p. [in Ukr.].

10. Landina, A. V. (2005) *Kryminalno-pravova okhrona moralnosti v Ukraini [Criminal legal protection of morality in Ukraine]* : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 227 p. [in Ukr.].

11. Maliarova, V. O. (2013) *Vyznachennia zlochyniv proty moralnosti u sferi statevykh stosunkiv cherez pryzmu suchasnoho mizhnarodnoho zakonodavstva [Definition of crimes against morality in the field of sexual relations through the prism of modern international law]*. *Uchenyye zapisky Tavricheskogo natsyonalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seria «Yurydicheskiye nauki»*. № 2-1 (Part 2). Vol. 26 (65), pp. 222–228. [in Ukr.].

12. Osokin, R. B. () *Teoretiko-pravovyye osnovy ugovnoy otvetstvennosti za prestupleniya protiv obschestvennoy npravstvennosti [Theoretical and legal foundations of criminal liability for crimes against public morality]*: avtoref. ... d-ra yurid. nauk : 12.00.08. Moskovskiy universitet Ministerstva vnutrennih del Rossiyskoy Federatsii. Moscow, 2014. 47 p. [in Russ.].

13. Pro zakhyst suspilnoi morali [On the protection of public morality] : Zakon Ukrainy vid 2004 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text>. [in Ukr.].

14. Tertyshnyk, V. M. (2020) *Kryminalnyi protses Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal proceedings of Ukraine. The general part]*: pidruchnyk. 8-me vyd., dopov. i pererob. Kyiv : Alerta, 452 p. [in Ukr.].

15. Tertyshnyk, V. M. (2003) *Kryminalno-protsesualne pravo Ukrainy [Criminal Procedure Law of Ukraine]* : pidruchnyk. 4-te vyd., dopov. i pererob. Kyiv : A. S. K., 1120 p. [in Ukr.].

16. Yushkevych, Yu. S. (2012) *Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia moralno-etychnykh tsinnosti [Theoretical and methodological principles of research of moral and ethical values]*. *Naukove piznannya: metodolohiya ta tekhnolohiya*. № 2 (29), pp. 152–157. [in Ukr.].

ABSTRACT

Mykola Yefimov. Scientific controversies regarding the genesis of understanding morality as a scientific category. The genesis of understanding morality as a scientific category is studied. Criminal offenses against morality are quite dangerous illegal manifestations in terms of their negative impact on society. After all, each of these acts violates not only the norms of the Criminal Code of

Ukraine, but also the norms of morality. In turn, this causes harm both to individual citizens against whom they were committed and to society as a whole.

It is noted that the development of society causes appropriate changes both in the legal field (adoption and repeal of regulations) and in the understanding of moral norms. The difference between law and morality stems from their kinship, because these phenomena are developing in parallel in every society. Although it is not always possible to say exactly what happened before: the rules of morality or the relevant rules of law.

It is indicated that morality is a set of internal values that determine the actions and aspirations of man, his way of thinking. They are a set of life landmarks, so to speak, the navigation of the individual in social life. The development of a conceptual basis for the study of moral and ethical values in modern scientific discourse does not fully solve the problem of their implementation at the social and individual levels in terms of their reassessment at the stage of civil society in modern Ukraine. That is, there is a problem of combining modern world trends (gender equality, comprehensive tolerance) with the objective reality in our country.

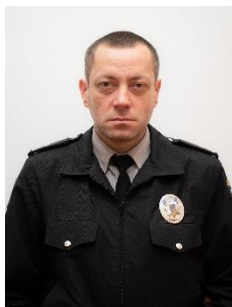
It has noted that the doctrinal approach to understanding the unity of morality and law should be supported in all areas of law, and in the rules of criminal law, especially, moreover, it is important to enshrine at the legislative level. Further reforms of criminal law require harmonization of its doctrine with the principles of humanism and justice, strengthening the institutions of protection of honor and dignity.

The concept of morality as an established order of relations in society, due to ethical norms and rules of conduct formed in society on the basis of traditional spiritual and cultural values to regulate interpersonal communication of individuals to ensure the integrity of personal and collective interests protected by law.

Keywords: *morality, law, criminal offense, investigation, communication, investigative (search) action.*

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-239-244

Віктор ПЛЕТЕНЕЦЬ[©]

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ПОДОЛАННІ ПРОТИДІЇ ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННЮ

У статті наголошено, що труднощі з організацією розслідування та подолання тиску з боку зацікавлених осіб, здебільшого, є результатом недостатньої кількості наявної в уповноважених осіб інформації. Це впливає на можливість ухвалення організаційних і тактичних рішень як у визначенні напрямів розслідування, так і ухваленні заходів з подолання протидії. У висновках акцентовано, що отримання інформації має характеризуватися оперативністю, а її застосування – виваженістю та своєчасністю, від чого залежить результативність діяльності та встановлення всіх обставин кримінального провадження.

Ключові слова: *інформаційне забезпечення, інформація, досудове розслідування, провадження, подолання протидії.*

Постановка проблеми. Якість розслідування кримінальних правопорушень загалом та тих, за якими наявна протидія зокрема, залежить від своєчасно отриманих відомостей, на яких ґрунтується пізнавальна діяльність уповноваженої особи, та ухвалення на їх підставі оптимальних рішень. Статистичні дані офісу Генерального прокурора України [1] демонструють, що у кримінальних провадженнях (приблизно 60 %) правоохоронцями достатньої кількості інформації зібрано не було, що ускладнило (унеможливило) оголошення підозри за вчинені протиправні діяння. Своєчасно не притягнуті до відповідальності правопорушники вчиняють більш тяжкі та зухвалі кримінальні правопорушення. Варто зазначити, що в умовах протидії досудовому

© В. Плетенець, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3619-8624>

viktor_plet@i.ua

розслідуванню заходи, спрямовані на знищення чи маскування доказової інформації, ускладнюють, а в низці випадків унеможливають встановлення всіх обставин кримінального правопорушення, що зумовлює формування відповідного рівня криміногенної обстановки в нашій державі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Інформаційному забезпеченню розслідування кримінальних правопорушень значної уваги приділили такі вчені-криміналісти, як: Т. Авер'янова, Р. Белкін, О. Белов, В. Бірюков, О. Дронова, В. Журавель, І. Ієрусалімов, А. Іщенко, П. Іщенко, Є. Лук'янчиков, І. Пиріг, М. Салтевський, В. Тищенко, В. Шепітько, К. Чаплинський та ін.

Різним аспектам протидії розслідуванню та шляхам її подолання приділяли увагу такі науковці, як: О. Александренко, Е. Бабаєва, І. Грицюк, С. Журавлев, В. Карагодін, В. Куликов, Л. Лившиць, Р. Мудрецький, І. Ніколайчук, В. Ортинський, Д. Патрелюк, А. Петрова, О. Ромців, В. Трухачов, М. Чесакова, Р. Шехавцов, Б. Щур та інші. Проте інформаційному забезпеченню подолання протидії досудовому розслідуванню з боку вчених-криміналістів належної уваги приділено не було. Це призводить до формування несприятливих умов, в яких доводиться діяти уповноваженим особам під час розслідування проваджень, за якими наявна протидія. Наведене зумовлює необхідність розгляду питань подолання протидії досудовому розслідуванню з використанням можливостей інформаційного забезпечення.

Метою статті є висвітлення використання можливостей інформаційного забезпечення в подоланні протидії досудовому розслідуванню.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан злочинності в нашій державі зумовлює необхідність зміни ставлення уповноваженими особами до виявлення та використання інформації. Інформаційне забезпечення досудового розслідування, як наголошує А. М. Ішин, вирішує такі питання: вибір суб'єктів збору інформації, їх компетенції; визначення термінів, порядку і способів отримання, фіксації, обробки і систематизації отриманої інформації; аналіз інформації в межах певної процедури із застосуванням типових методик із залученням відповідних фахівців; організація використання результатів аналізу інформації в практичній діяльності органів попереднього слідства [2, с. 22]. Зазначене, на нашу думку, є вагомою складовою в інформаційному забезпеченні діяльності правоохоронців, окреме місце в якому належить описам об'єктів, що містяться в обліках. Основне призначення останніх полягає у наданні відомостей про об'єкт, що сприятиме уповноваженим особам в попередженні, розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень. Серед основних завдань інформаційного забезпечення виділяють такі: встановлення осіб затриманих і заарештованих; отримання даних про минулу злочинну діяльність осіб, стосовно яких здійснюється оперативна перевірка або кримінальне провадження та ін. [3, с. 91]. Завдяки цьому можливий профілактичний вплив на фактори, що детермінують злочинність, ефективність якого, великою мірою, залежить від оперативності застосування інформаційних технологій. В оперативно-розшуковій діяльності, наголошує В. Ткаліч, вони можуть успішно використовуватись для виявлення, документування, розкриття, попередження та припинення протиправної діяльності, зокрема на ранніх стадіях їх підготовки, замаху та вчинення [4, с. 211–212]. Оперативно-розшукова діяльність забезпечує процес розслідування даними, які отримати складно, а іноді неможливо, що в умовах початкового етапу розслідування набуває особливого значення. Оперативність отримання й використання інформації може забезпечити мінімізацію витрат ресурсів на здійснення досудового розслідування. Інформаційне забезпечення, на думку О. Бандурки, є серцевиною оперативно-розшукової діяльності [5, с. 282]. Ці відомості стають підґрунтям для тактичних операцій, комбінацій, формування і перевірки версій, визначення напрямів розслідування та пошуку правопорушників, попередження й подолання тиску з боку не зацікавлених у результатах розслідування осіб.

Інформаційне забезпечення є особливою формою контролю над тими загрозами, які можуть надходити від злочинності [6, с. 146]. Одержання вагомих для встановлення обставин кримінального провадження відомостей зумовлюють необхідність удосконалення взаємодії між підрозділами відповідних правоохоронних органів. Досягти цього можна, насамперед, шляхом консолідації зусиль, комплексного вирішення завдань з інформаційного забезпечення діяльності правоохоронців з подолання проявів протидії кримінальному судочинству [7, с. 208]. Злочинність як системне явище сучасного суспільства є одним з основних викликів для кожної держави,

тому й її подолання вимагає консолідованого підходу з боку працівників різних підрозділів. Актуальним напрямом інформаційного забезпечення процесу протидії злочинності є усунення безсистемності в зборі інформації, неузгодженості між різними суб'єктами в аналізі інформації про криміногенну обстановку та розробкою заходів реагування, у випадку її ускладнення, що у результаті не дозволяє ухвалити ефективні управлінські рішення і знижує рівень їх реалізації [8, с. 107–108].

Варто наголосити, що системність в діяльності уповноважених осіб має бути умовою збору та використання інформації. Лише системний підхід може забезпечити результативність застосування, наприклад тактичної комбінації та в межах її проведення – тактичних прийомів. Їх використання має ґрунтуватися на наявній у суб'єктів розслідування інформації та визначенні тієї, яку ще необхідно отримати. Отже, інформаційне забезпечення органів поліції являє собою органічну єдність роботи з визначення змісту, обсягів, якості інформації, необхідної для здійснення управління, а також заходів щодо раціональної організації процесів збирання, систематизації, накопичення та обробки цієї інформації шляхом застосування різноманітних методів, методик і технічних засобів [9, с. 161]. Наведене зумовлює необхідність не тільки накопичення, а й передусім систематизації даних у вигляді доступної, логічно побудованої та простої у застосуванні структури.

Під інформаційними системами прийнято розуміти організаційно впорядковану сукупність масивів інформації про об'єкти та інформаційні технології, у тому числі засоби сучасної комп'ютерної техніки, програмне забезпечення й мережі зв'язку, що забезпечують процеси введення, опрацювання та видачі інформації [10, с. 11].

Вагомого значення в практиці уповноважених осіб набувають фактори, що впливають на результативність інформаційного забезпечення. Зокрема, можливості отримання інформації через офіційний запит з його санкціонуванням відповідними суб'єктами, судом, з баз, що не достатньо автоматизовані, вимагає витрат часу, сил та засобів та зводить нанівець оперативність цього процесу. Зі свого боку, кількість запитів зумовлюють й пропорційність витрат ресурсів щодо необхідності отримання відповідної інформації.

Згідно з результатами здійснених в Німеччині досліджень, визначається, що доступ до інформаційних баз є необхідним чинником вдосконалення діяльності правоохоронних органів. Основними критеріями, що висувуються до системи організації інформаційного забезпечення, виділені: достовірність, повнота, оперативність, наявність формалізації опису криміналістичної інформації з урахуванням відображення потенційної доказової інформації, валідності і, нарешті, доступності для усіх суб'єктів розслідування [11]. Водночас бюрократичні процедури в отриманні доступу до масивів даних збільшують можливість несанкціонованого витоку інформації про стан та напрями організації й проведення розслідування. Не меншого значення набуває й результативність застосування інформації, зумовлена часом від моменту її отримання. Тож чим швидше реалізується з моменту одержання інформація, тим вплив її більший, а ефективність діяльності є вищою. Отже, по-перше, збільшується ступінь поінформованості не зацікавлених осіб у результатах розслідування, по-друге – ускладнюється подолання даних проявів, по-третє – унеможливується визначення кола причетних до витоку інформації осіб та надання їх діям правової оцінки. Відповідно для працівників правоохоронних органів доступ до автоматизованих інформаційних баз має бути спрощений, що забезпечуватиме більшу ефективність не тільки застосування, а й мінімізацію передчасної поінформованості та протидії з боку зацікавлених осіб.

Потреба під час розслідування неодноразового використання накопичених масивів даних визначає необхідність формування криміналістичних інформаційних систем. Основними завданнями функціонування системи інформаційного забезпечення органів внутрішніх справ вважають:

– забезпечення можливості оперативного отримання інформації у повному, систематизованому та зручному для користування вигляді співробітниками та підрозділами поліції для розкриття;

– забезпечення динамічної та ефективної інформаційної взаємодії усіх галузевих служб поліції України, інших правоохоронних органів та державних установ; забезпечення захисту інформації. Органи поліції користуються й іншим інформаційним забезпеченням. За доступністю його можна поділити на відкрите і закрите забезпечення. Відкрите – це забезпечення зовнішнього загального користування, наприклад обласні адресно-довідкові картотеки (адресні бюро), а закрите – обмеженого користування,

наприклад оперативно-довідкова картотека джерел інформації, призначене тільки для певної категорії працівників, допущених до оперативно-розшукової діяльності. Окремі служби МВС створюють свої специфічні інформаційні системи, які забезпечують функціональну діяльність структури. Такі системи мають Головне управління пожежної охорони, Державна служба охорони, Медичне управління і деякі інші;

– розслідування, попередження злочинів і розшуку злочинців; збір, обробка та узагальнення оперативної, оперативно-розшукової, оперативно-довідкової, аналітичної, статистичної і контрольної інформації для оцінки ситуації та ухвалення обґрунтованих оптимальних рішень на всіх рівнях діяльності органів поліції [12]. Варто наголосити, що за неналежного ставлення з боку уповноважених осіб до проявів протидії досудовому розслідуванню вони неодмінно знайдуть своє продовження під час судового розгляду кримінального провадження. Під час судового розгляду протидія не тільки не зникає, а й може набувати нових форм та способів впливу, характеризуватися розширенням кола суб'єктів, переслідваними цілями [13, с. 97]. Отже, наявність інформаційного середовища сприятиме мінімізації тиску як під час досудового розслідування, так і судового розгляду кримінальних проваджень, що забезпечить ухвалення судом обґрунтованих рішень. Відповідно, наявні про факт протидії досудовому розслідуванню відомості зумовляватимуть необхідність ухвалення уповноваженими особами необхідних рішень та вжиття заходів.

Тож за наявності внутрішньої протидії уповноважені особи здебільшого вдаються до дій організаційно-тактичного характеру, корегування планів (розслідування, слідчих (розшукових) дій), зміни послідовності та часу проведення процесуальних дій, прийняття заходів забезпечення безпеки учасників. За наявності зовнішньої протидії, переважно, інформується керівництво органу досудового розслідування, процесуальні керівники, провадження може передаватися до інших підрозділів для організації й проведення розслідування. Діям суб'єктів, які здійснюють протидію, має надаватися юридична оцінка. Наведений нами перелік заходів є орієнтовним, проте, вони можуть прийматися як за фактами внутрішньої, так і зовнішньої протидії досудовому розслідуванню, чим сприятимуть подоланню проявів протидії досудовому розслідуванню. Проте удосконалення діяльності правоохоронців не тільки з формування інформаційних баз, а й використання відомостей, що в них містяться, з урахуванням сучасних технічних можливостей, досвіду інших держав підвищить ефективність діяльності правоохоронців України.

Висновки. Проведене нами дослідження дозволило лише окреслити можливості інформаційного забезпечення в подоланні протидії досудовому розслідуванню. Отримання інформації має характеризуватися оперативністю, а її застосування – виваженістю та своєчасністю, від чого залежить результативність діяльності та встановлення всіх обставин кримінального провадження. Удосконалення діяльності правоохоронців не тільки з формування інформаційних баз, а й з використання зосереджених в них відомостей повинно реалізовуватися з урахуванням сучасних технічних можливостей, наявного досвіду їх використання в нашій та інших державах, що підвищить ефективність діяльності уповноважених осіб.

Подальші наші наукові пошуки спрямовуватимуться у напрямі дослідження можливостей інформаційних технологій в організації розслідування кримінальних правопорушень, що перебувають в умовах протидії.

Список використаних джерел

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення України. URL : <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.
2. Ишин А. М. Информационное обеспечение предварительного расследования преступлений: некоторые современные аспекты. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия : Гуманитарные и общественные науки.* 2016. № 4. С. 21–28.
3. Усманов Р. А. Информационные основы предварительного расследования : монография / под ред. А. А. Белякова. М. : Юрлитинформ, 2006. 367 с.
4. Ткаліч В. Є. Використання інформаційних технологій та засобів масової інформації при розкритті злочинів. *Сторіччя розшуку: історія, сучасність та перспективи* : науково-прак. конф. (м. Одеса, 24 жовтня 2009 р.). Одеса : ОДУВС, 2009. С. 211–212.
5. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність : підручник. Харків : ХНУВС, 2002. 334 с.
6. Желудков М. А. Особенности информационного обеспечения деятельности органов внутренних дел по противодействию экономической преступности. *Вестник Владимирского юридического института.* 2007. № 3 (4). С. 146–149.

7. Pletenets V. The possibilities of information support in overcoming of combating criminal Judices. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2019. Special Issue № 1. P. 207–212.
8. Годунов И. В. Некоторые аспекты информационно-аналитической работы в деятельности правоохранительных органов в сфере противодействия преступности. *Человек: преступление и наказание*. 2012. № 4 (79). С. 107–108.
9. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України : підручник. Харків : ХНУВС, 2009. 780 с.
10. Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / НАВС. Київ, 2011. 31 с.
11. Kuhne E. Polizeiliche Informationssysteme und ihre Nutzung in der Sächsischen Polizei. Berlin, 2004.
12. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.
13. Плетенець В. М. Криміналістичне забезпечення подолання протидії кримінальному судочинству: сучасний стан та шляхи розвитку. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 8 (26). 120 p.

Надійшла до редакції 17.01.2022

References

1. Yedyny zvit pro kryminal'ni pravoporushennya Ukrainy [Unified report on criminal offenses of Ukraine.] URL : <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>. [in Ukr.].
2. Ishyn, A. M. (2016) Informatsyonnoye obespecheniye predvaritel'nogo rassledovaniya prestupleniy: nekotoryye sovremennyye aspekty [Information support of preliminary investigation of crimes: some modern aspects]. *Vestnyk Baltiyskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta. Seriya : Gumanitarnyye i obshchestvennyye nauki*. № 4, pp. 21–28. [in Russ.].
3. Usmanov, R. A. (2006) Informatsyonnyye osnovy predvaritel'nogo rassledovaniya [Information bases of preliminary investigation] : monohrafiya / pod red. A. A. Belyakova. M. : Yurlitinform, 367 p. [in Russ.].
4. Tklich, V. Ye. (2009) Vykorystannya informatsiynykh tekhnolohiy ta zasobiv masovoyi informatsiyi pry rozkrytti zlochniv [The use of information technology and media in the detection of crimes]. *Storichchya rozshuku: istoriya, suchasnist' ta perspektyvy : naukovo-prak. konf. (m. Odesa, 24 zhovtnya 2009 r.)*. Odesa : ODUVS, pp. 211–212. [in Ukr.].
5. Bandurka, O. M. (2002) Operatyvno-rozshukova diyal'nist' [Operational-search activities] : pidruchnyk. Kharkiv : KhNUVS, 334 p. [in Ukr.].
6. Zheludkov, M. A. (2007) Osobennosti informatsyonnogo obespecheniya deyatel'nosti organov vnutrennikh del po protivodeystviyu ékonomicheskoy prestupnosti [Features of information support of the activities of law enforcement agencies to combat economic crime]. *Vestnik Vladimirovskogo yuridicheskogo insituta*. № 3 (4), pp. 146–149. [in Russ.].
7. Pletenets, V. (2019) The possibilities of information support in overcoming of combating criminal Judices. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. Special Issue № 1, pp. 207–212.
8. Godunov, I. V. (2012) Nekotoryye aspekty informatsyonno-analiticheskoy raboty v deyatel'nosti pravookhranitel'nykh organov v sfere protivodeystviya prestupnosti [Some aspects of information and analytical work in the activities of law enforcement agencies in the field of crime prevention]. *Chelovek: prestupleniye y nakazaniye*. № 4 (79), pp. 107–108. [in Russ.].
9. Bandurka, O. M. (2009) Upravlinnya v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy [Management in the bodies of internal affairs of Ukraine] : pidruchnyk. Kharkiv : KhNUVS, 780 p. [in Ukr.].
10. Biryukov, V. V. (2011) Informatsiyno-dovidkove zabezpechennya rozsliduvannya zlochniv: problemy teorii i praktyky [Information and reference support for the investigation of crimes] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 / NAVS. Kyiv, 31 p. [in Ukr.].
11. Kuhne, E. (2004) Polizeiliche Informationssysteme und ihre Nutzung in der Sächsischen Polizei [Police information systems and their use in Saxon police]. Berlin. [in Ger.].
12. Pro informatsiyu [On information] : Zakon Ukrainy vid 02.10.1992 URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>. [in Ukr.].
13. Pletenets', V. M. (2018) Kryminalistychne zabezpechennya podolannya protydyi kryminal'nomu sudochynstvu: suchasnyy stan ta shlyakhy rozvytku [Forensic support to overcome the opposition to criminal justice: the current state and ways of development]. *Eurasian Academic Research Journal*. № 8 (26). 120 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Viktor Pletenets. Use of information tools to overcome opposition to pre-trial investigation and use of information tools to overcome obstruction of pre-trial investigation. The article deals with using the possibilities of information support in overcoming opposition to pre-trial investigation. It is noted that the effectiveness of the investigation of criminal offences in a hostile environment depends on the level of information available to the investigation. On the basis of an analysis of statistical data from the Office of the Procurator-General of Ukraine, it is noted that 60 per cent of criminal proceedings did

not collect sufficient information, which in turn made it impossible to prosecute perpetrators of socially dangerous acts. It is emphasized that intelligence activities and the process of investigation provide information that is otherwise difficult to obtain and sometimes impossible to obtain. This is particularly important given the paucity of information that characterizes the initial phase of the investigation. This should be seen as a prerequisite for the implementation of tactical and operational measures and for the success of the investigation, while minimizing the possible pressure exerted by the persons concerned on the participants in the criminal proceedings. It is noted that a systematic approach to information can reduce the time, effort and cost of producing a positive result. Uncertainty about the organization of the investigation in general and how to overcome existing pressure from the persons concerned is largely the result of a lack of information from the investigators. This has an impact on the ability to make organizational and tactical decisions, both in terms of the direction of the investigation and in terms of coping with the reaction. The system, noted in the work, should be not only in the collection of information, but also in its use in criminal proceedings. Only a systematic approach can ensure the effectiveness of using, for example, a tactical combination and, within that framework, tactical techniques. Their application should be based on the information available to the subjects of investigation and the determination of what to obtain.

The report states that information must be obtained in a timely manner and that its use must be balanced and timely, on which depends the performance of the activity and the determination of all circumstances of the criminal proceedings.

Keywords: *information support, information, pre-trial investigation, proceedings, overcoming of opposition.*

УДК 347

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-244-250

Яна ТРИНЬОВА ©

доктор юридичних наук, доцент,
адвокат
(м. Київ, Україна)

ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

У статті наведено аналіз всіх законопроектів щодо правового врегулювання допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ) в Україні, які подавались до Верховної Ради України та були опубліковані науковцями. Виявлено недоліки цих проектів нормативно-правових актів, зокрема акцентовано на застосуванні в чинному законодавстві терміна «репродуктивний вік» у контексті надання можливості використання ДРТ, який фактично обмежує можливість скористатись цими технологіями особам, які вже фізіологічно вийшли з цього віку. Також надані пропозиції щодо удосконалення правового врегулювання правовідносин у сфері ДРТ. Пропоновано не обмежувати коло суб'єктів, які можуть скористатись програмою сурогатного материнства (СМ), цивільно-правовим статусом та їх статтю; обмежити допустиму кількість одночасно пересаджених ембріонів одним; закріпити заборону статевої селекції ембріонів, за винятком певних обставин; окремо передбачити порядок застосування програми СМ для дискордантних пар; положення договору сурогатного материнства включити до ЦК, а не в окремий закон; передбачити компенсаційну виплату потенційними батьками на користь народженої у програмі дитини певної суми, яку потенційні батьки можуть тимчасово покласти на зберігання на банківський рахунок або на депозит нотаріуса; не звужувати кількість сторін договору СМ; включити до переліку обов'язкових документів з боку потенційних батьків у програмах СМ документи, які вимагаються в разі усиновлення дитини; в основу нового закону покласти наявний Порядок застосування ДРТ.

Ключові слова: *закон, проект закону, сурогатне материнство, ВІЛ-пари, дискордантні пари, юридична відповідальність, ембріотрансфер, статевий відбір ембріонів, кримінальна відповідальність у сфері ДРТ.*

© Я. Триньова, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5416-2756>

academy@kvs.gov.ua

Постановка проблеми. На фоні загальносвітового зниження людської фертильності використання допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ) стає дедалі запитуваною медичною послугою. Водночас на світовому рівні спостерігається явна трилема щодо правового врегулювання цих правовідносин: одні держави дозволяють їх використання, інші – не дозволяють, а в деяких – законодавство взагалі не врегулювало цей соціально-правовий аспект, чим підштовхує правозастосовувачів до використання законодавчих прогалін, які виникли.

Зважаючи на це, громадяни держав, в яких заборонено використання ДРТ, або деяких видів ДРТ (наприклад, сурогатне материнство (далі – СМ)) вимушені звертатись за такою послугою за кордон.

Україна на світовій арені у ніші використання ДРТ посідає вигідне для неї місце: ця сфера є достатньо врегульованою, хоча і не позбавлена певних недоліків. Головне для споживачів цих послуг в Україні – можливість запліднення *in vitro* (далі – ЗІВ) жінки, яка не перебуває у шлюбі; гарантії потенційних батьків щодо дитини, визначений статус сурогатної матері, дозвіл на передімплантаційне діагностування ембріона. Однак загальні глобалізаційні процеси, розвиток суспільної моралі, суспільний запит, а також систематичні зловживання у сфері використання ДРТ вимагають оновлення українського законодавства в цій сфері.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Контент-аналіз наявних проєктів законів, поданих до ВРУ, та наукових публікацій дозволив з'ясувати, що станом на лютий 2022 року є (було) 14 проєктів законів про ДРТ: проєкт № 8703 від 17.06.2011 р. (ініціатори – народні депутати І. Рибаків, Р. Сорочинська-Кириленко, В. Каплієнко, В. Камчатний, П. Гасюк – далі проєкт І. Рибаків) [1]; проєкт № 8282 від 16.10.2012 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмежень у використанні допоміжних репродуктивних технологій», проте Президентом України він був відхилений, а вето депутати не подолали [2]; проєкт № 8625 від 18.07.2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо захисту прав дітей при використанні допоміжних репродуктивних технологій)» (вносився народними депутатами: П. Унгурян, О. Білозір, І. Сисоєнко, Ю. Соловей, М. Лаврик, О. Кришин – далі проєкт П. Унгуряна) [3]; № 8629 від 19.07.2018 р. групи депутатів (І. Луценко, І. Герашенко, М. Іонова – далі проєкт І. Луценко) [4]; однак 29.08.2019 р. цей проєкт був відкликаний [2]; альтернативний йому проєкт № 8629-1 від 01.08.2018 р. (вносився народним депутатом України В. Купрієм – далі проєкт В. Купрія) [5]; проєкт № 3488 від 15.05.2020 р. (ініціатор – народний депутат України Дануца О. – далі проєкт О. Дануца) [6]; проєкт від МОЗ України (далі – проєкт МОЗ) від 2021 р. [7]; проєкт від УАРМ від 2021 р. (далі – проєкт УАРМ) [8]; проєкт 6475 від 28.12.2021 р. (проєкт Шмигалья) [9]; проєкт 6475-1 від 11.01.2022 р. (проєкт Дануци) [10]; проєкт 6475-2 від 13.01.2022 р. (В. Вагнер) [11]; проєкт 6517 від 13.01.2022 р. (внесення доповнення до КК) [12] та проєкт адвоката, який практикує у сфері ДРТ, кандидата юридичних наук С. Антонова [13].

Серед українських науковців проблематиці правового врегулювання ДРТ присвятили чимало публікацій такі: Н. Аблятіпова [14], С. Антонов [13], А. Головащук [15], Р. Майданик [16], Е. Мухамедова [17], О. Покальчук [18], З. Ромовська [19], І. Сенюта [2], Р. Стефанчук [20] тощо.

Незважаючи на достатню на перший погляд розробленість цієї тематики та доволі багато наявних законодавчих пропозицій з врегулювання правовідносин у сфері ДРТ, основні практичні проблеми, які потребують законодавчого врегулювання, досі залишились поза увагою законодавця та науковців.

Тому **метою** цієї статті є аналіз чинного українського законодавства у сфері ДРТ та зазначених проєктів законів для узагальнення їх позитивних положень, виявлення недоліків, проблем, що потребують вирішення, та формулювання власних пропозицій у цій сфері. У статті було використано такі методи наукового пізнання: матеріалістичної діалектики, порівняльний та метод контент-аналізу, історико-правовий, соціологічний.

Виклад основного матеріалу. Почнемо зі сфери застосування цього закону, точніше із статусу осіб, які можуть скористатися ним. У проєкті І. Луценко закладено суперечності, що виявляються в ст. 3 та 9. Зокрема, ст. 3 передбачає, що Закон поширюється на громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Однак вже в ст. 9 визначено, що не можуть скористатися методикою сурогатного (замінного) материнства, яка є видом ДРТ, зокрема, особи без громадянства. Вважаємо, що крім

явної правової колізії, обмеження прав осіб без громадянства є проявом дискримінації, що, зі свого боку, є порушенням Конституції України [21]. Всі інші проекти передбачають поширення проектів законів на іноземних громадян. Однак закон В. Вагнер передбачає можливість застосування цього закону іноземними громадянами лише тих країн, де не заборонено програми ДРТ (ч. 2 ст. 20). Не заборонено – не означає, що дозволено, але при цьому треба зважати, що відсутня чітко сформульована заборона.

Також перед законодавчим визначенням сфери застосування цього закону за колом суб'єктів треба орієнтуватись на політику держави в цій сфері, звичайно, якщо вона визначена. Переконані, що Україна, використавши вже наявне законодавство в цій сфері та удосконаливши його, може розраховувати на істотні фінансові надходження, які можуть стати складовою бюджету країни, звісно, за вміло встановленої податкової та міжнародної політики.

Одним з принципових аспектів правового врегулювання використання ДРТ є *визначення кола суб'єктів, які можуть скористатись цим правом*. За п. 1.7 Порядку¹ повнолітні жінки та/або чоловіки мають право за медичними показаннями на проведення лікувальних програм ДРТ. Проте це право обмежено видом ДРТ, який зможе обрати повнолітній суб'єкт. І тлумачення законодавства у сфері врегулювання ДРТ свідчить, що жінки мають більше можливостей реалізувати своє право на репродукцію порівняно з чоловіками. *Одинокий чоловік не може розраховувати на таку програму*.

Всі інші програми, крім програми СМ, також розраховані або на самотніх жінок, або на осіб, які проживають разом без реєстрації шлюбу і розраховані на жінок. На жаль, проекти 2021–2022 років не змінюють цієї ситуації.

Виходить, *що самотні чоловіки не можуть реалізувати своє репродуктивне право*. Проте ст. 24 Конституції гарантує рівність прав чоловіка та жінки, а також неприпустимість дискримінації за ознакою статі, а п. 1.7. Порядку декларує право, зокрема й чоловіків, на застосування ДРТ.

З наведеного випливає, що відсутність у законодавстві можливості реалізації права чоловіка на використання ДРТ для лікування безпліддя суперечить Конституції. Так само буде суперечити принципу неприпустимості дискримінації, зокрема за соціальним статусом, пропозиція включити в майбутній закон вимогу для подружніх пар перебування у шлюбі не менше року/2 років для отримання можливості скористатись програмою СМ (ч.1 ст. 20 проекту Вагнер).

Виправити таку ситуацію можна *шляхом передбачення в новому законі рівних можливостей для всіх осіб, не залежно від статі та наявності і строку шлюбних відносин, для реалізації свого репродуктивного права шляхом використання програм ДРТ*. Прикладом може стати законодавство Республіки Вірменія [22]. Схожі пропозиції щодо відсутності вимоги перебування у шлюбі для потенційних батьків надавались у проекті В. Купрія [6]. Проте в проекті МОЗ (ст. 1) та УАРМ (ст. 1) такі вимоги не висуваються [8, 9].

Доцільно *обмежити визначення в законі кількості ембріонів при ембріотрансфері одним ембріоном*, оскільки це є необхідним для збереження репродуктивного здоров'я жінки, адже навіть два ембріони (тим більше, три-п'ять) вважаються багатоплідною вагітністю, яка є нетиповою для людини, а тому є загрозою для здоров'я. Аналізовані проекти законів про ДРТ подібної вимоги не містять.

Обов'язково треба в новому законі *передбачити пряме обмеження щодо вибору статі ембріона для його подальшого трансферу у тіло людини, що є також проявом дискримінації*, і вимоги щодо цього більшість наявних проектів законів не містять (крім проекту УАРМ – ст. 12, Д. Шмигала – ст. 12, В. Вагнер – ст. 8) [9]. Чинне законодавство прямо цього не передбачає. Лише є згадки про таку заборону у Р.Х (Порядку проведення Преімплантаційної медико-генетичної діагностики (далі – ПГД)). З огляду на викладене, неочікувано, що в ст. 12 проекту МОЗ дозвіл вибору статі майбутньої дитини допускається *без зазначення будь-яких обмежень* [8], а в проекті Д. Шмигала – за соціальними показаннями (наявності в родині 2 дітей однієї статі).

Говорячи про прояви дискримінації у правовідносинах у сфері використання ДРТ, треба окремо передбачити *врегулювання в законі порядку реалізації права ВІЛ-інфікованих пар на репродукцію*. Такий аспект не розглядався в жодному проекті закону.

¹ Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : затв. наказом МОЗ № 787 від 09.09.2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>.

Було б доцільно в майбутньому законі присвятити окремий розділ врегулюванню правовідносин між цими суб'єктами. Оскільки ця сфера відносин є достатньо вразливою, тому не повинно бути неоднозначного тлумачення [23].

Посмортальна репродукція – один з актуальних аспектів репродуктивних програм, на який також треба окремо звернути увагу в законі. Відомо вже декілька випадків, коли особи звертались до ЗОЗ з проханням використати біологічний матеріал померлої особи для лікування безпліддя. Їм було відмовлено через неврегульованість цього питання. Треба зазначити, що в проєктах законів І. Луценко, № 6475-2 (2022 р.), В. Вагнер та С. Антонова цей аспект висвітлено. Доцільно пункт щодо посмортальної репродукції включати в шлюбний договір.

Зважаючи на *особливо вразливий статус дитини*, народженої у програмі ДРТ (СМ), порівняно з іншими учасниками ДРТ, треба в законі передбачити гарантію дотримання прав такої дитини (що відсутнє у всіх проєктах!). Для цього доцільно в договорі *передбачити компенсаційну виплату потенційними батьками на користь народженої у програмі дитини певної суми*, яку потенційні батьки можуть тимчасово покласти на зберігання на банківський рахунок або на депозит нотаріуса. В разі порушення прав дитини (потенційні батьки відмовились від дитини) – ця сума переводиться на банківський рахунок дитини і зберігається до досягнення дитиною повноліття, після чого вона може розпоряджатися цими коштами. Ця сума повертається потенційним батькам, якщо вони виконали свої договірні зобов'язання щодо оформлення на себе дитини та прийняли її у свою родину [24].

Щодо визначення форми та основних положень договору про сурогатне материнство в законі про ДРТ, вважаємо, що *треба розглянути можливість внесення змін до ЦК у вигляді інституту договору сурогатного материнства*, тим більше, що зараз продовжується робота над Концепцією нового ЦК. Ці зміни, одночасно з іншими змінами, пов'язаними з введенням в дію закону про ДРТ, мають подаватися одночасно із законопроєктом про ДРТ.

Слід зазначити, що проєкти МОЗ (ч. 1, 3 ст. 13) та УАРМ (ч. 1, 3 ст. 13), проєкт І. Луценко (ст. 12) [4], проєкт В. Купрія (ст. 9) [6] та проєкти № 6475 – № 6475-2 скоротили *перелік можливих сторін договору* про сурогатне материнство тільки до подружжя (за чинним законодавством можливе укладання договору чоловіком або дружиною з цього подружжя) та сурогатною матір'ю, чим, вважаємо, суттєво обмежили права потенційних батьків [8, 9].

Щодо визначення *фінансової форми* правовідносин між сурогатною матір'ю та потенційними батьками, треба залишити наявну – некомерційну/комерційну.

У проєктах № 6475 – № 6475-2, які названі «про застосування ДРТ», *відсутні інші методи лікування безпліддя*, крім донації гамет/ембріонів, кріоконсервації та сурогатного материнства. Тобто такі методи, як: ЕКЗ, ІКСІ, – відсутні. Тож предмет, визначений у назві проєкту, не розкрито у змісті проєктів.

Також треба визначитись із *глобальним питанням: ми створюємо рамковий закон, в якому окреслені основні вимоги, а деталі процедур залишаються у чинному Порядку* (як пропонувалось УАРМ [25]), звісно із виключенням суперечливих новому закону положень; або ми на основі Порядку вносимо до нього зміни та додаємо до нього все необхідне і він набуває статусу нового закону.

У проєктах аналізованих законів, за наявності важливих додаткових положень, відсутні деталізовані процедури, які визначені у Порядку (Р.ІІ-ХІІ), зокрема відсутній перелік методик ДРТ, однією з яких є базовий метод ДРТ – запліднення *in vitro* (далі – ЗІВ). Вважаємо, що чинний Порядок доцільно покласти в основу нового НПА, актуалізувавши його положення. На сьогодні запропоновані проєкти НПА у сфері ДРТ ще більше ускладнюють діяльність в цій сфері, створюючи зайві колізії норм заповнення законодавчих прогалів.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зауважимо, що треба доповнити Порядок відповідними новими положеннями щодо кола суб'єктів, які можуть використовувати методики ДРТ; прав та обов'язків осіб, щодо яких можуть застосовуватись ДРТ, посмортальної репродукції; надати новому нормативному акту статусу закону, а зміст договору сурогатного материнства помістити в ЦК. Дотримуючись сучасної концепції інформатизації суспільства, треба створити всеукраїнську базу даних (Єдиний електронний банк даних) щодо всіх учасників правовідносин у сфері ДРТ, особливо щодо методу СМ. До цієї бази мають бути внесені дані потенційних батьків, сурогатних

матерів, дітей, які народились у програмах ДРТ; ЗОЗ, які практикують у цій сфері; довідок про генетичну спорідненість, свідоцтв про народження дітей, народжених в програмах ДРТ, дані донорів та інформація про їх донатії. Така інформація буде корисна під час виявлення та розслідування правопорушень в цій сфері та стане профілактикою протиправної поведінки всіх учасників правовідносин у сфері ДРТ. Крім того, дасть змогу контролювати кількість народжених дітей від одного донора на певній території за певний проміжок часу.

Під час модернізації правового врегулювання ДРТ, зокрема СМ, не можна обійтись без укладання додаткових міжнародних угод, спрямованих на спрощений порядок легалізації дитини, народженої у програмі СМ.

Загалом під час створення нового НПА необхідно пам'ятати про доцільність таких дій, адже чинне законодавство у сфері ДРТ цілком працездатне. Проблема в правову нігілізмі, який поширюється у суспільстві як пандемія. За таких обставин будь-який новий НПА буде мати ті самі наслідки, що і чинний. Крім того, кожен правозастосовець у своїй практичній діяльності має пам'ятати про загальноправові та галузеві принципи права, які застосовуються в разі браку конкретних правових норм. Застосування аналогії права, закону теж не повинно бути перепорою для правозастосування. За такого фахового підходу до практики правозастосування не потрібно буде створювати нові, додаткові НПА. І ще завжди треба пам'ятати, що закон – не підручник, він не повинен містити основи права.

Список використаних джерел

1. Про допоміжне материнство : Проект закону від 17.06.2011 р. № 8703 (І. Рибаків). URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=8703&skl=7.
2. Сенюта І. Я. Сурогатне материнство: нормативна «Ахіллесова п'ята». URL: <https://medcom.unba.org.ua/publications/publications/print/5538-surogatne-materinstvo-normativna-ahillesova-pyata.html>.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо захисту прав дітей при використанні допоміжних репродуктивних технологій) : Проект закону від 18.07.2018 р. № 8625 (П. Унгуряна). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6NL00A.html.
4. Про Допоміжні репродуктивні технології : Проект закону від 19.07.2018 р. № 8629 (І. Луценко). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64477.
5. Про Допоміжні репродуктивні технології : Проект закону від 01.08.2018 р. № 8629-1 (В. Купрія). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6NP1AI>.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань застосування допоміжних репродуктивних технологій : Проект закону від 15.05.2020 р. № 3488 (О. Дануца). URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68850.
7. Про Допоміжні репродуктивні технології : Проект МОЗ від 2021 р. URL : https://www.uarm.org.ua/en/?option=com_attachments&task=download&id=484.
8. Про Допоміжні репродуктивні технології : Проект закону УАРМ від 2021 р. URL : https://www.uarm.org.ua/en/?option=com_attachments&task=download&id=484.
9. Про Допоміжні репродуктивні технології : Проект закону від 24.12.2022 р. № 6475 (Д. Шмигалья). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=73524.
10. Про Допоміжні репродуктивні технології : Проект закону від 11.01.2022 р. № 64475-1 (О. Дануца). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=73571.
11. Про Допоміжні репродуктивні технології та заміне материнство : Проект закону від 11.01.2022 № 64475-1 (В. Вагнер). URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=73585.
12. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо правопорушень у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій : Проект закону. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73586.
13. Про реалізацію репродуктивних прав та допоміжну репродукцію людини (С. Антонов) : Проект закону. URL: http://www.medlawcenter.com.ua/ua/123/repro_law.html.
14. Аблятіпова Н. А. Проблеми сурогатного материнства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2009. Вип. 51. С. 167–173.
15. Головашук А. П. Допоміжні репродуктивні технології як спосіб реалізації права на материнство. *Верховенство права, законність та права людини : Міжнародна науково-практ. конф. (м. Київ, 28–29 червня 2012)*. Київ : Центр правових наукових досліджень, 2012. С. 32.
16. Майданик Р. А. Репродуктивні права. Сурогатне материнство. Київ : Алерта. 2013. 48 с.
17. Мухамедова Е. Е. Репродуктивні права фізичної особи в системі особистих немайнових прав. *Учен. записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки*. 2012. № 2. Т. 25(64). С. 136–141.
18. Покальчук О. Право на сурогатне материнство одностатевих партнерств. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 2. С. 101–107.

19. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 532 с.
20. Стефанчук Р. О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1–2. С. 66–72.
21. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
22. Закон Арменії «О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека». URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=75284>.
23. Триньова Я. О. Етико-правовий аспект надання послуг із сурогатного материнства дискордантним парам. *Правові проблеми сучасної трансформації охорони здоров'я* : зб. матеріалів Всеукр. науково-практ. конф. з міжнародною участю (м. Запоріжжя, 27–28 травня 2021 р.) Запоріжжя : ЗДМУ, 2021. С. 86–89.
24. Триньова Я. О. Сурогатне материнство (настільна книга адвоката, лікаря, сурмами, генетичних батьків та правоохоронця). Київ : Норма права, 2021. 386 с.
25. Матеріали наради керівників клінік ДРТ. *VAPM*. 2018. URL : <https://uarm.org.ua/component/attachments/download/368.html>.

Надійшла до редакції 17.02.2022

References

1. Pro dopomizhne materynstvo [About foster motherhood] : Proiekt zakonu vid 17.06.2011 № 8703 (I. Rybakov). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3511=8703&skl=7. [in Ukr.].
2. Seniuta, I. Ya. Surohatne materynstvo: normatyvna «Akhillesova piata» [Surrogacy: the normative «Achilles' heel»]. URL: <https://medcom.unba.org.ua/publications/publications/print/5538-surogatne-materinstvo-normativna-ahillesova-pyata.html>. [in Ukr.].
3. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (shchodo zakhystu prav ditei pry vykorystanni dopomizhnykh reprodutyvnykh tekhnolohii) [On modification of some legislative acts of Ukraine (concerning protection of the rights of children at use of auxiliary reproductive technologies)] : Proiekt zakonu vid 18.07.2018 r. № 8625 (P. Unhuriana). URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6NL00A.html. [in Ukr.].
4. Pro dopomizhni reprodutyvni tekhnolohii [On Assisted reproductive technologies] : Proiekt zakonu vid 19.07.2018 № 8629 (I. Lutsenko). URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64477. [in Ukr.].
5. Pro dopomizhni reprodutyvni tekhnolohii [On Assisted reproductive technologies] : Proiekt zakonu vid 01.08.2018 r. № 8629-1 (V. Kupriia). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6NP1AI>. [in Ukr.].
6. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo pytan zastosuvannia dopomizhnykh reprodutyvnykh tekhnolohii [On amendments to some legislative acts of Ukraine on the use of assisted reproductive technologies] : Proiekt zakonu vid 15.05.2020 r. № 3488 (O. Danutsa). URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68850. [in Ukr.].
7. Pro Dopomizhni reprodutyvni tekhnolohii [On Assisted Reproductive Technologies] : Proiekt MOZ vid 2021 r. URL : https://www.uarm.org.ua/en/?option=com_attachments&task=download&id=484. [in Ukr.].
8. Pro Dopomizhni reprodutyvni tekhnolohii [On Assisted Reproductive Technologies] : Proiekt zakonu UARM vid 2021 r. URL : https://www.uarm.org.ua/en/?option=com_attachments&task=download&id=484 [in Ukr.].
9. Pro Dopomizhni reprodutyvni tekhnolohii [On Assisted Reproductive Technologies] : Proiekt zakonu vid 24.12.2022 r. № 6475 (D. Shmyhalia). URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=73524. [in Ukr.].
10. Pro Dopomizhni reprodutyvni tekhnolohii [On Assisted Reproductive Technologies] : Proiekt zakonu vid 11.01.2022 r. № 64475-1 (O. Danutsa). URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=73571. [in Ukr.].
11. Pro Dopomizhni reprodutyvni tekhnolohii ta zaminne materynstvo [On Assisted Reproductive Technologies and Substitute Motherhood] : Proiekt zakonu vid 11.01.2022 r. № 64475-1 (V. Vahner). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=73585. [in Ukr.].
12. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo pravoporushen u sferi zastosuvannia dopomizhnykh reprodutyvnykh tekhnolohii [On modification of the Criminal code of Ukraine concerning offenses in the field of application of auxiliary reproductive technologies] : Proiekt zakonu. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73586. [in Ukr.].
13. Pro realizatsiiu reprodutyvnykh prav ta dopomizhnu reprodutsiiu liudyny (S. Antonov) [On the realization of reproductive rights and assisted human reproduction (S. Antonov)] : Proiekt zakonu. URL: http://www.medlawcenter.com.ua/ua/123/repro_law.html. [in Ukr.].
14. Abliatipova, N. A. (2009) Problemy surohatnoho materynstva v Ukraini [Problems of surrogacy in Ukraine]. Aktualni problemy derzhavy i prava : zb. nauk. pr. / Odes. nats. yuryd. akad. Odesa, Vyp. 51, pp. 167–173. [in Ukr.].
15. Holovashchuk, A. P. (2012) Dopomizhni reprodutyvni tekhnolohii yak sposib realizatsii

prava na maternstvo. *Verkhovenstvo prava, zakonnist ta prava liudyny : Mizhnarodna naukovo-prakt. konf. (m. Kyiv, 28–29 chervnia 2012)*. Kyiv : Tsentr pravovykh naukovykh doslidzhen, p. 32. [in Ukr.].

16. Maidanyk, R. A. (2013) Reproduktyvni prava. Surohatne maternstvo [Reproductive rights. Surrogate martenity]. Kyiv : Alerta, 48 p.

17. Mukhamedova, E. E. (2012) Reproduktyvni prava fizychnoyi osoby v systemi osobystykh nemainovykh prav. *Uchen. zapiski Tavricheskogo nats. un-ta im. V. I. Vernadskogo. Seriya : Yuridicheskije nauki*. № 2. Vol. 25(64), pp. 136–141. [in Ukr.].

18. Pokalchuk, O. (2020) Pravo na surohatne maternstvo otdnostatevykh partnerstv [The right to surrogacy of same-sex partnerships]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti*. № 2, pp. 101–107 [in Ukr.].

19. Romovska, Z. V. (2003) Simeinyi kodeks Ukrainy: naukovo-praktychnyi komentar [Family Code of Ukraine: scientific and practical commentary]. Kyiv : Vydavnychi Dim «In Yure», 532 p. [in Ukr.].

20. Stefanchuk, R. O. (2004) Poniattia, systema, osoblyvosti zdiisnennia i zakhystu reproduktyvnykh prav fizychnoi osoby [The concept, system, features of the implementation and protection of reproductive rights of the individual]. *Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia ta prava*. № 1–2, pp. 66–72. [in Ukr.].

21. Konstytutsiya Ukrainy [Constitution of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].

22. Zakon Armenii «O reproductivnom zdorovyie i reproductivnyh pravah cheloveka» [Law of Armenia “On Reproductive Health and Human Reproductive Rights”]. URL : <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=75284>. [in Russ.].

23. Trynova, Ya. O. (2021) Etyko-pravovy aspekt nadannia posluh iz surohatnoho maternstva dyskordantnym param [Ethical and legal aspect of providing surrogacy services to discordant couples]. *Pravovi problemy suchasnoi transformatsii okhorony zdorovia : zb. materialiv Vseukr. naukovo-prakt. konf. z mizhnarodnoiu uchastiu (m. Zaporizhzhia, 27–28 travnia 2021 r.)*. Zaporizhzhia : ZDMU, pp. 86–89. [in Ukr.].

24. Trynova, Ya. O. (2021) Surohatne maternstvo (nastilna knyha advokata, likaria, surmamy, henetychnykh batkiv ta pravookhorontsia) [Surrogacy (table book of lawyer, doctor, surrogate mother, genetic parents and law enforcement officer)]. Kyiv : Norma prava, 386 p. [in Ukr.].

25. Materialy narady kerivnykiv klinik DRT [Proceedings of the meeting of the heads of ART clinics]. UARM. 2018. URL: <https://uarm.org.ua/component/attachments/download/368.html>. [in Ukr.].

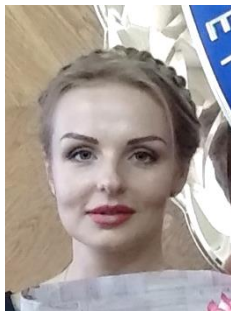
ABSTRACT

Yana Trynova. Legal Regulation of the Use of Assisted Reproductive Technologies in Ukraine: Analysis and Proposals. The article presents an analysis of all bills on the legal regulation of assisted reproductive technologies (ART) in Ukraine, which were submitted to the Verkhovna Rada of Ukraine and published by scientists. The shortcomings of these draft regulations have been identified, including the use of the term «reproductive age» in current legislation in the context of enabling the use of ART, which in fact limits the ability to use these technologies to people who are physiologically out of this age. There are also proposals to improve the legal regulation of legal relations in the field of ART. It is proposed not to limit the range of entities that can benefit from the Surrogacy Program (SP), civil status and their gender; limit the allowable number of simultaneously transplanted embryos to one; to establish a ban on sexual selection of embryos, except in certain circumstances; separately envisage the procedure for applying the SP for discordant couples; include the provisions of the surrogacy agreement in the Central Committee, and not in a separate law; provide for compensatory payment by potential parents in favor of a child born in the program of a certain amount that potential parents may temporarily deposit in a bank account or on a notary deposit; not to narrow the number of parties to the SP agreement; include in the list of required documents from potential parents in the SP the documents required for the adoption of a child; the new law will be based on the existing Procedure for the use of ART.

Keywords: law, draft law, surrogacy, HIV couples, discordant couples, legal liability, embryo transfer, sexual selection of embryos, criminal liability for ART.

УДК 343.46

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-251-255

Наталія УВАРОВА ©

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРОБЛЕМА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ РОБОТОДАВЦЯ ЗА НЕЗАКОННЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКА З РОБОТИ

Важливість дослідження проблемних аспектів кримінальної відповідальності у сфері праці не втрачає своєї актуальності. Вказана проблема має комплексний характер, адже не тільки викликає дестабілізацію економіки, а й значно збільшує ризики порушення прав працівників, які не перебувають в офіційних правовідносинах із роботодавцем. Зокрема, це стосується незаконного звільнення працівника з роботи, як поширеної форми грубого порушення законодавства про працю. Мета дослідження полягає у розкритті проблемних аспектів кримінальної відповідальності роботодавця за незаконне звільнення працівника з роботи. У науковій статті надано увагу на розкриття правової основи відносин між роботодавцем і працівником. З'ясовано підстави настання кримінальної відповідальності у справах про незаконне звільнення працівника. Вказано на те, що трудові відносини між працівником та роботодавцем не консолідовані в одному акті, яким має бути КЗпП, а розміщені в багатьох законах України, причому термінологія законодавства не є уніфікованою, що породжує різноманітні ризики та ускладнення під час правозастосування. Сформовано пропозиції для удосконалення законодавства щодо поліпшення стану захисту трудових прав працівників засобами кримінального права. За результатами дослідження зроблено висновок про те, що проблема кримінальної відповідальності роботодавця за незаконне звільнення працівника з роботи має комплексний характер та потребує свого вирішення у царинах кримінального і трудового права. Обґрунтована доцільність доповнення змісту ст. 172 ККУ приміткою, в якій буде конкретизовано суб'єкта вчинення відповідного злочину – роботодавця. Наголошено на необхідності здійснення уніфікації юридичної термінології у сфері трудового права та можливості ухвалення нового кодифікованого акта, яким будуть врегульовані відносини у сфері праці. Вказано на необхідність удосконалення правового захисту працівників від незаконного звільнення.

Ключові слова: право на працю, незаконне звільнення, кримінальна відповідальність, роботодавець, працівник, трудові відносини.

Постановка проблеми. Імплементация людиноцентристського підходу у правову доктрину України вимагає створення ефективних механізмів забезпечення прав людини. Це є запорукою розвитку України як демократичної, соціальної та правової держави, невід'ємної учасниці європейської спільноти країн Європейського Союзу.

Великою мірою це стосується сфери праці в Україні, адже за розрахунками експертів Інституту соціально-економічної трансформації та аналітичного центру CASE-Ukraine, масштаби ухилення від сплати податків та зборів під час виплати заробітних плат оцінюються 60–230 млрд грн щороку, а втрати бюджету від них становлять 24–94 млрд грн щороку [1]. Вказана проблема має комплексний характер, адже не тільки викликає дестабілізацію економіки, а й значно збільшує ризики порушення прав працівників, які не перебувають у офіційних правовідносинах із роботодавцем. Зокрема, це стосується незаконного звільнення працівника з роботи, як поширеної форми грубого порушення законодавства про працю.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремі питання юридичної відповідальності роботодавця вивчали фахівці з правничої науки, переважно у межах кримінального, адміністративного й трудового права. Треба відмітити науковий доробок: О. Глушко, С. Козіна, М. Куцевича, Л. Могілевського, О. Обушенка, О. Пасеки, О. Середи, Р. Тимофіїва, Ю. Трофимовської, Ю. Феленка та багатьох інших. Водночас проблеми, пов'язані з кримінальною відповідальністю

© Н. Уварова, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5940-1878>

k_kpd@dduvs.in.ua

роботодавця за незаконне звільнення працівника, недостатньо наведені у наукових працях, що й зумовило актуальність цієї праці.

Метою статті є розкриття проблемних аспектів кримінальної відповідальності роботодавця за незаконне звільнення працівника з роботи. Завдання дослідження полягають у розкритті правової основи відносин між роботодавцем і працівником, з'ясуванні підстав настання кримінальної відповідальності у справах про незаконне звільнення працівника та формуванні пропозицій для удосконалення законодавства щодо поліпшення стану захисту трудових прав працівників засобами кримінального права.

Виклад основного матеріалу. Загалом відносини між працівником і роботодавцем врегульовані Кодексом законів про працю України (КЗпП), ухваленим ще в грудні 1971 року [2]. Зокрема, одну з гарантій держави щодо працездатних громадян, які постійно проживають на території України (ст. 5-1 КЗпП), становить правовий захист від незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи [2].

Варто зазначити, що різноманітні питання припинення трудової діяльності з ініціативи роботодавця врегульовані багатьма статтями КЗпП, серед яких варто вказати на такі: 40 «Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу»; 41 «Додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з окремими категоріями працівників за певних умов»; 43 «Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу за попередньою згодою виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника)»; 43-1 «Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу без попередньої згоди виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника)»; 184 «Гарантії при прийнятті на роботу і заборона звільнення вагітних жінок і жінок, які мають дітей; 198 «Обмеження звільнення працівників молодше вісімнадцяти років» [2].

Примітним є те, що сам КЗпП не містить статті з визначенням основних термінів, що певною мірою стосується і визначення поняття роботодавця. При цьому саме поняття «роботодавець» зустрічається всього лише у двох статтях КЗпП без його дефініції (статті 48 «Облік трудової діяльності працівника» та 115 «Строки виплати заробітної плати»). Замість цього, у КЗпП наводиться терміносполучення «власник або уповноважений ним орган (особа)», «власник підприємства, установи, організації або уповноваженим ним орган чи фізична особа» [2].

Поряд із цим, термін «роботодавець», широко представлений у національному законодавстві України, однак запропоновані у змісті таких актів дефініції цього поняття не є тотожними, що ускладнює правозастосування у справах про притягнення роботодавця до юридичної відповідальності.

Наприклад, у ст. 10 «роботодавець» Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14.01.1998 зазначено, що роботодавцем є: а) власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган незалежно від форм власності, виду діяльності та господарювання і фізичні особи, які використовують найману працю; б) власники розташованих в Україні іноземних підприємств, установ та організацій (у тому числі міжнародних), філій та представництв, які використовують працю найманих працівників, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [3].

У ст. 1 «Сфера дії Закону» Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 03.03.1998 під роботодавцем розуміється юридична (підприємство, установа, організація) або фізична особа, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб [4].

Також, відповідно до ст. 1 «Визначення термінів» Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15.09.1999, роботодавець – це власник підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, виду діяльності, галузевої належності або уповноважений ним орган (керівник) чи фізична особа, яка відповідно до законодавства використовує найману працю [5].

Зважаючи на викладене, можна констатувати, що трудові відносини між працівником та роботодавцем не консолідовані в одному акті, яким повинен бути КЗпП, а розміщені в багатьох законах України, причому термінологія законодавства не є уніфікованою, що породжує різноманітні ризики та ускладнення при правозастосуванні.

Щодо юридичних (нормативних) підстав для настання кримінальної відповідальності у справах про незаконне звільнення працівника роботодавцем, варто згадати ст. 265 КЗпП України, відповідно до якої посадові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, винні у порушенні законодавства про працю, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством [2]. Також, основною тут є ст. 172 «Грубе порушення законодавства про працю» Кримінального кодексу України (ККУ).

Зазначена стаття ККУ складається із двох частин, де перша частина стосується незаконного звільнення працівника з роботи з особистих мотивів чи у зв'язку з повідомленням ним як викривачем про вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», а також інше грубе порушення законодавства про працю, що караються штрафом від двох тисяч до трьох тисяч н.м.д.г. або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років.

Частина друга визначає кваліфікований склад злочину, що передбачає повторюваність протравних дій, або їх вчинення щодо неповнолітнього, вагітної жінки, одинокого батька, матері або особи, яка їх замінює і виховує дитину віком до 14 років або дитину з інвалідністю. Такі дії караються штрафом від трьох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців [6].

Виходячи з предмету дослідження нам необхідно зупинитися на протиправних діях, що полягають у незаконному звільненні працівника з роботи з наступних причин: 1) особистих мотивів; 2) у зв'язку з повідомленням ним як викривачем про вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції».

Під незаконним звільненням працівника з роботи слід розуміти розірвання трудового договору з працівником на порушення встановленої процедури або без законних підстав (звільнення здійснюється за скороченням штатів, проте фактично скорочення не відбувається; мало місце звільнення за прогул за умови, що причини відсутності на роботі працівника були поважними; звільнення було здійснено за систематичне невиконання трудових обов'язків за умови фактичної відсутності системи порушень; звільнення було здійснено з порушенням строків притягнення до дисциплінарної відповідальності; за вчинення аморального проступку було звільнено працівника, який не виконував виховних функцій, тощо) [7, с. 509].

Потрібно акцентувати увагу на тому, що незаконним є звільнення виключно у випадку офіційного працевлаштування працівника, тобто укладення трудового договору (контракту) між працівником та роботодавцем. У іншому випадку вести мову про незаконність тих чи інших дій, або порушення законодавства про працю, що матимуть наслідком настання заходів адміністративної чи кримінальної відповідальності практично неможливо.

Вельми цікавим є те, що у цитованій ст. 172 ККУ відсутня примітка стосовно спеціального суб'єкта такого злочину. Звертаючись до науково-практичного коментаря, можна зазначити, що суб'єктом цього злочину виступає службова особа, якій надано право приймати працівника (поновлювати на роботі), звільняти його з роботи або документально оформляти таке прийняття (поновлення, звільнення), вирішувати питання щодо надання відпустки тощо, а також громадянин-підприємець, який використовує найману працю і має зазначені вище права щодо найманих працівників [8, с. 411].

У іншому науково-практичному виданні, під суб'єктом злочину, передбаченого ст. 172 ККУ, запропоновано розуміти виключно особу, яка має право прийому на роботу чи звільнення з роботи або яка несе відповідальність за додержання вимог трудового законодавства. Такою особою є керівник установи, організації, підприємства незалежно від форм власності, а також керівники структурних підрозділів установи, організації, підприємства, незалежно від форм власності в межах їх компетенції [9, с. 174].

Як випливає із тексту обох коментарів, до числа суб'єктів кримінальної відповідальності за незаконне звільнення працівника віднесені і керівник, і наділена відповідними повноваженнями особа, і громадянин-підприємець, який використовує найману працю. На наше переконання, важливим питанням є уточнення суб'єкта

відповідальності в таких злочинах. Це пов'язано із тим, що особа, наділена повноваженнями щодо прийняття на роботу, або звільнення працівника часто виконує незаконне рішення саме роботодавця, як юридичної (підприємство, установа, організація) або фізичної особи, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб (працівників). Приміром, керівник кадрового підрозділу, або заступник директора по роботі з персоналом виконує протиправну вказівку роботодавця про звільнення працівника з особистих мотивів. Звичайно, суб'єктом відповідальності тут є особа, до повноважень якої належить звільнення (керівник кадрового підрозділу, або заступник директора по роботі з персоналом), але ж відповідне рішення могло бути прийняте після «тиску» з боку роботодавця (власника).

Так само розглядаючи кримінальну відповідальність за порушення трудового законодавства А.Романюк відмічає, що: «відповідно до норм трудового законодавства правом звільнення працівника наділений власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган. Тобто за незаконне звільнення працівника з особистих мотивів кримінальну відповідальність несе власник та/або керівник підприємства» [10].

Не менш слушну думку висловлює М. Куцевич, звертаючи увагу на те, що у випадку встановлення кримінальної відповідальності за необґрунтоване звільнення одного працівника, виникає логічне запитання, чому ж кримінальна відповідальність не виникає у разі неофіційного використання найманої праці, за якого наймані працівники навіть не отримують захисту від незаконного звільнення та елементарної сукупності мінімальних трудових прав [11, с. 186]. Дійсно, масштаби порушення прав працівників, які перебувають у фактичних трудових відносинах із роботодавцем (неофіційне працевлаштування) у рази перевищують кількість випадків притягнення роботодавця до кримінальної відповідальності, що передбачає офіційне працевлаштування працівника.

Висновки. Проблема кримінальної відповідальності роботодавця за незаконне звільнення працівника з роботи носить комплексний характер та потребує свого вирішення у царинах кримінального і трудового права.

Для удосконалення законодавства щодо поліпшення стану захисту трудових прав працівників засобами кримінального права, вбачається за доцільне доповнити зміст ст. 172 ККУ приміткою, у якій конкретизувати суб'єкта вчинення відповідного злочину, юридично закріпивши відповідальність роботодавця за протиправні дії.

По-друге, як вже зазначалося вище необхідно здійснити уніфікацію юридичної термінології у сфері трудового права та розглянути можливість прийняття нового кодифікованого акту, яким будуть врегульовані відносини у сфері праці.

Третім кроком для вирішення проблем кримінальної відповідальності роботодавця за незаконне звільнення працівника з роботи вбачається удосконалення правового захисту працівників від незаконного звільнення. Це можливо зробити за рахунок перегляду норм діючого законодавства щодо ефективності їх правозастосування, а також завдяки прозорим і доступним механізмам оскарження незаконних дій роботодавця в судовому порядку.

Список використаних джерел

1. Гетман О. Лібералізація чи репресії: як вивести з тіні 10 млн. працівників. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/07/30/676406/>.
2. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971І. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text/>.
3. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 14.01.1998 р. № 16/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 03.03.1998 р. № 137/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15.09.1999. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text>.
6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001І. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text/>.
7. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Каннон, А.С.К., 2003. 1104 с.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : в 2 ч. / під заг. ред.

М.О. Потебенка, В. Г. Гончаренка. Київ : «ФОРУМ», 2001. 941 с.

10. Романюк А. Кримінальна відповідальність за порушення трудового законодавства: хто за що відповідає? URL : https://biz.ligazakon.net/analytcs/206535_kriminalna-vdpovdalnst-za-porushennya-trudovogo-zakonodavstva-khto-za-shcho-vdpovda.

11. Куцевич М. П. Проблеми захисту трудових прав працівника засобами кримінального права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05, 12.00.08 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. 460 с.

Надійшла до редакції 10.02.2022

References

1. Hetman, O. Liberalizatsiia chy represii: yak vyvesty z tini 10 mln. pratsivnykiv [Liberalization or repression: how to bring 10 million workers out of the shadows]. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/07/30/676406/>. [in Ukr.].

2. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy [Labor Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. [in Ukr.].

3. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro zahalnooboviazkove derzhavne sotsialne strakhuvannia [Fundamentals of the legislation of Ukraine on compulsory state social insurance] : Zakon Ukrainy vid 14.01.1998 № 16/98-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].

4. Pro poriadok vyrishennia kolektyvnykh trudovykh sporiv (konfliktiv) [On the procedure for resolving collective labor disputes (conflicts)] : Zakon Ukrainy vid 03.03.1998 № 137/98-VR. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukr.].

5. Pro profesiini spilky, yikh prava ta harantii diialnosti [About trade unions, their rights and guarantees of activity] : Zakon Ukrainy vid 15.09.1999 № 1045-XIV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text>. [in Ukr.].

6. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].

7. Dudorov, O. O., Khavroniuk, M. I. (2014) Kryminalne pravo [Criminal Law] : navch. posib. / za zah. red. M. I. Khavroniuka. Kyiv : Vaite, 944 p. [in Ukr.].

8. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine of April 5, 2001] / za red. M. I. Melnyka, M. I. Khavroniuka. Kyiv : Kannon, A.S.K., 2003. 1104 p. [in Ukr.].

9. Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary to the Criminal Code of Ukraine] : u 2 ch. / pid zahalnoiu redaktsiieiu M. O. Potebenka, V. H. Honcharenka. Kyiv : «FORUM», 2001. 941 p. [in Ukr.].

10. Romaniuk, A. Kryminalna vidpovidalnist za porushennia trudovoho zakonodavstva: khto za shcho vidpovidaie [Criminal liability for violation of labor law: who is responsible for what]? URL: https://biz.ligazakon.net/analytcs/206535_kriminalna-vdpovdalnst-za-porushennya-trudovogo-zakonodavstva-khto-za-shcho-vdpovda. [in Ukr.].

11. Kutsevych. M. P. (2018) Problemy zakhystu trudovykh prav pratsivnyka zasobamy kryminalnoho prava [Problems of protection of labor rights of the employee by means of criminal law] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.05, 12.00.08 / Nats. un-t «Odes'ka yurydychna akademiya». Odessa, 460 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Natalia Uvarova. Problem of criminal liability of the employer for illegal dismissal of an employee. The importance of researching problematic aspects of criminal liability in the field of labor does not lose its relevance. This problem is complex, as it not only destabilizes the economy, but also significantly increases the risk of violating the rights of employees who are not in a formal legal relationship with the employer. In particular, this applies to the illegal dismissal of an employee as a common form of gross violation of labor legislation. The purpose of the study is to reveal the problematic aspects of criminal liability of the employer for illegal dismissal of an employee. The scientific article draws attention to the disclosure of the legal basis of the relationship between employer and employee. The grounds for criminal liability in cases of illegal dismissal of an employee have been clarified. It is pointed out that the employment relationship between the employee and the employer is not consolidated in one act, which should be the Labor Code, and placed in many laws of Ukraine, and the terminology of legislation is not uniform, which creates various risks and complications in law enforcement.

Proposals have been made to improve the legislation on improving the protection of labor rights of employees by means of criminal law. According to the results of the study, it was concluded that the problem of criminal liability of the employer for illegal dismissal of an employee is complex and needs to be addressed in the areas of criminal and labor law. The expediency of supplementing the content of Art. 172 of the Criminal Code in a note which will specify the subject of the crime – the employer. Emphasis was placed on the need to unify legal terminology in the field of labor law and the possibility of adopting a new codified act, which will regulate relations in the field of labor. The need to improve the legal protection of employees from illegal dismissal is pointed out.

Keywords: *right to work, illegal dismissal, criminal liability, employer, employee, labor relations.*

УДК 341.21

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-256-260

Марина ДЕДУРА[©]

кандидат юридичних наук

(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна)

АНАЛІЗ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЙ ВЕРХОВНОГО СУДУ ЩОДО РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ОСОБЛИВИХ ПОРЯДКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Здійснено аналіз правових позицій Верховного Суду щодо регламентації провадження у формі приватного обвинувачення та на підставі угод. Здійснене дослідження дає підстави стверджувати, що у висловлених правових позиціях міститься велика за обсягом нормативна база. Доведено, що для повного розуміння змісту, порядку застосування особливих порядків вкрай необхідним є знання та розуміння правозастосовної практики, що формується Верховним Судом у своїх рішеннях. У статті нами було узагальнено висловлені позиції щодо регламентування участі прокурора під час укладення угод про визнання винуватості та про примирення, визначено зміст його діяльності у провадженні у формі приватного обвинувачення тощо.

Ключові слова: *особливі порядки кримінального провадження, угоди, приватне обвинувачення, судові рішення, потерпілий, обвинувачений, правозастосовна практика.*

Постановка проблеми. Одним із найголовніших завдань Верховного Суду є забезпечення єдності судової практики. Звісно, що різні люди не можуть діяти та мислити однаково, ймовірно, природним для людей є різне бачення та різні дії стосовно тієї самої ситуації. Незважаючи на це, для суспільства важливо, щоб наслідки порушення закону були однаковими для всіх. Як стверджує Голова ВС: «Для того, щоб діяти як одна система, ми маємо розуміти один одного і ґрунтовно знати позиції, які висловлюються Верховним Судом та є обов'язковими для застосування судами» [10].

Узагальнюючи статистичні дані, треба зазначити, що суди щороку розглядають приблизно 4 млн справ, зокрема Верховний Суд – майже 90 тис. справ. Звісно, не кожна справа потребує висловлення правового висновку, не всі справи мають своїм результатом винесення різних за змістом рішень щодо тих самих протиправних діянь. Водночас таких справ досить багато. Розуміючи кількість висловлених Верховним Судом правових позицій, складність їх пошуку серед великого масиву, Верховний Суд за підтримки проекту ЄС «Право-Justice» 20 липня 2021 р. презентував інноваційний продукт «База правових позицій Верховного Суду» [10]. Цей ресурс сприятиме ознайомленню з позиціями ВС та оптимізує пошук судової практики. Фактично відбулося поєднання потенціал ІТ-технологій з юриспруденцією. Висловлене підтверджує актуальність порушеної тематики і необхідність проведення наукових пошуків в цій сфері.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Особливі порядки кримінального провадження комплексно не досліджувалися. Науковці здебільшого обирали предметом аналізу окремі особливі порядки. С. Перепелиця у своїй монографічній роботі проаналізував кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення [5]. А. Лапкін розділ 6 монографії присвятив діяльності прокурора в особливих порядках кримінального провадження, в якому проаналізував участь прокурора у провадженні на підставі угод, у провадженні зі звільненням особи від кримінальної відповідальності, у провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру тощо [4]. Приватне обвинувачення досліджувалося в роботі М. Демури «Процесуальне становище потерпілого під час досудового розслідування» [1]. В. Колодчин, А. Туманянц в роботі «Повноваження прокурора в судовому провадженні у першій інстанції» в розділі 3 визначили процесуальні особливості участі

© М. Демура, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5637-3290>

tlepova.demura.marina@gmail.com

прокурора у судовому провадженні в межах диференційованих форм кримінального судочинства [2]. І. Тітко розглянув приватне обвинувачення і угоди в кримінальному провадженні в аспекті реалізації приватного інтересу в кримінальному судочинстві [11]. В процитованих наукових працях досліджувалися саме окремі особливі порядки кримінального провадження. Водночас правові позиції Верховного Суду (далі – ВС) щодо регламентації особливих порядків кримінального провадження не були предметом окремого наукового пошуку. Однак варто зазначити про ґрунтовну роботу І. Гловюк, М. Пашковського, Д. Пономаренко «Кримінальний процесуальний кодекс України: постатейна систематизація окремих правових позицій Верховного Суду» [3], де були узагальнені чинні на момент публікації рішення Суду.

Метою статті є аналіз правових позицій Верховного Суду щодо регламентації особливих порядків кримінального провадження.

Вклад основного матеріалу. Насамперед визначимо, що саме треба розуміти під особливими порядками кримінального провадження. Особливі порядки кримінального провадження виникли внаслідок диференціації кримінальної процесуальної форми. В. Трофименко під диференціацією кримінальної процесуальної форми розуміє спосіб процесуальної організації, відповідно до якого у системі кримінального процесу автономізуються окремі процесуальні провадження і встановлюються загальний та диференційований порядки їх здійснення [12, с. 164–166].

О. Шило визначає напрям розвитку кримінального процесуального законодавства України в бік диференціації кримінальної процесуальної форми, розширення застосування процедур, які мають специфічні риси і суттєво відрізняються від загального порядку кримінального провадження [13, с. 183].

А. Лапкін підходить до визначення особливих порядків кримінального провадження через формулювання спрощених та ускладнених порядків (форм). До спрощених форм науковець відносить провадження на підставі угод, у формі приватного обвинувачення, щодо кримінальних проступків, щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності. До ускладнених автор пропонує відносити провадження щодо неповнолітніх, щодо застосування примусових заходів медичного характеру, в суді присяжних, щодо осіб, які мають особливий статус внаслідок професії тощо. Крім того, в роботі наголошено, що цей поділ є дещо умовним, адже особливий порядок провадження може передбачати як спрощення, так і ускладнення процесуальної форми. Наприклад, провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) [4, с. 859]. Фактично науковець виділяє 3 групи особливих порядків кримінального провадження: зі спрощенням процесуальної форми, з ускладненням, змішані – коли поєднується спрощення та ускладнення процесуальної форми в одному порядку.

Варто зазначити, що в науці кримінального процесу відсутня єдність поглядів щодо визначення переліку особливих порядків, так само щодо їх класифікації. Це пов'язано із розрізною законодавчою термінологією щодо визначення цих порядків. Наприклад, глава 30 КПК має назву «Особливі порядки провадження в суді першої інстанції» і містить у собі Спрощене провадження щодо кримінальних проступків, провадження в суді присяжних. Водночас розділ VI КПК має назву «Особливі порядки кримінального провадження» і містить 7 глав: «Глава 35. Кримінальне провадження на підставі угод»; «Глава 36. Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення»; «Глава 37. Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб»; «Глава 38. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх»; «Глава 39. Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру»; «Глава 40. Кримінальне провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю»; «Глава 41. Кримінальне провадження на території дипломатичних представництв, консульських установ України, на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні». Отже, в КПК міститься 2 групи особливих порядків: особливі порядки провадження в суді першої інстанції і інші особливі порядки кримінального провадження. Вказаний порядок нормативного регулювання не додає зрозумілості щодо визначення особливих порядків та їх повного переліку. Тож, на нашу думку, з упевненістю можна віднести провадження щодо юридичної особи до особливих порядків провадження, однак КПК не містить окремої глави щодо цього порядку. Так само спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень, яке регламентовано главою 24-1 КПК, можна віднести до особливих

порядків кримінального провадження. Зважаючи на тематику дослідження, не вбачаємо за необхідне занурюватися у визначення, які саме провадження треба віднести до особливих порядків, визначення їх характерних ознак тощо. Вважаємо, що ці питання можуть стати предметом подальших наукових пошуків.

Продовжуючи дослідження, пропонуємо проаналізувати правові позиції ВС щодо регламентації особливих порядків кримінального провадження. Передусім звернемо увагу на регламентацію такого особливого порядку, як приватне обвинувачення.

Наприклад, ВС в Постанові від 26.06.2019 р. по справі № 404/6160/16-к визначив такі основні тези, що необхідні для розуміння приватного обвинувачення як особливого порядку кримінального провадження:

- приватне обвинувачення можна визначити як інститут кримінального процесуального права, який спрямований на захист суто особистих інтересів потерпілого, такий вид обвинувачення не може бути ототожнений із публічним, в тому числі державним обвинуваченням;

- специфіка здійснення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення пов'язана із особливостями стосовно початку такого провадження та його завершення. Жодних інших особливостей кримінального провадження у формі приватного обвинувачення положеннями КПК України не передбачено;

- визначений КПК України процесуальний порядок здійснення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення за своєю правовою природою є приватно-публічним різновидом кримінального провадження і його варто розглядати як диференціацію форми такого провадження у межах загальної його форми, врегульованої КПК України;

- тлумачення норм КПК України в їх системному зв'язку дозволяє зробити висновок про те, що варто розрізнити поняття «кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення» та «підтримання потерпілим приватного обвинувачення»;

- встановлений главою 36 КПК України процесуальний порядок здійснення кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення не виключає повноважень прокурора щодо здійснення ним функцій процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтримання державного обвинувачення в суді, крім повноваження ініціювати кримінальне провадження за відсутності заяви потерпілого про злочин [8].

Щодо регламентації провадження на підставі угод треба звернути увагу на Постанову ВС від 31 березня 2016 р. у справі № 5-27к16. Відмітимо основні положення зазначеного рішення:

- для встановлення співвідношення публічних і приватних пріоритетів в інституті примирення сторін визначальною є категорія «інтерес». Суд наголошує, що під час примирення сторін у кримінальному судочинстві кожна зі сторін кримінально-правового конфлікту переслідує свої інтереси. Для потерпілого – це відновлення порушених прав шляхом відшкодування заподіяної злочином шкоди, для захисту якої він у кримінальному процесі наділений відповідними правами. Для обвинуваченого (підозрюваного) – це уникнення кримінальної відповідальності або призначення мінімального покарання. Держава, у свою чергу, будучи носієм публічного інтересу, регулює суспільні відносини, які є предметом кримінального процесуального права;

- угода про примирення являє собою головний інструмент узгодження інтересів учасників кримінально-правового конфлікту та забезпечення їх балансу. Адже сторони шляхом компромісних і взаємовигідних рішень між собою адаптують норму права про примирення щодо конкретного (їх) випадку, чим задовольняють свої інтереси, а як наслідок, і суспільні (публічні) інтереси;

- прокурор зобов'язаний здійснювати нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, що покладає на нього відповідальність за додержання закону як під час досудового розслідування, так і за кінцеве законне рішення у кримінальному провадженні. Це повинно сприяти активній правовій позиції прокурора під час укладення відповідних угод у кримінальному провадженні;

- ступінь активності прокурора у процесі укладення відповідних угод залежить безпосередньо від виду угоди, яка укладається у кримінальному провадженні. Ініціювання та укладення угоди про примирення не підконтрольне прокурору, на відміну від угоди про визнання винуватості [9].

Щодо регламентації процедури укладення угоди, варто також звернути увагу на

Постанову ВС від 15 квітня 2020 р. по справі № 465/787/18. Суд у своєму рішенні зазначає, що аналіз ч. 2 ст. 469 КПК дає підстави стверджувати, що укладення угоди про визнання винуватості є правом, а не обов'язком прокурора, оскільки угода укладається між прокурором та обвинуваченим за ініціативою будь-кого з них. Здійснення судом усіх передбачених кримінальним процесуальним законом заходів для надання обвинуваченому можливості на власний розсуд розпорядитися своїми процесуальними правами, зокрема правом на захист, свідчить про те, що право засудженого на захист не було порушене [7].

У Постанові від 15 квітня 2020 р. по справі № 344/2514/19 Суд зазначив, що вирок суду, яким затверджено угоду про визнання винуватості тільки з одним обвинуваченим за злочин, вчинений у співучасті, не має преюдиційного значення щодо обставин вчинення злочину іншими співучасниками, матеріали щодо яких виділено в окреме кримінальне провадження. Якщо інші особи у кримінальному провадженні не визнали своєї вини, то це не може вплинути на реалізацію права обвинуваченого на укладення угоди про визнання винуватості та не є підставою для скасування вироку на підставі цієї угоди [6].

З огляду на обмежений обсяг дослідження не вбачаємо за можливе проаналізувати інші рішення ВС щодо правової регламентації особливих порядків кримінального провадження, зважаючи на їх велику кількість. Однак це питання буде предметом подальших наукових пошуків.

Висновки. Проведений аналіз правових позицій ВС щодо регламентації провадження у формі приватного обвинувачення та на підставі угод дає підстави стверджувати, що у висловлених правових позиціях міститься велика за обсягом «нормативна» база. Для повного розуміння змісту, порядку застосування особливих порядків вкрай необхідним є розуміння та знання правозастосовної практики, що формує ВС у своїх рішеннях. Водночас виникає запитання, що на сьогодні залишається без відповіді: чи не потребує внесення окремих положень, що сформовані правозастосовною практикою до положень кримінального процесуального закону, зважаючи на те, що національна система права належить до романо-германської правової сім'ї, де панівне місце відводиться нормативним джерелам, а не прецедентній практиці? На нашу думку, ці та низка інших питань можуть стати предметом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Демура М. І. Процесуальне становище потерпілого під час досудового розслідування : монографія; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. 224 с.
2. Колодчин В. В., Туманянц А. Р. Повноваження прокурора в судовому провадженні у першій інстанції : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 2016. 228 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: постатейна систематизація окремих правових позицій Верховного Суду / наук. ред. І. В. Глов'юк, М. І. Пашковський, Д. В. Пономаренко. Одеса, 2019. 960 с.
4. Лапкін А. В. Прокурор у кримінальному провадженні: теоретичні, правові та організаційно-методичні проблеми : монографія. Харків : Право, 2020. 1304 с.
5. Перепелиця С. І. Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення : монографія; наук. ред. А. Р. Туманянц; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2015. 184 с.
6. Постанова Верховного Суду від 15 квітня 2020 р.; справа № 344/2514/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88857300>.
7. Постанова Верховного Суду від 15 квітня 2020 р.; справа № 465/787/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88815817>.
8. Постанова Верховного Суду від 26.06.2019 р.; справа № 404/6160/16-к. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82885726>.
9. Постанова Верховного Суду від 31 березня 2016 р.; справа № 5-27к16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/58496633>.
10. Презентували і запустили пошукову Базу правових позицій Верховного Суду. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1155509/>
11. Тітко І. А. Нормативне забезпечення та практика реалізації приватного інтересу в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Право, 2015. 448 с.
12. Трофименко В. М. Теоретичні та правові основи диференціації кримінального процесу України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 437 с.
13. Шило О. Г. До питання щодо диференціації кримінальної процесуальної форми. *Право України*. 2010. № 9. С. 180–186.

Надійшла до редакції 12.02.2022

References

1. Demura, M. I. (2018) Protsesualne stanovyshche poterpiloho pid chas dosudovoho rozsliduvannia [Procedural position of the victim during the pre-trial investigation] : monohrafiia; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo, 224 p. [in Ukr.].
2. Kolodchyn, V. V., Tumanians, A. R. (2016) Povnovazhennia prokurora v sudovomu provadzhenni u pershii instantsii [Powers of the prosecutor in court proceedings in the first instance] : monohrafiia. Kharkiv : TOV «Oberih», 228 p. [in Ukr.].
3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: postateina systematyzatsiia okremykh pravovykh pozytsii Verkhovnoho Sudu [Criminal Procedure Code of Ukraine: article-by-article systematization of certain legal positions of the Supreme Court] / nauk. red. I. V. Hloviuk, M. I. Pashkovskiy, D. V. Ponomarenko. Odesa, 2019. 960 p. [in Ukr.].
4. Lapkin, A. V. (2020) Prokuror u kryminalnomu provadzhenni: teoretychni, pravovi ta orhanizatsiino-metodychni problem [Prosecutor in criminal proceedings: theoretical, legal and organizational and methodological problems] : monohrafiia. Kharkiv : Pravo, 1304 p. [in Ukr.].
5. Perepelytsia, S. I. (2015) Kryminalne provadzhennia u formi pryvatnoho obvynuvachennia [Criminal proceedings in the form of private prosecution] : monohrafiia; nauk. red. A. R. Tumanians; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo, 184 p. [in Ukr.].
6. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 15 kvitnia 2020 r.; sprava № 344/2514/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88857300/>. [in Ukr.].
7. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 15 kvitnia 2020 r.; sprava № 465/787/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88815817/>. [in Ukr.].
8. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 26.06.2019 r.; sprava № 404/6160/16-k. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82885726/>. [in Ukr.].
9. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 31 bereznia 2016 r.; sprava № 5-27ks16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/58496633/>. [in Ukr.].
10. Prezentuvaly i zapustyly poshukovu Bazu pravovykh pozytsii Verkhovnoho Sudu. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1155509/>. [in Ukr.].
11. Titko, I. A. (2015) Normatyvne zabezpechennia ta praktyka realizatsii pryvatnoho interesu v kryminalnomu protsesi Ukrainy [Normative support and practice of realization of private interest in criminal process of Ukraine] : monohrafiia. Kharkiv : Pravo, 448 p. [in Ukr.].
12. Trofymenko, V. M. (2017) Teoretychni ta pravovi osnovy dyferentsiatsii kryminalnoho protsesu Ukrainy [Theoretical and legal bases of differentiation of criminal process of Ukraine] : dys. ... d-ra yuryd. Nauk : 12.00.09. Kharkiv, 437 p. [in Ukr.].
13. Shylo, O. H. (2010) Do pytannia shchodo dyferentsiatsii kryminalnoi protsesualnoi formy [On the question of differentiation of criminal procedural form. Law of Ukraine]. *Pravo Ukrainy*. № 9, pp. 180–186. [in Ukr.].

ABSTRACT

Maryna Demura. Analysis of the legal positions of the Supreme Court regarding the regulation of special procedures of criminal proceedings. The article analyzes the legal positions of the Supreme Court on the regulation of proceedings in the form of private prosecution and on the basis of agreements. The conducted research gives grounds to assert that the stated legal positions contain a large regulatory framework. It has been proved that for a full understanding of the content, the procedure for applying special procedures, it is extremely necessary to know and understand the law enforcement practice formed by the Supreme Court in its decisions. Based on the study of the case law of the Supreme Court, we identified key provisions: to establish the ratio of public and private priorities in the institution of reconciliation of the parties, the category of «interest» is decisive; the conciliation agreement is a key tool for reconciling the interests of the parties to the criminal law conflict and ensuring their balance; the prosecutor is obliged to supervise the observance of the law during the pre-trial investigation in the form of procedural guidance of the pre-trial investigation, which makes him responsible for the observance of the law both during the pre-trial investigation and for the final legal decision in criminal proceedings; the degree of activity of the prosecutor in the process of concluding the relevant agreements depends directly on the type of agreement concluded in the criminal proceedings.

The initiation and conclusion of a conciliation agreement is not under the control of the prosecutor, unlike a plea agreement; the conclusion of a plea agreement is the right and not the duty of the prosecutor, as the agreement is concluded between the prosecutor and the accused on the initiative of either of them; a court verdict approving a plea agreement with only one accused for a crime committed in complicity has no prejudicial significance as to the circumstances of the commission of the crime by other accomplices, the materials of which have been allocated to a separate criminal proceeding.

Keywords: *special procedures of criminal proceedings, agreements, private prosecution, court decisions, victim, accused.*

УДК 343.13

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-261-274

Дарія ЛАЗАРЕВА[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПІДСТАВИ ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АНАЛІЗ

Висвітлено проблематику єдиного розуміння підстав правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність, а також зроблено спробу уніфікованого тлумачення їх сутності відповідно до положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та національного кримінального процесуального законодавства. Комплексно проаналізовано підстави правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність із зверненням до судової практики та напрацювань науковців у цьому аспекті. Завдяки емпіричному аналізу усіх наявних матеріалів закордонних та українських авторів вдалося сформуванню реальне розуміння важливості уніфікованого підходу до розуміння змісту підстав правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність. Для здійснення якісного дослідження використано методи аналізу, синтезу, дедукції, сходження від абстрактного до конкретного. Досліджено понятійний апарат підстав правомірного обмеження та розуміння законодавцями основних термінів, зокрема, приділено увагу розумінню поняття «обґрунтована підозра» та її інтерпретування в межах міжнародного та національного законодавства. Встановлено, що необхідним для упорядкування норм КПК України та формування уніфікованого розуміння поняття «обґрунтованість підозри» є його тлумачення з урахуванням практики ЄСПЛ та закріплення на законодавчому рівні для забезпечення права на свободу та особисту недоторканність і взагалі створення передумов для захисту і охорони прав і свобод людини та громадянина. Цей розділ кримінального процесу потребує виведення чітких і зрозумілих критеріїв, які повинні досліджуватися слідчими суддями і встановлюватися уповноваженими службовими особами, які здійснюють збір фактичних даних. У межах дослідження встановлено, що обидві підстави: обґрунтованість підозри і наявність ризиків – є рівнозначними і повинні досліджуватися без пріоритетності.

Ключові слова: обмеження права, конвенціональне право, підстави правомірного обмеження, право на свободу та особисту недоторканність, процесуальні права, конституційні права.

Постановка проблеми. Забезпечення прав і свобод людини та громадянина є пріоритетною політикою держави у всіх сферах її життєдіяльності. Право на свободу та особисту недоторканність серед широкого спектра основоположних і невід’ємних прав може обмежуватися тільки у визначених законодавством випадках. При цьому треба брати до уваги тенденції кореляції міжнародного і національного законодавства, що вказує на необхідність впровадження у нормотворчість окремих положень і норм міжнародних декларацій, конвенцій, актів тощо. У сучасній українській юридичній науці є необхідність дослідження підстав правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність. У межах цих актуальних досліджень треба відповісти на низку запитань, а саме: наскільки національне законодавство відповідає міжнародному в аспекті обмеження і забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, формування єдиного розуміння підстав обмеження цього права та їх сутності тощо.

Право на свободу та особисту недоторканність як основоположне та невід’ємне охороняється Конституцією України, закладено в її нормах і положеннях, однак треба наголосити, що вони корелюються зі статтею 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1]. Ця стаття містить сукупність міжнародно-правових стандартів у сфері забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, які повинні визнаватися національними законодавствами з метою дотримання засади верховенства права та законності. Право на свободу та особисту недоторканність не є

© Д. Лазарева, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5987-6643>

lazareva_d@ukr.net

абсолютним та може бути обмежено на підставах, зазначених у статті 5 Конвенції, які шляхом кореляції норм національного та міжнародного законодавства є підставами для правомірного обмеження цього права в Україні відповідно до Конституції України та КПК України тощо.

Безперечно, найбільш поширеним способом обмеження права на свободу та особисту недоторканність в межах кримінального процесу України є затримання або застосування запобіжного заходу, зокрема тримання під вартою. З огляду на судову практику ЄСПЛ питома кількість заяв проти України подається особами, які є потерпілими від неправомірного обмеження/позбавлення волі, порушення фізичної, психологічної або інших видів недоторканності, що є визначальним у дослідженні цього питання в межах теоретичної та практичної складової кримінального процесу України. Важливим є аналіз підстав правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність, їх особливостей тощо [2; 3, с. 243–247]. Дослідження цих підстав є частиною вирішення практичного завдання із застосування цих підстав в межах практичної діяльності та належної реалізації повноважень службовими особами. Це викликало необхідність вивчення інституту правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність більш ґрунтовно із висвітленням більшості проблемних аспектів.

Права і свободи людини та громадянина, зокрема право на свободу та особисту недоторканність, потребують захисту від свавільного порушення та незаконного втручання в особисту сферу індивіда. Тож для цього вимагається створення та функціонування потужних механізмів їх захисту і охорони, як-от: періодичного судового контролю за обмеженням чи позбавленням свободи та особистої недоторканності, який повинен здійснюватися у визначені нормативно-правовими актами часові інтервали, або прокурорського нагляду чи контролю інших відомчих органів за дотриманням посадовими особами спектра основоположних прав. Треба зауважити, що такі механізми є показником якості правозахисної системи в Україні. Саме тому доцільно зауважити, що правомірне обмеження права на свободу та особисту недоторканність є правомірним у разі реалізації цього обмеження відповідно до положень чинного законодавства. Для цього варто ґрунтовно дослідити підстави правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність. Обраний напрям дослідження ґрунтується на положеннях Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015), Плану дій з реалізації стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р.), Стратегії реформування судустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки (Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015), Переліку перспективних напрямів кандидатських та докторських дисертацій за юридичними спеціальностями (рішення президії Національної академії правових наук України від 18 жовтня 2013 р. № 86/11).

Наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що в ньому вперше комплексно проаналізовано підстави правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність з акцентом на головні проблеми у застосуванні цих підстав у межах практичної діяльності. Підстави правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність є предметом багатьох досліджень українських і закордонних дослідників, серед яких: В. Галаган, І. Гловюк, В. Горбачевський, Ю. Грошевий, В. Зеленецький, В. Зуєв, О. Капліна, В. Корнуков, О. Коровайко, О. Кучинська, Л. Лобойко, Г. Мамка, В. Маринів, О. Михайленко, В. Назаров, Л. Наливайко, В. Нор, В. Олійник, І. Петрухін, М. Погорецький, М. Рабінович, В. Савицький, О. Сачко, О. Скакун, Т. Слінько, К. Степаненко, М. Строгович, О. Таран, О. Тарасенко, О. Татаров, В. Тертишник, І. Тітко, В. Уваров, Л. Удалова, В. Фаринник, А. Шевчишен, О. Шило, М. Шумило, О. Яновська та ін.

Метою статті є висвітлення правомірних підстав для обмеження права на свободу та особисту недоторканність, викладених у статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, та їх ґрунтовний аналіз із розглядом наявних проблем нормотворення і правозастосування в цьому аспекті. Серед завдань поданого дослідження треба визначити такі:

- розглянути підстави правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність;
- проаналізувати кожну підставу, передбачену статтею 5 Конвенції окремо, з виокремленням головних аспектів;

– дослідити понятійний апарат цього розділу кримінального процесу та надати характеристику базовим поняттям;

– надати пропозиції щодо вирішення наявних проблем і колізій.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в Україні вже наявна велика за обсягом база рішень Конституційного Суду України щодо головних правових аспектів забезпечення права на свободу та особисту недоторканність. Зокрема, в одному з рішень Конституційний Суд виходить із того, що це право може бути обмежено, однак таке обмеження здійснюється не лише відповідно до законодавства, а й ґрунтується на отриманні конституційних гарантій захисту прав і свобод людини та громадянина, принципів справедливості, рівності, об'єктивності та доцільності, повинен дотримуватися правомірний баланс між ступенем обмеження/позбавлення волі та суспільною небезпекою або шкодою, яка була відвернута або попереджена, а також звернення уваги на вид юридичної відповідальності за вчинене діяння. Крім того, у рішенні Конституційного Суду розкрито певні філософсько-правові категорії, зокрема дотримання рівноваги за умови правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність між інтересами окремого індивіда та держави і/або громадянського суспільства в загалом. На нашу думку, доцільно буде також звернути увагу на здійснення процедур обмеження цього права відповідно до вимог чинного законодавства у судовому порядку, з врахуванням актів міжнародного права, судової практики ЄСПЛ за умови проведення справедливого судового розгляду [4].

У статті 5 Конвенції право на свободу та особисту недоторканність належить кожному індивіду та не може бути порушено, свавільно і протиправно. Якщо звернутися до практики ЄСПЛ, то треба зауважити, що у своїх рішеннях ЄСПЛ часто не розділяє поняття «свобода» та «особиста недоторканність». Навпаки ці два елементи права сприймаються як складене поняття. До того ж поряд із поняттям «свобода» фігурує термін «безпека», який не виокремлюється. Цей термін є невіддільним від свободи [4].

Зважаючи на те, що стаття 5 Конвенції містить перелік міжнародних стандартів у сфері забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, треба наголосити, що вона містить універсальні підстави правомірного обмеження цього права. Вони є універсальними, тому що визнані переважною більшістю національних законодавств світу та взяті до уваги принаймні дещо у видозмінених формулюваннях підстав, які надають право уповноваженим на це особам здійснювати обмеження права на свободу та особисту недоторканність. Відповідно стаття 5 Конвенції визначає, що абсолютно кожен має право на свободу та особисту недоторканність. При цьому нікого не може бути позбавлено свободи за відсутності належної процедури, крім таких випадків [1]:

а) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом. Ця підстава є основною серед підстав обмеження/позбавлення волі, тому що в теоретичному правовому аспекті прийнятною є думка стосовно визнання судового контролю та судового органу як найбільш правосудного та законного. Зокрема, пункт а частини 1 статті 5 Конвенції закріплює можливість обмеження/позбавлення волі особи на підставі обвинувального вироку суду, винесеного у встановленому порядку та з дотриманням усіх процедурних вимог, як того вимагає міжнародне та національне законодавство. У контексті досліджуваної підстави треба виокремити причинно-наслідковий зв'язок із настанням обмеження права на свободу та особисту недоторканність. Незалежно від виду вчиненого правопорушення, а саме наявності кримінального, адміністративного або іншого характеру, а також зважаючи на санкції, передбачені у законі, рішення суду є підставою законного ув'язнення. Зв'язковим елементом у цьому разі є правомірна підстава обмеження права на свободу та особисту недоторканність, передбачена аналізованим пунктом статті Конвенції тощо. Термін «компетентний суд» відповідно до досліджуваної підстави розглядається як компетентний судовий орган, який діє незалежно від будь-якої гілки влади та сторін у конкретній справі, а також із врахуванням положень чинного законодавства. Власне, це тлумачення поняття «компетентний суд» дає підстави репрезентувати судовий орган як найвищу інстанцію з позицій об'єктивізму та законності, який уповноважений ухвалювати рішення про обмеження права на свободу та особисту недоторканність, а також ступінь такого обмеження [5];

б) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом. Кожен має право на забезпечення державою свободи, безпеки та особистої недоторканності.

Аксіоматично, що без дієвої гарантії свободи та недоторканності особи, захист інших прав особистості стає дедалі вразливішим та ілюзорним. Проте, як свідчить міжнародна та національна практика деяких держав світу, а також їх контролюючих органів, арешти та затримання без поважних причин і заперечення застосування будь-яких засобів правового захисту є звичайним явищем. Під час такого свавільного та незаконного позбавлення волі затримані часто позбавляються права на захист, не мають можливості повідомити близьким особам та родичам про власне місцезнаходження, а також піддані катуванням та іншим формам жорстокого поводження. Треба констатувати, що ця практика дійсно наявна й досі, і вона є наслідком невиконання стандартних процесуальних вимог та заперечення дотримання правових підстав обмеження права на свободу та особисту недоторканність тощо [6, с. 161–162].

Цей пункт статті 5 Конвенції насправді є досить глобальним, тому що містить поняття «законного арешту» і «законного затримання», які повинні бути диференційовані між собою. Затримання в межах КПК України визначено як тимчасовий запобіжний захід у системі заходів забезпечення кримінального провадження. А. Ольшевський у власному дослідженні зазначає, що кримінальне процесуальне затримання є самостійним і превентивним заходом процесуального примусу, який застосовується органом або підрозділом, передбаченим чинним законодавством, (дізнавачем, слідчим або прокурором) на строк не більше 72 годин з моменту безпосереднього обмеження свободи пересування особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення [7]. Затримання здійснюється відповідно до підстав, визначених у ст. 208 КПК України [8]. Необхідно звернутися до більш ранніх думок науковців стосовно затримання та формування дефініції цього поняття, що дасть змогу стисло відобразити еволюцію цього глобального поняття в межах кримінального процесу. В. Клочков у межах власних досліджень визначає затримання як короткочасне позбавлення волі, який застосовує орган дізнання або слідчий у невідкладних випадках, коли зволікання є не виправданими і того вимагає ситуація для подальшого забезпечення доказів та ефективного досудового розслідування. Науковець окреслює випадки, в яких таке зволікання не є припустимим: запобігання злочину, що готується або вчиняється, затримання з викраденим, тобто фактично «по гарячих слідах», під час проведення невідкладних розшукових і слідчих дій [9]. Аналізуючи позицію дослідника, треба виділити раціональне зерно у його гіпотезах, тому що затримання дійсно у сучасному кодифікованому процесуальному закону є тимчасовим запобіжним заходом і застосовується у невідкладних випадках, ситуаціях вчинення кримінальних правопорушень та необхідності тимчасового обмеження пересування правопорушника для створення належного доказового фундаменту для досудового розслідування. Однак А. Гаврилов переконаний, що затримання підозрюваного треба розглядати як слідчу дію і характеризувати його не тільки як захід процесуального примусу, а й як самостійний спосіб одержання доказів [10, с. 36]. Крім того, А. Дубинський підтримує цю позицію і висловлює думку щодо того, що протокол про затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, є джерелом доказів [11, с. 88]. На нашу думку, протокол затримання може бути джерелом доказів за умови, якщо в ньому міститимуться відомості про визнання затриманим вини у вчиненні конкретного правопорушення тощо або інші фактичні дані, які належать до прямих доказів. Наявність при ньому речей або документів, що є предметом або знаряддям вчинення суспільно небезпечного або шкідливого діяння, є непрямим доказом і не можуть інтерпретуватися як вказівники винуватості затриманої особи.

Л. Лобойко під затриманням розуміє тимчасову ізоляцію підозрюваної особи шляхом поміщення її до спеціальної установи [12, с. 222]. А. Чуйков розглядає поняття «спеціальної установи» крізь призму положень ЦК України. Тож відповідно до ч. 3 ст. 83 ЦК України «установою є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участь в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна» [13]. Однак науковець вважає, що особливисте статусу спеціальної установи виражається саме через термін «спеціальний», «спеціальний режим» тощо. Отже, поняття «спеціальна установа» можна тлумачити як особлива, призначена для будь-якої мети, реалізації завдань, виконання певних функцій в тій чи іншій сфері або галузі тощо. Дослідник наголошує на тому, що в таких спеціальних установах тимчасового обмеження або позбавлення волі діє спеціальний адміністративно-правовий режим, який

встановлено нормами адміністративного законодавства та внутрішніми документами, які регламентують діяльність цієї установи. Зокрема, складовими режиму в установі є дотримання спеціальних правил поведінки та підпорядкування особливому порядку регулювання суспільних відносин тощо [14, с. 568]. Незважаючи на це, треба виділити особливе місце забезпечення права на свободу та особисту недоторканність осіб, яких обмежено або позбавлено волі.

А. Монаєнко до поняття «арешту» відносить домашній арешт та тримання під вартою, які належать до запобіжних заходів. Законний арешт у контексті положень статті 5 Конвенції автором розглядається в сукупності з метою арешту – порушення кримінального провадження, що гарантує дотримання права на свободу та особисту недоторканність. Науковець зазначає: «Той факт, що арешт або затримання можуть закінчитися звільненням особи з-під варти, не здійснює істотного впливу на їх відповідність пунктам «b», «c» частини 1 статті 5 Конвенції. Слід підкреслити, що арешт або затримання повинно здійснюватися з дотриманням усіх визначених правил і стандартів, відповідно до правових підстав. Звільнення особи з-під варти в подальшому не передбачає виправдання порушених норм арешту або неналежного поведіння уповноваженою службовою особою із затриманою особою» [15, с. 279–281].

А. Монаєнко наводить справу «Броуган проти Великобританії (1988 р.)», в межах якої арешт не призвів до подальших дій влади, підозру особі не було вручено, особу не доставлено до компетентного судового органу для застосування відповідного запобіжного заходу, як того вимагають положення статті 5 Конвенції. ЄСПЛ встановив, що порушення пункту «с» частини 1 статті 5 Конвенції у діях поліції немає, оскільки, здійснюючи арешт, вона в подальшому переконалася в непричетності осіб до здійснення правопорушення та припинила кримінальне переслідування. Однак арешт не мав на меті розслідування кримінального провадження, що було встановлено після проведення допиту заарештованої особи. Із цього випливає, що поняття «законне затримання» і «законний арешт» між собою тісно переплітаються та у деяких випадках є тотожними, однак у контексті національного законодавства існують певні відмінності [16];

с) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення. Основним поняттям у цій підставі є «обґрунтована підозра», яке прийнято і до положень КПК України.

Фігурування у цьому положенні такого важливого чинника, як обґрунтованість формуле для кожного індивіда певні гарантії попередження свавільного обмеження/позбавлення свободи. Однак у статті 5 Конвенції не надано чітких інструкцій та характеристик складових цього поняття. Не є визначеним склад обґрунтованої підозри, механізм її формування та процесуального забезпечення. Тож треба вважати, що це питання залишено на розсуд законодавця із врахуванням чинних положень міжнародного та національного законодавства.

В аспекті практики ЄСПЛ треба звернутися до рішення у справі «Фокс, Кемпбел і Хартлі проти Сполученого Королівства (1990)», в якій Суд визнав порушення підпункту «с» пункту 1 статті 5 Конвенції, в якій уряд Сполученого Королівства заарештував та ув'язнив авторів заяв, підозрюючи їх в терористичній діяльності ІРА. Незважаючи на це, обвинуваченим не було пред'явлено відповідних доказів або інформації, які підтвердили б «обґрунтовану підозру у вчиненні правопорушення» тощо [17]. Отже, Суд у цьому рішенні взяв до уваги обов'язковість наявності обґрунтованої підозри для законного затримання або арешту особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення.

Треба зауважити, що у значній кількості прав порушується питання про порушення підпункту «с» пункту 1 статті 5 під час застосування законів та практики антитерористичного спрямування. На нашу думку, це не є необґрунтованим, адже у цій категорії справ пріоритетною складовою є обґрунтована підозра. Судом під час розгляду скарг, пов'язаних із злочинами терористичного спрямування, визнано, що в контексті правової підстави, визначеної підпунктом «с» пунктом 1 статтею 5 Конвенції, «він обов'язково враховував специфіку терористичних злочинів, загрозу, яку ці злочини становлять для демократичного суспільства і труднощі, які виникають при боротьбі з тероризмом (справа «Мюррей проти Сполученого Королівства» (1994) [18].

Досить важливим для дослідження цього пункту є розуміння поняття

«обґрунтована підозра» та її інтерпретування в межах міжнародного та національного законодавства. Тож найбільш повно зміст обґрунтованої підозри було розкрито в рішенні у справі «Кавала проти Туреччини» (заява № 28749/18) [19]. Обґрунтована підозра має існувати як під час арешту, так і під час первинного затримання особи. ЄСПЛ дотримується позиції, що «обґрунтованість» підозри, яка є основою арешту, є елементом гарантії пункту «с» статті 5 Конвенції та в цілому забезпечення права на свободу та особисту недоторканність. Термін «обґрунтована підозра» означає наявність фактів чи відомостей, які теоретично задовольняли б об'єктивного спостерігача, якщо затримана або заарештована особа вчинила правопорушення. Однак поняття «об'єктивність» залежить від низки багатьох обставин. Зокрема, забезпеченість гарантії права на свободу та особисту недоторканність, інших прав і свобод особи, які можуть бути порушені. Також досить важливим елементом є наявність фактів чи відомостей, які створюють умови для того, щоб обґрунтовано підозрювати заарештовану або затриману особу у вчиненні певного кримінального правопорушення [20].

Із вищевикладеного судова практика ЄСПЛ виводить єдине універсальне формулювання визначення терміна «обґрунтованість підозри», який означає «поріг, який повинна подолати підозра, щоб задовольнити об'єктивного спостерігача щодо ймовірності звинувачень» [19; 20].

К. Волков у межах власного дослідження обґрунтовану підозру розглядає як критерій правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному провадженні. Ця позиція аргументується зв'язком поняття «обґрунтованість» із правом на свободу та особисту недоторканність. Науковець вважає, що «обґрунтованість підозри» в межах кримінального процесу та досудового розслідування залежить від обставин кримінального провадження. Необхідно також звернути увагу на особливості «обґрунтованої підозри», адже ті факти, які сформували підозру у вчиненні кримінального правопорушення на попередніх етапах, не обов'язково будуть в подальшому обґрунтованими для пред'явлення обвинувачення [21, с. 206, 209];

d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу. Неповнолітні належать до групи особливих суб'єктів зі специфікою процедур затримання, проведення слідчих дій тощо, тому на міжнародному рівні виокремлено підставу обмеження права на свободу та особисту недоторканність, яка є моделлю виключної ситуації для обмеження досліджуваного права;

e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг. Що стосується тримання під вартою людей із «нездоровим розумом» (стаття 5(1)(e)), то під час першого затримання не вимагається докази, які підтверджують наявність психічного розладу. Практика ЄСПЛ вказує на наявність зовнішніх ознак. Для початкового періоду оцінки може бути достатньо наявності деяких медичних доказів і справжнього занепокоєння, що особа становить ризик для себе чи інших (SR проти Нідерландів, заява № 13837/07) 28 грудня 2012 р.). Утримання під вартою за психічний розлад буде законним лише відповідно до статті 5(1)(e), якщо воно здійснюється в лікарні, клініці чи іншій відповідній установі (Aerts v Belgium, 1998 29 EHRR 58) [22];

f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції. Частина перша статті 5 регулює всі ситуації, коли люди позбавлені фізичної свободи. Зокрема, демонстрацією цієї підстави є заява X & Y проти Швеції № 00007376/76, що загострює увагу на аспекті тривалості законного арешту або затримання особи, стосовно якої провадиться процедура депортації або екстрадиції (це може тривати від утримання під вартою менше двох годин) тощо [22].

З огляду на вищезазначені підстави обмеження права на свободу та особисту недоторканність, виокремлюють категорії затримання, передбачені відповідними пунктами статті 5 Конвенції. Зокрема, ці категорії виокремлюються в контексті кримінального, цивільного та іншого галузей права, де за національним законодавством передбачена можливість здійснення затримання особи.

У межах цього дослідження необхідно наголосити на нашій думці стосовно того, що правові підстави обмеження права на свободу та особисту недоторканність особи є запобіжниками свавільного обмеження/позбавлення волі. ЄСПЛ також розглядає свавілля

за диференційованим підходом та наголошує на тому, що воно певною мірою змінюється залежно від типу затримання. Суд зазначив, що свавілля можливе за таких умов:

- несумлінності з боку влади під час виконання ними своїх повноважень та обов'язків в аспекті захисту прав і свобод людини та громадянина, уникнення реалізації правозахисних механізмів під час здійснення будь-яких процедур, пов'язаних із дотриманням права на свободу та особисту недоторканність;
- протиправності наказу про затримання;
- наказ про затримання та виконання затримання не відповідають дійсній меті обмежень, дозволених відповідним підпунктом пункту 1 статті 5 Конвенції;
- необгрунтоване тримання під вартою за умови відсутності підстави і даної форми обмеження волі внаслідок затримання;
- не дотримано принцип пропорційності між підставою тримання під вартою і відповідним арештом [20].

Серед форм обмеження права на свободу та особисту недоторканність треба виокремити тримання під вартою, що відповідно до КПК України є найбільш суворим запобіжним заходом та передбачає тривале позбавлення волі до суду для забезпечення досудового розслідування. А. Побережник розглядає правові підстави обмеження права на свободу та особисту недоторканність в аспекті застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Дослідниця зазначає, що в кримінальній процесуальній науці підставам обмеження права на свободу та особисту недоторканність відповідають підстави застосування запобіжних заходів, адже очевидним є те, що у двох випадках відбувається обмеження досліджуваного нами права. Однак підстави застосування запобіжних заходів сприймаються у сучасній процесуальній науці України досить неоднозначно. Е. Коваленко вважає, що підстава – це необхідна, безпосередня умова застосування будь-якого заходу процесуального примусу. Нею зумовлюється обґрунтованість чи необґрунтованість процесуальних заходів [23, с. 147].

Н. Буланова вважає, що умовами застосування запобіжних заходів є сукупність таких обставин, які створюють правову ситуацію, тобто фактично структурують таку правову модель, за якої буде можливе застосування запобіжного заходу, обмеження права на свободу та особисту недоторканність. Підстави – це обставини, наявністю яких закон обґрунтовує застосування певного запобіжного заходу [24, с. 68–69]. М. Капінус висловлює думку стосовно того, що фактичними підставами обрання запобіжних заходів зазвичай є докази в обсязі, достатньому для обрання найбільш суворого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та ступеня обмеження права на свободу та особисту недоторканність [25, с. 61–62].

Універсальними правовими підставами обмеження права на свободу та особисту недоторканність треба вважати підстави, визначені статтею 5 Конвенції, які проаналізовані нами вище. Вони є основою багатьох національних законодавств в аспекті кримінального переслідування та процедур досудового розслідування. Однак в кримінальному процесуальному законодавстві України, крім фундаментальних підстав обмеження права на свободу та особисту недоторканність, існують інші підстави залежно від процедур і заходів, які застосовуються щодо підозрюваного/обвинуваченого тощо. А. Побережник вважає, що під підставами для застосування запобіжних заходів треба розуміти обставини, умови, факти і передумови, які забезпечують застосування цих заходів [26, с. 151]. На нашу думку, з цим твердженням треба погодитися, тому що підстави у будь-якому разі є сукупністю якихось фактів, даних, умов, відомостей тощо, на основі яких формується необхідність застосування того чи іншого запобіжного заходу, процесуальної процедури тощо. Найбільш раціональним було б звернути увагу на правові підстави застосування запобіжних заходів, визначених у КПК України, зокрема тримання під вартою як найбільш суворого запобіжного заходу. Цей запобіжний захід становить потенційно значну загрозу для непорушності права на свободу та особисту недоторканність. У процедурі його застосування, незважаючи на судовий контроль, можливе порушення прав і свобод людини та громадянина службовою або посадовою особою, що викликає необхідність не тільки законодавчого закріплення підстав правомірного обмеження прав підозрюваного/обвинуваченого, а й врахування правозахисних вимог, міжнародних правових стандартів з особливим акцентом на дотримання права на свободу та особисту недоторканність.

Для застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою існують визначені КПК України підстави. У ч. 2 ст. 177 КПК України чітко зазначено, що

підставами для застосування запобіжного заходу (будь-якого запобіжного заходу) є наявність обґрунтованої підозри та ризиків, визначених у ч. 1 ст. 177 КПК України [8]. Поняття «обґрунтованої підозри» вище досліджено в контексті практики ЄСПЛ з цього питання. Однак і в українській юридичній науці та судовій практиці сформульовано розуміння поняття «обґрунтованої підозри» та її ролі у застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, де вона є важливим критерієм. Відповідно до положень ч. 3 ст. 132 КПК України застосування заходів забезпечення не допускається, якщо слідчий, дізнавач, прокурор не доведе, що:

- є обґрунтована підозра щодо вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, що може бути підставою для застосування заходів забезпечення кримінального провадження;
- потреби досудового розслідування виправдовують ...ступінь втручання у права і свободи особи...;
- може бути виконане завдання, для виконання якого ... звертається із клопотанням [8].

Досить важливим аспектом у визначенні ролі та сприйнятті обґрунтованості підозри в межах кримінального процесу є здійснення оцінки цього критерію слідчим суддею під час розгляду відповідного клопотання слідчого, прокурора, зокрема про застосування, продовження дії або скасування запобіжного заходу, продовження строку досудового розслідування [27]. В ухвалі Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду відсутнє тлумачення поняття «обґрунтована підозра», як і в будь-яких інших судових рішеннях через те, що воно взагалі на сьогодні відсутнє та не виведено досі правовою спільнотою. Однак суд звертається до особливостей стандарту доказування «обґрунтована підозра» і звертає увагу на те, що ним не передбачено обов'язок уповноважених органів оперування «доказами, достатніми для пред'явлення обвинувачення чи ухвалення обвинувального вироку, що пов'язано з меншою мірою ймовірності, необхідною на ранніх етапах кримінального провадження для обмеження права особи» [28]. В ухвалі Приморського районного суду м. Маріуполя також висвітлено особливості обґрунтованості підозри як ключового елементу аргументації уповноваженою службовою особою в клопотанні того чи іншого факту, який має значення для досудового розслідування. Зокрема, в тексті ухвали зазначено: «... судового контролю під час розгляду скарги на повідомлення про підозру є обґрунтованість підозри, тому що перевірка слідчим суддею обґрунтованості підозри ... перевірка слідчим суддею саме обґрунтованості підозри є бар'єром для необґрунтованого кримінального переслідування і засобом належної реалізації загальних завдань кримінального провадження...» [29]. В ухвалі слідчий суддя наголошує на тому, що обґрунтованість підозри треба розуміти як складене поняття з двома важливими аспектами. Зокрема, підозра повинна стосуватися правопорушення, передбаченого законом, тобто особа підозрюється лише у вчинення того суспільно небезпечного або шкідливого діяння, яке передбачається законом про кримінальну відповідальність. У цьому разі розкривається питання права, юридичний аспект. Також підозра стосується і питання факту, яке вимагає доведення обставин, які за розумного та неупередженого тлумачення викликають підозру щодо причетності певної особи до вчинення конкретного кримінального правопорушення. Із цього випливає, що у структурі поняття «обґрунтована підозра» також простежується класичний підхід виокремленням юридичної та фактичної підстав формування підозри щодо особи. Як свідчить судова практика України, сформована здебільшого на стандартах ЄСПЛ, обґрунтованість підозри у кримінальному провадженні ґрунтується на конкретних доказах, які повинні бути належними, достатніми, допустимими тощо для застосування до підозрюваного/обвинуваченого запобіжного заходу, зокрема у вигляді тримання під вартою. Натомість обґрунтованість підозри не може встановлюватися *in abstracto* (з лат. – з абстрактного погляду) або ґрунтуватися на суб'єктивних припущеннях тощо [29; 30]. Ми встановили, що слідчий суддя в жодному разі не повинен встановлювати причетності особи поза розумним сумнівом, тому що «обґрунтована підозра» означає підтвердження тексту клопотання конкретними фактами та обставинами, які можуть переконати особу, яка не є правником, в існуванні зв'язку між діями особи та подією. Зокрема, в українській судовій практиці здійснюється дотримання права особи на свободу та особисту недоторканність шляхом його забезпечення: фактичні обставини, на які посилається службова особа у клопотанні про застосування запобіжного заходу,

повинні бути чіткими та зрозумілими і в подальшому відображатися у відповідному рішенні компетентного органу. В кримінальному процесі України таким органом є суди, які здійснюють судовий контроль [29].

Підсумовуючи вищезазначене, треба наголосити, що визначення критерію «обґрунтованість підозри» відсутнє в українському кримінальному процесуальному законодавстві. Однак, дослідивши ухвали національних судів, нами з'ясовано, що слідчі судді посилаються на положення практики ЄСПЛ, спираючись на ч. 2 ст. 8 і ч. 5 ст. 9 КПК України, які наголошують на врахування практики ЄСПЛ під час дотримання прав і свобод людини та громадянина в межах кримінального провадження [8]. Зокрема, слідчі судді часто звертаються до рішень ЄСПЛ у справах «Нечипорук і Йонкало проти України», «Мюррей проти Об'єднаного Королівства» і «Фокс Кемпбел і Гартлі проти Сполученого Королівства» тощо. Останнім часом в українських судах поширюється тенденція звернення до практики ЄСПЛ у кримінальному процесі і рекомендації щодо врахування судами України практики ЄСПЛ стають імперативними вимогами, які повинні бути дотримані для забезпечення принципу законності та пріоритетності прав і свобод людини і громадянина незалежно від того, в якому статусі особа перебуває у кримінальному провадженні.

На нашу думку, необхідним для впорядкування норм КПК України та формування уніфікованого розуміння поняття «обґрунтованість підозри», є його тлумачення з урахуванням практики ЄСПЛ та закріплення на законодавчому рівні для забезпечення права на свободу та особисту недоторканність і взагалі створення передумов для захисту і охорони прав і свобод людини та громадянина. Достатньо не просто закріпити визначення терміна «обґрунтованість підозри», але й вивести чіткі і зрозумілі критерії, які повинні досліджуватися слідчими суддями і встановлюватися уповноваженими службовими особами, які здійснюють збір фактичних даних для застосування певного заходу забезпечення кримінального провадження або проведення слідчої (розшукової) дії тощо, в межах яких може бути порушено право на свободу та особисту недоторканність. Це стосується не тільки застосування певного заходу, але й продовження терміну його дії або скасування чи зміни тощо. Серед правових підстав, крім обґрунтованої підозри, треба назвати ризики, передбачені в ч. 1 ст. 177 КПК України. При цьому треба наголосити, що обидві підстави: обґрунтованість підозри і наявність ризиків, – є рівнозначними і повинні досліджуватися без пріоритетності, адже у КПК України є положення, що запобіжний захід може бути застосований або продовжений виключно у випадку доведення обґрунтованості підозри та наявності хоча б одного з ризиків, визначених у ст. 177 КПК України [8; 28].

Власне, наявність ризику і є правовою підставою застосування одного із запобіжних заходів і відповідно обмеження права на свободу та особисту недоторканність. Поняття «ризик» є новим для сучасного КПК України, тому треба звернути увагу на етимологію цього поняття. Тож у словнику іншомовних слів «ризик» тлумачиться як слово французького походження і означає «звагу, нараження себе на небезпеку» [30]. Досить широко цей термін тлумачиться у словнику В. Даля. Зокрема, поняття «ризикувати» тлумачиться як «діяти на удачу, йти на непевну справу, наважуватися, йти навмання, робити щось без вірного розрахунку, наражатися на випадковість» тощо [31]. Із цього треба вивести розуміння ризику як самостійного поняття, пов'язаного із значенням випадковості і розумінням його як вчинення дій із нульовим розрахунком і результатом, тобто особа, яка ризикує, не знає фінального результату власних дій та не може передбачати подальший розвиток подій, тому що діє навмання.

В Академічному тлумачному словнику ризик має такі значення: усвідомлена можливість небезпеки і сміливий, ініціативний вчинок, дія із сподіванням щастя, успіху, позитивного результату тощо [32]. Зміст ризиків, виокремлених у КПК України, означають дії особи таким чином, щоб уникнути притягнення до кримінальної відповідальності та перешкодження збиранню доказів і відомостей про вчинене кримінальне правопорушення. Власне, це і викликало необхідність формування наступних ризиків як правових підстав обрання будь-якого із запобіжних заходів:

- переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду;
- знищити, сховати або спотворити будь-яку з речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення;
- незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного,

обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні;

– перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином;

– вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується [8].

Н. Макаренко інтерпретує ризик в межах кримінального процесу як прояв протидії досудовому розслідуванню та з'ясування низки необхідних обставин кримінального правопорушення, які створюють умови для пред'явлення обвинувачення та його формулювання. Очевидно, що досудове розслідування є моделлю протистояння різних сторін, зокрема захисту і обвинувачення, підозрюваного та потерпілого тощо. Тому запобігання ризикам в цій ситуації не є новим. Однак вони, крім того, подані в межах кодифікованого закону як правові підстави обмеження права на свободу та особисту недоторканність, одного з базових прав особи в межах кримінального провадження. Н. Макаренко вважає, що в кримінальному процесі поняття ризиків передбачає конкретні небажані для кримінального провадження наслідки поведінки підозрюваних та обвинувачених, які заважають реалізації завдань і цілей кримінального процесу і кримінального судочинства тощо [33, с. 138].

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що наукова стаття є спробою комплексного дослідження підстав правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність, спираючись на те, що це право не є абсолютним і може бути обмеженим, однак провідним переліком таких підстав для обмеження треба вважати статтю 5 Конвенції. Крім того, в цій науковій статті *вперше*:

– визначено підстави правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність як типові ситуативні моделі, які можна розглядати як гарантію протидії свавільному порушенню цього права;

– обґрунтовано, що правомірність обмеження цього права досягається шляхом дотримання певних принципів і вимог, а також виключно на підставах, визначених національним законодавством відповідно до статті 5 Конвенції, *удосконалено*:

– науковий підхід до вивчення і розуміння підстав правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність;

– наукові рекомендації щодо упорядкування понятійного апарату та законодавчого закріплення підстав правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність конкретизовано, тобто стосовно усіх заходів, які передбачають обмеження цього права;

дістало подальшого розвитку:

– вивчення судової практики ЄСПЛ та національних судів в аспекті обмеження права на свободу та особисту недоторканність.

Висновки. Комплексно проаналізувавши підстави правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність із зверненням до судової практики та напрацювань науковців у цьому аспекті, маємо констатувати, що в межах цього дослідження необхідно наголосити на нашій думці стосовно того, що правові підстави обмеження права на свободу та особисту недоторканність особи є запобіжниками свавільного обмеження/позбавлення волі. ЄСПЛ також розглядає свавілля за диференційованим підходом та наголошує на тому, що воно певною мірою змінюється залежно від типу затримання.

Дослідивши понятійний апарат підстав правомірного обмеження та розуміння законодавцями основних термінів, слі зазначити, що досить важливим для дослідження цього пункту є розуміння поняття «обґрунтована підозра» та її інтерпретування в межах міжнародного та національного законодавства. ЄСПЛ дотримується позиції, що «обґрунтованість» підозри, яка є основою арешту, є елементом гарантії пункту «с» статті 5 Конвенції та в цілому забезпечення права на свободу та особисту недоторканність. Термін «обґрунтована підозра» означає наявність фактів чи відомостей, які теоретично задовольняли б об'єктивного спостерігача, якщо затримана або заарештована особа вчинила правопорушення. Однак поняття «об'єктивність» залежить від низки багатьох обставин. Зокрема, забезпеченість гарантій права на свободу та особисту недоторканність, інших прав і свобод особи, які можуть бути порушені. Також досить важливим елементом є наявність фактів чи відомостей, які створюють умови для того, щоб обґрунтовано підозрювати заарештовану або затриману особу у вчиненні певного кримінального правопорушення. Із вищевикладеного судової практики ЄСПЛ виводить єдине універсальне формулювання визначення терміна «обґрунтованість підозри», який

означає «поріг, який повинна подолати підозра, щоб задовольнити об'єктивного спостерігача щодо ймовірності звинувачень», що цілком відповідає нашій позиції в цьому питанні.

За результатами дослідження сформульовано певні пропозиції та рекомендації. Визначення критерію «обґрунтованість підозри» відсутнє в українському кримінальному процесуальному законодавстві. Однак, дослідивши ухвали національних судів, нами з'ясовано, що слідчі судді посилаються на положення практики ЄСПЛ, спираючись на ч. 2 ст. 8 і ч. 5 ст. 9 КПК України, які наголошують на врахування практики ЄСПЛ під час дотримання прав і свобод людини та громадянина в межах кримінального провадження. На нашу думку, необхідним для упорядкування норм КПК України та формування уніфікованого розуміння поняття «обґрунтованість підозри» є його тлумачення з урахуванням практики ЄСПЛ та закріплення на законодавчому рівні для забезпечення права на свободу та особисту недоторканність і взагалі створення передумов для захисту і охорони прав і свобод людини та громадянина. Досить не просто не тільки закріпити визначення терміна «обґрунтованість підозри», але й вивести чіткі і зрозумілі критерії, що повинні досліджуватися слідчими суддями і встановлюватися уповноваженими службовими особами, які здійснюють збір фактичних даних.

Також ми дотримуємося позиції, що обидві підстави: обґрунтованість підозри і наявність ризиків – є рівнозначними і повинні досліджуватися без пріоритетності, адже в КПК України є положення, що запобіжний захід може бути застосований або продовжений виключно у випадку доведення обґрунтованості підозри та наявності хоча б одного з ризиків, визначених у ст. 177 КПК України.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: документ 995_004. Подано в редакції від 02.10.2013. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (серпень – вересень 2020). Рішення за період з 01.08.2020 по 30.09.2020. Відпов. за вип.: О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2020. 63 с.
3. Майкут Х. В. Право на свободу та право на особисту недоторканність у контексті нормативного забезпечення та прецедентної практики Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 243–247.
4. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційною скаргою Глуценка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України від 13 червня 2019 року № 4-р/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text>.
5. Посібник із застосування статті 5 Європейської конвенції з прав людини. Право на свободу та особисту недоторканність. Рада Європи/ Європейський суд з прав людини: 31 грудня 2019 року. URL: https://echr.coe.int/Documents/Guide_Art_5_UKR.pdf.
6. Chapter 5. Human rights and arrest, pre-trial detention and administrative detention. P. 159-211. URL : <https://www.ohchr.org/documents/publications/training9chapter5en.pdf>.
7. Справа «Фокс, Кемпбел і Хартлі проти Сполученого Королівства» : рішення Європейського суду з прав людини від 30.08.1990 р. URL: http://european-court.eu/uploads/ECHR_Fox_Campbell_and_Hartley_v_the_United_Kingdom_30_08_1990.pdf.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
9. Клочков В. Щодо підвищення ефективності попереднього слідства. *Право України*. 1999. № 6. С. 90–92.
10. Гаврилов О. К. Задержание подозреваемого в совершении преступления. Следственные действия. Волгоград : Волгоград. ВСШ МВД СССР, 1984. 286 с.
11. Дубинский О. Я. Некоторые вопросы правовой регламентации задержания подозреваемого в совершении преступления : материалы теор. конф. по итогам науч.-исслед. работы проф.-преподав. составу. Киев, 1973. С. 87–92.
12. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підруч. Київ : Істина, 2014. 432 с.
13. Цивільний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
14. Чуйков А. Ю. Сутність спеціальних установ органів внутрішніх справ. *Форум права*. 2009. № 1. С. 568–572.
15. Монаснко А. Законне затримання та арешт особи за порушення митних правил і контрабанду з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 276–282.
16. Справа «Броуган та інші проти Сполученого Королівства». Український портал

практики Європейського суду з прав людини. 2001. № 4. URL : <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=430>.

17. Справа «Фокс, Кемпбел і Хартлі проти Сполученого Королівства» від 30 серпня 1990 року : заява № 12383/86. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57721>.

18. Справа «Мюррей проти Сполученого Королівства»: від 28 жовтня 1994 року. URL: http://european-court.ru/uploads/ECHR_Murray_v_Royaume_Uni_28_10_1994.pdf.

19. Кавала проти Туреччини : Рішення Європейського суду з прав людини (заява № 28749/18) від 10.12.2019 р. URL: <https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2020/01/kavala-proti-turechchini-rishennia-espl.pdf>.

20. ЄСПЛ нагадав про критерії обґрунтованості підозри для арешту людини. *ECHR: Ukrainian Aspect*: офіційний вебсайт. URL : <https://www.echr.com.ua/yespl-nagadav-pro-kriteri%D1%97-ob%D2%91runtovanosti-pidozri-dlya-areshtu-lyudini/>.

21. Волков К. Д. Обґрунтована підозра як критерій правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 205–210.

22. Article 5. UK Human rights blog. URL : <https://ukhumanrightsblog.com/incorporated-rights/articles-index/article-5-of-the-echr/>.

23. Коваленко Е. Запобіжні заходи у кримінальному судочинстві: особливості та підстави застосування. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 10. С. 146–152.

24. Буланова Н. В. Содержание под стражей при предварительном расследовании преступлений : учеб.-метод. пособие. Москва : Юрлитинформ, 2005. 256 с.

25. Капинус Н. И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер в уголовном процессе. Москва : Издательский дом «Буквобед», 2007. 416 с.

26. Побережник А. Щодо підстав правомірного обмеження права на свободу й особисту недоторканність у кримінальному провадженні під час застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. Квітень, 2016. С. 150–155.

27. Кокош Р. Обґрунтованість підозри: критерії і їх тлумачення на практиці. *Юридична газета online*: офіційний вебсайт. URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/obruntovanist-pidozri-kriteriyi-i-yih-tlumachennya-na-praktici.html>.

28. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду у справі № 757/24173/19-к від 10.02.2020 р. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87573704>.

29. Ухвала Приморського районного суду м. Маріуполя у справі № 266/5564/20 від 23.04.2021 р. URL : <https://vkursi.pro/vsudi/decision/96603173> (дата звернення: 10.12.2021).

30. Ризик. Словник іншомовних слів. URL : <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D0%E8%E7%E8%EA> (дата звернення: 10.12.2021).

31. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка в четырех томах. М. : Прогресс, Универс», 1994.

32. Риск. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980)*: офіційний вебсайт. URL : <http://sum.in.ua/s/gysk>.

33. Макаренко Н. К. Актуальні проблеми виникнення ризиків під час кримінального провадження. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1 (98). С. 133–140.

Надійшла до редакції 15.02.2022

References

1. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: dokument 995_004 [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: document 995_004]. Podano v redaktsii vid 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukr.].

2. Ohliad rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny (serpen – veresen 2020). Rishennia za period z 01.08.2020 po 30.09.2020 [Review of decisions of the European Court of Human Rights (August – September 2020). Decisions for the period from 01.08.2020 to 30.09.2020]. Reshenia za period s 01.08.2020 po 30.09.2020]. Vidpov. za vyp.: O. Yu. Tarasenko, D. P. Mordas, R. Sh. Babanly. Kyiv, 2020. 63 p. [in Ukr.].

3. Maikut, Kh. V. (2021) Pravo na svobodu ta pravo na osobystu nedotorkannist u konteksti normatyvnoho zabezpechennia ta pretsedentnoi praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [The right to liberty and the right to privacy in the context of the normative provision and case law of the European Court of Human Rights]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 4, pp. 243–247. [in Ukr.].

4. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka palata) u справі за konstytutsiinou skarhoiu Hlushchenka Viktora Mykolaiovycha shhodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen chastyny druhoi statii 392 Kryminalnogo protsesualnogo kodeksu Ukrainy vid 13 chervnia 2019 roku № 4-r/2019 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine (Grand Chamber) in the case of the constitutional complaint of Glushchenko Viktor Mykolayovych on the constitutionality of the provisions of part two of Article 392 of the Criminal Procedure Code of Ukraine of June 13, 2019 № 4-r / 2019]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text>. [in Ukr.].

5. Posibnyk iz zastosuvannia statii 5 Yevropeiskoi konventsii z prav liudyny. Pravo na svobodu ta osobystu nedotorkannist [Guide to the application of Article 5 of the European Convention on Human

- Rights. The right to liberty and security of person]. Rada Yevropy/ Yevropeyskyi sud z prav liudyny: 31 hrudnia 2019 roku. URL: https://echr.coe.int/Documents/Guide_Art_5_UKR.pdf. [in Ukr.].
6. Chapter 5. Human rights and arrest, pre-trial detention and administrative detention. P. 159–211. URL: <https://www.ohchr.org/documents/publications/training9chapter5en.pdf>.
7. Sprava «Foks, Kempbel i Kharthli proty Spoluchenoho Korolivstva» [Fox, Campbell and Hartley v. The United Kingdom] : rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 30.08.1990 r. URL : http://european-court.eu/uploads/ECHR_Fox_Campbell_and_Hartley_v_the_United_Kingdom_30_08_1990.pdf. [in Ukr.].
8. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].
9. Klochkov, V. (1999) Shchodo pidvyshchennia efektyvnosti poperednoho slidstva [Regarding increasing the efficiency of the preliminary investigation]. *Pravo Ukrainy*. № 6, pp. 90–92. [in Ukr.].
10. Gavrilov, O. K. (1984) Zaderzhaniye podozrevayemogo v sovershenii prestupleniya [Detention of a suspect in a crime]. *Sledstvennyye deistviya*. Volgograd : Volgograd VSSh MVD SSSR., 286 p. [in Russ.].
11. Dubinskiy, O. Ya. (1973) Nekotoryye voprosy pravovoy reglamentatsyi zaderzhaniya podozrevayemogo v sovershenii prestupleniya [Some issues of legal regulation of the detention of a suspect in a crime] : materialy teor. konf. po itogam nauch.-issled. raboty prof.-prepodav. sostava. Kyiv, pp. 87–92. [in Russ.].
12. Loboiko, L. M. (2014) Kryminalnyi protses [Criminal procedure] : pidruchnyk. Kyiv : Istyna, 432 p. [in Ukr.].
13. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. [in Ukr.].
14. Chuykov, A. Yu. (2009) Sutnist spetsialnykh ustanov orhaniv vnutrishnikh sprav [The essence of special institutions of internal affairs]. *Forum prava*. № 1, pp. 568–572. [in Ukr.].
15. Monayenko, A. (2018) Zakonne zatrymannya ta aresht osoby za porushennia mytnykh pravyl i kontrabandu z urakhuvanniam praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Legal detention and arrest of a person for violation of customs rules and smuggling, taking into account the case law of the European Court of Human Rights]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 6, pp. 276–282. [in Ukr.].
16. Sprava «Brouhan ta inshi proty Spoluchenoho Korolivstva» [Browgan and Others v. The United Kingdom]. Ukrainyskyi portal praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. 2001. № 4. URL : <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=430>. [in Ukr.].
17. Sprava «Foks, Kempbel i Kharthli proty Spoluchenoho Korolivstva» vid 30 serpnia 1990 roku: zaiava № 12383/86 [Fox, Campbell and Hartley v. The United Kingdom, 30 August 1990: application № 12383/86]. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-57721>. [in Ukr.].
18. Sprava «Miurrei proty Spoluchenoho Korolivstva»: vid 28 zhovtnia 1994 roku [Murray v. The United Kingdom: 28 October 1994]. URL : http://european-court.eu/uploads/ECHR_Murray_v_Royaume_Uni_28_10_1994.pdf. [in Ukr.].
19. Kavala proty Turechchyny : Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny (zaiava № 28749/18) vid 10.12.2019 r. [Kavala v. Turkey: Judgment of the European Court of Human Rights (application № 28749/18) of 10 December 2019]. URL : <https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2020/01/kavala-proti-turechchini-rishennia-espl.pdf>. [in Ukr.].
20. YeSPL nahadav pro kryterii obgruntovanosti pidozry dlia areshtu liudyny [The ECtHR recalled the criteria for the validity of a suspicion of arrest]. ECHR: Ukrainian Aspect: ofitsiyniy vebsait. URL: <https://www.echr.com.ua/yespl-nagadav-pro-kryterii%D1%97-ob%D2%91runtovanosti-pidozry-dlya-areshtu-lyudini/>. [in Ukr.].
21. Volkov, K. D. (2015) Obgruntovana pidozra yak kryteriyi pravomirnoho obmezhenia prava na svobodu ta osobystu nedotorkannist u kryminalnomu provadzhenni [Reasonable suspicion as a criterion for lawful restriction of the right to liberty and security of person in criminal proceedings]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. Issue 75, pp. 205–210. [in Ukr.].
22. Article 5. UK Human rights blog. URL: <https://ukhumanrightsblog.com/incorporated-rights/articles-index/article-5-of-the-echr/> (data zvernennia: 10.12.2021).
23. Kovalenko, E. (2006) Zapobizhni zakhody u kryminalnomu sudochynstvi: osoblyvosti ta pidstavy zastosuvannya [Precautionary measures in criminal proceedings: features and grounds for application]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 10, pp. 146–152. [in Ukr.].
24. Bulanova, N. V. (2005) Soderzhaniye pod strazhey pri predvaritelnom rassledovanii prestupleniy [Custody during the preliminary investigation of crimes] : ucheb.-metod. posobiye. M. : Yurlitinform, 256 p. [in Russ.].
25. Kapinus, N. I. (2007) Processualnyye garantii prav lichnosti pri primenenii mer v ugovnom protsesse [Procedural guarantees of individual rights in the application of measures in criminal proceedings]. Moscow : Izdatelskiy dom «Bukvoved», 416 p. [in Russ.].
26. Poberezhnyk, A. (2016) Shchodo pidstav pravomirnoho obmezhenia prava na svobodu y osobystu nedotorkannist u kryminalnomu provadzhenni pid chas zastosuvannya zapobizhnoho zakhodu u vyhliadi trymannya pid vartoiu [Regarding the grounds for lawful restriction of the right to liberty and security of person in criminal proceedings during the application of a preventive measure in the form of detention]. *Natsionalnyi yurydychnyi zhurnal: teoriia i praktyka*. Kviten, pp. 150–155. [in Ukr.].

27. Kokosh, R. Obruntovanist pidozry: kryteriyi i yikh tлумachennia na praktytsi [The validity of the suspicion: criteria and their interpretation in practice]. *Yurydychna hazeta online: ofitsiyni vebsait*. URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/obruntovanist-pidozri-kryteriyi-i-yih-tlumachennya-na-praktici.html>. [in Ukr.].
28. Ukhvala Apeliatsiynoi palaty Vyshchoho antykoruptsiinoho sudu u spravi № 757/24173/19-k vid 10.02.2020 r. [Decision of the Appellate Chamber of the Supreme Anti-Corruption Court in case № 757/24173/19-k of 10.02.2020]. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87573704>. [in Ukr.].
29. Ukhvala Prymorskoho rayonnoho sudu m. Mariupolya u spravi № 266/5564/20 vid 23.04.2021 r. [Decision of the Primorsky District Court of Mariupol in the case № 266/5564/20 of 23.04.2021]. URL: <https://vkursi.pro/vsudi/decision/96603173>. [in Ukr.].
30. Ryzkyk [Risk]. Slovnyk inshomovnykh sliv. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D0%E8%E7%E8%EA>. [in Ukr.].
31. Dal, V. I. (1994) Tolkovy slovar zhyvogo velikoruskogo yazyka [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language]. Moscow : Progress, Univers. [in Russ.].
32. Rysk [Risk]. Slovnyk ukraïnskoi movy. Akademychnyi tлумachnyi slovnyk (1970-1980): ofitsiyni vebsait. URL: <http://sum.in.ua/s/rysk>. [in Ukr.].
33. Makarenko, N. K. (2016) Aktualni problemy vynyknennia ryzykiv pid chas kryminalnoho provadzhenia [Current issues of risks during criminal proceedings]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. № 1 (98), pp. 133–140. [in Ukr.].

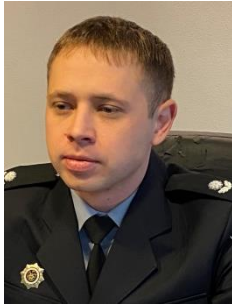
ABSTRACT

Dariia Lazareva. Grounds for the lawful restriction of the right to freedom and personal inviolability: theoretical-applied analysis. The scientific article highlights the issue of common understanding of the grounds for lawful restriction of the right to liberty and security of person, as well as an attempt at a unified interpretation of their essence in accordance with the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and national criminal procedure. The bases of lawful restriction of the right to freedom and personal inviolability with the reference to judicial practice and achievements of scientists in this aspect are comprehensively analyzed. Empirical analysis of all available materials by foreign and Ukrainian authors managed to form a real understanding of the importance of a unified approach to understanding the content of the grounds for lawful restriction of the right to liberty and security of person. Methods of analysis, synthesis, deduction, ascent from the abstract to the concrete were used to carry out qualitative research. The conceptual apparatus of the grounds for lawful restriction and understanding of key terms by legislators is studied, in particular, attention is paid to the understanding of the concept of «reasonable suspicion» and its interpretation in the framework of international and national law. It is established that it is necessary to interpret the norms of the CPC of Ukraine and form a unified understanding of the concept of «reasonableness of suspicion», its interpretation in the light of ECtHR practice and enshrined in law to ensure the right to liberty and security of person and man and citizen. This section of the criminal process requires the establishment of clear and understandable criteria that should be investigated by investigating judges and established by authorized officials who collect factual data. The study found that both grounds: the validity of the suspicion and the presence of risks – are equivalent and should be investigated without priority.

Keywords: *restriction of law, conventional law, grounds for lawful restriction, right to liberty and security of person, procedural rights, constitutional rights.*

УДК 343.13

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-275-282

Андрій МЕЛЬНИЧЕНКО©

кандидат юридичних наук

(Головне управління Національної поліції
в Дніпропетровській області, м. Дніпро, Україна)

НАУКОВА ПОЛЕМІКА ЩОДО СПЕЦІАЛЬНОГО ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ЙОГО МІСЦЯ В СИСТЕМІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Розглянуто інститут спеціального досудового розслідування як новелу кримінального процесу з огляду на його правову природу, особливості та низку недосконалостей, на які законодавець повинен звернути увагу. Досліджено спеціальне досудове розслідування як інститут, який позитивно впливає на реалізацію одного з базових принципів кримінального процесу – принципу невідворотності кримінальної відповідальності. Крім того, акцентовано на перегляді законодавцем категоріального апарату спеціального досудового розслідування та його позитивний вплив на дієвість і ефективність цього інституту в межах сучасних соціально-політичних подій тощо. Також проаналізовано суміжні інститути та необхідність їх подальшого опрацювання, що може стати предметом подальших наукових пошуків.

Ключові слова: спеціальне досудове розслідування, заочне кримінальне провадження, *in absentia*, міжнародний розшук, особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану.

Постановка проблеми. Кримінальне процесуальне законодавство постійно модернізується під впливом норм міжнародного права у напрямі забезпечення прав учасників кримінального судочинства, розширення змагальності сторін, прав потерпілого, а також усунення обвинувального ухилу в діяльності суду. Таке посилення захисту прав і свобод у кримінальному судочинстві зумовлене виконанням зобов'язань Україною перед світовим товариством.

Однією з фундаментальних засад кримінального процесу є невідворотність покарання за вчинення кримінального правопорушення. Сучасна система кримінального процесу спрямовується на захист особи, суспільства та держави від протиправних посягань. Саме тому з метою забезпечення захисту інтересів потерпілого від злочину та притягнення винних до належної відповідальності органи досудового розслідування та суду звертаються до «нових» процесуальних форм, зокрема спеціального досудового розслідування або судового провадження.

Доповнення системи кримінального процесу модерним інститутом спеціального досудового розслідування спрямоване на результативність захисту публічних інтересів держави, а також створює умови для притягнення осіб, які ухиляються від органів досудового розслідування або суду, до кримінальної відповідальності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання щодо спеціального кримінального провадження розглядалися у наукових працях окремих вчених, зокрема В. Маляренка, С. Головатого, В. Онопенка, А. Барабаша, М. Климчука, Л. Лобойка, М. Маркуш, М. Михеєнка, В. Нора, Р. Песцова, П. Пилипчука, Д. Письменного, Д. Алексєєва-Процюк, С. Стахівського, В. Трофименка, В. Гринюка, І. Цюприка, О. Яновської, Л. Удалової, О. Маленка, В. Попелюшка, В. Трубінікова, С. Шаренка, О. Шило, І. Басистої, Л. Максимів. Проте окремі аспекти організації та проведення спеціального кримінального провадження залишаються недостатньо дослідженими та з'ясованими.

Мета статті – розгляд інституту спеціального досудового розслідування як прогресивної форми досудового розслідування в оновленому Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) від 2012 року із зверненням

© А. Мельниченко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8579-8549>

mav0978015258@gmail.com

уваги на еволюцію цього інституту та його сучасний зв'язок із іншими, наявними у КПК України, формами досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Чинний КПК України було ухвалено 13 квітня 2012 року, а набув законної сили нормативно-правовий акт 19 листопада 2013 року. Треба зауважити, що сам закон був сприйнятий правниками, практичними працівниками, а також громадськістю неоднозначно, що пов'язано із наявністю у кодексі законодавчих колізій, а також модерних норм та інститутів у системі кримінального процесу.

Акт в цілому є прогресивним документом у напрямі розбудови європейської правової держави, а також він є вагомим складовою успішного становлення України у правовій сфері. Прогресивність і модернізованість чинного процесуального закону полягає в наявності інститутів, які є відносно молодими сукупностями процесуальних норм і гарантують дотримання принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

З огляду на безперервне оновлення чинного законодавства, а також вплив правових тенденцій на деформування правових систем, зміни на законодавчому рівні відбуваються і в системі кримінального процесу у вигляді проектів законів. 16 березня 2017 року було ухвалено Проект Закону «Про внесення змін до КПК України (щодо вдосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження)» від 27 грудня 2016 року. Цей законопроект містить інформацію про суб'єктів, стосовно яких може проводитися спеціальне досудове розслідування, стосовно того, що може бути один або декілька підозрюваних, а також порядок виокремлення матеріалів із загального кримінального провадження тощо [1]. Це робиться з метою підвищення практичності застосування норм спеціального досудового розслідування.

Інститут спеціального досудового розслідування передбачає повідомлення особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, у процесуальному порядку. Щороку в грудні Кабінетом Міністрів України ухвалюється нормативно-правовий акт у вигляді Розпорядження «Про друковані засоби масової інформації загальнодержавної та місцевої сфери розповсюдження, в яких у [зазначення конкретного наступного року] розміщуються оголошення про виклик до суду відповідача, третіх осіб, свідків, місце фактичного проживання (перебування) яких невідоме, повістки про виклик підозрюваного, обвинуваченого та інформація про процесуальні документи» повістки про виклик і інформація про процесуальні документи розміщуються на сторінках цих видань, а також їх офіційних вебсайтах. Моментом ознайомлення особи із наданими у виданні документами є час опублікування засобу масової інформації загальнодержавного значення [2].

Постає питання у випадках, коли не просто не встановлено місцеперебування особи в межах України, а така особа перебуває за кордоном і оголошена у міжнародний розшук. У такому разі для виконання умови спеціального досудового розслідування, тобто повідомлення особи про ведення стосовно неї кримінального провадження, можна скористатися нормою ст. 542 КПК України, яка позначає обсяг міжнародного співробітництва під час кримінального провадження [2].

На нашу думку, треба звернути увагу на те, що у КПК України міститься поняття «спеціальне досудове розслідування», натомість як поняття «заочне» взагалі не прослідковується, воно виражене окремими нормами стосовно провадження кримінальних проступків, тому практичним працівникам іноді важко сформулювати єдину схему заочного кримінального провадження.

Спеціальне досудове розслідування є елементом (різновидом) заочного кримінального провадження і на це вказує низка ознак, визначених у попередньому розділі дослідження. Дослідивши зміст норм Глави 24-1 КПК України, можна зробити висновок про те, що назва зумовлена особливим процесуальним порядком такого досудового розслідування, який полягає в оцінці фактичних даних у провадженні слідчим або прокурором для подання клопотання, а також більш ретельному вивченні обставин слідчим суддею для винесення ухвали стосовно проведення досудового розслідування, тобто проведенню спеціального досудового розслідування передую певний підготовчий період, коли визначені процесуальним законом суб'єкти кримінального процесу шляхом об'єктивної оцінки ситуації для досягнення мети і виконання функцій кримінального процесу користуються «спеціальними» нормами, які мають форму досудового розслідування. Саме цим зумовлена назва спеціального досудового розслідування у чинному законодавстві разом зі специфічними умовами,

процесуальними строками і порядком проведення досудового розслідування [2].

Норми спеціального досудового розслідування містяться у главі КПК України, проте ніде у КПК України не зазначено сукупність норм, які регулювали б порядок спеціального судового провадження. Зважаючи на це, треба зазначити, що таке судове провадження провадиться за загальними правилами, проте із дотриманням процесуальних вимог, визначених для спеціального досудового розслідування. Прозорість і зрозумілість у теоретичному аспекті не завжди прослідковується стосовно цього питання на практиці, тому, на нашу думку, розділи КПК України стосовно судового розгляду у загальному вигляді потребують доповнень особливостями розгляду проваджень у спеціальному судовому провадженні. Зокрема, у таких аспектах:

– підозра особи у вчиненні нею кримінального правопорушення, стосовно якої проводиться спеціальне досудове розслідування, повинна бути обґрунтованою і максимально доведеною під час спеціального досудового розслідування, а жодні докази не можуть бути не перевірені або викликати сумнів;

– вирішальну роль у такому судовому провадженні відіграє захисник, тому що він реалізує права і обов'язки обвинуваченого за його відсутності, крім тих, які належать виключно самому обвинуваченому, так званих суб'єктивних прав;

– мають бути достатні підстави вважати, що особа, яка підозрюється/обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, належним чином проінформована про проведення спеціального досудового розслідування, процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень, а також про проведення спеціального судового провадження.

За умови виконання цих критеріїв законності проведення спеціального досудового розслідування і провадження забезпечуватиметься принцип невідворотності покарання, ефективність виконання завдань кримінальної юстиції, розумність строків, а також захист порушених прав і свобод потерпілого від протиправного посягання або відновлення таких прав.

Зокрема, про вироки, винесені за відсутності обвинуваченого (*in absentia*), тобто заочно, йдеться у п. «f» ст. 1, ч. 2 ст. 9, ст.ст. 21, 22, 23 та інших статтях Європейської конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків від 28 травня 1970 року. Порядок заочного кримінального провадження визначено положеннями Рекомендації № 6 R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя», в якому зазначається необхідність надання дозволу судам першої інстанції розглядати справи й ухвалювати відповідно до них рішення за відсутності обвинуваченого, принаймні стосовно кримінальних проступків з урахуванням вимог кримінального закону та за умови обов'язкового інформування обвинуваченого про дату і місце судового розгляду, наслідки неприбуття на виклик і про право на захист та представництво у встановленому процесуальним законом порядку [3].

За своєю суттю спеціальне кримінальне провадження є наближеним до заочного, проте не у всіх правових аспектах співпадає з ним. Крім того, що спеціальне досудове розслідування є модернізованою особливою формою, воно має низку суттєвих відмінностей від заочного провадження [4, с. 166].

Спеціальне кримінальне провадження має передбачені законом процесуальні інструменти, що значно полегшує екстрадицію в Україну високопосадовців, що нині переховуються за кордоном, а також в умовах військової агресії та втрати державою частини власної території, на якій можуть переховуватися особи, що вчинили кримінальне правопорушення [4, с. 166].

Це наукове дослідження спрямоване на доведення факту, що спеціальне досудове розслідування є окремою формою досудового розслідування, фундаментальної категорії у кримінальному процесі. Підтвердженням цього є наявність специфічної процесуальної форми, яка вміщує безліч винятків і особливостей. Про специфічність цієї форми досудового розслідування свідчить аналогічний характер суспільних відносин, тобто відносин між державою і особою, яка вчинила кримінальне правопорушення і переховується від органу досудового розслідування, прокуратури, суду. Такі відносини є взаємозумовленими, тому що держава, з одного боку, виконує обов'язок стосовно реалізації принципу кримінального процесу і захисту порушених прав потерпілого, притягує до кримінальної відповідальності у порядку спеціального кримінального провадження. А з іншого – закон наділяє особу, щодо якої здійснюється спеціальне досудове розслідування, низкою прав і гарантій для захисту прав і свобод і таким чином

забезпечення засади змагальності сторін [5, с. 58–65; 6].

Треба зазначити, що чинний КПК України надає особам, стосовно яких ведеться спеціальне досудове розслідування, широкий спектр процесуальних гарантій із обмеженням прав і свобод лише у випадку проведення певних процесуальних дій і ухваленні процесуальних рішень. Чинним процесуальним законодавством гарантовано особі, щодо якої передбачається проведення спеціального досудового розслідування, реалізацію права на захист в обов'язковому порядку; для задоволення клопотання слідчий або прокурор повинні довести, що особа переховується від органів досудового розслідування, суду або оголошена в міжнародний розшук; у випадку ч. 5 ст. 139 КПК України, коли особа злісно ухиляється від прибуття на виклик слідчого, слідчого судді, суду, є підстави для проведення спеціального досудового розслідування; під час задоволення клопотання суд має оцінити наявність достатніх доказів для прийняття процесуального рішення [2].

У рішеннях ЄСПЛ у справах «Колоцца проти Італії» від 12 лютого 1985 року; «F.C.V. проти Італії» від 28 серпня 1991 року; «Т. проти Італії» від 12 жовтня 1992 року; «Пуатрімоль проти Франції» від 23 листопада 1993 року; «Кромбах проти Франції» від 13 лютого 2001 року; «Меденіца проти Швейцарії» від 14 червня 2001 року; «Шомоді проти Італії» від 18 травня 2004 року; «Да Лус Домінгеш Ферейра проти Бельгії» від 24 травня 2007 року висвітлено пункт про здійснення судового провадження за відсутності обвинуваченого в аспекті вимог ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка закріплює право кожного на справедливий суд, коли немає підстав вважати, що обвинувачений не був належно повідомлений про розпочате щодо нього судове провадження; якщо він згодом може домогтися ухвалення нового судового рішення за його участі, в якому містилася б оцінка обґрунтованості висунутих проти нього обвинувачень, а також під час дотримання інших гарантій його конвенціальних прав. Це свідчить про те, що здійснення судового провадження за відсутності обвинуваченого не суперечить вимогам цього нормативно-правового акта міжнародного значення [7, с. 7].

Для чіткого відмежування спеціального досудового розслідування як форми досудового розслідування дослідження має на меті вивчення процесуальних особливостей застосування цієї форми для встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні.

Механізм проведення спеціального досудового розслідування тісно пов'язаний із загальним досудовим розслідуванням, тому що проведенню спеціального досудового розслідування завжди передує загальне досудове розслідування, яке здійснюється доти, доки слідчим не будуть встановлені підстави для переведення досудового розслідування на спеціальний режим, який остаточно встановлюється ухвалою слідчого судді. Характерною особливістю механізму спеціального досудового розслідування є здійснення спеціального порядку розслідування на основі загальних правил лише з урахуванням глави 24-1 КПК України [2].

Особливої уваги потребує деталь сукупності підстав, тобто прокурор або слідчий за погодженням з прокурором має звернутися з клопотанням до слідчого судді лише за наявності всіх підстав, визначених процесуальною нормою.

6 вересня 2015 року Україна повністю вийшла з єдиної системи міждержавного розшуку осіб СНД. Міждержавний розшук здійснювався міністерствами внутрішніх справ держав-учасниць СНД на території їх держав за ініціативою правоохоронних органів однієї із цих країн з метою виявлення, арешту та видачі (екстрадиції) осіб, які переховуються від органу досудового розслідування або суду або виконання вироку суду.

Міждержавний розшук оголошувався у тому випадку, коли заходи розшуку не привели до встановлення місця знаходження або затримання розшукуваної особи, а також є відомості про можливість виїзду в іншу країну СНД чи наявність на території держави родинних або інших зв'язків тощо.

Універсальний вид розшуку – міжнародний, передбачає проведення комплексу оперативного-розшукових, інформаційно-довідкових та інших заходів, які здійснюються НЦБ Інтерполу на території держав-учасниць Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерполу відповідно до норм міжнародного права. Метою такого розшуку є отримання інформації про місцезнаходження безвісно зниклих осіб, невпізнаних трупів, виявлення, арешту та видачі (екстрадиції) осіб, які переховуються від слідства, суду та

виконання вироку [8; 9, с. 59–60]. Саме тому від 2020 року розпочався процес перегляду і модернізації тих норм, які містили поняття «міждержавний розшук», яке було виключено, і сьогодні у категоріальному апараті спеціального досудового розслідування застосовується лише поняття «міжнародний розшук»: «... відомості про те, що підозрюваний виїхав та/або перебуває на тимчасово окупованій території України, території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, та/або відомості про оголошення підозрюваного в міжнародний розшук» [2].

Зокрема, Т. Зеленюк і С. Пекарський, зробивши аналіз нормативно-правових актів, інформації, яка міститься у працях видатних правників, зазначили таке: міжнародний розшук є окремою функцією міжнародних організацій (Інтерполу), національних органів юстиції, правоохоронних органів (залежно від функціоналу підрозділів оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування або міжнародного співробітництва в окремій державі тощо), що являє собою комплекс оперативно-розшукових заходів та слідчих дій, які проводяться на території двох і більше держав, координуються міжнародними організаціями або спеціально уповноваженими органами держав на основі норм національного та міжнародного законодавства, закріплених у законодавчих нормативно-правових актах [11, с. 116].

Підстава оголошення особи у міждержавний/міжнародний розшук набуває ускладненого вигляду у світлі останніх соціально-політичних подій, а також реформування законодавства. Саме тому законодавство містить винятки з правила обов'язкового оголошення особи у розшук, вказаний у процесуальному законі [10].

Отже, виведемо 3 підстави здійснення спеціального досудового розслідування без оголошення особи в міждержавний/міжнародний розшук:

- перебування в районі проведення антитерористичної операції або в тимчасово окупованій території (зараз – ООС) відповідно до Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» (з 1 лютого 2015 р.);
- перебування за межами України (з 12 травня 2016 р. до дня початку діяльності ДБР);
- переховування понад 6 місяців від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності (з 12 травня 2016 р. до дня початку діяльності ДБР) [12].

У межах наукової полеміки доречно звернути увагу на наявність поряд з інститутом спеціального досудового розслідування особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях. Цей інститут є також молодим у сучасній системі кримінального процесу і поширення набув після розгортання подій на окупованих територіях (у так званих умовах воєнного або надзвичайного стану). Крім того, він має «нетипову» природу, амбівалентний характер і певну новизну. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції має переважно компілятивний характер, тому що його формують норми, які містяться в інших розділах і главах КПК, зокрема і в главі, яка стосується спеціального досудового розслідування (диференційований порядок здійснення спеціального досудового розслідування стосовно осіб, які переховуються в районі проведення АТО або на тимчасово окупованій території). У сучасному процесі ця сукупність норм не є юридично завершеною, тому що немає системи і процедури ведення цього розслідування. Внаслідок цього наявна фрагментарність і суперечливість. На цьому етапі існування цієї норми її можна віднести до форми спеціального досудового розслідування, адже це зумовлено специфікою процедури розслідування у вказаних умовах. Норми особливого режиму досудового розслідування потребують подальшого опрацювання для виокремлення інституту. На думку багатьох вчених, цей інститут вже наявний, що утворює більше труднощів у реалізації правозастосовної функції кримінального процесу через відсутність належної правової регламентації [13, с. 41–42].

Висновки. Незважаючи на посилення уваги до нормотворчої діяльності законодавства в межах інституту спеціального досудового розслідування, внаслідок якої нами наголошено на позитивній динаміці його удосконалення, необхідно звернути увагу на корегування певних аспектів. Норми спеціального досудового розслідування містяться в главі КПК України, проте ніде у КПК України не зазначено сукупність норм, які регулювали б порядок спеціального судового провадження. Зважаючи на це, треба

зазначити, що таке судове провадження провадиться за загальними правилами, проте з дотриманням процесуальних вимог, визначених для спеціального досудового розслідування.

Нами обґрунтована необхідність доповнення окремих розділів щодо порядку здійснення спеціального досудового розслідування такими положеннями:

– підозра особи у вчиненні нею кримінального правопорушення, стосовно якої проводиться спеціальне досудове розслідування, повинна бути обґрунтованою і максимально доведеною під час спеціального досудового розслідування, а жодні докази не можуть бути не перевірені або викликатися сумнів;

– вирішальну роль у такому судовому провадженні відіграє захисник, тому що він реалізує права і обов'язки обвинуваченого за його відсутності, крім тих, які належать виключно самому обвинуваченому, так званих суб'єктивних прав;

– мають бути достатні підстави вважати, що особа, яка підозрюється/обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, належним чином проінформована про проведення спеціального досудового розслідування, процесуальних дій та ухвалення процесуальних рішень, а також про проведення спеціального судового провадження.

У науковій статті також висвітлена необхідність доопрацювання суміжних інститутів із спеціальним досудовим розслідуванням, зважаючи на їх певну фрагментарність і амбівалентність.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження : Закон України від 27 грудня 2016 р. № 5610. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1950-19>.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України в редакції від 05.01.2022 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 26.01.2022).

3. Рекомендація № 6 R (87) : Рада Європи, Міжнародний документ від 17 вересня 1987 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_339.

4. Сливич І. І. Спеціальне провадження як самостійна форма кримінального судочинства в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. С. 164–170.

5. Шаренко С., Шило О. Спеціальне досудове розслідування і судове провадження: проблемні питання правового регулювання. *Право України*. 2015. № 7. С. 58–65.

6. Нагорнюк-Данилюк О. О. Спеціальне кримінальне провадження в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. 239 с.

7. Методичні рекомендації щодо процесуального керівництва спеціальним досудовим розслідуванням. Схвалено протоколом засідання науково-методичної ради від 25.05.2017 р. № 4.

8. Процедура оголошення особи в міжнародний розшук: етапи та інсайди. *Юридична газета online. Всеукраїнське щотижневє професійне юридичне об'єднання: офіційний вебсайт*. URL : <http://jur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/procedura-ogoloshennya-osobi-v-mizhnarodniy-rozshuk-etapi-ta-insaydi.html>.

9. Сакаль А. П. Міжнародний розшук осіб при розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, вчинених транснаціональними злочинними угрупованнями. *Міжнародний юридичний вісник* : зб. наукових пр. Нац. ун-ту Державної податкової служби України. Вип. 1 (3). 2016. С. 58–64.

10. Шишман Д. М. Спеціальне досудове розслідування та спеціальне судове провадження (in absentia) як різновид заочного кримінального провадження. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. Вип. 6. Т. 3. 2017. С. 123–126.

11. Зеленюк Т. С. Поняття та зміст міжнародного розшуку. *Розшукова робота ОВС: проблеми та шляхи їх розв'язання* [The concept and content of international search. Police search work: problems and ways to solve them] : матеріали міжвуз. науково-практ. семінару (Донецьк, 28 бер. 2008 р.) Донецьк : ДЮО ЛДУВС, 2008. С. 116.

12. Тіщенко В. В., Алєнін Ю. П., Ващук О. П. та ін. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення ефективності досудового провадження. Анотація до прикладного наукового дослідження «Комплексне дослідження забезпечення ефективності досудового провадження». Одеса : НУ «ОЮА», 2015. С. 106–153.

13. Лазукова О. В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 248 с.

Надійшла до редакції 15.02.2022

References

1. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennia mekhanizmiv zabezpechennia zavdan kryminalnoho provadzhennia [On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine to improve the mechanisms for ensuring the tasks of criminal proceedings] : Zakon Ukrainy vid 27 hrudnia 2016 r. № 5610. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1950-19>. [in Ukr.].
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy v redaktsii vid 05.01.2022 roku № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. [in Ukr.].
3. Rekomendatsiia № 6 R (87): Rada Yevropy, Mizhnarodnyi dokument vid 17 veresnia 1987 roku [Recommendation № 6 R (87): Council of Europe, International Document of 17 September 1987]. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_339. [in Ukr.].
4. Slyvych, I. (2016) Spetsialne provadzhennia yak samostiina forma kryminalnoho sudochynstva v Ukraini [Special proceedings as an independent form of criminal justice in Ukraine]. *Visegrad Journal on Human Rights*, pp. 164–170. [in Ukr.].
5. Sharenko, S., Shylo, O. (2015) Spetsialne dosudove rozsliduvannia i sudove provadzhennia: problemni pytannia pravovoho rehulivannia [Special pre-trial investigation and court proceedings: problematic issues of legal regulation]. *Pravo Ukrainy*. № 7, pp. 58–65. [in Ukr.].
6. Nahorniuk-Danyiuk, O. O. (2016) Spetsialne kryminalne provadzhennia v kryminalnomu protsesi Ukrainy [Special criminal proceedings in the criminal process of Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Kyiv. natz. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 239 p. [in Ukr.].
7. Metodichni rekomendatsii shchodo protsesualnoho kerivnytstva spetsialnym dosudovym rozsliduvanniam [Methodical recommendations on procedural guidance of special pre-trial investigation]. Skhvaleno protokolom zasidannia naukovo-metodychnoi rady vid 25.05.2017 r. № 4. [in Ukr.].
8. Protsedura oholoshennia osoby v mizhnarodnyi rozshuk: etapy ta insaidy [Procedure for declaring a person internationally wanted: stages and insiders]. *Yurydychna hazeta online. Vseukrainske shchotyzhneve profesiine yurydyчне obiednannya*: ofitsiinyi vebсайт. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/procedura-ogoloshennya-osobi-v-mizhnarodniy-rozshuk-etapi-ta-insaydi.html>. [in Ukr.].
9. Sakal, A. P. (2016) Mizhnarodnyi rozshuk osib pry rozsliduvanni zlochyniv u sferi obihu narkotychnykh zasobiv, vchynenykh transnatsionalnymy zlochynnymy uhrupovanniamy [International search for persons investigating crimes in the field of drug trafficking committed by transnational criminal groups]. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk : zb. naukovykh pr. Nats. Un-tu derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy*. Issue 1 (3), pp. 58–64. [in Ukr.].
10. Shyshman, D. M. (2017) Spetsialne dosudove rozsliduvannia ta spetsialne sudove provadzhennia (in absentia) yak riznovyd zaochnoho kryminalnoho provadzhennia [Special pre-trial investigation and special court proceedings (in absentia) as a type of correspondence criminal proceedings]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia yurydychni nauky*. Issue 6. Vol. 3, pp. 123–126 [in Ukr.].
11. Zeleniuk, T. S. (2008) Poniattia ta zmist mizhnarodnoho rozshuku. *Rozshukova robota OVS: problemy ta shliakhy yikh rozviazannia : materialy mizhvuz. nauково-prakt. seminaru (Donetsk, 28 ber. 2008 r.)*. Donetsk : DYU LDUVS, p. 116. [in Ukr.].
12. Tishchenko, V. V., Alenin, Yu. P., Vashchuk, O. P., Murzanovska, A. V., Torbas, O. O., Nemno, Yu. M., Panasiuk, A. O., Shkrybailo, M. V., Zemliana, A. O. (2015) Teoretychni ta praktychni problemy zabezpechennia efektyvnosti dosudovoho provadzhennia [Theoretical and practical problems of ensuring the effectiveness of pre-trial proceedings]. Anotatsiia do prykladnoho naukovoho doslidzhennia «Kompleksne doslidzhennia zabezpechennia efektyvnosti dosudovoho provadzhennia». Odesa : NU «OYuA», pp. 106–153 [in Ukr.].
13. Lazukova, O. V. (2018) Osoblyvyi rezhym dosudovoho rozsliduvannia v umovakh voiennoho, nadzvychainoho stanu abo u raioni provedennia antyterorystychnoi operatsii [Special regime of pre-trial investigation in the conditions of martial law, state of emergency or in the area of anti-terrorist operation] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 248 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Andrii Melnychenko. Scientific controversies about the special investigation and its place in criminal procedure system. The scientific article considers the institute of special pre-trial investigation as a novelty of the criminal process, given its legal nature, features and a number of shortcomings that the legislator should pay attention to. The author examines a special pre-trial investigation as an institution that has a positive impact on the implementation of one of the basic principles of criminal procedure – the principle of inevitability of criminal liability.

One of the fundamental principles of the criminal process is the inevitability of punishment for committing a criminal offense. The modern system of criminal procedure is aimed at protecting the individual, society and the state from unlawful encroachments. That is why, in order to protect the interests of the victim from the crime and bring the perpetrators to justice, the pre-trial investigation and

court bodies resort to «new» procedural forms, including special pre-trial investigation or court proceedings.

Completing the criminal justice system with a modern institute of special pre-trial investigation is aimed at the effectiveness of protecting the public interests of the state, and also creates conditions for bringing those who evade pre-trial investigation or court to criminal responsibility.

In addition, attention is focused on the legislator's revision of the categorical apparatus of special pre-trial investigation and its positive impact on the effectiveness and efficiency of this institution in the context of modern socio-political events and more. Related institutes and the need for their further development, which may be the subject of further research, are also analyzed.

Keywords: *special pre-trial investigation, correspondence criminal proceedings, in absentia, international search, special regime of pre-trial investigation in martial law, state of emergency.*

УДК 343.3/.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-282-289

**Олександра
СКОК**[©]
кандидат
юридичних наук

**Катерина
ВЕРБИЦЬКА**[©]
студентка

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО

Розглянуто поняття, об'єктивні, суб'єктивні та кваліфікуючі ознаки сексуального насильства. Проаналізовано законодавчі зміни в частині кримінальної відповідальності за сексуальне насильство. З'ясовано, які саме наслідки можуть настати у потерпілих від вчинення щодо них діяння, передбаченого ст. 153 Кримінального кодексу України. Здійснено аналіз судової практики України щодо відповідальності за сексуальне насильство, а також з'ясовано кількісні та якісні показники вчинених діянь за ст. 153 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: *кримінальна відповідальність, сексуальне насильство, об'єктивні ознаки сексуального насильства, суб'єктивні ознаки сексуального насильства, наслідки від сексуального насильства.*

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, за статистичними даними Генеральної прокуратури, за 10 місяців 2021 року, становлять доволі велику кількість. Зокрема, обліковано 858 кримінальних правопорушень, з них особливо тяжких – 278, тяжких – 308, нетяжких – 260, кримінальних проступків – 8. Сексуальне насильство, з цієї кількості, становить 76 кримінальних правопорушень. Запровадження кримінальної відповідальності за сексуальне насильство у чинному законі про кримінальну відповідальність є суттєвим кроком в узгодженні національного законодавства з міжнародними стандартами протидії цього виду суспільно небезпечних діянь.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Зважаючи на те, що норма, яка передбачає відповідальність за сексуальне насильство, є порівняно

© О. Скок, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0981-6415>

alexandra_skok@ukr.net

© К. Вербицька, 2022

jurf@dduvs.in.ua

новою для вітчизняного законодавства та кримінально-правової доктрини загалом, треба звернути увагу на ґрунтовне дослідження кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості осіб, проведене О. Дудоровим, видане у формі практичного порадики. Також окремі питання щодо відповідальності за сексуальне насильство у своїх наукових розробках порушували І. Чугуніков, М. Хавронюк та, на дисертаційному рівні, С. Романцова.

Мета статті полягає у проведенні комплексного аналізу особливостей кримінальної відповідальності за сексуальне насильство.

Виклад основного матеріалу. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, від 11 травня 2011 року, під сексуальним насильством визначає, в тому числі, і зґвалтування [1], а Головне юридичне управління зауважило, що поняття «сексуальне насильство» охоплює поняття «зґвалтування» [2].

Чинний КК України визначає сексуальне насильство як вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи (ч. 1 ст. 153 КК України). При цьому згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин (Примітка до ст. 152 КК України) [3].

Серед чинників, які впливають на сексуальну злочинність, А. Чуприк та Б. Цюприк виділяють: стать, алкоголь, агресію, соціально-культурне середовище, психосексуальний розвиток, спадковість, вік та клімат [4, с. 75–85].

О. Дудоров зазначає, що до сексуального насильства можуть належати такі дії: «сім'явипорскування на зовнішні геніталії жінки навіть із наступним заплідненням; тертя по зовнішніх геніталіях жінки, її губах і сідницях язиком, руками, статевим членом, штучним фалосом чи іншим предметом; мацання геніталій руками; фроттаж (отримання сексуального задоволення шляхом тертя статевими органами до тіла вибраного об'єкта в натовпі, в переповненому транспорті та ін. [4, с. 90]); кунілінгус – оральна стимуляція жіночих геніталій; анілінгус – оральна стимуляція входу в анальний отвір; вестибулярний коїтус – притуляння чоловічого статевого члену до входу в піхву жінки; введення статевого органу чоловіка між молочними залозами жінки; міжстегновий коїтус; орогенітальний контакт жінки з чоловіком; лесбійство – форма задоволення статевої пристрасті жінки шляхом вчинення нею різноманітних дій сексуального характеру з іншою жінкою» [5, с. 52–53].

Кваліфікуючими ознаками сексуального насильства є вчинення його: повторно; особою, яка раніше вчинила будь-яке із кримінальних правопорушень, передбачених ст. 152, 154, 155 КК України; щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винуватий перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах; щодо особи у зв'язку з виконанням нею службового, професійного чи громадського обов'язку; щодо жінки, яка завідомо для винуватого перебувала у стані вагітності (ч. 2 ст. 153 КК України). Особливо кваліфікуючими ознаками сексуального насильства є: вчинення групою осіб (ч. 3 ст. 153 КК України); вчинення щодо неповнолітньої особи (ч. 3 ст. 153 КК України); вчинення щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років (ч. 4 ст. 153 КК України); спричинення тяжких наслідків (ч. 5 ст. 153 КК України); вчинення щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років повторно (ч. 6 ст. 153 КК України); вчинення щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років особою, яка раніше вчинила будь-яке із кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 152, ст. 155 або ч. 2 ст. 156 КК України (ч. 6 ст. 153 КК України).

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 06.12.2017 № 2227-VIII було криміналізовано сексуальне насильство як один із видів кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи [6]. При цьому ще на етапі законопроекту Головним юридичним управлінням було висунуто низку зауважень, які досувалися: по-перше, використання парламентарями словосполучення «особа, яка не досягла чотирнадцяти років» замість загальноприйнятого у національному законі про кримінальну відповідальність «малолітня особа», що, як наслідок, потребує внесення змін до інших кримінально-правових норм, які містять подібну кваліфікуючу ознаку; по-друге, положення Конвенції визначає вжиття «виключно необхідних законодавчих та інших заходів», що не узгоджується із потребами розвитку українського суспільства та

не враховує вітчизняну практику застосування кримінального закону [2].

Наступним кроком, який вплинув на зміст ст. 153 КК України, стало ухвалення Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи» від 19 грудня 2019 року № 409-IX. Цей закон доповнив ст. 153 КК України частиною 6, яка встановила відповідальність за сексуальне насильство, вчинене щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди повторно або особою, яка раніше вчинила будь-яке з кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 152, ст. 155 або ч. 2 ст. 156 КК України [7]. З урахуванням положень Пояснювальної записки до законопроекту № 0887 від 29 серпня 2019 року, внесення зазначених змін спрямовано на «надання відповідної медичної допомоги особам, що страждають розладом сексуальної переваги (педофілією), а також через посилення кримінального покарання за такі злочини та впровадження Єдиного реєстру злочинців засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої чи малолітнього, створення умов для запобігання вчиненню ними нових злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи» [8].

Треба зазначити, що відповідно до абз. 3 п. 4 Порядку формування та ведення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 26 червня 2018 року № 2023/5 «Єдиний реєстр осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи» (далі – ЄРЗСН), є складовою частиною Реєстру (відповідно до п. 2 Порядку – це інформаційна система, що містить відомості про засуджених, осіб, узятих під варту) та містить відомості про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, у тому числі осіб, судимість яких за такі кримінальні правопорушення знята або погашена в установленому законом порядку» [9]. Зараз ЄРЗСН працює в тестовому режимі.

Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті, який узагальнює кращу практику документування сексуального насильства як злочину або порушення міжнародного права та в якому викладено окремі думки щодо наслідків від сексуального насильства, було представлено у 2017 році [10]. Автори цього видання, а саме Сара Ферро Рібейро і Данає ван дер Стратен Понтоз, запропонували поділ наслідків від сексуального насильства на чотири основні групи (рис. 1).

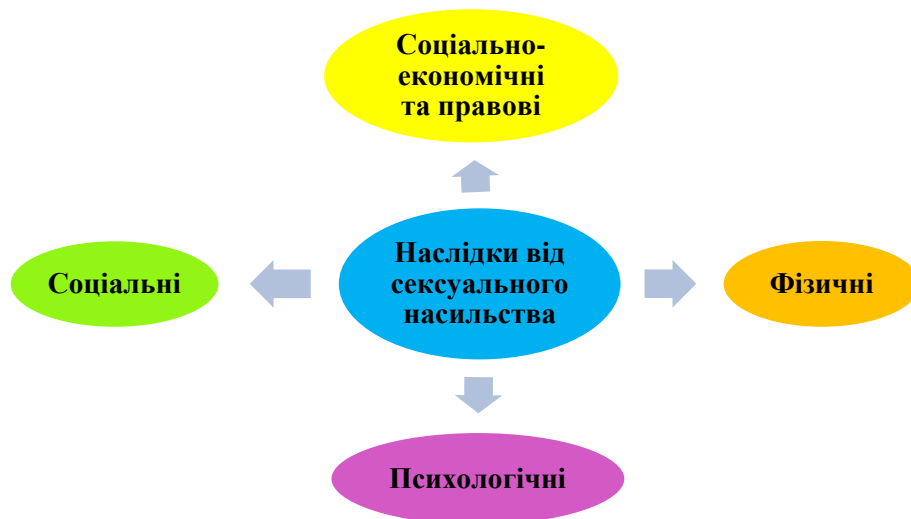

Рис. 1. Схема групи наслідків від сексуального насильства

Тож фізичними наслідками можуть бути: травми (тазові, генітальні, анальні та оральні); хвороба; інфекції, що передаються статевим шляхом; статева дисфункція; інвалідність; безплідність. Соціальними наслідками – зруйновані відносини з партнерами (подружжям) та дітьми; покинуті партнери (подружжя); соціальне тавро

ганьби, неприйняття громадянами та ізоляція; ізоляція, внаслідок переселення. Психологічними наслідками – гострий стресовий розлад; депресія; гнів, патологічний стан тривоги, страх; сором, самозвинувачення та низька самооцінка; суїцидальні думки та поведінка; поведінка з високим ризиком щодо здоров'я; емоційний ступор; у дітей – неврологічні зміни в мозку внаслідок травми, що, розвиваючись, призводять до дисфункції нервової системи та неврологічних дисфункцій. Соціально-економічними та правовими наслідками можуть бути втрата засобів для існування та економічна залежність; втрата ролі або функції в суспільстві [10].

Зауважимо, що за національним законодавством тяжкими наслідками від сексуального насильства, як і від зґвалтування, можуть бути, зокрема, смерть або самогубство потерпілої особи, втрата нею будь-якого органу чи втрата органом його функцій, психічна хвороба або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менше ніж на одну третину, непоправне знівечення обличчя, переривання вагітності чи втрата репродуктивної функції, а так само зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини [11].

Порівняння статистичних даних Генеральної прокуратури за 2020–2021 рр. вказує на те, що у 2020 році обліковано кримінальних правопорушень – 87 (76 – 2021 р.); кримінальні правопорушення, в яких особам вручено повідомлення про підозру – 69 (60 – 2021 р.); кримінальні правопорушення у провадженнях, досудове розслідування в яких зупинено відповідно до ст. 280 КПК України: у зв'язку з захворюванням підозрюваного – 0 (0 – 2021 р.); коли місцезнаходження підозрюваного невідомо – 2 (0 – 2021 р.); коли слідчий суддя відмовив у задоволенні клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування – 0 (0 – 2021 р.); у зв'язку з виконанням процесуальних дій в межах міжнародного співробітництва – 0 (0 – 2021 р.); кримінальні правопорушення, за якими провадження направлені до суду (п. п. 2, 3 ст. 283 КПК України) – 57 (42 – 2021 р.), у тому числі: з обвинувальним актом – 50 (38 – 2021 р.); з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності – 0 (0 – 2021 р.); з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру – 7 (3 – 2021 р.); з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру – 0 (1 – 2021 р.); кримінальні правопорушення, за якими провадження скеровані до суду з клопотанням про закриття за п. 3¹ ч. 1 ст. 284 КПК – 0 (0 – 2021 р.); кримінальні правопорушення, вчинені окремими категоріями осіб, провадження за якими закінчені з них: особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення – 15 (9 – 2021 р.); групою осіб – 0 (0 – 2021 р.); особами у стані алкогольного сп'яніння – 13 (12 – 2021 р.); неповнолітніми або за їх участю – 3 (2 – 2021 р.); кримінальні правопорушення, у яких провадження закрито, усього – 28 (12 – 2021 р.), у т.ч.: за п. п. 1, 2, 4, 6, 9¹ ч. 1 ст. 284 КПК України – 26 (12 – 2021 р.); за п. 10, абзацом 14 ч. 1 ст. 284 КПК України – 0 (0 – 2021 р.); кримінальні правопорушення, в яких на кінець звітного періоду рішення не ухвалено (про закінчення або зупинення) – 26 (34 – 2021 р.) (рис. 2) [12, 13].

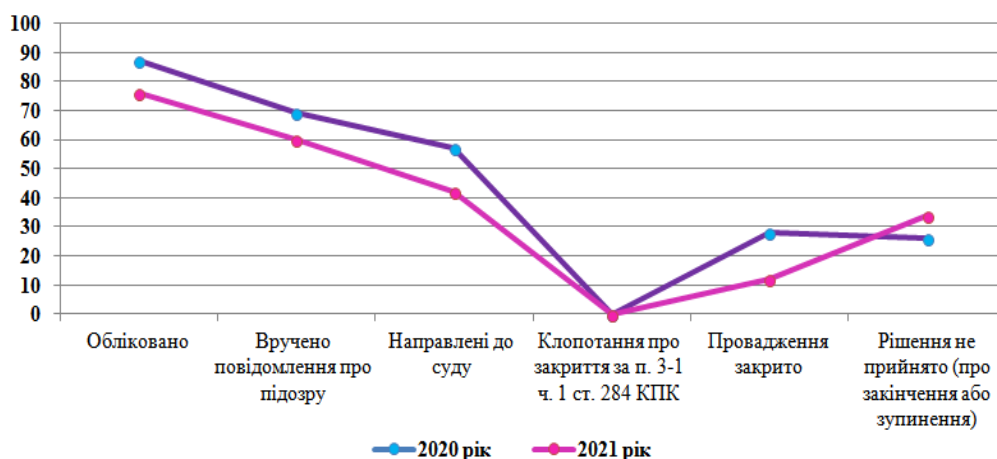

Рис. 2. Графік співвідношення процесуальних рішень, ухвалених у 2020–2021 рр. за ст. 153 КК України

За віком на час вчинення кримінального правопорушення за ст. 153 КК України, у 2020 році, зареєстровано: до 14 років – 0; 14–15 років – 3; 16–17 років – 0; 18–28 років – 10; 29–39 років – 16; 40–54 років – 9; 55–59 років – 2; 60 років і більше – 1. У 2021 році: до 14 років – 1; 14–15 років – 0; 16–17 років – 1; 18–28 років – 5; 29–39 років – 9; 40–54 років – 9; 55–59 років – 1; 60 років і більше – 1 (рис. 3) [14-15].

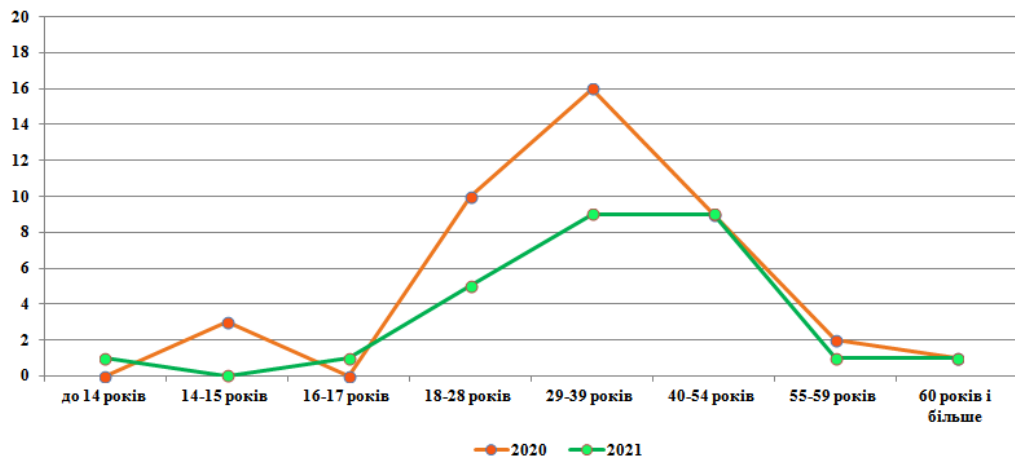

Рис. 3. Графік вікового показника осіб, які вчинили сексуальне насильство у 2020–2021 рр.

Аналіз вироків судів України в частині відповідальності за сексуальне насильство вказує на те, що серед покарань, призначених за ст. 153 КК України, є позбавлення волі строком від одного до п'ятнадцяти років. Наприклад, 06 липня 2020 р. Маловисківський районний суд Кіровоградської області, розглянувши у закритому судовому засіданні кримінальне провадження відносно ОСОБА_1, українця, громадянина України, з неповною середньою освітою, непрацюючого, раніше не судимого, в скоєнні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 153 КК України, ухвалив: ОСОБА_1 визнати винним у скоєнні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 153 КК України, і призначити йому покарання у вигляді 7 років позбавлення волі [16]. Серед проаналізованих вироків тільки один був виправдувальним. Зокрема, 25 березня 2020 р. Лубенський міськрайонний суд Полтавської області, розглянувши у закритому судовому засіданні кримінальне провадження про обвинувачення: ОСОБА_3, громадянина України, працюючого в ПП «ВК» Мега Дизайн», одруженого, має двох малолітніх дітей, раніше судимого та звільненого від відбування покарання з іспитовим строком на 1 рік 6 місяців, у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 ст. 186, ч. 4 ст. 153 КК України, ухвалив: ОСОБА_3 визнати не винуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 153 КК України та виправдати його за ч. 4 ст. 153 КК України. ОСОБА_3 визнати винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 186 КК, України та призначити йому покарання за ч. 2 ст. 186 КК України у вигляді 5 (п'яти) років позбавлення волі. Відповідно до ч. 1 ст. 71 КК України остаточне покарання ОСОБА_3 визначити шляхом часткового приєднання невідбутої частини покарання за вироком Автозаводського районного суду м. Кременчука від 17.08.2018 року у вигляді 1 (одного) року позбавлення волі до покарання, призначеного за цим вироком суду, і призначити остаточне покарання ОСОБА_3 у вигляді 6 (шести) років позбавлення волі [17].

Треба зазначити, що дії осіб, які вчинили сексуальне насильство, було кваліфіковано за ч. 1, 2, 3, 4, 6 ст. 153 КК України (рис. 4).

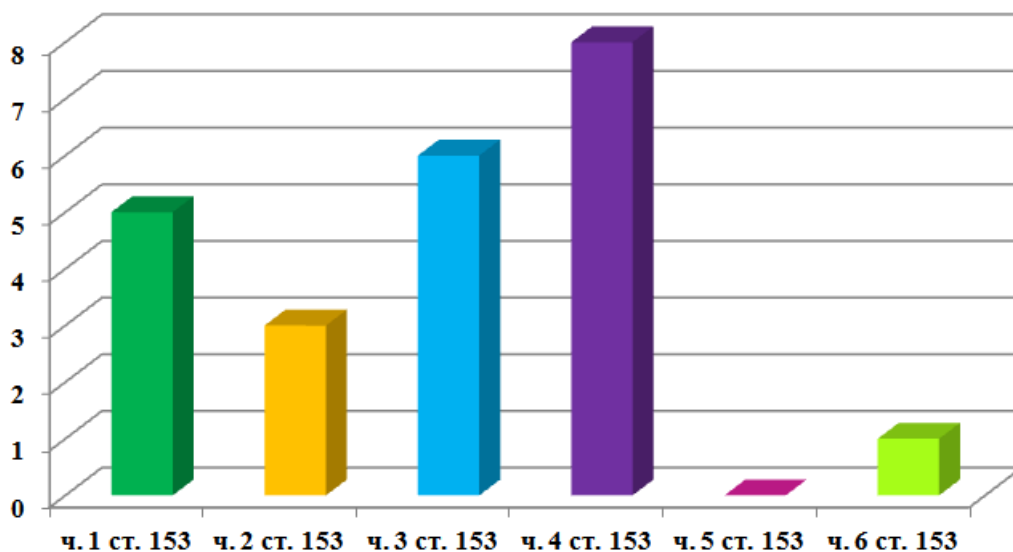

Рис. 4. Діаграма кількісного показника кваліфікації дій осіб, які вчинили сексуальне насильство

Висновки. Кримінальний кодекс України у ст. 153 встановлює відповідальність за вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи, тобто за сексуальне насильство. Наслідками сексуального насильства, визначеними міжнародним правом, треба вважати фізичні, психологічні, соціальні, соціально-економічні та правові. Для кожної категорії потерпілих осіб, як-то: жінки, чоловіки, діти, крім загальних наслідків, характерними є особливі наслідки – притаманні саме цим категоріям осіб. Дослідження вироків судів України показало, що в резолютивній частині вони містять покарання у вигляді позбавлення волі, відповідних строків, призначеного особам, які вчинили сексуальне насильство, яке кваліфіковано за різними частинами ст. 153 КК України. Треба звернути увагу, що за віковим показником осіб, які вчинили сексуальне насильство, у 2021 році, він підвищений щодо осіб, яким на момент вчинення сексуального насильства було до 14 років та 16–17 років, що вказує на омоложення злочинності цього виду.

Список використаних джерел

1. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu11251>.
2. Висновок Головного юридичного управління від 10 березня 2017 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4952&skl=9.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 01 квітня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
4. Чуприков А. П., Цуприк Б. М. Нормальна та кримінальна сексологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 252 с.
5. Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практич. посібник ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєвєродонецьк : ПБВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.
6. Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 06 грудня 2017 року № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n63>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи : Закон України від 19 грудня 2019 року № 409-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#n16>.
8. Про внесення змін до деяких законів України (щодо впровадження Єдиного реєстру

осіб засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої чи малолітнього та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої чи малолітнього) : Пояснювальна записка до проєкту Закону України від 29 серпня 2019 року № 0887. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=0887&skl=10.

9. Порядок формування та ведення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту : затв. наказом Міністерства юстиції України від 26 червня 2018 року № 2023/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0762-18#Text>.

10. Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. URL: https://womenua.today/UWC-library/unwomen/37-International_Protocol_2017_2nd_Edition_UKR.pdf.

11. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : Постанова Пленуму Верховного Суду від 30 травня 2008 року № 5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08#Text>.

12. Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення по державі за 2020 рік. URL : https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114141&libid=100820#.

13. Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення по державі за 2021 рік. URL : https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114368&libid=100820.

14. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2020 рік. URL : https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114141&libid=100820.

15. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2021 рік. URL : https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114369&libid=100820.

16. Вирок Маловисківського районного суду Кіровоградської області від 06 липня 2020 року. Справа № 392/1032/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90214699>.

17. Вирок Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 25 березня 2020 року. Справа № 528/578/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88409919>.

Надійшла до редакції 10.01.2022

References

1. Konvetsiia Rady Yevropy pro zapobihannya nasylystvu stosovno zhinok i domashnomu nasylystvu ta borotbu iz tsymy yavyschamy vid 11 travnia 2011 roku [Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence of 11 May 2011]. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/mul1251>. [in Ukr.].

2. Vysnovok Holovnoho yurydychnoho upravlinnia vid 10 bereznia 2017 roku [Conclusion of the Main Legal Department dated March 10, 2017]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4952&skl=9. [in Ukr.].

3. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 01 kvitnia 2001 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].

4. Chuprykov, A. P., Tsupryk, B. M. (2011) Normalna ta kryminalna seksolohiia [Normal and criminal sexology] : pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv : DP «Vyd. dim «Personal», 252 p. [in Ukr.].

5. Dudorov, O. O. (2018) Zlochynty proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti osoby (osnovni polozhennia kryminalno-pravovoi kharakterystyky) [Crimes against sexual freedom and sexual integrity of a person (basic provisions of criminal law)] : prakt. poradnyk ; MVS Ukrainy, Lohan. derzh. un-t vnutr. sprav im. E. O. Didorenka. Sievierodonetsk : RVV LDUVS im. E. O. Didorenka, 92 p. [in Ukr.].

6. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy u zviazku z ratyfikatsiieiu Konvetsiui Rady Yevropy pro zapobihannya nasylystvu stosovno zhinok i domashnomu nasylystvu ta borotbu iz tsymy yavyschamy [On amendments to some laws of Ukraine in connection with the ratification of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence] : Zakon Ukrainy vid 06 hrudnia 2017 roku № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n63>. [in Ukr.].

7. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vprovadzhennia Yedynoho reiestru osib, zasudzhennykh za zlochynty proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti malolitnoi osoby, ta posylennia vidpovidalnosti za zlochynty, vchyneni proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti malolitnoi osoby [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Implementation of the Unified Register of Persons Convicted of Crimes against Sexual Freedom and Sexual Inviolability of a Minor and Strengthening Responsibility for Crimes Committed against Sexual Freedom and Sexual Inviolability of a Minor] : Zakon Ukrainy vid 19 hrudnia 2019 roku № 409-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#n16>. [in Ukr.].

8. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy (shchodo vprovadzhennia Yedynoho reiestru osib zasudzhennykh za zlochynty proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti malolitnoi chy malolitnoho ta posylennia vidpovidalnosti za zlochynty, vchyneni proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti malolitnoi chy malolitnoho) [On Amendments to Certain Laws of Ukraine (on Introduction of the Unified Register of Persons Convicted of Crimes against Sexual Freedom and Sexual

Inviolability of a Juvenile and Strengthening Responsibility for Crimes Committed against Sexual Freedom and Sexual Inviolability of a Minor or Juvenile)] : Poiasniuvalna zapyska do proiektu Zakonu Ukrainy vid 29 serpnia 2019 roku № 0887. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=0887&skl=10. [in Ukr.].

9. Poriadok formuvannia ta vedennia Yedynoho reiestru zasudzhenykh ta osib, uziatykh pid vartu [The procedure for forming and maintaining the Unified Register of Convicts and Detainees] : zatv. nakazom Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 26 chervnia 2018 roku № 2023/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0762-18#Text>. [in Ukr.].

10. Mizhnarodnyi protokol iz dokumentuvannia ta rozsliduvannia seksualnogo nasyilstva v konflikti [International Protocol on the Documentation and Investigation of Sexual Violence in Conflict]. URL: https://womensua.today/UWC-library/unwomen/37-International_Protocol_2017_2nd_Edition_UKR.pdf. [in Ukr.].

11. Pro sudovu praktyku u spravakh pro zlochyny proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti osoby [On judicial practice in cases of crimes against sexual freedom and sexual integrity of a person] : Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu vid 30 travnia 2008 roku № 5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08#Text>. [in Ukr.].

12. Iedynyi zvit pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia po derzhavi za 2020 rik [The only report on registered criminal offenses in the country for 2020]. URL : https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114141&libid=100820#. [in Ukr.].

13. Iedynyi zvit pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia po derzhavi za 2021 rik [The only report on registered criminal offenses in the country for 2021]. URL : https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114368&libid=100820. [in Ukr.].

14. Iedynyi zvit pro osib, yaki vchynyly kryminalni pravoporushennia za 2020 rik [The only report on persons who committed criminal offenses in 2020]. URL : https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114141&libid=100820. [in Ukr.].

15. Iedynyi zvit pro osib, yaki vchynyly kryminalni pravoporushennia za 2021 rik [The only report on persons who committed criminal offenses in 2021]. URL : https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114369&libid=100820. [in Ukr.].

16. Vyrok Malovyskivskoho raionnoho sudu Kirovohrads'koi oblasti vid 06 lypnia 2020 roku. Sprava № 392/1032/19 [Judgment of the Malovyskov District Court of the Kirovohrad Region of July 6, 2020. Case № 392/1032/19]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90214699>. [in Ukr.].

17. Vyrok Lubenskoho miskraionnoho sudu Poltavskoi oblasti vid 25 bereznia 2020 roku. Sprava № 528/578/19 [Judgment of the Lubny City District Court of Poltava Region of March 25, 2020]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88409919>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandra Skok, Kateryna Verbytska. Features of criminal liability for sexual assault. The article establishes that criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of a person, according to the statistics of the Prosecutor General's Office, for 10 months of 2021 are quite significant. Thus, 858 criminal offenses were registered, of which 278 were especially serious, 308 were serious, 260 were not serious, and 8 were misdemeanors. Sexual violence, of which there are 76, is a criminal offense. It is determined that the introduction of criminal liability for sexual violence in the current law on criminal liability is a significant step in bringing national legislation to international standards for combating this type of socially dangerous acts. The concepts, objective, subjective and qualifying features of sexual violence are considered. It has been determined that victims of sexual violence can be both male and female. It was found out that special attention should be paid to the scientific research carried out by O. Dudorov, I. Chugunikov, M. Khavronyuk and S. Romantsova. Legislative changes in the criminal responsibility for sexual assault have been analyzed. It has been clarified what exactly the consequences may be for the victims of committing an act under Art. 153 of the Criminal code of Ukraine. Based on this, the group affiliation of such consequences is distinguished. An analysis of Ukrainian case law on liability for sexual assault has been made. In particular, it was clarified what types and sizes of punishments were imposed by the courts of Ukraine on persons who committed sexual assault. The quantitative indicator of qualified actions of guilty persons and their ratio among themselves is determined. Quantitative and qualitative indicators of committed acts under Art. 153 of the Criminal code of Ukraine. The dynamics of the decisions made in criminal proceedings under Art. 153 of the Criminal code of Ukraine. The age characteristics of the perpetrators and the dynamics of these indicators are determined.

Keywords: *criminal liability, sexual assault, objective signs of sexual assault, subjective signs of sexual assault, consequences of sexual assault.*

УДК 343.431 : 343.985

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-290-298

**Віталій
ТЕЛІЧУК**[©]
кандидат
юридичних наук,
старший науковий
співробітник,
доцент
(Дніпропетровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

**Владислав
ЖУКОЦЬКИЙ**[©]
оперуповноважений
(Криворізьке районне
управління поліції
ГУНП
в Дніпропетровській
області,
м. Кривий Ріг
Дніпропетровської
обл., Україна)

ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ З ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ ПІД ЧАС ВІЯВЛЕННЯ ТА ДОКУМЕНТУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ РОЗПОВСЮДЖЕННЯМ ПОРНОГРАФІЧНИХ ПРЕДМЕТІВ У МЕРЕЖІ «ІНТЕРНЕТ»

Досліджено особливості використання оперативними підрозділами Національної поліції України відкритих джерел інформації під час виявлення та документування злочинів, пов'язаних з розповсюдженням порнографічних предметів через мережу «Інтернет».

Охарактеризовано коло осіб, які можуть вчиняти зазначені злочини. Наголошено, що важливого значення у зв'язку з виявленням та документуванням злочинів, пов'язаних з розповсюдженням порнографічних предметів у мережі «Інтернет» оперативними підрозділами НПУ, набуває розробка поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів як однієї з основоположних категорій ОРД. Доведено, що для ефективної протидії злочинам оперативні працівники повинні знати ті аспекти злочинної діяльності, інформація про які необхідна для визначення науково обґрунтованих і ефективних заходів організації, тактики застосування оперативно-розшукових сил, засобів і заходів в процесі здійснення оперативно-розшукової профілактики злочинів у сфері розповсюдження порнографічних предметів через Інтернет. Вказано, що зазначені аспекти визначає оперативно-розшукова характеристика і вона є важливою сполучною ланкою між теорією ОРД і практичною діяльністю оперативних підрозділів.

Обґрунтовано, що до наслідків злочинів, пов'язаних саме з дитячою порнографією, треба віднести психологічні і фізичні травми дітей. Окреслено певні закономірності механізму придбання і збуту порнографії за допомогою мережі «Інтернет». Визначено напрями щодо підвищення ефективної роботи оперативних і слідчих підрозділів у протидії злочинам, пов'язаним із виготовленням та розповсюдженням дитячої порнографії у всесвітній комп'ютерній мережі «Інтернет», по встановленню осіб, причетних до діяльності того чи іншого інтернет-ресурсу, та спостереження за діями цих осіб з одночасним їх документуванням.

Ключові слова: порнографічні предмети, дитяча порнографія, розповсюдження порнографічних предметів у мережі «Інтернет», збут порнографічних предметів, оперативний пошук.

Постановка проблеми. У ХХІ ст. широкий розвиток отримала світова мережа «Інтернет», так звана «Всесвітня павутина», яка є не тільки засобом зв'язку, але й невичерпним джерелом інформації. Однак треба зазначити, що Інтернет містить у собі і негативний бік. Зараз віртуальне середовище використовується як засіб розповсюдження порнографії. Порнографія є особливо тяжкою формою сексуальної експлуатації дітей [1, с. 81]. Вона останніми роками набуває все більш широкі масштаби поширення і є грубим порушенням невід'ємного права людини на розвиток, що зумовлює необхідність удосконалення наявних та розробки нових ефективних методик протидії зазначеним злочинам. Загалом протидія злочинності – одна з необхідних умов реформування

© В. Тлійчук, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0372-6515>

vikol_grigor@ukr.net

© В. Жукоцький, 2022

k_ord@dduvs.in.ua

українського суспільства [2, с. 330]. Сорok вісім країн світу домовилися про об'єднання своїх сил в боротьбі проти пропаганди порнографії. Зокрема, ініціативи держав стосуються розповсюдження порнографічних відеозаписів і зображень в мережі «Інтернет». У грудні 2012 року комісар Європейського Союзу з питань внутрішніх справ Сесілія Мальмстрем провела переговори з генеральним прокурором США Ерік Холдер про створення Міжнародного альянсу проти сексуального насильства над дітьми в Інтернеті [3]. Зазначене свідчить про особливу небезпечність злочинів, пов'язаних з розповсюдженням порнографічних предметів у мережі «Інтернет», що зумовлює необхідність удосконалення наявних та розробки нових ефективних методик протидії, які б сприяли подоланню об'єктивних та суб'єктивних труднощів у діяльності підрозділів Національної поліції. Серед об'єктивних причин такого становища – те, що в основному такі роботи були виконані за інших правових, історичних, економічних і соціокультурних реалій і не відповідають сучасним вимогам ефективного виявлення і розслідування фактів збуту і розповсюдження порнографічних предметів мережею «Інтернет» [4]. Така ситуація свідчить про необхідність розробки сучасних і вдосконалення наявних механізмів протидії таким злочинам, насамперед професійних, комплексних, монографічних досліджень з актуальних питань їх виявлення і розслідування оперативними і слідчими підрозділами Національної поліції України [5].

Мета полягає в теоретичному обґрунтуванні механізмів реалізації державної політики щодо протидії та запобігання злочинів, пов'язаних з розповсюдженням порнографічних предметів через мережу «Інтернет», та розробки конкретних пропозицій з удосконалення діяльності оперативних і слідчих підрозділів щодо особливостей використання відкритих джерел інформації під час виявлення і документування цих злочинів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Методологічним підґрунтям нашого дослідження є праці провідних вітчизняних і зарубіжних вчених у галузі оперативно-розшукової діяльності, криміналістики, кримінології, кримінального права та кримінального процесу, зокрема, таких як: Ю. Антонян, І. Бандурка, М. Бажанов, Ю. Баулін, В. Борисов, С. Бушмін, В. Верещагін, В. Вітвіцький, О. Гапон, О. Джужа, М. Гусаров, С. Денисов, О. Джужа, В. Додонов, О. Дудоров, М. Ісаєв, А. Капінус, Л. Козлюк, С. Кондранін, В. Маляров, А. Небитов, А. Польшиков, А. Рябчинська, А. Соловей, В. Сташис, А. Степанюк, І. Сугаков, В. Тацій, Д. Шмиков та ін. Водночас треба констатувати, що наукові розробки переважної більшості зазначених та інших учених висвітлюють лише фрагментарно питання збуту і розповсюдження порнографічних предметів у мережі «Інтернет», що на сьогодні викликає труднощі в слідчій, судовій та оперативно-розшуковій практиці і вимагає не тільки юридичних, а й спеціальних знань.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить практика, створенням предметів порнографії займаються особи, вік яких коливається від 14 до 65 років, а їх виготовленням і поширенням – особи віком від 20 до 45 років. В основному ці особи не одружені, постійного місця роботи також не мають, виключаючи 30 % осіб, працюють в інтернет-клубах, комп'ютерних центрах тощо, переважно мають середню або вищу освіту, як правило, технічну. Це особи, для яких отримання прибутку не завжди є обов'язковим. Ця категорія злочинів вчиняється, як правило, як з метою збуту та розповсюдження, так і з хуліганських спонукань, а іноді з метою задоволення збочених потреб злочинця. 70 % злочинців цієї категорії злочинців були засуджені, переважна їх більшість за злочини, пов'язані з сексуальною експлуатацією дітей. 90 % злочинів цієї категорії вчиняються близькими або добре знайомими жертви.

Як відомо, велику ланку в злочинах з розповсюдження порнографії займають і діти. Встановлено, що жертвами злочинів, пов'язаних з дитячою порнографією, є діти різного віку і статі, адже вони – головні дійові особи сюжетів продукції дитячої порнографії. Для створення продукції дитячої порнографії переважно залучають дітей з малозабезпечених, неблагополучних сімей [6]. Серед постраждалих приблизно 60 % дітей, які раніше стикалися з насильством у сім'ї, не було розуміння з боку батьків, хоча вони і виховувалися, на перший погляд, в благополучних і заможних сім'ях. Розглянемо предмет злочину, а саме предмети дитячої порнографії: порнографічні тексти – 2,80 %; фотовироби – 33,20 %; зображення – 8,50 %; вироби, знаряддя, сувеніри та побутові предмети – 0,80 %; кіно-, відеопродукція – 35,80 %; звукозапису – 0,60 %; не фіксована online порнографія – 18,30 % [7].

Обстановку вчинення злочинів, пов'язаних з порнографією, ми характеризуємо залежно від стадії і змісту злочинної діяльності. Встановлено, що під час підготовки злочину, пов'язаного з порнографією, дії осіб спрямовано на збір і оцінку відомостей, на підставі яких злочинці прогнозують можливість вчинення злочину в умовах, що склалися, і тому подібне. При безпосередньому скоєнні злочину цієї категорії, а саме під час створення продукції порнографії, проведення порнографічних зйомок здійснюється в таких місцях: житлових приміщеннях, підвалах, горищах, приміщеннях в установах, організаціях, парках, скверах, лісових масивах тощо [9].

Створення предметів порнографії здійснюється за допомогою фіксації сексуальних дій з особою різними способами, найпоширенішими з яких є фото-, відеозйомка, а також шляхом прямої трансляції через вебкамеру в режимі реального часу через Інтернет. Після створення оригіналу порнографічного предмета злочинець виробляє його копії і піддає монтажу порнографічний матеріал, який згодом потрапляє на склад, де зберігається, а далі реалізується оптом чи вроздріб через торговельні точки. Внаслідок виконаного дослідження можна визначити такі способи розповсюдження продукції порнографії, а саме: її збут через місця продажу; переміщення через кордон з подальшою реалізацією; розповсюдження дитячої порнографії через Інтернет.

Механізм злочинної діяльності являє собою сукупність дій суб'єкта з підготовки, здійснення і приховування злочинів, пов'язаних з порнографією, в їх територіально-часової послідовності і зв'язку з об'єктом посягання, мотивами і цілями, обстановкою і наслідками таких дій.

Здійснені нами дослідження дозволяють виділити наслідки злочинів, пов'язаних з дитячою порнографією, до яких належать сліди і предмети, які можуть викривати злочинців, а також доводять: 1) факт створення предметів порнографії; 2) факт виготовлення предметів порнографії; 3) факт поширення предметів порнографії. Нами також обґрунтовано, що до наслідків злочинів, пов'язаних саме з дитячою порнографією, треба віднести психологічні і фізичні травми дітей, які можуть бути глибокими і тривалими. У Законі України «Про захист суспільної моралі» № 1296-IV від 20 листопада 2003 р. містяться визначення понять порнографії, дитячої порнографії, продукції порнографічного та еротичного характеру тощо, які також недосконалі, але порівняно з дефініціями, наявними в літературі, всебічно охоплюють і описують практично всі основні елементи кожного поняття, в тому числі і суспільну небезпеку, що дозволяє більш повно відобразити їх сутність і призначення. В Україні заборонений обіг всіх форм і видів продукції порнографічного характеру, в тому числі і предметів дитячої порнографії, у створенні яких беруть участь не тільки дорослі, а й діти. Внаслідок виконаного дослідження Д. Г. Паляничкою [8] виділено такі категорії порнографії: легке порно, звичайне порно, жорстке порно, нелегальне порно. Остання категорія містить сексуальні дії з трупами, тваринами, а також дитячу порнографію. Дитяча порнографія, крім дій сексуального характеру, може містити і сексуальне насильство над дітьми, тортури, побої тощо. Зазначені дії класифікуються залежно від характеру, що містить дитячу порнографію. Встановлення видової класифікації порнографії під час розслідування злочинів, пов'язаних з порнографією, має значення для визначення їх предмета, обставин і напрямів розслідування, а також визначення точної кваліфікації злочинів [9]. Ми цілком згодні з цією позицією.

На нашу думку, важливого значення у зв'язку з виявленням та документуванням злочинів, пов'язаних з розповсюдженням порнографічних предметів у мережі «Інтернет» оперативними підрозділами НПУ, набуває розробка поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів як однієї з основоположних категорій ОРД, що дозволяє як зрозуміти саму сутність певного злочину з погляду теорії та практики ОРД, так і постійно розробляти й удосконалювати в теорії ОРД наявні оперативно-розшукові заходи його виявлення, попередження і розкриття, а також методики їх ефективного застосування в правозастосовній діяльності, а на практиці – обирати ефективні шляхи їх використання відповідно до оперативної ситуації. Злочин, як явище об'єктивної дійсності (об'єкт пізнання), характеризується (описується) різними науками кримінального циклу. Окремі характеристики злочинів розроблені кримінальним правом (кримінально-правова характеристика злочину), кримінологією (кримінологічна характеристика злочину), криміналістикою (криміналістична характеристика злочину). Особливість оперативно-розшукової характеристики злочинів, пов'язаних з розповсюдженням порнографічних предметів у мережі «Інтернет» зумовлена

специфікою завдань ОРД, вирішення яких забезпечується використанням відповідних сил, форм, методів та засобів.

Отже, з наведеного випливає, що елементи оперативно-розшукової характеристики зазначених злочинів зумовлені специфікою завдань та особливостями здійснення ОРД, до яких належать відомості про:

ознаки злочинів, пов'язаних з розповсюдженням порнографічних предметів у мережі «Інтернет» з позиції вирішення завдань ОРД як об'єктів пошуку і фіксації з використанням сил, методів та засобів ОРД; пошукові ознаки елементів складу злочинів, пов'язаних з розповсюдженням порнографічних предметів у мережі «Інтернет»; типові джерела отримання інформації про злочини, пов'язані з розповсюдженням порнографічних предметів у мережі «Інтернет»; особливості фіксації фактичних даних про ці злочини за допомогою сил, методів та засобів ОРД.

На нашу думку, не можна погодитись із позицією тих науковців, які до визначення поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів відносять: кримінально-правові, криміналістичні, кримінологічні, психологічні та інші ознаки [10]; окреслення явищ (процесів), тим чи іншим чином пов'язаних із протиправним діянням: криміногенне або кримінальне середовище, передзлочинну поведінку [11] тощо.

По-перше, оперативно-розшукова характеристика злочинів являє собою самостійний вид характеристики злочинів, що формується саме теорією ОРД з позицій ефективного застосування оперативно-розшукових сил, форм, засобів та методів боротьби зі злочинністю, а не дублює зміст характеристик злочинів, наданих іншими юридичними науками. По-друге, і в цьому розумінні ми підтримуємо слушну думку Є. Лук'янчикова, відомості про оперативну обстановку в регіоні, стан боротьби зі злочинами тощо характеризують не сам злочин, а стан або умови, в яких відбувається його розкриття [12].

Отже, до елементів оперативно-розшукової характеристики злочинів, пов'язаних з розповсюдженням порнографічних предметів у мережі «Інтернет» треба віднести відомості про оперативно-значущі ознаки злочину, тобто такі, що не одержали відображення в інших характеристиках злочинів (кримінально-правовій, кримінологічній, криміналістичній) і які розглядаються з позицій ефективного використання оперативно-розшукових сил, форм, методів та засобів у боротьбі зі злочинністю, мають розвідувально-пошуковий характер, а також використовуються для розробки рекомендацій щодо пошуку і фіксації фактичних даних про злочини силами, методами та засобами ОРД.

Для ефективної протидії злочинам оперативні працівники повинні знати ті аспекти злочинної діяльності, інформація про які необхідна для визначення науково обґрунтованих і ефективних заходів організації, тактики застосування оперативно-розшукових сил, засобів і заходів в процесі здійснення оперативно-розшукової профілактики злочинів у сфері розповсюдження порнографічних предметів через Інтернет. Зазначені аспекти визначає оперативно-розшукова характеристика і вона є важливою сполучною ланкою між теорією оперативно-розшукової діяльності (ОРД) і практичною діяльністю оперативних підрозділів, створює передумови їх ефективної діяльності по оперативно-розшуковій профілактиці злочинів.

Будучи організаторами злочинів, особи активно залучають до їх вчинення осіб, які мають спеціальні знання в галузі інформаційних технологій (наприклад, для створення вебсайтів, блогів, підтримки їх функціонування тощо): молодь з числа осіб, які мають високий рівень матеріального забезпечення і зацікавлені в спробах активно урізноманітнити своє життя і «спробувати все», в тому числі і вчинення злочинів (для спілкування в Інтернеті з покупцями, для зняття з карткових рахунків перерахованих ними коштів і передачі їх організаторам), а також осіб, раніше судимих за вчинення злочинів. У механізмі придбання і збуту порнографії за допомогою мережі «Інтернет» знаходять відображення певні закономірності, зумовлені такими обставинами:

1) злочинці безпосередньо не знайомі один з одним і можуть проживати в різних населених пунктах або країнах. Крім того, легалізація здобутих порнографічних предметів може проводитися не в місці перебування збувальників, а в іншому місці (місцях); 2) злочинці спілкуються за допомогою різних комп'ютерно-технічних засобів зв'язку, використовують спеціальні програми або сервіси (в тому числі електронну пошту, миттєву передачу повідомлень в режимі онлайн через програми типу ICQ, Skype, які здійснюють інтернет-листування в режимі онлайн в форумах (чатах) певних сайтів

тощо); 3) збувальник і покупець не зустрічаються для передачі порнографічних предметів «з рук в руки», використовуючи електронні перекази, інші види безготівкових розрахунків; 4) до традиційних слідів скоєння цих видів злочинів додаються так звані «віртуальні» (або «цифрові» або «комп'ютерні») сліди.

Останніми роками дуже зросли масштаби незаконного обігу порнографічних предметів, що стало серйозною загрозою добробуту людей і набуло транснаціонального характеру. Особлива небезпека полягає в тому, що організовані групи в процесі функціонування контролюють осіб, що самостійно здійснювали злочини, пов'язані з порнографічними предметами, і встановлюють міцні організаційні зв'язки між собою, а також монополізують обіг зазначених засобів і речовин на значних територіях.

Ставлення громадян до певних вчинків може змінюватися, адаптуючись до вимог сьогодення, однак для нормального існування суспільства вкрай важливим було і залишається питання про збереження його духовного світу і підтримки високого рівня культури. Особливим об'єктом захисту з боку держави та громади є моральність. Нині докладають чимало зусиль для протидії ввезенню, виготовленню, збуту й розповсюдженню порнографічних предметів, особливо дитячої порнографії. На жаль, подібні злочини в нашій країні продовжують учиняти, хоча оперативні підрозділи Національної поліції України постійно здійснюють заходи щодо їх виявлення та припинення [13, с. 243]. Зазначене дозволяє обґрунтувати актуальність дослідження шляхів вдосконалення пошуку фактичних даних про ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів.

Велику їх кількість здійснюють групи осіб і раніше судимі особи, що підвищує рівень небезпеки протиправної діяльності. За ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів відповідальність передбачає ст. 301 КК України [14]. Об'єктивна сторона цього злочину містить такі дії щодо порнографічних предметів: 1) ввезення в Україну; 2) виготовлення; 3) зберігання; 4) перевезення; 5) інше переміщення; 6) збут; 7) поширення; 8) примус до участі в їх створенні [15, с. 227].

Треба зазначити, що порнографія означає вульгарно-натуралістичну, цинічну, непристойну фіксацію статевих актів, самоцільну, спеціальну демонстрацію геніталій, антиетичних сцен статево акту, сексуального збочення, замальовок із природи, що не відповідають моральним критеріям, ображають честь і гідність людини, спонукаючи негідні інстинкти. Важливо, що у 2010 р. до Закону України про «Про захист суспільної моралі» [16] було внесено доповнення [3], що закріпили поняття дитячої порнографії як зображення в будь-який спосіб дитини чи особи, яка виглядає як дитина, задіяної в реальній або змодельованій відверто сексуальній поведінці, або будь-яке зображення статевих органів дитини в сексуальних цілях. 20 лютого 2012 року було підписано меморандум про співпрацю у впровадженні Кодексу щодо захисту дітей від жорстокого поводження в Інтернеті [17].

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [18], пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачено Кримінальним кодексом України [19], віднесено до завдання оперативно-розшукової діяльності. Пошук і фіксація фактичних даних про ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів є компетенцією оперативних підрозділів Національної поліції.

З позиції оперативно-розшукової діяльності, оперативний пошук є різновидом пошукової роботи, яка в широкому значенні являє собою комплекс оперативно-розшукових і розвідувально-пошукових заходів, що здійснюються суб'єктами оперативно-розшукової діяльності для виявлення, перевірки, накопичення відомостей, які містять нові спеціальні знання і мають значення під час вирішення завдань боротьби з ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів [20].

До його головних напрямів належать: об'єкти оперативного пошуку є особи, предмети і події (факти), що є джерелами оперативної інформації; головним критерієм включення певної особи, предмета або події до об'єктів оперативного пошуку є те, що вони становлять оперативний інтерес для оперативних підрозділів правоохоронних органів, а первинна інформація про них оперативно-значущою для цих підрозділів; оперативний пошук здійснюється поза зв'язком з конкретною особою або фактом, виконанням окремих завдань, розкриттям і розслідуванням окремих злочинів, а також вже відомими фактами і особами.

Пошук фактичних даних про ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження

порнографічних предметів являє собою активну пошукову діяльність, спрямовану на встановлення:

осіб, які замислюють ввезення, виготовлення, збут або розповсюдження порнографічних предметів з метою вивчення можливості попередження вчинення злочину; осіб, які готуються до ввезення, виготовлення, збуту або розповсюдження порнографічних предметів; осіб, які вже ввозили, виготовляли, збували або розповсюджували порнографічні предмети, або причетних до такої діяльності осіб, у тому числі модельної зовнішності, задіяних до виготовлення порнографічних предметів; свідків та очевидців ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів; осіб, до яких потрапили порнографічні предмети, у тому числі з використанням мережі «Інтернет»; грошей та цінностей, які були витрачені на протиправну діяльність, пов'язану з ввезенням, виготовленням, збутом і розповсюдженням порнографічних предметів, джерела їх надходження, а також документальне підтвердження розрахунків (документи про грошові перекази, про оплату праці особам модельної зовнішності або іншим, документи про розрахунки за допомогою мережі «Інтернет»); грошей та цінностей, які були отримані протиправним шляхом під час збуту і розповсюдження порнографічних предметів; порнографічних предметів; знарядь та засобів, які використовувалися для втілення злочинного наміру: фото-, відеотехніка, носії електронної інформації з порнографічними предметами, технічне обладнання, яке використовувалося для їх копіювання і розповсюдження тощо; предметів і документів, що мають оперативно-розшукове та доказове значення (договори, укладені учасниками виготовлення порнографічних предметів, які засвідчують певні обставини, наприклад про оренду приміщень для виготовлення порнографічних предметів, а також інші документи: медичні довідки про обстеження на венеричні хвороби, чеки про закупку обладнання тощо); обставин та умов, що сприяють ввезенню, виготовленню, збуту або розповсюдженню порнографічних предметів; конкретних фактів ввезення, виготовлення, збуту або розповсюдження порнографічних предметів [21, с. 60– 61].

Ефективна робота оперативних і слідчих підрозділів у протидії злочинам, пов'язаним із виготовленням та розповсюдженням дитячої порнографії у всесвітній комп'ютерній мережі «Інтернет» вимагає встановлення осіб, причетних до діяльності того чи іншого інтернет-ресурсу та спостереження за діями цієї особи з одночасним їх документуванням. Під час цієї роботи необхідно встановити: кому належить той чи інший сайт або електронна поштова скринька; реєстраційні дані (logs) та абонентську інформацію про особу, якій надаються послуги хостінгу, як користувача сайту; адресу, телефонні номери та інші реквізити власника сайту; IP-адресу, яку використовували для створення та поповнення змісту сайту; інформацію щодо змісту сайту та користування ним тощо. Кожен комп'ютер у мережі має свою унікальну адресу, яка називається IP-адреса (адреса інтернет-протоколу). Під час реєстрації мережі в Інтернеті їй виділяється мережний ідентифікатор залежно від класу. Ідентифікація ж вузлів у підмережах мережі здійснюється організацією-власником. З метою перевірки адреси електронної пошти, якими користуються зловмисники, доцільно провести моніторинг із використанням пошукових систем і загальнодоступних сервісів. Подальші заходи залежать від поштової служби, якою користується фігурант, оскільки наші можливості обмежені співпрацею з українськими компаніями, наприклад Ukr.net, Gala.net, TeNet та іншими. Без отримання дозволу суду на проведення заходів, які обмежують права та свободи громадян, можна отримати таку інформацію: 1. Адреса, телефонні номери та інші реквізити абонента. 2. IP-адреси, які використовувалися для створення цього облікового запису. 3. IP-адреси, які використовуються для з'єднання з цим обліковим записом. 4. Реєстраційні дані (logs) та абонентська інформація про користувача облікового запису (електронної поштової адреси). 5. Відомості про обліковий запис (електронну поштову адресу), на який пересилається повідомлення після його отримання (робиться операція Forward) [22].

Висновки. Працівникам оперативних підрозділів вкрай необхідно мати у розпорядженні якомога більше інформації про ту чи іншу особу, яка становить оперативний інтерес. А тому пошук в мережі «Інтернет» усіх створених оголошень та профілів конкретної особи може дати працівникам оперативних підрозділів багато значущої інформації. Наприклад: адреса електронної пошти, якою користується особа, номери телефонів, імена профілів в соціальних мережах, контакти особи. Це можливо тому, що під час створення нових профілів на тих чи інших інтернет-сайтах особа, яка їх

створює, залишає свої особисті та контактні дані. Для реалізації принципу «більша кількість даних створює більшу кількість даних, знайдених з її допомогою», шляхом пошуку ідентичних зображень в мережі «Інтернет», необхідно скористатися послугами, що надають інтернет-сервіси трьох типів: звичайні пошукові сервіси, вбудовані доповнення у звичайні пошукові сервіси, спеціальні сервіси по пошуку графічних зображень [23, с. 14].

Список використаних джерел

1. Румянцева-Козовник А. В. Міжнародне співробітництво органів внутрішніх справ щодо протидії розповсюдженню дитячої порнографії в мережі Інтернет. *Актуальні питання розслідування кіберзлочинів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 груд. 2013 р.). Київ : ВАІТЕ, 2013. С. 81–84.
2. Телійчук В. Г., Кисельов А. О. Проблемні питання оперативного-розшукового запобігання злочинності в Україні. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 329–333.
3. Румянцева-Козовник А. В. Протидія розповсюдженню дитячої порнографії в мережі Інтернет. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/12485>.
4. Вирок Орджонікідзевського районного суду м. Харкова від 19 верес. 2014 р. Справа № 644/8281/. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40541532>.
5. Кузнецов В. В. Нормативно-правове забезпечення протидії обігу дитячої порнографії. *Міжнародне співробітництво ОВС у боротьбі з транснаціональною злочинністю* : тези доп. Міжнародної науково-теорет. конф. (м. Київ, 24 берез. 2010 р.) / М. Г. Вербенський, В. Я. Горбачевський, Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа та ін. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. С. 114–116.
6. Рішення Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 26 жовтня 2011 № 19. URL : <https://ips.ligazakon.net/dokument/ MUS17163>.
7. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник : в 2 т. / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Луганськ : Вид-во «Елгон – 2», 2012. Т. 2. 780 с.
8. Паляничко Д. Г. Загальне поняття порнографії, її види та критерії визначення. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наукових пр. Вип. 50. Одеса : Юридична літ-ра, 2009. С. 225–232.
9. Паляничко Д. Г. Криміналістична класифікація злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 4. С. 246–249.
10. Пчолкін В. Д. Розкриття злочинів у харчовій промисловості : монографія. Одеса : ОЮІ НУВС, 2005. 376 с.
11. Грібов М. Л. Оперативно-розшукова характеристика розбоїв, що вчиняються організованими злочинними формуваннями. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Право. 2014. № 2(10). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14hmlzof.pdf>.
12. Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчикова В. Є. Криміналістична характеристика в методиці розкриття окремих видів злочинів. URL: <https://bit.ly/3Em4REu>.
13. Ємець О. М. Взаємодія оперативних підрозділів МВС України з неурядовими організаціями у протидії ввезенню, виготовленню, збуту і розповсюдженню порнографічних предметів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 243–254.
14. Верховний Суд України проект Закону України «Про внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України» (щодо захисту суспільної моралі), внесений народним депутатом України Г. Г. Москалем (реєстр. № 1340 від 14 січ. 2008 р.). URL : <http://www.scourt.gov.ua>.
15. Кузнецов В. В., Савченко А. В. Кримінальне право України: питання та задачі для підготовки до вступних, семестрових та державних екзаменів : навч. посібник / за заг. ред. О. М. Джу́жі. Київ : Центр учб. л-ри, 2011. 392 с.
16. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.11.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. Ст. 192.
17. Дитяча порнографія в Інтернеті: боротьбу розпочато? URL: <https://ms.detector.media/media-i-diti/post/7943/2012-02-21-dytyacha-pornografiya-v-interneti-borotbu-rozpochato/>.
18. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.
19. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
20. Албул С. В., Загнибіда В. В. Поняття та складові оперативного (ініціативного) пошуку підрозділів карного розшуку. URL : <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/317/1/D0%9F%D0%9E%D0%A8%D0%A3%D0%9A.pdf>.
21. Пашенко В. М. Особливості виявлення і документування кримінальних правопорушень та розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з торгівлею людьми та злочинами проти моральності : метод. рек. Київ : ДКР, ГСУ МВС України; Нац. акад. внутр. справ, 2013. 124 с.
22. Демедюк С. В., Демедюк Т. В. Протидія розповсюдженню дитячої порнографії через

мережу Інтернет. *Безпека соціально-економічних процесів в кіберпросторі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 27 берез. 2019 р.)*. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. С. 36–40.

23. Телійчук В. Г., Санакоєв Д. Б., Ковч Я. М., Козорог О. В. Алгоритм дій працівників підрозділів карного розшуку під час розкриття шахрайств, вчинених через мережу Інтернет : метод. рекомендації. Дніпро : ДДУВС, 2018. 55 с.

Надійшла до редакції 10.03.2022

References

1. Rumiantseva-Kozovnyk, A. V. (2013) Mizhnarodne spivrobotnytstvo orhaniv vnutrishnikh sprav shchodo protyidii rozpovsiudzhenniu dytiachoi pornografii v merezhi Internet [International cooperation of law enforcement agencies to counter the spread of child pornography on the Internet]. Aktualni pytannia rozsliduvannia kiberzlochyniv : materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktych. konf. (m. Kharkiv, 10 hrud. 2013 r.). Kyiv : VAITE, , pp. 81–84. [in Ukr.].

2. Teliichuk, V. H., Kyselov, A. O. (2018) Problemnii pytannia operatyvno-rozshukovoho zapobihannia zlochynnosti v Ukraini [Problematic issues of operational and criminal crime prevention in Ukraine]. Aktual'ni pytannia protyidii zlochynnosti v suchasnykh umovakh: vitchyznyany ta zarubizhnyy dosvid : materialy II Mizhnar. nauk.-prak. konf. (m. Dnipro, 15 bereznya 2018 r.). Dnipro : DDUS, pp. 329–333. [in Ukr.].

3. Rumiantseva-Kozovnyk, A. V. Protydiia rozpovsiudzhenniu dytiachoi pornografii v merezhi Internet [Countering the spread of child pornography on the Internet]. URL : <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/12485>. [in Ukr.].

4. Vyrok Ordzhonikidzevskoho raionnoho sudu m. Kharkova vid 19 veres. 2014 r. Sprava № 644/8281/ [Judgment of the Ordzhonikidze District Court of Kharkiv of September 19, 2014. Case № 644/8281 /]. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40541532>. [in Ukr.].

5. Kuznetsov, V. V. (2010) Normatyvno-pravove zabezpechennia protyidii obihu dytiachoi pornografii. Mizhnarodne spivrobotnytstvo OVS u borotbi z transnatsionalnoiu zlochynnistiu [Regulatory and legal support for combating the circulation of child pornography. International police cooperation in the fight against transnational crime] : tezy dop. Mizhnarodnoi naukovo-teoret. konf. (m. Kyiv, 24 berez. 2010 r.) / M. H. Verbenskyi, V. Ya. Horbachevskiy, Ye. M. Moiseev, O. M. Dzhuzha ta in. Kyiv : Kyiv. nats. un-t vnutr. Sprav, pp. 114–116. [in Ukr.].

6. Rishennia Natsionalnoi ekspertnoi komisii Ukrainy z pytan zakhystu suspilnoi morali vid 26 zhovtnia 2011 № 19 [Decision of the National Expert Commission of Ukraine for the Protection of Public Morality of October 26, 2011 № 19]. URL: <https://ips.ligazakon.net/dokument/ MUS17163> (data zvernennia: 26.02.2022). [in Ukr.].

7. Kryminalne pravo (Osoblyva chastyna) [Criminal law (Special part)] : pidruchnyk : v 2 t. / za red. O. O. Dudorova, Ye. O. Pysmenskoho. Luhansk : Vyd-vo «Elton – 2», 2012. Vol. 2. 780 p. [in Ukr.].

8. Palianychko, D. H. (2009) Zahalne poniattia pornografii, yii vydy ta kryterii vyznachennia. Aktualni problemy derzhavy i prava [General concept of pornography, its types and criteria for definition]: zb. naukovykh pr. Vyp. 50. Odesa : Yurydychna lit-ra, pp. 225–232. [in Ukr.].

9. Palianychko, D. H. (2009) Kryminalistychna klasyfikatsiia zlochyniv, poviazanykh iz dytiachoiu pornografiieiu [Forensic classification of crimes related to child pornography]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*. № 4, pp. 246–249. [in Ukr.].

10. Pecholkin, V. D. (2005) Rozkryttia zlochyniv u kharchovii promyslovosti [Detection of crimes in the food industry] : monohrafiia. Odesa : OYuI NUVS, 376 p. [in Ukr.].

11. Hribov, M. L. (2014) Operatyvno-rozshukova kharakterystyka rozboiv, shcho vchyniautsia orhanizovanyimi zlochynnyimi formuvanniamy [Operational and investigative characteristics of robberies committed by organized criminal groups]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii : Pravo*. № 2(10). URL : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14hmlzof.pdf>. [in Ukr.].

12. Luk'janichkov, Ye. D., Luk'janichkova V. Ye. Kryminalistychna kharakterystyka v metodyci rozkryttia okremyji vydiv zlochyniv. [Forensic characteristics in the methodology of detection of certain types of crimes]. URL: <https://bit.ly/3Em4REu>. [in Ukr.].

13. Yemets, O. M. (2014) Vzaiemodiia operatyvnykh pidrozdiliv MVS Ukrainy z neuriadovymy orhanizatsiiami u protyidii vvezenniu, vyhotovlenniu, zbutu i rozpovsiudzhenniu pornografichnykh predmetiv [Interaction of operational units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine with non-governmental organizations in counteracting the import, manufacture, sale and distribution of pornographic items]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. № 3, pp. 243–254. [in Ukr.].

14. Verkhovnyi Sud Ukrainy projekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin ta dopovnen do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy» (shchodo zakhystu suspilnoi morali), vnesenyi narodnym deputatom Ukrainy H. H. Moskalem (reiestr. № 1340 vid 14 sich. 2008 r.) [The Supreme Court of Ukraine drafts the Law of Ukraine “On Amendments to the Criminal Code of Ukraine” (on the protection of public morals), introduced by the People's Deputy of Ukraine GG Moskal (registered № 1340 of January 14, 2008)]. URL: <http://www.scourt.gov.ua>. [in Ukr.].

15. Kuznetsov, V. V., Savchenko, A. V. (2011) Kryminalne pravo Ukrainy: pytannia ta zadachi dlia pidhotovky do vstupnykh, semestrovnykh ta derzhavnykh ekzameniv [Criminal law of Ukraine: questions and tasks for preparation for entrance, semester and state exams] : navch. posib. / za zah. red.

O. M. Dzhuzhi. Kyiv : Tsentru uchb. l-ry, 392 p. [in Ukr.].

16. Pro zakhyst suspilnoi morali [On the protection of public morality] : Zakon Ukrainy vid 20.11.2003. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2004. № 14. Art. 192. [in Ukr.].

17. Dytiacha pornohrafiia v Interneti: borotbu rozpochato? [Child pornography on the Internet: the struggle has begun?]. URL : <https://ms.detector.media/media-i-diti/post/7943/2012-02-21-dytiacha-pornografiya-v-interneti-borotbu-rozpochato/>. [in Ukr.].

18. Pro operatyvno-rozshukovu diialnist [About operative-search activity] : Zakon Ukrainy vid 18.02.1992. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>. [in Ukr.].

19. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. № 25–26. Art. 131. [in Ukr.].

20. Albul, S. V., Zahnybida, V. V. Poniattia ta skladovi operatyvnoho (initsiatyvnoho) poshuku pidrozdiliv karnoho rozshuku [Concepts and components of operative (initiative) search of criminal investigation units]. URL : <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/317/1/%D0%9F%D0%9E%D0%A8%D0%A3%D0%9A.pdf>. [in Ukr.].

21. Pashchenko, V. M. (2013) Osoblyvosti vyavleniia i dokumentuvanniia kryminalnykh pravoporushen ta rozsliduvanniia kryminalnykh provadzen, poviazanykh z torhivleiu liudmy ta zlochynamy proty moralnosti [Features of detection and documentation of criminal offenses and investigation of criminal proceedings related to human trafficking and crimes against morality] : metod. rek. Kyiv : DKR, HSU MVS Ukrainy; Nats. akad. vnutr. sprav, 124 p. [in Ukr.].

22. Demediuk, S. V., Demediuk, T. V. (2019) Protydiia rozpovsiudzhenniia dytiachoi pornohrafii cherez merezhu Internet. Bezpeka sotsialno-ekonomichnykh protsesiv v kiberprostorii [Counteracting the spread of child pornography via the Internet. Security of socio-economic processes in cyberspace] : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 27 berez. 2019 r.). Kyiv : Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t, pp. 36–40. [in Ukr.].

23. Teliichuk, V. H., Sanakoiev, D. B., Kovch, Ya. M., Kozoroh, O. V. (2018) Alhorytm dii pratsivnykiv pidrozdiliv karnoho rozshuku pid chas rozkryttia shakhraisty, vchynenykh cherez merezhu Internet [Algorithm of actions of employees of criminal investigation units during the detection of fraud committed via the Internet] : metod. rekomendatsi. Dnipro : DDUVS, 55 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Vitaliy Teliychuk, Vladyslav Zhukotskyi. Obtaining information from open sources during the detection and documentation of crimes, related to the distribution of pornographic items on the Internet. Tarticle examines the peculiarities of the use of open sources of information by operational units of the National Police of Ukraine in detecting and documenting crimes related to the distribution of pornographic items via the Internet. The range of persons who can commit the specified crimes is characterized. It is emphasized that the development of the concept of operational and investigative characterization of crimes as one of the basic categories of ORD is important in connection with the detection and documentation of crimes related to the distribution of pornographic items on the Internet by operational units of the NPU. It is proved that to effectively combat crime, operatives must know those aspects of criminal activity, information on which is necessary to determine scientifically sound and effective measures of the organization, tactics of operational and investigative forces, tools and measures in the process of operational and investigative prevention of crime pornographic items online. It is stated that these aspects are determined by the operational and investigative characteristics and it is an important link between the theory of ORD and the practical activities of operational units.

It has been justified that the consequences of crimes related to child pornography include psychological and physical trauma to children. Certain regularities of the mechanism of acquisition and sale of pornography by means of the Internet are outlined. Directions have been identified to increase the effective work of operational and investigative units in combating crimes related to the production and distribution of child pornography on the World Wide Web to identify persons involved in criminal activities and monitor the actions of this person while documenting them.

Keywords: *pornographic objects, child pornography, distribution of pornographic objects on the Internet, sale of pornographic objects, operative search.*

УДК 343.131.5

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-299-305

**Анатолій
ЧЕРНЕНКО[©]**

кандидат
юридичних наук,
доцент

**Анатолій
ШИЯН[©]**

викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРОБЛЕМИ ВИБОРУ ТА ЗАЛУЧЕННЯ ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

На підставі виконаного дослідження авторами зроблено висновки, що:

– ліквідація у кримінальному процесуальному законодавстві інституту захисників з числа інших фахівців у галузі права, а це відсутність конкуренції серед захисників, призводить до удорожчання їх послуг, ускладнення доступу до правової допомоги і до загрози існування захисту взагалі;

– необхідний спеціальний закон, який визначить захисників з числа інших фахівців у галузі права, після їх реєстрації у відповідному реєстрі;

– адміністратор такого реєстру (Міністерство юстиції України) повинен мати право припинити реєстрацію захисника.

Ключові слова: захист; захисник; адвокат; інший фахівець у галузі права; реєстр захисників з числа інших фахівців у галузі права.

Постановка проблеми. Кримінальна процесуальна діяльність є явищем доволі складним. Його складність багатогранна. До однієї з таких граней належать складності у частині захисту. Полягає вона у тому, що вся кримінальна процесуальна діяльність по суті спрямована на захист. Але суть захисту кожна зі сторін кримінального провадження розуміє по-своєму. Причому сторона обвинувачення та сторона захисту, хоч і є сторони із різними інтересами у кримінальному провадженні, обидві суттю своєї діяльності вважають саме захист. На перший погляд, така ситуація є доволі дивною, бо як сторона обвинувачення може здійснювати захист? Дійсно, таке питання звучить зовсім не логічно. Захист може здійснювати лише сторона захисту, а сторона обвинувачення до захисту жодного стосунку не має, бо вона навпаки здійснює обвинувачення. Але чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) серед завдань кримінального провадження називає: «... захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження...» (стаття 2 КПК) [1]. Причому ці завдання, на нашу думку, ставляться саме до сторони обвинувачення, а не до сторони захисту. Ось і виходить, що сторона обвинувачення здійснює захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень саме через обвинувачення певної особи чи осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, чим зашкодили особі, суспільству та державі, які й перебувають під захистом представників сторони обвинувачення. Інакше кажучи, сторона обвинувачення у кримінальному провадженні здійснює захист через обвинувачення. Погодьтеся, виглядає не зовсім досконало чи, навіть, не логічно. Раз так,

© А. Черненко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0923-2663>

ap_1956@ukr.net

© А. Шиян, 2022

k_kpd@dduvs.in.ua

тоді виникає питання, або завдання кримінального провадження виписані не досконало, або у кримінальному провадженні є два види захисту. Якщо точніше, у спеціальному дослідженні, ми (Черненко А. П.) зробили висновок: «Захист у кримінальному провадженні, на нашу думку, треба розглядати у трьох його значеннях:

– захист як кримінальна процесуальна функція (основний напрям кримінальної процесуальної діяльності підозрюваного, обвинуваченого (підсудного) тощо – функція захисту);

– захист як вид правоохоронної діяльності, що певним чином реалізовується під час кримінального провадження (захист прав і законних інтересів всіх учасників, які потребують його; захист персональних даних, інформації; забезпечення безпеки тощо);

– надання правової допомоги адвокатом свідку, потерпілому та іншим, яку інколи (не зовсім вдало) іменують захистом.

Поняття «правова допомога» є поняттям ширшим за змістом, ніж поняття «захист» [2, с. 120].

Певна річ, така наша думка не єдина щодо цього питання та й не претендує на істину в останній інстанції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. До проблем захисту під час кримінального провадження зверталось доволі багато вчених. Наукові дослідження щодо захисту тривають понад століття. Питання захисту під час кримінального провадження висвітлювалися такими ученими і практиками: В. Андрійвським, В. Бедь, Т. Варфоломєєвою, І. Гловацьким, Я. Зейканом, В. Леоненком, М. Михеєнком, О. Михайленком, В. Попелюшком, В. Титаренком, П. Хотенцем, Г. Чангулі, О. Шило, О. Яновською, В. Резником та багатьма іншими.

Треба констатувати, що цей вид кримінальної процесуальної діяльності був предметом багатьох наукових досліджень і результати таких досліджень були втілені у національне законодавство та в практику його застосування, що й дає підстави оцінювати його як демократичне. Але наукові дослідження щодо його удосконалення не втрачають своєї актуальності й сьогодні, бо шлях до його удосконалення є безкінечним.

Метою статті є висвітлення проблем, пов'язаних із здійсненням захисту у кримінальному провадженні та висловлення можливих шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Продовжуючи зосередження своєї уваги на питанні поняття «захист у кримінальному провадженні», треба констатувати, що це питання продовжує бути дискусійним тривалий час. Саме на це й вказує Н. Бакаєнова. За її ствердженням, поняття «захист» і «охорона», «правозахисна функція» чи «правоохоронна функція», «правозахисна діяльність» чи «правоохоронна діяльність» є настільки спірними, складними, багатограничними, що стосовно них навряд чи найближчим часом буде знайдено єдине розуміння. Розмежування цих понять є досить часто логічно непослідовним навіть у межах тих чи інших підходів, суперечливим, умовним, що не сприяє формуванню єдиної юридичної термінології, яка була б покладена в основу законодавства. Зважаючи на те, що з цими поняттями пов'язані й інші похідні від них правові поняття, такий стан наукової думки фактично унеможливує ґрунтовну дискусію щодо прояву тих чи інших понять у конкретних правових явищах [3, с. 108].

Погоджуючись із сучасним станом цього поняття, В. Попелюшко все ж констатує, що «... це одні з основних процесуальних категорій, і від правильного їх трактування, а отже, й застосування, значною мірою залежить ефективність здійснення захисту при провадженні кримінальних справ, ефективність здійснення кримінального судочинства в цілому, рівень та стан дотримання прав, свобод та законних інтересів особи у кримінальному процесі» [4, с. 68].

Ми повною мірою погоджуємося з таким твердженням і виступаємо за чітке визначення поняття «захист» та відмежування його від інших, схожих понять. Саме таку думку можна простежити у визначенні поняття «захист» зроблену В. М. Тертишником, який захист визначає як систему дій, спрямованих на спростування обвинувачення, виявлення сумнівів щодо обґрунтованості обвинувачення, даних, які вказують на невинність обвинуваченого або на пом'якшуючі його відповідальність обставини [5, с. 12].

Визначення, наведене В. Тертишником, підкупає своєю лаконічністю та простотою, але все ж має певні прогалини щодо відсутності суб'єктів, які здійснюють таку діяльність тощо.

Т. Волошанівська саме й звернула увагу на такі моменти та стверджує, що захист

треба розуміти у вузькому та широкому значенні. На її думку, захист у вузькому значенні – це певний вид кримінально-процесуальної діяльності суб'єктів зі сторони захисту, спрямований на спростування кримінального переслідування, виявлення обставин, що спростовують підозру, виправдовують обвинуваченого (підсудного), виключають або пом'якшують його відповідальність, пом'якшують покарання, на охорону особистих та майнових прав, на сприяння застосуванню інституту реабілітації, недопущення порушень та необґрунтованих обмежень прав і свобод особи під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів суб'єктів захисту.

У широкому значенні захист – це діяльність, що протидіє неправомірним діям щодо будь-якого учасника провадження і на всіх його етапах. В такому аспекті категорію «захист» необхідно розглядати як мету всієї кримінально-процесуальної діяльності, яка відповідно до ст. 2 КПК України полягає зокрема й у захисті прав, свобод та законних інтересів всіх учасників кримінального провадження [6, с. 23–24].

Отже, навіть питання поняття захисту попри численні намагання однозначно вирішити його, все ж залишається дискусійним. Водночас треба зосередити увагу на проблемах визначення захисника, на якого покладається професійний чи кваліфікований захист осіб, які переслідуються у кримінальному провадженні. Це питання також є дискусійним.

Дехто з авторів, оцінюючи чинний КПК, вважають, що «... допускаючи до участі у провадженні як захисника особу, яка не є адвокатом, підозрюваного, обвинуваченого та підсудного, тим самим, позбавляють права вимагати, щоб його захищав саме професійний адвокат. Іншими словами, якщо участь у справі бере «непрофесійний захисник», до того ж не пов'язаний нормами адвокатської етики і без належних гарантій конфіденційності, підзахисний, тим не менш, не може посилається на те, що його право на захист порушено. Саме тому положення КПК України щодо обов'язковості участі у судочинстві лише професійного захисника – все ж таки позитивний крок на шляху реформування кримінального судочинства. Залучення до кримінального провадження лише професійних захисників сприяє як стороні захисту, так і обвинувачення, адже складання кваліфікаційного іспиту якраз і передбачає оволодіння адвокатом відповідними навичками та знаннями, що є гарантією професійності кандидатів на внесення Реєстру. Тож слідчий, прокурор розраховує на фаховий «процесуальний діалог», а підозрюваний, обвинувачений, зі свого боку, має всі підстави сподіватися на професійний захист його прав та ефективне використання наданих законодавцем повноважень. Нововведенням є й обов'язкова участь захисника в кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів. Тут участь захисника забезпечують із моменту набуття особою статусу підозрюваного, після подання заяви про кримінальне правопорушення або залучення у провадження як потерпілого. Демократичним є й положення нового Кодексу, які покладають на слідчого, прокурора, слідчого суддю та суд обов'язок надати затриманому чи особі, яку тримають під вартою, допомогу у встановленні зв'язку із захисником або особами, які можуть його запросити, а також використовувати засоби зв'язку для запрошення захисника (ч. 1 ст. 48 КПК України)» [7, с. 79].

Щодо оцінок чинного КПК, то дійсно сьогодні ступінь демократії в будь-якій країні оцінюється наявністю захисту та його можливостями, як правозахисної інституції в юридичних процесах. Насамперед така оцінка залежить від наявності та можливостей захисту в кримінальному провадженні. Характеризуючи історичні форми кримінального процесу, вчені (Л. Лобойко та інші) звертають увагу на рівень забезпечення підозрюваного (головного представника сторони захисту) можливістю використання засобів захисту своїх інтересів на всіх стадіях кримінального провадження [8, с. 9–12]. І дійсно, чинний КПК значно розширив можливості сторони захисту, особливо на стадії досудового розслідування, але порівняно з Кримінально-процесуальним кодексом України, ухваленим у 1960 році (далі – КПК 1960 року) дещо обмежив можливості вибору захисника. Тож відповідно до ч. 2 ст. 44 КПК 1960 року: «Як захисники допускаються особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. У випадках і в порядку, передбачених цим Кодексом, як захисники допускаються близькі родичі обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, його опікуни або піклувальники» [9].

Отже, цитована стаття КПК 1960 року передбачає можливість вибрати захисника з трьох категорій осіб:

– особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні;

– інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи;

– близькі родичі обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, його опікуни або піклувальники (у випадках і в порядку, передбачених КПК 1960 року). Натомість чинний КПК суттєво обмежує можливість переслідуваній у кримінальному порядку особі обрати захисника на власний розсуд. Цій особі надається по суті право обрати собі захисника виключно з однієї категорії осіб – адвокатів. Відповідно до ч. 2 ст. 45 КПК : «Захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю» [1].

Тут треба зазначити, що відповідно до ч. 2 п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. № 8 «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві» норми КПК 1960 року були змінені. Цією постановою вже тоді по суті була виключена можливість участі у кримінальному провадженні як захисника іншого фахівця у галузі права через відсутність спеціального закону, яким їм надано право брати участь у кримінальному судочинстві як захисник. У названій постанові зазначалося: «При вирішенні питання про наявність у фахівців у галузі права повноважень на здійснення захисту в кримінальній справі належить також з'ясувати, яким саме законом їм надано право брати участь у кримінальному судочинстві як захисникам. Визнати правильною практику тих судів, які за відсутності спеціального закону не допускають таких фахівців до здійснення захисту в кримінальних справах» [10]. Інакше кажучи, цим рішенням Пленуму Верховного Суду України інші фахівці у галузі права були позбавлені права бути захисниками у кримінальному провадженні. Цей крок, на нашу думку, треба оцінювати негативно, при цьому треба пояснити, чому він був зроблений у напрямі від демократії. На нашу думку, передусім це було на користь адвокатської спільноти, тому можна думати про певний лобізм з їх боку. Крім того, практика участі у судових засіданнях інших фахівців у галузі права як захисників у окремих випадках була негативною. Окремі представники інших фахівців у галузі права у судовому засіданні інколи вели себе невиховано, допускали порушення порядку у судовому засіданні, зривали судові засідання, були випадки некомпетентності, не знання законодавства тощо. Такі факти у сукупності з лобізмом адвокатського корпусу й призвели до такого рішення. По суті цей інститут (інших фахівців у галузі права) було ліквідовано та запроваджено адвокатську монополію, яка зберіглася й у чинному КПК до сьогодні. Одразу зазначимо, ми негативно ставимося до такої монополії, бо відсутність конкуренції серед захисників це шлях до удорожчання послуг захисника і, як наслідок, ускладнення доступу до правової допомоги, що ставить під сумнів саме існування захисту у кримінальному провадженні. Дехто скаже, що для цього є порядок призначення безкоштовного захисника за рахунок державного бюджету. На нашу думку, це не зовсім правильно з економічного погляду, бо держава у такому випадку руйнує себе. Спочатку злочинець завдає державі збитки, а потім держава за власним бажанням ще й допомагає злочинцю завдати власній економіці ще більших збитків. Особливо це виглядає не по-державницьки та й не логічно, коли представники країни агресора вчиняли злочини, спрямовані на знищення української держави, а потім ще й за рахунок цієї держави захищатимуться. Щодо захисту представників країни агресора, вважаємо доцільним прийняття окремого закону. Звісно, захисник за рахунок державного бюджету повинен бути, бо інакше не буде захисту, змагальності, демократії тощо, але такі випадки повинні бути лише у виняткових випадках, а не як правило через удорожчання послуг захисника. Для нормальної роботи захисників з числа інших фахівців у галузі права, на нашу думку, треба прийняти спеціальний закон, який визначить коло цих осіб. Для участі у кримінальному провадженні як захисники, на нашу думку, можуть бути випускники юридичних вищих навчальних закладів, що отримали вищу юридичну освіту за кримінально-правовою спеціалізацією. Крім того, такий фахівець повинен пройти обов'язкову реєстрацію у відповідному реєстрі захисників з числа інших фахівців у галузі права. Можливо, після відповідної реєстрації

відомості про іншого фахівця у галузі права, який має право на здійснення захисту у кримінальному провадженні, можуть показуватися у мобільному додатку «ДІА». Адміністратором цього реєстру, на нашу думку, може бути Міністерство юстиції України, яке й матиме право робити попередження такому фахівцеві, а за грубі чи систематичні порушення або очевидну некомпетентність припинити таку реєстрацію цього фахівця з відповідними змінами у мобільному додатку «ДІА». Органи досудового розслідування чи суд за спеціальним законом можуть направляти до Міністерства юстиції України (його територіальних органів – управлінь) свої зауваження на поведінку захисника з числа фахівців у галузі права. На відповідному реагуванні щодо захисників наполягає й О. Кучинська. На її думку, закріплений ч. 2 ст. 20 КПК України обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді, суду забезпечити підозрюваному, обвинуваченому право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника передбачає не тільки вжиття ними заходів щодо реалізації вільного вибору захисника та відмову від нього або його зміну, організації побачення з ним до першого допиту, призначення захисника за рахунок держави у передбачених законом випадках, а й обов'язок відповідного реагування на факти, які відверто вказують на некомпетентність та неефективність захисту. За наявності таких фактів, якщо вони знаходять своє відображення у процесуальних документах, відсутність адекватної реакції з боку посадових осіб органів досудового слідства, дізнання, прокуратури або суду на них є порушенням підпункту «с» п. 3 ст. 6 Конвенції. Тому вживати заходів щодо припинення порушення права обвинуваченого на ефективний захист зазначені посадові особи повинні як за клопотанням обвинуваченого (наприклад, про заміну захисника у зв'язку з його некомпетентністю), так і з власної ініціативи [11]. Ми цілком підтримуємо таку думку. У будь-якій діяльності повинен бути певний порядок, а підтримувати його можна звісно через відповідне реагування. Такого реагування не вистачає, коли спостерігаєш, явне зловживання правом захисником у кримінальному провадженні чи інших негативних випадках.

У разі прийняття спеціального закону тощо інших фахівців у галузі права у адвоката буде конкурент, а у особи, яка потребує правової допомоги вибір та здешевлення послуг, а отже, й більш легший доступ до послуг захисника. Знаємо багатьох високопрофесійних юристів, які б фахово замінили адвоката чи склали йому гідну конкуренцію. Монополію адвокатів треба припинити. Аналогічну думку висловлювали низка науковців.

Ще І. Фойницький свого часу зазначав, що монопольне заняття адвокатами захистом і представництвом інтересів у судочинстві необґрунтовано скорочує в суспільстві кількість осіб, здатних виконувати цю діяльність, і водночас утворює особливу касту, яка живе своїми традиціями, що вже становить небезпеку інтересам правосуддя.

З цим погоджується О. Баулін, який вважає, що у сфері кримінальної юстиції, особливо у досудових стадіях процесу, конкуренція юристів-практиків зводиться до конкуренції адвокатів, що, з одного боку, обмежує конституційні права кожної особи щодо вільного обрання захисника своїх прав, а з іншого – створює умови для певної монополії у наданні правових послуг. Він також зауважує, що, хоча чинне законодавство створило більш демократичний доступ юристів до адвокатури, яка нещодавно була напівзакритою «кастою», але монополія в будь-якій сфері суспільних відносин, а тим більше в таких специфічних правовідносинах, пов'язаних з обранням захисника у кримінальному судочинстві, є не досить демократичним чинником [7, с. 78–79].

Вченими наводяться приклади закордонного досвіду залучення захисників не адвокатів: «У Державі Ізраїль право особи на захист закріплено Законом «Про кримінальне судочинство Держави Ізраїль» (ст. 13), яким визначені процесуальні процедури призначення та заміни захисника, його правовий статус, випадки обов'язкової участі захисника у кримінальному судочинстві (наприклад, у справах осіб віком до 16 років, які підозрюються у вчиненні злочину). Захисником може бути лише особа, яка має передбачену законодавством кваліфікацію, за винятком, якщо підозрюваний виявив бажання, щоб його права представляла конкретна особа. Також передбачаються процедури «обмеження у виборі захисника» (застосовується лише у разі, якщо Міністр оборони засвідчить у письмовій формі, що це необхідно в інтересах державної безпеки)» [7, с. 80–81].

Висновки. За результатами виконаного дослідження можна сформулювати такі

твердження:

- під захистом у кримінальному провадженні треба розглядати поняття у трьох його значеннях: захист як кримінальна процесуальна функція (основний напрям кримінальної процесуальної діяльності підозрюваного, обвинуваченого (підсудного) тощо – функція захисту); захист як вид правоохоронної діяльності, що певним чином реалізується під час кримінального провадження (захист прав і законних інтересів всіх учасників, які потребують його; захист персональних даних, інформації; забезпечення безпеки тощо); надання правової допомоги адвокатом свідку, потерпілому та іншим, яку інколи (не зовсім вдало) іменують захистом.
- поняття «захист», «охорона», «правозахисна функція», «правоохоронна функція», «правозахисна діяльність», «правоохоронна діяльність» є дискусійними;
- поняття «захист» повинно бути чітко визначено та відмежовано від інших, схожих понять;
- ліквідація у кримінальному процесуальному законодавстві інституту захисників з числа інших фахівців у галузі права та запровадження адвокатської монополії є явищем негативним, бо відсутність конкуренції серед захисників це шлях до удорожчання послуг захисника, і як наслідок, ускладнення доступу до правової допомоги, а також загроза існування захисту у кримінальному провадженні;
- треба прийняти спеціальний закон, що визначить захисників з числа інших фахівців у галузі права, якими можуть бути особи з вищою юридичною освітою за кримінально-правовою спеціалізацією;
- фахівець у галузі права повинен пройти обов'язкову реєстрацію у відповідному реєстрі захисників з числа інших фахівців у галузі права, що й буде дозволом на здійснення захисту у кримінальному провадженні;
- адміністратором реєстру захисників з числа інших фахівців у галузі права може бути Міністерство юстиції України, яке й матиме право робити попередження такому захисникові або припинити його реєстрацію.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10. № 11–12. № 13. Ст. 88.
2. Черненко А. П. Співвідношення понять захисту і правової допомоги у кримінальному процесі. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Альфреда Нобеля*. 2015. № 1 (6). С. 115–121.
3. Бакаянова Н. М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 395 с.
4. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 502 с.
5. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : підруч. 5-те вид., доп. і перероб. Київ : А.С.К., 2007. 848 с.
6. Волошанівська Т. В. Засада забезпечення права на захист у кримінальному провадженні в контексті європейських стандартів справедливого судового розгляду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2019. 270 с.
7. Татаров О. Ю., Чернявський С. С. Участь захисника у кримінальному провадженні: проблеми законодавчого врегулювання. *Вісник кримінального судочинства*. № 2/2015. С. 77–84.
8. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник. Київ : Істина, 2014. 432 с.
9. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960. *Відомості Верховної Ради України*. 1961. № 2. Ст. 15.
10. Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 8. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-03#Text>.
11. Кучинська О. Забезпечення права на захист та кваліфіковану правову допомогу в кримінальному провадженні. *Юридична Україна*. 2012. № 4. С. 65–66.

Надійшла до редакції 11.03.2022

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 9–10. № 11–12. № 13. St. 88. [in Ukr.].
2. Chernenko, A. P. (2015) Spivvidnoshennia poniat zakhystu i pravovoi dopomohy u kryminalnomu protsesi [Correlation between the concepts of protection and legal aid in criminal proceedings]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu im. Alfreda Nobelia*. № 1 (6), pp. 115–121. [in Ukr.].

3. Bakaianova, N. M. (2017) Funktsionalni ta orhanizatsiini osnovy advokatury Ukrainy [Functional and organizational bases of the bar of Ukraine] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.10 / Nats. un-t «Odeska yurydychna akademiya». Odesa, 395 p. [in Ukr.].
4. Popeliushko, V. O. (2009) Funktsiia zakhystu v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy: pravovi, teoretychni ta prykladni problem [The function of protection in the criminal justice of Ukraine: legal, theoretical and applied problems] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 / Kyivskyy natsional'nyy un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 502 p. [in Ukr.].
5. Tertyshnyk, V. M. (2007) Kryminalno-protseualne pravo Ukrainy [Criminal Procedure Law of Ukraine] : pidruch. 5-te vyd., dop. i pererob. Kyiv : A.S.K., 848 p. [in Ukr.].
6. Voloshanivska, T. V. (2019) Zasada zabezpechennia prava na zakhyst u kryminalnomu provadzheni v konteksti yevropeiskykh standartiv spravedlyvoho sudovoho rozghliadu [Principle of ensuring the right to protection in criminal proceedings in the context of European standards of fair trial] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Nats. un-t «Odeska yurydychna akademiya». Odesa, 270 p. [in Ukr.].
7. Tatarov, O. Yu., Cherniavskiy, S. S. (2015) Uchast zakhysnyka u kryminalnomu provadzheni: problemy zakonodavchoho vrehuliuvannia [Defender's participation in criminal proceedings: problems of legislative settlement]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*. № 2, pp. 77–84. [in Ukr.].
8. Loboiko, L. M. (2014) Kryminalnyi protses [Criminal procedure] : pidruch. Kyiv : Istyna, 432 p. [in Ukr.].
9. Kryminalno-protseualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] vid 28.12.1960. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1961. № 2. Art. 15. [in Ukr.].
10. Pro zastosuvannia zakonodavstva, yake zabezpechuie pravo na zakhyst u kryminalnomu sudochynstvi [On the application of legislation that provides the right to protection in criminal proceedings] : Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 24.10.2003 № 8. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-03#Text>. [in Ukr.].
11. Kuchynska, O. (2012) Zabezpechennia prava na zakhyst ta kvalifikovanu pravovu dopomogu v kryminalnomu provadzheni [Ensuring the right to protection and qualified legal assistance in criminal proceedings]. *Yurydychna Ukrayina*. № 4, pp. 65–66. [in Ukr.].

ABSTRACT

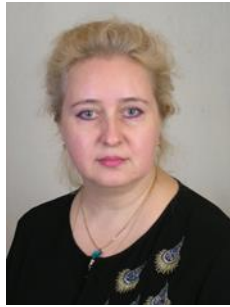
Anatoliy Chernenko, Anatoliy Shiyan. Problems of selection and involvement of a defense counsel in criminal proceedings. The authors have concluded the following:

- under protection in criminal proceedings, the concept should be considered in its three meanings: protection as a criminal procedural function (the main direction of the criminal procedural activity of the suspect, the accused, etc. is the protection function); protection as a type of law enforcement activity during criminal proceedings (protection of the rights and legitimate interests of all participants; protection of personal data, information; security, etc.); the provision of legal assistance by a lawyer to the witness, the victim and others, which is sometimes (not quite aptly) called protection.
- the concepts of «protection», «security», «human rights function», «law enforcement function», «human rights activities», «law enforcement activities» are debatable;
- the concept of «protection» should be clearly defined and delimited from other concepts;
- the elimination in the criminal procedural legislation of the institute of defenders from among other specialists in the field of law and the introduction of a lawyer's monopoly is a negative phenomenon, since the lack of competition among defenders leads to an increase in the cost of their services, and as a result, complicating access to legal assistance, as well as to the threat of the existence of protection in criminal proceedings;
- it is necessary to adopt a special law defining defenders from among other specialists in the field of law, which may be persons with a higher legal education in criminal law specialization;
- a specialist in the field of law must be registered in the relevant register of defense, which will be his admission to the defense in criminal proceedings;
- the Ministry of Justice of Ukraine may be the administrator of the register of defense lawyers from among other specialists in the field of law, which will have the right to warn such a defense attorney or terminate his registration.

Keywords: *protection, defender, advocate, another specialist in the field of law, register of defenders from among other legal professionals.*

УДК 343.123.12

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-306-312

Світлана ШАЛГУНОВА[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

Гліб БАРАБАШ[©]
викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРАВООХОРОННА СИСТЕМА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Здійснено аналіз нормативно-правової бази та загальних принципів роботи правоохоронної системи Великобританії. Визначено основні напрями діяльності правоохоронних органів Великобританії, попередження ними злочинності та налагодження системи роботи органів поліції для забезпечення максимально безпечних умов життєдіяльності кожної особи, розглянуто політику і стратегію боротьби зі злочинністю, стратегію, форми і методи діяльності поліції, взаємовідносини поліції з іншими державними органами. Визначено повноваження та компетенцію МВС Великобританії, і міністра внутрішніх справ. Досліджені головні функції поліції Великобританії: загальна охорона громадського порядку і безпеки; розслідування злочинів; виявлення і затримання злочинців; захист життя і власності громадян; виявлення викраденого майна; регулювання і контроль вуличного руху; участь в організації цивільної оборони; попередження і припинення злочинів; контроль за іноземцями. Висвітлено проблеми економічної злочинності і організованої злочинної діяльності в Великобританії таких як: злочини, пов'язані з порушеннями правил вільної конкуренції; шахрайство з депозитними капіталами, які заподіюють шкоду кредиторам; правопорушення, що посягають на права споживачів (шахрайства в торгівлі, в області виробництва товарів і надання послуг споживачам); злочини проти державної фінансової системи; комерційні хабарі; комп'ютерні злочини (акти вандалізму, крадіжки комп'ютерної інформації, викрадення за допомогою технічних пристроїв).

Розглянуто особливості роботи, повноваження та Національної Слідчої Служби (НСС) у складі МВС Великобританії, її взаємодія з іншим структурними підрозділами поліції. Розглянуто правову базу діяльності поліції і боротьби з кримінальною злочинністю. Досліджено питання регулювання проходження поліцейської служби.

Ключові слова: правоохоронні органи, поліція, поліцейська система, громадський порядок, громадська безпека, Великобританія.

Постановка проблеми. Завдання комплексного наукового дослідження системи поліцейських органів та світових стандартів їх діяльності актуалізується і у зв'язку із тим, що законодавче закріплення питань діяльності поліції в національному законодавстві перебуває тільки на етапі реформування. В Україні тривалий час здійснюється реформування правоохоронної системи і органів поліції зокрема, але вітчизняний законодавець ніяк не може визначитися, за якою моделлю будувати систему органів поліції. За 30 років незалежності побудувати струнку та ефективну систему протидії злочинності та оборони прав і свобод громадян органами поліції. Чинним Законом України «Про Національну поліцію» законодавчо визначені принципи, засади, якими необхідно керуватися при визначенні всіх форм діяльності органів поліції. Нами

© С. Шалгунова, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6816-6056>
sv.shalg@gmail.com

© Г. Барабаш, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1820-017X>
voron1206@gmail.com

проаналізовано діяльність поліції Великобританії з метою визначення найбільш ефективних форм та прийомів в її діяльності, що можуть бути використані в сучасних умовах в Україні.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Аналіз правоохоронної системи Великої Британії здійснено такими науковцями, як Н. Капітонова, Н. Матюхіна, М. Плутагір, І. Святокум та ін. У їхніх роботах було проаналізовано адміністративну структуру та повноваження підрозділів поліції Великобританії, при цьому не досліджено можливість використання досвіду поліції Великобританії в Україні.

Мета статті передбачає аналіз та узагальнення матеріалу щодо структури та діяльності поліції Німеччини відносно використання досвід її діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Поліцейська система Великобританії належить до так званих напівцентралізованих систем, в яких повноваження загальнодержавних органів поліцейського управління щодо територіальних поліцейських формувань обмежені контролем за призначенням керівних посадових осіб, частковою системою їх бюджетного фінансування, визначеними лише загальними правилами організації і несення служби та іншими факторами. Поліція Великобританії представляє ряд великих територіальних формувань, які формально підпорядковані місцевій владі, але в кінцевому рахунку знаходяться під контролем Міністра внутрішніх справ (в Англії та Вельсі), державного міністра у справах Шотландії і начальника Управління поліції Північної Ірландії.

Також МВС складає висновки щодо проектів змін у кримінальному законодавстві. МВС забезпечує контроль за перебуванням у країні іноземців та їх натуралізацію; за зберіганням і використанням вибухових, запальних та отруйних речовин; видає дозволи на торгівлю алкоголем, придбання вогнепальної зброї. Особливою функцією міністерства є інспекція поліцейських формувань країни, яку здійснює Інспекторат МВС. Посадові особи, що входять до інспекції, офіційно іменуються королівськими інспекторами.

У Положенні, що передбачає обов'язки Міністра внутрішніх справ, також йдеться про те, що він несе спільну відповідальність за забезпечення ефективності діяльності поліції. Він також має право фінансового забезпечення або сприяння у забезпеченні діяльності «загальних поліцейських служб», які фінансуються на національному рівні. Багато із тих, хто зайнятий у сфері (системі) цих служб, є чиновниками, відрядженими з поліцейських формувань. Їх загальна чисельність перевищує 1800 осіб. МВС різними шляхами сприяє закріпленню співпраці і обміну консультаціями між різними поліцейськими органами. Пов'язані з поліцією питання обговорюються між представниками місцевої та центральної поліцейської влади.

Міністр внутрішніх справ підпорядковується Парламенту, несе відповідальність за забезпечення законодавчих рамок, в межах яких діє поліція, включаючи видання відомчих нормативних актів (різних постанов і розпоряджень), що стосуються таких питань, як умови проходження служби, злиття (укрупнення) поліцейських формувань. Міністр внутрішніх справ за допомогою штату інспекторів, призначених верховною владою (королевою), що складаються з колишніх старших чиновників поліції, контролює і визначає ступінь ефективності кожного поліцейського формування. У разі позитивної оцінки його роботи він надає фінансову субсидію, складову більше половини бюджету цього формування. Право Міністра внутрішніх справ давати санкцію на відмову в наданні субсидії дозволяє йому робити істотний вплив на загальну ефективність поліції. Інспектори виконують в основному консультативну та дорадчу роль, критично вивчаючи і перевіряючи практичну діяльність поліції.

Однією з особливостей поліцейської системи Великобританії є наявність у структурі управління територіальними формуваннями поліції поліцейської адміністрації. У кожному районі Англії та Вельсу (графства, міста) є орган управління поліцією, який є формою демократичної участі в забезпеченні охорони громадського порядку на місцевому рівні. Дві третини членів поліцейської адміністрації складають члени муніципальної ради або ради графства, тобто представники органів місцевої влади даного поліцейського району. Одна третина є світовими суддями, що обираються магістратами, які засідають у судах нижчої інстанції даного району.

Поліцейська влада району обслуговування несе відповідальність за забезпечення ефективної діяльності поліцейських сил. Начальник поліцейського формування

відповідальний перед нею за керівництво і контроль за діяльністю поліції та дотримання законності. Поліцейська влада забезпечує свій персонал приміщенням, обладнанням (технікою), транспортними засобами тощо. Старший поліцейський начальник повинен обґрунтувати перед вищою інстанцією необхідність задоволення конкретних запитів поліції. У той же час забезпечення поліції приміщенням і обладнанням обумовлено постановами, прийнятими МВС, і санкціонується центральним урядом.

Поліцейська влада призначає старших чиновників на посаду начальника поліції, заступника начальника поліції і помічника начальника поліції за умови схвалення Міністром внутрішніх справ. Такий порядок, як правило, дає поліцейській адміністрації великий вибір. Поліцейська влада бере на себе витрати на утримання поліції, частина яких покривається за рахунок дотації від центрального уряду – МВС (вона становить 51 % за винятком Лондона, де дотація столичної поліції досягає 52 % внаслідок додаткових асигнувань на потреби поліції) [1]. Інша частина витрат на поліцію оплачується місцевою владою району поліцейського обслуговування. У той же час органи місцевої влади отримують від центрального уряду додаткові суми на оплату витрат поліцейських служб, які вирішують загальнонаціональні завдання (загальні поліцейські служби). Розмір дотації залежить від різних факторів, включаючи доходи від справляння податків і зборів. Практично загальні витрати центрального уряду на забезпечення охорони громадського порядку складають фактично не 51 %, а близько 80 % від загальної суми витрат [2, с. 28-29].

Окремі поліцейські формування отримують фінансові дотації від Столичної лондонської поліції, а не з бюджету МВС. Деякі поліцейські служби кооперуються між собою для створення регіональних загонів по боротьбі зі злочинністю та регіональних інформаційно-розвідувальних підрозділів. Фінансування цих служб здійснюється поліцейськими формуваннями спільно.

Межі районів поліцейського обслуговування узгоджуються з районами, підвідомчими органами місцевої влади, багато з яких з роками були об'єднані або укріплені з тим, щоб забезпечити ефективну діяльність з охорони громадського порядку. Питання про розмір району обслуговування кожного поліцейського формування і про взаємини з місцевою владою, до відання яких воно відноситься, не було обумовлено в нормативних документах центральної влади. Воно залежить від багатьох чинників – від організаційної структури місцевої влади, від специфіки місцевих умов, першочергових завдань в галузі охорони громадського порядку, традицій і прагматичного підходу МВС до забезпечення ефективності поліцейського обслуговування. Пропозиція про об'єднання поліцейських формувань може виходити від керівництва поліцейських формувань і може бути схвалена і втілена в життя Міністром внутрішніх справ. Розпорядження про об'єднання поліцейських формувань може віддати тільки Міністр внутрішніх справ. Поліцейські формування в інтересах справи можуть встановлювати між собою співпрацю у вирішенні деяких проблем, зберігаючи при цьому самостійність в організаційному відношенні. Міністр внутрішніх справ, зі свого боку, може вимагати від поліцейських формувань встановлення між ними співпраці в інтересах справи. Це співпраця пов'язана з такими питаннями, як поділ відповідальності за організацію навчання і за здійснення деяких оперативних заходів.

Особовий склад поліції Англії і Уельсу налічував у 2001 році 127 231 кадрових співробітників (що мають спеціальні звання). Чисельність цивільного персоналу в 43 поліцейських формуваннях Англії і Уельсу налічувала в 2001 році 55 856 службовців. Така кількість персоналу збереглася і до цього часу. До числа особливостей британської поліцейської системи відноситься і наявність у кожному поліцейському формуванні (графств, міст) так званої Спеціальної поліції – допоміжного підрозділу поліцейських добровольців. У цьому підрозділі служать у вільний від основної роботи час громадяни – добровольці. Спеціальні поліцейські (констеблі) під час служби наділені всіма повноваженнями регулярної поліції в межах свого району служби і виконують звичайні поліцейські обов'язки, коли це необхідно. У разі надзвичайних обставин вони можуть залучатися на постійну службу для вирішення завдань, які можуть виконувати тільки вони. У спеціальній поліції Англії і Уельсу в середині 90-х років нараховувалося 20 566 спеціальних констеблів.

Важливу роль у діяльності британської поліцейської системи на загальнонаціональному рівні грає Поліцейська консультативна рада – консультаційний орган, який би розглядав всі питання поліцейської служби. Цю раду очолює Міністр внутрішніх справ. Комітет загальних поліцейських служб об'єднує представників МВС і

органів місцевої влади, консультантів і дослідників Асоціації старших поліцейських чиновників (штатний консультативний орган) і виносить рішення щодо фінансових коштів, що виділяються загальним поліцейським службам внутрішніх справ.

Згідно закону, поліцейські формування зобов'язані створювати консультаційні центри для громадськості і окремих громадян. Ці центри повинні представляти громадськості відомості про ті труднощі, з якими стикається поліція при несенні служби з охорони громадського порядку.

У практичній роботі, поліцейські формування Англії і Уельсу приділяють багато уваги співробітництву з місцевими органами соціального забезпечення, житлово-комунального господарства, народної освіти і плановими органами. Така співпраця сприяє виробленню стратегічної лінії в боротьбі зі злочинністю та конкретних проєктів по її здійсненню. В системі поліцейських органів Великобританії загальні поліцейські служби поділяються на три основні групи: навчально-підготовча; науково-технічна; збору і поширення спеціальної інформації. Місцеві поліцейські формування і мають свої власні навчальні центри, де вони займаються підготовкою новобранців (виняток становить Столична лондонська поліція). Це здійснюється на регіональному рівні.

Центральний навчальний центр розробляє програми, які передбачають спеціальні види підготовки поліцейських. Частина навчально-тренувальних програм розробляється практично на будь-якому рівні поліцейської системи.

МВС оплачує зміст загальних поліцейських служб (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розмежування відповідальності місцевої поліцейської влади (органи управління поліцією) і МВС

Місцева поліцейська влада	МВС
Містить відповідне і ефективне поліцейське формування.	Виплачує дотацію центрального уряду, якщо поліцейське формування оцінено як ефективне.
Визначає необхідну кількість поліцейських всіх рангів.	Схвалює штатні розписи.
Забезпечує будівлями, обладнанням і т.ін.	Здійснює контроль за цими будівлями і обладнанням.
Призначає старших поліцейських начальників (Головних констеблів – начальників поліцейських формувань, їх заступників і помічників).	Міністр внутрішніх справ повинен схвалити ці призначення.
Оплачує зміст поліції (отримує від центрального уряду дотацію в 51% бюджету поліцейського формування)	Виплачує дотацію (51%) поліцейським формуванням.
	Готує розпорядження з питань змісту поліцейської служби і т.п.
	Сприяє підвищенню ефективності поліцейської діяльності.
	Забезпечує діяльність спільних поліцейських служб.
	Заохочує взаємодію та обмін інформацією між поліцейськими формуваннями.

Кожне поліцейське формування складається з наступних служб: розслідування кримінальних злочинів; охорони громадського порядку; контролю за дорожнім рухом; боротьби з тероризмом. У складі поліцейських формувань можуть діяти й інші підрозділи, наприклад: адміністративно-організаційний відділ (відає адміністративними питаннями, фінансами, грошовим утриманням поліцейських і т.п.); відділ із розгляду скарг і нагляду за дотриманням службової дисципліни; відділ кадрів; інформаційний відділ; відділ профілактики правопорушень; спеціальний відділ. Відповідно до думки британських правознавців, фундаментальними функціями поліції є: 1) захист життя і майна громадян, що передбачає і попередження злочинів; 2) підтримка правопорядку; 3) виявлення злочинів і переслідування правопорушень. При цьому виявлення злочинів саме по собі попереджає злочинність.

Головними функціями поліції Великобританії є: загальна охорона громадського

порядку і безпеки; розслідування злочинів; виявлення і затримання злочинців; захист життя і майна громадян; виявлення викраденого майна; регулювання і контроль вуличного руху; участь в організації цивільної оборони; попередження і припинення злочинів; контроль за іноземцями (див. табл. 2).

Таблиця 2

Основні організаційно-структурні підрозділи управління поліції графств і їх функції

Підрозділи	Функції
Адміністративно-організаційний департамент	Загальні питання управління, в т.ч. набір кадрів, поліцейські будівлі, уніформа, майно, житлові приміщення, бухгалтерія, архіви і реєстрація, підготовка кадрів та ін.
Департамент розслідування кримінальних злочинів	Адміністративний і оперативний контроль за роботою детективів департаменту, включаючи питання їх підготовки, дактилоскопічної секції, підрозділи ідентифікації, за профілактичною роботою в усіх її аспектах, за роботою підрозділів фотографування, службових собак, картотеками, а також за зв'язками і взаємодією з черговими групами карного розшуку, лабораторіями судової медицини та патології, вогнепальної зброї, підрозділом у справах іноземців та ін.
Департамент дорожнього руху, транспорту і зв'язку	Відає патрулями дорожньої поліції, контролюючими дотримання правил дорожнього руху, що запобігають ДТП, а також поліцейською зв'язком і транспортом та ін.

Проблеми економічної злочинності і організованої злочинної діяльності є в Великобританії предметом постійного і пильного розгляду. До найбільш поширених і серйозних економічних злочинів тут відносять: злочини, пов'язані з порушеннями правил вільної конкуренції (змова про фіксування цін, зловживання переважаючою позицією на ринку, промислове шпигунство); шахрайство з депозитними капіталами, які заподіюють шкоду кредиторам, гарантів і т.п. (помилкове банкрутство, шахрайство з субсидіями і балансовими відомствами); правопорушення, що посягають на права споживачів (шахрайства в торгівлі, в області виробництва товарів і надання послуг споживачам); злочини проти державної фінансової системи (ухилення від сплати податків); комерційні хабарі; комп'ютерні злочини (акти вандалізму, крадіжки комп'ютерної інформації, розкрадання за допомогою ЕОМ).

Звертає на себе увагу зростання економічних шахрайств, які при порівняно невеликому ризику призводять до великомасштабного збагачення, особливо коли в якості предмета посягання виступають банки або інвестиційні компанії. З метою підвищення ефективності діяльності британської поліції у сфері боротьби з економічною злочинністю в 2000 році апаратом Кабінету міністрів країни була підготовлена доповідь «Ліквідація доходів, здобутих злочинним шляхом». Як підкреслюють інформаційні джерела, проблеми конфіскації злочинних доходів у Великобританії приділяється серйозна увага. Відповідно до думки поліцейських-практиків, конфіскація великих грошових коштів і майна, отриманих злочинним шляхом, є стримуваним засобом і серйозним покаранням, часто страшнішим, ніж позбавлення волі.

У 2001 році в розвиток положень згаданої доповіді був підготовлений закон про створення управління по виявленню злочинних фінансових вкладів – CARA. Передбачалося, що управління буде створюватися протягом трьох років, а його бюджет складе 54 млн. фунтів стерлінгів. Головна функція управління полягає у виявленні і конфіскації фінансових вкладів злочинців. Схема дії управління буде здійснюватися у випадках, коли виявлення злочинних вкладів у порядку кримінального судочинства виявляється неможливим. Поряд із поліцейськими відомствами, що діють у рамках відокремлених територій у складі Міністерства внутрішніх справ в Великобританії діє Національна Слідча Служба (НСС), яка розслідує широкий спектр злочинів, в тому числі, пов'язаних з неповерненням зібраних сум ПДВ, фальсифікацією документів, помилкових банкрутств, злочинів при торгівлі вживаними товарами, злитками, комп'ютерною технікою.

Група з економічних злочинів Національної Слідчої Служби займається розслідуваннями злочинної діяльності щодо несплати податків в нічних клубах порнографічного сектора індустрії розваг. Особливі зусилля спрямовані на боротьбу з підприємствами, які систематично порушують акцизний режим, особливо, з

незаконними напрямками алкогольної і тютюнової продукції на внутрішньому ринку.

Слідчі НСС Великобританії працюють у ключових європейських столицях, так як економічні злочини часто носять загальноєвропейський характер. Національна Слідча Служба виступає в ролі лідера у справі зближення митниці та слідчих поліції з метою обміну досвідом і об'єднання сил. НСС розслідує також злочини, пов'язані з порушеннями спільної сільськогосподарської політики, по котрим вдаються до жорстких заходів, в тому числі, і щодо громадян Великобританії, які вчиняють злочини в інших країнах Європейського Союзу [5].

Національна Слідча Служба прагне використовувати фінансові розслідування не тільки для розкриття протизаконної діяльності, але і виявлення майна, отриманого злочинним шляхом, для його конфіскації.

Група розслідування фінансових злочинів в НСС отримала міжнародну популярність і має високу репутацію. Багато з розроблених нею методів виявлення і розкриття економічних злочинів використовуються в інших державах. У 1987 році після прийняття Закону про кримінальне судочинство в країні було утворено Управління по боротьбі з особливо небезпечними видами економічної злочинності. До головних завдань даного спеціального органу належать: розробка методик розслідування складних економічних злочинів; організація збору та обміну інформацією про злочинну діяльність в кредитно-фінансовій сфері; розподіл і координація наявних сил і ресурсів; вжиття заходів, що прискорюють розслідування, і проведення заходів кримінального судочинства; повторне розслідування по складних випадках; документування доказів перед передачею справи в суд.

Висновки. На наш погляд, досвід побудови та діяльності поліцейської системи Великобританії не доцільно використовувати в Україні. Ми вважаємо, що система органів поліції Великобританії, у порівнянні з системою МВС України, є не настільки досконалою, як національна. Крім того, відсутність чітко налагодженої системи управління та фінансування органів поліції, повинна будуватися на засадах центрального керівництва системою коштів, що виділяються на діяльність поліції, що буде забезпечувати і контроль їх витрат.

Список використаних джерел

1. Law Enforcement Statistics / U. S. Department of Justice URL : <http://www.ojp.usdoj.gov/bjs/lawenf.htm>
2. Законодавство Великобританії про правоохоронну та поліцейську діяльність / Офіційний сайт Уряду Великобританії. URL: www.mod.uk.
3. Статистичні відомості про кількість кримінальних проваджень та руху по них за 2013-2015 роки. URL : <http://gp.gov.ua>.
4. Alin-Andrei Tudorică. Modern aspects of crime prevention. *Philosophy, economics and law review*. Volume 1. 2021. С. 134–139.
5. Шаблюстий В. В. Удосконалення кримінально-правового забезпечення поліцейської діяльності в Україні. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 112–115.
6. Fomenko A., Sydorov O., Marchenko E., Zhuravlov D. International regime of counteraction to laundering of proceeds of crime and financing of terrorism: Two vectors of evolution. *Economic Annals – XXI*. 2020. Volume 1881. Issue 1-2. p. 28–43.

Надійшла до редакції 09.03.2022

References

1. Law Enforcement Statistics / U. S. Department of Justice. URL : <http://www.ojp.usdoj.gov/bjs/lawenf.htm>.
2. Zakonodavstvo Velykobrytanii pro pravoohoronnu ta politseisku diialnist [2. UK law enforcement and policing legislation] / Ofitsiyni sait Uriadu Velykobrytanii. URL : www.mod.uk
3. Statystychni vidomosti pro kilkist kryminalnykh provadzhen ta rukhu po nykh za 2013-2015 roky [Statistical data on the number of criminal proceedings and movements in them for 2013-2015]. URL : <http://gp.gov.ua>.
4. Tudorică A.-A. (2021). Modern aspects of crime prevention. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol, 1, pp. 134–139.
5. Shablysty, V. V. (2016) Udoskonalennya kryminal'no-pravovoho zabezpechennya politseys'koyi diyal'nosti v Ukraini [Improving the criminal law support of policing in Ukraine]. *Visnyk kryminal'noho sudochynstva*. № 3, pp. 112–115. [in Ukr.].
6. Fomenko, A., Sydorov, O., Marchenko, E., Zhuravlov, D. (2020) International regime of counteraction to laundering of proceeds of crime and financing of terrorism: Two vectors of evolution. *Economic Annals – XXI*. Vol. 1881, issue 1-2, pp. 28–43.

ABSTRACT

Svitlana Shalhunova, Glib Barabash. The British law enforcement system and its regulatory framework. The article deals with analysis of the legal framework and general principles of the British law enforcement system. The authors has described the main activities of the British law enforcement agencies, prevention of crime by them and the establishment of a system of police to ensure the safest living conditions of each person, policy and strategy to combat crime, strategy, forms and methods of policing, police relations with other government agencies. The powers and competence of the Ministry of Internal Affairs and the Minister of the Interior of Great Britain have been determined. The main functions of the British police have been studied: general protection of public order and security; crime investigation; detection and detention of suspects; protection of citizens' life and property; detection of stolen property; regulation and control of traffic; participation in the organization of civil defense; prevention and cessation of crimes; control over foreigners.

The problems of economic crime and organized crime in the UK have been covered, such as: crimes related to violations of the rules of free competition; fraud with deposit capital, which harms creditors; offenses that infringe on the consumers' rights (fraud in trade, in the production of goods and services to consumers); crimes against the national financial system; commercial bribes; computer crimes (acts of vandalism, theft of computer information, theft with the help of technical devices).

Features of work, powers and the National Investigation Service (NSS) within the Ministry of Internal Affairs of Great Britain, its interaction with other structural units of the police have been considered. The legal basis of police activity and combatting crime has been considered. The issue of regulating the promotion in the police has been studied.

Keywords: law enforcement agencies, police, police system, public order, public safety, Great Britain.

УДК 342.951: 351.85

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-312-318

Микола РЕПАН[©]
викладач
(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Лариса ПАНЧЕНКО[©]
викладач
(Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Дніпро, Україна)

СПІВІДНОШЕННЯ ГЕНДЕРНО-ЗУМОВЛЕНОГО ТА ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА: ПОНЯТТЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА

Здійснено загальний огляд міжнародного та українського законодавства, виявлено прогалини офіційного тлумачення поняття гендерно-зумовленого насильства (насильства за ознакою статі). Зазначено, що гендерно-зумовлене насильство є одним з найбільш серйозних порушень прав людини і громадянина. Наведено різні підходи вчених до визначення означених понять, визначено основні їх види. Розглянуто останні зміни законодавства України щодо посилення юридичної відповідальності за прояви гендерно-зумовленого насильства та домашнього насильства. Виявлено, що домашнє насильство є видом гендерно-зумовленого насильства (насильства за ознакою статі), а не окремим видом насильства.

Запропоновано доповнити Кодекс України про Адміністративні правопорушення (КУпАП) статтю 173⁻⁵ та виокремити гендерно-зумовлене насильство в окрему статтю і призначити за неї окремий вид відповідальності.

Ключові слова: насильство, домашнє насильство, гендер, гендерно-зумовлене насильство.

Постановка проблеми. Гендерно-зумовлене насильство (насильство за ознакою

© М. Репан, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9251-0961>
berezan002@ukr.net

© Л. Панченко, 2022

ORCIDiD: <https://orcid.org/0000-0003-1086-6812>
lwpantschenko@ukr.net

статі) є однією з найпоширеніших форм порушення прав людини у світі та в Україні зокрема, і боротьба з цим явищем є пріоритетом у забезпеченні гендерної рівності.

З огляду на актуальність поняття гендерних складових в умовах сучасних інтеграційних процесів України до Європейського Союзу та міжнародного співтовариства постає необхідним розгляд ознак *гендерно-зумовленого насильства та домашнього насильства*, виявлення прогалин у законодавстві; визначення поняття; встановлення співвідношення; аналіз законодавчих новел.

У світі від різних форм *гендерно-зумовленого насильства* страждає кожна третя жінка, в Україні – кожна п'ята. З цього питання протягом 2019 року зафіксовано 130 тис. звернень: з них 88 % від жінок, 10 % від чоловіків. За статистичними даними ООН, 78 % жертв домашнього насильства та 86 % жертв зґвалтувань становлять жінки [1].

Загалом від гендерно-зумовленого насильства страждає 2/3 жінок.

За результатами дослідження, виконаного ОБСЄ та Фондом народонаселення ООН у 2019 році, 67 % українських жінок, які постраждали від насильства, зазнавали фізичного, психологічного або сексуального насильства віком вже від 15 років [2].

Сумарні фінансові витрати через насильство стосовно жінок складають приблизно 34 мільярди євро на кожну країну РЄ щорічно – це орієнтовно 555 євро на особу [3].

Внаслідок дослідження статистичних даних нами було визначено, що переважно кривдниками є чоловіки.

Проте на сьогодні насильство над чоловіками та літніми людьми мало досліджено.

Відповідно до виконаного нами аналізу чинного законодавства ми виявили, що в чинному законодавстві України наявні прогалини щодо визначення поняття *гендерно-зумовленого насильства*. *Відсутні його кваліфікаційні ознаки*. Такі самі прогалини наявні й на міжнародному рівні.

Водночас внаслідок останніх національних змін законодавства України від 01.07.2021 Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнено статтями ч. 1. 15, 39⁻¹ та 173⁻², які посилюють відповідальність за вчинення *насильства за ознакою статі*. Проте, на нашу думку, їх доцільно розширити та доповнити для поліпшення кваліфікації, що і зумовило написання зазначеної статі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Автори праць, які займалися вивченням та розробкою цієї тематики: І. Грицай, М. Качинська, Л. Келлі, С. Косенко, К. Левченко, У. Новаковська, Н. Матюхіна, Р. Мельник, Р. Миронюк, О. Перунова, Л. Шевченко, М. Репан та ін.

Мета статті: дослідити особливості та сутність гендерно-зумовленого насильства (насильства за ознакою статі) та домашнього насильства; розглянути різноманітні підходи до тлумачення поняття; з'ясувати співвідношення «гендерно-зумовленого насильства» (насильства за ознакою статі) та «домашнього насильства», дати їх характеристику, показати спільні та відмінні ознаки, визначити прогалини в українському та міжнародному законодавстві, надати практичні рекомендації.

Виклад основного матеріалу. *Гендерно-зумовлене насильство* (насильство за ознакою статі) є явищем, що глибоко вкорінене в гендерну нерівність як таку, і продовжує залишатися одним з найбільш серйозних порушень прав людини.

Жертвами такого насильства найчастіше стають жінки. Незважаючи на це, досі немає консенсусу щодо того, чи є воно повністю тотожним насильству щодо жінок, чи воно повинно розглядатись як більш широке поняття.

Гендерно-зумовлене насильство є одним з найбільш серйозних порушень прав людини, але містить прогалини в українському та міжнародному законодавстві та ускладнює кваліфікацію й рішення судової практики, незважаючи на те, що розвиток гендерного законодавства відбувається досить швидко.

Серед науковців є різні погляди на визначення поняття гендерно-зумовленого насильства. Гендерно-зумовлене насильство, як визначає В. Попіль, – це суспільно-небезпечна поведінка як чоловіка так і жінки, стосовно осіб протилежної статі, що виявляється в спричиненні страждань як фізичних, сексуальних, морально-психічних та інших, так і в погрозі їх застосувань [4;17].

Більш детально розглядає визначення поняття І. Грицай, яка розширює зміст поняття, пояснюючи його як діями так і бездіяльністю, та включає до поняття не лише дії однієї особи, але й групи осіб [5; 121].

Стосовно видів гендерно-зумовленого насильства наявні також різні класифікації.

Зокрема, М. Качинська виділяє основні види гендерно-зумовленого насильства: загальне або публічне та сімейне або родинне.

Загальне вчиняється над особою в публічній сфері: на роботі, громадських місцях тощо.

Родинне збігається з поняттям домашнього насильства та обмежене сімейними стосунками [6, с. 28].

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція), інші міжнародні документи містять такий перелік:

- фізичне насильство (ст. 35);
 - психологічне насильство (ст. 33);
 - сексуальне насильство (ст. 36);
 - домашнє насильство (ст. 3);
- які бувають різних форм:
- переслідування (ст. 34);
 - зґвалтування (ст. 36);
 - сексуальне домагання (ст. 40);
 - каліцтво жіночих геніталій (ст. 38);
 - примусова стерилізація (ст. 39);
 - примусовий аборт (ст. 39);
 - примусовий шлюб (ст. 37) [3];

також в документах вказується на злочини в ім'я так званої «честі»;

- насильство в інституційному середовищі;
- насильство у воєнних, конфліктних та постконфліктних ситуаціях;
- торгівля людьми;
- гендерна дискримінація тощо.

Отже, гендерно-зумовлене насильство (насильство за ознакою статі) – це діяння або бездіяльність, що вчиняються над особою відповідно її належності до певної статі, однією особою та/або групою осіб та мають суспільно шкідливі або небезпечні наслідки. Переважною більшістю постраждалими від гендерно-зумовленого насильства є жінки.

Домашнє насильство. Законом № 2227-VIII від 06.12.2017 р. Кримінальний кодекс України було доповнено статтею 126⁻¹ «Домашнє насильство», де вказується, що «домашнє насильство – умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до двох років» [7].

Класифікація основних видів домашнього насильства, вказаного в законодавстві, містить:

- фізичне насильство;
- сексуальне;
- психологічне;
- економічне насильство.

У Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 № 2789-III зазначено, що «насильство – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують права і свободи і завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю» [8].

Серед ознак гендерно-зумовленого насильства та домашнього насильства виділяють такі:

- негативний вплив на права та свободи;
- порушення прав через статеvu належність, що виражається в різних формах насильства (психологічне, фізичне, економічне тощо);
- владне підпорядкування в різних сферах;
- вираження насильства як у дії, так і в бездіяльності.

Кваліфікаційними ознаками для притягнення особи до юридичної відповідальності Ватутінський міський суд Черкаської області зазначає обов'язкову кількісну складову: «Якщо особу кілька разів (не менше трьох) притягнуто до адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї за ст. 173-2 КУпАП, указане є підставою для порушення кримінального провадження стосовно цієї особи», тобто для встановлення юридичної відповідальності стосовно системності домашнього насильства інші суди встановлюють також як мінімум три епізоди прояву насильства [9, с. 324].

Постанова Верховного Суду від 7 квітня 2020 р. в справі № 647/1931/19 зазначає: «Стаття 3 Конвенції передбачає гендерно-нейтральну дефініцію домашнього насильства, що охоплює як жертв, так і кривдників обох статей. У висновку зазначено, що «домашнє насильство» позначає один з різновидів гендерно-зумовленого насильства, а не окремий вид насильства [10].

Тобто, як бачимо, домашнє насильство є одним з видів гендерно-зумовленого насильства, а не його окремим видом.

Аналіз законодавства. Основою чинного міжнародного права щодо захисту прав людини є принцип рівноправності жінок і чоловіків. У загальному вигляді він закріплений у Статуті Організації Об'єднаних Націй (1948) як обов'язок поважати права всіх, незалежно від статі.

Основними джерелами міжнародного формату, що розкривають питання «гендерно-зумовленого насильства» та «домашнього насильства», є низка таких документів:

– Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1979 році.

– Декларація ООН про викорінення насильства щодо жінок, ухвалена у 1993 році.

– Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 2011 року.

– Пекінська декларація та Платформа дій від 1995 року.

– Настанова з інтеграції заходів щодо протидії гендерно-зумовленому насильству до гуманітарної діяльності 2015 року.

– Директива 2012/29/ЄС від 2012 року та інші [11].

У зазначених міжнародно-правових документах відсутнє офіційне визначення гендерно-зумовленого насильства, хоча в «Настанові з інтеграції заходів щодо протидії гендерно-зумовленому насильству до гуманітарної діяльності» зазначено: «гендерно-зумовлене насильство – будь-який акт завдання шкоди, що вчиняється проти волі особи і пояснюється соціальними (гендерними) відмінностями між чоловіками і жінками, викликає серйозну і зростаючу стурбованість в умовах надзвичайних гуманітарних ситуацій» [11].

Стамбульська Конвенція – це своєрідний революційний документ, що є першим міжнародним юридично обов'язковим актом, потенційно відкритим для будь-якої країни у світі, що забезпечує комплексну низку заходів щодо запобігання та протидії насильству над жінками та домашньому насильству. Хоча в ній і визначено поняття домашнього насильства, проте не розкрито поняття насильства стосовно чоловіків за гендерною ознакою, але вказано, що насильство стосується обох статей.

Конвенція застосовується до всіх видів насильства стосовно жінок, зокрема домашнього насильства.

Сторони Конвенції заохочують поширювати її застосування на чоловіків, дітей та людей літнього віку, що стали жертвами домашнього насильства.

У Пекінській декларації та Платформі дій розкрито зв'язок між насильством щодо жінок і дискримінацією за ознакою статі, вказано на упередження та усунення будь-яких форм насильства щодо жінок і дівчат (стаття 29).

Директива 2012/29/ЄС встановлює мінімальні стандарти щодо прав стосовно підтримки та захисту жертв злочинів та закріплює гендерно-зумовлене насильство (насильство за ознакою статі), яке розуміється як форма дискримінації та порушення основних свобод потерпілої особи.

Законодавством України на сьогодні забезпечується проведення політики гендерної рівності – тобто політики захисту прав чоловіків та жінок, створення рівних можливостей для їх реалізації.

Принцип гендерної рівності закріплений у статті 24 Конституції України та позначає рівність чоловіків та жінок в усіх сферах життя. І зазначається, що забезпечення гендерної рівності відбувається шляхом надання жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній діяльності, у здобутті освіти та професійній підготовці, у праці та винагороді за неї тощо.

Також представники обох статей можуть на рівних мати доступ до освіти і охорони здоров'я, управління і влади, мають рівні можливості досягти фінансової незалежності тощо [12].

Згідно з виконаним нами аналізом останніх законодавчих змін Новелою Кодексу України про Адміністративні правопорушення (КУпАП) є стаття 173⁻², згідно з якою посилено відповідальність осіб за вчинення домашнього насильства, гендерно-зумовленого насильства (насильства за ознакою статі, як вказано в законі), накладається стягнення у вигляді штрафу від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від тридцяти до сорока годин, або адміністративний арешт на строк до десяти діб [13].

Якщо дії вчинено повторно протягом року, то накладається штраф від двадцяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

Також КУпАП доповнено статтею 39⁻¹ – згідно з якою відбувається направлення на проходження програми особи, яка вчинила домашнє насильство чи насильство за ознакою статі) [13].

Стосовно військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також осіб начальницького складу Національного антикорупційного бюро України, рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України, служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань, поліцейських згідно з ч. 1. ст. 15 КУпАП вказано, що вони несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах [13].

Під час дослідження нами було з'ясовано, що об'єктивна сторона насильства за ознакою статі виражається в умисних діях, спрямованих проти осіб через їхню стать, або поширені в суспільстві звичаї чи традиції (стереотипні уявлення про соціальні функції (становище, обов'язки тощо) жінок і чоловіків), або дії, що стосуються переважно осіб певної статі чи зачіпають їх непропорційно, які завдають фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди чи страждань, включно з погрозами таких дій, у публічному або приватному житті.

Отже, об'єктивна сторона згаданих протиправних діянь значно відрізняється для того, щоб об'єднувати їх в одній нормі, а тому є доцільність виокремити із ч. 1 ст. 173⁻² КУпАП насильство за ознакою статі в окрему статтю 173⁻⁵ і передбачити іншу відповідальність за вказане правопорушення.

Висновки. Отже, гендерно-зумовлене насильство (насильство за ознакою статі) – це дії або бездіяльність, що вчиняються над особою відповідно її належності до певної статі однією особою та/або групою осіб та мають суспільно шкідливі або небезпечні наслідки.

До основних його видів належать публічне (загальне) та родинне (сімейне). Переважною більшістю від гендерно-зумовленого насильства (насильства за ознакою статі) страждають жінки.

Домашнє насильство є одним з різновидів гендерно-зумовленого насильства (насильства за ознакою статі), про що свідчить виконаний аналіз.

Згідно з виконаним аналізом ми пропонуємо власне визначення поняття:

«гендерно-зумовлене насильство» (насильство за ознакою статі) – суспільно-небезпечна поведінка: як дія, так і бездіяльність особи чи групи осіб стосовно представників протилежної статі, що виявляється в спричиненні фізичних, сексуальних, моральних, психічних та інших страждань, або в погрозі їх застосувань на ґрунті гендерної належності, що має суспільно шкідливі або небезпечні наслідки.

В результаті останніх змін законодавства України посилено юридичну відповідальність за вчинення гендерно-зумовленого насильства (насильства за ознакою статі). Ми пропонуємо доповнити КУпАП статтею 173-5, виокремити гендерно-зумовлене насильство (насильство за ознакою статі) в окрему статтю та призначити за нього окремий вид відповідальності.

Список використаних джерел

1. Domestic violence – from facts to acts. How will the Istanbul Convention improve the situation? URL : <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/domestic-violence-from-facts-to-acts-how-will-the-istanbul-convention-improve-the-situation->.
2. Про затвердження Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..**
3. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. (Стамбульська конвенція). URL: <http://assembly.coe.int>.
4. Перунова О. С. Юридико-психологічні засади профілактики гендерно-обумовленого насильства в органах Національної поліції України : дис. ... д-ра філософії. Київ : НАВС, 2021. 260 с.
5. Грицай І. О. Принцип гендерної рівності та механізм його забезпечення: теоретико-правовий аспект : дисертація доктора юрид. наук. Дніпро, 2018. 543 с.
6. Качинська М. О. Гендерно-обумовлене насильство. *Право і суспільство*. 2017. № 2. Ч. 2. С. 14–17.
7. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України : Закон України від 06.12.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 34.
8. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15.11.2001 року № 2789-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 10. Ст. 70.
9. Степаненко О., Агапова К. Кількісний критерій систематичності як ознака домашнього насильства. *Кримінальне право*. 2020. № 4. С. 323-327.
10. Постанова Верховного Суду від 7 квітня 2020 року. Справа № 647/1931/19. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89035028>.
11. Желтуха М. Гендерно-обумовлене насильство щодо жінок: у чому відмінність? URL: <http://jur-fem.com.ua/genderno-zumovlene-nasylstvo-vs-nasylstvo-shchodo-zhinok-u-chomu-vidminnist/>.
12. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
13. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі : Закон України від 01.07.2021. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 36. Ст. 311.

Надійшла до редакції 09.03.2022

References

1. Domestic violence – from facts to acts. How will the Istanbul Convention improve the situation? URL : **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..**
2. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv na period do 2030 roku [On approval of the State Strategy for Equal Rights and Opportunities for Women and Men until 2030]. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/709/>. [in Ukr.].
3. Konventsiya Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu i domashnomu nasylstvu ta borotbu iz tsymy yavyschamy. (Stambulska konventsiia) [Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence and Domestic Violence. (Istanbul Convention)]. URL : <http://assembly.coe.int>. [in Ukr.].
4. Perunova, O. S. (2021) Yurydyko-psykholohichni zasady profilaktyky henderno-obumovlenoho nasylstva v orhanakh Natsionalnoi politsii Ukrainy [Legal and psychological principles of prevention of gender-based violence in the bodies of the National Police of Ukraine] : dys. d-ra filosofii. Kyiv : NAVS, 260 p. [in Ukr.].
5. Hrytsai, I. O. (2018) Pryntsyp henderno-i rinvnosti ta mekhanizm yoho zabezpechennia: teoretyko-pravovyi aspekt [The principle of gender equality and the mechanism of its provision: theoretical and legal aspect] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.01 / Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. Dnipro, 543 p. [in Ukr.].
6. Kachynska, M. O. (2017) Henderno-obumovlene nasylstvo [Gender-based violence]. *Pravo i suspilstvo*. № 2. Part 2, pp. 14–17. [in Ukr.].
7. Pro vnesenn yazmin do Kryminalnoho ta Kryminalno-protseusualnoho kodeksiv Ukrainy [On the introduction of jasmine in the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine: Law of Ukraine of December 6, 2017] : Zakon Ukrainy vid 06.12. 2017. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrayiny*. 2018. № 5. Art. 34. [in Ukr.].
8. Pro poperedzhennia nasylstva v simi [About preventing domestic violence] : Zakon Ukrayiny vid 15.11.2001. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrayiny*. 2002. № 10. Art. 70. [in Ukr.].
9. Stepanenko O., Ahapova K. Kilkisnyi kryterii systematychnosti yak oznaka domashnoho nasylstva [Quantitative criterion of systematicity as a sign of domestic violence]. *Kryminalne pravo*. 2020. № 4. [in Ukr.].
10. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 7 kvitnia 2020 roku. Sprava № 647/1931/19 [The decision of the Supreme Court of April 7, 2020. Case № 647/1931/19]. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89035028> [in Ukr.].
11. Zheltukha, M. Henderno-obumovlene nasylstvo shchodo zhinok: u chomu vidminnist

[Gender-Based Violence Against Women: What's the Difference]? URL: <http://jur-fem.com.ua/genderno-zumovlene-nasylstvo-vs-nasylstvo-shchodo-zhinok-u-chomu-vidminnist/>. [in Ukr.].

12. Konstytutsiya Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku (zi zminamy i dopov.) [Constitution of Ukraine of June 28, 1996 (as amended)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. Art. 141. [in Ukr.].

13. Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia vchynennia domashnoho nasylstva ta nasylstva za oznakoiu stati [On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses of Domestic Violence and Gender-Based Violence] : Zakon Ukrainy vid 01.07.2021. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2021. № 36. Art. 311. [in Ukr.].

ABSTRACT

Mykola Repan, Larysa Panchenko. The relationship between gender-based and domestic violence: the concept, characteristics and general review of legislation. The article provides an overview of Ukrainian and inter-national legislation, reveals gaps in the official interpretation of the concept of gender-based violence. It has been noted that gender-based violence is one of the most serious violations of human and civil rights.

Different approaches of scientists to the definition of these concepts are given. The latest changes in the legislation of Ukraine on strengthening legal liability for domestic violence and gender-based violence have been considered.

Measures of administrative and criminal liability for committing these acts and types of penalties have been clarified. It was found that domestic violence is a type of gender-based violence, not a separate type of violence.

It has been proposed to supplement Article 173⁵ of the Code of Administrative Offenses and to exclude gender-based violence into a separate article and assign a separate type of compliance to it.

The authors propose their own definition of the concept «Gender-based violence». This is socially dangerous behavior: both the action and inaction of a person or group of persons against members of the opposite sex, which manifests itself in causing physical, sexual, moral, mental and other suffering, or threatening to use them on the basis of gender affiliation that is socially harmful or dangerous consequences. Its main types include public (general) and family (family). The vast majority of women suffer from gender-based violence.

Keywords: *violence, domestic violence, gender, gender based violence.*

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-318-323

Ірина ДЕМЧЕНКО®

ад'юнкнт

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНТАКТУ В УМОВАХ ЕПІДЕМІЇ (ПАНДЕМІЇ)

У статті наголошено, що на комунікативному процесі ґрунтується більшість отримуваної в межах кримінального провадження інформації. Стверджено, що наявні позиції науковців збігаються у тому, що встановлення психологічного контакту є запорукою успішної спільної діяльності уповноваженої особи та відповідного учасника розслідування. Акцентовано, що на цьому етапі розвитку криміналістичної науки сформована консолідована позиція науковців та практиків щодо встановлення психологічного контакту під час досудового розслідування як постулату. Зосереджується увага на тому, що сприйняття стану захищеності в обстановці епідемії (пандемії) є пріоритетною умовою в емоційному налаштуванні учасників кримінального провадження.

Ключові слова: *слідчі (розшукові) дії, організація й підготовка, психологічний контакт, учасники розслідування, уповноважена особа.*

Постановка проблеми. Комунікативний процес, на якому ґрунтується більшість отримуваної в межах кримінального провадження інформації, великою мірою залежить

© І. Демченко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9887-9401>

k_kp@dduvs.in.ua

від вміння уповноваженої особи налагоджувати ефективне спілкування з учасниками розслідування. Наявні позиції науковців збігаються у тому, що встановлення психологічного контакту є запорукою успішної спільної діяльності слідчого та відповідного учасника розслідування.

Тож у судово-психологічній та криміналістичній літературі цілком обґрунтованим вважається твердження про те, що без психологічного контакту не можна обійтись у жодній слідчій дії, що пов'язана зі спілкуванням [1, с. 12].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Численні дослідження, проведені вченими психологами та криміналістами, зокрема: Р. Белкіним, В. Васильєвим, О. Васильєвим, Ф. Глазиріним, Г. Доспуловим, А. Дуловим, Г. Зоріним, В. Коноваловою, М. Порубовим, М. Салтевським, К. Чаплинським, В. Шепітьком та багатьма іншими зумовили формування консолідованої позиції щодо встановлення психологічного контакту під час досудового розслідування як постулату.

Словником української мови постулат визначається як незаперечна істина, що не потребує доведення [2]. Водночас без врахування таких умов, як епідемія (пандемія), встановлення психологічного контакту може бути ускладненим, а тому і результативність діяльності уповноважених осіб не матиме необхідного рівня ефективності. Підтвердження зазначеного знаходить, на нашу думку, своє закономірне відображення у даних статистичної звітності офісу Генерального прокурора України, згідно з якими за 2017 р. було зареєстровано 523 911 кримінальних правопорушень, у 2018 р. – 487 133; у 2019 р. – 444 130; у 2020 р. – 360 622; за 11 місяців 2021 р. – 322 392. Потребують уваги й кількість проваджень, за якими встановлено винуватців. Зокрема, у 2017 р. повідомлення про підозру було оголошено у 198 477 випадках, у 2018 р. – 191 856; у 2019 р. – 171 691; у 2020 р. – 167 098; за 11 місяців 2021 р. – 160 296 [3]. Тож можемо припустити, що на наведені нами статистичні дані, поміж інших чинників, великою мірою впливає вміння уповноважених осіб встановлювати психологічний контакт.

Метою цієї статті є висвітлення особливостей встановлення психологічного контакту в умовах епідемії (пандемії).

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи низку робіт М. Порубова можемо акцентувати, що в одній з перших психологічних контакт вчений розглядав як систему взаємодії між особами під час спілкування, що заснована на довірі, за якої вони сприймають інформацію, яка виходить від кожного [4, с. 21–23]. Пізніше автор наголошував, що для встановлення психологічного контакту необхідне проведення низки тактичних прийомів, що визначаються процесом допиту, обставинами справи, наявністю доказів, а також особистістю винуватця [5, с. 73]. Зазначені позиції визначають, що психологічний контакт ґрунтується на взаємодії між учасниками розслідування загалом та слідчих (розшукових) дій вербального характеру зокрема.

Психологічний контакт А. Дулов визначає як цілеспрямовану, плановану діяльність зі створення умов, що забезпечують розвиток спілкування у потрібному напрямі й досягнення його цілей [6, с. 107]. Сприйняття (усвідомлення) стану захищеності в обстановці епідемії (пандемії) є, на нашу думку, пріоритетною умовою в емоційному налаштуванні учасників кримінального провадження. Недооцінювання з боку уповноважених осіб специфіки обстановки епідемії (пандемії) ускладнює (унеможливує) встановлення психологічного контакту, що негативно відображується на результатах проведення слідчих (розшукових) дій.

Заслужує на увагу й виділення типових процесів, що відбуваються під час налагодження комунікації між особами. Наприклад, у психологічному плані розвиток контакту між людьми, як наголошує Ю. Чуфаровський, проходить три стадії:

1. Взаємне оцінювання, яке полягає у зовнішньому сприйнятті один одного та формуванні першого враження.

2. Взаємної зацікавленості у взаємодії, що має двосторонній характер, який необхідно підтримувати. Формування у співрозмовника інтересу до контакту здійснюється шляхом забезпечення зацікавленості об'єкта в особі співрозмовника та спілкуванні конкретно з ним.

3. Відокремлення під час подальшого розвитку контакту з об'єктом зацікавленості завершується встановленням довірчих відносин, тобто соціально-психологічним виокремленням людей у певну спільність «ми». Така спільність характеризується обміном важливими для співрозмовників думками, що розкривають глибинні сторони

особистості на основі впевненості у партнері [7, с. 54–55]

Упущення з розгляду або приділення неналежної уваги розглядуваним складовим зумовлюватиме меншу ефективність емоційного налаштування. Кожен із вказаних періодів потребуватиме витрат ресурсів (часу, сил та засобів), кількість яких, великою мірою, залежить від зайнятої відповідним учасником позиції. Зокрема, сумлінна позиція зазвичай простежується у потерпілих, свідків наміри й зусилля яких спрямовані на з'ясування всіх обставин кримінального провадження. Емоційне налаштування, у визначеній обстановці, в уповноваженої особи, здебільшого, труднощів не викликає. Нейтральна позиція, переважно, характерна особам з неупередженим ставленням до сторін кримінального провадження. Встановлення психологічного контакту у цьому разі, великою мірою, зумовлене знаннями й навичками суб'єкта розслідування. Несумлінна позиція, переважно, притаманна таким учасникам, як наприклад підозрювані, потерпілі, зацікавлені у відповідних результатах свідки, які намагаються умисно або через свої помилки «обілити» винуватця або «очорнити» потерпілого тощо. Уповноважені особи за цієї позиції, порівняно з попередньо висвітленими, відчуватимуть більших труднощів встановлення психологічного контакту. Це зумовлюватиме необхідність більших витрат часу, сил та засобів, кількість яких залежить, зокрема, й від професійного рівня суб'єкта розслідування.

Встановлення контакту, як наголошує В. Плетенець, вимагає від слідчого знань психології, врахування індивідуально-психологічних особливостей допитуваного, типологічних якостей, психічного стану на момент допиту, що зумовлюють необхідність пошуку та індивідуального «підходу» слідчого до кожної особи [8, с. 213–214]. Під впливом наведених уповноваженою особою фактів учасники розслідування, які добросовісно помиляються, можуть змінити своє ставлення, що сприятиме процесу емоційного налаштування. Тож зайнята відповідним учасником позиція до кримінального правопорушення не має бути перепорою у встановленні психологічного контакту. Перехід учасника провадження з несумлінної позиції на сумлінну варто розглядати як одну з ознак встановленого контакту.

Не меншої уваги потребує й позиція В. Висильєва, який розглядає психологічний контакт як стадію, під час якої визначаються загальні параметри бесіди: її темп, ритм, рівень напруженості, основні стани співбесідників та головні аргументи, якими вони будуть переконувати один одного у своїй правоті [9, с. 357]. Суб'єктам розслідування доцільно усвідомлювати, що висловлення аргументації власної правоти кожним учасником зумовлюватиме високу вірогідність як встановлення всіх обставин кримінального провадження, так і формування конфлікту. Конфлікт починається з того моменту, коли хоча б один із взаємодіючих суб'єктів усвідомлює відмінність своїх інтересів і принципів від інтересів та принципів іншого суб'єкта й починає односторонні дії зі згладжування цих відмінностей на свою користь (ще не розуміючи чітко, в чому вони полягають) [10]. У разі своєчасного виявлення конфлікту, ефективність управління ним, зокрема й засобами психологічного впливу, буде більшою, а його вирішення вимагатиме менших зусиль.

Варто наголосити, що завданнями психологічного впливу на особу є виховання і перевиховання; активізація психічної діяльності осіб, що дозволяє отримати правильні і повні відомості про факти; спростування свідчень, в яких навмисно спотворюються відомі допитуваним особам факти; створення психологічно плідного клімату під час проведення правоохоронних заходів [11].

Щодо цього певний інтерес становлять способи впливу на людей, запропоновані Дейлом Карнегі, серед яких виділяють такі: 1) виявляти ширший інтерес до інших людей; 2) більше усміхатись; 3) пам'ятати, що для людини звук її імені – найбільш солодкий і найбільш важливий звук людської мови; 4) бути добрим слухачем, заохочувати інших розповідати вам про себе; 5) ввести розмову в колі інтересів співрозмовника; 6) давати людям відчуття їх значущість і робити це щиро [12, с. 198]. Викладені В. Ю. Шепитько з посиланням на наведені Дейлом Карнегі способи впливу на учасників провадження мають використовуватися уповноваженими особами в їх емоційному налаштуванні на конструктивний діалог. Проте суб'єкти розслідування не мають переходити межу психологічного впливу, перетворюючи його на психічне насильство.

Не меншої уваги потребує й визначення часу проведення слідчих (розшукових) дій щодо моменту встановлення психологічного контакту. Тож ми вважаємо, що процесуальні дії мають здійснюватися одразу після налагодження контакту з

відповідними учасниками. Відтермінування проведення слідчих (розшукових) дій може бути використано протидіючою стороною у здійсненні тиску на відповідних учасників, що ускладнить (унеможливить) отримання повних та всебічних відомостей про обставини вчиненого кримінального правопорушення. Водночас за наявності умов відкритого, загостреного стану протистояння процесуальні дії з відповідним учасником доцільно відкласти до вирішення конфлікту та встановлення тих відносин, що дозволять ефективно провести слідчу (розшукову) дію.

Не меншого значення у плануванні проведення слідчих (розшукових) дій уповноважена особа має приділити й з'ясуванню, зумовлених умовами епідемії (пандемії), таких обставин: ступінь поінформованості про способи інфікування та засоби профілактики; застосовані щодо особи заходи тиску, у тому числі ті, що гуртуються на ризику інфікування інфекційною хворобою; наявність ризику інфікування під час участі в слідчих (розшукових) діях; зміст заходів та засобів, спрямованих на мінімізацію можливості інфікування під час проведення процесуальних дій; наявність в особи інфекційної хвороби; факт одужання після перенесеного захворювання; наявність відповідних щеплень (наприклад, SARS-CoV-2 – Covid-сертифікату про вакцинацію); відсутність інфекційного захворювання (наприклад, SARS-CoV-2 – наявність негативного ПЛР тесту). Нами наведений лише орієнтовний перелік обставин, що потребують з'ясування, який відповідно до кожного окремого випадку може бути розширений чи змінений. Проте наведена сукупність питань, на нашу думку, спрямовується на з'ясування: по-перше рівня забезпечення безпеки учасників розслідування; по-друге – ступеня готовності відповідного суб'єкта до участі в слідчих (розшукових) діях у розглядуваних умовах; по-третє – визначення можливості й доцільності проведення процесуальних дій.

Варто зазначити, що низка питань з наведеного нами переліку може бути використано й для встановлення психологічного контакту. Зокрема, проанкетовані суб'єкти розслідування наголосили, що в умовах пандемії Covid-19 встановленню психологічного контакту сприяє обговорення з учасниками слідчих (розшукових) дій таких питань: ступінь їх поінформованості про стан епідеміологічної ситуації в країні – 83 %; факт перенесеного захворювання особисто чи близьких (знайомих) – 79 %; перелік застосовуваних ними заходів та засобів забезпечення від інфікування – 73 %; рівень їх знань про способи інфікування – 61 %; наявність відповідних щеплень (наприклад, SARS-CoV-2 – Covid-сертифікату про вакцинацію) – 37 %; відсутність інфекційного захворювання (наприклад, SARS-CoV-2 – наявність негативного ПЛР тесту) – 11 %. Ми не виключаємо необхідності з'ясування й інших питань, пов'язаних з умовами епідемії (пандемії), перелік, послідовність, момент розгляду яких можуть як сприяти, так і ускладнювати встановлення психологічного контакту, що зумовлює потребу вираженого їх використання у кожному окремому випадку.

Не меншої уваги потребує й необхідність висвітлення з боку суб'єкта розслідування низки обставин, без чого налагодження емоційного контакту, на нашу думку, може бути ускладненим. Зокрема, в умовах епідемії (пандемії) *обов'язково* мають бути роз'яснені: зміст та значення використання технічних (інженерних) засобів забезпечення безпеки учасників слідчих (розшукових) дій від інфікування інфекційними хворобами; заходи організаційного характеру, спрямовані на отримання вагомої інформації про обставини кримінального правопорушення в умовах епідемії (пандемії) тощо. *У разі потреби* можуть роз'яснюватись: епідемічний стан у державі, відповідному регіоні; заходи й засоби, спрямовані на забезпечення від інфікування в побуті та під час проведення слідчих (розшукових) дій тощо.

Можуть висвітлюватись й інші заходи й засоби, застосовувані під час проведення слідчих (розшукових) дій в розглядуваних нами умовах. Цим забезпечуватиметься психологічне налаштування на участь в процесуальних діях; з'ясовуватиметься наявність та ступінь тиску на учасників; готовність їх брати участь у розслідуванні; зайнята позиція (сумлінна, не сумлінна); визначатиметься сформована ситуація та шляхи її вирішення, можливість проведення відповідних слідчих (розшукових) дій та прогнозування їх результатів. Упущення з розгляду зазначених та інших обставин, з досить високою вірогідністю, зумовлюватимуть настання негативних наслідків, зокрема: відмову під будь-яким приводом від участі; зрив вже розпочатої слідчої (розшукової) дії; зайняття не сумлінної позиції; формальне ставлення до її проведення; складність (неможливість) концентрації уваги на проведенні дії тощо. Наведене та інше

ускладнюватиме (унеможливилюватиме) отримання доказової інформації, що неодмінно відобразитиметься на судовій перспективі кримінальних проваджень. Розглядуване дозволяє наголосити, що уповноважена особа, крім навичок організації й планування проведення окремих слідчих (розшукових) дій, повинна мати відомості щодо епідемічної ситуації в державі (відповідному регіоні, місцевості), ризиків інфікування, профілактики, вміти аргументовано доводити свою позицію та переконувати учасників, які стали жертвами маніпуляцій з боку відповідних суб'єктів, а також суспільних панічного характеру настроїв і т. ін.

Висновки. Отже, психологічний контакт під час організації й планування розслідування в умовах епідемії (пандемії) має бути встановлений як обов'язкова складова проведення слідчих (розшукових) дій із відповідними учасниками розслідування. Вагомою умовою встановлення контакту в обстановці ризику інфікування інфекційною хворобою є відчуття учасниками провадження відповідного рівня захищеності від ризику інфікування інфекційними хворобами. Зайнята відповідним учасником позиція до кримінального правопорушення не має бути перепоною у встановленні психологічного контакту. Перехід відповідним учасником з несумлінної позиції на сумлінну варто розглядати як одну з ознак налаштування на конструктивну взаємодію.

Подальші наші дослідження спрямовуватимуться на розробку особливостей проведення окремих слідчих (розшукових) дій в умовах епідемії (пандемії).

Список використаних джерел

1. Васильев А. Н. Тактика отдельных следственных действий. Москва : Юр. лит., 1981. 112 с.
2. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL : <http://sum.in.ua/s/postulat>.
3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення України. URL://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.
4. Порубов Н. И. Допрос : лекция. Минск : МВШ МВД СССР, 1968. 68 с.
5. Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии. 3-е изд., перераб. Минск: Высшая шк., 1978. 175 с.
6. Дулов А.В. Судебная психология : учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. Минск : Выssh. shk., 1975. 464 с.
7. Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной деятельности. 2-е изд., доп. Москва : МЗ-Пресс, издат. Воробьев А. В., 2001. 208 с.
8. Плетенець В.М. Особливості встановлення психологічного контакту при допитах за участю захисника. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 212-216.
9. Васильев В.Л. Юридическая психология : учеб. для вузов. Москва : Юр. лит., 1991. 464 с.
10. Конфліктна ситуація, причини її виникнення та методи подолання. URL : <https://studfile.net/preview/5015937/page:3/>.
11. Основи психології слідчої діяльності та окремих учасників кримінального провадження. URL : <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Material-po-Temi-7-YURYDYCHNA-PSYKHOLOHIYA-1.pdf>.
12. Шепитько В. Ю. Криминалистика : курс лекцій. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков : ООО «Одиссей», 2005. 368 с.

Надійшла до редакції 10.01.2022

References

1. Vasil'yev A. N. (1981) *Taktika otdel'nykh sledstvennykh deystviy* [Tactics of individual investigative actions]. Moscow : Yur. lit., 112 p. [in Russ.].
2. *Slovnnyk ukraїyns'koyi movy. Akademichnyy tлумachnyy slovnyk (1970–1980)* [Dictionary of the Ukrainian language. Academic Interpretive Dictionary (1970–1980)]. URL : <http://sum.in.ua/s/postulat>. [in Ukr.].
3. *Yedynyy zvit pro kriminal'ni pravoporushennya Ukrayiny* [Unified Report on Criminal Offenses of Ukraine]. URL://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2. [in Ukr.].
4. Porubov, N. I. (1968) *Dopros* [Interrogation] : lecture. Minsk : MVSh MVD SSSR, 68 p. [in Russ.].
5. Porubov, N. I. (1978) *Nauchnyye osnovy doprosa na predvaritel'nom sledstvii* [Scientific foundations of interrogation at the preliminary investigation]. 3-ye izd., pererab. Minsk: Vysshaya shk., 175 p. [in Russ.].
6. Dulov, A.V. (1975) *Sudebnaya psikhologiya* [Forensic psychology]: ucheb. posobiye. 2-ye izd., ispr. i dop. Minsk. : Vyssh. shk., 464 p. [in Russ.].
7. Chufarovskiy, Yu. V. (2001) *Psikhologiya operativno-rozysknoy deyatelnosti* [Psychology of operational-search activities]. 2-ye izd., dop. Moscow : MZ-Press, izdat. Vorob'yev A. V., 208 p. [in Russ.].

8. Pletenets', V. M. (2016) Osoblyvosti vstanovlennya psikhologichnoho kontaktu pry dopytakh za uchastyu zakhysnyka [Peculiarities of establishing psychological contact during interrogations with the participation of a lawyer]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universitetu vnutrishnikh sprav*. № 3, pp. 212-216. [in Ukr.].

9. Vasil'yev, V. L. (1991) Yuridicheskaya psikhologiya [Legal psychology] : ucheb. dlya vuzov. Moscow : Yur. lit., 464 p. [in Russ.].

10. Konfliktna sytuatsiya, prychny i yiyi vynyknennya ta metody podolannya [Conflict situation, causes and methods of overcoming]. URL : <https://studfile.net/preview/5015937/page:3/>. [in Ukr.].

11. Osnovy psikhologiyi slidchoyi diyal'nosti ta okremykh uchasykiv kryminal'noho provadzheniya [Fundamentals of the psychology of investigative activities and individual participants in criminal proceedings]. URL : <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Material-po-Temi-7-YURYDYCHNA-PSYKHOLOHIYA-1.pdf>. [in Ukr.].

12. Shepit'ko, V. Yu. (2005) Kriminalistika [Forensics] : kurs lektsiy. 2-ye izd., pererab. i dop. Kharkiv : OOO «Odissey», 368 p. [in Russ.].

ABSTRACT

Iryna Demchenko. Special features of psychological contact in the context of an epidemic (pandemic). The article states that most information obtained in criminal proceedings is based on the communication process. It is submitted that the existing positions of scholars coincide with the fact that the establishment of a psychological contact is the key to the success of the joint activity of the authorized person and the relevant investigator. It is emphasized that at this stage of the development of forensic science there is a consolidated position of scholars and practitioners to establish psychological contact during pre-trial investigation as a postulate. It focuses on the fact that the perception of a state of security in the context of an epidemic (pandemic) is a priority condition in the emotional adjustment of participants in criminal proceedings. The article distinguishes between the positions of the participants in the investigation: conscientious, neutral, not in good faith, the division of which determines the difficulties of establishing psychological contact.

It is noted that the position taken by the party concerned on a criminal offence should not be an obstacle to the establishment of psychological contact. The transition of a participant from a position of bad faith to one of good faith should be seen as a sign of established contact. It is argued that proceedings should be initiated as soon as the relevant actors are contacted. Postponement of investigative (search) actions may be used by the opposing party to exert pressure on the relevant actors, which will complicate (make impossible) Obtaining full and complete information on the circumstances of the criminal offence. At the same time, in the presence of conditions of open, aggravated confrontation, it is advisable to postpone the procedural actions with the relevant party until the conflict is resolved and a relationship is established that will make it possible to carry out the investigative (search) action effectively. The work includes a list of circumstances that must be taken into consideration by the authorized person when planning investigative (search) actions in the context of an epidemic (pandemic).

On the basis of the results of the survey of the subjects of the investigation, a list of questions, the discussion of which in the context of the Covid-19 pandemic helps to establish psychological contact with the participants of investigative (search) actions, is defined. It is noted that the authorized person, in addition to his or her skills in organizing and planning individual investigative (search) actions, must possess information on the epidemic situation in the State (region, location), the risks of infection, prevention, to be able to prove their point of view and convince participants who have been manipulated by the actors concerned, as well as by panic in society, etc.

Keywords: *investigative (search) actions, organization and training, psychological contact, participants in the investigation, authorized person.*

УДК 343.13

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-324-328

Сергій КИРИЧЕНКО[©]

адвокат

(м. Дніпро, Україна)

ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ СТОСОВНО ОСОБИ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Стаття присвячена пошуку оптимальної моделі кримінального провадження стосовно особи з інвалідністю. З'ясовано, що інвалідність особи, зумовлена порушеннями функцій зору, слуху, мови, руху, інших органів, викликає певний ступінь обмеження до самостійності в усіх обставинах життя, створює суттєві складнощі для повноцінної участі такої особи у процесуальних діях. Водночас у кримінально-процесуальних відносинах стосовно осіб з інвалідністю застосовується загальна кримінальна процесуальна форма, яка не враховує інвалідності, тяжкості її нозологічних форм і ступенів обмеження життєдіяльності людини. За такого рівності у правах, перед законом і судом осіб з інвалідністю у кримінальному підході провадженні набуває ознак декларативності. Обґрунтована потреба у нормативному регулюванні порядку проведення кримінального провадження стосовно осіб з інвалідністю в особливій процесуальній формі.

Ключові слова: інвалідність, особа з інвалідністю, кримінальна процесуальна спроможність, кримінальна процесуальна форма, кримінальні процесуальні гарантії.

Постановка проблеми. Європейська конвенція з прав людини та Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю чітко спрямовують національного законодавця на нормотворчість щодо захисту прав і свобод осіб з інвалідністю з урахуванням особливостей їх фізичних, розумових і психічних можливостей. Право соціального захисту осіб з інвалідністю в Україні в цьому напрямі розвивається впевнено. Цього не можна сказати про кримінально процесуальне законодавство, адже в чинному КПК 2012 року термін «особа з інвалідністю» стосовно інвалідизованого підозрюваного, обвинуваченого не застосовується і тому його права у кримінальному процесі не забезпечуються відповідно до міжнародних стандартів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Розробці теоретичного підґрунтя кримінальних процесуальних форм присвячені праці І. Гловюк, В. Дрозд, В. Кириченко, В. Попелюшка, В. Рогальської, Д. Сімоновича, В. Тертишника, В. Трофименка та інших. Проте питання щодо створення оптимальної кримінальної процесуальної форми стосовно особи з інвалідністю залишається поза увагою науковців.

Метою статті є обґрунтування необхідності здійснення кримінального провадження стосовно особи з інвалідністю в особливій кримінальній процесуальній формі, що гарантуватиме реалізацію процесуальних прав зазначеної категорії учасників провадження з урахуванням особливостей їх фізичних, розумових і психічних можливостей.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Законом України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» особою з інвалідністю визнається повнолітня особа зі стійким обмеженням життєдіяльності та якій в порядку, визначеному законодавством, встановлено інвалідність (абз. 8 ч. 1 ст. 1) [5]. Критерієм «стійке обмеження життєдіяльності» охоплюються дефекти здатності особи не лише до трудової діяльності, але й до життєдіяльності загалом, нерідко навіть до самостійної. Положенням про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 року № 1317 встановлено, що особі, яка визнана особою з інвалідністю, залежно від ступеня розладу функцій органів і систем організму та обмеження її життєдіяльності встановлюється I, II чи III група інвалідності. I група інвалідності поділяється на підгрупи А і Б залежно від ступеня втрати здоров'я особи з інвалідністю та обсягу потреби в постійному сторонньому догляді, допомозі або нагляді

© С. Кириченко, 2022

pravo2004@ukr.net

[4]. У цьому сенсі неабиякої актуальності набуває питання щодо наявності в особи з інвалідністю, відносно якої висувається підозра, обвинувачення, спроможності самостійно здійснювати права та виконувати обов'язки, нести відповідальність за порушення прав інших осіб та невиконання покладених на неї обов'язків як учасника кримінально-процесуальних відносин. Раніше ми вже звертали увагу на необхідність розрізняти недієздатність та неосудність особи від стану фізичної неспроможності особи самостійно здійснювати свої процесуальні права і обов'язки при повному збереженні дієздатності та пропонували увести у кримінально-процесуальне право термін «процесоспроможність» як більше загальний, ніж дієздатність [3, с. 245–246]. У нашому розумінні терміном «процесоспроможність» охоплюється наявність внутрішньо стійких характеристик власної дієвості інвалідизованої особи у поєднанні з фізичною і психічною здатністю та розумовою (інтелектуальною) здібністю задовольняти у житті та кримінальному провадженні зокрема дозволені законом і ним не обмежені інтереси, здійснювати незаборонені та надані законом права, використовувати встановлені законом привілеї та пільги, виконувати покладені законом на людину з урахуванням стану її фізичного і психічного здоров'я обов'язки, нести відповідальність за допущені правопорушення у встановленому законом порядку. Саме рівень життєспроможності викарбовує рівні процесоспроможності у кримінальному провадженні, тому треба виділяти повну процесоспроможність, обмежену процесоспроможність та процесонеспроможність. Для визначення процесоспроможності важливо встановити рівень можливості людини належно та повною мірою здійснювати надані процесуальним законом права та виконувати покладені на підозрюваного, обвинуваченого обов'язки, а також нести відповідальність за їх не виконання [3, с. 246]. Процесонеспроможна та обмежено процесонеспроможна особа, безумовно, через обмеженість своїх фізичних можливостей потребує нормативно встановлених додаткових гарантій здійснення нею прав і обов'язків у кримінальному провадженні. До таких кримінальних процесуальних гарантій відносять у тому числі й процесуальну форму реалізації кримінального провадження та засади (принципи), на яких воно здійснюється [1, с. 139].

Найбільш прийнятна, на нашу думку, позиція, відповідно до якої диференціація кримінальної процесуальної форми розуміється як спосіб процесуальної організації кримінального процесу, згідно з яким автономізуються окремі процесуальні провадження та встановлюються загальний і диференційований процесуальні порядки їх здійснення [6, с. 193]. З іншого боку, В. Л. Кириченко, досліджуючи кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру як диференційованої процесуальної форми, звернула увагу на те, що зазначене провадження відрізняється від інших одночасно і особливим суб'єктом, щодо якого здійснюється провадження, і метою, на досягнення якої воно спрямоване, та у подальшому висунула думку про людиноцентричну спрямованість кримінальної процесуальної форми [2, с. 1053]. Диференціація кримінальної процесуальної форми, на нашу думку, має сприяти оптимізації кримінального провадження з одночасним створенням найбільш ефективних умов реалізації учасниками кримінального провадження їх процесуальних правомочностей.

Інвалідність як специфічний статус особи у суспільстві визначається у поєднанні медичних, психологічних, соціальних та правових аспектів. *Медичний (біологічний) аспект* інвалідності вказує на ступінь обмеження життєдіяльності особи, рівня залежності від сторонніх осіб. *Психологічний аспект інвалідності* виявляється у більшій схильності особи до подразнень, характеризується вразливістю, емоційністю самосприйняття та сприйняття оточуючого світу. *Соціальний (компенсаторно-інтегративний) аспект* інвалідності, будучи похідним від медичного аспекту, зобов'язує державу і суспільство створювати особі умови максимальної незалежності у вчиненні активних дій та самостійної життєдіяльності. *Правовий аспект інвалідності* спрямований на забезпечення особи з інвалідністю юридичними (правовими) можливостями набувати, здійснювати та у скрутних обставинах свого фізичного стану не втрачати рівності у правах та у їх здійсненні.

Усі зазначені аспекти інвалідності необхідно урахувати в кримінально-процесуальних відносинах, адже інвалідність особи, що зумовлена порушеннями зору, слуху, мови, руху, інших органів, створює значні складнощі для повноцінної участі особи у процесуальних діях. У залежності від нозології інвалідності в особі можуть виникати проблеми з отриманням або сприйняттям чи усвідомленням інформації, що

має кримінально-процесуальну значимість, в безпосередній участі у процесуальних діях, а значить й самостійному, цілком усвідомленому здійсненні свого захисту. За одних й тих самих умов в аналогічних ситуаціях особи з інвалідністю більшою мірою потерпають від неналежної урегульованості процесуальних відносин та процесуальних процедур за їх участю. Без створення особливих умов, нормативно урегульованих процесуальних процедур кримінальне переслідування щодо осіб з інвалідністю, що здійснюється за загально встановленим механізмом правового регулювання, здебільшого набуває ознак формальності.

Нетиповість таких учасників кримінального процесу як особа з інвалідністю у статусі підозрюваного, обвинуваченого, внаслідок його процесоспроможності або обмеженої процесоспроможності ставить додаткові завдання й перед захисником, якому за відсутності нормативного забезпечення кримінально-процесуальних процедур, що проводяться за участю таких осіб, доводиться докладати зусиль як для належного і якісного надання такому клієнту правової допомоги, так і у налагодженні його взаємодії з суб'єктами здійснення кримінального провадження, зокрема у вирішенні невластивих професійному захиснику питань стосовно організації процесуальної комунікації інвалідизованого втратою певної міри функцій організму підзахисного, створення йому умов для ознайомлення з матеріалами провадження, самостійне, у разі відсутності в інвалідизованого психічним захворюванням клієнта спроможності брати участь у процесуальних заходах, ухвалення рішення про оскарження дій, бездіяльності, рішень слідчого, дізнавача, процесуального керівника, слідчого судді, суду, судді тощо.

На нашу думку, вчинення будь-якої процесуальної дії у кримінальному провадженні повинно передбачати запровадження найбільш ефективних сучасних заходів, а питання медико-соціальних потреб підслідних з інвалідністю, які виникають під час організації та виконання процесуальних дій за їх участю, не повинні бути другорядними у співвідношенні з вимогами запровадженого щодо них процесуального примусу. Спрямованість кримінального провадження на відповідність засадам верховенства права, законності, рівності перед законом і судом, поваги до людської гідності, невтручання у приватне життя, змагальності та свободи подані суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості тощо вмотивовує суспільство і державу створити особі з інвалідністю відповідні її спроможностям юридичні умови і засоби забезпечення однакових з іншими аналогічного статусу учасниками можливостей і рівності у реалізації прав, передбачених КПК. Досягти цієї соціально значущої мети можна, якщо законодавчо визнати, що особа з інвалідністю у статусі підозрюваного, обвинуваченого у разі значної втрати нею ступеня життєдіяльності потребує додаткових гарантій захисту прав і свобод у кримінальному провадженні. Чинне кримінально-процесуальне законодавство України демонструє тенденцію до виокремлення з уніфікованої процесуальної форми кримінального провадження особливих форм, наприклад, кримінальне провадження щодо окремих категорій осіб, кримінальне провадження щодо неповнолітніх, кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Інакше кажучи, нормами національного законодавства з частковим урахуванням деяких міжнародних стандартів вже вибудовано систему кримінальних процесуальних гарантій, спрямованих на охорону і захист прав та законних інтересів певних учасників кримінального провадження, виконання ними процесуальних обов'язків, а також на досягнення мети досудового розслідування і судочинства, виконання завдань кримінального провадження. Безперечно, постає потреба й у нормативному регулюванні порядку проведення досудового слідства та судового провадження стосовно інвалідизованих підслідних, а також необхідність включення до КПК окремої глави з викладом до неї віднесених норм щодо організації та здійснення кримінально-процесуальних процедур у межах кримінального провадження щодо осіб з інвалідністю. Йдеться про тих, які мають інвалідність і не підпадають під визначений главою 39 КПК статус осіб, щодо яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру або щодо яких ці заходи вже застосовуються.

Висновки. У кримінально-процесуальному праві України відсутнє поняття «процесоспроможність» (кримінально-процесуальна спроможність). Процесоспроможність у кримінальному провадженні – це ступінь особистісних можливостей особи за наявності в неї внутрішньо стійких характеристик власної дієвості у поєднанні з фізичною та/чи психічною здатністю та розумовою (інтелектуальною) здібністю задовольняти у кримінальному провадженні дозволені законом і не обмежені ним інтереси, здійснювати права та

використовувати обов'язки. Процесонеспоможними або обмежено процесонеспоможними є люди зі значними обмеженнями життєдіяльності, які потребують створення спеціальних умов, додаткових гарантій здійснення ними прав і обов'язків у кримінальному провадженні. Ці заходи повинні бути нормативно урегульованими, мати системний характер. Таким критеріям задовольняє кримінальна процесуальна форма. Проведення кримінального провадження стосовно особи з інвалідністю, яка має значну ступінь обмеження життєдіяльності, в особливій процесуальній формі сприятиме досягненню завдань кримінального провадження та створить реальний механізм наділення особи з інвалідністю компенсаторними можливостями для реалізації її прав, свобод та обов'язків під час кримінального переслідування. Перед законодавцем постає потреба у нормативному регулюванні особливого порядку проведення досудового слідства та судового провадження стосовно інвалідизованих підслідних.

Список використаних джерел

1. Велика українська юридична енциклопедія / редкол.: В. А. Тацій та ін. Харків : Право, 2020. Т. 19. С. 960 с.
2. Кириченко В. Л. Підстави здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру в особливій процесуальній формі. *Кримінальний процесуальний кодекс 2012 року : ідеологія та практика правозастосування* : колективна монографія; за заг. ред. Ю. П. Аленіна. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 1148 с.
3. Кириченко С. І. Кримінально-процесуальна спроможність підслідних з інвалідністю. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. С. 245–249.
4. Питання медико-соціальної експертизи : постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 № 1317. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-%D0%BF#top>.
5. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>.
6. Трофименко В. М. Поняття та ознаки диференціації кримінальної процесуальної форми. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4/2. С. 190–195.

Надійшла до редакції 21.02.2022

References

1. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia [Great Ukrainian legal encyclopedia] / redkol.: V. A. Tatsii ta in. Kharkiv : Pravo, 2020. Vol. 19. 960 p. [in Ukr.].
2. Kyrychenko, V. L. (2018) Pidstavy zdiisnennia kryminalnoho provadzhennia shchodo zastosuvannia prymusovykh zakhodiv medychnoho kharakteru v osoblyvii protsesualnii formi. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks 2012 roku : ideolohiia ta praktyka pravozastosuvannia [Grounds for criminal proceedings concerning the application of coercive measures of a medical nature in a special procedural form. Criminal Procedure Code of 2012: ideology and practice of law enforcement] : kolektyvna monohrafiia; za zah. red. Yu. P. Alenina. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 1148 p. [in Ukr.].
3. Kyrychenko, S. I. (2020) Kryminalno-protsesualna spromozhnist pidslidnykh z invalidnistiu [Criminal procedural capacity of detainees with disabilities]. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 6, pp. 245–249. [in Ukr.].
4. Pytannia medyko-sotsialnoi ekspertyzy [Questions of medical and social examination] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.12.2009 № 1317. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-%D0%BF#top>. [in Ukr.].
5. Pro reabilitatsiiu u sferi okhorony zdorovia [On rehabilitation in the field of health care] : Zakon Ukrainy vid 03.12.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>. [in Ukr.].
6. Trofymenko, V. M. (2016) Poniattia ta oznaky dyferentsiatsii kryminalnoi protsesualnoi formy [The concept and signs of differentiation of criminal procedural form]. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 4/2, pp. 190–195. [in Ukr.].

ABSTRACT

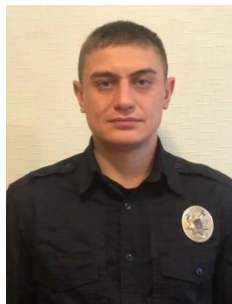
Serhiy Kyrychenko. Search for the optimal model of criminal proceedings against a person with a disability. The article is devoted to finding the optimal model of criminal proceedings against a person with a disability. It is established that now in criminal-procedural relations concerning persons with disabilities the general (unified) criminal-procedural form is used, which does not take into account incapacity for work, severity of its forms and degrees of restriction of human life. Under this approach, equality of rights, before the law and the court of persons with disabilities in criminal proceedings acquires signs of declarativeness. It is established that the criminal proceedings are carried out within the limits of the criminal procedural form established by law, which most fully meets the needs of the state functions for the protection and defense of citizens'rights. However, it was clarified that the issue of due process in the interests of disabled participants in criminal proceedings has not yet been settled. It has been established that a person's disability is formed by medical, social, legal and psychological aspects. In criminal procedure, these aspects of disability become particularly acute. Since a person's disability is

caused by impaired vision, hearing, speech, movement, and other organs, which cause a certain degree of severity of restriction to independence in all circumstances of life, obviously, there are significant difficulties for full participation of a person with disabilities in proceedings. The necessity of normative regulation of the procedure of pre-trial investigation and court proceedings against accused-disabled people and the need to include in the Criminal Procedure Code a separate section on the organization and implementation of criminal proceedings in special criminal proceedings against persons with disabilities are substantiated.

Keywords: *disability, person with a disability, criminal procedural form, criminal procedural guarantees.*

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-328-334

Олександр КРИВОПУСК[©]

фахівець

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ КРАДІЖОК З РУХОМОГО СКЛАДУ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

У статті досліджено криміналістично-значущі особливості способів вчинення крадіжок з рухомого складу залізничного транспорту. Увага приділяється опису способів, з'ясуванню їх особливостей, визначенню факторів, які впливають на їх формування, на підставі чого здійснено їх систематизацію. В статті розкрито основні способи вчинення крадіжок вантажів з рухомого складу залізничного транспорту.

Ключові слова: *кримінальні правопорушення, крадіжка, спосіб вчинення крадіжки, рухомий склад, залізничний транспорт.*

Постановка проблеми. У зв'язку з ухваленням Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування органів внутрішніх справ» від 12.02.2015 року фактично було ліквідовано органи транспортної міліції [1]. На виконання зазначеного Закону України МВС України було видано низку відповідних наказів щодо ліквідації управлінь МВС на залізницях, що призвело до збільшення випадків кримінальних правопорушень, пов'язаних з розкраданням як залізничної інфраструктури, так і розкраданням вантажів та особистих речей. Після ліквідації управлінь МВС на залізницях та підпорядкованих ним структурних підрозділів повноваження щодо досудового розслідування кримінальних проваджень за фактами вчинення кримінальних правопорушень, які було скоєно на об'єктах залізничного транспорту, були передані до територіальних підрозділів ГУНП. Зі свого боку, слідчі територіальних підрозділів під час проведення досудового розслідування нерідко стикаються з проблемами, пов'язаними з недостатністю інформації про способи вчинення кримінальних правопорушень вказаної категорії, що впливає на стан інформативного наповнення, і як наслідок, відображається на якості розслідування.

Проаналізувавши статистичні дані щодо кількості крадіжок на об'єктах інфраструктури залізничного транспорту треба зазначити, що кількість цих правопорушень постійно зростає, зокрема: у 2016 році зареєстровано 3761 випадків; у 2017 році – 5110; у 2018 році кількість зареєстрованих фактів збільшилася до 5327 випадків. У пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за втручання в діяльність залізничного транспорту», направленої міністром інфраструктури України до Верховної Ради України, зазначається, що протягом 2019 року регіональними філіями АТ «Укрзалізниця» було зафіксовано 25957 розукомплектованих вантажних вагонів. За

© О. Кривопис, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4889-5205>

k_ksmp@dduvs.in.ua

фактами виявлення розукомплектувань вантажних вагонів протягом 2019 року працівниками АТ «Укрзалізниця» було направлено 10953 письмових звернень до територіальних органів Національної поліції України.

За останні декілька років ситуація у сфері безпеки на залізничному транспорті значно погіршилася через низку причин об'єктивного характеру. Протиправні дії щодо залізничної інфраструктури, розкрадання вантажів та умисні руйнування і пошкодження елементів залізничної інфраструктури та рухомого складу набули катастрофічних масштабів. Щорічно фіксується значне збільшення кількості випадків несанкціонованих втручань, а сума завданих збитків з 75 млн грн у 2017 році зростає до понад 176 млн грн за підсумками 2018 року. Протягом 2019 року злочинними посяганнями на об'єкти інфраструктури залізничного транспорту завдано збитків на суму 213,8 млн грн. За статистикою 54 % таких втручань кваліфікуються як кримінальні правопорушення. Лише незначна кількість незаконних втручань у діяльність залізничного транспорту доходить до розгляду судовими інстанціями та винесення відповідного рішення. Зокрема, в 2017 році до суду скеровано 172 кримінальні провадження за фактами незаконного втручання в діяльність залізничного транспорту, у 2018 році – 176 кримінальних проваджень, а за підсумками 2019 року до суду скеровано 429 кримінальних проваджень.

Треба зазначити, що основними об'єктами правопорушення є вантажні вагони, залізнична колія, засоби автоматичного керування рухом поїздів та зв'язку, а також пристрої та обладнання, що виготовлені з чорних та кольорових металів. Це призводить до створення аварійно-небезпечних ситуацій, порушення стабільної роботи залізничного транспорту, невиконання графіків руху поїздів та інших негативних наслідків.

Отже, без володіння посадовими особами органів Національної поліції України інформацією про основні способи, за допомогою яких вчиняються кримінальні правопорушення, пов'язані з розкраданням на об'єктах інфраструктури залізничного транспорту, процес досудового розслідування кримінальних проваджень значно ускладнюється, а в деяких випадках взагалі унеможливується.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Спосіб вчинення злочину, у тому числі й крадіжок, неодноразово розглядався у наукових працях Р. Белкіна, А. Волобуєва, В. Гавло, В. Гаєнка, М. Даньшина, Г. Зуйкова, В. Колмакова, О. Курман, О. Мусієнко, В. Образцова, Т. Охрімчук, Т. Пазинич, А. Селіванова, Н. Яблокова та інших учених.

Серед наукових праць зустрічаються й ті, в яких безпосередньо розглядаються способи вчинення злочинів, пов'язаних із розкраданням вантажів на залізничному транспорті, які досліджувалися К. Чаплинським, І. Пирогом, В. Оперук та ін. Однак деякі питання потребують додаткового висвітлення у зв'язку із зміною способів вчинення цих кримінальних правопорушень та постійними реформаційними процесами.

Метою статті є аналіз наданих в юридичній літературі підходів до трактування способу злочину, надання характеристики способам вчинення крадіжок вантажів, які перевозяться залізничним транспортом, здійснення їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Спосіб скоєння кримінального правопорушення є одним з головних елементів криміналістичної характеристики і становить найбільший обсяг криміналістичної інформації, який в подальшому дає змогу слідчому, дізнавачу зорієнтуватись в події кримінального правопорушення, визначити найбільш ефективні методи розкриття та розслідування правопорушення, висунути необхідні версії та ініціювати проведення необхідних експертиз. Згідно із статтею 91 КПК України в кримінальному провадженні підлягають доказуванню подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення) [2]. Натомість законодавець не надає чіткого визначення способу вчинення кримінального правопорушення.

Аналіз юридичної літератури показав, що немає єдиного визначення терміна «спосіб вчинення злочину» і також відсутня його уніфікована структура.

Пропонуємо розглянути найбільш поширені підходи науковців щодо визначення способу вчинення злочину.

В. Сташис і В. Тацій визначають спосіб вчинення злочину як сукупність прийомів і методів, що використовуються під час вчинення злочину [3, с. 123]. Однак ми вважаємо, що цей підхід не розкриває в повному обсязі форми прояву протиправного діяння.

Зі свого боку, О. Дуров та М. Хавринюк визначають, що «спосіб» – це форма прояву кримінально караного діяння, інакше кажучи, послідовність прийомів і методів, які використовує винний для вчинення умисного кримінального правопорушення (насильство, обман, зловживання довірою, використання безпорадного стану потерпілого, використання службового становища тощо) [4, с. 180].

О. Литвинов визначає «спосіб вчинення злочину» як конкретні прийоми, що використовуються винним для вчинення суспільно небезпечного діяння. У науці заведено вважати, що спосіб вчинення злочину співвідноситься із суспільно небезпечною дією як форма та зміст, тобто є певною організаційною ланкою цілеспрямованої поведінки людини й може змінюватись залежно від конкретних умов [5, с. 114].

На нашу думку, вказаний підхід до визначення способу є більш доцільним та більш докладно розкриває його зміст. Однак наведені вище твердження не приділяють уваги та не розглядають способи приховування кримінального правопорушення.

В. Вандишев вказував на те, що спосіб приховування злочину може бути як самостійним елементом, так і частиною способу злочину залежно від наявності чи відсутності єдиного злочинного замислу, який охоплює всі стадії злочинної діяльності [6, с. 49–50]. Однак ми є прихильниками повноструктурної структури способу вчинення кримінального правопорушення. Тому пропонуємо взяти за основу визначення способу вчинення кримінального правопорушення, який наданий Г. Зуйковим, Е. Курановою, І. Герасимовим, які зазначають, що «спосіб» – це комплекс дій з підготовки, скоєння та приховування злочину, визначений винними відповідно до мети, а також залежно від умов, в яких реалізувався злочинний замисел [7, с. 165].

Проаналізувавши судово-слідчу практику та низку джерел наукової літератури, треба зазначити, що до найбільш поширених дій, спрямованих на підготовку до вчинення кримінального правопорушення на об'єктах залізничного транспорту, треба віднести:

– вибір об'єкта (типу рухомого складу), з якого передбачається вчинення крадіжки вантажу, збирання інформації про об'єкт, тобто одержання відомостей про характер вантажу, що перевозиться залізничним транспортом, умови його охорони, а також обстановку, в якій має бути вчинена крадіжка;

– підбирання співучасників, які володіють певними професійними навичками, відомостями про роботу залізничного транспорту (місця дислокації рухомого складу, розклад руху або інші відомості), мають злочинний досвід, канали збуту вкраденого, транспортні засоби, інструменти та приладдя або інші навички чи інформацію, необхідну для вчинення кримінального правопорушення;

– підшукування знарядь злому або іншого подолання перешкод, транспортних засобів для пересування і перевезення вкрадених матеріальних цінностей;

– підготовка місць зберігання вкраденого майна (складські чи інші господарські приміщення, за місцем проживання або роботи учасників вчинення злочину);

– розподіл ролей серед співучасників вчиненого кримінального правопорушення, підготовка неправдивого алібі;

– дії службових або посадових осіб, що зовні нагадують недбале виконання ними службових функцій, а натомість є підготовкою до крадіжки. До числа таких дій можна віднести: не встановлення запірно-пломбувальних пристроїв або порушення правил їх установки; недбале закриття люків цистерн піввагонів або дверей вагонів; недоброякісне маркування вантажів, що в середині піввагонів; несанкціоноване зниження швидкості або повна зупинка машиністом рухомого складу в місці вчинення крадіжки; направлення службовими або посадовими особами залізничних станцій вагонів (піввагонів, цистерн, платформ) на «віддаленні» колії та парки станцій, тим самим «полегшуючи» вчинення злочину; безпідставне або формально зумовлене «зняття» охорони з охоронюваних об'єктів.

Проаналізувавши судово-слідчу практику та кількість звернень до підрозділів Національної поліції, треба зазначити, що до найбільш поширених кримінальних правопорушень на об'єктах залізничної інфраструктури належать розкрадання вантажів, які перевозяться рухомим складом.

У науковому колі до найпоширеніших способів вчинення таких кримінальних правопорушень відносять такі:

– крадіжки вантажів за умов вільного доступу (до числа таких вантажів можуть належати: будівельні матеріали, верстати, обладнання, автотранспортна та

сільськогосподарська техніка, промислові машини, станки та інші предмети, які з тих чи інших міркувань робітників залізничної станції неможливо (чи недоцільно) розміщати в закритих сховищах, і тому вони розміщуються на відкритих завантажувальних майданчиках, а під час перевезення – на відкритих залізничних платформах);

– крадіжки через двері вагона (контейнера) шляхом пошкодження пломб та замикаючих пристроїв;

– крадіжки вантажів із вагона, контейнера, тари шляхом їх пошкодження;

– крадіжки через люки вагонів;

– крадіжки вантажів шляхом відтиснення дверей;

– крадіжки шляхом просвердлювання вагона;

– крадіжки за участю машиністів тепловозів (електровозів);

– крадіжки із контейнерів без порушення цілості пломб та обшивки;

– крадіжки з використанням вагового господарства;

– крадіжки вантажів шляхом вивезення вагонів зі станції;

– крадіжки з використанням підроблених документів;

– крадіжки вантажів шляхом створення залишків вантажу;

– крадіжки рідких вантажів з цистерн [8, с. 68].

Звісно, вказаний перелік не є вичерпним залежно від часу, особливостей обстановки, місця, предмету посягання, наявності чи відсутності охорони, виду об'єкту рухомого складу (вагон, піввагон, платформа) та інших чинників вони можуть змінюватись.

Аналізуючи способи вчинення крадіжок на залізниці, вважаємо найбільш прийнятну класифікацію способів розкрадань вантажів з рухомого складу, надану К. Чаплинським, І. Пирогом, В. Єфімовим, А. Захарком, В. Литвиновим, О. Дячкіним, які пропонують таку класифікацію:

1. Залежно від джерел розкрадань розрізняють: викрадення з критих вагонів, з контейнерів, з піввагонів і платформ, з цистерн, з ізотермічних вагонів та інших спеціальних вагонів.

2. Залежно від операції технологічного процесу перевезення вантажів вони поділяються на: розкрадання під час завантаження вантажу у вагон; під час формування та відправлення складу; під час операцій, що проводяться під час прямування; під час прийому та розформування складу; в період розвантаження вантажу з вагона. Зі свого боку, під час руху може здійснюватись розкрадання при комерційному огляді, технічному та іншому обслуговуванні вагонів; усуненні комерційного браку та інших несправностей; сортуванні вагонів; сортуванні відправок, що перевозяться в збірних вагонах; під час інших операцій.

3. За місцем вчинення злочину вони поділяються на: викрадення на станціях, роз'їздах, в обгінних пунктах, на перегонах. В останньому випадку вони поділяються на розкрадання з рухомого складу, під час стоянки рухомого складу у прохідного або вхідного світлофора та в інших місцях.

4. Залежно від впливу на рух складу вони поділяються на розкрадання, пов'язані з зупинкою потягу й на ті, що не впливають на рух [9, с. 19].

Як показав аналіз судово-слідчої практики та опитування респондентів, розкрадання вантажів за участі посадових та службових осіб АТ «Укрзалізниця» характеризуються дещо іншими способами, до найтипівіших треба віднести такі: 1) складання фіктивних комерційних актів на неіснуючу нестачу, псування або пошкодження вантажу; 2) складання декількох підроблених комерційних актів при масових перевезеннях вантажу; 3) складання підроблених комерційних актів на вантаж, що надійшов на станцію призначення з попутним комерційним актом або актом загальної форми, складеним на шляху прямування; 4) складання актів загальної форми на завідомо неіснуючу нестачу; 5) фальсифікація позначок у накладних про нестачу вантажу в межах норм природних втрат; 6) приховування надлишків вантажу, виявлених під час розвантаження; 7) завищення або заниження ваги вантажу (тари) в супровідних документах; 8) знищення супровідних документів або фальсифікація їхнього змісту; 9) присвоєння невитребуваних і безгосподарних вантажів; 10) фабрикування документів на одержання вантажу тощо.

У структурі способу вчинення кримінального правопорушення важливе місце посідають й дії із приховування. Законодавець не дає чіткого визначення «Приховування злочину», у зв'язку з чим виникає велика кількість різних підходів до надання

визначення «приховування злочину».

Проблеми приховування злочинів висвітлювали у своїх працях такі вчені-криміналісти: Р. Белкін, В. Карагодін, В. Коновалова, В. Лавров, І. Лузгін, Г. Мудьогін, В. Овечкін, В. Шепітько. Однак звернемо увагу на думку Б. Рибнікова, який вважає приховування злочину «діяльністю особи, спрямованою на утаювання відомих їй фактів і обставин вчиненого злочину» [10, с. 412–419]. На нашу думку, це твердження не розкриває в повному обсязі суті та значення приховування злочину і є дещо стислим.

Більш вдалими вважаємо визначення, запропоноване Г. Мудьогінім, який зазначає, що приховування злочину – це комплекс дій злочинця з метою ухилення від відповідальності за вчинене. Ці дії можуть бути спрямовані на приховування: самої події злочину, її злочинного характеру, участі у ньому злочинця [11, с. 60–85].

Висновки. Проведений аналіз судово-слідчої практики стосовно крадіжки вантажів рухомого складу надає змогу констатувати, що до способів приховування здебільшого вдаються особи з числа працівників структурних підрозділів залізничної інфраструктури.

Найчастіше для приховування ознак вчинення крадіжки на об'єктах залізничної інфраструктури і рухомого складу використовують такі способи:

– навішування раніше розкритих запірно-пломбувальних пристроїв (ЗПП). Цей спосіб приховування застосовувався тоді, коли ЗПП встановлювався з порушенням правил і згодом був відкритий, а також тоді, коли злочинці використовували спосіб так званого неруйнуючого розкриття ЗПП;

– навішування цілих (раніше не зламаних) ЗПП. Цей спосіб використовувався у разі розпилу «вушок» дверних накладок, коли через проріз, що утворився, знімають ЗПП, а після крадіжки матеріальних цінностей з вагона його ставлять знову, а пошкодження маскують. Також до способу навішування цілих (нових) ЗПП злочинці вдаються у випадках, коли при їх знятті використовувалися способи, що призвели до його повного руйнування. У цих випадках злочинці замість зірваного з вагона і вже зруйнованого ЗПП підвішують інший, цілий, попередньо знищивши на ньому відбитки окремих літер, цифр та/або виправивши їх на ті знаки індивідуального контрольного номера, що були на розкритій пломбі-засуві;

– забивання просвердленого отвору в кузові вагона різними предметами;

– заміна осей дверної петлі контейнера. У разі використання цього способу приховування стару вісь зрубують, відчиняють двері, не порушуючи запірно-пломбувального пристрою, викрадають вантаж, а потім ставлять нову вісь, що містить дві частини, одна з яких утвинчується в іншу;

– укриття вантажів з пошкодженим пакуванням під цілими пакетними вантажами;

– маскуванню порушеної тари – цей спосіб приховування містить декілька етапів.

Перший етап полягає в тому, що для збереження колишньої ваги й обсягу вантажу в тару вкладають різні сторонні предмети. На другому етапі – забивання порушень цілісності тари. Після вчинення крадіжки витягнені дошки кріплять на свої місця. Віджату сталеву пакувальну стрічку прикріплюють до тари або знімають і за допомогою ручної окантувальної машинки здійснюють нову обв'язку пакета (шухляди). М'яка тара забивається шляхом ретельного штопання розпоротих швів. Для картонної тари характерне переклеювання етикеток, контрольних, бандерольних стрічок з крафт-паперу на місце розкриття тари;

– установка вибитої осі вушка люка в первісне положення;

– закріплення відкидних болтів кришки верхнього люка на попередні місця.

Отже, спосіб вчинення крадіжок вантажів з рухомого складу являє собою центральну ланку в складі криміналістичної характеристики цієї категорії кримінальних правопорушень та дозволяє отримати уявлення про подію, характер поведінки злочинця та її відображення у вигляді слідів і відповідно визначити оптимальні шляхи вирішення завдань кримінального судочинства.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування органів внутрішніх справ : Закон України від 12.02.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/193-19#Text>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. / за ред. В. В. Сташиса і В. Я. Тація. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 452 с.

4. Кримінальне право : навч. посібник / за заг. ред. О. О. Дудорова та М. І. Хавронюка. Київ : ВАІТЕ, 2014. 944 с.
5. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2020. 428 с.
6. Вандышев В. В. Роль и значение виктимологических данных в системе факторов, обуславливающих способы сокрытия краж личной собственности. *Криминалистическая сущность, средства и методы установления способа сокрытия следов преступления*. Москва : Академия МВД СССР, 1987. С. 49–50.
7. Куранова Э. Д. Об основных положениях методики расследования отдельных видов преступлений. *Вопросы криминалистики*. 1962. № 6–7. С. 151–166.
8. Петрунев В. П. Расследование краж грузов, совершенных на подвижном составе железнодорожного транспорта. Москва : МВД СССР ВНИИЮ, 1973. 62 с.
9. Чаплинський К. О., Пиріг І. В., Єфімов В. В. та ін. Порядок та особливості документування та досудового розслідування розкрадань вантажів на залізничному транспорті. Дніпро : Дніпропр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 80 с.
10. Рыбников Б. Б. Проблема сокрытия преступлений и ее место в советской криминалистике. *Криминалистический сборник*. Рига, 1972. С. 412–419.
11. Мудьюгин Г. Н., Васильев А. Н., Якубович Н. А. Построение и проверка версий. Планирование расследования преступлений. Москва : Юр. лит., 1957. 197 с.

Надійшла до редакції 09.01.2022

References

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo reformuvannia orhaniv vnutrishnikh sprav [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Reform of Internal Affairs Bodies] : Zakon Ukrainy vid 12.02.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/193-19#Text>. [in Ukr.].
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 roku [Criminal Procedure Code of Ukraine of April 13, 2012]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].
3. Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. The general part] : pidruch. dlia stud. / za red. V. V. Stashysa i V. Ya. Tatsiya. Kyiv : Yurinkom Inter, 2007. 452 p. [in Ukr.].
4. Kryminalne pravo [Criminal Law] : navch. posibnyk / za zah. red. O. O. Dudorova ta M. I. Khavryniuka. Kyiv : VAITE, 2014. 944 p. [in Ukr.].
5. Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. The general part] : pidruchnyk / za zah. red. O. M. Lytvynova. Kharkiv : Pravo, 2020. 428 p. [in Ukr.].
6. Vandysh, V. V. (1987) Rol i znachenie viktimologicheskikh dannykh v sisteme faktorov, obuslovlivayushih sposoby sokrytiya krazh lichnoj sobstvennosti [The Role and Significance of Victimological Data in the System of Factors Determining the Methods of Concealing thefts of Personal Property]. *Kriminalisticheskaya sushnost, sredstva i metody ustanovleniya sposoba sokrytiya sledov prestupleniya*. Moskva : Akademiya MVD SSSR, pp. 49–50. [in Russ.].
7. Kuranova, E. D. (1962) Ob osnovnykh polozheniyah metodiki rassledovaniya otdelnykh vidov prestuplenij [On the main provisions of the methodology for investigating certain types of crimes]. *Voprosy kriminalistiki*. № 6–7, pp. 151–166. [in Russ.].
8. Petrunov, V. P. (1973) Rassledovanie krazh tovarov, sovershennykh na podvizhnom sostave zheleznodorozhnogo transporta [Investigation of thefts of goods committed on the rolling stock of railway transport]. Moscow : MVD SSSR VNIYu, 62 p. [in Russ.].
9. Chaplynskyi, K. O., Pyrih, I. V., Yefimov, V. V. et al. (2017) Poriadok ta osoblyvosti dokumentuvannia ta dosudovoho rozsliduvannia rozkradan vantazhiv na zaliznychnomu transporti [The procedure and features of documentation and pre-trial investigation of theft of goods on rail transport]. Dniipro : Dniipropr. derzh. un-t vnutr. sprav, 80 p. [in Ukr.].
10. Rybnikov, B. B. (1972) Problema sokrytiya prestuplenij i ee mesto v sovetskoj kriminalistike [The problem of concealing crimes and its place in Soviet criminology]. *Kriminalisticheskiy sbornik*. Riga, pp. 412–419. [in Russ.].
11. Mudyugin, G. N., Vasilyev, A. N., Yakubovich, N. A. (1957) Postroeniye i proverka versiy. Planirovaniye rassledovaniya prestupleniy [Building and checking versions. Crime investigation planning]. Moscow : Yur. lit., 197 p. [in Russ.].

ABSTRACT

Oleksandr Kryvopusk. Methods of committing theft from railway vehicle rolling stock. The method of committing a criminal offense is one of the main elements of forensic characteristics and provides the largest amount of forensic information, which further allows the investigator, investigator to navigate the criminal offense, determine the most effective methods of detection and investigation of the offense, put forward the necessary versions and initiate expertise. The legislation of Ukraine states that the events of a criminal offense (time, place, manner and other circumstances of the commission of a criminal offense) are subject to proof in criminal proceedings. Instead, the legislator does not provide a clear definition of how to commit a criminal offense.

The article is devoted to the study of forensically significant features of the methods of theft from

railway rolling stock. Attention is paid to the description of methods, clarification of their features, identification of factors that affect their formation, on the basis of which they are systematized. During the consideration of this issue, the approaches of various scientists to the definition of «methods of committing a criminal offense» Have been considered, the article reveals the main ways of stealing goods from railway rolling stock. The article reveals the main elements of the method of committing a criminal offense, namely the content, stages and main elements of preparation for the commission of a criminal offense. The variety of methods of direct commission of criminal offenses related to theft of goods during transportation by rail is described and described, the methods most often used by criminals to commit theft from rail transport are listed. The article also provides a complete classification of methods of committing criminal offenses and reveals one of the main elements in the structure of the method of committing a criminal offense – actions aimed at hiding the traces of a criminal offense. The definition of «concealment of traces of a criminal offense» is given, the most typical ways of concealment of criminal offenses are revealed.

Keywords: *criminal offenses, theft, method of theft, rolling stock, railway transport.*

УДК 334.02

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-334-340

**Олександр
НЕКЛЕСА**[©]
викладач

**Денис
ЮР'ЄВ**
викладач

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ДОКУМЕНТУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВопорушень ІЗ САМОВІЛЬНОГО ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ

Зазначено, що самовільне зайняття земельної ділянки, а також будівництво на такій ділянці є досить поширеним видом кримінального правопорушення проти власності, за вчинення якого шостим розділом Кримінального кодексу України передбачена кримінальна відповідальність (ст. 197-1 КК України). Акцентовано на тому, що у 2007 році з метою вдосконалення системи державного управління земельними ресурсами, контролю за їх використанням та охороною Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки» (далі – Закон). Надано увагу тому, що метою внесення змін до чинного Кримінального кодексу України стало посилення відповідальності за порушення земельного законодавства як на території населеного пункту, так і за його межами, оскільки ефективність застосування санкцій за самовільне зайняття земельної ділянки, передбачених лише Кодексом України про адміністративні правопорушення, була низькою, а цей вид правопорушення набував все більшого поширення, оскільки особа розуміла, що за самовільне будівництво або зайняття ділянки землі понесе адміністративне стягнення у вигляді штрафу, бо іншої відповідальності не було передбачено. Вказано на неможливість реально вплинути на таку негативну тенденцію лише адміністративними заходами реагування. Наголошено, що адміністративна відповідальність, яка передбачена сьогодні ст. 53-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення, також не зупиняє правопорушників від протиправних дій, адже сума штрафу є недостатньо економічно обґрунтованою для сьогодення та доступна для суб'єктів правопорушення. Провідним аспектом

© О. Неклеса, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9572-9600>
sanuzh@ukr.net

© Д. Юр'єв, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7251-9114>
densyao77@gmail.com

Закону стало встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, тобто за будь-які дії особи, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки до виникнення права власності чи права користування нею, а саме до встановлення її меж у натурі (на місцевості), одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації, якщо це завдало великої шкоди державі, підприємствам, установам або окремим громадянам. Наведено статистику обвинувальних вироків за вказаною категорією кримінальних правопорушень та алгоритм дій слідчого, оперуповноваженого, прокурора щодо збору речових доказів у кримінальних провадженнях за фактами самовільного зайняття земельних ділянок шляхом посіву сільськогосподарських культур.

Ключові слова: документування, доказування, самовільне зайняття земельної ділянки, типовий алгоритм.

Постановка проблеми. Першого липня 2021 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» № 552-IX (далі – Закон) [1]. Згідно з пояснювальною запискою Закон має забезпечити конституційні права громадян України на вільне розпорядження своєю власністю шляхом створення прозорих умов для набуття у власність або відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення громадянами та юридичними особами. Державою запроваджено умови обігу земель сільськогосподарського призначення з метою формування законодавчого поля для розвитку аграрної галузі України, підвищення вартості сільськогосподарських угідь, залучення інвестицій в сільське господарство та наповнення державного бюджету. Зазначені заходи покликані подолати негативні явища, які виникли у зв'язку з наявністю заборони на відчуження певних видів земель.

В умовах земельної реформи, метою якої є запуск обігу землі сільськогосподарського призначення в Україні, є потреба посиленого контролю з боку правоохоронних органів за законністю набуття права власності на земельні ділянки, права користування такими ділянками та законності припинення таких прав, адже фіксується збільшення випадків незаконного використання земельних ділянок без правостановлюючих документів, а також випадки захоплення земель організованими злочинними групами, які перебувають у власності юридичних та фізичних осіб. Водночас є загроза самовільного зайняття земельних ділянок державної власності як з боку окремих громадян, так і з боку комерційних структур (юридичних осіб) шляхом протиправних дій, спрямованих на порушення порядку з набуття права власності на земельні ділянки, фальсифікацію правостановлюючих документів, користування земельними ділянками сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності без відповідних на те законних підстав.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення проблеми. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво є виявом умисного нехтування нормами законодавства, що регулюють порядок набуття земельних ділянок у власність, а також будівництва на них різноманітних споруд. Особа, що без жодних правових підстав самовільно займає земельну ділянку, протиправно її використовує, грубо порушує гарантоване Конституцією України та закріплене в Цивільному і Земельному кодексах України право власності та порядок його набуття. Зменшується надходження коштів до державного бюджету, а звідси впливає питання виконання різноманітних бюджетних програм, що недофінансовуються внаслідок дефіциту державного бюджету [2–5].

Питання виявлення та розслідування фактів незаконного використання земельних ділянок в Україні досліджували такі вітчизняні науковці, як: Ю. Сіроштан, М. Кульпанов, Н. Татарин, Є. Пряхін, Ф. Адіханова, А. Боннер, В. Владіміров, П. Грішанін, Б. Єрофеев, М. Журавльов, В. Іванов, Є. Каплунова, Т. Карпова, О. Лаптева, Ю. Ляпунова та ін. Підходи до оцінки рівня загроз самовільного зайняття земельної ділянки, їх наслідків впливу на сегменти економіки та економічні системи розглянуто й в інших роботах [2; 3]. Зазначимо, що у секторі земельних відносин сконцентровані обсяги фінансових ресурсів, що у разі їх офіційного надходження до Державного бюджету, можуть стати вагомим резервом для зростання економіки.

Мета публікації полягає у розробці типового алгоритму дій уповноважених працівників Національної поліції щодо послідовного документування кримінального правопорушення, пов'язаного із самовільним зайняттям земельної ділянки.

Виклад основного матеріалу. З метою своєчасного реагування на правопорушення у сфері земельних відносин уповноважені правоохоронні органи

повинні добре орієнтуватись у змінах земельного законодавства, адже кримінальні правопорушення в цій сфері вчиняються досвідченими особами, в тому числі організованими групами осіб, куди, як свідчить практика, входять уповноважені представники органів державної влади та місцевого самоврядування. Тому інколи злочинні дії вказаних осіб є законодавчо врегульованими, внаслідок чого порушуються права і окремих громадян, і юридичних осіб (суб'єктів господарської діяльності різних форм власності), а державі завдаються збитки.

Офіційні дані Єдиного державного реєстру судових рішень [6] свідчать, що за 2021 рік винесено понад 130 обвинувальних вироків за статтею 197-1 (Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво) Кримінального кодексу України, з яких: за ч. 1 ст. 197-1 (Самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано значної шкоди її законному володільцю або власнику) – 11%, за ч. 2 ст. 197-1 (Самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене особою, раніше судимою за кримінальне правопорушення, передбачене цією статтею, або групою осіб, або щодо земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель) – 70 %, за ч. 3 ст. 197-1 (Самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці) – 8 %, за ч. 4 ст. 197-1 (Самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у частині другій цієї статті, або вчинене особою, раніше судимою за таке саме кримінальне правопорушення або кримінальне правопорушення, передбачене частиною третьою ст. 197-1) – 11 % (рис. 1).

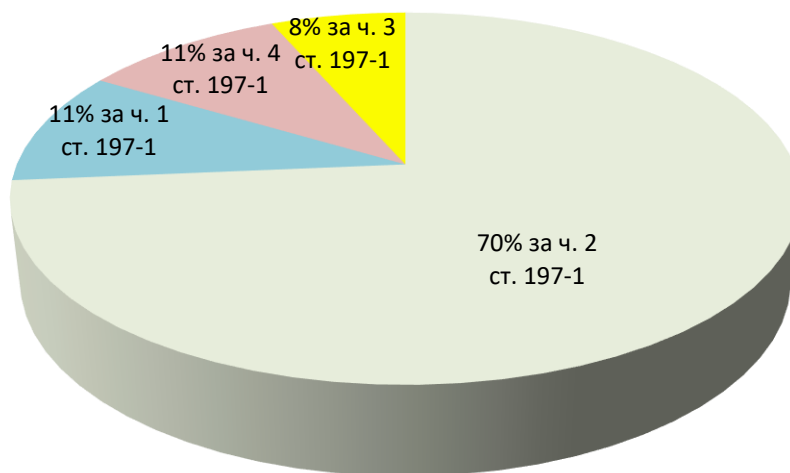

Рис. 1. Розподіл обвинувальних вироків за частинами ст. 197-1 КК України

Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2019 № 867 створено Департамент стратегічних розслідувань Національної поліції України (далі – ДСР, Департамент) [7] та відповідно до Положення про Департамент, затвердженого наказом Національної поліції України від 23.10.2019 № 1077 [8], одним із завдань, покладених на ДСР, є: протидія кримінальним правопорушенням з ознаками організованості у сфері господарської діяльності, земельних відносин і використання державного майна, запобігання незаконному використанню надр та інших природних ресурсів, легалізація (відмивання) доходів, одержаних незаконним шляхом.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, внесених до Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо самовільного зайняття земельних ділянок, особливо за фактами посіву сільськогосподарських культур, практичні працівники ДСР та слідчі стикаються зі складнощами, які полягають у відсутності послідовного алгоритму дій, спрямованого на швидке, всебічне та повне розслідування кримінальних проваджень цієї категорії. Останні вказують на необхідність більш детального роз'яснення алгоритму дій щодо таких питань: яких службових осіб – державних чи

місцевих органів – необхідно залучати до проведення огляду місцевості; порядок розрахунку розміру шкоди, заподіяної державі або територіальним громадам внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок; порядок зберігання речових доказів; порядок перевірки дотримання вимог земельного законодавства; спосіб забезпечення збереження речових доказів та відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення; порядок оцінки та реалізації речових доказів, тощо.

Із метою більш точного напрацювання типового алгоритму дій уповноваженої особи Національної поліції щодо збору речових доказів у кримінальних провадженнях за фактами самовільного зайняття земельних ділянок, зокрема шляхом посіву сільськогосподарських культур, здійснено аналіз низки судових вироків та фабул актуальних кримінальних проваджень [9–12]. На цих підставах для вирішення поставленого завдання нами пропонується типовий порядок дій слідчого, оперуповноваженого, прокурора, щодо збору речових доказів у кримінальних провадженнях за фактами самовільного зайняття земельних ділянок, зокрема шляхом посіву сільськогосподарських культур:

1. Згідно зі ст. 237 КПК України необхідно проводити огляд місцевості самовільно зайнятої земельної ділянки посівів відповідних сільськогосподарських культур. Для участі в огляді треба запрошувати спеціалістів (сертифікованих інженерів-геодезистів, фахівців державної екологічної інспекції України чи державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру України, землевпорядників, агрономів) з метою фіксації площі самовільно зайнятої земельної ділянки, посівів сільськогосподарських культур, їх виду та стану, у тому числі з використанням геодезичної зйомки, фотографування та відеозапису. Огляд доцільно здійснювати із залученням представника власника або користувача земельної ділянки.

2. Відповідно до ст. 98, 100 КПК України слідчим або прокурором *вноситься постанова про визнання речовими доказами* у кримінальному провадженні самовільно зайнятої земельної ділянки із зазначенням площі такої ділянки, місця розташування, кадастрового номера (за наявності), посівів сільськогосподарських культур із зазначенням місця та площі посіву, характеристики сільськогосподарської культури (етапу формування рослин). Земельні ділянки передаються на відповідальне зберігання власнику. *Одночасно у вказаній постанові визначається порядок зберігання речових доказів згідно з ч. 6 ст. 100 КПК України.*

3. Звернутися до слідчого судді з клопотанням *про надання дозволу на проведення у кримінальному провадженні перевірки дотримання вимог земельного законодавства України під час використання земельних ділянок.*

Проведення перевірки доручається територіальним органам Держекоінспекції України або Держгеокадастру, які відповідно до п. 7 Методики, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 25.07.2007 № 963, здійснюють розрахунок розміру шкоди, заподіяної державі, територіальним громадам внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок.

4. Із метою забезпечення збереження речових доказів та відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення, згідно зі ст. 170–173 КПК України потрібно *звернутися до слідчого судді з клопотанням про накладення арешту на речові докази*, а саме земельні ділянки та посиви сільськогосподарських культур, шляхом заборони будь-кому розпоряджатися будь-яким чином майном та використовувати його.

5. *До слідчого судді надіслати клопотання про надання дозволу на реалізацію речових доказів у кримінальному провадженні*, а саме посівів сільськогосподарських культур.

Посиви сільськогосподарських культур як предмети, витрати на забезпечення спеціальних умов зберігання яких співмірні з їх вартістю, а також продукція, що піддається швидкому псуванню, передаються за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності за рішенням слідчого судді для реалізації торговельному підприємству, якщо це можливо без шкоди для кримінального провадження (ст. 100 КПК України, п. 28 Порядку зберігання речових доказів стороною обвинувачення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19.11.2012 № 1104). Реалізація предметів здійснюється з дотриманням вимог Порядку обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.08.1998 № 1340 (далі – Порядок).

6. Згідно з п. 7 Порядку органом досудового розслідування *створюється комісія*,

до складу якої необхідно включати слідчого у кримінальному провадженні та/або прокурора, представника місцевої державної податкової інспекції, представника територіального органу Держгеокадастру, представника управління агропромислового розвитку відповідної районної державної адміністрації або об'єднаної територіальної громади, землевпорядника відповідної місцевої ради, на території якої перебуває самовільно зайнята земельна ділянка, фахівця-агронома.

Зазначеною комісією складається *акт опису майна* посівів сільськогосподарських культур (біологічних активів), що підписується усіма членами комісії та повинен містити відомості про основні характеристики об'єкта, який підлягає реалізації (ступінь росту, захищеність, наявність пошкоджень, приблизний час повного дозрівання та збору, ймовірна середня врожайність тощо).

Вказаний акт враховується відповідним суб'єктом оціночної діяльності під час оцінки майна перед його реалізацією.

7. Надіслати лист до територіальних органів державної фіскальної служби України для отримання інформації про торговельні підприємства (товарна біржа, аукціон тощо), які *акредитовані* на реалізацію майна, що переходить у власність держави, та мають *сертифікати* суб'єкта оціночної діяльності, які дають змогу проводити оцінку майна у вигляді біологічних активів (п. 9, 12 Порядку).

8. Після визначення відповідного торговельного підприємства необхідно звернутися до його керівника з листом про проведення оцінки та реалізації речових доказів у кримінальному провадженні у вигляді посівів сільськогосподарських культур.

До листа додаються: ухвала слідчого судді про дозвіл на реалізацію речових доказів у кримінальному провадженні; акт комісійного обстеження посівів; копія акта перевірки вимог земельного законодавства України, яким встановлено факт самовільного зайняття земельної ділянки; акт про передачу предметів для реалізації; реквізити депозитного рахунку органу досудового розслідування для перерахування грошових коштів від реалізації майна.

9. Про передачу торговельному підприємству речових доказів для реалізації складається *акт у трьох примірниках* (п. 28 Порядку зберігання речових доказів стороною обвинувачення). Перший примірник акта зберігається в матеріалах кримінального провадження, другий передається торговельному підприємству, третій фінансовому підрозділу органу, у складі якого функціонує слідчий підрозділ (управління фінансового забезпечення ГУНП в області), для подальшого здійснення контролю за надходженням на депозитний рахунок уповноваженого банку сум від реалізації.

10. Торговельним підприємством проводиться оцінка та реалізація майна.

11. Грошові кошти від реалізації речових доказів перераховуються торговельним підприємством на депозитний рахунок управління фінансового забезпечення ГУНП в області, де зберігаються до вирішення судом питання про їх конфіскацію в дохід держави чи повернення власнику.

Крім того, під час підготовки та розгляді у суді цивільних позовів необхідно враховувати, що відповідно до п. «в» ч. 1 ст. 90 Земельного кодексу України право власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію належить власникам земельних ділянок. Згідно зі ст. 125-126 Земельного кодексу України право власності на земельну ділянку, а також право постійного користування та право оренди земельної ділянки виникають з моменту державної реєстрації цих прав відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

Висновки. Законодавчі зміни, спрямовані на вдосконалення системи державного управління земельними ресурсами, контролю за їх використанням та охороною не дають гарантії того, що ці землі будуть використовуватися законним шляхом або що такі землі не будуть передані у власність інших осіб шляхом підроблення правовстановлюючих документів службовими особами уповноваженого органу державної влади чи місцевого самоврядування. І навіть посилення відповідальності за порушення земельного законодавства як на території населеного пункту, так і за його межами не унеможлиблює вчинення кримінальних правопорушень, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

У будь-якому разі саме робота уповноважених правоохоронних органів впливає на зниження кримінальних правопорушень у сфері земельних ресурсів, а швидке, послідовне та якісне документування протиправної діяльності дають змогу притягнути

до відповідальності кожного, хто вчинив кримінальне правопорушення в міру своєї вини, та повернути до державного (місцевого) бюджету грошові кошти, які були втрачені внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Саме своєчасне встановлення та вилучення речових доказів запобігає істотним збиткам у вигляді недоотримання доходів бюджетами різних рівнів.

Активна діяльність уповноважених правоохоронних органів здатна позитивно вплинути на криміногенну ситуацію у сфері земельних правовідносин, а також впливає на свідомість деяких уповноважених представників державної влади та місцевого самоврядування, які зловживають своїми службовими обов'язками під час здійснення будь-яких розпорядчих операцій із земельними ресурсами.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31.03.2020. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 20. Ст. 142.
2. Сіроштан Ю. В., Кульпанов М. М. Алгоритм дій працівників поліції при виявленні фактів незаконного використання земельних ділянок (самовільне зайняття). Кривий Ріг : ДДУВС, 2017. 32 с.
3. Татарин Н. М., Пряхін Є. В. Методика розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 192 с.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки : Закон України від 11.01.2007. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 13. Ст. 131.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради України*: кодекс від 07.12.1984, додаток до № 51. Ст. 1122.
6. Офіційна сторінка Єдиного державного реєстру судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua>.
7. Про утворення територіального органу Національної поліції : постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2019 року № 867. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/867-2019-%D0%BF#Text>.
8. Про затвердження Положення про Департамент стратегічних розслідувань Національної поліції України : затв. наказом НПУ від 23.10.2019 р. № 1077.
9. Вирок у справі № 426/2900/21 (провадження 1-кп/426/446/21) [2021]. Сватівський районний суд Луганської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100737796>.
10. Вирок у справі № 330/1700/20 (провадження 1-кп/330/66/2021) [2021]. Якимівський районний суд Запорізької області. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101819250>.
11. Вирок у справі № 743/1184/21 (провадження 1-кп/743/80/21) [2021]. Ріпкинський районний суд Чернігівської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102238961>.
12. Вирок у справі № 732/450/21 (провадження 1-кп/732/59/21) [2021]. Городнянський районний суд Чернігівської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102367720>.

Надійшла до редакції 22.02.2022

References

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo umov obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Conditions of Circulation of Agricultural Lands] : Zakon Ukrainy vid 31.03.2020. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2020. № 20. Art. 142. [in Ukr.].
2. Siroshstan, Yu. V., Kulpanov, M. M. (2017) Alhorytm dii pratsivnykiv politsii pry vyvialnenni faktiv nezakonnoho vykorystannia zemelnykh dilianok (samovilne zainiattia) [Algorithm of actions of police officers in detecting the facts of illegal land use (unauthorized occupation)]. Kryvyi Rih : DDUVS, 32 p. [in Ukr.].
3. Tataryn, N. M., Priakhin, Ye. V. (2019) Metodyka rozsliduvannia samovilnoho zainiattia zemelnoi dilianky ta samovilnoho budivnytstva [Methods of investigation of unauthorized occupation of land and unauthorized construction] : monohrafiia. Lviv : Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav, 192 p. [in Ukr.].
4. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia vidpovidalnosti za samovilne zainiattia zemelnoi dilianky [About modification of some legislative acts of Ukraine concerning strengthening of responsibility for unauthorized occupation of the land plot] : Zakon Ukrainy vid 11.01.2007. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2007. № 13. Art. 131. [in Ukr.].
5. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on Administrative Offenses]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*: kodeks vid 07.12.1984, dodatok do № 51. Art. 1122. [in Ukr.].

6. Ofitsiina storinka Yedynoho derzhavnoho reiestru sudovykh rishen [Official page of the Unified State Register of Court Decisions]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua> [in Ukr.].

7. Pro utvorennia terytorialnoho orhanu Natsionalnoi politzii [About formation of territorial body of National police] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 09.10.2019 № 867. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/867-2019-%D0%BF#Text> [in Ukr.].

8. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Departament stratehichnykh rozsliduvan Natsionalnoi politzii Ukrainy [On approval of the Regulations on the Department of Strategic Investigations of the National Police of Ukraine] : zatv. nakazom NPU vid 23.10.2019 № 1077. [in Ukr.].

9. Vyrok u spravi № 426/2900/21 (provadzhennia 1-kp/426/446/21) [2021]. Svativskyi raionnyi sud Luhanskoï oblasti [Judgment in the case № 426/2900/21 (proceedings 1-kp / 426/446/21) [2021]. Svativsky District Court of Luhansk Region]. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100737796> (2021, hrudnia, 03). [in Ukr.].

10. Vyrok u spravi № 330/1700/20 (provadzhennia 1-kp/330/66/2021) [2021]. Yakymivskyi raionnyi sud Zaporizkoi oblasti [Judgment in the case № 330/1700/20 (proceedings 1-kp / 330/66/2021) [2021] Yakymivsky District Court of Zaporizhia Oblast]. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101819250> (2021, hrudnia, 15). [in Ukr.].

11. Vyrok u spravi № 743/1184/21 (provadzhennia 1-kp/743/80/21) [2021]. Ripkynskyi raionnyi sud Chernihivskoi oblasti [Judgment in the case № 743/1184/21 (proceedings 1-kp / 743/80/21) [2021]. Ripky District Court of Chernihiv Region]. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102238961> (2022, hrudnia, 24). [in Ukr.].

12. Vyrok u spravi № 732/450/21 (provadzhennia 1-kp/732/59/21) [2021]. Horodnianskyi raionnyi sud Chernihivskoi oblasti [Judgment in case № 732/450/21 (proceedings 1-kp / 732/59/21) [2021]. Horodnia District Court of Chernihiv Oblast (Region)]. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102367720> (2022, sichnia, 04). [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Neklesa, Denys Yuriev. Peculiarities of documentation of criminal offenses related to unauthorized occupation of land. It is noted that the criminal offense associated with the unauthorized occupation of land is a fairly common type of criminal activity.

It is emphasized that the legislation on strengthening criminal liability for unauthorized occupation of land and unauthorized construction has been amended, as previously the responsibility was administrative, so offenders knowingly committed offenses in this area knowing about insignificant liability.

Attention is drawn to the fact that land legislation is being reformed and the land market is being opened, so there is an extreme threat of criminal offenses in this area, which need to be addressed promptly, namely the authorized units of the National Police of Ukraine.

The statistics of court verdicts for committing criminal offenses in the land sphere are studied, and according to the results of the research the percentage of the article according to which we have court verdicts is established, the dynamics of criminal activity is analyzed and the most common ways of committing illegal actions are considered.

The current plots of criminal proceedings on unauthorized occupation of land plots and unauthorized construction have been studied, as well as analytical measures have been taken to investigate problematic issues related to the documentation of these offenses.

Given the internal problems and the fact that currently there is no unambiguous algorithm for documenting this type of criminal offense, a study of criminal proceedings, which together with practitioners developed an effective algorithm for documenting these types of illegal actions.

The approximate procedure of actions of the investigator, operative, prosecutor on the collection of material evidence in criminal proceedings on the facts of unauthorized occupation of land by sowing crops, which contains the most effective measures aimed at rapid collection of material evidence in criminal proceedings. or territorial community.

Keywords: *documentation, unauthorized occupation, criminal offense, threat, liability, needs, losses.*

УДК 334.02

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-341-346

Павло ОСАДЧИЙ[©]

слідчий

(Територіальне управління

Державного бюро розслідувань,

розташоване у місті Полтаві, Україна)

СУТНІСТЬ ПРАВА НА ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ЮРИДИЧНОГО ЗАХИСТУ: НАУКОВІ ПОШУКИ З АНАЛІТИЧНИМ ОГЛЯДОМ ВІДПОВІДНОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Досліджено право на ефективний засіб юридичного захисту в аспекті його сутності. Здійснено узагальнення судової практики Європейського суду з прав людини для більш глибокого розгляду питання та формування розуміння значущості права на ефективний засіб юридичного захисту для міжнародного права. Вивчено положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якими регламентується реалізація права на ефективний засіб юридичного захисту не тільки у міжнародному правовому просторі, але й у національних законодавчих системах, які корелюють із відповідними положеннями.

Ключові слова: право на ефективний засіб юридичного захисту, Європейський суд з прав людини, судова практика, право на відновлення порушених прав, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

Постановка проблеми. Категорія захисту досить поширена в межах переважної більшості галузей права і категоріальному апараті законодавства, тому що її наявність фактично підтверджує існування та функціонування низки правових принципів і засад, як-от: верховенства права, законності, рівності усіх перед законом і судом тощо. Право на захист є конституційним, адже відповідно до ст. 63 Конституції України «підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист». Усе це вказує на значущість права на захист в сучасних системах права та законодавства, а також дослідження механізмів реалізації цього права з одночасним зверненням до його особливостей. Крім того, не можна оминати розгляд поняття, змісту та класифікаційного розподілу з огляду на наявні наукові напрацювання в цьому напрямі. Зокрема, особливої уваги потребує дослідження шляхом застосування методу від загального до конкретного право на ефективний засіб юридичного захисту на досудовому провадженні у кримінальному процесі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженню права на ефективний засіб юридичного захисту присвятили свої праці такі науковці, як: Л. Адашис, В. Волошина, О. Кучинська, О. Яновська, Є. Морозов, М. Погорєцький, В. Сокурєнко, Л. Удалова, В. Фаринник, В. Федченко тощо.

Мета: розглянути сутність права на ефективний засіб юридичного захисту крізь призму практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), а також проаналізувати міжнародні нормативно-правові акти, в яких розкривається сутність цього права та його значення на стадії досудового розслідування в кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Сутність права на ефективний засіб юридичного захисту не характеризується виключно ефективністю того чи іншого засобу захисту на досудовому провадженні. Вона полягає у формуванні та здійсненні мети законодавцем у створенні таких механізмів та важелів, які юридично будуть спроможні забезпечити реалізацію прав і свобод особи, що зазнали порушення. Відповідно досліджуване нами право застосовується навіть за умови порушення інтересів особи уповноваженими службовими особами, зокрема в межах кримінального провадження такими особами є слідчий, дізнавач, прокурор. Проте треба пам'ятати, що розвиток правовідносин у публічно-правовій сфері не унеможливує необхідність дотримання принципів верховенства права та дотримання прав людини.

На нашу думку, звернення до ЄСПЛ особою, право якої в межах досудового

© П. Осадчий, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7246-6614>

vda@dduvs.in.ua

розслідування було порушено як до суб'єкта в останній інстанції, не повинно мати статус єдиного ефективного засобу юридичного захисту, яким користується особа через неспроможність низки суб'єктів належним чином вирішити певні питання та захистити конституційні та процесуальні права людини і громадянина. Безперечно, що такій особі не може бути відмовлено у зверненні до ЄСПЛ за умови вичерпання усіх національних засобів правового захисту, однак очевидним є те, що велика кількість рішень ЄСПЛ, які стосуються виконання ст. 13 Конвенції та реалізації права на ефективний засіб юридичного захисту, демонструють ефективність функціонування наявних механізмів та рівень їх коефіцієнта корисної дії в аспекті захисту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. Із цього твердження випливає, що фактично кількісна складова рішень ЄСПЛ як стосовно України, так і інших держав, резиденти і нерезиденти яких звертаються з відповідними правовідновлювальними позовами взаємообернена до ефективності тих засобів юридичного захисту, які є в системі національного законодавства, у нашому випадку, українського кримінального процесу.

Із викладеного вище доречно вивести низку окремих формулювань, які сприятимуть у дослідженні сутності права на ефективний засіб юридичного захисту. Наголосимо на тому, що ст. 13 Конвенцію треба розглядати як вимогу до держав-членів щодо запровадження механізму захисту прав, які гарантує Конвенція, щоб в підсумку реалізувати принцип субсидіарності в діяльності ЄСПЛ, який нами було взято до уваги під час аналізу положень Конвенції та рішень ЄСПЛ. Положення ст. 13 Конвенції вимагають від держав-членів запровадження таких засобів захисту прав незалежно від галузі права, в межах якої виникають, функціонують та припиняються ті чи інші правовідносини, зокрема і кримінально-процесуальні, за яких можна здійснювати розгляд справ про порушення прав, гарантованих Конвенцією, насамперед, на національному рівні. Попередньо нами розглянуто положення ст. 13 і 35 Конвенції, тому варто їх співвіднести між собою. З цього боку ст. 13 співвідноситься із ст. 35 Конвенції, яка вимагає вичерпання всіх наявних засобів захисту права, запроваджених у національному законодавстві [1; 2].

У теоретичних дослідженнях з права право на ефективний засіб юридичного захисту неодноразово досліджувалося. Незважаючи на те, що предмет цього дослідження перебуває в полі кримінального процесуального права, доречно звернутися до загальнотеоретичних доробок та визначити складові досліджуваного нами права. Зокрема, складовими права на ефективний засіб юридичного захисту визначаються право на подачу скарги до державних органів у випадку порушення ними прав і свобод, гарантованих Конвенцією, і розгляд поданої скарги по суті відповідним суб'єктом, визначеним законодавством залежно від галузі права. Крім того, неодноразово наголошується, що існування та застосування засобу юридичного захисту в розумінні ст. 13 Конвенції разом із можливістю звернення до компетентних органів із обґрунтованими вимогами повинно забезпечувати можливість відшкодування шкоди [1; 2].

Принагідно необхідно зазначити, що характер засобу юридичного захисту, необхідного для дотримання ст. 13 Конвенції, залежить від природи можливого порушення. Особлива увага звертається на характеристику такої ознаки засобу юридичного захисту, як ефективність. Ефективним засобом юридичного захисту є такий засіб, що призводить до очікуваних і необхідних результатів, наслідків, надає найбільший ефект. Отже, ефективний засіб повинен забезпечити поновлення порушеного права, а в разі неможливості цього – гарантувати потерпілому можливість отримання відповідного відшкодування. Зазначається також, що за своїм змістом ефективний засіб захисту повинен відповідати природі порушеного права, характеру допущеного порушення та наслідкам, які спричинило порушення прав особи [2].

Науковий інтерес становить зміст положень ст. 13 Конвенції, адже вони не передбачають особливої форми правового захисту або визначеної форми, що вказує на наявність дискреційних повноважень, тобто право визначеного кола суб'єктів: посадових і службових осіб в органах державної влади діяти за певних умов на власний розсуд в межах закону [3]. Держава, маючи дискрецію, яка зводиться до можливості вибору способу виконання правозахисного (правовідновлювального) зобов'язання, повинна зважати на характер права, щодо порушення якого є певні ризики, адже воно має значення для типу засобу юридичного захисту, який повинен бути забезпечений державою, а також вжити відповідні заходи для реалізації особою права на ефективний засіб юридичного захисту. У цьому випадку доречно простежити динаміку у відносинах із реалізації досліджуваного

нами права, адже особа здійснює пошук засобів юридичного захисту з метою відновлення порушеного права або відшкодування шкоди, які визначені чинним законодавством, а держава у свою чергу формує механізми захисту прав, невід'ємним елементом яких є засоби юридичного захисту, які характеризуються високим ступенем ефективності. Крім того, засобам юридичного захисту притаманна диференційованість.

Як уже наголошено раніше, є практика ЄСПЛ щодо звільнення заявника від обов'язку використовувати всі наявні національні засоби правового захисту, якщо вони не є ефективними у поновленні порушених прав, відшкодування шкоди тощо. Крім того, є особливі обставини, які звільняють від необхідності використання всіх національних засобів правового захисту, коли є очевидним існування адміністративної практики постійних порушень, що не відповідає положенням Конвенції, натомість держава ліберально ставиться до наявності таких порушень, до їх кількості та систематичності. Наслідком такої поведінки є неспроможність особи повноцінно реалізувати власне право на ефективний засіб юридичного захисту [2].

Отже, до сфери застосування ст. 13 Конвенції треба віднести такі категорії:

– право на оскарження, яке було аналізовано нами у галузі кримінального процесуального права. Досліджено базову норму оскарження у кримінальному процесі – ст. 303 КПК України. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого, дізнавача, прокурора на досудовому провадженні та в межах судового розгляду є своєрідною гарантією забезпечення конституційних та процесуальних прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина [4];

– доступність засобу юридичного захисту – це можливість безперешкодно реалізувати право на ефективний засіб юридичного захисту шляхом застосування існуючих механізмів захисту прав. Треба наголосити, що доступність засобу юридичного захисту не означає його переважне застосування особами для поновлення прав, однак важливим є також звернення до принципу юридичної визначеності під час створення законодавцем нормативно-правових актів, що регламентують інститут засобів юридичного захисту у будь-якій галузі права, зокрема кримінального процесу. Доступ до засобу правового захисту не повинен бути обмежений надто обмежувальними вимогами, тобто можливість скористатися цим засобом має бути доступна особі, яка фактично постраждала від порушення. Крім того, ця складова досліджуваного нами права не допускає зволікання у наданні можливості особи звернутися до певного засобу правового захисту [5, с. 7; 6; 7; 8];

– право на відновлення порушених прав;

– право на відшкодування за порушене правою. Метою ст. 13 Конвенції є надання засобів, за допомогою яких особи могли б отримати на національному рівні відшкодування шкоди, завданої порушенням їхніх конвенційних прав, перш ніж задіяти міжнародний механізм подання скарги до ЄСПЛ [5, с. 4];

– наявність практичної можливості отримати відшкодування [1].

Як зауважив Європейський суд щодо статті 13 у рішенні «Класс проти Німеччини» (*Klass v. Germany*): «При буквальному тлумаченні цього положення здається, що воно надає право особі на національний засіб правового захисту лише у випадку, коли має місце «порушення». Однак особа не в змозі довести в національному органі факт «порушення», якщо спершу вона не має можливості подати до такого органу відповідну скаргу. Отже, як зазначила меншість членів Комісії, факт порушення Конвенції не може становити передумову для застосування статті 13 Конвенції. На думку Суду, згідно зі статтею 13, у випадку, коли особа вважає свої права та інтереси порушеними внаслідок прийняття заходів, які, як вона стверджує, суперечать Конвенції, вона повинна мати засіб правового захисту в національному органі як для прийняття рішення за її скаргою, так і, якщо необхідно, для отримання відшкодування. Таким чином, статтю 13 необхідно тлумачити як положення, що гарантує «ефективний засіб правового захисту в національному органі» кожному, хто заявляє про факт порушення його прав і свобод, гарантованих Конвенцією» [5, с. 5; 9].

Треба зазначити, що ефективний засіб правового захисту може бути наданий і в позасудовому порядку. Вважати, що засіб правового захисту є ефективним за умови надання його судом, неправильно, адже для надання такого засобу юридичного захисту важливо, щоб виконувалися дві умови: адміністративний орган повинен бути незалежним від органу, який за аргументами потерпілої особи порушив її права тощо, а також відповідно до законодавства мати змогу забезпечити процесуальні гарантії захисту такій особі тощо. При

цьому необхідно зауважити, що до засобів юридичного захисту в позасудовому порядку виникає в юридичному полі чимало запитань, зокрема в аспекті їх ефективності. Судова практика ЄСПЛ для національних законодавств держав-учасників визначає пріоритет положення про виключення невизначеності в отриманні особою ефективного засобу юридичного захисту. Тож не може бути невизначеності щодо юридичних підстав отримання такого засобу, а також у визначенні суду, який має юрисдикцію у справі. На нашу думку, ці заборонні норми є своєрідними міжнародними стандартами у сфері забезпечення надання ефективних засобів юридичного засобу. Проаналізовані нами положення дещо мають зв'язок із теорією, однак найбільше вони пов'язані з практичною складовою права на ефективний засіб юридичного захисту [5, с. 4–7].

Крім того, дослідження сутності цього права вимагає оцінки його ефективності як на практиці, так і з позиції закону. Із цього випливає, що рішення, дії чи бездіяльність органів влади, їх посадових і службових осіб не повинні створювати невинуватих перешкод для звернення особи за захистом, а також під час вибору засобу юридичного захисту, якщо він є варіативним. Засіб правового захисту не може бути ефективним, якщо не створені відповідними суб'єктами мінімальні умови для оскарження зацікавленою особою рішення, яке обмежує її право чи свободу. Зокрема, такі права чи свободи є гарантованими Конвенцією про захист прав особи і основоположних свобод.

Експерти у судовій практиці з ЄСПЛ зазначають, що ефективним вважатиметься лише той засіб юридичного захисту, який «... надає змогу безпосередньо усунути негативні наслідки порушення, яке, як стверджує заявник, вже мало місце, триває чи відбудеться безпосередньо в майбутньому». Наведене твердження не потребує пояснень, адже цілком логічно, що ефективність певного засобу, способу тощо оцінюється через результати, які можна отримати після його застосування. У сфері кримінального процесу законодавець досить відповідально підійшов до вирішення проблеми виявлення та попередження порушення прав потерпілої особи, а також інших учасників кримінального провадження в залежності від ситуації, що склалася, створивши інститут оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого, дізнавача, прокурора тощо. У фокусі уваги цього інституту перебувають ключові суб'єкти сторони обвинувачення, наділені певними службовими, процесуальними повноваженнями, є представниками держави у відносинах із особами, що постраждали від наслідків кримінального правопорушення, особами, які його вчинили, а також третіх осіб, які мають доволі диференційований характер участі у кримінальному провадженні. Отже, ефективність цього засобу юридичного захисту у кримінальному процесі оцінюватиметься ступенем задоволення вимог потерпілої особи, яка звертається в установленому порядку зі скаргою, поновленням порушеного права або відшкодування шкоди [5, с. 4–7; 10].

Більше того, ми переконані, що необхідно виокремити ще одну ознаку ефективного засобу юридичного захисту. Такою ознакою є змістовність, адже засіб юридичного захисту має бути змістовним з погляду визнання факту порушення певних прав, свобод, законних інтересів особи та відповідно вжиття заходів у зв'язку із порушенням, спричиненим оскаржуваними діями чи бездіяльністю [10].

Висновки. Сутність права на ефективний засіб юридичного захисту полягає у забезпеченні поновлення порушеного права, а в разі неможливості цього – гарантуванні потерпілому можливість отримання відповідного відшкодування. Треба зазначити, що за своїм змістом ефективний засіб захисту повинен відповідати природі порушеного права, характеру допущеного порушення та наслідкам, які спричинило порушення прав особи.

Сутність права на ефективний засіб юридичного захисту не характеризується виключно ефективністю того чи іншого засобу захисту на досудовому провадженні. Вона полягає у формуванні та здійсненні мети законодавцем у створенні таких механізмів та важелів, які юридично будуть спроможні забезпечити реалізацію прав і свобод особи, що зазнали порушення. Відповідно це право застосовується навіть за умови порушення інтересів особи уповноваженими службовими особами, зокрема в межах кримінального провадження такими особами є слідчий, дізнавач, прокурор. Однак треба пам'ятати, що розвиток правовідносин у публічно-правовій сфері не унеможливає необхідність дотримання принципів верховенства права та дотримання прав людини. Звернення до ЄСПЛ особою, право якої в межах досудового розслідування було порушено як до суб'єкта в останній інстанції, не повинно мати статус єдиного ефективного засобу юридичного захисту, яким користується особа через неспроможність низки суб'єктів належним чином вирішити певні питання та захистити

конституційні та процесуальні права людини і громадянина. Безперечно, що такої особі не може бути відмовлено у зверненні до ЄСПЛ за умови вичерпання усіх національних засобів правового захисту, однак очевидним є те, що велика кількість рішень ЄСПЛ, які стосуються виконання ст. 13 Конвенції та реалізації права на ефективний засіб юридичного захисту, демонструють ефективність функціонування наявних механізмів та рівень їх коефіцієнта корисної дії в аспекті захисту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Особливості застосування статті 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Північно-Східне міжрегіональне управління Міністерства юстиції (м. Суми): офіційний вебсайт*. URL : <https://www.sumyjust.gov.ua/urok-31-osoblyvosti-zastosuvannya-statti-13-pravo-na-efektyvnyj-zasib-yurydychnogo-zahystu-konvenciyi-pro-zahyst-prav-lyudyny-i-osnovopolozhnyh-svobod>.
3. Що приховує в собі феномен дискреційних повноважень: правовий механізм чи диктаторські рішення? URL: <https://zib.com.ua/ua/147699.html>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
5. Надання ефективних засобів правового захисту, що забезпечать дотримання розумного строку кримінальних справ: порівняльне дослідження. Дослідження проведено в рамках проекту Ради Європи «Дотримання прав людини в системі кримінальної юстиції України». 2021. 55 с.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каменцінд проти Швейцарії» (Camenzind v. Switzerland), № 21353/93, 16 грудня 1997 року. URL: <https://rm.coe.int/2020-06-18-comparative-study-ukr-final-clean/16809ec20a>.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Петков та інші проти Болгарії» (Petkov and Others v. Bulgaria), № 77568/01, 11 червня 2009 року. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/SO5866>.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кадікіс проти Латвії (№ 2)» (Kadikis v. Latvia (No. 2)), № 62393/00, 4 травня 2006 року. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO4832.html.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Класс та інші проти Німеччини» від 06.09.1978. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_093#Text.
10. Морозов Є. Право на ефективний засіб юридичного захисту в новелах КАСУ. *Судебно-юридическая газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/113808-pravo-na-efektivnyj-zasib-yuridichnogo-zakhistu-v-novelakh-kasu>.

Надійшла до редакції 11.03.2022

References

1. Konventsia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukr.].
2. Osoblyvosti zastosuvannya statii 13 «Pravo na efektyvnyi zasib yurydychnoho zakhystu» Konvencii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Peculiarities of application of Article 13 «Right to an effective remedy» of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Pivnichno-Skhidne mizhrehionalne upravlinnia Ministerstva yustytii (m. Sumy): ofitsiyni veb-sait*. URL: <https://www.sumyjust.gov.ua/urok-31-osoblyvosti-zastosuvannya-statti-13-pravo-na-efektyvnyj-zasib-yurydychnogo-zahystu-konvenciyi-pro-zahyst-prav-lyudyny-i-osnovopolozhnyh-svobod> [in Ukr.].
3. Shcho prykhovuie v sobi fenomen dyskreitsiinykh povnovazhen: pravovi mekhanizm chy dyktatorski rishennia [What is hidden in the phenomenon of discretionary powers: the legal mechanism or dictatorial decisions]? *ZiB: ofitsiyni veb-sait*. URL: <https://zib.com.ua/ua/147699.html> [in Ukr.].
4. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy v redaktsii vid 05.01.2022 № 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine as amended on 05.01.2022 № 4651-VI]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukr.].
5. Nadannia efektyvnykh zasobiv pravovoho zakhystu, shcho zabezpechat dotrymattia rozumnoho stroku kryminalnykh sprav: porivniálne doslidzhennia. Doslidzhennia provedeno v ramkakh proiektu Rady Yevropy «Dotrymattia prav liudyny v systemi kryminalnoi yustytii Ukrainy» [Providing effective remedies to ensure a reasonable time for criminal cases: a comparative study. The study was conducted within the framework of the Council of Europe project «Respect for human rights in the criminal justice system of Ukraine»]. 2021. 55 p. [in Ukr.].
6. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Kamentsynd proty Shveitsarii» (Camenzind v. Switzerland), № 21353/93, 16 hrudnia 1997 roku [Judgment of the European Court of Human Rights in Camenzind v. Switzerland, 21353/93, 16 December 1997]. URL: <https://rm.coe.int/2020-06-18-comparative-study-ukr-final-clean/16809ec20a>. [in Ukr.].

7. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Petkov ta inshi proty Bolharii» (Petkov and Others v. Bulgaria), № 77568/01, 11 chervnia 2009 roku [Judgment of the European Court of Human Rights in Petkov and Others v. Bulgaria, № 77568/01, 11 June 2009]. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/SO5866>. [in Ukr.].

8. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Kadikis proty Latvii (№ 2)» (Kadikis v. Latvia (No. 2)), № 62393/00, 4 travnia 2006 roku [Judgment of the European Court of Human Rights in Kadikis v. Latvia (№ 2) (ik 62393/00, 4 May 2006)]. URL : http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/SO4832.html. [in Ukr.].

9. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Klass ta inshi proty Nimechchyny» vid 06.09.1978 r. [Judgment of the European Court of Human Rights in the case «Class and Others v. Germany» of 06.09.1978]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_093#Text. [in Ukr.].

10. Morozov Ye. Pravo na efektyvnyi zasib yurydychnoho zakhystu v novelakh KASU. Sudebno-yurydicheskaia hazeta: ofitsiyni vebсайт [The right to an effective remedy in the short stories of the CASU]. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/113808-pravo-na-efektivniy-zasib-yuridichnogo-zakhistu-v-novelakh-kasu>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Pavlo Osadchyy. Essence of the right to an effective means of legal protection: scientific research with analytical review of relevant practice of the European Court Of Human Rights. The scientific article examines the right to an effective remedy in terms of its essence. There is a generalization of the case law of the European Court of Human Rights to better consider the issue and build an understanding of the importance of the right to an effective remedy for international law. The provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms have been studied.

The study of the essence of this right requires an assessment of its effectiveness both in practice and in terms of law. It follows that decisions, actions or omissions of public authorities, their officials and officials should not create unjustified obstacles to a person seeking protection, as well as when choosing a remedy, if it is variable. A remedy cannot be effective unless the relevant subjects have created the minimum conditions for the person concerned to appeal against a decision restricting his or her right or liberty. In particular, such rights or freedoms are guaranteed by the Convention for the Protection of Individual Rights and Fundamental Freedoms.

The essence of the right to an effective remedy is not characterized solely by the effectiveness of a remedy in pre-trial proceedings. It consists in the formation and implementation of the goal of the legislator in creating such mechanisms and levers that will be legally capable of ensuring the realization of the rights and freedoms of the person who has been violated.

Keywords: *right to an effective remedy, European Court of Human Rights, case law, right to restoration of violated rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.*

УДК 343.91

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-346-354

Павло ЧЕРНЕНКО[©]

аспірант

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ВИБОРЧИХ ДОКУМЕНТІВ: КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

Висвітлено проблематику кримінологічної характеристики особистості, яка фальсифікує виборчі документи, та встановлення основного змісту основних характерних рис, що визначають цю особистість як винну у вчиненні такого суспільно небезпечного діяння. В межах наукової статті аналізовано соціально-демографічні (вік, стать, освіта та громадянство), кримінально-правові (персональний чи груповий характер кримінально-протиправної поведінки, попередня кримінально-протиправна поведінка, покарання та особливості його призначення, стан особи в момент вчинення кримінального правопорушення), соціально-рольові (професійна належність особистості та її зайнятість у виробничих процесах, сімейний стан засуджених осіб) та морально-психологічні ознаки особистості. Зроблено висновок, що комплексне вивчення особистості злочинця, який вчинює фальсифікацію виборчих документів, не повинно вдовольнятися фіксацією певних окремих властивостей, що часто тільки поверхнево визначають особистість, а й обов'язково здійснюватись з відповідною глибиною та у логічній взаємодії між собою.

Ключові слова: *особистість кримінального правопорушника, фальсифікація виборчих документів, кримінологічна характеристика.*

© П. Черненко, 2022

k_kpd@dduvs.in.ua

Постановка проблеми. Забезпечення виборчого права в будь-якій цивілізованій країні визнається базовим принципом демократичності такого суспільства.

Конституція України наголошує на тому, що громадяни України мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38 Конституція України) [8]. Інакше кажучи, Конституція України закріплює у своєму тілі базовий демократичний принцип сучасного цивілізованого суспільства «обирати та бути обраними». На превеликий жаль, одночасно з існуванням такого права в українського суспільства та його членів, як в окремих представників цього суспільства, так і у суб'єктів виборчого процесу, інколи виникає бажання вплинути на виборчий процес. При цьому треба наголосити, що такий вплив дуже часто відбувається з порушенням чинного законодавства. Усвідомлюючи суспільно небезпечний характер таких ситуацій, держава в чинному кримінальному законодавстві передбачила низку кримінально-правових норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за фальсифікацію виборчих документів, як одну з форм порушення виборчих прав у нашому суспільстві. До кримінальних правопорушень, що пов'язані з фальсифікацією виборчих документів, у Кримінальному кодексі України (далі – *КК України*), на нашу думку, необхідно віднести ст. 158, 158-1, 158-2 та 158-3 КК України).

З огляду на той факт, що носієм кримінально-протиправної поведінки в будь-якому разі є людина, то дослідження певної кримінологічної характеристики середньостатистичної особистості, яка вчиняє фальсифікацію виборчих документів, є дуже актуальною проблемою.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематика дослідження особи злочинця в теорії та практиці кримінологічної науки не є новою. Дослідження особистості злочинця на науковому рівні ще в другій половині XIX ст. розпочав відомий італійський психіатр, родоначальник антропологічного напрямку в кримінологічній науці Чезаре Ломброзо. Його ідея про природженого злочинця (*«homo delinquent»*) в перекладі з латинської *«правопорушник»*) була покладена в основу вищезазначеного напрямку і полягала в тому, що відносна вроджена схильність особи створює відповідну схильність такої особи до тих чи інших злочинів. В межах кримінологічної науки в XX–XXI ст. проблематикою особистості кримінального правопорушника (злочинця) займалися і продовжують займатись такі відомі вітчизняні та зарубіжні науковці, як: О. Алексєєв, Ю. Антонян, В. Бачинін, Б. Волков, О. Герцензон, В. Голіна, Б. Головін, І. Дашин, О. Долгова, І. Карпець, Н. Кропачев, В. Кудрявцев, М. Кондрашков, Н. Лейкіна, Г. Міньковський, І. Ной, О. Сахаров, В. Емінов та ін.

Але водночас необхідно зазначити те, що переважна більшість з вищезазначених науковців займалась і займається дослідженням проблематики особистості злочинця на загальнотеоретичному рівні. При цьому особистість, яка фальсифікує виборчі документи, залишилась поза колом їх наукового інтересу.

Метою статті є кримінологічна характеристика особистості кримінального правопорушника, що реалізує фальсифікацію виборчих документів.

Виклад основного матеріалу. Починаючи працювати над кримінологічним дослідженням проблеми особистості кримінального правопорушника, що реалізує фальсифікацію виборчих документів, необхідно наголосити на деяких аспектах, а саме: кримінологічна характеристика особистості кримінального правопорушника повинна здійснюватись через призму ознак, які притаманні такій особистості; сукупність таких ознак повинна визначати цю особистість як винну у вчиненні кримінальних правопорушень, пов'язаних з фальсифікацією виборчих документів.

Свого часу відомі дослідники особистості злочинця Ю. Антонян, В. Кудрявцев та В. Емінов наголошували на тому, що особа злочинця завжди була однією з центральних проблем всіх наук кримінальної спрямованості, особливо кримінології [1, с. 11]. І з цією позицією важко не погодитись. Але ж щоб хто не казав, а носієм кримінально протиправної поведінки є людина. Тому і в повному обсязі дослідити проблематику злочинності (окремого злочину) без урахування кримінологічної характеристики такої людини не можливо.

Внаслідок того, що в межах нашого дослідження ми не ставили перед собою завдання дослідити внутрішній зміст терміна «особистість злочинця», тому приєднуємось до тієї позиції, яка полягає в тому, що це є сукупність певних значущих ознак, властивостей, зв'язків і відносин, які характеризують її як людину, що вчинила злочин. Одночасно з цим в кримінологічній теорії сформувалась позиція стосовно того,

що структура особистості кримінального правопорушника утворюється певними групами ознак, які властиві цій особі. До таких груп належать: соціально-демографічні, кримінально-правові, соціально-рольові та морально-психологічні ознаки особистості.

Для отримання достовірної інформації стосовно осіб, що фальсифікують виборчі документи, нами був вибраний відповідний період кримінологічного дослідження, а саме з 2016 року по 2020 рік. Справа полягає в тому, що в цей історичний період в Україні були організовані та відбулися вибори Президента України, вибори до Верховної Ради України та вибори до місцевих органів влади. Інакше кажучи, цей період вмстив в собі усю палітру виборчих процесів в Україні – це по-перше. По-друге, ми користувались статистичною інформацією про засуджених в Україні, яка була узагальнена в ці роки Державною судовою адміністрацією України. Крім того, для реалізації нашого аналізу та досягнення наукової мети дослідження нами була використана статистична інформація про засуджених осіб в Україні у відповідний період дослідження [5].

Соціально-демографічні ознаки. Визначаючи основний зміст такого кримінологічного явища як особа (особистість) злочинця, Є. Гладкова наголошує на тому, що соціально-демографічні ознаки становлять об'єктивну фундаментальну основу вивчення особистості злочинця й тому повинні бути досліджені в першу чергу. Аналіз соціально-демографічних ознак, на її думку, не тільки дає нам інтегроване уявлення про особистість злочинця, але й розкриває її функціональний зв'язок із вчиненим злочином [2, с. 226]. І в цій ситуації з нею не можливо не погодитись. Єдине, про що необхідно заперечити, так це те, що до цієї групи ознак, на нашу думку, не треба відносити ознаки рольового характеру.

Переважаю кримінологи сходяться на тому, що до цієї групи ознак необхідно відносити вік особи, її стать, рівень освіти, громадянство та інші відомості демографічного характеру.

Вік. Визначаючи вік особи, як обов'язкову властивість соціально-демографічної групи ознак особистості абсолютно будь-якого кримінального правопорушника, треба наголосити на тому, що ця ознака характеризує не тільки фізичний стан та можливості особи до активної цілеспрямованої, перетворюючої діяльності, що є важливим, а й відображає коло її інтересів, життєвих установок та орієнтацій, визначає поведінку кримінального правопорушника, вид вчиненого ним кримінального правопорушення, а також інші властивості та якості такої особистості.

Як наголошує В. Касімов, вікові зміни та перехідні періоди в умовах відсутності благополучного соціального мікро- та макросередовища з більшою часткою ймовірності вплинуть на формування криміногенної особистості, тому вік видається обґрунтованим розглядати не тільки як один з основних елементів соціально-демографічної характеристики особистості злочинця, але і як найважливішу кримінологічну ознаку, що дозволяє виявити особливості злочинної особистості [7, с. 373].

Враховуючи викладене вище, нами була проаналізована вікова властивість осіб, що вчинили фальсифікацію виборчих документів, та отримана така статистична інформація: 30–50 років – 64,1 % та 50–65 років – 24 %. При цьому вікова група 14–18 років взагалі не представлена у випадку фальсифікації виборчих документів. Така ситуація має логічне пояснення: у виборчому процесі є певний віковий ценз – 18 років. Інакше кажучи, особи, які молодше 18 років, жодним чином не можуть бути представлені у виборчому процесі. Внаслідок чого і вчиняти суспільно небезпечні діяння в цьому разі вони не можуть. Узагальнюючи викладене вище, можна наголосити на тому, що з погляду середньостатистичного віку особистості, яка фальсифікує виборчі документи, це особа переважно зрілого та працездатного віку.

Стать. Така соціально-демографічна ознака особистості, як стать особи, має певний особливий характер порівняно з загальним показником по країні в межах всієї злочинності. В чому полягає особливість? Справа полягає в тому, що середньостатистичний показник частки засуджених жінок в період з 2016 року по 2020 рік в Україні становить 11,9 %, а аналогічна частка в межах фальсифікації виборчих документів – 53,4 %. При цьому таке значення частки засуджених жінок за фальсифікацію виборчих документів стало можливим завдяки певному зниженню до 25 % в 2018 р. Інакше кажучи, загалом в Україні серед засуджених за вчинення кримінальних правопорушень кожна 9 особа жінка, а за фальсифікацію виборчих документів – кожна друга жінка. Щодо динаміки змін статевого розподілу серед засуджених осіб, то в цій ситуації можливо фіксувати збільшення частки жінок як в межах загальної злочинності (з 11,7 % в 2016 р. до 12,3 % в 2020 р.), так і в межах

фальсифікації виборчих документів (з 60 % в 2016 р. до 80 % в 2020 р.).

Освіта. Свого часу М. Фіалка, досліджуючи проблематику соціально-демографічних ознак особи, яка вчиняє підроблення документів, наголошував на тому, що рівень освіти, як соціально-демографічна ознака, певною мірою характеризує особу з боку її освіченості, з боку проходження нею, тобто цією особистістю, певних рівнів освіти в Україні. І ця ознака передбачає вміння нею застосовувати отриманні вміння, знання та навички на тому чи іншому рівні освіти в інтересах реалізації власного злочинного наміру [14, с. 159]. І з цією позицією важко не погодитись. Незважаючи на той факт, що освіта, як, до речі, і інші соціально-демографічні властивості особистості, не має певного криміногенного характеру, вплив її на формування кримінально-протиправного характеру особистості доволі суттєвий.

У межах виконаного дослідження нами було встановлено таке: серед засуджених за фальсифікацію виборчих документів 100 % осіб мали певний рівень освіти; за рівнем освіти особистості поділились на три групи, а саме: з загальною середньою освітою (42,7 %), з професійно-технічною (31,2 %) та з вищою (26,1 %).

Громадянство. Аналізуючи наявність чи відсутність в особі, що вчинила кримінальне правопорушення, того чи іншого громадянства, ми намагаємось отримати відповідь на одне питання: якій категорії осіб (громадянам, іноземцям або особам без громадянства) притаманно реалізовувати відповідний кримінально-протиправний прояв. При цьому це дає нам змогу усвідомити те, для якої категорії це характерно.

Щодо нашої проблематики, то за весь період, який вибраний нами для реалізації кримінологічного дослідження, серед засуджених осіб за фальсифікацію виборчих документів були виявлені тільки громадяни України. Інакше кажучи, фальсифікацію виборчих документів вчиняють тільки громадяни України. Це, до речі, суттєва характерна властивість для особистості фальсифікатора виборчих документів. При цьому такому стану речей є логічне пояснення. Справа полягає в тому, що відповідно до Конституції України та Виборчого кодексу України брати участь у виборчому процесі в нашій країні мають право тільки громадяни України. Внаслідок чого іноземці та особи без громадянства взагалі не мають доступу як до самого виборчого процесу, так і до виборчих документів, що використовуються в межах цього процесу.

Кримінально-правові ознаки. Ця група ознак має так званий кримінально-правовий характер, що визначає персональний чи груповий характер кримінально-протиправної поведінки, спрямованість кримінально-протиправної поведінки, попередню кримінально-протиправну поведінку, покарання та особливості його призначення тощо. Крім того, в межах цієї групи властивостей враховується і стан особи в момент вчинення кримінального правопорушення (наприклад, в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння).

Персональний чи груповий характер кримінально-протиправної поведінки. Коли йдеться про цю властивість особистості, то, як правило, мають на увазі ті характерні ознаки особистості, які визначають її схильність або до одноособового характеру поведінки, або до групового. Інакше кажучи, наголошують на тому, що ближче для такої особистості: чи то вчинювати кримінальне правопорушення самостійно, а саме без участі в такому суспільно небезпечному діянні інших осіб; чи то реалізовувати власні кримінально-протиправні прояви в складі об'єднання з іншими особами.

Коли йдеться про фальсифікацію виборчого документа, то в цій ситуації відсоток групового характеру кримінально-протиправної поведінки становить 12,3 %, а саме: в складі групи осіб – 11,6 % а в складі організованої групи – 0,7 %. Тобто кожна 6–7 особа, яка засуджена за фальсифікацію виборчих документів, реалізовувала власну кримінально-протиправну поведінку в межах групи осіб. Щодо форми співучасті в цих випадках, треба констатувати те, що здебільшого наявна проста форма, а саме всі співучасники є виконавцями кримінального правопорушення. І тільки в окремих випадках реалізується рольовий розподіл серед співучасників. В межах нашого дослідження така ситуація була всього в 0,7 % серед засуджених осіб за цю категорію кримінальних правопорушень.

Попередня кримінально-протиправна поведінка. Ця властивість особистості кримінального правопорушника демонструє нам про певні життєві орієнтири кримінально-правової спрямованості такої особистості. Справа полягає в тому, що якщо особистість за своєю глибиною кримінально-протиправного переконання сформована як кримінальний правопорушник, то вся її зовнішня поведінка, до моменту вчинення

конкретного кримінального правопорушення, має певний суспільно-небезпечний характер. Про такий стан речей, як правило, нам говорять ті життєві факти особистості, що тим чи іншим чином були пов'язані з кримінально-протиправними стосунками, а саме: вчинення раніше кримінальних правопорушень, наявність в минулому судимості, наявність не припиненої судимості тощо.

Зрозуміло той факт, що для повного аналізу кримінологічного портрету особистості фальсифікатора виборчих документів нам, без будь-яких сумнівів, потрібно проаналізувати попередню кримінально-протиправну поведінку такої особистості. За досліджуваний період серед загальної кількості засуджених осіб за фальсифікацію виборчих документів раніше були засуджені, але визнані такими, що не мають судимість, зафіксовано 2 особи, що становило 1,4 % від загальної кількості засуджених. Крім того, судимість була, але вже припинила свій статус в однієї особи (0,7 %) та в двох осіб (1,4 %) судимість не знята і не погашена.

Інакше кажучи, можна констатувати той факт, що поведінка осіб до моменту вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з фальсифікацією виборчого документа, переважно мала не кримінально-протиправний характер та визнається нами як законотлумачення.

Покарання та особливості його призначення. Як наголошує Є. Гладкова, аналіз виду та міри покарання, особливості його застосування до злочинця тощо свідчить про специфіку реакції на злочинну поведінку індивіда з боку держави, її ефективність та специфічні тенденції в цій сфері [2, с. 226].

Кримінально-правова реакція держави на фальсифікацію виборчих документів демонструє певну низку тенденцій, а саме: більше ніж половина засуджених осіб за ці кримінальні правопорушення (52,2 %) були звільнені від відбування покаранням з випробуванням; серед засуджених до реального покарання домінує призначення штрафу (майже в 97 % випадків); частка призначення покарання у вигляді позбавлення волі на певний термін фактично мінімальна (приблизно 3 % від загальної кількості засуджених до відбуття реального покарання); декільком, менше ніж половині засудженим особам (41,3 %), одночасно з основним покаранням було призначено додаткове покарання, а саме позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Стан особи в момент вчинення кримінального правопорушення. Встановлення та фіксація як певної характерної властивості в межах кримінально-правових ознак, що характеризують особистість кримінального правопорушника, є вчинення кримінального правопорушення в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Свого часу Л. Кругліков наголошував на тому, що стан сп'яніння свідчить про підвищену суспільну небезпеку злочину, бо внаслідок зниження контролю особи за своєю поведінкою під впливом алкоголю підвищується можливість спричинення шкідливих наслідків, до того ж часто збільшується обсяг шкоди. Одночасно вчинення злочину в стані сп'яніння – показник підвищеної суспільної небезпеки винної особи, оскільки в такому злочині проявляються антисоціальні риси особи, її антисоціальна спрямованість [9, с. 80]. При цьому в багатьох випадках дії такої особи характеризуються імпульсивністю, агресивністю, особливою жорстокістю, що призводить до тяжких наслідків [10, с. 140]. Тому, зважаючи на викладене вище, відповідь на питання – вчинення фальсифікації виборчих документів є актуальним чи ні – має суттєве значення для кримінологічного портрету фальсифікатора. Виконане нами дослідження продемонструвало той факт, що для вчинення фальсифікації виборчих документів кримінально-протиправна поведінка особистості пов'язана з тверезою свідомістю особистості на момент вчинення кримінального правопорушення. За п'ять років кримінологічного дослідження лише 8 осіб засуджених вчинили такі суспільно небезпечні діяння в стані алкогольного сп'яніння, що становило лише 5,8 % від загальної кількості засуджених за такі діяння. При цьому в стані наркотичного сп'яніння вчинення фальсифікації виборчих документів за цей період не було зафіксовано. Інакше кажучи, особистість, реалізуючи фальсифікацію виборчих документів, перебуває поза впливом алкогольних напоїв та наркотичних засобів.

Закінчуючи аналіз кримінально-правових ознак особистості, яка фальсифікує виборчі документи, необхідно наголосити на тому, що фактично у всіх випадках судом констатовано наявність у засуджених осіб пом'якшуючих обставин (вчинення кримінального правопорушення вперше, щире каяття, активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення, збіг тяжких особистих та сімейних обставин, скрутне

фінансове становище та інше).

Соціально-рольові ознаки. Соціально-рольові характеристики розкривають функції індивіда, зумовлені його становищем у системі наявних суспільних відносин, належність до певної соціальної групи, взаємодію з іншими людьми й організаціями в різних сферах громадського життя (робітник або службовець, рядовий виконавець чи керівник, неодружений або глава сім'ї, працездатний чи непрацездатний, безробітний тощо). Ці дані показують місце та значущість особи в суспільстві, яким ролям вона віддає перевагу, а які ігнорує, розкривають її соціальну чи антисоціальну орієнтацію.

Отже, поведінка людини залежить, по-перше, від соціальних позицій, яких вона дотримується в суспільстві; по-друге, від розуміння та виконання власних рольових обов'язків і функцій, що випливають з певних соціальних позицій. Людина в суспільстві має низку позицій і виконує (принаймні зобов'язана виконувати) різні «ролі». Не всі соціальні позиції, не всі види реальної рольової поведінки мають однакове значення під час вивчення особи злочинця, а тільки ті, насамперед, соціально-рольові ситуації, що справляють криміногенний вплив на поведінку людей [6]. Ця позиція Ю. Іванова та О. Джужі наголошує на тому, що під час кримінологічної характеристики сутності особистості кримінального правопорушника (злочинця) повинно бути обов'язково враховано її роль в суспільному житті та в суспільстві загалом.

Як наголошує М. Фіалка, така інформація про особистість злочинця дає змогу усвідомити місце і значущість особи у суспільстві; яким ролям в цьому суспільстві вона віддає перевагу, а які навпаки – ігнорує; розкриває її соціальну чи антисоціальну орієнтацію [13, с. 168].

Особливе значення цієї групи ознак проявляється в межах кримінологічної характеристики особистості, яка фальсифікує виборчі документи. Справа полягає в тому, що сфера реалізації суспільно небезпечного діяння є дуже важлива для суспільства та держави. Реалізація виборчого права визнається одним з основних серед низки конституційних прав громадянина будь-якої держави. Тому аналіз властивостей, які характеризують особистість з погляду її рольових зв'язків із суспільством, дає нам цінну інформацію, що в подальшому може бути використана в процесі протидії фальсифікації виборчих документів.

Однією з важливих властивостей соціально-рольового характеру є *професійна належність особистості та її зайнятість у виробничих процесах*.

Проаналізувавши статистичну інформацію про засуджених в 2020 році за фальсифікацію виборчих документів, можна наголосити на тому, що особи, які є працездатними, але не працюють становлять 40 % від загальної кількості засуджених за ці суспільно небезпечні прояви; 17,5 % – пенсіонери; 12,5 % – робітники; 10 % – службовці; 2,5 % – лікарі та 17,5 % – які займаються іншими заняттями, що не включені до статистичного обліку.

Щодо періоду нашого дослідження, то картина соціально-рольової властивості особистості, яка вчиняє фальсифікацію виборчих документів, вимальовується така: серед цієї групи більшу частину займає прошарок осіб, які на момент вчинення кримінального правопорушення не були офіційно професійно зайняті (52,74 %), а саме: працездатні, які не працювали і не навчалися – 40,34 % та пенсіонери, у т.ч. інваліди – 12,4 %; серед категорії працюючих осіб виділяються робітники (12,4%), вчителі, викладачі (10,84%) та службовці (6 %); суттєву частку (11,16 %) серед цієї категорії осіб займають ті, чий рід професійної діяльності залишився поза увагою статистичної звітності; мінімальне значення зафіксовано у таких категорій, як лікарі/фармацевти (0,5 %), військовослужбовці (0,44 %) та студенти навчальних закладів (0,44 %); демонструють збільшення власної частки особи, які є робітниками (з 8,9 % до 12,5 %), службовцями (з 4,4 % до 10 %), лікарями/фармацевтами (з 0 % до 2,5 %) та так звані, що мають інші заняття (з 4,4 % до 17,5 %); фіксується певне зменшення, що не позбавило їх головного значення, питомої ваги таких категорій, як пенсіонери (з 26,7 % до 17,5 %) та працездатні, які не працювали і не навчалися (з 46,7 % до 40 %); в останній рік дослідження зафіксовано відсутність взагалі таких категорій, як військовослужбовці, вчителі/викладачі та студенти навчальних закладів.

Як ми бачимо, в межах кримінологічного дослідження соціально-рольових властивостей особистості, що фальсифікувала виборчі документи, особливо важливого значення набуває той факт, чи працювала особа на момент вчинення кримінального правопорушення чи ні. Як ми вже раніше наголошували, 52,74 % осіб на момент вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного із фальсифікацією виборчих

документів, не були професійно зайняті. Інакше кажучи, в цих осіб був певний дефіцит офіційного прибутку. Наприклад, в 2021 році мінімальна пенсія для різних категорій пенсіонерів коливалась в проміжку від 1854 грн до 2600 грн [4], а прожитковий мінімум для працездатних осіб в Україні з 01 січня 2022 року встановлено 2481 грн. [11]. Зі свого боку, участь у виборчому процесі дає таким категоріям, певною мірою, отримати додатковий прибуток, а фальсифікація виборчих документів також дуже часто має корисливий мотив, який зумовлений діяльністю третіх осіб, що зацікавлені в позитивному для себе результаті виборів.

Що ж до питання *сімейного стану засуджених осіб*, то здебільшого вони мають свою родину, при цьому дуже часто на вихованні в них є неповнолітні діти.

Морально-психологічні ознаки. Аналізуючи морально-психологічну групу ознак, що характеризують особистість кримінального правопорушника, необхідно насамперед звернути увагу на світогляд цієї особи та її моральні риси, погляди, переконання, ціннісні орієнтири тощо. Все це повною мірою дає нам змогу в тому чи іншому обсязі пізнати внутрішній світ такої особистості. Як наголошує Є. Гладкова, дослідження суб'єктивних характеристик індивідів, що вчинили злочин, дозволяє створити внутрішню основу для подальшої пізнавально-пояснювальної логіки дослідження особистості злочинця. Отримання уявлення про внутрішній світ злочинця передбачає дослідження специфіки його психічних властивостей, психологічних та морально-ціннісних особливостей його особистості [3, с. 511].

З метою більш детального та об'єктивного аналізу в кримінологічній теорії наявна практика цю групу ознак поділяти на дві підгрупи, а саме: моральні ознаки та психологічні ознаки.

Традиційно до групи моральних ознак кримінологічна наука відносить світогляд особистості кримінального правопорушника, рівень та особливості його духовності. Крім того, під час кримінологічного аналізу моральних ознак особистості кримінального правопорушника важливе значення має встановлення та фіксація відповідних поглядів, установок та ціннісних орієнтацій такої особистості.

Психологічна підгрупа ознак, зі свого боку, містить у собі інтелектуальні, емоційні та вольові властивості особистості кримінального правопорушника.

Характеризуючи особистість кримінального правопорушника, що фальсифікує виборчі документи, з погляду морально-психологічних ознак необхідно зазначити те, що такий правопорушник характеризується, як правило, відповідним рівнем зневажливого ставлення до інтересів суспільства. Тобто, ухвалюючи внутрішні рішення на фальсифікацію виборчих документів, така особистість в останню чергу розмірковує над цінністю та недоторканністю конституційного права громадян обирати та бути обраними. На першому місці у нього стоїть або власний егоїзм, або бажання задовольнити власні корисливі потреби шляхом виконання відповідного «замовлення» від третіх осіб. При цьому власний обов'язок дотримуватись відповідних правових норм у сфері виборчого законодавства його взагалі не цікавить.

Висновки. Отже, комплексне вивчення особистості злочинця, що вчиняє фальсифікацію виборчих документів, полягає у доскональному аналізі характерних властивостей такої особистості, але водночас не повинно вдовольнятися фіксацією певних окремих властивостей, що часто тільки поверхнево визначають особистість, а обов'язково здійснюватись з відповідною глибиною та у логічній взаємодії між собою.

Список використаних джерел

1. Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Личность преступника. Санкт-Петербург : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 366 с.
2. Гладкова Є. Особа (особистість) злочинця. Велика українська кримінологічна енциклопедія : у 2 т. Т. 2 : М-Я / редкол.: В. В. Сокурєнко (голова), О. М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. С. 225–228.
3. Гладкова Є. Особистість злочинця. *Українська кримінологічна енциклопедія* / за заг. ред. В. В. Черня, В. В. Сокурєнко / упоряд. О. М. Джу́жа, О. М. Литвинов. Харків – Київ : Золота миля, 2017. С. 510–511.
4. З 1 липня відбудеться підвищення пенсійних виплат. *Урядовий портал: єдиний вебпортал органів виконавчої влади України*. 2021. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/z-1-lipnya-vidbudetsya-pidvishchennya-pensijnih-viplat>
5. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види кримінального покарання (Форма № 6) та Звіт про склад засуджених (Форма № 7) : статистична інформація Державної судової адміністрації України. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.

6. Іванов Ю. Ф., Джу́жа О. М. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Паливода, 2006. 264 с. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/73/11/>
7. Касимов В. О. Возраст в структуре социально демографической характеристики личности преступника (результаты криминологического исследования, проведенного в 2015 году). *Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал*. 2016. № 6. С. 373–376.
8. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>
9. Кругликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве. Часть Особенная : учеб. пособ. Ярославль : Ярослав. гос. ун-т., 1979. 92 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко; 4-те вид., перероб. та допов. Київ : А.С.К., 2005. 848 с.
11. Про Державний бюджет України на 2022 рік : Закон України від 02.12.2021 р. № 1928-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text>
12. Фіалка М. І. Соціально-демографічні ознаки особи, яка вчиняє підроблення документів. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : зб. тез Міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 8 лист. 2019 р.) /уклад. О. В. Авраменко, С. С. Гнатюк, І. І. Сидорук. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2019. С. 158–160.
13. Фіалка М. І. Кримінологічна характеристика та кримінологічний портрет особистості злочинця: сутність та співвідношення понять. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. № 2 (21). С. 162–171.

Надійшла до редакції 05.01.2022

References

1. Antonyan, Yu. M., Kudryavtsev, V. N., Eminov, V. E. (2004) Lichnost prestupnika [The identity of the culprit]. Sankt-Peterburg : Izdatelstvo «Yuridicheskiy tsentr Press». 366 p. [in Russ.].
2. Gladkova, E. (2021) Osoba (osobistist) zlochintsa [The person (identity) of the offender]. *Velika ukrayinska kriminologichna entsiklopediya* : u 2 t. T. 2 : M-Ya / redkol.: V.V. Sokurenko (golova), O.M. Bandurka (spivgolova) ta in.; nauk. red. O.M. Litvinov. Harkiv : «Fakt», pp. 225–228. [in Ukr.].
3. Gladkova, E. (2017) Osobistist zlochintsa [The identity of the offender]. *Ukrayinska kriminologichna entsiklopediya / za zag. red. V. V. Cherneya, V. V. Sokurenko / uporyad. O. M. Dzhuzha, O. M. Litvinov. Hark. nats. un-t vnutr. sprav, Nats. akad. vnutr. sprav, Krimin. asots. Ukrayini. Kharkiv – Kyiv : Zolota mylya*, pp. 510–511. [in Ukr.].
4. Z 1 lipnya vidbudetsya pidvischennya pensynih viplat [From July 1, there will be an increase in pension benefits]. Uryadoviy portal: ediniy veb-portal organiv vikonavchoyi vladi Ukrayini. 2021. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/z-1-lipnya-vidbudetsya-pidvischennya-pensijnih-viplat>. [in Ukr.].
5. Zvit pro osib prityagnutih do kriminalnoyi vidpovidalnosti ta vidi kriminalnogo pokarannya (Forma № 6) ta Zvit pro sklad zasudzhzenih (Forma № 7) [Report on persons prosecuted and types of criminal punishment (Form № 6) and Report on the composition of convicts (Form № 7)] : statistichna Informatsiya Derzhavnoyi sudovoyi administratsiyi Ukrayini. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka. [in Ukr.].
6. Ivanov, Yu. F., Dzhuzha, O. M. (2006) Kriminologiya [Criminology]: navch. posibnik. Kyiv: Palyvoda. 264 p. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/73/11/>. [in Ukr.].
7. Kasimov, V. O. (2016) Vozrast v strukture sotsialnodemograficheskoy harakteristiki lichnosti prestupnika (rezultaty kriminologicheskogo issledovaniya, provedennogo v 2015 godu) [Age in the structure of the social and demographic characteristics of the criminal's personality (results of a criminological study conducted in 2015)]. *Biznes v zakone. Ekonomiko-yuridicheskiy zhurnal*. № 6, pp. 373–376. [in Russ.].
8. Konstitutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>. [in Ukr.].
9. Kruglikov, L. L. (1979) Smyagchayushchie i otyagchayushchie obstoyatelstva v sovetskom ugovolnom prave. Chast Osobennaya [Mitigating and aggravating circumstances in Soviet criminal law. Part Special] : ucheb. posob. Yaroslavl : Yaroslav. gos. un-t. 92 p. [in Russ.].
10. Naukovo-praktichniy komentar Kriminalnogo kodeksu Ukrayini [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine] / vidp. red. S. S. Yatsenko; 4-te vid., pererob. ta dopov. Kyiv : A.S.K., 2005. 848 p. [in Ukr.].
11. Pro Derzhavniy byudzhet Ukrayini na 2022 rik [On the State Budget of Ukraine for 2022] : Zakon Ukrayini vid 02.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text>. [in Ukr.].
12. Fialka, M. I. (2019) Sotsialno-demohrafichni oznaky osoby, yaka vchynyaye pidroblennya dokumentiv [Socio-demographic characteristics of the person committing forgery]. *Teoriya ta praktyka protidiiy zlochynnosti u suchasnykh umovah : zb. tez Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Lviv, 8 lyst. 2019 r.) / uklad. O. V. Avramenko, S. S. Hnatyuk, I. I. Sydoruk*. Lviv : Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav. 2019, pp. 158–160. [in Ukr.].
13. Fialka M. I. (2019) Kryminolohichna kharakterystyka ta kryminolohichnyy portret osobystosti zlochintsa: sutnist ta spivvidnoshennya ponyat [Criminological characteristics and criminological portrait of the offender's personality: the essence and relationship of concepts]. *Visnyk Kryminolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrayiny*. № 2 (21), pp. 162–171. [in Ukr.].

ABSTRACT

Pavlo Chernenko. Falsification of election documents: criminological description of criminal's identity. The article is devoted to the issue of criminological characterization of a person who falsifies election documents, and the establishment of the main content of the characteristics that define this person as guilty of committing such a socially dangerous act. The scientific article analyzes the socio-demographic, criminal, socio-role, moral and psychological characteristics of the individual.

Socio-demographic characteristics: from the point of view of the average age of a person who falsifies election documents, he is a person of mostly mature and able-bodied age; among the convicts – every second woman; by level of education individuals were divided into three groups, namely: with general secondary education (42.7 %), with professional level (31,2 %) and with higher level (26,1 %); among the convicts, only citizens of Ukraine were identified.

Criminal and legal features: every 6-7 people convicted of falsifying election documents committed their own criminal illegal behavior within a group of people; the behavior of persons before the commission of a criminal offense in the vast majority was not criminally illegal and is recognized by us as law-abiding; more than half of convicts (52,2 %) were released from probation; fines dominate among those sentenced to actual punishment (almost 97 % of cases); the person realizing falsification of election documents is out of influence of alcoholic beverages and drugs.

Socio-role characteristics: every second person at the time of the crime was not professionally employed; the vast majority of the individual has a family, and very often, she has minor children in her upbringing.

Moral and psychological signs: such a person ultimately reflects on the value and inviolability of the constitutional right of citizens to vote and to be elected. In the first place, she has either her own selfishness or a desire to satisfy their own useful needs by fulfilling the appropriate «order» from third parties. At the same time, she is not at all interested in her own obligation to comply with the relevant legal norms in the field of election legislation.

It is concluded that a comprehensive study of the identity of the offender who falsifies election documents should not be satisfied with the fixation of certain individual characteristics, which often only superficially determine the personality, but must be carried out with appropriate depth and logical interaction..

Keywords: *identity of the criminal offender, falsification of election documents, criminological characteristics.*

УДК 343.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-354-360

Юлія ШЕНДРИК[©]

викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ТИМЧАСОВОГО
ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ У КРИМІНАЛЬНИХ
ПРОВАДЖЕННЯХ ЗА ФАКТАМИ ПРИВЛАСНЕННЯ,
РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ
ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ**

Проаналізовано окремі аспекти застосування тимчасового доступу до речей і документів у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Визначено проблемні питання, які виникають під час розгляду клопотання слідчого про тимчасовий доступ до речей і документів слідчим суддею та в разі виконання ухвали суду про тимчасовий доступ до речей і документів з урахуванням особливостей здійснення доказування у кримінальних провадженнях вказаної категорії.

Запропоновано шляхи вирішення проблемних питань, обґрунтовано необхідність визначення тимчасового доступу до речей і документів як слідчої дії та розширення повноважень слідчого щодо його застосування.

Ключові слова: *тимчасовий доступ до речей і документів, кримінальне провадження, доказування, слідчий.*

© Ю. Шендрік

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7080-6171>

yulia788@i.ua

Постановка проблеми. Під час досудового розслідування у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем тимчасовий доступ до речей і документів є одним з основних засобів кримінального процесуального доказування. Однак під час його застосування виникають проблемні питання, які впливають на ефективність вказаного заходу забезпечення кримінального провадження та призводять до затягування строків досудового розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремі аспекти тимчасового доступу до речей та документів досліджували С. Андрусенко, І. Гловюк, О. Капліна, Л. Лобойко, В. Люліч, П. Маланчук, М. Погорецький, О. Старенький, О. Сухачов, С. Тагієв, О. Татаров, Л. Удалова, В. Фінагєєв, В. Фаринник, С. Чернявський, А. Черняк, А. Чуб, О. Шило, М. Шумило та інші. Однак, незважаючи на велику кількість проведених досліджень, вказана тема не втрачає актуальності, проблемні питання щодо застосування вказаного заходу забезпечення кримінального провадження до цього часу залишаються невирішеними та потребують подальшого дослідження і нормативного врегулювання.

Метою статті є дослідження проблемних питань тимчасового доступу до речей і документів у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем та надання пропозицій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. В умовах наявної зовнішньої загрози національній безпеці України досить актуальним постає питання боротьби із злочинністю і, зокрема, з кримінальними правопорушеннями, які підривають економічну стабільність нашої держави. До таких кримінальних правопорушень належить привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 Кримінального кодексу України, далі – КК України) [1]. Треба зазначити, що вчинення вказаного кримінального правопорушення в умовах воєнного або надзвичайного стану є окремою кваліфікуючою ознакою цієї статті, тому проведення досудового розслідування таких кримінальних проваджень у стислі строки має велике значення.

Особливістю доказування у вказаній категорії кримінальних проваджень є те, що основним процесуальним джерелом доказів в цьому разі є документи, які відповідно до ч. 2 ст. 98 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) є речовими доказами, а також висновки експертів [2], зокрема висновки судової почеркознавчої експертизи, судової економічної експертизи, які складені за результатами дослідження цих документів.

Зазвичай доказами вчинення привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем є такі документи: договори купівлі-продажу товарів, виконання робіт чи надання послуг, акти приймання-передачі виконаних робіт, накладні на поставку товарів, товарно-транспортні накладні, довіреності, рахунки про оплату, документи податкової звітності, документи щодо здійснення банківських операцій та ін. Також, в разі вчинення зазначеного кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб або організованою групою, важливе доказове значення має інформація, яка знаходиться в операторів та провайдерів телекомунікацій, про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, у тому числі отримання послуг, їх тривалості, змісту, маршрутів передавання тощо.

Основним шляхом отримання вказаних доказів слідчим є здійснення тимчасового доступу до речей і документів, передбаченого гл. 15 КПК України [2]. Однак під час застосування вказаного заходу забезпечення кримінального провадження виникають деякі проблемні питання.

Відповідно до ч. 1 ст. 159 КПК України тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої перебувають такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку). Згідно з ч. 2 ст. 159 КПК України тимчасовий доступ до речей і документів здійснюється на підставі ухвали слідчого судді, суду [2].

Треба зазначити, що здебільшого документи, які є доказами вчинення привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, належать до тих, що містять охоронювану законом таємницю відповідно до ст. 162 КПК України, зокрема відомості, які можуть становити таємницю вчинення

нотаріальних дій; конфіденційну інформацію, в тому числі таку, що містить комерційну таємницю; відомості, які можуть становити банківську таємницю; інформацію, яка знаходиться в операторів та провайдерів телекомунікацій, про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, у тому числі отримання послуг, їх тривалості, змісту, маршрутів передавання тощо; персональні дані особи, що знаходяться у її особистому володінні або в базі персональних даних, яка знаходиться у володільця персональних даних [2].

Отже, відповідно до ч.6 ст. 163 КПК України, для отримання тимчасового доступу до зазначених речей і документів слідчий повинен довести можливість використання як доказів відомостей, що містяться в цих речах і документах, та неможливість іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей і документів [2].

Окрім того, для отримання можливості вилучення необхідних речей і документів під час здійснення тимчасового доступу, відповідно до ч. 7 ст. 163 КПК України, слідчий повинен довести наявність достатніх підстав вважати, що без такого вилучення є реальна загроза зміни або знищення речей чи документів або таке вилучення необхідне для досягнення мети отримання доступу до речей і документів [2].

Реалізація вказаних вимог КПК України у практичній діяльності викликає низку проблем, оскільки для оцінки доказового значення речей та документів у кримінальному провадженні слідчому необхідно спочатку отримати ці речі та документи, проаналізувати їх, призначити за ними відповідні експертизи, але без здійснення тимчасового доступу до речей і документів він цього зробити не може. Наприклад, якщо йдеться про заволодіння майном державного підприємства шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем, яке відбувається протягом певного часу і фактично є продовжуваним кримінальним правопорушенням, то слідчий заздалегідь не може передбачити період, за який необхідно вилучити бухгалтерські документи. В цьому випадку виникає необхідність у вилученні на підприємстві бухгалтерських документів у межах строку їх зберігання (зазвичай це 3 роки), а період вчинення кримінального правопорушення може бути визначений лише під час проведення судової економічної експертизи, після чого частина документів буде визнана речовими доказами, а інша частина документів буда повернута володільцю через відсутність доказового значення. Але якщо не вилучити всі документи одразу, то службові особи, причетні до вчинення кримінального правопорушення, які зазвичай продовжують працювати на підприємстві в період проведення досудового розслідування, можуть знищити ці документи чи змінити їх, і таким чином зашкодити слідству. При цьому слідчий фактично позбавлений можливості довести суду наявність реальної загрози зміни або знищення речей чи документів, оскільки без вилучення бухгалтерських документів не може встановити навіть всіх службових осіб, які можуть буди причетні до вчинення кримінального правопорушення, тобто виникає так зване «замкнуте коло».

Також проблемним питанням є відсутність у КПК України встановленого строку розгляду слідчим суддею, судом клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів. Стосовно цього питання свою позицію висловили багато сучасних науковців. Зокрема, на думку П. Маланчука, якщо стороною, яка звернулася із клопотанням, доведено наявність достатніх підстав вважати, що є реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, слідчий суддя має розглядати клопотання невідкладно [3, с. 66].

С. Тагієв вважає, що було б доцільно судам здійснювати розгляд клопотань про тимчасовий доступ до інформації операторів та провайдерів телекомунікацій протягом робочого дня (за аналогією з ч. 1 ст. 248 КПК України – 6 годин), але не пізніше 3 діб із моменту їх реєстрації без участі представника оператора та провайдера (частини 2, 4 ст. 39 Закону «Про телекомунікації») [4, с. 23].

Частково погоджуючись із думкою вказаних науковців, треба зазначити, що встановлення строку розгляду слідчим суддею, судом клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів може певним чином впорядкувати розгляд вказаних клопотань, однак в повному обсязі не вирішить проблеми, оскільки в деяких випадках слідчі судді фізично не в змозі ці строки дотримати. Це стосується переважно обласних центрів України, де є місцеві суди, в межах територіальної юрисдикції яких знаходяться територіальні підрозділи декількох правоохоронних органів (НПУ, СБУ, ДБР та ін.),

внаслідок чого виникає надмірна завантаженість слідчих суддів. При цьому треба враховувати, що КПК України встановлено строки розгляду клопотань про застосування запобіжних заходів, про надання дозволу на проведення обшуків, про арешт майна тощо, однак стосовно дотримання судами цих строків також є певні проблемні питання, що потребують окремого дослідження.

Окрім того, треба звернути увагу, що ч. 1 ст. 163 КПК України передбачає необхідність після отримання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів здійснити судовий виклик особи, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, за винятком випадку, встановленого частиною другою цієї статті. Згідно з ч. 2 ст. 163 КПК України, якщо сторона кримінального провадження, яка звернулася з клопотанням, доведе наявність достатніх підстав вважати, що є реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, клопотання може бути розглянуто слідчим суддею, судом без виклику особи, у володінні якої вони знаходяться [2].

Зазначені положення КПК України також викликають певні проблеми у практичній діяльності, оскільки виклик володільця речей документів здійснюється відповідно до вимог ч. 8 ст. 135 КПК України, тобто особа має отримати повістку про виклик або бути повідомленою про нього іншим шляхом не пізніше ніж за три дні до дня, коли вона зобов'язана прибути за викликом [2].

При цьому, як правильно зазначає В. Жидков, до суду вноситься велика кількість клопотань із метою отримання дозволу на тимчасовий доступ до документів, які містять охоронювану законом таємницю, що знаходяться у банківських установах, в операторів та провайдерів телекомунікацій, співробітники яких переважно не мають можливості брати участь у всіх судових засіданнях і не заперечують про розгляд клопотань за їх відсутності [5, с. 227].

Тобто можна зробити висновок, що фактично виклик цих осіб та отримання від них заяви про розгляд клопотання без їх участі призводить лише до затягування часу та викликає сумніви у доцільності здійснення такого виклику.

Що ж до питання доведення слідчим наявності достатніх підстав вважати, що є реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, то, як правильно зазначає О. Татаров, така можливість є не завжди. Зокрема, це стосується проваджень, які щойно розпочаті, і ще не проведено достатніх слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, результати яких могли б довести слідчому судді, що особа, яка не є підозрюваною та у володінні якої перебувають документи, важливі для розслідування, може свідомо їх замінити чи знищити з метою уникнення відповідальності (або сприяння у цьому іншим особам) [6, с. 184].

Ця думка є досить актуальною і в контексті отримання дозволу на тимчасовий доступ до речей і документів у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, оскільки у таких провадженнях особа, якій в подальшому буде повідомлено про підозру, зазвичай продовжує працювати на своїй посаді до набуття відповідного статусу і має доступ до документів, які мають доказове значення у кримінальному провадженні та можливість змінити чи знищити їх.

Також треба зазначити, що деякі науковці не розглядають тимчасовий доступ до речей і документів як обов'язковий захід під час досудового розслідування. Наприклад, А. Гаркуша обгрунтовано вважає, що тимчасовий доступ не є обов'язковим заходом у кожному кримінальному провадженні для отримання необхідної інформації. Він є швидше похідним рішенням слідчого, погодженого з прокурором, у випадку, якщо особа, у володінні якої перебувають речі або документи, що становлять інтерес досудового розслідування, добровільно не надає їх для ознайомлення, копіювання або вилучення [7, с. 53].

Однак, погоджуючись із цією думкою, все ж таки треба враховувати специфіку суб'єктів вчинення кримінальних правопорушень у вигляді привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, можна зробити висновок, що спроба отримати необхідні речі та документи шляхом здійснення запиту в порядку ст. 93 КПК України не буде ефективною та призведе лише до втрати часу.

Окрім цього, серед проблемних аспектів необхідно зазначити виготовлення ухвали суду про тимчасовий доступ до речей і документів, яке може займати досить тривалий час. Непоодинокі випадки, коли навіть отримавши дозвіл на тимчасовий доступ до речей і документів, слідчий не відразу отримує відповідну ухвалу суду,

внаслідок чого фактично не залишається часу на її виконання. Наприклад, якщо слідчим отримано ухвалу за тиждень до закінчення терміну її дії, а особа, у володінні якої знаходяться речі або документи, перебуває в іншому місті, або ухвалою надано дозвіл на вилучення значного обсягу документів (скажімо, бухгалтерської документації за період декількох років), то в даному випадку виконати ухвалу суду вчасно буває фізично неможливо. Внаслідок цього слідчий змушений повторно звертатися до суду з того самого питання, створюючи додаткове навантаження на слідчих суддів.

Також особливістю здійснення доказування у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем є те, що під час розслідування виникає необхідність у проведенні численних експертиз, зокрема судових почеркознавчих експертиз, які вимагають здійснення великої кількості тимчасових доступів до речей і документів.

Зокрема, відповідно до п. 1.1 гл. 1 розд. I «Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998р. № 53/5 (далі – Науково-методичні рекомендації), для проведення почеркознавчих досліджень рукописних записів та підписів надаються оригінали документів [8].

Окрім того, згідно з п. 1.3 гл. 1 розд. I Науково-методичних рекомендацій, для проведення досліджень орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив (ла) експерта), повинен (на) надати експерту вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки почерку (цифрових записів, підпису) особи, яка підлягає ідентифікації. Та відповідно до п. 1.8. гл. 1 розд. I Науково-методичних рекомендацій як вільні, так і експериментальні зразки буквеного або цифрового письма бажано надавати не менше ніж на 15 аркушах. Вільні зразки підпису надаються по змозі не менше ніж на 15 документах [8].

У зв'язку з цим у слідчого виникає необхідність здійснити тимчасовий доступ як до документів, що підлягають дослідженню (які в свою чергу можуть перебувати в різних підприємствах, установах чи організаціях), так і до документів, що містять у достатній кількості вільні зразки почерку та підписів відповідних службових осіб, тобто вилучити особові справи за місцем навчання, роботи, документи щодо купівлі-продажу майна цими особами тощо, до того ж в оригіналі.

Це є досить проблемне питання, оскільки бувають непоодинокі випадки, коли суди надають слідчому спочатку тимчасовий доступ до документів лише з можливістю отримання копій, не враховуючи вимоги Науково-методичних рекомендацій щодо необхідності надання для проведення почеркознавчих досліджень оригіналів документів. Тож слідчий змушений повторно звертатися із відповідним клопотанням до суду та фактично двічі здійснювати тимчасовий доступ, спочатку отримуючи копії документів, а потім вже оригінали, що також призводить до витрачання зайвого часу.

Також треба зазначити, що відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України, слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам [2]. Однак через те, що тимчасовий доступ до речей і документів чинним КПК України віднесено до заходів забезпечення кримінального провадження, а не до слідчих дій, це унеможливорює доручення його здійснення оперативному підрозділу.

У судовій практиці бувають випадки, коли слідчі судді в ухвалах про тимчасовий доступ до речей і документів зазначають виконавцем слідчого із можливістю надання доручення на виконання ухвали оперативному підрозділу. Але, як правильно зазначає О. С. Старенький, застосування оперативними підрозділами тимчасового доступу до речей і документів на підставі доручення слідчого, прокурора призводить до неможливості визнання результатів такої дії доказами у кримінальному провадженні, оскільки вони не відповідають вимозі допустимості – отримані неналежним суб'єктом [9, с. 63].

Отже, слідчий, отримавши декілька ухвал суду про тимчасовий доступ до речей і документів, змушений виконувати їх самотійно, витрачаючи дорогоцінний час на відвідування різних установ та поїздки у відрядження, що не дає можливості закінчити досудове розслідування у стислі строки.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що порядок застосування тимчасового доступу до речей і документів, передбачений гл. 15 КПК України, є

занадто ускладненим та призводить до створення зайвого навантаження на слідчих суддів, неефективності витрачання робочого часу слідчим та затягування строків досудового розслідування у кримінальних провадженнях, в тому числі у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

Вирішити зазначені проблемні питання можна шляхом внесення змін до КПК України, зокрема щодо визначення тимчасового доступу до речей і документів як слідчої дії, а не як заходу забезпечення кримінального провадження.

Відповідно до ч. 1 ст. 223 КПК України, слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні [2]. Аналіз застосування тимчасового доступу до речей і документів у практичній діяльності доводить, що під час досудового розслідування він використовується саме для отримання (збирання) доказів, тобто за своїм змістом фактично є слідчою дією. Визначення тимчасового доступу до речей і документів як слідчої дії дасть слідчому можливість доручити його проведення оперативним підрозділам відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України, що дозволить більш раціонально використовувати робочий час слідчим та підвищить ефективність досудового розслідування.

Також, на нашу думку, необхідно надати слідчому повноваження самостійно ухвалювати рішення про тимчасовий доступ до речей і документів шляхом винесення відповідної постанови, а у випадках необхідності тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю, передбачену ст. 162 КПК України, – погоджувати таку постанову з прокурором, що здійснює процесуальне керівництво у кримінальному провадженні. Зазначене розширення повноважень слідчого дозволить значно скоротити навантаження на слідчих суддів та усунути більшість бюрократичних перешкод, які наявні на цей час у процедурі застосування тимчасового доступу до речей і документів, що приведе до скорочення строків досудового розслідування у кримінальних провадженнях.

Висновки. Порядок застосування тимчасового доступу до речей і документів у кримінальному провадженні потребує спрощення шляхом внесення змін до чинного КПК України. Визначення тимчасового доступу до речей і документів як слідчої дії та надання слідчому повноважень ухвалювати рішення про його застосування самостійно або за погодженням із прокурором, що здійснює процесуальне керівництво у кримінальному провадженні, дозволить зменшити навантаження на слідчих суддів та підвищить ефективність роботи слідчих, а також приведе до значного скорочення строків досудового розслідування у кримінальних провадженнях, в тому числі у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Маланчук П. М. Практичні аспекти застосування тимчасового доступу до речей і документів як заходу забезпечення кримінального провадження. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2014. № 2(11). С. 65–68.
4. Тагієв С. Тимчасовий доступ до інформації, яка знаходиться в операторів і провайдерів телекомунікацій, у кримінальному провадженні. *Слово Національної школи суддів*. 2013. № 2(3). С. 13–24.
5. Жидков В. Проведення тимчасового доступу до речей і документів детективами Національного антикорупційного бюро. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 226–230.
6. Татаров О. Ю. Застосування деяких положень нового КПК України потребує унормування. *Митна справа*. 2013. № 4(88). Ч. 2. Кн. 1. С. 182–187.
7. Гаркуша А. Г. Деякі питання використання практики ЄСПЛ щодо застосування тимчасового доступу до речей і документів. *Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінально-процесуального та криміналістичного забезпечення безпеки України та світу* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 27 листоп. 2020 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 52–57.
8. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 року № 53/5 в ред. від 20.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.

9. Старенький О. С. Тимчасовий доступ до речей і документів як засіб отримання доказів у кримінальному провадженні: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 1. С. 60–71. URL: http://vkslaw.knu.ua/images/verstka/1_2019_starenkyi.pdf.

Надійшла до редакції 11.03.2022

References

1. Kriminal'nyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].
2. Kriminal'nyi procesual'nyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedural Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].
3. Malanchuk, P. M. (2014) Praktychni aspekty zastosuvannya tymchasovogo dostupu do rechei i dokumentiv yak zahodu zabezpechennya kriminal'nogo provadzhennya [The practical aspects of application temporary access to things and documents as a measure to ensure criminal proceedings]. *Pravovyi visnyk Ukrainy's'koyi akademiyi bankiv's'koyi spravy*. № 2(11), pp. 65–68. [in Ukr.].
4. Tagiev, S. (2013) Tymchasovyi dostup do informatsiyi, yaka znahodyt'sya v operatoriv i provayderiv telekomunikatsiy, u kryminal'nomu provadzhenni [Temporary access to information which is at operators and providers of telecommunications in criminal proceedings]. *Slovo Natsional'noyi shkoly suddiv*. № 2(3), pp. 13–24 [in Ukr.].
5. Zhydkov, V. (2017) Provedennya tymchasovogo dostupu do rechei i dokumentiv detektyvamy Natsional'nogo antykoruptsiynogo byuro [The temporary objects and documents detectives National Anti-Corruption Bureau]. *Pidpryyemnistvo, hospodarstvo i pravo*. № 5, pp. 226–230. [in Ukr.].
6. Tatarov O. Yu. (2013) Zastosuvannya deyakyh polozhen' novogo KPK Ukrainy potrebuye unormuvannya [The application of some provisions of the new CPC of Ukraine needs to be regulated]. *Myta sprava*. № 4(88). Part 2. Book 1, pp. 182–187. [in Ukr.].
7. Harkusha, A. H. (2020) Deiaki pytannia vykorystannia praktyky YeSPL shchodo zastosuvannya tymchasovoho dostupu do rechei i dokumentiv [Some issues of using the ECtHR's practice regarding the application of temporary access to things and documents]. *Aktualni problemy kryminalno-pravovoho, kryminalno-protsesual'noho ta kryminalistychnoho zabezpechennia bezpeky Ukrainy ta svitu : materialy Mizhnar. naukov.-prakt. konf. (m. Dnipro, 27 lystopada 2020 r.)*. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, pp. 52–57. [in Ukr.].
8. Pro zatverdzhennia Instruksii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidgotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertykh doslidzhen [On the approval of the Instruction on appointment and carrying out of forensic examinations and expert researches and Scientific and methodical recommendations concerning preparation and appointment of forensic examinations and expert researches] : nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 08 zhovtnia 1998 roku № 53/5 v red. vid 20.08.2021 roku. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>. [in Ukr.].
9. Starenkyi, O. S. (2019) Tymchasovyi dostup do rechei i dokumentiv yak zasib otrymannia dokaziv u kryminalnomu provadzhenni: окремі проблемні питання [Temporary access to things and documents as a means of obtaining evidence in criminal proceedings: some problematic issues]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*. № 1, pp. 60–71. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yuliia Shendryk. Some aspects of application temporary access to things and documents in criminal proceedings on the facts of misappropriation, waste of property or taking it by abuse of office. The author has analyzed some aspects of application temporary access to things and documents in criminal proceedings on the facts of misappropriation, waste of property or taking it by abuse of office. She has defined the problematic issues that arise during the examination of the investigator's request for temporary access to things and documents by the investigating judge and in the execution of the court decision on temporary access to things and documents, taking into account the peculiarities of evidence in criminal proceedings of this category.

The author has proposed solutions of problematic issues, substantiated the necessity of definition temporary access to things and documents as an investigative action and extend the procedural powers of the investigator to apply it.

It has been concluded that the procedure for applying temporary access to things and documents in criminal proceedings needs to be simplified by amending the current CPC of Ukraine. Defining temporary access to things and documents as an investigative action and giving the investigator the power to decide on its application independently or in agreement with the prosecutor who provides procedural guidance in criminal proceedings will reduce the burden on investigative judges and increase the efficiency of investigators. significant reduction of pre-trial investigation time in criminal proceedings, including criminal proceedings on misappropriation, misappropriation or seizure of property through abuse of office

Keywords: *temporary access to things and documents, criminal proceedings, evidence, investigator.*

ПСИХОЛОГО-ОСВІТНІ АСПЕКТИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 612.176.4

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-361-368

Ірина СКРИПЧЕНКО[©]

кандидат наук з фізичного
виховання та спорту, доцент

Віталій ГРИБАН[©]

доктор біологічних наук, професор,
Заслужений працівник
народної освіти України

Юрій МОРОЗ[©]

кандидат педагогічних наук, доцент

Владислав ЛАСТОВКІН[©]

Віктор РОЖЕЧЕНКО[©]

Віктор СЧАСТЛИВЕЦЬ[©]

викладачі

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

Юрій РЕЙДЕРМАН[©]

кандидат технічних наук, доцент

(м. Дніпро, Україна)

РОЛЬ ЕХОКАРДІОГРАФІЇ У ВИЗНАЧЕННІ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ ПРАВООХОРОНЦІВ

За літературними даними визначено, що професійна діяльність правоохоронців тісно пов'язана з інтенсивними психофізіологічними та емоційними навантаженнями, тому якісне виконання службових обов'язків вимагає від правоохоронців високого рівня фізичної, психологічної та функціональної підготовленості. Для своєчасної інформації щодо готовності серцево-судинної системи правоохоронця до виконання фізичного навантаження під час несення служби або тренування нами створена на базі мобільного телефона відповідна програма. Користуючись нею, правоохоронець може планувати та корегувати навантаження, а в разі потреби своєчасно вживати заходів щодо поліпшення функціонального стану та збереження здоров'я.

Вперше запропоновано оцінювати стан серцево-судинної системи за показниками градієнта модуля пружності та енергетичного забезпечення роботи лівого шлуночка серця з використанням методу ехокардіографії. Отримані експериментальні дані ССС у тих, хто займається різними видами єдиноборств, з метою використання їх для оцінки та порівняння з особистими даними правоохоронця, який має схожі морфофункціональні показники. Розробка має практичне значення та може використовуватися для осіб різного віку та рівня підготовленості.

Ключові слова: оперативна оцінка, готовність серцево-судинної системи, ехокардіографія серця, градієнт модуля пружності міокарда, енергетичне забезпечення, правоохоронці, програма.

© І. Скрипченко, 2022

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0001-5895-3099>
sit71@ukr.net

© В. Грибан, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6170-4106>
k_fv@dduvs.in.ua

© Ю. Мороз, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7464-0516>
morzev1978@gmail.com

© В. Ластовкін, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8875-6800>
vladlastovkinn@gmail.com

© В. Рожеченко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6034-2921>
vrozecencko@gmail.com

© В. Счастливцев, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6025-6783>
Vs3769067@gmail.com

© Ю. Рейдерман, 2022

reyderman@gmail.com

Постановка проблеми. Службова діяльність правоохоронців в умовах сьогодення визначається великими психофізіологічними та емоційними навантаженнями, систематична дія яких на організм знижує рівень фізичної працездатності правоохоронця та може призвести до таких негативних наслідків, як перевтома, перенапруження, професійне вигорання тощо [1, с. 37]. Фахівці наголошують, що дуже часто через неритмічне навантаження роботи відбувається порушення стану фізичного здоров'я, де разом із психологічним навантаженням відбувається і фізичне перевантаження [26, с. 338]. Під час забезпечення публічної безпеки та порядку правоохоронцям, відповідно до правових підстав, доводиться здійснювати силове затримання та переслідування правопорушників, інколи з доданням перешкод, що перевантажує опорно-руховий апарат та серцево-судинну систему. У деяких працівників правоохоронних структур виконання їх функціональних обов'язків пов'язане з перебуванням у вимушеному положенні (несення служби під час охорони публічного порядку та безпеки, несення служби в добових нарядах, робота за комп'ютером, перебування в автомобілі під час патрулювання тощо), що переконливо свідчить про дію великої кількості негативних чинників на системи організму правоохоронців: гіподинамія та гіпокінезія, нервово-емоційне напруження, стреси тощо [3].

Служба співробітників правоохоронних органів відбувається в умовах впливу таких професійних чинників, як необхідність ухвалення відповідальних рішень та швидкого реагування у складній оперативній обстановці, психоемоційна напруга через тісну взаємодію з криміногенним контингентом. Зазначені чинники можуть детермінувати негативні зміни у стані здоров'я співробітників правоохоронних органів, пояснюючи досить широку поширеність серед них різних психосоматичних розладів та захворювань, про що наголошено у низці робіт вітчизняних та зарубіжних дослідників [4-5]. Діючи протягом тривалого періоду, вони можуть викликати напруження адаптивних функцій організму, сприяючи розвитку дезадапційних станів у осіб, які визнані практично здоровими та придатними до несення служби. Індикатором адаптивних реакцій організму може бути адаптаційний потенціал серцево-судинної системи (ССС), тому що зміни серцевого ритму можна розглядати як прояв різних стадій загального адаптаційного синдрому. Виявлені порушення адаптації найчастіше спостерігаються у працівників віком від 30 років зі стажем роботи у професії понад 10 років [6]. В осіб із порушеннями адаптації порівняно з особами із задоволеною адаптацією виявлено вищі рівні ризиків артеріальної гіпертензії, ішемічної хвороби серця, порушення функціонування гепатобіліарної системи, що свідчить про «психосоматичну» реакцію організму співробітників правоохоронних органів на стрес. Виникаючі функціональні порушення негативно впливають на якість виконання службових обов'язків, і навіть можуть переходити у хворобу. Тож у разі тривалого впливу професійних стресорів у правоохоронців може формуватися особистісна деструкція, що виявляються у вигляді симптомів синдрому емоційного вигорання (СЕВ).

Дослідження В. Вербовим морфофункціональних показників курсантів закладів МВС України показали, що понад 25 % із них мають дисгармонію в розвитку системи дихання, а оцінка діяльності серцево-судинної системи за пробою Руф'є засвідчила, що 26,26 % страждали на серцеву недостатність під час фізичного навантаження [7].

Отже, збереження фізичної працездатності та здоров'я правоохоронця є головною метою як держави, так і правоохоронних служб, а в контексті специфіки їх службової діяльності високий рівень фізичної працездатності є однією з умов якісного виконання ними функціональних обов'язків.

Розуміючи важливість оцінки функціонального стану правоохоронця, лікарі завжди віддавали перевагу новій апаратурі і новим методикам. Таким порівняно новим методом є використання ультразвукової техніки в функціональній діагностиці визначення можливостей і здібностей виконувати роботу серцево-судинною системою під час виконання професійних обов'язків. Ці дослідження є необхідними для об'єктивної оцінки реального функціонального стану правоохоронця, що є особливо важливим під час несення служби. Ехокардіографія дає змогу вивчити роботу серця в режимі реального часу, простежити зміни швидкості та особливості руху крові у передсердях та шлуночках. Принцип ехокардіографії заснований на реєстрації ультразвукових хвиль, відбитих від різних структур органу та кровоносних судин, що мають різну щільність. На екрані створюється рухоме зображення, яке можна записати на цифровий носій. Лікар може зробити зображення практично будь-яких структур серця за допомогою зміни положення або кута нахилу датчика ультразвукових хвиль.

Метод дає повне уявлення про стан серця: його анатомію, роботу, структури, скоротливість, патологічні зміни, дозволяє оцінити швидкість і напрямок руху крові в різних камерах серця. При цьому метод абсолютно безпечний для пацієнта, що дозволяє проводити дослідження багаторазово з метою динамічного спостереження, оцінки ефективності лікування. Наприклад, на сьогодні без цього виду досліджень неможлива адекватна діагностика та ведення хворих із серцевою недостатністю. Виконані досі ультразвукові дослідження відіграють роль у прогресі наших знань про характер морфологічної перебудови серця в осіб різного віку [8-11]. Проте науковці завжди прагнули створення методик оперативного оцінювання поточного стану людини під час виконання фізичних навантажень або під час професійної діяльності.

Мета: створення комп'ютерної програми оцінки готовності серцево-судинної системи правоохоронців до виконання специфічного фізичного навантаження з використанням ехокардіографічних показників серця, безпосередньо модуля пружності лівого шлуночка. Для досягнення поставленої мети була створена база даних показників серцево-судинної системи спортсменів, які займаються найпоширенішими видами спорту серед правоохоронців (одноборствами та циклічними видами спорту) для порівняння та оцінки стану готовності правоохоронців до виконання фізичного навантаження під час виконання службових обов'язків (зокрема, градієнта модуля пружності та показника енергетичних можливостей лівого шлуночка серця). Дослідження проводилися на кваліфікованих спортсменах збірних команд України та Дніпропетровської області з різних видів спорту. Вік спортсменів становив 18–22 роки.

У роботі використовували аналіз літературних джерел, інформативні комп'ютерні методи експрес-діагностики функціонального стану серцево-судинної системи піддослідних, педагогічне спостереження за фізичним навантаженням, метод ехокардіографії, методи математичної статистики.

Виклад основного матеріалу. Кожен правоохоронець в процесі своєї професійної діяльності повинен підтримувати високий рівень фізичної та функціональної готовності. Це вимагає регулярних тренувань. З підвищенням тренуваності організму відбувається підвищення його потенційних можливостей, які забезпечують більш досконали реакцію на фізичне напруження. Серед чинників, що зумовлюють адаптацію організму до напруженої м'язової діяльності, велика роль належить апарату кровообігу, функціональна здатність якого визначається як власне станом серцево-судинної системи (її здатністю до посилення діяльності під час фізичних навантажень), так і рівнем всіх ланок регуляції. Від функціональної рухливості апарату кровообігу залежить не тільки швидкість переключення різних систем організму, але і ступінь синхронності в їх діяльності, а також швидкість відновлення. У свою чергу систематична м'язова робота сприяє зростанню функціональних параметрів, постійному підвищенню резервних можливостей серцево-судинної системи і організму в цілому.

Авторами В. Чибісов, А. Говоруха, Н. Ніколаєв, Ю. Рейдерман, В. Сухомлін запропоновано для діагностики функціонального стану серцево-судинної системи використовувати, крім традиційних показників гемодинаміки (ударного та хвилинного об'єму, фракції вигнання) використовувати показники фізико-механічних властивостей – градієнт модуля пружності та напружено-деформованого стану стінки міокарда [12, с. 275]. Використання цих показників дозволяє розширити можливості апаратури для ультразвукового обстеження серцево-судинної системи та покращити якість діагностики.

Групою фахівців під керівництвом доцента Ю. І. Рейдермана була розроблена програма (авторське свідоцтво №107158 від 09.08.2021р. Комп'ютерна діагностика серця [13]), яка дозволяє оцінювати готовність серцево-судинної системи людини до фізичного навантаження на основі даних ехокардіографії серця, зокрема градієнта модуля пружності. Запропонована розробниками програма дозволяє оцінити функціональну готовність правоохоронця до специфічних фізичних навантажень. Для розрахунків запропоновано програмне забезпечення, яке реалізується із застосуванням персонального комп'ютера або мобільного телефону [14, с. 121; 15, с. 66]. Вводячи 10 показників у мобільний телефон, правоохоронець отримує результат його готовності до фізичних навантажень залежно від його поточного стану.

Для використання комп'ютерної програми та отримання інформації щодо готовності правоохоронцю виконувати фізичні навантаження особі необхідно ввести такі дані: 1) ЧСС (у спокої); 2) ваговий фактор (відношення фактичної ваги до норми); 3) артеріальний тиск в спокої в систолу і діастолу; 4) ЧСС (після нормованого навантаження, наприклад 30 присідань або інше); 5) частоту дихання за хвилину після

виконання нормованого навантаження; 6) час затримки дихання в спокої на вдиху [с]; 7) час затримки дихання на вдиху після навантаження [с].

Інші дані отримуються розрахунковим методом на основі даних ехокардіографії серця людини, які не змінюються у неї достатньо тривалий час:

8) градієнт модуля пружності міокарда;

9) показник енергетичних можливостей лівого шлуночка в спокої;

10) показник мобілізації енергетичних можливостей лівого шлуночка серця від стану «у спокої» до стану «після виконання навантаження».

Для одержання трьох останніх розрахункових показників особі необхідно робити УЗД серця щонайменше раз на рік. Вхідні дані для програми TEST розраховуються за показниками ехокардіограми – КДР (кінцевий діастолічний розмір), КСР (кінцевий систолічний розмір), ТМД (товщина міокарда у діастолу) у спокої – в програмі CALC1.0.2.

Величина К (градієнт модуля пружності) відображає накопичений вплив факторів навколишнього середовища, в яких перебуває людина тривалий час, на фізико-механічні властивості міокарда. Цей показник є розрахунковим і чим його значення нижче, тим краще властивості серцевого м'яза. Фахівцями було математично розраховано та доведено, що градієнт модуля пружності (Е/ΔР) характеризує фізико-механічні властивості міокарда та є різним у практично здорових (ПЗ) осіб та осіб з патологією, що зумовлене зміною структури клітин міокарда [16]. Отже, для лівого шлуночка дані Е/ΔР для здорових осіб та осіб з патологіями, де спостерігаються зміни структури міокарда, а саме: осіб, які займаються важкою фізичною працею, приймають анаболіки, допінг-засоби, лікарські препарати в разі онкологічних захворювань, що зазнали іонізуючого опромінення, з НМК (недостатністю мітрального клапана) та МС (мітральним стенозом), будуть різні. У практично здорових людей він становить 9,1, а в осіб, які займаються різними видами фізичних навантажень, має тенденцію до збільшення (табл. 1), проте вона не повинна перевищувати нормативні значення. Якщо розрахунки за даними ехокардіографії фіксують перевищення, це означає що або тренування організовані не правильно і необхідно переглянути план тренувань, або є порушення у стані ССС [17, с. 92; 18, с. 94].

Для розрахунку величини показника мобілізації енергетичних можливостей лівого шлуночка серця від стану «у спокої» до стану «після виконання навантаження» необхідно знати величини артеріального тиску у систолу та діастолу (Рс і Рд) після виконання нормованого навантаження. Показники роботи лівого шлуночка (ЛШ) за цикл свідчить про його потенційні фізичні можливості. Чим вищий є цей показник, тим більший потенціал має серце людини. Серед досліджених нами видів спорту виділяють тхеквондо, хортинг, легку атлетику де показники роботи ЛШ за цикл перевищують 7700 мм рт. ст.*см³ [19, с. 105]. Проте порівняння енерговитрат ЛШ можна проводити лише для осіб, які мають однакові показники довжини та маси тіла, тому що вони суттєво впливають на кінцевий результат.

Для порівняння наведемо дані для здорової людини та осіб, які займаються різними видами спорту, наближеними до тих, які опановують правоохоронці.

Таблиця 1

Ехокардіографічні показники роботи ССС практично здорових осіб та спортсменів з деяких видів спорту

Показники	ПЗ по Коваленко	ПЗ по Мухарлимову	ПЗ по Логінову	Легка атлетика	Бокс	Тхеквондо	Боротьба	Важка атлетика
Вік, років	20	30	50	20,9	21,2	20,2	20,8	20,2
Довжина тіла, см	175	170	169	173,1	175,1	173,2	172,0	168,2
Вага, кг	75	70	60	68	74,5	65,7	71,0	73,1
КДР, см	4,6	4,8	4,7	5,6	5,12	5,83	4,98	5,36
КСР, см	3,1	3,0	2,7	4,1	3,71	4,27	3,67	4,32
ТМД, см	1,0	1,1	0,8	0,87	1,04	1,03	1,04	1,02
Р діаст., мм рт. ст	70	80	70	68,5	80	70,55	80	65
Р сист., мм рт. ст.	110	120	120	115	120	120	120	115
ЧСС, уд/хв	58	70	76	63,5	62,7	70,3	65,9	65,1
Градієнт модуля пружності міокарда К	9,08	7,63	8,24	14,48	10,55	13,41	12,35	14,04
Показник енергетичних можливостей ЛШ у спокої	5372,4	7363,6	7177,4	7710,1	6669,8	8228,8	6058,4	5119,4

Важливим показником, на який необхідно звертати увагу і під час фізичного тренування, і перед початком несення служби, є рівень артеріального тиску. Щоб відрізнити симптоматичну гіпертонію від гіпертонічної хвороби, необхідно знати значення діастолічного тиску. Симптоматична гіпертонія може бути при вегетативно-судинній дистонії, хвилюваннях, при передстартових станах (перед виступами у відповідальних змаганнях, при тренуванні в середньогір'ї тощо), показники збільшуються на нетривалий час. Стійкий високий діастолічний тиск свідчить про підвищений тону артеріол, що буває при гіпертонічній хворобі. Гіпотонія (зниження артеріального тиску) може спостерігатися при шоці, колапсі, різних інтоксикаціях, прийомі гіпертермічної ванни спортсменами-стайерами та інших. Короткочасне підвищення артеріального тиску (гіпертензія) до максимального може спостерігатися у здорових людей після вживання великої кількості їжі, при великих фізичних та розумових навантаженнях, психічному збудженні (стресі), після вживання алкоголю, кави, міцного чаю, прийому стимуляторів (женьшень, пантокрин, лимонник тощо), куріння тютюну, при сильній перевтомі тощо. Раптова артеріальна гіпотензія спостерігається при інфаркті міокарда, колапсі, шоці, сильних кровотечах тощо. Падіння АТ пов'язане зі зниженням тону артеріол і ще більшою мірою воно знижується при слабкості серцевого м'яза.

Підвищені цифри артеріального тиску (гіпертонія) можуть бути при багатьох захворюваннях: гіпертонічній хворобі, гострому та хронічному нефриті, пухлинах кори надниркових залоз та гіпофіза тощо. При цих захворюваннях систолічний АТ може підніматися до 200–250 мм рт. ст. і вище, діастолічний – до 120–160 мм рт. ст.

Негативним наслідком функціонування потужних механізмів адаптації ССС є те, що деструктивні зміни серця та судин накопичуються у так званій період донозологічного стану, які клінічно не можуть бути виявлені протягом певного часу. Через що необхідні інструментальні методи швидкого та неінвазивного первинного контролю для своєчасного виявлення (скринінгу) та профілактики кардіопатологій, що особливо актуально для огляду працездатності та профпридатності працівників транспортної галузі, силових структур [20, с. 44] та спортсменів [21].

Під час занять фізичною підготовкою основні параметри фізичного навантаження (обсяг, інтенсивність) можна регулювати. В умовах службової діяльності – не завжди, оскільки у правоохоронців вона визначається ненормованим робочим днем, добовими чергуваннями, частими службами з охорони публічної безпеки та порядку тощо.

Висновки. Визначено, що професійна діяльність суттєво впливає на стан здоров'я правоохоронців, робота яких тісно пов'язана з інтенсивними стресовими та фізичними навантаженнями. Якісне виконання службових обов'язків вимагає від правоохоронців високого рівня фізичної та функціональної підготовленості. Запропонована авторська програма для мобільних телефонів дозволить отримати оперативні дані щодо поточного стану готовності ССС правоохоронця до виконання фізичного навантаження під час несення служби або спортивного тренування. Залежно від цих показників правоохоронець може планувати та корегувати навантаження або своєчасно отримувати інформацію щодо вжиття заходів попередження погіршення функціонального стану та збереження здоров'я. Вперше запропоновано оцінювати стан серцево-судинної системи за показником градієнта модуля пружності лівого шлуночка та показником енергетичних можливостей роботи лівого шлуночка серця. Отримані експериментальні дані ССС у тих, хто займається різними видами єдиноборств, з метою використання їх для оцінки та порівняння з особистими даними правоохоронця, який має схожі морфофункціональні показники. Розробка має практичне значення та може використовуватися для осіб різного віку та рівня підготовленості.

Список використаних джерел

1. Дьякович М. П., Буш М. П. Ранние клинические изменения и эмоциональное выгорание у сотрудников полиции. *Медицина труда и промышленная экология*. 2015. № 12. С. 37–41.
2. Ерифа Е. Н., Веденин А. В. Совершенствование готовности сотрудников полиции к выполнению оперативно-служебных задач с помощью функциональных проб. *Актуальные проблемы государства и общества в области обеспечения прав и свобод человека и гражданина*. 2020. № 1. С. 338–341.
3. Бондаренко В., Рябуха О., Мартишко А., Давигора Ю. Відновлення фізичної працездатності працівників Національної поліції України : навч.-метод. посіб. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 225 с.

4. Кодлубовская Т. Б. Механизмы психофизиологических методов регуляции функциональных состояний у сотрудников полиции. *Психологічний часопис: міжнародний наукометричний електронний журнал Інституту психології НАПН України ім. Г. С. Костюка*. 2018. № 4 (14).
5. Кокун О. М., Кодлубовська Т. Б. Психофізіологічна постстрессова регуляція функціональних станів правоохоронців як засіб розвитку їх особистісно-професійних якостей. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Т. V. Вип. 19. С. 73-83.
6. Дзяк Г. В., Рейдерман Ю. И., Скрипченко И. Т. и др. Анализ электро-эхокардиограмм средствами КПК : монография. Днепропетровск : изд-во «Свидлер А. Л.», 2014. 96 с.
7. Вербовий В. Морфофункціональні показники курсантів закладів МВС України. *Молодіжний науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Фізичне виховання і спорт*. 2015. Вип. 19. С. 79–82.
8. Єрьоменко Е., Чибісов В., Говоруха О., Рейдерман Ю. Вплив здоров'я на біомеханічні показники серця спортсменів вищої кваліфікації за результатами даних ехокардіографії. *Теорія і методика хортингу*. 2015. Вип. 4. С. 92–103.
9. Омельченко О. С., Скрипченко И. Т. Функциональное состояние сердечно-сосудистой системы спортсменов различных весовых категорий в академической гребле. *Физическая культура, спорт как социальные феномены общества: ретроспектива, реальность и будущее : материалы Всероссийской с международным участием электронной студенческой научной конференции*. Иркутск : ФГБОУ НИ ИрГТУ, Т. 1. 2013. С. 305–310.
10. Талибов А. Х. Особенности эхокардиографических показателей в зависимости от квалификации спортсменов. *Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта*. 2012. № 6. С. 119–123.
11. Чибісов В. І.б Рейдерман Ю. І., Ісасва Л. І., Скрипченко І. Т. Використання ехокардіографії при відборі та оцінці перспективності спортсменів до занять конкретними видами спорту, функціональної діагностики, вдосконалення методів тренування. *Молода спортивна наука України*. 2006. Вип. 10. Т. 4. С. 369–371.
12. Чибісов В. И., Говоруха А. А., Рейдерман Ю. И. и др. Диагностика функционального состояния левого желудочка сердца по физико-механическим показателям его миокарда. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2013. № 5 (38). С. 275–281.
13. Скрипченко І. Т., Рейдерман Ю. І. Комп'ютерна діагностика серця. Авторське свідоцтво №107158 від 09.08.2021.
14. Бойко В. І., Рейдерман Ю. І., Скрипченко І. Т. та ін. Досвід конструювання, виготовлення і результати використання апаратно-програмного діагностичного комплексу. *Вісник СумДУ. Серія : Технічні науки*, 2010. Т. 2. № 3. С. 121–133.
15. Немцова Я. А., Скрипченко И. Т., Рейдерман Ю. И. Новое в методике функциональной диагностики состояния сердечно-сосудистой системы спортсменов. *The Caucasus. Economic and Social Analysis Journal of Southern Caucasus*. 2018. Т. 3. №. 24. С. 66–70.
16. Яковлев Г. М., Рейдерман Ю. И., Скрипченко И. Т. та ін. Біофізика серця спортсмена. За даними ехокардіографії. Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2006. 49 с.
17. Олейник Н. А., Рейдерман Ю., Скрипченко И. Т. и др. Разработка методики определения текущего состояния сердечно-сосудистой и дыхательной систем у спортсменов. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2012. Вип. 5 (2). С. 92–96.
18. Скрипченко І. Т., Рейдерман Ю. І. Оцінка стану серцево-судинної системи спортсменів високої кваліфікації за показником модуля пружності лівого шлуночка : *матеріали V Всеукр. науково-практ. конф. «Перспективи розвитку фізическої культури, спорту і рекреації»*. Симферополь, 2007. Т. III. С. 94–97.
19. Єрьоменко Е., Діхтяренко З., Рейдерман Ю. та ін. Вплив здоров'я на нетрадиційні біомеханічні показники серця спортсменів за результатами даних ехокардіографії. *Теорія і методика хортингу*. 2016. Вип. 5. С. 102–111.
20. Кодлубовська Т. Б. Експрес-регуляція функціональних станів правоохоронців після стресу. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. С. 44–52.
21. Чибісов В., Рейдерман Ю., Скрипченко І. Вплив занять спортом на процес старіння артеріальних стінок. *Роль фізичної культури та спорту в становленні та зміцненні генофонду України*. Полтава, 2006. С. 54–57.

Надійшла до редакції 10.03.2022

References

1. Dyakovich, M. P., Bush, M. P. (2015) Ranniye klinicheskiye izmeneniya i emotsyonalnoye vygoraniye u sotrudnikov politsyi [Early clinical changes and burnout in police officers]. *Meditsyna truda i promyshlennaya ekologiya*. № 12, pp. 37–41. [in Russ.].
2. Yerifa, E. N., Vedenin, A. V. (2020) Sovershenstvovaniye gotovnosti sotrudnikov politsyi k vypolneniyu operativno-sluzhebnyh zadach s pomoshchyu funktsyonalnyh prob [Improving the readiness of police officers to perform operational tasks through functional tests]. *Aktualnyye problemy gosudarstva i obshestva v oblasti obespecheniya prav i svobod cheloveka i grazhdanina*. № 1, pp. 338–341. [in Russ.].
3. Bondarenko, V., Riabukha, O., Martyshko, A., Davyhora, Yu. (2020) Vidnovlennya

fizychnoyi pratsездatnosti pratsivnykiv Natsionalnoyi politsiyi Ukrainy [Restoration of physical fitness of employees of the National Police of Ukraine] : navch.-metod. posib. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 225 p. [in Ukr.].

4. Kodlubovskaya, T. B. (2018) Mehanizmy psikhofiziologicheskikh metodov regulyatsiyi funktsionalnykh sostoyaniy u sotrudnikov politsiyi [Mechanisms of psychophysiological methods of regulation of functional states in police officers]. *Psykholohichniy chasopys: mizhnarodniy naukometrichniy elektronniy zhurnal Institutu psykholohiyi NAPN Ukrainy im. G. S. Kostyuka*. № 4(14). [in Russ.].

5. Kokun, O. M., Kodlubovska, T. B. (2019) Psykhofiziologichna poststresova rehuliatciya funktsionalnykh staniv pravookhorontsiv yak zasib rozvytku yikh osobystisno-profesiynykh yakosteï [Psychophysiological post-stress regulation of functional states of law enforcement officers as a means of developing their personal and professional qualities]. *Aktualni problemy psykholohiyi*. Vol. V. Issue 19, pp. 73-83. [in Ukr.].

6. Dzyak, G. V., Reyderman Yu. I., Skripchenko, I. T. et al. (2014) Analiz elektroehokardiogramm sredstvami KPK [Analysis of electro-echocardiograms by means of PDA] : monografiya. Dnepropetrovsk : izdatelstvo «Svidler A. L.», 96 p. [in Russ.].

7. Verbovyi, V. (2015) Morfofunktsionalni pokaznyky kursantiv zakladiv MVS Ukrainy [Morphofunctional indicators of cadets of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Molodizhnyi naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Fizychnye vykhovannia i sport..* Issue 19, pp. 79-82. [in Ukr.].

8. Yeryomenko, E., Chybisov, V., Hovorukha, O., Reiderman, Yu. (2015) Vplyv zdorovia na biomekhanichni pokaznyky sertsia sportsmeniv vyshchoi kvalifikatsii za rezultatamy danykh ekhokardiohrafii [The impact of health on the biomechanical heart rate of highly qualified athletes according to echocardiography]. *Teoriya i metodyka khortynhu*. Issue 4, pp. 92-103. [in Ukr.].

9. Omelchenko, O. S., Skripchenko, I. T. (2013) Funktsionalnoye sostoyaniye serdechno-sosudistoy sistemy sportsmenov razlichnykh vesovykh kategoriï v akademicheskoy greble [The functional state of the cardiovascular system of athletes of various weight categories in rowing]. *Fizicheskaya kultura, sport kak sotsialnyie fenomenyi obschestva: retrospektiva, realnost i budushee: materialy Vserossiyskoy s mezhdunarodnyim uchastiyem elektronnoy studencheskoy nauchnoy konferentsiyi. Irkutsk : FGBOU NI IrGTU*, Vol. 1, pp. 305-310 [in Russ.].

10. Talibov, A. Kh. (2012) Osobennosti ehokardiograficheskikh pokazateley v zavisimosti ot kvalifikatsii sportsmenov [Features of echocardiographic indicators depending on the qualifications of athletes]. *Uchenyie zapiski universiteta imeni P.F. Lesgafta*. № 6, pp. 119-123. [in Russ.].

11. Chybisov, V. I. Reiderman, Yu. I., Isayeva, L. I., Skrypchenko, I. T. (2006) Vykorystannia ekhokardiohrafii pry vidbori ta otsintsi perspektyvnosti sportsmeniv do zaniat konkretnymy vydamy sportu, funktsionalnoi diahnozyky, vdoskonalennia metodiv trenuvannia [The use of echocardiography in the selection and assessment of the prospects of athletes to engage in specific sports, functional diagnostics, improvement of training methods]. *Moloda sportyvna nauka Ukrainy*. Issue 10. Vol. 4, pp. 369-371. [in Ukr.].

12. Chybisov, V. I., Govorukha, A. A., Reyderman, Yu. et al. (2013) Diagnostika funktsionalnogo sostoyaniya levogo zheludochka serdtsa po fiziko-mekhanicheskim pokazatelyam ego miokarda [Diagnostics of the functional state of the left ventricle of the heart according to the physical and mechanical parameters of its myocardium]. *Slobozhanskiy naukovo-sportivnyy visnyk*. № 5 (38), pp. 275-281. [in Russ.].

13. Skrypchenko, I. T., Reiderman, Yu. I. Kompiuterna diahnozyka sertsia [Computer diagnostics of the heart]. *Avtorske svidotstvo №107158 vid 09.08.2021*. [in Ukr.].

14. Boyko, V. I., Reiderman, Yu. I., Skrypchenko, I. T. et al. (2010) Dosvid konstruiuvannia, vyhotovlennia i rezultaty vykorystannia aparatno-prohramnogo diahnozychnoho kompleksu [Experience in designing, manufacturing and results of using hardware and software diagnostic complex]. *Visnyk SumDU. Seriya : Tekhnichni nauky*. Vol. 2. № 3, pp. 121-133. [in Ukr.].

15. Nemtsova, Ya. A., Skrchenko, I. T., Reyderman, Yu. I. (2018) Novoye v metodike funktsionalnoy diahnozyki sostoyaniya serdechno-sosudistoy sistemy sportsmenov [New in the method of functional diagnostics of the state of the cardiovascular system of athletes]. *The Caucasus. Economic and Social Analysis Journal of Southern Caucasus*. Vol. 3. № 24, pp. 66-70. [in Russ.].

16. Yakovlyev, H. M., Reiderman, Yu. I., Skrypchenko, I. T. et al. (2006) Biofizyka sertsia sportsmena. Za danymy ekhokardiohrafii [Athlete's biophysics. According to echocardiography]. *Dniprodzerzhynsk : DDTU*, 49 p. [in Ukr.].

17. Oleynik, N. A., Reyderman Yu., Skripchenko, I. T. et al. (2012) Razrabotka metodiki opredeleniya tekushchego sostoyaniya serdechno-sosudistoy i dykhatel'noy sistem u sportsmenov [Development of a method for determining the current state of the cardiovascular and respiratory systems in athletes]. *Slobozhanskiy naukovo-sportyvnyy visnyk*. Issue 5 (2), pp. 92-96. [in Russ.].

18. Skrypchenko, I. T., Reyderman, Yu. I. (2007) Otsinka stanu sertsevo-sudynnoy sistemy sport-smeniv vysokoy kvalifikatsiyi za pokaznykom modulya pruzhnosti livoho shlunochka [Assessment of the cardiovascular system of highly qualified athletes on the index of the modulus of elasticity of the left ventricle] : *materyaly V Vseukr. naukovo-prakt. konf. «Perspektyvy razvytyya fizycheskoy kul'tury, sporta y rekreatsyy»*. Simferopol', Vol. III, pp. 94-97. [in Ukr.].

19. Yer'omenko, E., Dikhtyarenko, Z., Reyderman, Yu. et al. (2016) Vplyv zdorov'ya na netradytsiyni biomekhanichni pokaznyky sertsya sport-smeniv za rezul'tatamy danykh ekhokardiohrafii [Effects of health on non-traditional biomechanical heart rate of athletes according to echocardiography]. *Teoriya i metodyka khortynhu*. Issue 5, pp. 102–111. [in Ukr.].

20. Kodlubovs'ka, T. B. (2019) Ekspres-rehulyatsiya funktsional'nykh staniv pravookhorontsiy pislya stresu [Express regulation of functional states of law enforcement officers after stress]. *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy*, pp. 44–52. [in Ukr.].

21. Chybisov, V., Reyderman, Yu., Skrypchenko I. Et al. (2006) Vplyv zanyat' sportom na protses starinnya arterial'nykh stinok [The influence of sports on the aging process of arterial walls]. *Rol' fizychnoy kul'tury ta sportu v stanovlenni ta zmitsnenni henofondu Ukrainy*. Poltava, pp. 54–57. [in Ukr.].

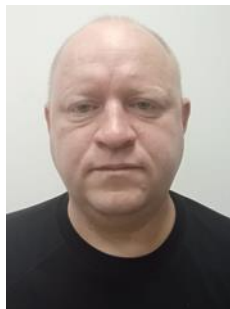
ABSTRACT

Iryna Skrypchenko, Vitaliy Hryban, Yuriy Moroz, Viktor Schastlyvets, Vladyslav Lastovkin, Viktor Rozhechenko, Yuriy Reiderman. Role of echocardiography in determining the working capacity of security personnel. Several studies have highlighted the intense psychophysiological and emotional stress, during the professional duties of law enforcement officers. Working in such heightened conditions of stress and pressure is closely related to cardiovascular diseases and attacks. However, to manage such extreme situations while performing high-quality official duties, having high level of physical and psychological fitness along with functional readiness would certainly help. Therefore, an appropriate assessment tool to measure the readiness of the cardiovascular system among the security personnel who perform physical duty while in service or training needs to be done on a regular basis. The authors have created a mobile based software program to address this need. The law enforcement officers can plan and adjust the load, and, if necessary, take timely measures to improve their functional state and preserve their health with the help of the software program. As a startup, the device was used to assess the state of the cardiovascular system in terms of the gradient of the elastic modulus and the energy potential of the left ventricle of the heart using the echocardiography. Assessment data on the functioning of the cardiovascular system of those who were engaged in different types of official security duties were obtained. The data was compared with the norms proposed by the organization or a security personnel with similar morphology and function. Development of the device, software and norms have a high practical value and could be modified for use among people of all ages and pressure levels.

Keywords: operative assessment, readiness of the cardiovascular system, echocardiography of the heart, gradient of myocardial elasticity modulus, energy supply, law enforcement officers, software.

УДК 351.741

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-368-374

**Дмитро
БОДИРІВ**®
викладач

**Ольга
НАМЛИНСЬКА**®
викладач

МУЛЬТИДИСЦИПЛІНАРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено потреби міждисциплінарного підходу до викладання вогневої підготовки поліцейських та застосування в освітньому процесі інтерактивних педагогічних технік, мультимедійних засобів навчання та симуляційного обладнання, які дозволяють синтезувати основні юридичні, тактичні, стрілецькі та психологічні аспекти застосування вогнепальної зброї для відпрацювання алгоритмів поведінки поліцейського на місці події. У статті наголошено, що нормативно-правові повноваження із застосування поліцейськими зброї безумовно пов'язані з

© Д. Бодирів, 2022
bodyrev@ukr.net

© О. Намлинська, 2022
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0139-1448>
k_tsp@dduvs.in.ua

потребою усунення його негативних юридичних, фізичних і організаційних наслідків, зокрема, пов'язаних з кримінальною відповідальністю за неналежне виконання службових обов'язків.

Визначено обґрунтованість та ефективність використання інноваційних технологій у вогневій підготовці, які дозволяють удосконалювати педагогічні техніки та методи навчання, а також поліпшують засвоєння знань і сприяють формуванню стійких умінь та навичок стрільби і безпечного поводження зі зброєю. Запропоновано розробити і впровадити в підготовку поліцейських спеціальні комплексні навчання за сценаріями типових ситуацій під час застосування зброї, в яких для вирішення завдань необхідне застосування комплексу отриманих знань із різноманітних галузей – стрілецької справи, тактики, домедичної підготовки, кваліфікації злочинів) – тобто мультидисциплінарного підходу в навчанні. Акцентовано на необхідності використання інтерактивного, мультимедійного та симуляційного обладнання (тирів, тренажерів, манекенів та інше), яке наближує навчання до реалій службової діяльності.

Ключові слова: застосування вогнепальної зброї, вогнева підготовка, поліція, мультимедійні та інтерактивні технології, симуляційне обладнання.

Постановка проблеми. Важливу роль у професійній діяльності поліції відіграє право на застосування поліцією вогнепальної зброї, адже вірогідність її застосування є досить високою внаслідок специфіки виконання службово-бойових завдань, а останнім часом – внаслідок глобалізації озброєння і криміналізації суспільства, зокрема внаслідок конфлікту на Сході України. Зважаючи на те, що набуття знань, вмінь та практичних навичок застосування зброї відбувається в умовах освітнього процесу, одним із актуальних питань є удосконалення напрямів і форм підготовки поліцейських до вогневого контакту, його наслідків та інших, пов'язаних з цим, обов'язків під час виконання службових обов'язків.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Актуальні питання застосування поліцейських заходів примусу органами правопорядку постійно в центрі уваги вітчизняних вчених і на сьогодні досить детально досліджені порядок і правові підстави застосування та використання зброї в роботах О. Бандурки, С. Гусарова, М. Єропкина, М. Єфімова, А. Комзюка, О. Фролова та ін.; формування психологічної готовності поліцейських до застосування зброї (Д. Александров, В. Андросюк, С. Ірхіна, Л. Казміренко тощо), особливості організації та проведення практичних стрільб та техніки влучної стрільби (В. Бабенко, В. Глущенко, П. Гординов, М. Ляпа, О. Кривошеєв, Ю. Свідлов, Є. Медовий, О. Яврошенко, В. Чайка). Нормативне обґрунтування та порядки надання домедичної допомоги травмованим і пораненим стала об'єктом вивчення В. Аكوпова, І. Сенюти, З. Гладуна, В. Москаленка, Т. Грузевої, О. Мисливої, О. Никифорової, Д. Андрощука, О. Марчука, О. Краска та ін.

Наукові доробки вітчизняних вчених і практиків мають важливе теоретичне і практичне значення для вироблення ефективних форм і методів підготовки поліцейських. Водночас актуальним залишається вироблення оптимальної програми підготовки із запровадженням нових інтерактивних технологій та акумуляції різногалузевих знань.

Метою статті є вивчення особливостей нормативно-правового регулювання надання поліцейськими в Україні домедичної допомоги на місці події та вироблення шляхів його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. В усьому світі та в Україні останнім часом відзначається значна динаміка застосування для припинення злочинів вогнепальної зброї поліцейськими на ураження [1, с. 25]. Передусім, це пов'язано з процесами озброєння на транснаціональному рівні та глобалізацією злочинів, вчинених із застосуванням вогнепальної зброї. В Україні згідно з офіційними даними тільки в 2020 році вилучено 1588 одиниць нелегальної вогнепальної зброї, а на початок 2021 року в Україні обліковується понад 200 тис. одиниць вогнепальної нарізної зброї, у цивільних громадян тощо. Згідно з емпіричними даними найбільше випадків незаконного обігу та використання зброї виявлено у Дніпропетровській, Київській, Херсонській та Харківській областях та м. Києві. Зазначену проблематику провокує також триваючий збройний конфлікт на Сході України, звідки надходить велика кількість нелегальної вогнепальної зброї на підконтрольні Україні території, адже відзначається поширення зброї саме військових зразків серед великої кількості людей [2].

В Україні обов'язки забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, а також протидії злочинності має Національна поліція. Через що її співробітників ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» наділяє повноваженнями із застосування заходів примусу, серед яких найбільш суворим є

застосування вогнепальної зброї у виключних випадках [3].

За умови ефективного застосування вогнепальна зброя сприяє затриманню правопорушника та (або) захисту життя громадян, забезпеченню правопорядку, а також публічної та особистої безпеки. Водночас цей примусовий поліцейський захід заподіює тяжкі тілесні ушкодження та з високою ймовірністю – смерть особі, щодо якої її застосували як правомірно, так і в разі порушення правових вимог та (або) заходів безпеки під час поводження зі зброєю (випадковий або несанкціонований постріл, рикошет та інше), випадково – стороннім особам, якщо, наприклад, поліцейський не має навичок влучної стрільби або інша людина раптово опинилась на лінії вогню), самому поліцейському чи іншому співробітнику поліції. Потреба активної протидії злочинності, забезпечення публічного порядку та виконання інших оперативно-службових завдань поліції не може протиставлятися дотриманню прав людини на життя, адже застосування зброї є не каральним, а одним із найбільш суворих примусових поліцейських заходів.

Конституційні гарантії захисту життя та здоров'я людини в Україні [4] транслиються в обов'язки поліцейського вжити заходів щодо надання невідкладної допомоги особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в беспорядному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я, та які постраждали внаслідок застосування заходів примусу (п. 4 ст.18, п. 14 ч. 1 ст. 23, ч. 4 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію»).

Як зазначається в науковій літературі, застосування табельної зброї поліцейським є «екстраординарним засобом» припинення правопорушень і має застосовуватись раціонально, з мінімізацією шкоди для всіх учасників, тільки на благо суспільства [5, с. 98–113]. Зважаючи на те, що вогнепальна зброя є смертоносним засобом, Закон України «Про Національну поліцію» встановлює чіткі правові підстави і порядок застосування вогнепальної зброї поліцейським (ст. 46), а також чотири взаємопов'язані та взаємозумовлені між собою принципи (умови): необхідність і ефективність – як відповідності службовим завданням поліції, та законність і пропорційність – як забезпечення прав, свобод та інтересів людини та суспільства (ст. 29), які мають бути дотримані одночасно, що й викликає труднощі у правозастосовній практиці.

Ефективне застосування поліцейським зброї (фізичне ураження кулею), навіть якщо воно законне та необхідне, заподіює охоронюваним законом правам людини таку шкоду, яка найчастіше перевищує благо, для захисту якого застосовується вогнепальна зброя, особливо – в обставині створення загрози заподіяння шкоди, тобто може бути непропорційним, у зв'язку з чим настає кримінальна відповідальність за: вбивство через необережність (ст. 119 КК України); умисне вбивство в разі перевищення меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України); умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 124 КК України) [6].

Водночас негативні наслідки застосування зброї – юридичні для поліцейського та медичні для пораненого – можливо мінімізувати через надання своєчасної домедичної та медичної допомоги пораненому. Причому це є законодавчою вимогою, яка забезпечена кримінальною відповідальністю за ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, якщо є змога надати таку допомогу, або неповідомлення про такий стан особи належним установам чи особам, якщо це спричинило тяжкі тілесні ушкодження (ст. 136 Кримінального кодексу України).

Зазначені факти вимагають від поліцейських досконалого володіння вогнепальною зброєю, чітких знань правових підстав його застосування та безпечного поводження зі зброєю, а також психологічної готовності до настання наслідків фізичного ураження та стійких навичок своєчасної допомоги при травмуваннях та пораненнях. Як показує практика, розуміння поліцейським механізму травми, заподіяної вогнепальною зброєю, та чітке виконання алгоритму надання домедичної допомоги на місці події з урахуванням тактичної ситуації дозволяє мінімізувати смертність власну і поранених осіб [7, с. 5–7], успішне відпрацювання Курсу стрільб – сформувати знання, уміння й навички поводження зі зброєю під час стрільби [8], вивчення кримінального права та судової практики з судової практики в справах про злочини проти життя та здоров'я особи – усвідомити реалії відповідальності, а адміністративного – належним чином складати рапорт про застосування зброї.

Без комплексу цих знань і вмій об'єктивно неможливо в повному обсязі

виконати функціональні обов'язки. В освітньому процесі закладів вищої освіти (далі – ЗВО) системи МВС надаються освітні послуги з цих питань, але в різних навчальних дисциплінах, які навіть передбачені в різних освітньо-професійних програмах: «Вогнева підготовка», «Тактико-спеціальна підготовка», «Тактична підготовка», «Особиста безпека працівників поліції», «Кримінальне право», «Адміністративне право», «Домедична допомога». В реаліях традиційної системи освіти їх синтез неможливий у вигляді окремого курсу, тільки під час комплексних штабних навчань, затверджених у розкладі ЗВО. Водночас, як свідчить досвід, якщо з кожної навчальної дисципліни особа отримує гарні результати, то розгублюється вже на етапі підсумкового контролю, з чого логічно випливає висновок щодо подальшої практичній професійній діяльності.

Традиційний навчальний процес орієнтований на надання і засвоєння сукупності «готових» знань, що зумовлює переважно репродуктивний метод навчання, який є ергономічним, адже забезпечує можливість передачі значного за обсягом навчального контенту в короткий термін без особливих навантажень, водночас унеможливує розвиток гнучкості мислення та навичок дослідницької діяльності (евристичного підходу до вирішення нетривіальних завдань). Проте професійна діяльність поліцейського перевантажена ризиками різного ступеня, високою ймовірністю екстремальних ситуацій та ескалацією подій, вимагає на основі отриманих знань критично і творчо мислити та швидко реагувати на зміну ситуації. Тож стереотипна освіта неспроможна підготувати фахівців належного рівня кваліфікації. В реаліях потужної глобалізації інформаційного простору використання інноваційних технологій в навчальному процесі дозволяє удосконалювати педагогічні техніки, прийоми та методи навчання, зокрема синтезувати різномірні знання на навчальних заняттях у вигляді симуляцій реальних подій. Використання інтерактивних технологій і мультимедійного обладнання в підготовці поліцейських є неминучим і обґрунтованим засобом формування знань, умінь і навичок, які відповідають професійним та міжнародним стандартам, потребам суспільства тощо.

З метою якісної підготовки поліцейських до реальних умов застосування вогнепальної табельної зброї доцільно впроваджувати як інтерактивні тренінги та квести з розробкою ситуаційних завдань і симуляцій травм, отриманих постраждалими з подальшим обговоренням кваліфікації події та складанням процесуальних документів (рапорту про застосування зброї, а також MIST-герот щодо маніпуляцій, здійснених стосовно пораненої особи), так і імітаційних завдань з використанням комп'ютерних «геймерних» технологій.

Ми підтримуємо позицію вітчизняних науковців про те, що впровадження таких методів навчання в підготовці поліцейських сприяє усвідомленню тактико-спеціальних аспектів вогневого контакту з правопорушниками, а «застосування інноваційних технологій у стрілецькій підготовці дозволить підвищити результативність виконання службових обов'язків поліцейськими під час виконання службово-бойових завдань, впевненість у своїй компетентності» [9, с. 24].

Ефективність у навчанні стрільбі з вогнепальної зброї підтвердило використання в освітньому процесі електронних або мультимедійних стрілецьких тирів у 3D-форматі віртуальної реальності з датчиками, які мають системи проектування зображень обстановки вчинення правопорушення [10, с. 146]. Наприклад, інтерактивного бойового тирю «ІНГУЛ», інтерактивного мультимедійного тирю «РУБІН-У», тренажерів без кульової стрільби «СКАТТ» та «Mantis X» тощо. Вони дозволяють ефективно їх комбінувати з широким колом імітаційного обладнання для занять з домедичної підготовки та тактичної медицини: кровоспинним джгутом для кінцівок «САТ»/«СІЧ»; тренажерами-манекенами для відпрацювання серцево-легеневої реанімації; імітаційних тренажерів для тампонування раневих (кульових) каналів (отворів); оклюзійних пов'язок (наліпок) при проникаючих пораненнях грудної клітки; Ізраїльських бандажів і бинтів для контролю кровотечі, спричинених вогнепальним пораненням. Це дозволяє відпрацювати взаємозв'язок ефективної стрільби в правопорушника та навичок надання йому невідкладної домедичної допомоги на місці події. Подібний мультидисциплінарний підхід в отриманні знань і навичок позитивно позначиться не лише на засвоєнні програми з вогневої підготовки та тактичної медицини. З погляду тактичної підготовки багатоаспектні сценарії дають змогу усвідомлювати пріоритети службової діяльності (передусім, виконання службово-бойових завдань), потреби оцінки оперативної обстановки та ймовірності вогневого контакту. Динаміка сценаріїв дозволяє викладу

корегувати процес навчального заняття.

Як правильно зазначають вітчизняні дослідники, чинні протоколи надання екстреної допомоги постраждалим не в повному обсязі відповідають потребам поліцейських у виконанні службових завдань, особливо – у загрозовій ситуації з наявністю активного стрілка, тож доцільним є впровадження міжнародних адаптованих настанов поведінки поліцейських в цивільних умовах з урахуванням тактичної ситуації (так званих алгоритмів ТЕСС) [12, с. 318-319].

Дійсно, що порядки надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах, у тому числі поліцейськими, передбачено нормативно-правовими актами Міністерства охорони здоров'я України, серед яких до ситуації вогнепального поранення треба віднести такі: Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на травму голови (черепно-мозкова травма) (5); Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на пошкодження живота (6); Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на травму грудної клітки (8); Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при рані кінцівки, в тому числі, ускладненій кровотечею (10) [13]. У той час, як нормативно не закріплені настанови МВС та Національної поліції України з тактики виконання службових завдань і надання допомоги постраждалим, само- і взаємодопомоги під час вогневого контакту та після нього, алгоритми поведінки поліцейського, принаймні, у найбільш типових ситуаціях дозволяє виробляти та відпрацьовувати під час комплексних тренінгів. Подібні заняття дозволяють упорядковувати та синтезувати теорію права (правові підстави застосування і використання вогнепальної зброї) з практичними навичками влучної стрільби, безпечного поводження зі зброєю, послідовністю надання домедичної допомоги і створити підґрунтя для стресостійкості та забезпечення особистої безпеки поліцейського в його професійній діяльності.

Враховуючи «глобалізацію» вогнепальної зброї, необхідність забезпечити ефективність професійної діяльності поліцейських з протидії злочинності та забезпечення прав і законних інтересів громадян, насамперед охорони життя кожної людини, зокрема шляхом надання необхідної домедичної допомоги у разі заподіяння шкоди чи для відвернення фізичної шкоди, заподіяної застосуванням вогнепальної зброї, ми вважаємо за доцільне розробку та затвердження в програмі вогневої підготовки, крім вивчення правових підстав, матеріальної частини зброї та порядку поводження зі зброєю, під час відпрацювання стрілецьких вправ впроваджувати тактичні елементи надання допомоги пораненим громадянам, само- і взаємодопомоги у разі отримання вогнепального поранення у різних зонах ризику. Для цього розробити конкретні алгоритми і практичні рекомендації для службової діяльності поліцейських, а для вироблення стійких навичок – симуляційні сценарії для комплексних навчань із використанням, насамперед, (мультимедійних) тирів.

Висновки. Отже, велика відповідальність, що визначена правовим статусом поліцейського та умовами різного ступеня ризику в його професійній діяльності, вимагає від нього високого рівня знань та вмінь, стійких практичних навичок, пов'язаних із застосуванням зброї, як от: правомірності та відповідальності за застосування зброї, зокрема, кваліфікації подій; бездоганних навичок поводження зі зброєю та знання її матеріальної частини; технік влучної стрільби в різноманітних умовах; тактичної оцінки оперативної обстановки та здійснення маніпуляцій щодо запобігання та відвернення загибелі, поранення і травмування їх та інших осіб (правопорушника, постраждалого, напарника, сторонніх осіб) у разі отримання вогнепального поранення, а також забезпечення особистої безпеки; документальної фіксації застосування зброї. Досягненню гарних результатів у вогневій підготовці поліцейських сприятиме застосування міждисциплінарного підходу, впровадження інтерактивних форм навчання, мультимедійних технологій та симуляційного обладнання, наблизить теорію до практики.

Список використаних джерел

1. Логачев М. Г. Правові та психологічні аспекти застосування поліцією вогнепальної зброї : навч. посібник. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2018. 232 с.
2. Результати дослідження «Незаконний обіг і використання зброї в Україні у 2020». URL : <https://censs.org/illcit-arms-2020/>
3. Про Національну Поліцію : Закон України від 02.07.2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
4. Конституція України : прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.

Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

5. Бандурка О. М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Укр. юрид. акад. Харків : 1994. 158 с.

6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. *Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.*

7. Мислива О. О. Основи надання патрульною поліцією невідкладної (домедичної та медичної) допомоги постраждалим особам : навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2018. 144 с.

8. Про затвердження Курсу стрільб для поліцейських : наказ МВС України № 334 від 26.04.2019. URL: <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/files/Наказ%20МВС%20334%20-%2026042019%20курс%20стрільб%20та%20норми%20витрат.pdf>.

9. Мислива О. О., Бодирев Д. А. Вогнева підготовка: інновації vs. традиції. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2021. № 1. С. 23–28.*

10. Дмитрієв А. В. Інноваційні технології в системі вогневої підготовки як необхідний фактор підвищення професійних компетенцій співробітників органів внутрішніх справ. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-tehnologii-v-sisteme-ognevoy-podgotovki-kak-neobhodimyy-faktor-povysheniya-professionalnyh-kompetentsiy-sotrudnikov/viewer>.

11. Мислива О. О., Никифорова О. А., Бойко О. І. Використання міжнародного досвіду в ході навчання з тактичної медицини. *Юридичний науковий електронний журнал. № 5/2021. С. 317–319.*

12. Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 16.06.2014 р. № 398. *Офіційний вісник України. 2014. № 59. Ст. 1621.*

Надійшла до редакції 11.01.2022

References

1. Lohachev, M. H. (2018) *Pravovi ta psykholohichni aspekty zastosuvannya politstieiu vohnepalnoi zbroi* [Legal and psychological aspects of police use of firearms] : navch. posibnyk. Kharkiv : Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. 232 p. [in Ukr.].

2. Rezultaty doslidzhennia «Nezakonnii obih i vykorystannia zbroi v Ukraini u 2020» [The results of the study «Illicit trafficking and use of weapons in Ukraine in 2020»]. URL : <https://censs.org/illcit-arms-2020/> [in Ukr.].

3. Pro Natsionalnu politsiu [On the National police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2015. № 40–41, art. 379.*

4. Konstytutsiya Ukrainy : pryynyata na 5-y sesiyi Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnya 1996 r. [Constitution of Ukraine : adopted at the 5th session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30, art. 141.* [in Ukr.].

5. Bandurka, O. M. (1994) *Zakhody administratyvnoho prypynennia v diialnosti militsii* [Measures of administrative termination in the activities of the police] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Ukr. yuryd. akad. Kharkiv, 158 p. [in Ukr.].

6. Kryminalnyy kodeks Ukrainy vid 05.07.2001 [Criminal Code of Ukraine of April 5, 2001]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2001. № 25–26.* [in Ukr.].

7. Myslyva, O. O. (2018) *Osnovy nadannya patrolnoy politsiyeyu nevidkladnoy (domedychnoy ta medychnoy) dopomohy postrazhdalym osobam* [Basics of patrol police emergency (home and medical) assistance to victims] : navch. posib. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 144 p. [in Ukr.].

8. Pro zatverdzhennya Kursu strilb dlia politseiskykh [About the statement of the Course of shootings for police officers] : nakaz MVS Ukrainy № 334 vid 26.04.2019. URL : <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/files/Nakaz%20MVS%20334%20-%2026042019%20kurs%20strilb%20ta%20normy%20vytrat.pdf> [in Ukr.].

9. Myslyva, O. O., Bodayriev, D. A. (2021) *Vohneva pidhotovka: innovatsiyi vs. tradytsiyi* [Fire training: innovation vs. traditions]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. № 1, pp. 23–28.* [in Ukr.].

10. Dmytriyev, A. V. *Innovatsiyi tekhnolohiyi v systemi vohnevoyi pidhotovky yak neobkhdnyy faktor pidvyshchennya profesynykh kompetentsiy spivrobitnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav* [Innovative technologies in the system of fire training as a necessary factor in improving the professional competencies of law enforcement officers]. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-tehnologii-v-sisteme-ognevoy-podgotovki-kak-neobhodimyy-faktor-povysheniya-professionalnyh-kompetentsiy-sotrudnikov/viewer>. [in Ukr.].

11. Myslyva, O. O., Nykyforova, O. A., Boiko, O. I. (2021) *Vykorystannia mizhnarodnoho dosvidu v khodi navchannia z taktychnoi medytsyny* [Use of international experience in training in tactical medicine]. *Yurydychni naukovy elektronnyi zhurnal. № 5, pp. 317–319.* [in Ukr.].

12. Pro zatverdzhennia poriadkiv nadannia domedychnoy dopomohy osobam pry nevidkladnykh stanakh [On approval of the procedures for providing home medical care to persons in emergencies] : nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy vid 16.06.2014 № 398. *Ofitsynny visnyk Ukrainy. 2014. № 59, art. 1621.* [in Ukr.].

ABSTRACT

Dmytro Bodyryev, Olha Namlynska. Multidisciplinary support of fire training of police officers in Ukraine. The article is devoted to the need for an interdisciplinary approach to teaching fire training to police and the use in the educational process of interactive pedagogical techniques, multimedia teaching aids and simulation equipment that synthesize basic legal, tactical, shooting and psychological aspects of firearms and practice scene with the victim. The article outlines the legal and social origins of the powers and conditions of police use of weapons, as well as the responsibilities to eliminate its possible negative legal, physical and organizational consequences. He has been charged with criminal liability for police misconduct. The essence and principles of use of the weapon and significance for performance of the official tasks provided by the legislation are specified. Emphasis is placed on the interdependence of the right of a police officer to use a firearm as the most severe coercive measure with the duty of a police officer to take measures to provide emergency assistance to victims of gunshot wounds, enshrined in the Law of Ukraine «On National Police».

The validity and efficiency of the use of innovative technologies in fire training are determined, which allow to improve pedagogical techniques and teaching methods, as well as improve the acquisition of knowledge and promote the formation of stable skills of shooting and safe handling of weapons. It is proposed to develop and implement in the training of police special comprehensive exercises and trainings on scenarios of typical situations of weapons use, in which tasks require the use of a set of knowledge from various fields – shooting, tactics, home training, crime qualification – that is a multidisciplinary approach to learning. A prerequisite for such practical classes is the use of interactive multimedia and simulation equipment (shooting ranges, simulators, mannequins, etc.), script development and training, which brings learning closer to reality.

Keywords: *use of firearms, fire training, police, multimedia and interactive technologies, simulation equipment.*

УДК 378.016:355.541.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-374-385

Юрій ВЕЛИКИЙ[©]

викладач кафедри

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

**ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ОСВІТНІХ
ТЕХНОЛОГІЙ НА ЗАНЯТТЯХ З ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ
В ЗВО ІЗ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ**

У статті визначено особливості використання інноваційних технологій у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання (далі – ЗВО), їх застосування в основних видах навчальних занять, окремих формах освітнього процесу, пошуку шляхів підвищення ефективності проведення практичних занять з вогневої підготовки в ЗВО.

Проаналізовано та узагальнено передовий досвід використання інтерактивних і активних методів навчання в освітньому процесі ЗВО з метою формування у студентів і курсантів (далі – здобувачі) професійних компетентностей, розвитку проблемно-пошукового мислення, пам'яті та уваги.

Проведено порівняльний аналіз ефективності використання традиційних та інноваційних освітніх технологій, обгрунтовано доцільність їх використання на практичних заняттях з вогневої підготовки.

На основі аналізу запропоновано використання до 30 % інтерактивних і активних методів навчання на практичних заняттях з вогневої підготовки для сприяння переходу на багатосторонню комунікацію з усіма учасниками освітнього процесу, поліпшення роботи в групах, активізації дослідницької діяльності здобувачів.

Ключові слова: *здобувачі вищої освіти, вогнева підготовка, інноваційні освітні технології, інтерактивні і активні методи навчання.*

© Ю. Великий, 2022

ORCSI iD: <https://orcid.org/0000-0003-4386-7555>

great170512@gmail.com

Постановка проблеми. Сучасний освітній процес у ЗВО вимагає від здобувачів опрацювання великої кількості навчального матеріалу з різних дисциплін у стислі терміни, що впливає на якість засвоєння ними освітньої програми. Розвиток особистісних якостей і компетентностей здобувачів, їх когнітивних здібностей багато в чому залежить від якості організації занять та комунікативної взаємодії з науково-педагогічними працівниками (далі – НПП). Водночас гучні резонансні події за участю поліції після застосування крайнього примусового заходу свідчать про необхідність змін у традиційній системі проведення практичних занять [13].

Закон України «Про вищу освіту» серед основних завдань закладів вищої освіти передбачає «забезпечення органічного поєднання в освітньому процесі освітньої, наукової та інноваційної діяльності» [1].

Для вирішення цих завдань запропоновано використання до 30 % інтерактивних і активних методів навчання під час проведення практичних занять з вогневої підготовки, перехід на багатосторонню комунікацію, організацію роботи в групах, активізацію самостійної дослідницької діяльності, проведення різних форм організації освітнього процесу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. На необхідність зміни традиційної системи навчання майбутніх поліцейських, удосконаленні їх рівня підготовленості завдяки застосуванню інноваційних технологій акцентовано у роботах науковців, як-от: Р. Валєва, В. Покайчука, А. Жбанчика, В. Поливанюка, О. Никифорової, К. Недрі (2021). Удосконалення рівня підготовленості здобувачів, підвищення їх мотивації, зацікавленості до отримання знань запропоновано досягати завдяки застосуванню інноваційних технологій та концепції когнітивного навчання [2].

У працях дослідників О. Ульянової, О. Конєва (2019), С. Бородіна, С. Шульги, Х. Бойчука (2020), О. Мисливої, Д. Бодирєва, А. Наточого (2021) акцентовано на факті, що на цей час недостатньо враховується значний потенціал інноваційних технологій і методів для підвищення якості занять з вогневої підготовки із здобувачами ЗВО [3-6].

Дослідники Ю. Бистрова, Г. Швець сучасні інновації в галузі освіти поділяють на: психолого-педагогічні (нововведення в навчальний, виховний, управлінський процес); науково-виробничі (комп'ютерні, мультимедійні технології); соціально-економічні (правові, юридичні, економічні нововведення) [11, 12].

Ефективність застосування інновацій із застосуванням комп'ютерних, мультимедійних технологій на заняттях з вогневої підготовки доведено в роботах В. Семенюка, О. Лаврова, М. Гришина, М. Руденко, А. Кравчука (2015), О. Маркова, Ю. Самсонова, В. Шемчука, С. Бородіна, І. Атаманенко, П. Рибалко, В. Соколовського, Є. Безбородова, І. Вознесенського (2021) [7-10].

Водночас застосуванню інновацій на заняттях з вогневої підготовки для формування професійних компетенцій, проблемно-пошукового мислення, розвитку пам'яті та уваги у майбутніх поліцейських надається недостатньо уваги.

Мета статті: дослідити особливості застосування інноваційних технологій в ЗВО, розкрити специфіку їх використання на заняттях з вогневої підготовки.

Виклад основного матеріалу. Сутність традиційної технології навчання передбачає послідовну організацію 3 етапів (викладання, засвоєння, відтворення), в яких здобувач повинен вивчити і засвоїти навчальний матеріал, а НПП – контролювати і оцінювати. В цьому процесі НПП вбачається чітке, доступне викладання навчального матеріалу, пояснення готових знань, умінь і навичок. Через що поширеним є судження, що якість навчання залежить від методів і прийомів викладання НПП, а пізнавальна активність здобувачів не є головним чинником освітнього процесу. Концепція інтерактивного навчання у ЗВО передбачає застосування в освітньому процесі таких моделей:

1. Пасивна, під час якої здобувач дивиться, слухає і є об'єктом навчання.
2. Активна, під час якої здобувач вирішує завдання, виконує практичну роботу і є суб'єктом навчання.
3. Інтерактивна, під час якої здобувач і НПП є рівноправними суб'єктами освітнього процесу.

Найбільш прийнятною класифікацією методів, які використовуються в сучасному освітньому процесі, є:

1. Словесні, візуальні, практичні, репродуктивні, проблемно-пошукові,

індуктивні, дедуктивні – для опанування навчальної дисципліни.

2. Дискусії, вирішення ситуацій, ділові ігри, виконання завдань, пошук, дослідження, експерименти, конкурси, вікторини – для підвищення мотивації до навчально-наукової діяльності.

3. Опитування, залік, іспит, кваліфікаційна робота – для оцінювання якості засвоєння здобувачем теоретичного та практичного матеріалу з навчальної дисципліни [11; 18].

У закордонних навчальних закладах активно проваджується теорія когнітивного навчання, яка є популярною в США і Європі. Когнітивність (пізнання) – властивість людини щодо переробки та сприйняття інформації. Когнітивний – це пізнавальний процес, за якого відбувається обробка свідомістю, що надходить, її уявним перетворенням в знання, здатність до зберігання і використання накопиченого досвіду в повсякденному житті [21]. Теорія когнітивного (*Cognitive load theory*) навантаження (КН) розроблена австралійським нейрофізіологом Джоном Свелером. У теорії КН ефективний навчальний матеріал полегшує процес навчання, спрямовуючи когнітивні ресурси на дії, які безпосередньо стосуються навчання, а не на підготовку до навчання.

У ЗВО поширеними інноваційними моделями навчання є: контекстне навчання, імітаційне навчання, проблемне навчання, модульне повне засвоєння знань, дистанційне навчання [12]. Характеристику інноваційних та традиційної моделей навчання наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика інноваційних моделей навчання з традиційною

Інноваційні моделі навчання	Характеристика інноваційної моделі	Характеристика традиційної моделі
Контекстне навчання	Інтеграція різних видів діяльності здобувачів: навчальної, наукової, практичної. Створення умов, максимально наближених до реальних	Збільшення частки практичної роботи здобувачів (з акцентом на прикладну)
Імітаційне навчання	Використання ігрових та імітаційних форм навчання	Збільшення частки активних методів навчання (імітації й імітаційні ігри)
Проблемне навчання	Ініціювання самостійного пошуку (здобувачем) знань через проблематизацію (НПП) навчального матеріалу	Зміна характеру навчального завдання і навчальної практики (з репродуктивного на продуктивний, творчий)
Модульне навчання	Зміст навчального матеріалу жорстко структурується для максимально повного засвоєння, супроводжуючись обов'язковими блоками вправ і контролю за кожним фрагментом	Специфічна організація навчального матеріалу в найбільш стислому і зрозумілому для здобувача вигляді
Повне засвоєння знань	Розроблення варіантів досягнення навчальних результатів (на основі зміни параметрів умов навчання) із врахуванням здібностей здобувачів	Увага на фіксації результатів навчання
Дистанційне навчання	Широкий доступ до освітніх ресурсів, гранично опосередкована роль НПП, самостійна й автономна роль здобувача	Використання новітніх інформаційно-комунікаційних засобів і технологій

Дослідники дидактики вважають, що найменші результати досягаються за умов пасивного навчання (лекція — 5 %, читання — 10 %, зорове й слухове сприйняття — 20 %, демонстрація — 30 %), а найбільші під час застосування інтерактивного навчання (групова дискусія — 50 %, практичні вправи — 75 %, навчання інших — 90 %) [16]. У традиційних формах (лекція, семінар, консультація, дискусія) викладання є і свої переваги. Проведення лекцій дає змогу працювати НПП з великою аудиторією, викладати великі обсяги навчального матеріалу за обмежений час.

За результатами психологічних досліджень встановлено, що 83 % інформації

людина сприймає зором, 12 % – слухом, 5 % – іншими рецепторами. Дослідження пам'яті свідчать, що людина запам'ятовує 20 % від почутого, 30 % – від побаченого, 70 % – від одночасно побаченого й почутого, 80 % – від побаченого, почутого й обговореного, 90 % – від побаченого, почутого, обговореного й активно виконаного [15].

Дослідження, проведені Національним тренінговим центром США (1980), свідчать, що інтерактивне навчання уможливорює різке збільшення відсотка засвоєння матеріалу, бо впливає не лише на свідомість учня, а й на його почуття, волю. Результати цих досліджень відображено у схемі, яка має назву «Піраміда навчання» [17].

Рис. 1. Піраміда навчання

Сучасні освітні інновації є активним творчим процесом щодо поширення та впровадження нових методів і засобів для вирішення конкретних дидактичних завдань, у гармонійному поєднанні з традиційними методиками. Застосування інноваційних технологій орієнтовано на задоволення потреб та інтересів здобувачів, спрямовано на одержання нових знань, пошуку шляхів їх застосування, вирішення проблемних питань, моделювання різних ситуацій, розвитку пам'яті, уваги, аналітичного і критичного мислення [18]. Застосування інтерактивних методів дає можливість активізувати пізнавальну активність здобувачів, передачі практичного досвіду, збільшити обсяг засвоєння навчальної інформації, творчого підходу до викладання. Характеристику інтерактивних методів та їх призначення наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Характеристика інтерактивних методів навчання та їх призначення

Інтерактивні методи навчання	Призначення методу
Аналіз помилок, колізій, казусів	Аналіз конкретних ситуацій, їх обговорення, ознайомлення з різними підходами до вирішення проблеми, пошук необхідної інформації
Аудіовізуальний метод навчання	Реалізується у формі аудіовізуальних курсів, електронних підручників, комп'ютерних тестових завдань, тренінгів і практичних посібників для індивідуального та дистанційного навчання, відеозапису різних форм навчання для аналізу та обговорення дій учасників освітнього процесу
Діалог Сократа (сократів діалог)	Формує вміння грамотно ставити запитання, спрямовувати діалог, скласти його алгоритм, передбачати можливі варіанти відповідей і заздалегідь готувати варіанти наступних ланцюжків запитань
«Дерево рішень»	Практичний спосіб зважити переваги і недоліки різних варіантів дій та рішень. Плюси і мінуси фіксуються у спеціальних таблицях, розміщених в аудиторії: варіант 1. + -; варіант 2. + -; варіант 3. + -.
Ділова (рольова) гра	Побудована на творчості, змагальності, колективній співпраці. Мета методу: створення ситуації, максимально наближеної до реальної, в якій здобувачі повинні виконати необхідні професійні дії, правильно застосувати набуті знання, підготувати нормативні документи

Інтерактивні методи навчання	Призначення методу
«Займи позицію»	Методичний прийом, який допомагає визначитись із власною позицією у професійних дискусіях, особливо під час вирішення проблемних питань та конфліктних ситуацій
Коментування, оцінка (або самооцінка) дій учасників	Здобувачі вчаться справедливо оцінювати роботу інших, нести відповідальність за свою оцінку, передбачає коментар відповіді
Майстер-класи	Для передачі знань і умінь, обміну досвідом навчання і виховання, центральною ланкою якої є демонстрація оригінальних методів освоєння певного змісту за активної ролі всіх учасників заняття
Метод інтерв'ю (інтерв'ювання), публічний виступ	Допоміжний метод формування і відпрацювання практичних навичок комунікації (поліцейського з цивільними особами та колегами), який найчастіше реалізується у формі бесіди
Метод проєктів	Проєкт може мати дослідницький, пошуковий, творчий (креативний), прогностичний, аналітичний та ігровий характер, орієнтований на інтереси і побажання здобувачів
«Навчальний полігон»	Призначений для практичних занять, відпрацювання вправ, проведення дослідження, в умовах, наближених до реальних
PRES-формула (від англ. Position – Reason – Explanation or Example – Summary)	Допоміжний метод навчання, спрямований на розвиток і закріплення навичок аргументування, обґрунтування й захисту власної позиції у дискусії, діалозі, під час зустрічей. У цій формулі запрограмований алгоритм логічно послідовних дій: Позиція (думка) – обґрунтування – приклад – висновок (наслідок)
Проблемний (проблемно-пошуковий) метод	Виконання завдань здобувачів на семінарських і практичних заняттях, для самостійної роботи (з наданням достатнього часу на його виконання)
Робота в малих групах	Застосовується (від 2–3 до 5–7 осіб) для формування навичок командної співпраці, конструктивної взаємодії з колегами, адекватного сприйняття дій інших та власної поведінки. Завдання можуть бути однаковими або вибірковими, під керівництвом НПП порівнюють результати, аналізують, оцінюють, визначають найліпший варіант

Дослідниця дидактики О. Башкір пропонує використовувати в освітньому процесі ЗВО активні методи навчання, які орієнтовано на розвиток особистості здобувачів, їх саморозвиток, опанування необхідних професійних компетенцій [19]. Активні методи навчання передбачають застосування демократичного стилю викладання та активної взаємодії НПП із здобувачами. У разі вмілого застосування цих методів дозволяє НПП вирішувати одночасно декілька завдань: підкорити процес навчання його керуючому впливу, забезпечити активну участь здобувачів в роботі, установити контроль за засвоєнням навчального матеріалу [20]. Характеристику активних методів та їх призначення наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Характеристика активних методів навчання та їх призначення

Активні методи навчання	Призначення методів
Моделювання професійних ситуацій	Універсальний метод дослідження ситуацій, будь-яких об'єктів, явищ, для вивчення їх особливостей, прогнозування дій і наслідків, пошуку оптимальних варіантів рішення
<i>Ігри:</i> рольові; ділові; імітаційні; організаційно-діяльні	<i>Рольова гра</i> – для розширення досвіду учасників, шляхом пред'явлення їм несподіваній ситуації, в якій пропонується прийняти позицію (роль) кого-небудь <i>Ділова гра</i> – імітації прийняття рішень в різних ситуаціях, здійснювані за заданими правилами в діалоговому режимі, при наявності конфліктних ситуацій або інформаційної невизначеності <i>Імітаційні ігри</i> – це різновид ділових ігор, в яких поведінка учасників визначається моделлю середовища, представленої у вигляді ігрової імітації <i>Організаційно-діяльні ігри</i> – ігровий метод аналізу, вирішення

Активні методи навчання	Призначення методів
Імітаційні неігрові методи	складних проблем, які не мають однозначного рішення
Круглий стіл, диспут, дебати	Імітаційні вправи, розбір конфліктів, ділової документації, вирішення ситуаційних завдань
Брейнстормінг («мозковий штурм»)	Вид групового вирішення тих чи інших питань, якому властиві певний порядок і черговість висловлювань його учасників, при рівних правах і позиції всіх присутніх
Інтелект-карти	Застосовується для підвищити розумової активність учасників, запропонування ідей, конструктивних рішень, розв'язання складних проблем або нестандартних ситуацій. Застосовується на самому початку вирішення проблеми або якщо цей процес зайшов у глухий кут
Хронологія	Інтелект-карти (англ. mind maps) – це так звана мапа розуму, пам'яті або ж думок, що відображає слова, ідеї чи завдання. Її використовують для генерування, структуризації чи відображення ідей. Використовується для запам'ятовування великого обсягу інформації в процесі навчання
Структурно-логічні схеми (СЛС)	Метод формування хронологічної компетентності здобувачів
Скрайбінг	СЛС – застосовуються під час проведення всіх типів занять. Допомагають упорядкувати навчальну інформацію, інтенсифікувати, систематизувати, узагальнити процес засвоєння знань
Метод дискусії	Скрайбінг (з англійської scribe –робити ескіз, нарис) – це метод розповіді чи пояснення, який супроводжується графічною ілюстрацією головного змісту сказаного
Метод прогнозування подальших дій	Цей метод передбачає обговорення певної проблеми, пошук шляхів усунення, її вирішення досвідченим фахівцем. Дискусія пошуку відповіді, представлення вмотивованого висновку, чіткого і логічного формулювання власних думок та тверджень
Редукований метод	Метод передбачає введення нової інформації, її засвоєння на основі накопичених знань. Водночас НПП подає нову інформацію тезисно, а здобувачі доповнюють її та узагальнюють
«Шанс»	Метод поширений у практиці роботи зарубіжної школи (Болгарії, Англії, США). НПП готує інформацію для лекції. Здобувачі відповідно до теми виконують завдання самостійної роботи. У процесі проведення лекції вони стають співавторами або опонентами
«Піраміда понять»	Метод передбачає збільшення можливості здобувачів на успішне виконання завдання (вправи).
Квазіпрофесійні завдання	Метод сприяє поступовому накопиченню термінології до окремих тем, розділів, поступово збільшуючи навантаження. Здобувачі під керівництвом НПП «вибудовують» «піраміду понять»: спочатку знайомляться із Законом (виписують терміни), акцентуючи увагу на поняттях – «компетентність»; термінології; ключові слова, завершаючи «піраміду понять»
«Коло висновків»	Модельовання реальних проблемних ситуацій, з метою «програти» будь-яку ситуацію професійної діяльності з різних позицій всіх учасників «процесу», для набуття певного досвіду професійної діяльності
Тренінги (індивідуальні та групові)	Метод застосовується по завершенню вивчення теми, розділу з метою підготовки до модульного контролю. Здобувачі розташовуються по колу, кожен із них заздалегідь отримує завдання: сформулювати підсумки до певної теми, акцентуючи увагу на ключових поняттях, опорних тезах, із різних наукових джерел, у тому числі й періодичних видань
	Мета тренінгів – забезпечити здобувача практичними знаннями, вміннями, навичками, необхідними для виконання конкретних завдань шляхом тренування (повторення й закріплення) певних дій.

Згідно з вимогами Закону України «Про вищу освіту» частка інноваційної діяльності під час викладання дисципліни «Вогнева підготовка» повинна складати не менше 30 %. У більшості НПП під час застосування сучасних інтерактивних і активних методів виникають складності в результаті: відсутності практичного досвіду

застосування; невіри в ефективність; незрозуміння їх місця в структурі заняття; необхідності поступитися активністю і ініціативою здобувачам.

Для реалізації поставленої мети, на нашу думку, доцільно використовувати інтерактивні та активні методи, враховувати обсяг годин, відведених на аудиторну роботу, активно поєднувати різні форми організації освітнього процесу. Якщо навчальною програмою не передбачено такі види занять, як лекції, семінари, то треба планувати розгляд матеріалу під час проведення консультацій, вікторин, конкурсів, досліджень тощо. Обсяг годин навчальної дисципліни «Вогнева підготовка» наведено в табл. 4.

Таблиця 4

Обсяг годин навчальної дисципліни «Вогнева підготовка»

Курс	Загальний обсяг	Аудиторна робота				Самостійна, індивідуальна робота
		Всього	Лекції	Семінари	Практичні заняття	
<i>Спеціальність 081 (Право)</i>						
I	120	90	8 (6,7%)	8 (6,7%)	74 (61,6%)	30 (25%)
II	105	96			96 (91,4%)	9 (8,6%)
III	75/90*	66/70*			66 (88%) 70 (77,7%)*	9 (12%)/ 20 (22,3%)*
IV	60	30			30 (50%)	30 (50%)
<i>Спеціальність 262 (Правоохоронна діяльність)</i>						
I	105	90	8 (7,6%)	8 (7,6%)	74 (70,5%)	15 (14,3%)
II	135	100			100 (74%)	35 (26%)
III	30	26			26 (86,6%)	4 (13,4%)

Примітка: * – обсяг годин для ФПФПСР.

Головними завданнями під час використання інтерактивних і активних методів є перехід на багатосторонню комунікацію з усіма учасниками процесу, роботу з невеликою кількістю здобувачів, організацію роботи в групах, проведення обов'язкової розминки і заохочення, попередньою підготовку місць проведення занять. Специфіка викладання дисципліни «Вогнева підготовка» передбачає врахування вимог чинних законів, Інструкції, наказів та оперативно-службової діяльності. Рекомендації щодо використання на заняттях «Вогнева підготовка» інтерактивних і активних методів, із врахуванням специфіки викладання, наведено в табл. 5.1-5.3.

У традиційній організації освітнього процесу під час проведення лекцій використовується одностороння форма передачі інформації. Здобувач перебуває в ситуації, коли він тільки читає, чує, говорить про певні галузі знань і займає позицію сприймаючого. Іноді відбувається двосторонній зв'язок між НПП і здобувачем. Тому необхідно побудувати проведення лекцій як діалог з аудиторією. Інформацію можна доводити здобувачам в різних частинах заняття, при цьому не бажано давати багато інформації, а обмежити лекцію 2–3 основними ідеями. Для розширення можливостей використання цього виду навчальних занять, на нашу думку, доцільно змінювати НПП формат їх проведення та передачі інформації [13].

Частка семінарських занять, самостійної і індивідуальної роботи з навчальної дисципліни «Вогнева підготовка» в ЗВО становить: 8,5 % – 31,6% для здобувачів, які навчаються за спеціальністю (081) і 13,3 % – 21,9 % (262) – за спеціальністю (262), від загального обсягу годин цієї навчальної дисципліни. Як показує практика, запитання здобувачів після проведених лекцій та семінарів часто перетворюється в один із видів самостійної або індивідуальної роботи з подальшою реалізацією самостійного дослідження. Тому якість проведення семінарів залежить від активності позиції НПП і його практичного досвіду. Урізноманітнити цей вид навчальних занять можна проведенням: вступних, оглядових, самоорганізуючих, пошукових, наукових, міжпредметних семінарів, семінарів-бесід, дискусій, форумів, дебатів, симпозіумів, «круглих столів», наукових, з використанням ігрових ситуацій.

Таблиця 5.1

Рекомендації щодо використання інноваційних методів на лекційних заняттях та семінарах

Вид навчальних занять	Проблемна лекція	Бінарна лекція	Лекція з помилками	Лекція-візуалізація	Лекція-діалог	Інтерактивна лекція	Лекція-консультація	Дискусія	Брейнстормінг	Проблемний семінар	PRES-формула	Круглий стіл, диспут	Метод проектів	Дебати	Симпозіум	Консультації
лекції	+	+	+	+	+	+	+									
семінари								+	+	+	+	+	+	+	+	+

Однією з особливостей відпрацювання практичних вправ з вогневої підготовки є безумовне дотримання вимог Курсу стрільб для поліцейських та Інструкції із заходів безпеки при поводженні з вогнепальною зброєю. Ефективність практичних занять підвищується, якщо вони є логічним продовженням розглянутої інформації на лекціях, семінарах, консультаціях, додаткових заняттях. Заняття доцільно закінчувати аналізом відпрацьованих вправ, розбором допущених помилок із наведенням прикладів практичної діяльності поліції.

Самостійна і індивідуальна роботи є основним засобом опанування навчальним матеріалом у час, вільний від обов'язкових навчальних завдань. Зазначені види роботи можна умовно поділити на три рівні: доаудиторну (підготовка до заліків, іспитів); аудиторну (слухання лекцій, участь у семінарських заняттях, виконання практичних завдань); післяаудиторну (підготовка рефератів, тез, презентацій, робота з джерелами і літературою). Вказані форми організації освітнього процесу дозволяють розкрити творчі здібності здобувачів, навчити їх реферуванню літератури, складанню тез, працювати з книгою, першоджерелами [14].

Таблиця 5.2

Рекомендації щодо використання інноваційних методів на практичних заняттях і консультаціях

Вид навчальних занять	Тренінг окремого навичку	Демонстрація навичку	Демонстрація помилок	«Дерево рішень»	Ділові ігри	Майстер-класи	«Навчальний полігон»	Проблемний метод	Робота в малих групах	Скрайбінг	«Шанс»	Індивідуальні тренінги	Групові тренінги	Рольові ігри	Неігрові ігри
Консультації	+	+				+			+		+	+	+		+
Практичні	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Під час вибору моделі навчання здобувачів НПП повинен враховувати базовий рівень підготовленості і чисельність здобувачів в групі, умови проведення, розвиток матеріально-технічної бази, наявність необхідного інвентарю. Подання навчального матеріалу та інформації повинно мати елемент новизни і бути спрямоване на підготовку їх до майбутньої професії. Паливом для підвищення мотивації здобувачів повинно бути їх бажання навчатися. Освітній процес повинен будуватися за принципом: «хочу – могу – знаю як – Я готовий!». Успіх буде залежати від активності здобувачів, тому завдання НПП – всебічно розвивати і заохочувати їх бажання.

Таблиця 5.3

Рекомендації щодо використання інноваційних методів під час організації різних форм освітнього процесу

Курс	Словесні	Візуальні	Практичні	Репродуктивні	Пробл.-попук.	Індуктивні	Дедуктивні	Дискусії	Ділові ігри	Конкурси	Завдання	Пробл. ситуації	Пошукові	Дослідження	Експерименти	Вікторини
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
I	+	+	+	+		+	+		+	+						
II	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+				+
III	+	+	+		+			+					+	+	+	+
IV	+	+	+		+			+					+	+	+	+

Висновки. Особливістю студентського віку є те, що цей період життя людини максимально сприятливий для навчання і професійної підготовки до майбутньої діяльності. Застосування інновацій дозволяє більш ефективно розвивати когнітивні здібності здобувачів і «перехід» на більш високий рівень аналітичного мислення, підвищення їх мотивації, розвивати здатність витримувати критику, діяти розумом, а не емоціями.

Активність здобувачів під час застосування зазначених методів багато в чому буде залежати від рівня підготовленості НПП, його внутрішньої готовності та бажання творчого підходу до викладання.

На нашу думку, НПП необхідно враховувати досягнення науки, рекомендації фахівців, не відмовляти від традиційних і оригінальних методів навчання, ефективність яких доказано практикою. Підвищення ефективності проведення занять можна здійснювати внаслідок комплексного або системного використання інноваційних методів. Зазначені критерії є підґрунтям до створення авторських методик викладання. Для остаточного їх застосування вони повинні пройти експериментальну перевірку.

Список використаних джерел

1. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
2. Valieiev, R., Pokaichuk, V., Zhbanchyk A., Polyvaniuk V., Nykyforova O. Students` satisfaction with face-to-face, blended and distance learning. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. № 13(1), pp. 20–40.
3. Ульянова О. І., Конев О. Ю. Теоретико-методологічні засади удосконалення викладання вогневої підготовки у вищих закладах із специфічними умовами навчання. *До нової юридичної освіти*. 2019. № 3. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/3/48.pdf>.
4. Бородін С. В., Шульга С. Ю., Бойчук Х. І. Страйкбол. Гра чи навчання. *Військові науки. Молодий вчений*. 2020. № 4 (80). URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/4/83.pdf>.
5. Мислива О. О., Бодирев Д. А. Вогнева підготовка: інновації vs традиції. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 23-28.
6. Наточий А. Д. Шляхи вдосконалення та модернізації процесу вогневої підготовки працівників Національної поліції України. *Правові аспекти застосування прийомів рукопашного бою при силовому затриманні та проблемні питання надання одомедичної допомоги : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Дніпро, 05.02.2021)*. Дніпро : ДДУВС, 2021. С. 120–122.
7. Семенюк В. І., Лавров О. Ю., Гришин М. В. та ін. Комплексний підхід до навчання вогневої підготовки з використанням інноваційних технологій. *Системи озброєння і військова техніка*. 2015. № 1. С. 186–190.

8. Марков О. В., Самсонов Ю. В., Шемчук В. А. та ін. Формування професійних компетентностей майбутніх офіцерів різних інституцій сектора безпеки і оборони в системі вогневої підготовки з використанням технічних засобів навчання. *Інформаційно-комунікаційні технології в освіті*. 2021. Вип. 32. Т. 2. С. 194–198.
9. Рибалко П. Ф., Марков О. В., Самсонов Ю. В. та ін. Розроблення та апробація інтерактивної методики вогневої підготовки учнів закладів спеціалізованої освіти військового профілю. *Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2021. № 8. С. 189–197.
10. Вознесенський І. В. Використання мультимедійних стрілецьких тренажерів для підготовки поліцейських. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України* : зб. наук. пр. (м. Харків, 28 трав. 2021 р.). Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2021. С. 121–123.
11. Бистрова Ю. В. Інноваційні методи навчання у вищій школі України. *Право та інноваційне суспільство*. 2015. № 1 (4). С. 27–33.
12. Швець Г. О. Сучасні інноваційні методи викладання у вищій школі. URL : <https://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/33-chetverta-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/42-suchasni-innovatsijni-metodi-vikladannya-u-visshij-shkoli>.
13. Реформа української поліції: як вона проходила. URL : <https://dyvys.info/2020/09/02/reforma-ukrayinskoji-politsiyi-yak-vona-prohodyla/>.
14. Мачинська Н. І., Стельмах С. С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі : навч.-метод. посіб. Львів : Львів. державний ун-т внутр. справ, 2012. 80 с.
15. Позднякова Т. С. Візуалізація та структурування інформації за допомогою ментальних карт на уроках біології. URL : http://umo.edu.ua/images/content/depozitar/posibnyky/navchalyni/4_%D0%9F%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D0%BD%D1%8F%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%B7%D1%83%D0%B0%D0%BB%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%8F.pdf.
16. Я досліджую світ. Огляд методів навчання. URL : <http://jds.multycourse.com.ua/ua/page/25/120>.
17. Інтерактивна модель навчання. URL : <https://helpiks.org/5-66582.html>.
18. Шестоपालюк О. В. Інноваційні моделі навчання в діяльності вищих навчальних закладів. *Інновації в підготовці сучасних фахівців. Теорія і практика управління соціальними системами*. 2013. № 3. С. 118–124.
19. Башкір О. І. Активні й інтерактивні методи навчання у вищій школі : зб. наук. пр. «Педагогіка та психологія». Харків, 2018. Вип. 60. С. 33–44.
20. Хома Т. В. Активні методи навчання в педагогіці вищої школи. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. Запоріжжя : КПУ, 2020. Вип. 69. Т. 3. 196 с. URL: http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/69/part_3/1.pdf
21. Київський Піриг. Щасливе та здорове життя. URL: <https://pyrogiv.kiev.ua/kognitivni-zdibnosti-shho-ce-take/>.

Надійшла до редакції 10.02.2022

References

1. Pro vyshchu osvitu [On higher education] : Zakon Ukrainy vid 01.07.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>. [in Ukr.].
2. Valieiev R., Pokaichuk Y., Zhbanchyk A., Polyvaniuk V., Nykyforova O. (2021) Students` satisfaction with face-to-face, blended and distance learning. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. № 13(1), pp. 20–40. [in Eng.].
3. Ulianova, O. I., Koniev, O. Yu. (2019) Teoretyko-metodolohichni zasady udoskonalennia vykladannia vohnevoi pidhotovky u vyshchikh zakladakh iz spetsyfichnymy umovamy navchannia [Theoretical and methodological principles of improving the teaching of fire training in higher education institutions with specific learning conditions]. *Do novoyi yurydychnoyi osvity*. № 3. URL : <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/3/48.pdf>. [in Ukr.].
4. Borodin, S. V., Shulha, S. Yu., Boichuk, Kh. I. (2020) Straikbol. Hra chy navchannia [Airsoft. Game or learning]. *Molodyi vchenyi*. № 4 (80). URL : <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/4/83.pdf>. [in Ukr.].
5. Myslyva, O. O., Bodyriev, D. A. (2021) Vohneva pidhotovka: innovatsii ta tradytsii [Fire training: innovations and traditions]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 23–28. [in Ukr.].
6. Natochy, A. D. (2021) Shliakhy vdoskonalennia ta modernizatsii protsesu vohnevoi pidhotovky pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy. Pravovi aspekty zastosuvannia priyomiv rukopashnoho boiu pry sylovomu zatrymanni ta problemni pytannia nadannia domedychnoi dopomohy [Ways to improve and modernize the process of fire training of the National Police of Ukraine. Legal aspects of the use of hand-to-hand combat techniques in forced detention and problematic issues of home care] : *materialy Vseukr. kruhloho stolu (m. Dnipro, 05.02.2021)*. Dnipro : DDUVS, pp. 120–122. [in Ukr.].
7. Semeniuk, V. I., Lavrov, O. Yu., Hryshyn, M. V. et al. (2015) Kompleksnyi pidkhid do navchannia vohnevii pidhotovtsi z vykorystanniam innovatsiinykh tekhnolohii [An integrated approach to fire training with the use of innovative technologies]. *Systemy ozbroiennia i viiskova tekhnika*. № 1, pp. 186–190. [in Ukr.].

8. Markov O. V., Samsonov Yu. V., Shemchuk V. A. et al. (2021) Formuvannia profesiinykh kompetentnosti maibutnikh ofitseriv riznykh instytuttsii sektora bezpeky i oborony v systemi vohnevoi pidhotovky z vykorystanniam tekhnichnykh zasobiv navchannia [Formation of professional competencies of future officers of various institutions of the security and defense sector in the system of fire training with the use of technical means of training]. *Informatsiino-komunikatsiini tekhnologii v osviti*. Issue 32. Vol. 2, pp. 194–198. [in Ukr.].
9. Rybalko, P. F., Markov, O. V., Samsonov, Yu. V. et al. (2021) Rozroblennia ta aprobsatsiia interaktyvnoi metodyky vohnevoi pidhotovky uchniv zakladiv spetsializovanoi osvity viiskovoho profiliiu [Development and testing of interactive methods of fire training for students of specialized military education]. *Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*. № 8, pp. 189–197. [in Ukr.].
10. Voznesenskyi, I. V. (2021) Vykorystannia multymediinykh striletskykh trenazheriv dlia pidhotovky politseiskykh [Use of multimedia shooting simulators to train police officers]. *Pidhotovka politseiskykh v umovakh reformuvannia systemy MVS Ukrainy : zb. nauk. pr. (m. Kharkiv, 28 trav. 2021 r.)*. Kharkiv : Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav, pp. 121–123. [in Ukr.].
11. Bystrova, Yu. V. (2015) Innovatsiini metody navchannia u vyshchii shkoli Ukrainy [Innovative teaching methods in higher education in Ukraine]. *Pravo ta innovatsiine suspilstvo*. № 1 (4), pp. 27–33. [in Ukr.].
12. Shvets H. O. Suchasni innovatsiini metody vykladannia u vyshchii shkoli [Modern innovative methods of teaching in higher education]. URL : <https://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/33-chetverta-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/42-suchasni-innovatsijni-metodi-vykladannya-u-visshij-shkoli>. [in Ukr.].
13. Reforma ukrainskoi politsii: yak vona prokhodyla [Ukrainian police reform: how it went]. URL : <https://dyvys.info/2020/09/02/reforma-ukrayinskoyi-politsiyi-yak-vona-prohodyla/>. [in Ukr.].
14. Machynska, N. I., Stelmakh, S. S. (2012) Suchasni formy orhanizatsii navchalnoho protsesu u vyshchii shkoli [Modern forms of organization of the educational process in higher education] : navch.-metod. posib. Lviv : Lviv. derzhavnyi un-t vnutr. sprav, 80 p. [in Ukr.].
15. Pozdniakova, T. Ye. () Vizualizatsiia ta strukturuvannia informatsii za dopomohoiu mentalnykh kart na urokakh biolohii [Visualization and structuring of information with the help of mental maps in biology lessons]. URL : http://umo.edu.ua/images/content/depozitar/posibnyky/navchalyni/4_%D0%9F%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D0%BD%D1%8F%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%92i%D0%B7%D1%83%D0%B0%D0%BBi%D0%B7%D0%B0%D1%86i%D1%8F.pdf. [in Ukr.].
16. Ya doslidzhuu svit. Ohliad metodiv navchannia [I explore the world. Review of teaching methods]. URL : <http://jds.multycourse.com.ua/ua/page/25/120>. [in Ukr.].
17. Interaktyvna model navchannia [Interactive learning model]. URL : <https://helpiks.org/5-66582.html>. [in Ukr.].
18. Shestopaliuk, O. V. (2013) Innovatsiini modeli navchannia v diialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv. Innovatsii v pidhotovtsi suchasnykh fakhivtsiv [Innovative models of learning in the activities of higher education institutions. Innovations in the training of modern specialists]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy*. № 3, pp. 118–124. [in Ukr.].
19. Bashkir, O. I. (2018) Aktyvni y interaktyvni metody navchannia u vyshchii shkoli [Active and interactive teaching methods in higher education] : zb. nauk. pr. «Pedahohika ta psykholohiia». Kharkiv, Issue 60, pp. 33–44. [in Ukr.].
20. Khoma, T. V. (2020) Aktyvni metody navchannia v pedahohitsi vyshchoi shkoly. Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh [Active teaching methods in higher school pedagogy. Pedagogy of creative personality formation in higher and general education schools] : zb. nauk. pr. Zaporizhzhia : KPU, issue 69, vol. 3. 196 p. [in Ukr.].
21. Kyivskiy Pyrih. Shchaslyve ta zdorove zhyttia [Kyiv Pie. Happy and healthy life]. URL : <https://pyrogiv.kiev.ua/kognitivni-zdibnosti-shho-ce-take/>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yuriy Velykyi. Use of innovative educational technologies in fire training classes in conjunction with specific learning conditions. The article defines the features of the use of innovative technologies in higher education institutions with specific conditions of education (hereinafter – HEI), their application in the main types of training sessions, certain forms of the educational process, search for ways to increase the efficiency of practical training in fire training in higher education institutions. The best practices of using interactive and active methods of teaching in the educational process of higher educational institutions in order to form professional competencies in students and cadets (hereinafter referred to as applicants), development of problem-search thinking, memory and attention are analyzed and summarized.

A comparative analysis of the effectiveness of the use of traditional and innovative educational technologies is carried out, the expediency of their use in practical classes on fire training is substantiated. Based on the analysis, it is proposed to use up to 30% of interactive and active teaching methods in practical classes on fire training, to facilitate the transition to multilateral communication with all participants in the educational process, to improve work in groups, to intensify the research activities of applicants.

The necessity of changes in the traditional system of conducting practical classes on the discipline

«Fire Training» with cadets of higher education institutions that train police officers is substantiated. Many scientists have focused on the need to change the traditional system of training future police officers, improving their level of training through the use of innovative technologies. The specifics of the training of future police officers require applicants from higher education institutions to develop a large amount of educational material from various disciplines in a short time.

The use of interactive and active learning methods is aimed at developing the personal qualities and competencies of applicants, their cognitive abilities. The application of innovations is aimed at improving the quality of organization of classes and communicative interaction with research and teaching staff.

Keywords: *applicants for higher education, fire training, innovative educational technologies, interactive and active teaching methods*

УДК 351.74:070.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-385-388

**Євген
ГІДЕНКО**[©]
викладач

**Марія
АЛЬОШИНА**[©]
курсант

*(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

СПІЛКУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ З ПРЕДСТАВНИКАМИ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто питання практичного досвіду спілкування та співпраці працівників Національної поліції України з представниками засобів масової інформації. Узагальнено причини виникнення непорозуміння, інших суперечливих питань, що виникають під час взаємодії поліцейських з представниками громадськості та способи їх вирішення. А також практичний досвід такої взаємодії, що може поліпшити криміногенне становище у суспільстві, підвищити імідж поліції загалом, налаштувати порозуміння між населенням України та органами виконавчої влади. Детально наведено загальні правила під час спілкування, визначені нормативно-правовими актами України, відповідно до яких повинен діяти поліцейський. Визначено основні права і обов'язки поліцейських та журналістів, а також правила доступу до інформації громадськості. Зазначено загальний алгоритм дій поліцейських під час взаємодії з представниками засобів масової інформації.

Ключові слова: *засоби масової інформації, громадськість, Національна поліція України, поліцейські, інформація, журналіст, діяльність.*

Постановка проблеми. У статті на основі аналізу чинного законодавства України та узагальнення досвіду практичної служби в Національній поліції розглянуто питання взаємодії працівників поліції із засобами масової інформації (далі – ЗМІ), який може позитивно вплинути на правоохоронну діяльність та сприяти іміджу та довірі поліції. Національна поліція України та ЗМІ мають однаково служити інтересам людей, адже вони діють в одному соціальному середовищі. Постійна взаємодія із ЗМІ сприяє не тільки підвищенню довіри населення, а й має превентивний характер. Сьогодні аналіз наукових джерел, національних нормативно-правових актів чітко свідчить про

© Є. Гіденко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8959-6466>

k_tsp@dduvs.in.ua

© М. Альошина, 2022

f_ps@dduvs.in.ua

стурбованість надмірним рівнем злочинності, спалахами вуличного насильства, частими непорозуміннями між поліцією та ЗМІ під час масових заходів, недостовірною інформацією про діяльність поліції, що спонукає до перегляду деяких форм та заходів взаємодії поліції із ЗМІ.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теоретичну базу цього дослідження становили: навчальна література та наукові праці А. Лебедевої, А. Довгополової, К. Левченко, О. Кузьменко, а правову базу – закони України «Про доступ до публічної інформації», «Про Національну поліцію», Кримінальний та Кримінальний процесуальний кодекси України, а також інші нормативно-правові акти, які можуть знадобитися правоохоронцям під час спілкування з представниками ЗМІ.

Метою статті є детальний аналіз особливостей взаємодії поліції із ЗМІ: висвітлення основних прав та обов'язків журналістів та поліцейських у забезпеченні безпеки та громадського порядку; визначення основних форм і методів взаємодії працівників поліції із ЗМІ, узагальнення алгоритму дій поліцейського під час взаємодії з представниками ЗМІ.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 34 Конституції України кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [1].

Сьогодні традиційним засобом, за допомогою якого громадяни можуть отримати інформацію, стали ЗМІ як ефективний та дієвий спосіб передачі інформації. Тому поліція почала тісно співпрацювати із ЗМІ в різних формах комунікації. Це можна висловити шляхом надання журналістам інформації про діяльність Національної поліції, спільне планування виступів у ЗМІ, організації «телефонної довіри», підтримку судових позовів, а також проведення спільних благодійних акцій тощо.

Серед сучасних наукових досліджень, на основі аналізу різних форм громадського контролю за діяльністю поліції, наявна думка А. В. Лебедевої, яка предметно дослідила у своїх наукових працях організаційно-правові засади взаємодії ЗМІ з поліцією [2, с. 2].

Спілкуючись із ЗМІ, співробітникам поліції важливо не боятися словесного контакту з пресою, а навпаки, вміти керувати ситуацією, що покаже високий рівень підготовки та впевненості. Відповідно до ч.1 розділу IV Правил етичної поведінки поліцейських: «Поліцейський виконує свої службові обов'язки в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямовує свою діяльність на задоволення їхніх потреб» [3].

Під час спілкування з представниками ЗМІ працівник поліції повинен керуватися такими головними правилами:

- 1) бути ввічливим, тактовним, доброзичливим;
- 2) проявляти повагу, не втручатися в особисте життя;
- 3) давати змогу висловити власну думку.

Вказані вище якості поліцейського є основними складовими співпраці та своєрідним контролем над ситуацією, а в разі агресивного співрозмовника – найефективнішим засобом протидії. На будь-які запитання поліцейський повинен відповідати спокійно та ввічливо. Якщо інформація, яку запитує представник преси, не входить до компетенції працівника, він повинен порадити журналісту звернутися на гарячу лінію та надати контактну інформацію особи, яка може детально відповісти на запитання представника преси.

Важливо зазначити, що поліцейські під час спілкування повинні добре знати нормативно-правові акти, спираючись на які, вони будуть давати чітку обґрунтовану відповідь. Знання нормативно-правової бази дає змогу зменшити можливість підступних запитань під час розмови та не дає привід людині провокувати поліцейського.

Публічна інформація є відкритою, крім випадків, передбачених законодавством. Якщо нормативно-правовий акт обмежує збір інформації, працівник повинен повідомити про це представника ЗМІ та вказати відповідний нормативно-правовий акт.

У разі, якщо представники ЗМІ викликають працівника правоохоронних органів, який працює на місці, останній має надати лише коротку публічну інформацію про обставини конкретної події.

Відповідно до ст. 171 Кримінального кодексу України поліцейський не має права перешкоджати журналістській діяльності. Службова діяльність журналіста не

може бути підставою для його арешту, затримання, а також конфіскації зібраних, опрацьованих, підготовлених матеріалів і технічних засобів, які він використовує у власній діяльності [4].

Якщо журналіст не бажає співпрацювати і будь-яким чином заважає, поліцейський повинен використати словесні навички комунікації, щоб припинити конфлікт. Також правоохоронець має право задокументувати поведінку такої особи на камеру, як доказ неетичної поведінки журналіста, який перешкоджає виконанню ним службових обов'язків.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» інформація, яку співробітник не повинен надавати представникам ЗМІ:

- 1) конфіденційна інформація;
- 2) таємна інформація;
- 3) службова інформація [5].

Ця інформація може стосуватися контактної інформації громадян та інших співробітників; інформація, яка становить державну таємницю і стосується національної безпеки; здобута внаслідок внутрішньої службової діяльності поліцейських і містить відомості в документах суб'єктів владних повноважень, а також документи, яким присвоюється гриф «для службового користування».

Поліцейські під час спілкування з представниками ЗМІ повинні діяти згідно з нормативно-правовими актами, що регламентують поведінку та дії правоохоронців, а також діяти відповідно до чіткого алгоритму. Такий алгоритм поведінки передбачає кроки:

1. З метою попередження, фіксування та виявлення можливих правопорушень, увімкнути відеофіксацію, згідно зі ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію». Це дасть змогу, у разі будь-якого конфлікту, зафіксувати дії осіб та може слугувати для підтвердження дій своїй правомірності [6].

2. Потрібно представитись. Дізнатись та зафіксувати собі дані журналіста та саму назву ЗМІ, також здійснити перевірку посвідчення представника. У випадках відволікання поліцейського, ввічливо пояснити, що після невідкладних дій на місці події, окремо буде відведено час для відповідей на запитання журналіста. Неприпустимо мовчки уникати спілкування, закривати камеру руками або вступати у фізичне протистояння з представником ЗМІ.

3. На місці злочину до прибуття СОГ не допускайте журналістів безпосередньо до місця події. Пояснити, що вони можуть знищити чи спотворити сліди злочину. Журналіст має право вести фото- та відеофіксацію, але у будь-якому разі працівник поліції може попросити не знімати обличчя підозрюваних, постраждалих та інших осіб, що у будь-який спосіб причетні до правопорушення.

4. Потрібно тактовно відповідати на всі запитання журналіста. Щодо окремих правопорушень поліцейський може підтверджувати тільки факти, але не оцінювати і не висловлювати припущень. Неприпустимо відповідати «без коментарів» тощо. Якщо співробітник поліції не компетентний відповісти на якесь запитання, потрібно порадити звернутися до пресслужби управління поліції. Також дуже важливо під час інтерв'ю не вказувати на винуватість особи, що підозрюється у скоєнні злочину, оскільки це є грубим порушенням принципу «Презумпції невинуватості», визначеної у ст. 17 Кримінального процесуального кодексу України [7].

5. У всіх випадках контакту з представниками ЗМІ поліцейському необхідно повідомити свого безпосереднього керівника та діяти відповідно до його вказівок тощо.

Відповідно до такого визначеного алгоритму повинен діяти поліцейський під час спілкування з представниками ЗМІ для ефективного, бажаного результату.

Висновки. Проаналізувавши основні форми взаємодії поліції із ЗМІ, було встановлено, що така взаємодія об'єднує зусилля для певної мети – інформування громадськості, дає право поліції мати надійного партнера у налагодженні взаємовідносин, забезпечує надійне партнерство між сторонами. Визначено, що у сучасному світі взаємодія зі ЗМІ посідає важливу роль у діяльності поліції, як ефективний та дієвий спосіб передачі інформації, але для вдосконалення взаєморозуміння та уникнення будь-яких непорозумінь пропонуємо запровадити більше тренінгів та практичних занять в підрозділах Національної поліції щодо правильної та дієвої співпраці з представниками засобів масової інформації.

Список використаних джерел

1. Конституція України : прийнята на 5-й сесії Верховної ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Лебедева А. В. Адміністративно-правові та організаційні засади взаємодії органів внутрішніх справ із засобами масової інформації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2009. 275 с.
3. Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських : наказ МВС України від 09.11.2016 № 1179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text>.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 25-26. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
6. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

Надійшла до редакції 22.12.2021

References

1. Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30, art. 141. [in Ukr.].
2. Lebedieva, A. V. (2009) Administratyvno-pravovi ta orhanizatsiini zasady vzaiemodii orhaniv vnutrishnikh sprav iz zasobamy masovoi informatsii [Administrative, legal and organizational principles of interaction of law enforcement agencies with the media] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Kyiv. nats. un-t vnutr. Sprav. Kyiv, 275 p. [in Ukr.].
3. Pro zatverdzhennia Pravyl etychnoi povedinky politseiskykh [On the approval of Rules of ethical behavior of police officers] : nakaz MVS Ukrayiny vid 09.11.2016 № 1179. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text>. [in Ukr.].
4. Kryminalnyi kodeks Ukrayiny vid 05.04.2001 [Criminal Code of Ukraine of April 5. 2001]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].
5. Pro dostup do publichnoi informatsii [On access to public information] : Zakon Ukrayiny vid 13.01.2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>. [in Ukr.].
6. Pro Natsionalnu politsiyu [On the National Police] : Zakon Ukrayiny vid 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>. [in Ukr.].
7. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrayiny vid 13.04.2012 [Criminal Procedure Code of Ukraine of April 13. 2012]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yevhen Hidenko, Mariia Aloshyna. Communication of police officers with mass media representatives. In this article, based on the analysis of current legislation, the features of the practical experience of communication and cooperation will be considered in detail, we will review the forms and measures of interaction of the National Police of Ukraine with the media. Let's summarize the causes of misunderstandings and other controversial issues that arise in the interaction of police officers with members of the public and ways to resolve them. And also practical experience of such interaction, which has a preventive character and can improve the criminogenic situation in society, reduce outbreaks of violence on the streets, raise the image of the police in general, to establish understanding between the population of Ukraine and state executive bodies. Let's express in detail the general rules of communication, defined by the regulations of Ukraine, in accordance with which a police officer must act. We will define the basic rights and responsibilities of police officers and journalists in ensuring public safety and order, as well as the rules of access to public information, such as the prohibition of police officers to disclose information that is official, secret and confidential. Note the main forms and methods of cooperation, the general algorithm of police actions when interacting with the media, as well as police actions when journalists exceed their authority, such as the right of a police officer to document the behavior of a media officer on camera as evidence of unethical behavior of a journalist. duties and other illegal actions on the part of such persons. Finally, we will identify the general issues of this article, the legislative shortcomings and suggest some aspects that can improve and simplify some of the problems that arise when communicating with police officers.

Keywords: *mass media, public, National Police of Ukraine, police, information, journalist, activity.*

УДК 799.3

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-389-392

Олександр КАРПЕНКО[©]

викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРАКТИЧНА СТРІЛЬБА З ПІСТОЛЕТА «I.P.S.C.». ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАКТИЧНОЇ СТРІЛЬБИ ЗАКОРДОННИХ КРАЇН З УКРАЇНОЮ

Наведено особливості професійного навчання осіб вперше прийнятих на службу, навчання співробітників навичкам впевненого і безпечного поводження з вогнепальною зброєю в службовій діяльності, а також вдосконалення професійних навичок співробітників поліції. Виділено важливі напрями і розглянуто деякі питання професійно-службової підготовки в частині, що стосується вогневої підготовки співробітників поліції. Звернуто увагу на тісний і нерозривний зв'язок вогневої підготовки з іншими спеціальними дисциплінами системи професійно-службової підготовки поліцейського, такими як фізична і тактична підготовка.

Ключові слова: криміногенна обстановка, поліція, вогнепальна зброя, система підготовки, відповідність вимогам, практичне навчання стрільби, стрілецькі тренування; формування навичок, навчання, правопорядок, працівники поліції.

Постановка проблеми. Підвищення правової грамотності населення, посилення контролю з боку держави за дотриманням законності в діяльності співробітників поліції, зростання ролі громадських організацій, інтернет-блогерів і засобів масової інформації призводять до різкого зростання вимог до співробітника поліції у разі застосування останнім спеціальних засобів, фізичної сили або вогнепальної зброї під час виконання службових обов'язків.

Тож у перспективі державі буде потрібна підготовка не тільки вузьких профільних фахівців, а й таких кадрів, які в недалекому майбутньому зможуть професійно забезпечити виконання широкого кола службових питань. Така тенденція спостерігається вже сьогодні, коли інспектора адміністративної практики патрулюють дорожній трафік, а викладачі ЗВО МВС України забезпечують охорону громадського порядку на вулицях міста. Для того щоб відповідати професійним вимогам, співробітнику просто необхідно удосконалювати свій професійний рівень в усіх напрямках діяльності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми демонструє нам той факт, що явище практичної стрільби досліджували такі вчені: О. Венгер, Ю. Чолач, О. Кравченко, О. Тимченко, В. Христенко, М. Бондарчук, В. Вакуленко. Але на сьогодні залишається низка дискусійних та актуальних питань щодо порівняльної характеристики практичної стрільби закордонних країн з Україною, що потребує подальших досліджень.

Мета статті. Вогнева підготовка є самостійною дисципліною і водночас входить в систему професійно-службової та фізичної підготовки співробітників поліції, як складова частина. В освітніх організаціях системи МВС України вона тісно і нерозривно пов'язана з іншими спеціальними дисциплінами.

Основним напрямом розвитку вогневої підготовки є пошук засобів і методів, а також ефективних шляхів вдосконалення вмінь і навичок, спрямованих на узгодження якості професійної підготовки із сучасними вимогами. Тобто не просто навчання навичкам стрільби по мішенях, а насамперед формування навичок і вмінь впевненого і безпечного поводження з вогнепальною зброєю, без яких неможливе якісне виконання службово-бойових завдань у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах оперативно-службова

© О. Карпенко, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0643-3205>

k_tsp@dduvs.in.ua

діяльність співробітника поліції часто відбувається в екстремальних ситуаціях, в яких від ефективності і правомірності дій співробітників залежить забезпечення їх особистої безпеки та безпеки громадян, а також успішність вирішення конкретного службового завдання.

Одним із недоліків є низька або взагалі відсутня професійна підготовка, а саме стрілецька кваліфікація осіб, які організують і проводять в підрозділі стрільби, що не дозволяє звернути увагу на помилки, що виникають, і запропонувати шляхи їх усунення.

Насамперед перепідготовку, навчальні збори, курси підвищення кваліфікації необхідно проводити зі співробітниками, які на місцях займаються професійно-службовою та фізичною підготовкою з підлеглим особовим складом. Нерідко в підрозділах заняття проводять співробітники, які до призначення на цю посаду займалися роботою, не пов'язаною з вогневою підготовкою. Цілком ймовірно, що самі вони непогано стріляють і розбираються в штатному озброєнні, але абсолютно не мають поняття про систему і методику викладання дисципліни. Здавалося б, навчити людину стріляти не так вже й складно, проте фахівців, здатних якісно провести навчання, не так багато, як того вимагає обстановка, що склалася.

Одним з основних елементів підготовки висококваліфікованого стрілка є тренування вхолосту, коли особа, що навчається, відпрацьовує прийоми і правила стрільби з вогнепальної зброї без використання патронів.

Для кращого засвоєння навчального матеріалу на цьому етапі використовуються різні форми тренування без патронів:

- заняття з відпрацювання прийомів і правил стрільби;
- відпрацювання нормативів [1].

Далі виконуються найпростіші вправи курсу стрільб, які не передбачають обмеження в часі. Для початку з однієї руки, оскільки утримання пістолета однією рукою є базою для подальшого переходу на роботу з двох рук, а також з різних положень. Робота над помилками набагато ефективніша під час стрільби з однієї руки. За статистикою, здебільшого співробітники, застосовуючи зброю під час несення служби, утримували пістолет в одній руці, оскільки інша рука в цей момент була зайнята якимось предметом або утриманням супротивника.

Після успішного освоєння стрільби з однієї руки необхідний перехід на роботу двома руками. Нерідко під час стрільби з двох рук стрілець позбавляється помилок, які допускав раніше. Це можна пояснити тим, що, розподіляючи зусилля по утриманню пістолета між двома руками, стрілець може «вимкнути» ті групи м'язів, які здійснюють неконтрольовані скорочення, що призводять до помилок.

Це може бути «напівавтомат» з трубчастим підствольним магазином (клас *standart*), «помпа» (клас *standart-manual*) або ж «напівавтомат» з коробчатим магазином (клас *open*) [2].

По-перше, універсальність. Рушниці ж не є однозначно спортивним. Відмінність лише в більш зручних прицільних пристосуваннях, та в магазині збільшеної місткості (до речі, орендованому). «Помпи» і «напівавтомати» можуть застосовуватися і в інших видах активного відпочинку – на полюванні, для розважальної стендової стрільби по тарілочках. Так само не варто забувати і про громадянську самооборону, в якій рушниця 12-го калібру є одним з найбільш доступних і ефективних засобів. Головне – цей тип зброї повністю легальний.

По-друге, навички одержувані стрільцем на тренуваннях і на змаганнях з практичної стрільби, будуть максимально корисні – безпечне поводження зі зброєю, висока швидкість зарядки зброї, велика швидкість і точність під час стрільби, вироблення майже інтуїтивних навичок [3].

Нижче наведені основні принципи проектування вправ, які встановлюють критерії, обов'язки і обмеження для працівників, що виконують вправи з практичної стрільби.

Безпека. Змагання з практичної стрільби повинні бути розроблені, конструювані, побудовані і проведені згідно з усіма правилами безпеки. Якісний рівень змагань з практичної стрільби визначається якістю стрілецьких завдань, поданих у вправах. Вправи повинні бути розроблені так, щоб передусім перевірити стрілецьку майстерність учасників, а не їх фізичні здібності [4].

Баланс. Точність, потужність і швидкість є рівноцінними елементами практичної стрільби і виражені латинськими словами «*Diligentia, Vis, Celeritas*» (PVC). Збалансованість вправ залежить головно від різноманітності стрілецьких завдань. Однак

проектування вправ і організація стрільб повинна здійснюватися таким чином, щоб рівною мірою містити в собі всі три елементи. Стрілецькі завдання повинні бути різноманітними. Не обов'язково створювати абсолютно нові вправи для кожного пострілу, але окремі вправи не повинні повторюватися, щоб не стати критерієм стрілецької майстерності в практичній стрільбі.

Вільний стиль. Змагання з практичної стрільби – це вільний стиль. Учасникам дозволено вирішувати поставлені стрілецькі завдання на власний розсуд, в матчах по пістолету і рушниці «вражати мішені в міру видимості» [5].

Розташування мішеней. Якщо вправа містить у собі мішені, покладені не тільки за основним напрямком вправи (в напрямку заднього кулезахисного вала), але і з боків стрілецького майданчика, необхідно заборонити або обмежити доступ людей в прилеглі до цих мішеней зони. Стрільцю дозволено виконувати стрілецькі завдання будь-яким зручним способом, тому розташування мішеней не повинно змушувати його діяти в такий спосіб, за якого можуть бути порушені правила безпеки. Мішені повинні бути розставлені так, щоб, виконуючи постріли по них, стрілець не міг «розбити» кути безпеки.

Відповідальність. За проведення змагань несуть організатори, судді.

Поверхня стрільбища. Повинна бути підготовлена і вирівняна до початку змагань і бути в належному вигляді під час змагань для забезпечення безпеки стрільців і офіційних осіб, суддям необхідно стежити за змінами поверхні на вправі під впливом природних умов або дій стрільців. Офіційні особи можуть присипати пошкоджені поверхні гравієм, піском або іншим матеріалом в будь-який час.

Перешкоди. Природні або спеціально побудовані перешкоди на вправах повинні в розумних межах враховувати різницю зростання і фізичного стану стрільців, а також забезпечувати безпеку стрільців, офіційних осіб матчу і глядачів.

Загальна лінія вогню. Вправи, в яких потрібна одночасна стрілянина декількох стрільців з однієї лінії вогню (наприклад, дуельна стрільба), повинні забезпечувати мінімальну дистанцію 3 метри між стрільцями з урахуванням безпечного розташування і можливого рикошету. [6]

Розміщення мішеней. Картонні мішені необхідно розміщувати так, щоб унеможливити їх простріл і поразку декількох мішеней одним пострілом.

Висновки. На цей час різко зросла ціна ухвалених рішень співробітників поліції, коли помилки можуть призвести до надзвичайно небезпечних ситуацій, до жертв серед людей, а також до непоправної втрати довіри суспільства.

На сьогодні реформи, що відбуваються в поліції, стосуються фінансового забезпечення і підбору кадрів. Ставка робиться саме на професіоналізм співробітників поліції. Такі зміни мають поняття «оптимізація кадрів», тобто можливість внаслідок підвищення професіоналізму співробітника забезпечити виконання більшого обсягу завдань, поставлених перед співробітниками.

Практична стрільба – I.P.S.C. – динамічний і дуже яскравий вид спорту, що інтенсивно розвивається в нашій країні протягом останніх років. Основна перевага цього виду спорту полягає в простоті. Для того щоб стати стрільцем українського дивізіону МКПС (Міжнародної конфедерації практичної стрільби) потрібно лише бажання і наявність одного з типів зброї, дозволених до застосування на змаганнях з цього виду спорту. Найдоступнішою зброєю на сьогодні є звичайна гладкоствольна рушниця 12 калібру.

Список використаних джерел

1. Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України : зб. матеріалів. Харків : ХНУВС, 2017. 376 с.
2. Бутов С. Є., Решко С. М., Ємчук О. І. Теоретичні та практичні аспекти тактичної підготовки працівників поліції до застосування заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї в екстремальних ситуаціях під час виконання службових обов'язків. *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp_2013_2_12.
3. Військова психологія і педагогіка : підручник / ред. Л. А. Снігур. Луцьк : Твердиня, 2010. 576 с.
4. Про затвердження Курсу стрільб для поліцейських та Норм витрат боєприпасів, пострілів, вибухових пакетів і гранат поліцейськими під час проведення практичних стрільб : наказ МВС України від 26.04.2019 № 334. URL : <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/files/>.
5. Семенюк В. І., Лавров О. Ю., Гришин М. В. та ін. Комплексний підхід до навчання вогневої підготовки з використанням інноваційних технологій. *Системи озброєння і військова техніка*. 2015. № 1. С. 186–190.

6. Инструкция по организации и проведению соревнований по практической стрельбе «I.P.S.C.». URL: www.shooting-ua.com/dop_arhiv/dop_2/books/Instruc_match.pdf).

Надійшла до редакції 04.01.2022

References

1. Pidhotovka politseyskykh v umovakh reformuvannya systemy MVS Ukrainy [Training of police officers in the conditions of reforming the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] : zb. materialiv. Kharkiv : KhNUVS, 2017. 376 p. [in Ukr.].
2. Butov, S. Ye., Reshko, S. M., Yemchuk, O. I. (2013) Teoretychni ta praktychni aspekty taktychnoi pidhotovky pratsivnykiv politsii do zastosuvannya zakhodiv fizychnoho vplyvu ta vohnepalnoi zbroi v ekstremalnykh sytuatsiakh pid chas vykonannya sluzhbovykh oboviazkiv [Theoretical and practical aspects of tactical training of police officers to use physical measures and firearms in extreme situations in the performance of official duties]. *Yurydychna psykholohiia ta pedahohika*. № 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp_2013_2_12. [in Ukr.].
3. Viiskova psykholohiia i pedahohika [Military psychology and pedagogy] : pidruch. / red. L. A. Snihur. Lutsk : Tverdynia, 2010. 576 p. [in Ukr.].
4. Pro zatverdzhennia Kursu strilb dlia politseyskykh ta Norm vytrat boieprypasiv, postriliv, vybukhovyykh paketiv i hranat politseyskymy pid chas provedennia praktychnykh strilb [About the statement of the Course of shootings for police officers and Norms of expenses of ammunition, shots, explosive packages and grenades by police officers during carrying out practical shootings] : nakaz MVS Ukrainy vid 26.04.2019 № 334. URL : <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/files/>. [in Ukr.].
5. Semeniuk, V. I., Lavrov, O. Yu., Hryshyn M. V. et al. (2015) Kompleksnyi pidkhid do navchannia vohnevii pidhotovtsi z vykorystanniam innovatsiinykh tekhnolohii [An integrated approach to fire training with the use of innovative technologies]. *Systemy ozbroiennia i viiskova tekhnika*. № 1, pp. 186–190. [in Ukr.].
6. Instruksyya po organizatsii i provedeniyu sorevnovaniy po prakticheskoy strelbe «I.P.S.C.» [Instruction on organization and holding practical shooting]. URL : www.shooting-ua.com/dop_arhiv/dop_2/books/Instruc_match.pdf. [in Rus.]

ABSTRACT

Oleksandr Karpenko. Practical pistol shooting «I.P.S.C.». Comparative characteristics of practical shooting of foreign countries with Ukraine. The article presents the features of professional training of first-time recruits, training of employees in the skills of safe and safe handling of firearms in the service, as well as improving the professional skills of current police officers.

The author highlights important areas and considers some issues of professional training in terms of fire training of police officers. Attention is drawn to the close and inseparable link between fire training and other special disciplines of the police training system, such as physical and tactical training.

One of the issues under consideration is the training and retraining of persons who organize and conduct shootings in units. Training of these persons in the methods of high-quality and effective practical training with the assigned personnel. Great importance in this article is given to the psychological training of students, which is designed to form the necessary professionally important qualities to increase staff readiness for action in extreme, stressful situations and the ability to perform tasks related to the use of firearms.

The author's dissected-constructive method of training cadets and students to shoot from a service weapon, as well as the method of quick removal of a pistol from a holster and training in shooting technique for a limited time. Ways and methods of training cadets and students, as well as improving the shooting training of law enforcement officers on the ground. The author points out the need to create a system of training in the professional possession of firearms, fully meets the requirements of the practical activities of police officers at the present stage, and expresses his own views on this issue.

Keywords: *criminogenic situation, police, firearm, training system, compliance with requirements, practical shooting training, shooting training, formation of skills, teaching, law and order, police officers.*

УДК 159:316.346:351.746

DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-393-398

**Дмитро
ТІНІН**[©]
викладач

**Володимир
ТИМОФЄВ**[©]
викладач

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: СПІВВІДНОШЕННЯ МАСКУЛІННОСТІ ТА ФЕМІНІЗМУ

В умовах сьогодення забезпечення прав і свобод людини стало обов'язком не однієї держави окремо, а всього світу загалом. Виникає потреба у створенні міжнародно-правових стандартів, які будуть визнаватися як основна модель, характеристика або сталон можливостей будь-якої особи незалежно від її статі, віросповідання, віку, сексуальної орієнтації та інших вподобань.

З метою запровадження рівності людей кожна держава повинна утримуватися від зазіхань або утискань на ці права. Навпаки, ця політика повинна бути спрямована на захист прав людини або груп людей від посягань, а також належне їх дотримання та забезпечення. Необхідність забезпечення прав людини означає, що будь-які країни повинні застосовувати відповідні заходи з метою сприяння дотриманню основних прав, незважаючи на расові особливості, колір шкіри, стать, мову, релігію та ін.

Досить гостро постає проблема врівноваження прав жінок та чоловіків у багатьох сферах життєдіяльності людини, у всіх розвинутих країнах та на всіх континентах. Адже рівна участь жінок та чоловіків в життєво важливих сферах діяльності суспільства дозволяє робити аналіз демократичного розвитку кожної держави в розрізі національного законодавства, економічної, політичної, професійної, виробничої, освітньої сферах, охорони здоров'я, та ін.

Ключові слова: *гендер, гендерна рівність, облік гендерної проблематики, дискримінація, стереотипи, маскуліність, фемінізм, мобінг.*

Постановка проблеми. На сьогодні усталені стереотипи заважають жінкам проявляти весь свій потенціал, перешкоджають їм бути активним елементом громадянського суспільства. Для цього, на нашу думку, необхідно розробити державну стратегію та забезпечити її виконання для створення умов рівності чоловіків і жінок; сформувати новий розподіл структури у виконавчій владі; органам державної влади і місцевого самоврядування стимулювати діяльність жіночих громадських організацій, за допомогою системи грантів і програм; жіночим організаціям активно інформувати населення про свою діяльність тощо.

Практика показує, що в тих суспільствах, де є хоча б відносна гендерна рівноправність, де жінки мають можливість бути представленими в політиці, бізнесі, громадському житті, спостерігається порівняний добробут. У таких суспільствах досягається баланс різних енергій і світовідчуття, який стимулює сприятливий розвиток держави.

© Д. Тінін, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8593-1706>

dimatidnepr13@gmail.com

© В. Тимофєєв, 2022

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6805-8933>

k_tsp@dduvs.in.ua

Внаслідок традиційних гендерних норм та стереотипів сектор безпеки розглядається переважно як чоловічий сектор. Одночасно як чоловіки ризикують отримати поранення або загинути під час виконання службових обов'язків, більшість людей вважає, що жінок, як матерів, потрібно захищати від такої небезпеки. До того ж норми стосовно батьківських ролей та обов'язків підкріплюються тим, що чоловіки рідше беруть відпустку по догляду за дитиною або залишаються вдома з хворими дітьми тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематикою дослідження й запровадження гендерної рівності людство переймалося з часів його існування. Однак початком практичної складової можна вважати момент затвердження одних з перших сучасних світових надбань щодо встановлення рівності прав. До таких можна віднести «Білль про права» Великобританії, затвердженої у 1689 році; Декларації незалежності США, затвердженої у 1776 році, та ін.

У ХХІ столітті проблематикою та дослідженням щодо гендерної рівності та запровадження гендерної політики займалися М. Вервієр (посол США з глобальних жіночих питань), Д. Батлер, Д. Брукс, І. Карневалі, Д. Кольвіль, М. Коллінз, Я. Гечкова, Р. Гронен, К. Кінзельбах, Д. Маколей, Н. Маддок та ін.

На території сучасної України дослідженням гендерної рівності та запровадженням такої політики займалися М. Богачевська-Хом'як, І. Жеребкіна, С. Дріжчана, О. Брюховецька, Е. Гобсбаум, І. Кудря, Т. Фулей, соціологічні дослідники Ю. Біденко і В. Кисельова тощо.

Мета: визначити сучасний стан реалізації гендерної політики в секторі безпеки України, а також проблемні питання та шляхи їх вирішення. Встановити тенденції та стереотипні уявлення про жінку-військову та жінку-правоохоронця в умовах сьогодення, а також психологічні аспекти співвідношення мускулітності та фемінізму. Визначити причини та шляхи вирішення проявів дискримінації, а також колективного цькування.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 21 та ст. 24 Конституції України всі люди на території нашої держави є вільними та рівними [1]. Ці права є непорушними. Отже, для початку викладу основного матеріалу потрібно визначитись з деякими поняттями стосовно гендерної рівності.

Відповідно до літературних джерел, а саме у словнику «Сучасне гендерне мислення» за авторством Т. М. Мельник та Л. С. Кобелянська, надано досить широке та повне визначення цього терміна. «Гендер» – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм та характеристик чоловічої та жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин між жінками і чоловіками, набутих ними, як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним та культурним контекстами буття. Водночас важливо зазначити, що *маскуліність* (від лат. «*masculinus*» — чоловічий) розуміється як сукупність тілесних, психічних та поведінкових уявлень, притаманних чоловічій статі, а *фемінізм* (від лат. «*Femina*» – жінка) – ідеологія рівноправності жінок з чоловіками [7, с. 43].

У своїй сутності гендерна рівність досягається в тих випадках, коли жінки та чоловіки, дівчата та хлопці, мають рівні в повному розумінні права, життєві перспективи та можливості, а також можливість самостійно розпоряджатись своїм власним життям та самостійно вносити власний вклад у суспільство. В такому контексті рівність між чоловічою та жіночою статтю є питанням справедливого та рівноправного розподілу влади, впливу та ресурсів у повсякденному житті загалом. Рівноправне суспільство гарантує та використовує досвід, навички та компетентність кожної людини.

На законодавчому рівні в Україні гендерна рівність визначається як рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства [2].

Забезпечення рівноправності в будь-якій сфері можливе лише в разі відображення системного підходу для оцінки ризиків та результатів. З цієї метою враховується облік гендерної проблематики. Погоджені висновки ЕКОСОС 1997/2 визначають облік гендерної проблематики як «процес оцінки виникаючих для жінки та чоловіка наслідків будь-яких запланованих заходів, в тому числі законодавство, політику або програми, у всіх сферах та на всіх рівнях». У цьому разі йдеться про стратегії, завдяки яким проблеми, з якими стикаються жінки та чоловіки, наявний у них досвід повинні стати одним цілим з невід'ємних напрямів діяльності під час розробки, здійснення, контролю

та оцінки політики та програм у всіх сферах політичного, економічного та суспільного життя з такими умовами, аби і жінки, і чоловіки у рівних можливостях користувались результатом своєї діяльності, а для нерівності не залишалось місця. Кінцевою метою є забезпечення рівності між жінками та чоловіками [6, с. 1].

Отже, ми говоримо про наявність забезпечення рівних можливостей для всіх, однак такі можливості доволі часто нехтуються певними суб'єктами шляхом встановлення певних «критеріїв відбору». У разі відсутності забезпечення гендерної рівності, ми можемо говорити про прояви дискримінації. Загалом дискримінація полягає в тому, що людина не має змоги користуватись правами людини або іншими законними правами на одному рівні з іншими через невинуватну відмінність. В Україні на законодавчому рівні визначено поняття дискримінації, сутність якого полягає у «перебуванні в ситуації особи/групи осіб за їх ознаками ..., де вона зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами ..., крім випадків ...» [3]. В реальних проявах дискримінація може виявлятися в таких основних формах:

- пряма дискримінація. Ситуація, в якій між певними групами людей проводиться чітка відмінність, через яку у людей однієї групи менші можливості користування своїми права порівняно з особами іншої групи;
- непряма дискримінація. Ситуація, в якій закон, політика або практика сформульована та виглядає нейтрально (без прямих дискримінаційних визначень), однак вони ставлять у несприятливе середовище групу або групи людей;
- перехресна (інтерсекціональна) дискримінація. Поєднання декількох різних форм дискримінації, в якій визначена група або групи людей опиняються у ще більш несприятливому середовищі.

На законодавчому рівні в Україні виокремлюють додатково такі форми:

- підбурювання до дискримінації. Ситуація, в якій одна особа надає певні вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно певної особи та/або групи осіб за якимось їх певними ознаками;
- пособництво у дискримінації. Ситуація, в якій особа своїми діями або бездіяльністю свідомо надає допомогу у виникненні дискримінації;
- утиск. Ситуація, в якій для людини та/або групи осіб створюється небажана поведінка, метою або наслідком якої є приниження людської гідності за певними ознаками або створення образливої або зневажливої атмосфери [3].

Отже, у своїй сутності гендерна політика спрямована на встановлення рівності чоловіків та жінок, хлопців та дівчат, а також викорінення дискримінації, будь-яких проявів насильства, а також приниження честі та гідності людини у всіх її проявах та сферах життєдіяльності. Ця політика спрямована на врегулювання таких відносин не лише на рівні суспільства, а й окремих її структурних елементів, таких як сім'я, трудовий колектив, побутова сфера, виховання, освіта тощо.

Серед вдалих кроків становлення нашої державності можна назвати законодавче закріплення та боротьбу з такими явищами, як «домашнє насильство», «булінг», «дискримінація». Вагомий внесок у розвиток цього напрямку стало підписання та ратифікація Україною міжнародних конвенцій, та, як наслідок, зміна національного законодавства відповідно до цих конвенцій. Визнання існування таких явищ у суспільстві, а також створення механізму для реагування та боротьби з ними саме по собі вказує на рівень становлення державності та демократизації на шляху забезпечення прав і свобод людини.

На сьогодні сектор безпеки України не став винятком та зазнає масштабних змін із врахуванням запровадження елементів боротьби з проявами гендерної нерівності, дискримінації та насильства. Тому досить вагомим кроком для втілення гендерної рівності в секторі безпеки України стала імплементація норм гендерної рівності в силові структури, яке зумовлено одним із важливих напрямів співпраці нашої держави з міжнародними партнерами. Наприклад, за останні 7–8 років кількість жінок в ЗСУ збільшилась вдвічі. Найбільш помітні зміни відбулися щодо відкриття посад для жінок військовослужбовців – рядового, старшинського, сержантського, а також офіцерського складу. Дівчата та жінки навчаються за спеціальностями військової професії, обіймають усе більше посад, які зовсім нещодавно були тільки чоловічими. Водночас не тільки збільшення кількості жінок в цій сфері зумовлює гендерну рівність, але й створення відповідних умов для забезпечення рівності. Наприклад, створення умов праці для жінок, забезпечення відповідними санітарними умовами та засобами гігієни (окремі

санвузли, в приміщенні, а не на дворі тощо), можливості та вже непоодинокі випадки перебування чоловіків у декретній відпустці, рівнозначного грошового забезпечення з урахуванням займаної посади, робочого дня тощо.

Робота в секторі безпеки є однією зі сфер діяльності, яку прийнято відносити до чоловічої. В цьому разі під чоловічою сферою діяльності ми розуміємо не тільки кількісну перевагу чоловіків у професії, а й необхідність створення гендера в межах цього виду діяльності. Тож через істотні гендерні стереотипи жінка здебільшого здається невідповідною кандидатурою на роль повноцінного правоохоронця. Як критерії, що свідчать про маскуліність цих професій, можна виділити три фактори: кількість чоловічої частини колективу, характер діяльності під час виконання більшості службових обов'язків, типу професійно важливих якостей. Незважаючи на те, що останніми роками кількість жінок у силових структурах істотно зросла, що призвело до зниження впливу гендерних стереотипів, в Україні національна безпека поки залишається більше чоловічою роботою.

Однак раніше для жінки така професія в секторі безпеки вважалась майже недоступною. На цей час жінка в Національній поліції, Збройних Силах України та інших правоохоронних органах стає соціальною нормою, а служба жінки, зі свого боку, дає позитивні результати та є безумовно ефективною. Адже саме вона сприяє підвищенню якості добору персоналу, поліпшує соціально-психологічний клімат у колективі, підвищує ефективність діяльності підрозділів і якість ухвалення управлінських рішень, а також довіру до правоохоронних органів в очах громадськості. Зокрема, жінки демонструють більш високий рівень виконавчої дисципліни й більш низький рівень агресивності, вони є більш комунікабельними під час врегулювання сімейних конфліктів, також робота жінок-поліцейських є незамінна в роботі з жертвами насильницьких дій та підлітками-правопорушниками [4, с. 130–132].

Здебільшого ми можемо спостерігати, що в секторі безпеки жінки частіше виконують паперову роботу, з огляду на їхні фізіологічні та психологічні дані. Однак є певний відсоток жінок, які залучені до виконання спеціальних завдань та до проведення спеціальних операцій. Такі жінки більш комунікабельні, тому під час урегулювання сімейних конфліктів, зокрема і домашнього насильства, роль жінки незамінна. З огляду на викладене вбачається, що подальше розширення сфер застосування праці жінок у силових структурах вирішить низку питань підвищення ефективності та якості виконання службових обов'язків, пов'язаних із боротьбою зі злочинністю, у перемовинах під час визволення заручників, комунікації з громадськістю та інших службових завдань у секторі безпеки України.

При цьому потрібно зауважити, що не тільки жінки в секторі безпеки потерпають від психологічного тиску в аспектах гендерної нерівності та дискримінації, але й чоловіки.

Потрібно погодитись, що в соціально-психологічному забезпеченні діяльності сил охорони правопорядку важливу роль відіграє атмосфера спілкування в колективі. Перешкодою у формуванні здорового психологічного клімату може стати мобінг, тобто колективне цькування, що передбачає систематично повторюване вороже та неетичне поведіння однієї або декількох осіб, спрямоване проти інших осіб, здебільшого однієї. Мобінг може поставити під загрозу виконання службового завдання, негативно позначитися на навчанні та самопочутті працівників або курсантів, і навіть призвести до самогубства. Як правило, особа, щодо якої здійснюється мобінг, через деякий час удається до кардинальних способів вирішення проблем, які супроводжують під час мобінгу. Такими способами вирішення проблем досить часто стають звільнення з лав Збройних Сил та Національної поліції України, припинення подальшого навчання в конкретному ЗВО, а для осіб, які працюють у практичних підрозділах, – зміна галузевої служби або взагалі підрозділу проходження служби [5, с. 174].

Зазначимо, що наявність в Україні такого негативного феномена, як мобінг, неможливо заперечувати. Адже прояви цього явища ми можемо спостерігати в оглядах ЗМІ у вигляді резонансних подій за участю не тільки військовослужбовців, але й інших правоохоронців. Цей феномен не зумовлений лише сферою сектора безпеки, але й притаманний іншим професіям. Наприклад, неетичне поведіння керівників під час спілкування з підлеглими, неможливість використання свого права на відпочинок через залякування щодо можливості звільнення або життя «за Законом», неправомірне та неаргументоване зниження заробітної плати через суб'єктивні причини (без пояснень),

відсутність можливості вчасного використання законної відпустки. Найбільш резонансна подія січня 2022 в м. Дніпро за участю військовослужбовця, який розстріляв своїх товаришів по службі. За однією з версій причиною могли б стати нестатутні відносини між військовими протягом тривалого часу [8].

Інакше кажучи, поширення мобінгу у будь-якій сфері показує беззахисність найбільш вразливих категорій населення перед посиленням трудової експлуатації, падінням соціального статусу та браком товариської підтримки. Мобінг стає наочним результатом матеріального розшарування та маргіналізації великої частини населення України, а також неофіційною формою дискримінації. І звісна річ, лікувати треба причини, а не наслідки.

Законодавче закріплення такого явища та механізму його протидії дасть змогу кожному для оволодіння інструментом самозахисту не тільки при латентних проявах дискримінації і не тільки для військовослужбовців, правоохоронців, але й інших громадян, хоча б для послаблення насильницького тиску на працівника.

Висновки. Підсумовуючи потрібно сказати, що сучасний етап реформування сектора безпеки України потребує нових якостей від правоохоронця з урахуванням гендерного аспекту, що ґрунтується на егалітарній системі уявлень і домінуванні компетентності та професіоналізму без огляду на статеву приналежність.

Головними аспектами реформування гендерних відносин у структурних підрозділах Національної поліції, Збройних Силах та інших органах, мають стати такі, як вирішення проблем, що виникають через необхідність поєднання служби з домашніми обов'язками, наявність суперечностей між інтересами державної служби та репродуктивною функцією жінок. Наявна дискусійність позитивного впливу психофізіологічних особливостей жінок на якість виконання ними професійних обов'язків, а саме більш високий рівень емоційності, самокритичності та комунікабельності, розвиненість інтуїції, емпатії, більш високий рівень виконавчої дисципліни, більша схильність до робочих стресів, менша залежність від паління та вживання алкоголю, менша фізична сила та більш низький рівень агресивності. Також наявний розрив між декларацією рівних можливостей та реальним рівнем дискримінації жінок-правоохоронців.

Однак потрібно пам'ятати про наявні такі гострі проблеми, як сексуальні домагання на робочому місці, проблема адаптації до умов роботи в чоловічому середовищі, проблемні питання у сфері соціальної та правової захищеності жінок.

Насамкінець необхідно вказати, що сучасний період відзначається активізацією законодавчого забезпечення гендерної рівності в діяльності сектора безпеки України. Проте на практиці є низка соціально-психологічних та організаційних проблем, які потребують комплексного статистичного та психологічного дослідження сучасного стану для виявлення типових форм гендерних стереотипів і упереджень, гендерних внутрішньо та міжособистісних конфліктів, їх причин та розроблення оптимальних методів їх усунення. У зв'язку з цим потрібно виробити оптимальні методи психологічного забезпечення гендерної рівності в діяльності правоохоронців з урахуванням специфіки служби, що дозволить підвищити рівень ефективності їх діяльності.

Список використаних джерел

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>.
2. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
3. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.
4. Лісіцина Ю. О. Вплив гендерних стереотипів про жінок-поліцейських на їх становище в суспільстві. *Розуміння маскуліності та гендерної рівності в секторі безпеки України та представлення результатів дослідження : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 берез. 2021 р.)*. Київ, 2021. С. 130–132.
5. Тінін Д. Г. Поняття та сутність мобінгу, шляхи його подолання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 171–176.
6. Учет гендерной проблематики. Обзор. Канцелярия Специального советника по гендерным вопросам и улучшению положения женщин. *Организация Объединенных Наций*. Нью-Йорк, 2002. URL : https://www.un.org/womenwatch/daw/public/gendermainstreaming/Russian%20Gender%20Mainstreaming_full.pdf.
7. Мельник Т. М. 50/50 Сучасне гендерне мислення : словник. Київ : К.І.С., 2005. 280 с.

8. Качуровська О. Розстріл в Дніпрі: стрілок розповів про цькування товаришів по службі. *КорреспондентТ.Net*. URL : <https://korrespondent.net/city/dnepr/4446010-rasstrel-v-dnepre-strelok-rasskazal-o-travle-sosluzhyv>.

Надійшла до редакції 22.02.2022

References

1. Konstitutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>. [in Ukr.].
2. Pro zabezpechennia rinvnykh prav ta mozhlyvostei zhynok i cholovikiv [On ensuring equal rights and opportunities for women and men] : Zakon Ukrainy vid 08.09.2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>. [in Ukr.].
3. Pro zasady zapobihannia ta protydii dyskryminatsii v Ukraini [On the principles of preventing and combating discrimination in Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 06.09.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>. [in Ukr.].
4. Lisitsyna, Yu. O. (2021) Vplyv hendernykh stereotypiv pro zhynok-politseiskykh na yikh stanovyshechche v suspilstvi [The impact of gender stereotypes about women police officers on their position in society]. Rozuminnia maskulinnosti ta hendernoї rinvnosti v sektori bezpeky Ukrainy ta predstavlennia rezultativ doslidzhennia : materialy Mizhnarodnoї naukovo-prakt. konf. (m. Kyiv, 25 berez. 2021 r.). Kyiv, pp. 130–132. [in Ukr.].
5. Tinin, D. H. (2021) Poniattia ta sutnist mobinhu, shliakhy yoho podolannia [The concept and essence of mobbing, ways to overcome it]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 171–176. [in Ukr.].
6. Uchet hendernoj problematiki. Obzor. Kancelariya Specialnogo sovetnika po hendernym voprosam i uluchsheniyu polozheniya zhenshin [Gender mainstreaming. Overview. Office of the Special Adviser on Gender Issues and the Advancement of Women]. Organizaciya Obedinennykh Nacij. Nyu-Jork, 2002. URL : https://www.un.org/womenwatch/daw/public/gendermainstreaming/Russian%20Gender%20Mainstreaming_full.pdf [in Russ.].
7. Melnyk, T. M. (2005) 50/50 Suchasne henderne myslennia [50/50 Modern gender thinking] : slovnyk. Kyiv : K.I.S., 280 p. [in Ukr.].
8. Kachurovska, O. Rozstril v Dnipri: strilok rozpoviv pro tskuvannia tovaryshiv po sluzhbi [Shooting in the Dnieper: the shooter told about the harassment of colleagues]. *KorrespondentT.Net*. URL : <https://korrespondent.net/city/dnepr/4446010-rasstrel-v-dnepre-strelok-rasskazal-o-travle-sosluzhyv>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Dmytro Tinin, Volodymyr Tymofiev. Psychological aspects of gender policy in security sector of Ukraine: relationship between masculinity and feminism. In today's world, human rights and freedoms have become the responsibility not of one state alone but of the world as a whole. There is a need to create international legal standards that will be recognized as a basic model, description or standard of capabilities of any person regardless of gender, religion, age, sexual orientation and other preferences.

The problem of balancing the rights of women and men in many spheres of human life, in all developed countries and on all continents is quite acute. After all, equal participation of women and men in vital spheres of society allows us to analyze the democratic development of each state in terms of national legislation, economic, political, professional, industrial, educational, health, etc.

Today, established stereotypes prevent women from realizing their full potential and prevent them from being an active element of civil society. To do this, in the authors' opinion, it is necessary to develop a state strategy and ensure its implementation to create conditions for equality between men and women; to form a new division of the structure in the executive branch; public authorities and local governments to stimulate the activities of women's NGOs through a system of grants and programs; women's organizations to actively inform the population about their activities, etc.

Due to traditional gender norms and stereotypes, the security sector is seen primarily as a male sector. While men are at risk of injury or death in the line of duty, most people believe that women, as mothers, need to be protected from such dangers.

The current stage of reforming Ukraine's security sector requires new qualities from law enforcement, taking into account the gender aspect, which is based on the egalitarian system of ideas and the dominance of competence and professionalism, regardless of gender.

Keywords: *gender, gender equality, gender mainstreaming, discrimination, stereotypes, masculinity, feminism, mobbing.*